ISSN 2073-333X
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

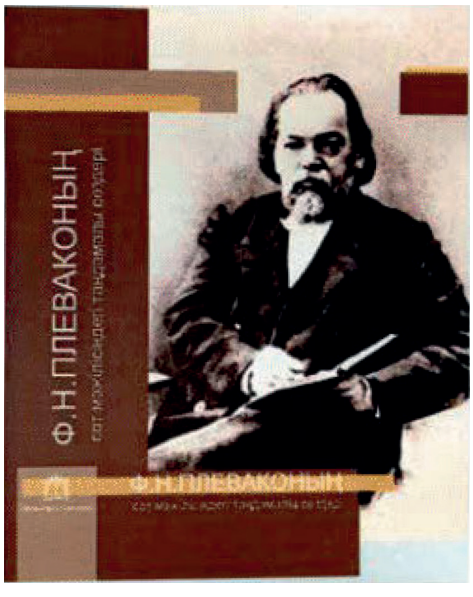
№7/2 2020

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

ҚАНЫШ СӘТБАЕВ ЕСКЕРТКІШІ
ҚАРАҒАНДЫ ҚАЛАСЫ

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

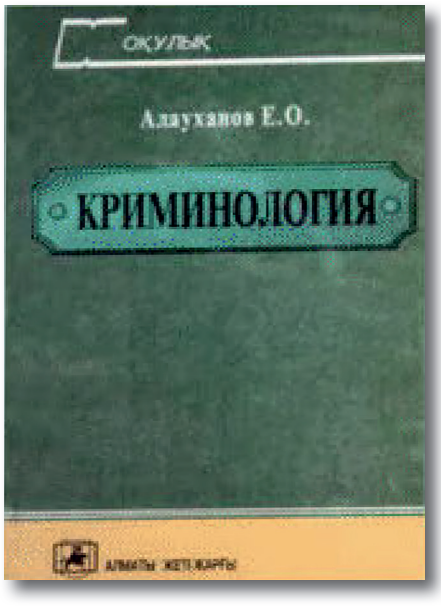
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубуның шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокуроының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

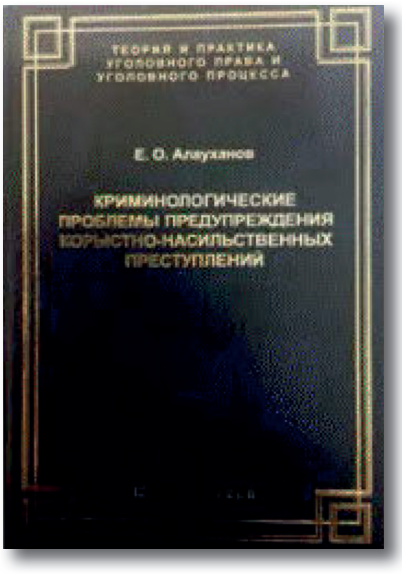
Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плевконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ
Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ
Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№7/2
2020

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. *Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор*
7. *Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор*
8. *Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)*
9. *Бабурин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
10. *Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор*
11. *Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
12. *Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)*
13. *Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)*
14. *Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор*
15. *Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
16. *Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)*
17. *Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)*
18. *Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор*
19. *Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор*
20. *Елешов Р., а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
21. *Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор*
22. *Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
23. *Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
24. *Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті*
25. *Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)*
26. *Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор*
27. *Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор*
28. *Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)*
29. *Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)*
30. *Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)*
31. *Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор*
32. *Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
33. *Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)*
34. *Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)*
35. *Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)*
36. *Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)*
37. *Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор*
38. *Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры*
39. *Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры*
40. *Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
41. *Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
42. *Оразалин Н.М., ақын-драматург*
43. *Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы*
44. *Сагадиев К.А., э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
45. *Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор*
46. *Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры*
47. *Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ*
48. *Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті*

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. *Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор*
2. *Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор*
3. *Асанғазы О., қоғам қайраткері*
4. *Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор*
5. *Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор*
6. *Әлиев Д.М., ә.ғ.к., қоғам қайраткері*
7. *Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор*
8. *Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)*
9. *Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты*
10. *Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор*
11. *Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)*
12. *Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)*
13. *Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
14. *Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор*
15. *Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)*
16. *Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор*
17. *Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)*
18. *Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)*
19. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
20. *Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор*
21. *Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор*
22. *Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)*
23. *Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт- Петербург)*
24. *Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор*
25. *Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор*
26. *Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)*
27. *Мажейка Киприс И., МЕАТР акад. (Мәскеу)*
28. *Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
29. *Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)*
30. *Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)*
31. *Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор*
32. *Рустемов Б.Т., жазушы-публицист*
33. *Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор*
34. *Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)*
35. *Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері*
36. *Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор*
37. *Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент*
38. *Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор*
39. *Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)*
40. *Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор*
41. *Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры*
42. *Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор*
43. *Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор*
44. *Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор*
45. *Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)*
46. *Усманов А., п.ғ.д., профессор*
47. *Усманов С.У., т.ғ.д., профессор*
48. *Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)*
49. *Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор*
50. *Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)*
51. *Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. *Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
   Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
4. *Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)*
5. *Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК*
6. *Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор*
7. *Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор*
8. *Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)*
9. *Бабурин С.Н., д.ю.н, профессор (Москва)*
10. *Бисенов К.А., д.т.н., профессор*
11. *Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
12. *Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)*
13. *Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)*
14. *Гаипов З.С., д.п.н., профессор*
15. *Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)*
16. *Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)*
17. *Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)*
18. *Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор*
19. *Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор*
20. *Елешов Р., д.с-х.н., академик НАН РК*
21. *Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор*
22. *Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК*
23. *Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК*
24. *Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК*
25. *Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)*
26. *Идрисов Д.А., д.т.н., профессор*
27. *Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор*
28. *Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)*
29. *Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)*
30. *Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)*
31. *Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор*
32. *Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)*
33. *Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)*
34. *Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)*
35. *Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)*
36. *Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)*
37. *Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор*
38. *Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ*
39. *Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ*
40. *Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)*
41. *Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)*
42. *Оразалин Н.М., поэт-драматург*
43. *Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»*
44. *Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК*
45. *Султанов К.С., д.пол.н., профессор*
46. *Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ*
47. *Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави*
48. *Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба*

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. *Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор*
2. *Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор*
3. *Абишев Х.А., к.ю.н., доцент*
4. *Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор*
5. *Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель*
6. *Асангазы О., общественный деятель*
7. *Байменов А.М., к.тех.н., профессор*
8. *Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)*
9. *Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК*
10. *Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор*
11. *Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)*
12. *Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)*
13. *Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)*
14. *Жакып Б.О., д.фил.н., профессор*
15. *Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)*
16. *Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор*
17. *Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)*
18. *Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)*
19. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
20. *Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор*
21. *Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор*
22. *Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)*
23. *Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт- Петербург)*
24. *Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор*
25. *Құрманалиев К.А., д.ф.н., профессор*
26. *Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)*
27. *Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)*
28. *Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
29. *Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт- Петербург)*
30. *Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)*
31. *Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор*
32. *Рустемов Б.Т., писатель-публицист*
33. *Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор*
34. *Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)*
35. *Сапиев О.С., общественный деятель РК*
36. *Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор*
37. *Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент*
38. *Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор*
39. *Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)*
40. *Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор*
41. *Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ*
42. *Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор*
43. *Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор*
44. *Турсынов С.Т., д.э.н., профессор*
45. *Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)*
46. *Усманов А., д.п.н., профессор*
47. *Усманов С.У., д.т.н., профессор*
48. *Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)*
49. *Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор*
50. *Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)*
51. *Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)*

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasylov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov H.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K.,Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
10. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
11. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
12. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
13. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
14. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
15. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
16. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
17. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
18. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
19. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
20. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
21. *YeleshovR., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
22. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
24. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
25. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
26. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
27. *KasimbekovM.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
28. *KozachenkoI.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
29. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
30. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
31. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
32. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
33. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
34. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
35. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
36. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
37. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
38. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
39. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
40. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
41. *Rustambayev M.Yu., Dr.of Law Sciences, Prof. (Tashkent) Orazalin N.M., poet, playwright*
42. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
43. *Sagadiev K.A., Dr.of Economic Sciences, academician of NAS RK*
44. *Siegmunt O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
45. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
46. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
47. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
48. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., president of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *BaimenovA.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
8. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
9. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
10. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
11. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)*
12. *DanilovA.P.,Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Peterburg)*
13. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
14. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
15. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Zhanabilov N.Ye.,Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
17. *Zholdybay K., writer, publicist*
18. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
19. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
20. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
21. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
22. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
23. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
24. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
25. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
27. *KuflevaV.N.,Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
28. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
29. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
30. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
31. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
32. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
33. *Rustemov B.T., writer, publicist*
34. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
35. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
36. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
37. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
38. *Seitzhanov A.A.,Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov C.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
46. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
47. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
48. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
49. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
50. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
51. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білімалдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болыпотыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

"ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА" халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдік- пен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалым- дардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен- жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болма- уы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі**:**
5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

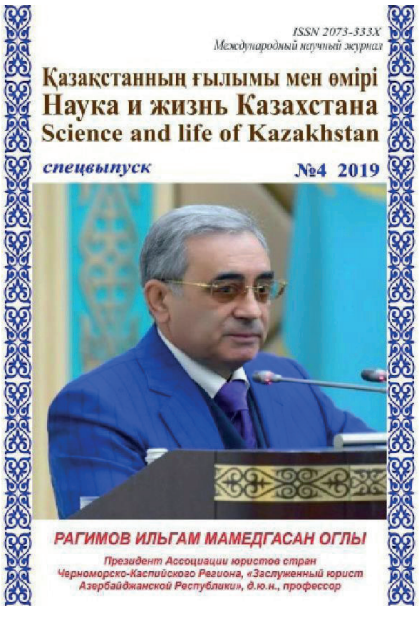
Журнал редакциясының мекенжайы:
Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир илюдей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»** издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

► Победители конкурса ► Имя в истории и науке
► Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
► Юбилей ► Мероприятия
► Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: *Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.* ***Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!***

9) ***НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!***

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы** УДК и / или ББК; **пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3-4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках**.

3) ***Статья*** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) ***Текст*** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) ***Ссылки*** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. ***Пример внутри текстовой библиографической ссылки:*** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. ***Например, в тексте***: *«В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: *«Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).*

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: *URL: http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) ***Библиографический список*** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: *Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб.пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.*

Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.*

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: *Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.*

Пример оформления диссертации: *Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. –М., 2018. – 425 с.*

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) ***Статьи***, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) ***Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.***

10) **Число авторов не должно превышать не более двух.**

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!
МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:
Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:
г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:
Акжанар
+7 778 515 99 50
(WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Abdulla Zere Kenzhekyzy
THE PRINCIPLES OF TERRITORIAL INTEGRITY OF THE STATES AND SELF-DETERMINATION OF THE PEOPLE AND THEIR ROLE IN ENSURING THE INTERNATIONAL SECURITY AND THE INTERNATIONAL LAW AND ORDER 20

Адильмуратова Рита Адильмуратовна
АУДАРМАШЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУГЕ ҚАТЫСУЫ: ҰЙЫМДЫҚ ЖӘНЕ ПРОЦЕСТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ 25

Мақсатов Нұржан Ришатұлы, Жайлин Габиден Айнашевич
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН ЖӘНЕ ӘРЕКЕТКЕ ҚАБІЛЕТСІЗДЕР КЕЛТІРГЕН ЗИЯН ҮШІН ЖАУАПКЕРШІЛІК ТҮСІНІГІ 29

Мищенко Елена Валерьевна, Минайдаров Сагинтай Мухитович
ПРОЦЕССУАЛЬНО-ПРАВОВОЙ СТАТУС И ПОЛНОМОЧИЯ СЛЕДСТВЕННОГО СУДЬИ ПО УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 32

Насырова Эльмира Михтатовна, Еремеев Дмитрий Витальевич
ОРГАНИЗАЦИЯ И ТАКТИКА ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО РАСКРЫТИЮ КВАРТИРНЫХ КРАЖ 39

Садуакасова Лаура Байкеновна
ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 42

Сембиев Сабит Жомартович, Насырова Эльмира Михтатовна
ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИЧНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО ТЕРРОРИСТА 48

Сембиев Сәбит Жомартович
ТЕРГЕУШІ МЕН ЖЕДЕЛ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ЖАЛҒАН АҚША ЖАСАУШЫЛЫҚТЫ ТЕРГЕУ БАРЫСЫНДАҒЫ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 51

Стамбакиев Нұржан, Құрманбаев Қайрат
ИСЛАМ БАНКТЕРІНДЕГІ «МУДАРАБА» КЕЛІСІМШАРТЫНЫҢ ШАРИҒИ НЕГІЗІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 55

Умурзаков Ермек Ануарбекович, Коваленко Сергей Борисович
ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ПОЛИГРАФА В СФЕРЕ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 67

Шаймуханова Жайна Тлеукеновна, Дусипов Еркін Шажиевич, Таубаев Бауржан Рыспекович, Нурмаганбет Ермек Талантович
ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 67

Шаймуханова Жайна Тлеукеновна, Дусипов Еркін Шажиевич, Таубаев Бауржан Рыспекович, Нурмаганбет Ермек Талантович
ОСОБЕННОСТИ ПРЕДМЕТА ДОГОВОРА ВОЗМЕЗДНОГО ОКАЗАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ 72

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Асанов Наухан Алтаевич, Ермаханова Айнура Танирбергеновна
АБАЙДЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІ – ТӘРБИЕНІҢ ҚАЙНАР БҰЛАҒЫ 77

Балықбаева Гүлжан Төлепбергенқызы, Наренова Сауле Маратовна
КОЛЛОИДТЫ ХИМИЯ КУРСЫН ОҚЫТУДА САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ 86

Бузаубакова Клара Джайдарбековна
БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДІҢ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА «ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІК» ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚУЛЫҒЫН ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 90

Бузаубакова Клара Джайдарбековна, Бупетаева Сауле Жакиповна
ДУАЛДЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРАКТИКА 95

Дюсенбаева Ардақ Толеуовна, Шакаримова Құралай Қалымқожақызы
ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІНЕ ШОЛУ 102

Есентаева Асель Казбековна, Маманова Алма Шарипульевна
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ МОДЕЛИ И РОЛЬ ПЕДАГОГА 108

Есимбекова Динара Болатовна, Рахимова Айна Маратовна
ТЕРМИНДЕРДІ МЕҢГЕРТУДЕ КОУЧИНГТІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУ 113

Завалко Надежда Александровна, Аубакирова Айнур Давлеткановна
ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК АСПЕКТІЛЕРІ 117

Завалко Надежда Александровна, Серебряникова Марина Анатольевна
ИССЛЕДОВАНИЕ УРОВНЯ РАЗВИТИЯ СУБЬЕКТНОСТИ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТА 121

Исабаева Сулу Нагашыбаевна, Адилбаев Алау Шайкимович
БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДАҒЫ ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСІНІҢ РӨЛІ 127

Исабаева Сулу Нагашыбаевна, Қырықбаева Эльмира Омарбековна
ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМЫТУ 131

Левченко, Татьяна Александровна, Агеева Лариса Евгеньевна
ФОРМИРОВАНИЕ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ 136

Кабетова Асемгуль Абдиманатовна
СТУДЕНТТЕРДІҢ ФОРТЕПИАНО АСПАБЫНДА ИМПРОВИЗАЦИЯ ҚАБІЛЕТІН ДАМЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 144

Килыбаева Гульнур Кенжеканқызы
СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ДӘРІС БЕРУДІҢ ТИІМДІЛІГІ 148

Конакбаева Турсунай Ергенбаевна
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ АРНАЙЫ КУРСТА ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ 151

Кулданов Наурыз Талгатович, Балагазова Светлана Тулеутаевна
ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ «КРЕАТИВТІЛІК» ЖӘНЕ «ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ МӘНІ 157

Кулмышева Назым Армысовна
СУБЪЕКТІЛІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТАБЫСТЫЛЫҚТЫҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ 161

Құрманбекқызы Нургуль, Досымбет Таңшолпан Саматқызы
БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІНІҢ СИПАТТАМАСЫ 165

Масимова Хуршидам Ташболатовна Баймолдаев Турсынбек Молдаханович
ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУДЫ ҚОЛДАНУДА ПЕДАГОГТЫҢ БАҒАЛАУ ӘРЕКЕТІ 169

Муратова Жанерке Муратқызы
СУЩНОСТЬ ИНОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПРОФИЛЬНОЙ ШКОЛЕ ПОСРЕДСТВОМ КОНТЕНТНО-ЯЗЫКОВЫХ ИНТЕГРИРОВАННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ 177

Мусакулов Кусан Толендиевич, Пошаев Марат Данебекұлы
ӘЛ-ФАРАБИ ОҢТҮСТІК ТОПЫРАҒЫНЫҢ ҰЛЫ ДИДАКТЫ 180

Мусакулов Кусан Толендиевич, Тулепов Лесбек Абдешович
КАЗАХСКОЕ НАРОДНОЕ ДЕКОРАТИВНО - ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ БАКАЛАВРОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ 184

Нигметжанова Гулназым Кудайбергеновна
МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛА – ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТІСІ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ СУБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ 189

Оразбаева Фаузия Шамсиқызы, Құрманбаева Шынар Қапантайқызы
ТЕХНОЛОГИЯ – БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДЫҢ КЕПІЛІ 193

Сапарқызы Жаннат, Жолдасбекова Гүлнәр Дәуренбекқызы
АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ДЕРБЕСТІГІНЕ ӘСЕРІ 198

Сапаркызы Жаннат, Майгельдиева Шарбан Мусабековна
РАЗВИТИЕ УМСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ 205

Сарсенбаева Ғазиза Жаксылыковна, Дүрменбаева Жадыра
БІЛІМ САПАСЫН КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІ АРҚЫЛЫ ЖЕТІЛДІРУ 212

Сахариева Светлана Геннадьевна, Касентаева Қарлығаш Уразбековна
СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОФИЛАКТИКА АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ 216

Уразалиева Мөлдір Аббасовна, Жалғасбаева Қанағат Баймұратқызы
БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРҒА АРНАЛҒАН «МУЗЫКА» ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 221

Уразалиева Мөлдір Аббасовна, Кауметова Динара Романовна
ЖАҺАНДАНУ ЗАМАНЫНДА ЖАСТАРДЫ ЕЛЖАНДЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ *(ән, хор мәдениеті аясында)* *224*

Ханжарова Баян Серікбайқызы, Сыдықбаева Камила Мәлікқызы
ГЕОМЕТРИЯ КУРСЫНДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚПЕН ЖҰМЫС ІСТЕУІНІҢ НЕГІЗІНДЕ ЕСЕП ШЫҒАРУДА АНАЛИТИКАЛЫҚ ӘДІСТІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ БІЛІМ ДЕҢГЕЙІН АРТТЫРУ 228

Shashtygarin Mussa Mustafiyevich, Abnasirova Aktoty Kenzhegulovna
PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF SCHOOLCHILDREN 234

Шукенов Нурлан Сагындыкович
ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И СТАНОВЛЕНИЯ СОГЛАСОВАНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 238

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Абитжанова Жанар Алтынбековна, Ешметова Балжан Батырхановна
ЕСКІ СӨЗДЕР СЕМАНТИКАСЫ 242

Агибаева Сабина Советовна, Леонтьева Анна Юрьевна
АРХЕТИПИЧЕСКИЙ СЮЖЕТ И ОБРАЗ В ПОВЕСТИ С.МУРАТБЕКОВА «ГОРЬКИЙ ЗАПАХ ПОЛЫНИ» 248

Ахметова Гүлнұр Серікбекқызы
АБАЙ АУДАНЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ 252

Байтелиева Жанар Дәрібекқызы
ҚАЗАҚ МИФОЛОГИЯСЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ҒЫЛЫМИ БАҒЫТТАР 256

Дуйсенов Куатбек Конысбайулы, Сүйеркұл Ботагөз Мырзабайқызы
«ҚЫРЫМНЫҢ ҚЫРЫҚ БАТЫРЫ» ЖЫРЫНДАҒЫ «МЫРЗА» СӨЗІ ЛЕКСИКАЛЫҚ МАҒЫНАСЫНЫҢ ЭКСТРАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАРҒА БАЙЛАНЫСТЫ ТҮРЛЕНУІ 261

Yeralinova Torgyn Elemesovna, Mussina Saltanat Amangeldyevna
THE STYLISTIC FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE MEANING OF “WEALTH” IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES 265

Есбосынов Ергали Зияханович, Ешметова Балжан Батырхановна
ОРТА ҒАСЫР ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕР («КИТАБ ӘЛ-ИДРАК» ЕСКЕРТКІШІ НЕГІЗІНДЕ) 270

Жанасылова Разиқан Баядылқызы
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МЕЗГІЛ ҮСТЕУЛЕР ЖӨНІНДЕ 274

Кадримбетова Назгүл Нұржанқызы
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРА ТҮСІНІГІ: ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ 278

Камал Ақерке Беріккелдіқызы, Смағұлова Гүлдархан Нұрғазықызы
ШЕТЕЛДІК СӨЗДЕРГЕ БАЙЛАНЫСТЫ ТУЫНДАЙТЫН ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР 283

Кенжебаева Аида Абдыганиевна, Досымбекова Рауан Өрікбайқызы
ҚЫТАЙ, ЖАПОН, КОРЕЙ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ТҮЛКІ БЕЙНЕСІ 287

Кенжебаева Аида Абдыганиевна, Керейбаева Айгерім Абильгазиевна
ҚЫТАЙ ПАРЕМИОЛОГИЯСЫНДАҒЫ «ОТБАСЫ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІГІ 293

Кенжебаева Жаркын Есеновна
КАЗАХСКАЯ МЕНТАЛЬНОСТЬ В ЗЕРКАЛЕ ПАРЕМИОЛОГИИ 298

Леонтьева Анна Юрьевна, Агибаева Сабина Советовна
ЖЕНСКИЙ ОБРАЗ В РАССКАЗЕ «ГРЕХОПАДЕНИЕ ШОЛПАН» М. ЖУМАБАЕВА В АСПЕКТЕ ПОЛИКУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ 306

Ма Су Яң, Жау Лей, Махмут Гүлмира
ҚЫТАЙ МЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДҮКЕН АТТАРЫН САЛЫСТЫРЫП ЗЕРТТЕУ 312

Муталиева Аяжан Есалықызы, Алкебаева Дина Ақбергенқызы
ИНТЕРНЕТ ЛИНГВИСТИКАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ТҮРЛЕРІ 316

Nuradilova Tolganay
TRANSLATION METHODS USED AS A PART OF DOMESTICATION AND FOREIGNIZATION STRATEGIES (BASED ON THE TRANSLATION «THE PICTURE OF DORIAN GRAY» BY OSCAR WILDE FROM ENGLISH INTO KAZAKH) 320

Омар Балнұр Талғатқызы, Құлжанова Бақытгүл Райханқызы
ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖУАН ДАУЫСТЫЛАРДЫҢ ЖІҢІШКЕРУ ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІНЕ ШОЛУ 325

Саметова Фаузия Толеушайховна, Мырзаханова Фарида Муратовна
ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ГРАМОТНОСТЬ И КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ 331

Sapargaliyeva Dinara Dimiukyzy
SOME FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS FORMATION IN RUSSIAN 337

Сейітман Серік Мықтыбекұлы
ҰЛТТЫҚ КОД – МӘЙЕГІМІЗ 342

Халикова Нурила Сатыбалдықызы, Бескемпірова Гүлжан Кеңесқызы
ЖАЗУШЫ Е.ТҰРЫСОВТЫҢ «КЕМЕГЕРДІҢ КЕРУЕНІ» ПОВЕСТЬ-ЭССЕСІНДЕГІ М.ӘУЕЗОВ БЕЙНЕСІ 347

Халикова Нурила Сатыбалдықызы, Ырсымбетова Нағима Абдуахаповна
АҚЫН РОЗА ТҰРДАЛИЕВА ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ОЙ МЕН СЕЗІМ ҮНДЕСТІГІ 351

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Жанатова Дина Булатовна, Мұратбаева Балжан Сапарханқызы
ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ СОТРУДНИКОВ СЛУЖБЫ ПОЖАРОТУШЕНИЯ И АВАРИЙНО-СПАСАТЕЛЬНЫХ РАБОТ 356

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Абдалиева Алма Оңғарқызы
К.К. ОШЛАКОВТЫҢ ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК МАҢЫЗЫ 362

Ибраимова Аяулым Кегенбайқызы
ҚОРҚЫТТЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ 366

Макулбаев Саят Алтаевич
МУЗЫКАЛЫҚ СПЕКТАКЛЬДЕРДЕГІ РЕЖИССЕРЛІК ЖАҢА ІЗДЕНІСТЕР 370

Өтепберген Аян Өмірәлі
АКТЕР ЕРКЕБҰЛАН ДАЙЫРОВТЫҢ РОЛЬ СОМДАУ ЕРЕКШЕЛІГІ 374

ГЕОГРАФИЯ ҒЫЛЫМЫ – ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ НАУКА – GEOGRAPHIC SCIENCE

Еркебаева Камажай Сабитовна, Лайсханов Шахислам Ұзақбайұлы
ЕҢБЕКШІҚАЗАҚ АУДАНЫНЫҢ АЛМАТЫ АГЛОМЕРАЦИЯСЫНДАҒЫ РӨЛІ 378

Еркінбек Ұлжан Кәрімбергенқызы, Лайсханов Шахислам Ұзақбайұлы
ТОПОНИМИКАЛЫҚ АТАУЛАР АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ КӨРІНІС ТАБУЫ 382

Мамирова Куляш Нурбергеновна, Гаитова Манзура
БАЛАМАЛЫ ЭНЕРГИЯНЫ ҚОЛДАНУ 386

Сердәлі Бекжігіт, Әбсаттар Серік
ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ӘЛЕМДІК ГЕОСАЯСАТТАҒЫ РӨЛІ 394

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS 394

Abdulla Zere Kenzhekyzy
Master student the 2nd year of the specialty International law
L. N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan

THE PRINCIPLES OF TERRITORIAL INTEGRITY OF THE STATES AND SELF-DETERMINATION OF THE PEOPLE AND THEIR ROLE IN ENSURING THE INTERNATIONAL SECURITY AND THE INTERNATIONAL LAW AND ORDER

Түйін. Бұл мақалада халықтардың өзін-өзі тағайындау және мемлекеттердің аумақтық тұтастығы қағидаттарының қайшылықтарын жеңу мәселесі талқыланады. Халықаралық құқықтың негізгі қағидаттарын бекітетін халықаралық-құқықтық құжаттар талданады. Жаңа мемлекетті құрудың құқықтық негізі адамдардың өз тағдырын өздері анықтау құқығын іске асыруы болып табылады. Халықтардың өзін-өзі тағайындау құқығын жүзеге асыру мемлекеттердің аумақтық тұтастығын бұзуға әкелуі мүмкін.

Түйінді сөздер: халықаралық құқық, өзін-өзі анықтау құқығы, Косово, теңдік, адам құқығы, қорғау.

Резюме. В данной статье рассматривается проблема преодоления противоречий принципов самоопределения народов и территориальной целостности государств. Анализируются международно-правовые документы, закрепляющие основные принципы международного права. Отмечается, что правовой основой создания нового государства является реализация народом своего права на самоопределение. Осуществление права народов на самоопределение может привести к нарушению территориальной целостности государств.

Ключевые слова: международное право, право на самоопределение, Косово, равенство, права человека, защита.

Summary. The problem of overcoming the conflicts of the principles of self-determination of people and the territorial integrity of states is considered. The international legal documents fixing the basic principles of international law are analyzed. It is noted that the legal basis for the creation of a new state is the realization by the people of their right to self-determination. The exercise of the right of people to self-determination may lead to a violation of the territorial integrity of states.

Keywords: international law, right for self-determination, Kosovo, equality, human rights, protection.

The problem of the influence of the basic principles of international law, in particular the principle of self-determination of people and territorial integrity on the process of formation of new states, as well as the ratio of these two principles of international law is one of the relevant and controversial in modern international law. The self-determination of people and the territorial integrity of states are fundamental principles of international law and the basis of the modern world order. The main principles of international law have a significant impact on the institution of recognition of new states. The problem of the emergence of new states is inextricably linked with the recognition by the people of the right to self-determination.

The legal basis for the creation of a new state is the realization by the people of the right to self-determination. A new state can arise as a result of secession, i. e., the separation of a part of the territory from the state and the change of borders. The exercise of the right to self-determination in this case may lead to a violation of the principle of territorial integrity of states. This gives rise to conflicts of these principles. There are no specific, fully formalized by international law clear criteria on the basis of which the new state may or may not be recog-

nized by the international community, and the existing system cannot de facto guarantee either the national integrity of states or the right of nations to self-determination. There is no unambiguous interpretation of these principles in international law and doctrine, which leads to the recognition of the right to self-determination of some people, for example, in the event of the independence of Kosovo, and the non-recognition of others, as was the case in Abkhazia and South Ossetia.

Thus, the question arises of ensuring the territorial integrity of the state in the exercise of the right of people to self-determination.

In the modern world, most territorial disputes arise as a result of self-determination, up to the secession and formation of a new independent state. Among them, it should be noted the recognition of the sovereignty of South Ossetia and Abkhazia, the declaration of independence of Kosovo, East Timor, South Sudan and Montenegro, the problem of self-determination of the Palestinian people, the separation of Eritrea from Ethiopia. Centrifugal trends exist in Europe and many other countries. This is evidenced by the referendum on independence in Scotland, the aspiration of the Basque Country and Catalonia to independence from Spain, the referendum on the separation of the French-speaking province of Quebec from Canada, as well as the situation in many other regions with problems of self-determination of people.

The principle of self-determination of people is enshrined in universal international documents, namely in paragraph 2 of Art. 1 (and also clause 1 of Article 55) of the 1945 UN Charter, in accordance with which the UN aims to "develop friendly relations between nations on the basis of respect for the principle of equal rights and self-determination of people"; The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966 (paragraph 1 of Article 1) and the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966 (paragraph 1 of Article 1), which states that "all people have the right for self-determination. By virtue of this right, they freely establish their political status and freely ensure their economic, social and cultural development. "

At the regional level, this principle was formulated in the Final Act of the Conference on Security and Cooperating EU in Europe 1975. The document notes that " based on the principle of equal rights and the right of people to control their fate, all people always have the right, in conditions of complete freedom, to determine when and how they wish, their internal and external political status without outside interference and exercise their political discretion , economic, social and cultural development. " In the Final Act, the right of nations to self-determination was further developed and supported. The act has not contractual, but political significance for the participating states.

In the process of the formation of new states on the basis of the realization of the right of people to self-determination, a threat arises to the territorial integrity of the state and the inviolability of borders. In the Russian doctrine, the name of this principle has not been finally approved. One can come across a mention of both territorial integrity and territorial integrity. This situation arose because of a discrepancy between the language in the Russian and English texts of the UN Charter. The wording of the principle of territorial integrity is also contained in the Declaration on the Principles of International Law and is most fully enshrined in the Final Act, which establishes that "participating States will respect the territorial integrity of each of the participating States. Accordingly, they will refrain from any actions inconsistent with the purposes and principles of the UN Charter, against the territorial integrity, political independence or unity of any member state, and, in particular, from any such actions that constitute the use of force or the threat of force. . The participating States will likewise refrain from turning each other's territory into an object of military occupation or other direct or indirect measures of using force in violation of international law or into an object of acquisition through such measures or the threat of their implementation. No occupation or acquisition of this kind will be recognized as legal. "

The Declaration on the Principles of International Law secured external self-determination in the context of decolonization, while the Final Act reaffirmed the universal significance of the right of people to control their fate and the legitimacy of self-determination not only in a colonial context.

Thus, the principles of territorial integrity and self-determination of people have a broad international legal basis and are generally recognized and peremptory principles of modern international law, having the character of jus cogens and operating erga omnes.

In the science of international law, there are three main points of view regarding the correlation of the principles of self-determination and territorial integrity: the principle of territorial integrity takes precedence over the principle of self-determination of people; the principle of self-determination of people takes precedence over the principle of territorial integrity; both principles have equal legal force .

There is no consensus among Russian and foreign scientists about the status of the idea of self-determination of people in international law There is an opinion that the self-determination of people is not a legal, but a political or moral principle. Many people believe that self-determination not only does not fit into the legal framework due to the ambiguity of the definitions associated with it, but also provokes such phenomena as separatism and ethnic conflicts.

In accordance with the Declaration on the Prin-

ciples of International Law, "in the interpretation and application of the principles of international law, the latter are interrelated, and each principle should be considered in the light of other principles". The Final Act states that "all of the principles set forth are of paramount importance, and therefore they will be equally and rigorously applied in interpreting each of them, taking into account the others. "

Thus, international law does not establish the priority of some principles over others. All of them should be interpreted in interconnection and interdependence. The basic principles of international law have equal legal force.

The Declaration on the Principles of International Law includes the creation of a sovereign and independent state, the free accession to or association with an independent state or the establishment of any other political status freely determined by the people as a means of realizing the right of people to self-determination. At the same time, the Declaration emphasizes that nothing in the above provisions should be construed as sanctioning or encouraging any actions that would lead to the dismemberment or partial or complete violation of the territorial integrity or political unity of sovereign and independent states that respect the principle of equality and self-determination of people, as this principle is set forth in the Declaration, and as a result having governments representing without distinction race, religion or color all the people living in this territory.

The Final Act states that participating States will respect the equal rights and the right of people to control their destiny, acting in accordance with the purposes and principles of the UN Charter and relevant norms of international law, including those related to the territorial integrity of states; all people have the right, in conditions of complete freedom, to determine their internal and external political status.

Thus, the right of people to self-determination has two aspects: external and internal. External self-determination means the establishment of the international legal status of the territory, internal - the decision by the people of all issues of their development. The right to external self-determination is vested in people in colonial and other forms of foreign dependence, as well as in conditions of foreign occupation. Internal self-determination includes two components: a) the democratic participation of citizens in the management and life of society; b) ensuring such a position of minorities and ethnic groups that would enable free development and effective access to state administration. According to A. Kassese if people are deprived of the possibility of internal self-determination, he is entitled reach external self-determination. External self-determination means that people under foreign domination or occupation have the right to self-determination and the formation of their own state, even through armed struggle.

It is necessary to determine the conditions under which the legitimate self-determination of people is possible in the form of the formation of a new independent state.

The process of self-determination and the formation of a new state should be regulated on the basis of interconnected principles of international law, taking into account the provisions of each of them. The principle of self-determination of people is closely linked to the principle of equality, so the interests of other people must also be taken into account. The right of people to self-determination should not lead to a violation of the rights and freedoms of other people and should be exercised through infringement and neglect of the rights and interests of other people.

Many scholars believe that external self-determination can be considered legal if the state's authorities make internal self-determination impossible. As noted by I. P. Blishchenko, the right of people to self-determination is the right to the development of each people. If the people take advantage of all the possibilities of their own development, then the question of self-determination is actually resolved, otherwise the question arises of the right of people to self-determination.

The state must act in accordance with the principle of universal respect for human rights and fundamental freedoms in order to realize the right of people to internal self-determination. Article 55 of the UN Charter states that to "create the conditions of stability and prosperity necessary for peaceful and friendly relations between nations, based on respect for the principle of equal rights and self-determination of people, the United Nations promotes: universal respect and respect for human rights and fundamental freedoms for all, without distinction of race, gender, language and religion. "

The Final Act stipulates that "the participating States will promote and develop the effective exercise of civil, political, economic, social, cultural and other rights and freedoms, which all flow from the dignity inherent in the human person and are essential for its free and full development. The participating States on whose territory there are national minorities will respect the right of persons belonging to such minorities to equality before the law, will provide them with the full possibility of the actual enjoyment of human rights and fundamental freedoms and will thus protect their legitimate interests in this area. "

The realization of the right of people to self-determination in the event of a violation by the state of the principle of universal respect for human rights and fundamental freedoms may be a legitimate basis for creating their own independent state. Such violations include: genocide; discrimination; non-observance of the principle of equal rights and

self-determination of people; aggression against civilians; repressive measures against the people; massive violations of human rights; prohibition to use one's language, culture, religion, etc.

If the state acts in accordance with international standards in the field of human rights and freedoms, the formation of a new state as a form of self-determination is excluded. Internal self-determination consists in providing people with comprehensive civil, political, economic, social, cultural and other rights and freedoms. At present, the right of people to self-determination is exercised in various territorial forms of self-determination and national-cultural autonomies. The right of people to self-determination should not lead to a violation of the territorial integrity of states acting in compliance with this principle. Violation of the principle of territorial integrity may result from both external and internal illegal actions. This principle is interconnected with the principle of the non-use of force and the threat of force, non-interference in the internal affairs of the state and the equal rights and self-determination of people. It is unlawful to intervene in the process of self-determination of a people from outside and to commit actions involving occupation and seizure of territory associated with self-determination. This is confirmed in the Final Act.

The Declaration on the Principles of International Law emphasizes that "each state is obliged to refrain from organizing, inciting, assisting or participating in acts of civil war or terrorist acts in another state or from indulging organizational activities within its territory aimed at committing such acts in in the event that the acts referred to in this paragraph are connected with the threat of force or its use. "No territorial acquisition resulting from the threat or use of force shall be recognized as legal. "

At a referendum held in Crimea on March 16, 2014, two questions were raised: 1) Are you for the reunification of Crimea with Russia as a subject of the Russian Federation? 2) Are you for restoring the 1992 Constitution of the Republic of Crimea and for the status of Crimea as part Ukraine? According to the results of the referendum, the turnout was 83. 01% of the total number of voters. Of these, 96. 77% voted for the reunification of Crimea with Russia. In Sevastopol, 89. 5% of voters participated in the referendum. Of these, 95. 6% answered positively to the first question.

The decision to withdraw Crimea from Ukraine was made on the basis of the will of the population at the referendum, exercise of the right of the people to self-determination in the form of secession and accession to an independent state. On March 11, 2014, the Ukrainian Rada of the Autonomous Republic of Crimea and the Sevastopol City Council approved the Declaration of Independence of the Autonomous Republic of Crimea, which proclaimed that "if, as a result of the forthcoming March 16, 2014 direct expression of the will of the people of Crimea, a decision will be made on the entry of Crimea, including The Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, as part of Russia, Crimea after a referendum will be declared an independent and sovereign state with a republican form of government. " In the preamble of the Declaration, it was said that the deputies of the Supreme Council of the Autonomous Republic of Crimea and the Sevastopol City Council make a joint decision based on the provisions of the UN Charter and a number of other international documents enshrining the right of people to self-determination, and also taking into account the confirmation by the International Court of Justice of the United Nations regarding Kosovo of July, 22, 2010 of the fact that the unilateral declaration of independence by part of the state does not violate any for international law .

The Declaration of Independence of Kosovo from Serbia was adopted on February 17, 2008. In this regard, in October 8, 2008, the General Assembly in accordance with Art. 96 of the UN Charter requested the International Court of Justice to issue an advisory opinion on this issue. On July 22, 2010, judges by a majority vote issued an advisory opinion that the declaration of independence of Kosovo does not violate international law. Thus, the declaration of independence of Kosovo has become a precedent for other similar cases.

Securing the right of people to self-determination in the constitution, determining the conditions, order and mechanism for the implementation of this right is an internal affair of the state. This principle operates objectively, regardless of whether it is enshrined in domestic law.

Thus, the right of nations to self-determination in modern international law cannot be interpreted to the detriment of the principle of territorial integrity. It is necessary to maintain a balance between these two principles and interpret them in conjunction with other imperative principles of international law.

Current trends in the development of the right of people to self-determination testify to its implementation from external to internal self-determination in the framework of existing states in the forms provided for by the constitution. If a self-determined people takes advantage of all the opportunities for development in the cultural, economic, political, social and other fields, then self-determination in the form of the formation of a new independent state is excluded, otherwise it would be legitimate to raise the issue of secession. External self-determination can be carried out in case of violation by the state of the fundamental principles of international law, in particular the principle of equality and the right of people to self-determination, respect for human rights and fundamental freedoms, as well as if the state's authorities make

internal self-determination impossible.

In the case of fixing the right to external self-determination in domestic law, it is necessary to comply with the relevant procedure and mechanism for the implementation of this right established by law.

In assessing the legitimacy of the recognition of new states as a result of the realization of the right of people to self-determination, it is necessary to be guided by generally recognized principles of international law.

REFERENCES:

1. Cassese A. Self Determination of People: A Legal Reappraisal. - Cambridge, 1995.
2. Crawford J. The Right of Self-Determination in International Law: Its Development and Future. - Oxford, 2001.
3. Aleksandrova E. S. The legitimacy of secession and the problem of its recognition in modern international law // Materials of the international scientific-practical conference "The international rule of law in the modern world and the role of Russia in its strengthening". - M., 2014.
4. Blishchenko I. P. Content of the right of people to self-determination // The right of people to self-determination: idea and embodiment, 1997. [Electronic resource] – Access mode. URL: http://www. pravo. vuzllib. su/book
5. Ayupova Z. K., Kusainov D. U. Theoretical and legal analysis of the concepts "law of the nations" and "law of the people" for self-determination- [Electronic resource] – Access mode. URL: https://cyberleninka. ru/article/n/teoretiko-pravovoy-analiz-ponyatiy-pravo-natsiy-i-pravo-narodov-na-samoopredelenie

УДК 343. 131

Адильмуратова Рита Адильмуратовна
докторант
заңтану факультеті
Қазақстан Американдық еркін университеті
Шығыс Қазақстан облысы, Өскемен қ.

АУДАРМАШЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУГЕ ҚАТЫСУЫ: ҰЙЫМДЫҚ ЖӘНЕ ПРОЦЕСТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада аудармашының қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуының ұйымдастырушылық және іс жүргізу және аудармашының құзыреттілігін куәландыру мәселелері қарастырылады. Сондай-ақ аудармашының қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуының өзекті мәселелері сипатталады.

Түйінді сөздер: сот процесі, сот процесінің аудармашысы, тілді жетік меңгеру, қылмыстық процестің қағидаты

Резюме. Участие переводчика в уголовном судопроизводстве: организационные и процессуальные вопросы. В статье рассматриваются организационные и процессуальные проблемы участия переводчика в уголовном судопроизводстве, проблемы удостоверения в компетентности переводчика. А также описываются ключевые проблемы участия переводчика в уголовном судопроизводстве.

Ключевые слова: судебный процесс, переводчик судебного процесса, в совершенстве владение языком, принцип уголовного судопроизводства.

Summary. Participation of an interpreter in criminal proceedings: organizational and procedural issues. The article deals with organizational and procedural problems of participation of an interpreter in criminal proceedings, as well as problems of certification of the translator's competence. The article also describes the key problems of interpreter participation in criminal proceedings.

Keywords: the trial, the interpreter in the judicial process, in the perfection of language skills, principle of criminal proceedings.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 30 - бабына сәйкес «Қазақстан Республикасында қылмыстық сот ісін жүргізу қазақ тілінде жүргізіледі, сот ісін жүргізуде қазақ тілімен қатар ресми түрде орыс тілі, ал қажет болған кезде басқа тілдер де қолданылады. Қылмыстық процесті жүргізетін орган істі орыс тілінде немесе басқа тілдерде жүргізу қажет болған кезде сот ісін жүргізу тілін өзгерту туралы уәжді қаулы шығарады. Іс бойынша іс жүргізілетін тілді білмейтін немесе жеткілікті түрде білмейтін іске қатысатын адамдарға ана тілінде немесе өздері білетін басқа тілде мәлімдеме жасау, түсініктемелер және айғақтар беру, өтінішхаттар мәлімдеу, шағымдар келтіру, іс материалдарымен танысу, сотта сөз сөйлеу, осы Кодексте белгіленген тәртіппен аудармашының қызметтерін тегін пайдалану құқығы түсіндіріледі және қамтамасыз етіледі. Қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысатын адамдарға істің олар үшін қажетті, басқа тілде жазылған материалдарын қылмыстық сот ісін жүргізу тіліне аудару тегін қамтамасыз етіледі. Сот процесіне қатысатын адамдарға сотта айтылғандардың басқа тілде болған бөлігінің сот ісін жүргізу тіліне аудармасы өтеусіз қамтамасыз етіледі. Қылмыстық процесті жүргізетін органдар процеске қатысушыларға осы Кодекске сәйкес оларға сот ісін жүргізу тілінде табыс етілуге тиіс құжаттарды табыс етеді. Бұл ретте қылмыстық сот ісін жүргізу тілін білмейтін адамдар үшін құжаттардың сот ісін жүргізудің осы адамдар таңдаған тілінде жазылған, куәландырылған көшірмесі қоса беріледі» [ҚР 2014ж. 4 шілдедегі Қылмыстық-процестік кодексі].

Осы норма бойынша екі заңдық фактінің біреуі, атап айтқанда бірінші адам сот ісін жүргізу тілін білмейтінін және екінші жеткілікті түрде білмейтінін нақты анықтап алған жөн. Бұл ретте, «сот ісін жүргізу тілін жеткілікті түрде білмеу» деген заңдық фактіні анықтау біраз қиындық тудырады» деген Л. В. Косинованың [Косинова Л. В., 2018, 48 б.] пікірі-мен келісуге болады.

Өйткені, бір жағынан процеске аудармашы тарту мәселесін шешу қажет, ал екінші жағынан алғанда бұл нақты формасы, белгілі бір нысаны жоқ ұғым. Сонымен қоса, адамның сот ісін жүргізу тілін жеткілікті түрде білмейтінін анықтау дәлелдеу мәні болып табылмайды, сол себепті бұл мәселе күрделене түседі.

Жалпы, айыпталушының жәбірленушінің немесе куәнің мәлімдеме жасау, түсініктемелер және айғақтар беру, өтінішхаттар мәлімдеу, шағымдар келтіру, іс материалдарымен танысу, сотта сөз сөйлеуі үшін Қазақстан Республикасы Қылмыстық процестік Кодексте белгіленген тәртіппен аудармашының қызметтерін тегін пай-

далану құқықтарын қолданады.

Бұл ретте, Қазақстан заңнамасы бойынша сот процесіне қатысатын адамдарға сотта айтылғандардың басқа тілде болған бөлігінің сот ісін жүргізу тіліне аудармасы өтеусіз, яғни тегін қамтамасыз етіледі, мысалы, куәлар немесе жәбірленушілер іске қатысы жоқ сөздерді айтса да, аудармашы она аударуы тиіс. Заңнаманың осы нормасы біраз өзгерістерді талап етеді.

Бастапқы екі жағдайда аудармашы оны аудармашы ретінде тағайындау туралы қаулы (ұйғарым) шығарылған сәттен бастап аудармашы ретінде танылады. Ал ҚР ҚПК-нің 81 - бабына сәйкес аударма жасау үшін білу қажет тілді меңгерген және күдікті, айыпталушы, сотталушы, олардың қорғаушылары не жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер немесе олардың өкілдері, сондай-ақ куәлар және өзге де процеске қатысушылар іс бойынша іс жүргізілетін тілді білмеген жағдайларда, сол сияқты жазбаша құжаттарды аудару үшін тергеу және сот әрекеттеріне қатысуға тартылған, іске мүдделі емес адам аудармашы ретінде шақырылады, яғни аудармашы – аударма жасауға қажетті тілдерді жетік меңгерген адам.

Бір жағынан қарағанда мұндай аударма жасауға қажетті тілдерді жетік меңгерген «аудармашылар» өте көп. Бірақ олар қылмыстық процестің субъектісі бола алмайды.

Екіншіден, уәкілетті тұлға оларға қатысты тиісті қаулы (ұйғарым) шығармайынша, олардың қылмыстық-процестік құқықтары да, тиісті қылмыстық-процестік міндеттері де болмайды [Верещагина А. В., 2015, 43 б.]. Тағы бір айта кететін жайт, аударма жасауға қажетті тілді жетік меңгерген адамға процесс басталмас бұрын ҚР ҚПК-нің 81 - бабында көзделген құқықтары мен міндеттері түсіндірілгеннен кейін ғана ол тиісті процестік мәртебеге ие болады.

Яғни, процеске қатысатын аудармашыны тілді жетік меңгерген адам деп қана қабылдамай, қылмыстық іс жүргізу процесінің барлық талаптарына сай келетін субъект деп қарастырған жөн.

Қазіргі уақытта жаһандану үлгісі қарқынды дамуына байланысты аудармашының қылмыстық істер бойынша сот процестеріне қатысу мәселесі өзекті болып отыр. Еліміз өзге елдермен өнеркәсіп, сауда, құрылыс, сыртқы саяси байланыстар және т. с. с. қызметтің әр түрлі салалары бойынша өзара мәдениаралық қатынастарын күннен күнге күшейтіп келеді.

Сонымен бірге, көрші мемлекеттерден Қазақстанға көшіп келіп жатқан эмигранттардың саны да артуда. Осыған байланысты халықаралық қарым-қатынас жасау барысында шетелдік азаматтардың қатысуымен қылмыстық істерді қозғау жағдайлары туындайды, ол күдікті, айыпталушы, жәбірленуші немесе куә болуы мүмкін, осы орайда, дұрыс аударма жасау іс бойынша сапалы шешім қабылдауға ықпал етері сөзсіз.

Негізінде, қылмыстық сот ісін жүргізуде аудармашыны қатыстырудың біраз қиындықтары бар: *біріншіден*, тиісті тілге аударма жасайтын аудармашыны іздеп табу қажет, ал мұндай мүмкіндік үнемі бола бермейді.

Екіншіден, оның құзіреттілігіне көз жеткізу қажет (тіл білетіні жөнінде дипломының бар болуы оның заң терминологиясын дұрыс қолдана алатынын білдірмейді).

Үшіншіден, әр түрлі процестік амалдарда нәтижелі іс-қимыл жасау үшін аудармашының жеке басына бейімделу қажет (аудармашы тілді кәсіби меңгергеніне қарамастан, оның мінез-құлқында қандай да бір ерекшеліктері болуы мүмкін).

Қылмыстық сот ісін жүргізуде аудармашыны қатыстыру мәселелері бірқатар зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылған, атап айтқанда:

- *Сот ісін жүргізу тілі мәселесін қозғаған авторлар* Е. П. Головинская (2006); Я. М. Ишмухаметов (2006); И. А. Шевелёв (2008); Е. П. Гришина (2014); Б. В. Пимонов (2018) бұл еңбектерде азаматтардың сот ісін жүргізуде өз ана тілінде сөйлеу конституциялық құқығы, аудармашының көмегін тегін пайдалану туралы жазады.

- *Аудармашының құқықтық жағдайы* туралы Г. В. Абшилава (2005); Г. Я. Имамутдинова (2011); Чепурная А. А. (2016); – мұнда аудармашының құқықтық жағдайының дауы және проблемалық мәселелері мен оны шешу жолдары қарастырылады;

- *Аудармашының қатысуымен қаралатын қылмыстық істерді терген-тексеру ерекшеліктері* – А. И. Бастрыкин (2005); С. П. Щерба (2005); С. В. Швец (2016) – авторлар қылмыстық сот ісін жүргізуде аудармашының қатысуымен тергеп-тексеру жүргізудің әдіс-тәсілдерін сипаттайды. Бұл еңбектердің теориялық маңызы өте жоғары.

Енді қылмыстық істерді аудармашының қатысуымен қарағанда кезде туындайтын ұйымдық және процестік қиындықтар туралы сөз қозғайық. Қылмыстық сот ісін жүргізуде аудармашы қатысуының ұйымдық және процестік мәселелерін төмендегіше жіктеп қарастыруға болады:

- Процеске қатысатын аудармашыны іздестіру: қазіргі уақытта Қазақстанда сот процестеріне қатыстыру үшін қажетті тілдерді меңгерген аудармашы тауып беретін сараптамалық орган құрылмаған. Осыған байланысты кез келген қолжетімді тәсілдермен іздестіріледі, атап айтқанда таныстар арқылы, ғаламтор желісі арқылы және аудармашылар бюросына сұрау салу арқылы, бірақ мұндай бюролар барлық қалаларда бола бермейді.

Ал Қытай, парсы тілдері сынды тілдерді меңгерген мамандар, сурдоаудармашылар сирек кездеседі. Қазақстан Республикасының әрбір облысында арнайы сараптамалық аударма жасау органы болған жағдайда бұл мәселелерді оңтайлы шешуге болар еді деп есептейміз.

- Аудармашының процеске қатысуға келісімі: аудармашы сотқа басқа мекемеден келетін болғандықтан, оның процеске қатысатын уақыты болмауы, басшысы оны жұмыстан босатпауы, қылмыстық сот ісіне қатысушылардың ашу-ызасынан жасқануы, процеске қатысушылар оны қорқыту арқылы қасақана жалған аударма жасауына итермелеу мүмкіндігі, аудармашы қызметіне төленетін төлемақының аз болуы, т. с. с. себептерге байланысты оның процеске қатысуға ниеті болмауы мүмкін [Косинова Л. В., 2018, 64 б.].

Бұл мәселені шешу үшін аудармашыны шақырту қағазы арқылы процеске ресми шақыртқан жөн. Бірақ бұл Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде көзделмеген, сол себепті бұл мәселе әлі де өзекті болып қала береді.

- Аудармашының өздігінен бас тартуы: көптеген зерттеушілердің пікірінше, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде аудармашы процеске қажетті тілді жеткілікті деңгейде меңгермесе және басқа да себептерге байланысты оның процеске қатысудан өздігінен бас тарту құқығы қарастырылмаған, тиісінше, бұл аудармашының конституциялық құқығына нұқсан келтіруі мүмкін.

- Аудармашының қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысу қызметіне ақы төлеу Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде адамдардың шыққан шығыстарын өтеудің кейбір мәселелері туралы» 2014 жылғы 9 қазандағы № 1070 қаулысымен бекітілген адамдарды анықтау, алдына ала тергеу, прокуратура органдарына және сотқа шақыртуға байланысты шығындарды өтеу тәртібі мен мөлшері туралы нұсқаулықпен реттелген [ҚР Үкіметінің «Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде адамдардың шыққан шығыстарын өтеудің кейбір мәселелері туралы» 2014ж. 9 қазандағы № 1070 қаулысы].

Бір қарағанда, бұл мәселенің еш қиындығы жоқ, сөйтсе де, біраз проблемалар баршылық. Атап айтқанда, аудармашының қызметіне ақы төлеу үшін орындалған жұмыс актісі, аудармашының ақы төлеу туралы өтініші, т. с. с. қажетті құжаттарды әзірлеу, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің аталған құжаттарға қол қоюы.

Осындай қағазбастылық салдарынан аудармашының қызметіне ақы төлеу нақты процестік әрекет аяқталған күннен бастап бір жыл мерзімге дейін созылуы мүмкін. Аталған мән-жайлар аудармашының қатысуымен қаралатын істердің сапалы шешілуіне ықпал етуі әбден мүмкін.

Жалпы, қылмыстық істер бойынша сот процесіне аудармашының қатысуы заңгерлердің арасында кең талқыланатын мәселе емес. Аудармашының құқықтары мен міндеттері нормативтік актілерде нақты бекітілген, сөйтсе де, тәжірибеде кездесетін біраз мәселелер бар. ҚПК-нің 81 бабында қарастырылғандай, аудармашы анықтаушының, тергеушінің немесе соттың шақыртуы бойынша келуі тиіс.

Бұл ретте, ҚПК-да аудармашының құзіреттілігі деген ұғымға нақты түсінік берілмеген. Сол себепті, процестегі аудармашының құзіреттілігін анықтап алған жөн.

Аудармашының мәртебесі оны шақырған сәттен бастап емес, аудармашыны тағайындау туралы қаулыны (ұйғарымды) ресімдеумен бір мезгілде туындайды. Әрі нақты қылмыстық іс бойынша аудармашы қатысуға тартылған іс жүргізу әрекеті аяқталғаннан кейін тоқтатылады.

Аталған адам осы нақты қылмыстық іс бойынша қылмыстық іс аяқталған кезге дейін аудармашының белгілі бір құқықтарына ие болады. Бұл жерде, әңгіме өзінің құқықтары мен міндеттерін білу құқығы туралы болып отыр.

Мұнда келтірілген мән-жайлар осы сөздің кең мағынасында аудармашының түсінігі туралы айтуға мүмкіндік береді. Осыған уәкілетті адам оны аудармашы етіп тағайындау туралы қаулы (ұйғарым) шығарғаннан кейін оны аудару үшін білуі қажет тілді еркін меңгерген адам мұндай субъект болып табылады.

Заң шығарушы «аудармашы» терминін тар, кең және өте кең мағынада қолданылады. Алғашқы екі жағдайда адам оны аудармашы етіп тағайындау туралы қаулы (ұйғарым) шығарылған кезден бастап аудармашы болады. Аудармашы ұғымына енгізілген мағынада, аудармашы, аударма үшін қажетті тілді еркін меңгерген тұлға [Ооржак Б. Ч., 2019, 375 б.].

Аударма туралы мұндай түсінік, сөзсіз, құқықтық қатынастар субъектісіне (қатысушысына), біздің жағдайда - қылмыстық іс жүргізу құқықтық қатынастарына жалпы теориялық көзқарасқа сәйкес келмейді.

Біріншіден, аударма үшін қажетті тілді еркін меңгерген адамдар көп болады. Оларды қылмыстық процесс субъектілері деп атауға болмайды.

Екіншіден, оларға қатысты тиісті қаулы (ұйғарым) шығарылмайынша, оларда қылмыстық іс жүргізу құқықтары да, тиісінше қылмыстық іс жүргізу міндеттері де жоқ, онсыз субъект, оның үстіне қылмыстық процеске қатысушы бола алмайды.

Аудармашы мәртебесіне ие адам бір мезгілде қылмыстық процестің тиісті субъектісі болып табылады. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысты судьяға, прокурор, тергеуші, анықтаушы, тергеу бөлімінің бастығы, тергеу тобының басшысы (мүшесі); аудармашыға қарсылық білдіру (өздігінен бас тарту) даусыз негіз болып табылады. Сондықтан «аудармашы» ұғымының нақты шекарасын анықтау теориялық қана емес, нақты практикалық мәнге ие.

Сонымен, біз заң шығарушының «аудармашы» терминін қолдануын, кем дегенде, екі мағынада: сөздің кең және тар мағынасында айтуға мәжбүрміз. Мұндай жағдайды болдырмас үшін, заң шығарушы бұл мәселені әлі де жетілдіруі қажет.

ҚР ҚПК-да аудармашы деп тек қана аударма үшін қажет тілді еркін меңгерген, оған қатысты ҚР ҚПК-да белгіленген тәртіппен оны аудармашы ретінде тағайындау туралы қаулы шығарылған тұлға деп танылады. Тек аудармашы мәртебесіне адам уақытша аралық шегінде ғана ие бола алады, оның ағымында нақты қылмыстық іс бойынша қылмыстық іс жүргізу ісін жүргізу жүзеге

асырылады.

Аудармашы ретінде іске қатысуға тартылатын (яғни әлі тартылмаған) адам тек аударма үшін қажетті тілді еркін меңгерген адам болып табылады. Әзірге бұл аудармашы емес. Оны аудармашы етіп тағайындау туралы қаулыға (ұйғарымға) оған құзыретті, лауазымды адам қол қойғаннан кейін ғана қылмыстық процеске қатысушы адам аудармашы болып табылады [Шестакова Т. Д., 2012, 165 б.].

Қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысу - бұл белгілі бір қызметті жүзеге асыруды білдіреді. Қаралып отырған қызмет әдетте адамның жеке алынған іс жүргізу әрекетіне ғана қатысу процесін білдіреді.

Мұндай әрекетке қатысу аудармашыға тергеуші (анықтаушы және т. б.), сот (судья) жүзеге асырған әрбір іс-әрекетке қатысуға мүмкіндік беруді көздейді және олар қатысатын неғұрлым көлемді іс жүргізу әрекетін құрайды. Мысалы, егер аудармашы жауап алуға қатысса, ол осы іс жүргізу әрекеті процесінде жауап алынып отырған адамның айғақтарын ғана емес, сонымен қатар оған қойылатын барлық мәселелерді, тергеу әрекеті кезінде қатысып отырған адамдардың мәлімдемелерін (ескертулерін) тыңдауға, жауап алу процесінде ұсынылған (дайындалған) объектілерді тікелей қарауға дейін тергеушінің (анықтаушының және т. б.) әрбір іс-әрекетінің жасалуын бақылауға, тергеу әрекетінің хаттамасын толықтыруды және оған нақтылаулар енгізуді талап етуге, жауап алу хаттамасы мазмұнының тағы да басқа құжаттарды жазбаша аудару міндеті кіреді.

Сонымен, қорытындылай келе істің нәтижесіне мүдделі емес, аударма үшін қажетті тілді білетін, жазбаша және ауызша сөйлеуді, не адамның ана тілін не өзі білетін тілді пайдалану кепілдігін қамтамасыз ету үшін қылмыстық сот ісін жүргізудің кез келген сатысында тартылатын (сурдоаудармалардың дағдыларын еркін меңгерген) тұлғаны аудармашы деп түсіну қажет.

Сонымен, аудармашы аудару үшін қажетті тілді еркін меңгеруі керек. Ол, әрине, сот ісі жүргізілетін тілді де меңгеруі тиіс. Бірақ тек сот ісін жүргізу тілін білу аудармашы етіп тағайындалуы үшін жеткіліксіз.

Сонымен қатар, өз іс-әрекетінің мәнін түсіне алатын азамат аудармашы болуы тиіс: «азаматтың өз іс-әрекеттерімен азаматтық құқықтарды иелену және жүзеге асыру, өзі үшін азаматтық міндеттерді жасау және оларды орындау қабілеті (азаматтық әрекет қабілеттілігі)» ол кәмелетке толған соң, яғни он сегіз жасқа толғаннан кейін толық көлемде пайда болады [ҚР 1994ж. 27 желтоқсандағы Азаматтық кодексі (жалпы бөлім)].

ҚР Азаматтық кодекстің 22-1 бабына сәйкес кәмелетке толмаған адам, егер ол еңбек шарты бойынша жұмыс істейтін болса немесе заңды өкілдерінің келісімімен кәсіпкерлік қызметпен айналысатын болса, толығымен әрекетке қабілетті деп жарияланууы мүмкін (эмансипация). Некеге тұруға жол берілген жағдайда, он сегіз жасқа толмаған азамат некеге тұрған уақыттан бастап толық көлемде әрекетке қабілеттілікке ие болады.

Сонымен, істің нәтижесіне мүдделі емес, әрекетке қабілетті, аударма үшін қажетті тілді еркін меңгерген (сурдоаудармалардың дағдыларын еркін меңгерген), жазбаша және ауызша сөйлеуді, адамға ана тілін не өзі білетін тілді пайдалану кепілдігін қамтамасыз ету үшін қылмыстық сот ісін жүргізудің кез келген сатысында тартылатын тұлғаны аудармашы деп түсіну қажет.

Қорыта айтқанда, процеске қатысатын аудармашыны тілді жетік меңгерген адам деп қана қабылдамай, қылмыстық іс жүргізу процесінің барлық талаптарына сай келетін субъект және процеске қатысушы деп қарастырған дұрыс. Сол себепті, «аудармашы» ұғымына нақты анықтама берудің теориялық және практикалық маңызы өте зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ (04. 05. 2020 жылғы өзгерістер және толықтырулармен бірге) // «Әділет» ақпараттық жүйесі.

2. Косинова Л. В. Проблемные аспекты участия переводчика в уголовном судопроизводстве Сборник материалов конференции «Язык и право: актуальные проблемы взаимодействия». - Волгоград, 2018. // http:www. ling-expert. ru

3. Верещагина А. В. Институт языка уголовного судопроизводства в преломлении судебной практики // Государство и право, 2018. - № 8, - С. 45–56.

4. Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде адамдардың шыққан шығыстарын өтеудің кейбір мәселелері туралы» 2014 жылғы 9 қазандағы № 1070 қаулысы (09. 10. 2014 жылғы өзгерістер және толықтырулармен бірге) // «Әділет» ақпараттық жүйесі.

5. Ооржак Б. Ч. Процессуальный статус переводчика в уголовном судопроизводстве // Молодой ученый, 2019. - № 21 (259). - С. 375-377. https: moluch. ru/archive

6. Шестакова Т. Д. Некоторые проблемы участия переводчика в производстве по уголовному делу // Самарский государственный университет, 2012. – С. 165- 172. http: repo. ssau. ru/handle

7. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (жалпы бөлім) 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-XIII (13. 05. 2020 жылғы өзгерістер және толықтырулармен бірге) // «Әділет» ақпараттық жүйесі.

Мақсатов Нұржан Ришатұлы
Сеньор-лекторы, PhD докторанты
Каспий қоғамдық университеті «Әділет» жоғары құқық мектебі

Жайлин Габиден Айнашевич
Заң ғылымдарының кандидаты, профессор

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН ЖӘНЕ ӘРЕКЕТКЕ ҚАБІЛЕТСІЗДЕР КЕЛТІРГЕН ЗИЯН ҮШІН ЖАУАПКЕРШІЛІК ТҮСІНІГІ

Түйін. Деликтілік міндеттемелер деп аталатын зиян келтіру салдарынан туындайтын міндеттемелер азаматтық құқықтың неғұрлым күрделі және маңызды бөлімдерінің бірі болып табылады. Бұл міндеттемелердің күрделілігі: олар шарттық міндеттемелер саласында қалай шешілетінімен салыстырғанда шешілуі елеулі ерекшеліктерімен ерекшеленетін мәселелердің үлкен шеңберін қамтиды; оларда өркениетті ғана емес, сондай-ақ басқа да салалық заң пәндерінің, сондай-ақ құқықтың жалпы теориясының (мысалы, құқық субъектілілік ұғымдары, құқық бұзушылықтың құрамы, жауапкершілік, оның негіздері мен шарттары, зиян мен шығындар) неғұрлым күрделі проблемалары шоғырланады. Сонымен қатар, істің қазіргі жағдайы әр түрлі құқық бұзушылықтан (олардың ішінде қылмыс) зиян (залал) келтіру - ұйымдар мен азаматтардың мүліктік және жеке құқықтарын бұзудың кең таралған жағдайы деп айтуға болады.

Түйінді сөздер: *деликт, міндеттеме, зиян, жауапкершілік, әрекетқабылетсіздік.*

Резюме. обязательства, возникающие вследствие причинения вреда, называемые Деликтными обязательствами, являются одним из наиболее сложных и важных разделов гражданского права. Сложность этих обязательств включает большой круг вопросов, решение которых отличается существенными особенностями по сравнению с тем, как они решаются в области договорных обязательств; в них концентрируются более сложные проблемы не только цивилистических, но и других отраслевых юридических дисциплин, а также общей теории права (например, понятия правосубъектности, состав правонарушения, ответственность, его основания и условия, ущерб и затраты). Вместе с тем, можно сказать, что нынешнее положение дел является распространенным случаем причинения вреда (ущерба) от различных правонарушений (в том числе преступлений) - нарушения имущественных и личных прав организаций и граждан.

Ключевые слова: деликт, обязательство, ущерб, ответственность, недееспособность.

Summary. obligations arising from harm, called Tort obligations, are one of the most complex and important sections of civil law. The complexity of these obligations includes a wide range of issues, the solution of which differs significantly in comparison with how they are solved in the field of contractual obligations; they concentrate more complex problems not only of civil, but also of other branch legal disciplines, as well as the General theory of law (for example, the concept of legal personality, the composition of the offense, liability, its grounds and conditions, damage and costs). At the same time, we can say that the current state of Affairs is a common case of causing harm (damage) from various offenses (including crimes) - violations of property and personal rights of organizations and citizens.

Keywords: tort, obligation, damage, liability, incapacitate.

Деликтілік міндеттеме бойынша жауапкершілікті өз іс-әрекеттерін басшылыққа алуға және олардың ықтимал салдарын дұрыс бағалауға қабілетті адамдар ғана ала алады [Учебник: в 3 т. Том 1: 6-е изд., перераб. и доп. ред. Сергеева А. П.,Толстого Ю. К. 2005, 345б]. Азаматтардың мұндай қабілеттілігі, азаматтық заңнамаға сәйкес *он төрт* жастан бастап пайда болады. Осы жасқа толмаған адамдар (жас балалар) заңмен *деликтқабылетсіз* деп танылды. Дегенмен, сол жас балалар келтірген зиян өтелуі тиіс.

Кәмелетке толмағандар мен әрекетке қабілетсіз адамдар келтірген зиянды өтеу ерекшеліктерін реттейтін Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінің [ҚР азаматтық кодексі] (бұдан әрі - АК) 925-930-баптары ҚазССР АК-де болған ережелерді қоладанады және бірқатар новеллаларды қамтиды [Ведомости Верховного Совета Казахской ССР, 1983 г., N 41, ст. 435].

Бұрынғы АК - ке сәйкес кәмелетке толмағандар 15 жасқа толған соң ішінара әрекет қабілеттілік пайда болып және осыған сәйкес деликтілік жауапкершілік туралы нормалар 15 жасқа толмаған (жас балалар деп аталатын) кәмелетке толмағандар үшін жеке және 15 жасқа жеткендер үшін (жасөспірімдер деп аталатын) жеке құрастырылды. Жаңа АК - те бұл кезең 14 жасты құрайды, бұл туралы 47-тарауда да көрініс табылады, бұл ретте аталған жас топтарының әрқайсысының жауапкершілігі туралы дербес баптарда айтылған.

Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексінің 925-бабының 1-тармағына сәйкес жасы он төртке жетпеген кәмелетке толмағандар (жас балалар) келтірген зиян үшін, егер зиян өздерінің кінәсінен болмағанын дәлелдемесе, оның заңды өкілдері жауап береді. Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексінің 925-бабына сәйкес жас баланың қамқоршысы ретінде, тиісті тәрбие және емдеу мекемелерін, халықты әлеуметтік қорғау мекемелерін немесе жас балалар тұратын, қамқорлыққа мұқтаж басқа да ұқсас мекемелер де қарастырылады. Егер жас бала өзінің қамқоршысы болып табылмайтын, бірақ оған қадағалауды жүзеге асыруға міндетті болса (мектептер, гимназиялар, лицейлер, бала бақшалар) білім беру, тәрбиелеу, емдеу немесе өзге де мекеменің қадағалауында болған уақытта зиян келтірсе, онда жауапкершілік, зиян олардың қадағалауды жүзеге асырудағы кінәсінен болмағанын дәлелдемесе, келтірілген зиян үшін осы мекемелер мен тиісті адамдар, жауап береді. АК 925-бабының 3-тармағы осындай жауапкершілікті жас балаға келісім-шарт (бала күтуші, гувернантка және т. б.) негізінде қадағалауды жүзеге асыратын адамдарға да жүктейді.

Ата-аналар мен қамқоршылардың, сондай-ақ балаларды зиян келтіру кезінде қадағалауды жүзеге асыратын мекемелер мен өзге де адамдардың жауапкершілігінің талабына сәйкес кінәлі, олардың өздерінің құқыққа қарсы, девиантты мінез-құлқы болып табылады [Гражданское право Том 3,2004. 67б]. Ата-аналардың (асырап алушылардың), қамқоршылардың заңсыз, девиантты мінез-құлқының көрініс табуы, олардың балаларды тәрбиелеу кезінде жауапсыз қарым-қатынасын (әрекет немесе әрекетсіздігін) көрсетеді, тым еркеліктеріне көзжұмушылық, бұзақылық іс-әрекеттері, қадағалаусыздықты, зорлық-зомбылықты немесе күш қолдану арқылы тәрбиелеудің өзге де заңсыз әдістерін қолдануымен, сондай-ақ осы балаларда қадағалаудың болмауы немесе тиісінше жүзеге асырылмауы болып табылады. [Т. Т. Шиктыбаев, 2005. 136б]

Кәмелетке толмаған балаға келтірілген зиян үшін ата-анасының екеуі де, ата анасының біреуі баладан бөлек тұрған жағдайда да жауапты болады.

Сондай-ақ, ҚР Азаматтық кодексінің 927-бабында Ата-ана құқықтарынан айырылған ата-анаға, егер баланың зиян келтіруге әкеп соқтырған мінез-құлқы ата-ананың баланы тәрбиелеу жөніндегі міндеттерін дұрыс жүзеге асырмауының салдары болып табылады деп анықталса, сот ата-анаға ата-ана құқықтарынан айырылғаннан кейін үш жыл бойы оның кәмелетке толмаған балалары келтірген зиян үшін жауаптылық жүктеуі мүмкін. Осы бап 14 жасқа дейінгі балалары зиян келтірген ата-аналарға да, жасөспірімдердің (14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар) ата-аналарына да қатысты қолданылуы мүмкін.

Ата-аналардың (қамқоршылардың), сондай-ақ балалардың зиян келтірген кезде оларды қадағалайтын адамдардың жауапкершілігі олардың мінез-құлық іс әрекеттеріне байланысты болғандықтан, олардың кәмелетке толмағандар келтірген зиянның орнын толтыруы міндеті, кәмелетке толмаған, кәмелетке толғанға дейін немесе ол келтірілген зиянды өтеуге жеткілікті мүлік алған кезде аяқталмайды (Азаматтық кодекстің 925-бабының 4-тармағы).

Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексі 14-18 жас аралығындағы кәмелетке толмағандарды **деликтік қабілетті деп таниды** және сондықтан, олар келтірген зиян үшін жауапкершілік олардың өздеріне жүктелінеді. Жоғарыда көрсетілген жасында кәмелетке толмағанның зиянды өтеу үшін жеткілікті мүлкі немесе өзге де табыс көздері болмаған жағдайында, ол үшін зиянды толық немесе оның ата-анасының (асырап алушыларының) немесе қамқоршысының, *егер олар зиян олардың кінәсінен болмағанын дәлелдемесе*, оның ата-анасымен (асырап алушыларының) немесе қамқоршысымен өтелуі тиіс деп көрсетіледі. Мұндай қосымша (субсидиарлық) жауапкершілік тәрбиелеу, емдеу мекемелеріне, халықты әлеуметтік қорғау мекемелеріне және 14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың қамқоршысы болып табылатын өзге де осыған ұқсас мекемелерге жүктелінеді.

Ата-аналардың (қамқоршылардың) жауапкершілігінің шарты - бұл балалардың дұрыс тәрбиеленбеуі мен бақылауындағы кінәсі.

Жоғарыда айтылғандай, бұл деликттің басты ерекшелігі - ата-аналардың (қорғаншылардың, асырап алушылардың), қамқоршылардың және тиісті мекемелердің зиянды өтеу жөніндегі міндеті, зиян келтірген адамның кәмелетке толғаннан кейін, не ол зиянды өтеу үшін жеткілікті мүлікті алған немесе ол кәмелетке толғанға дейін әрекетке қабілетті (эмансипация) болған жағдайларда тоқтатылады.

Сот практикасы бұрынғы АК қолданылған кезде мынадай жағдайларды жүзеге асырған: *егер зиян бірнеше кәмелетке толмағандармен келтірілген болса, онда осы зиян үшін жауапкершілік жүктелетін ұйымдар мен азаматтар жәбірленушінің алдында ортақ емес, үлестік қатынаста жауап береді*. Бұл ереже кәмелетке толмағандардың өздері келтірген зиян үшін жауап бермейтін жағдайларда да, келтірілген зиян үшін өздері жауап беретін жағдайларда да қолданылады, бірақ ҚР АК 926-бабының 2-тармағында көрсетілген адамдарға субсидиарлық (қосымша) жауапкершілік жүктеледі [Гражданский кодекс РК 2006, 353б].

Әрекетке қабілетсіз немесе әрекетке қабілеті шектеулі деп танылған азаматтар, сондай-ақ өз әрекеттерінің мәнін түсіне алмайтын азаматтар келтірген зиян үшін жауапкершілікті бұрынғы АК

ережелеріне сәйкес келетін жалпы қағидалар мен нормалар бойынша реттелінеді.

Заңда белгіленген тәртіппен **әрекетке қабілетсіз** деп танылған азаматтар өз бетінше ешқандай азаматтық-құқықтық мәмілелер жасай алмайды, сонымен қатар шарттан тыс зиян келтірілген жағдайда да азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің субъектілері бола алмайды.

Олар келтірген зиянды олардың қамқоршылары немесе оларға қадағалауды жүзеге асыруға міндетті ұйымдар өтейді, егер олар зиян олардың кінәсінен болмағанын дәлелдей алмаса.

Әрекетке қабілеттілігі шектеулі деп танылған азаматтың спиртті ішімдіктерді немесе есірткі заттарды жөнсіз пайдалануы салдарынан келтірген зиянды (АК 27-бабы) зиян келтірушінің өзі жалпы негіздерде өтейді.

Кей жағдайда зиянды толық, ішінара немесе әрекет қабылеті шектеулі азаматтар зиянды келтіру кезінде өздерінің іс-әрекеттерінің мәнін түсіне алмаған немесе оларды басқара алмаған жағдайда болуы мүмкін. Бұл кенеттен есінен айрылуы, талуы, аффект жағдайы және т . б. -дан туындауы мүмкін. АК –тің 930-бабына сәйкес, есі дұрыс емес күйде зиян келтіруіне сәйкес, зиян келтірушіні жауапкершіліктен босатудың негізі болады. Бірақ, оның бірнеше талаптары бар:

1) зиян келтіруші, егер спиртті ішімдіктерді, есірткі заттарды пайдаланып немесе өзге әдіспен өзін осындай жағдайға келтірсе, зиян келтіруші жауаптылықтан босатылмайды.

2) зиян келтіруші, егер зиянды жүйке ауруы және ақыл-ойының кемістігі салдарынан өз іс-әрекетінің мәнін түсіне алмайтын немесе өзіне-өзі ие бола алмайтын адам келтірсе, сот зиянды өтеу міндетін осы адаммен бірге тұратын еңбекке қабілеттілерге: зиян келтірушінің осындай жағдайын білген, бірақ оны әрекетке қабілетсіз деп тану және оған қорғаншылық жасау туралы мәселе қоймаған жұбайына, ата-анасына, кәмелетке толған балаларына жүктеуі мүмкін.

Қаралып отырған баптарда бекітілген маңызды тиімділіктерінің бірі, белгілі жағдайларда зиян келтіру сәтінде жауапкершілік субъектісі ретінде қаралмайтын зиян келтірушінің мүлкі есебінен зиянды өтеуге жол берілетіні болып табылады (Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексінің 925-бабының 4-бөлігі, 928-бабының 3-тармағы, 930-бабының 1-бөлігі).

Деликтілік міндеттемелер (зиян келтіру салдарынан міндеттемелер) зардап шегушінің мүліктік қатынасының ол бұзылған кезде, қалпына келтіруді қамтамасыз ететін азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын қорғаудың ең маңызды құқықтық құралдарының бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасының аумағында қолданылып жүрген, зиян келтіруден туындайтын міндеттемелерді жүзеге асыру мәселелерін реттейтін заңнамаға жүргізілген талдау, қазіргі уақытта біздің елде заңнамалық базаға және оның негізінде құрылған сот тәжірибесіне сүйене отырып жүзеге асырылады. Қаралған заңдар азаматтардың өміріне немесе денсаулығына келтірілген зиянды өтеуге, тауарлардың, жұмыстардың немесе қызметтердің кемшіліктері салдарынан келтірілген зиянды өтеуге және моральдық зиянды өтеуге байланысты өмірлік маңызды мәселелерді шешуге бағытталған және азаматтық құқықтарды қорғаудың құқықтық кеңістігіндегі бар олқылықтарды жаба отырып, бір-бірін едәуір дәрежеде толықтырып, қолдануға тиімді құрал болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИТТЕР ТІЗІМІ:

1. Учебник: в 3 т. Том 1: — 6-е изд., перераб. и доп. / под ред. Сергеева А. П., Толстого Ю. К. — М. : ТК Велби, Изд-во Проспект,2005. — 776с. Электрондық ресурс: https://www. studmed. ru/sergeev-ap-tolstoy-yuk-grazhdanskoe-pravo-tom-1_60994c8bbba. html (өтініш беру күні-5 наурыз 2020 ж.).
2. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім) Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі N 409 Кодексі (2020. 10. 01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен), ИПС «Әділет»: http://adilet. zan. kz/kaz/docs/K990000409_ (өтініш беру күні-5 наурыз 2020 ж.).
3. Преамбула и статьи 1-223 признаны утратившими силу постановлением Верховного Совета Республики Казахстан от 27 декабря 1994 г; статьи 272-27 277-324 признаны утратившими силу Указом от 30 сентября 1983 г. (Ведомости Верховного Совета Казахской ССР, 1983 г., N 41, ст. 435), Электрондық ресурс: https://zakon. uchet. kz/rus/history/K630001000_/17. 12. 1998 (өтініш беру күні-5 наурыз 2020 ж.).
4. Гражданское право. Том 3. Под ред. М. К. Сулейменова, Ю. Г. Басина. – Алматы, 2004. С. 540.
5. Т. Т. Шиктыбаев. Конституционные основы благ и свобод человека и проблемы их защиты в деликтном праве современного Казахстана. – Алматы: Академия МВД РК, 2005. С. 236.
6. Гражданский кодекс РК. (Особенная часть). Комментарий. Под ред. М. К. Сулейменова, Ю. Г. Басина. – Алматы, 2006. С. 353.

УДК 343

Мищенко Елена Валерьевна
доктор юридических наук, доцент
декан юридического факультета
Оренбургский государственный университет

Минайдаров Сагинтай Мухитович
старший преподаватель
кафедра уголовногоправа, уголовного процесса и криминалистики
Актюбинский юридический институт
МВД Республики Казахстан имени М. Букенбаева

ПРОЦЕССУАЛЬНО-ПРАВОВОЙ СТАТУС И ПОЛНОМОЧИЯ СЛЕДСТВЕННОГО СУДЬИ ПО УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйін. Ғылыми мақалада Еуропа елдерінде және патшалық Ресейде тергеу судьясы институтының қалыптасуы мен қалыптасуының мәселелері баяндалады, оның құқықтары, міндеттері, сондайақ оған берілген функциялар сипатталған. Көрнекті ғалымдардың, заңгерлердің және қоғам қайраткерлерінің Ресей Федерациясында тергеу судьясы институтын қайта құру туралы пікірлері талданады. Дамыудың осы кезеңінде Қазақстан Республикасында тергеу судьясы институтын құрудың уақтылығы, маңыздылығы және қажеттілігі, оның іс жүргізу-құқықтық мәртебесі мен өкілеттіктері атап өтілді. Қазақстанның қылмыстық іс жүргізу заңнамасында тергеу судьясы ретінде қылмыстық процеске қатысушының пайда болуы тараптардың бәсекеге қабілеттілігі мен теңдігіне, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғауға ықпал етеді деген тұжырым жасалды. Тәжірибе көрсеткендей, тергеу судьясы фигурасының болуы оның тергеу мен анықтау сапасын жақсартудағы тиімділігін дәлелдеді.

Түйінді сөздер: тергеу судьясы, қылмыстық сот ісін жүргізу, өкілеттік, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары, сотқа дейінгі тергеу.

Резюме. В научной статье освещены вопросы исторического зарождения и формирования института следственного судьи в европейских странах и царской России, охарактеризованы его права, обязанности, а также функции, которыми он был наделен. Проанализированы мнения видных ученых, юристов и общественных деятелей по возрождению института следственного судьи в Российской Федереции. Отмечается своевременность, значимость и необходимость создания в Республике Казахстан института следственного судьи на данном этапе развития, его процессуально-правовой статус и полномочия. Делается вывод, что появление такого участника уголовного судопроизводства как следственный судья в уголовно-процессуальном законодательстве Казахстана будет способствовать состязательности и равноправию сторон, защите от незаконного ограничения прав и свобод человека и гражданина. Существование фигуры следственного судьи, как показывает практика, доказало свою эффективность в повышении качественного уровня следствия и дознания.

Ключевые слова: следственный судья, уголовный процесс, полномочия, права и свободы человека и гражданина, досудебное расследование.

Summary. The scientific article highlights the issues of formation in European countries and tsarist Russia, describes his rights, duties, and also the functions with which he was endowed. The opinions of prominent scholars, lawyers and public figures on the revival of the institute of an investigative judge are analyzed. The historical origin and institution of an investigative judge of the Russian Federation is noted. Timeliness, significance and the need to establish the Republic of Kazakhstan as an investigative judge at this stage of development, its procedural and legal status It is concluded that the appearance of such a participant and authority. Criminal proceedings as an investigating judge in the criminal procedure legislation of Kazakhstan will contribute to the adversarial and equal rights of the parties, protection from illegal restrictions on the rights and freedoms of man and citizen. The existence of the figure of an investigating judge, as practice shows, has proved its effectiveness in a qualitative increase in the level of investigation and inquiry.

Keywords: investigating judge, criminal trial, powers, rights and freedoms of man and citizen, pre-trial investigation.

В Плане Нации «100 конкретных шагов: современное государство для всех» по реализации пяти институциональных реформ Нурсултан Назарбаев указал на необходимость обеспечения баланса между обвинением и защитой в судах за счет поэтапной передачи следственному судье полномочий по санкционированию всех следственных действий, ограничивающих конституционные права человека и гражданина *[«Казахстанская правда», № 92 (27968) от 20 мая 2015,. с. 2-5*].

В соответствии с Концепцией правовой политики в период с 2010 до 2020 года обеспечение защиты конституционных прав и законных интересов граждан, вовлеченных в сферу уголовного судопроизводства, является важнейшим направлением развития судебно-правовой реформы, поскольку права и свободы человека, как гласит Конституция, являются высшей ценностью [Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020].

За сравнительно небольшой период с момента вступления в силу новых Уголовного и Уголовно-процессуального кодексов Республики Казахстан судейскому корпусу удалось успешно внедрить и адаптировать принятые нововведения в практику казахстанского судопроизводства, укрепив гарантии прав лиц, участвующих в уголовном процессе.

Важным ориентиром принятых реформ стало расширение пределов судебного контроля в досудебном производстве по уголовному делу и введение в уголовный процесс новой фигуры «следственного судьи».

Введенный в действие новый УПК РК вобрал в себя наиболее приемлемый для Казахстана опыт уголовного процессуального законодательства стран романо-германской системы права, позволил создать новые процессуальные гарантии соблюдения конституционных прав и свобод человека и гражданина в процессуальной деятельности органов уголовного преследования. В число таких гарантий вошел вновь образованный институт следственного судьи, соответственно исследование правовой природы института следственного судьи и его роли в реализации судебного контроля в механизме защиты прав и свобод человека в уголовном процессе является актуальным и своевременным.

Конституцией Республики Казахстан признаются и гарантируются права и свободы человека, которые принадлежат каждому от рождения, признаются абсолютными и неотчуждаемыми – право на судебную защиту своих прав и свобод, на личную свободу, право на жизнь, свободу совести, свободу слова [*Конституция РК от 30. 08. 1995,(с изменениями и дополнениями на 10. 03. 2017*]. Эти же требования закреплены и в ст. 14 Международного пакта о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года, ратифицированного Республикой Казахстан в 2005 году, согласно которому каждый имеет право при рассмотрении любого уголовного обвинения, предъявленного ему, или при определении его прав и обязанностей в гражданском процессе на справедливое и публичное разбирательство дела компетентным, независимым, беспристрастным судом [*Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966, ратифицированный РК, 2005*].

Стоит отметить, что впервые процессуальная фигура следственного судьи появилась во Франции в 1810 г. в связи с принятием «наполеоновского» Кодекса уголовного расследования. Так, в континентальной Европе была создана принципиально новая система предварительного следствия, где центральной фигурой стал независимый следственный судья (следователь) при суде первой инстанции [*Ковтун Н. Н., Бухранова Т. С.,/ Российский следователь /2011. № 17. с. 31–37*].

Позже этот институт был воспринят многими европейскими странами, в том числе и дореволюционной Россией. В настоящее время данный институт с различными вариациями существует во многих странах. Причем, в большинстве западноевропейских государствах следственный судья – это, по сути, судебный следователь. То есть, он самостоятельно определяет ход предварительного следствия и по своей инициативе может собирать доказательства.

Законодательство Германии наделяет следственного судью полномочиями на ведение расследования. С учетом установленных обстоятельств дела он проверяет законность и обоснованность следственных действий, о проведении которых ходатайствует прокуратура (§162 Уголовно-процессуального кодекса Германии). Следственные судьи являются судьями местного участкового суда и осуществляют указанные функции в рамках плана распределения обязанностей каждого конкретного суда [*Бэст Э. Уголовный процесс Германии /Уголовное судопроизводство/ 2014, № 4, с. 8-13., Булгакова Ю. С., / Судья/ 2015, № 12. с. 48-51*].

«Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова закрепляет понятие судьи по уголовному преследованию – это судья, наделенный функциями уголовного преследования, а также судебного контроля процессуальных действий, осуществляемых в ходе уголовного преследования (ст. 6 УПК Республики Молдова). В ст. 41 данного Кодекса определена компетенция судьи по уголовному преследованию. Кроме этого в данной статье предусмотрено, что судья принимает решения о временном освобождении задержанного или арестованного лица и их отмене, а также решения о временном лишении лица водительских прав; рассматривает заявления об ускорении уголовного преследо-

вания [*Струкова А. А., Конин В. В.,/Актуальные проблемы российского права/ 2014. № 8. –1745-1749*].

Дискуссия по поводу института следственных судей ведется долгое время и в российской юридической науке. При этом до сих пор нет единого мнения о необходимости введения данного института в уголовно-процессуальное законодательство Российской Федерации. Среди прочих поручений Президент Российской Федерации В. В Путин рекомендовал Верховному Суду РФ до 15 марта 2015 года изучить предложения по созданию института следственных судей [*Морщакова Т. Г., 2017*].

Однако, необходимо отметить, что официальные источники до сих пор не содержат выводов, к которым пришел Верховный Суд РФ в результате выполнения поручения Президента РФ.

Впервые концепция о возможности возрождения института следственных судей в российском уголовном судопроизводстве была предложена А. В. Смирновым, где были внесены конкретные предложения для принятия нормативных актов, которые могли бы коснуться введения института следственных судей в современной России. Так, авторы Концепции полагают, что следственный судья на стадии предварительного следствия призван обеспечивать: равенство сторон по собиранию и оценке доказательств; защиту конституционных прав и свобод человека на судебной стадии. Он должен выступить независимым «фильтром», предотвращающим поступление в суд незаконных или явно необоснованных обвинений. Необходимость этого вызвана теми трудностями, с которыми в данное время сталкиваются участники уголовного судопроизводства при приобщении к материалам уголовного дела с учетом собранных ими доказательственных сведений.

Необходимость создания института следственных судей в России часто обосновывается тем обстоятельством, что он не является новшеством для российского законодательства. Первые упоминания о нем относятся к Уставу уголовного судопроизводства от 20 ноября 1864 года (далее – УУС). Этот документ закрепил должность судебного следователя.

Согласно Уставу уголовного судопроизводства судебному следователю предоставлялся широкий круг процессуальных полномочий:

– право самостоятельно возбуждать уголовное преследование (ст. 297 УУС);

– право принимать необходимые для расследования меры (ст. 264 УСС);

– право поручать полиции производство дознаний и давать ей указания о собирании необходимых справок (ст. 271 УСС);

– в случае оказания противодействия следователь мог потребовать помощь как от гражданского или военного начальства, так и от полиции (ст. 272 УСС).

Кроме того, судебному следователю предоставлялось право производить обыски и выемки, накладывать на не явившихся без уважительных причин денежный штраф, подвергать приводу, избирать в отношении обвиняемых меры пресечения и т. п. Для осуществления ряда процессуальных действий следователь должен был предварительно войти с соответствующим представлением в окружной суд.

К таким процессуальным действиям относились: 1) наложение ареста на имущество обвиняемого; 2) осмотр и выемка почтово-телеграфной корреспонденции; 3) объявление розыска обвиняемого через публикацию; 4) освидетельствование психического состояния обвиняемого и разрешение вопроса об умственном развитии несовершеннолетнего; 5) прекращение уголовного дела. Особый статус судебного следователя заключался в том, что судебные следователи были прикреплены к окружным судам и расследовали уголовные дела под прокурорским надзором [*Чаплыгина В. Н., 2017, с. 465*].

Идею введения нового субъекта уголовного судопроизводства – следственного судьи поддерживают такие видные юристы и общественные деятели, как: А. С. Александров, М. Ю. Барщевский, В. Д. Зорькин, А. А. Клишас, Н. Н. Ковтун, Т. Г. Морщакова, А. В. Смирнов, Б. Ю. Титов, М. А. Федотови др. Оппонентами данной идеи выступают: Л. В. Головко, В. А. Томсинов и др. [*Канюк Ю. А., 2017, с. 107*].

В частности, В. Д. Зорькин отмечает, что институт следственных судей не только повысит эффективность судебного контроля в ходе расследования и объективность судебного разбирательства, но и поможет разорвать «обвинительную связку» между следствием и судом, о которой постоянно говорят в юридическом сообществе [*Зорькин В. Д. Конституция живет в законах*], а заодно хотя бы отчасти преодолеть тот «обвинительный уклон» в отечественном правосудии, о котором сказал Президент России В. В. Путин в своем Послании Федеральному Собранию еще 12 декабря 2012 года [*Послание Президента РФ, В. В. Путина Федеральному Собранию 12 декабря 2012*].

Профессор Л. В. Головко, напротив, отрицает необходимость введения данного института, так как подобное нововведение является проявлением «американизации» и может привести к губительным последствиям как для уголовного процесса России, так и для общественных отношений в стране в целом. По его мнению, ни российская доктрина, ни практика, ни власть до сих пор не могут определиться в вопросе об институциональной природе процесса, в котором предполагается функционирование вновь обретаемого судебного следователя [*Л. В. Головко, http://www. iuaj. net/node/1740*.].

В новом Уголовно-процессуальном кодек-

се Республики Казахстан реализовано и введен новый процессуальный институт следственного судьи, который свидетельствует о приверженности Казахстана к общепринятым международным стандартам в обеспечении более полной реализации принципа равенства и состязательности сторон, повышении эффективности защиты прав и свобод граждан [*УПК РК, 04. 07. 2014г. (с изм. и доп. от 31. 10. 15 г.).*].

Главное рациональное зерно института следственных судей заключается в том, что следственный судья осуществляет контроль над законностью производства, поскольку при этом он выступает в роли арбитра для участников уголовного процесса, обеспечивая почву для состязательности и юридического равенства возможностей сторон, а значит, и справедливости правосудия. От его действий и решений зависят ход и результаты расследования, а, следовательно, уголовно-процессуальная деятельность следственного судьи отражается на всем уголовном процессе. [*Хан В. В., 2014, 98 с.*].

Следственный судья (судьи) назначается из числа судей председателем этого суда. При необходимости его замены он может быть переназначен. Исходя из данного определения, полномочия следственного судьи могут быть возложены только на действующего судью суда первой инстанции.

По законодательству Республики Казахстан, судья первой инстанции – это носитель судебной власти, профессиональный судья, назначенный на должность Президентом Республики Казахстан, осуществляющий свои полномочия в районном и приравненном к нему суде (городском, специализированном межрайонном суде, военном суде гарнизонов). Таким образом, назначение на должность судьи первой инстанции в Республике Казахстан осуществляется Президентом страны, а возложение функций следственного судьи на уже действующего судью отнесено к компетенции председателя соответствующего суда. То есть, законодатель закрепил правовой статус следственного судьи не как постоянную и несменяемую судейскую должность, а как процессуальную фигуру в уголовном судопроизводстве, полномочиями которого может быть наделен любой из судей суда первой инстанции (районного, городского) по распоряжению председателя этого же суда.

Согласно нормам ст. 55 УПК РК, следственным судьей признается судья суда первой инстанции, к полномочиям которого относится осуществление в порядке, предусмотренном настоящим (УПК РК), судебного контроля над соблюдением прав, свобод и законных интересов лиц в уголовном судопроизводстве. Полномочия следственного судьи регламентированы в вышеуказанной норме, в соответствии с которой он наделен правом санкционировать 12 процессуальных действий и решений, рассматривать 8 вопросов и выполнять 8 иных полномочий.

Деятельность следственных судей показала жизненность института судебного контроля на досудебной стадии уголовного процесса. В то же время полномочия следственного судьи, указанные в законе, не в полной мере свидетельствуют о распространении судебного контроля на досудебное производство.

Это должно сочетаться с обозначением места следственного судьи в системе судебной власти Казахстана, его статуса, процессуальных полномочий и порядка их осуществления, предела исследования и оценки оснований своего процессуального решения и других актуальных вопросов.

Конституционный Закон Республики Казахстан от 25 декабря 2000 года № 132-II «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан», закрепляя положение о возможности создания специализированных судов со статусом районного или областного суда, равный статусу судей всех звеньев судебной системы, не выделяет в отдельную структуру следственные суды, и, определяя полномочия судов, не предусматривает конкретно, судья какого суда выполняет функции по осуществлению судебного контроля в ходе предварительного расследования дела [*Конституционный Закон РК, 25 декабря 2000, № 132-II*].

Значимость следственного судьи в Казахстане рассматривается не только в русле обеспечения правосудия, как основной цели его деятельности, но и в аспекте процессуального обеспечения законности действий должностных лиц, расследующих преступления и уголовные проступки, что находит отражение при рассмотрении жалоб на их действия [*Толесбай С., http: //www. newregion. kz*].

В рамках обеспечения в суде баланса между обвинением и защитой существенно расширены значение, роль и полномочия защитника. УПК РК предусмотрено рассмотрение следственным судьей ходатайств адвоката, участвующего в качестве защитника, в истребовании и приобщении к уголовному делу любых сведений, документов, предметов.

Кроме этого, следственный судья рассматривает вопрос назначения экспертизы в случае заявления ходатайства защитника, которое не было удовлетворено органом, ведущим расследование.

По ходатайству адвоката, участвующего в качестве защитника, в полномочия следственного судьи входит и рассмотрение вопроса о принудительном приводе ранее опрошенного свидетеля, обеспечение явки которого для дачи показаний является затруднительным.

Согласно УПК РК судья и следственный судья квалифицируются по своему процессуаль-

но-правовому статусу и различаются только по отнесенным к их подсудности делам и материалам. Так, в ст. 53 УПК РК перечислены общие полномочия суда как органа судебной власти. В их числе указаны и такие, которые относятся исключительно к полномочиям следственного судьи. Процессуальной деятельности следственного судьи в УПК РК посвящены две статьи: ст. 55 (полномочия), ст. 56 (общие условия осуществления полномочий).

Так, в соответствии со ст. 55 УПК РК на досудебной стадии уголовного судопроизводства следственный судья рассматривает ходатайства о санкционировании содержания под стражей; домашнего и экстрадиционного ареста (соответственно об их продлении); наложении ареста на имущество; принудительном помещении не содержащегося под стражей лица в медицинскую организацию для производства судебно-психиатрической и / или судебно-медицинской экспертизы; применении мер безопасности к лицам, совершившим запрещенные уголовным законом деяния и страдающим психическими заболеваниями; переводе лица, в отношении которого ранее применено содержание под стражей, в специальную медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь; эксгумации трупа; объявлении международного розыска подозреваемого и обвиняемого.

Кроме компетенции по санкционированию в соответствии с ч. 2 ст. 56 УПК РК, следственный судья наделен полномочиями по рассмотрению жалоб на действие или бездействие, а также решения дознавателя, органа дознания, следователя и прокурора, депонированию в ходе досудебного производства показаний потерпевшего или свидетеля, наложению денежного взыскания на лиц, не выполняющих или выполняющих ненадлежащие процессуальные обязанности в досудебном производстве, утверждению процессуального соглашения [*Алауханов Е. О., Садыков А., 2009, с. 247*].

На основании ст. 217 УПК РК как сторона обвинения, так и сторона защиты вправе ходатайствовать о допросе (депонировании) следственным судьей лица, являющегося потерпевшим, свидетелем, в случае, если имеются основания полагать, что более поздний их допрос в ходе досудебного расследования либо судебного заседания может оказаться невозможным в силу объективных причин (постоянное проживание за пределами Республики Казахстан, выезд за границу, тяжелое состояние здоровья, применение мер безопасности), а также в целях исключения последующих допросов несовершеннолетних свидетелей и потерпевших для исключения психотравмирующего воздействия.

Одним из способов защиты прав, свобод и законных интересов физических и юридических лиц на стадии досудебного производства по уголовным делам является рассмотрение судом жалоб на действия (бездействие) и решения прокурора, органов уголовного преследования. Рассмотрение этих жалоб также относится к полномочиям следственного судьи, реально обеспечивающим судебный контроль над соблюдением прав, свобод и законных интересов лиц в уголовном судопроизводстве.

Например, орган, ведущий досудебное расследование, отказывает в допросе лица, являющегося очевидцем преступления, либо отказывает в проведении очных ставок, в назначении защитника, допуске законного представителя, избрании и применении к подозреваемому мер процессуального принуждения (за исключением домашнего ареста и содержания под стражей), признании лица потерпевшим, проявляет бездействие при проверке сообщений о совершенном преступлении и другие.

В настоящее время институт следственных судей доказал свою эффективность на практике, что позволило повысить качественный уровень следствия, расширить применение мер пресечения, не связанных с содержанием под стражей, и подтвердить приверженность Казахстана международным стандартам в сфере прав человека.

Но наряду с положительными моментами в практической реалии имеются определенные разногласия между полномочиями следственного судьи и прокурора.

В связи с этим, следует обратить внимание на положения Концепции правовой политики Республики Казахстан, предусматривающей поэтапное расширение судебного контроля.

Первый этап, на котором законодательно учрежден следственный судья и определены его полномочия, выполнен. Теперь необходимо и далее развивать этот институт.

Наступил момент, когда необходимо реализовать следующий этап, направленный как на расширение полномочий следственного судьи, так и на совершенствование форм и методов его процессуальной деятельности.

В некоторых случаях прокуроры, согласовывая процессуальные действия или решения, фактически выполняют функции, присущие суду.

Ходатайства следователя о санкционировании мер пресечения не доходят до следственного судьи, поскольку прокурор их не допускает до суда, отказывая следователю в их применении.

Наложение ареста на имущество санкционирует следственный судья. Однако до суда и вместо суда прокурор принимает решение, надо ли налагать арест на имущество или нет. Суд рассмотрит этот вопрос лишь тогда, когда прокурор направит ему ходатайство следователя об этом. В случае, если такое ходатайство не поступает, то действует решение прокурора, хотя отказ в санкции на арест имущества – прерогатива суда.

Прокурор, а не судья принимает решение

(утверждает постановление следователя) о прекращении уголовного дела, в том числе и по нереабилитирующим основаниям, когда в решении о прекращении дела виновность лица в совершении уголовного правонарушения не отрицается.

Примечательно, что участники процесса и те, кого касается решение о прекращении дела, уведомляются о прекращении досудебного расследования после утверждения постановления прокурором.

Так, например, решение о конфискации имущества – прерогатива суда. Однако судья получает возможность рассмотреть этот вопрос только в том случае, если прокурор по своему усмотрению решит передать его ему на рассмотрение. Такое законодательное решение предоставляет возможность не судье, а прокурору решать, у кого конфисковать имущество, добытое преступным путем.

Меры безопасности для участвующих в деле лиц тоже зависят от воли прокурора. В его правомочия входит принимать решения о введении ограничений для подозреваемого и обвиняемого, чтобы защитить потерпевших. Хотя такими полномочиями, на наш взгляд, должен быть наделен суд.

Таким же образом к следственному судье поступают материалы о санкционировании процессуальных решений, о рассмотрении других вопросов, отнесенных к его компетенции. Такое прокурорское «сито» ограничивает судебный контроль в ходе досудебного производства по делу.

Представляется, что развитие нового этапа судебного контроля должно идти по пути упрощения процедур рассмотрения следственным судьей жалоб и ходатайств. Пока же прокурорский надзор осуществляется практически единоличным рассмотрением прокурором документов, на которых написано «санкционирую» или «согласен».

По нашему мнению многие вопросы следственным судьей могут быть решены оперативно по представленным документам. Проведение судебных заседаний при рассмотрении соответствующих вопросов следственным судьей должно иметь место лишь в тех случаях, когда это прямо указано в законе либо когда судье необходимо выяснить обстоятельства, обеспечивающие принятие законного судебного решения. Субъекты уголовного судопроизводства, обращаясь к следственному судье, должны подкреплять свои ходатайства, жалобы соответствующими аргументами и материалами, с достаточной очевидностью доказывающими обоснованность их просьб. Свои соображения по поводу обращений других участников процесса стороны могут направлять следственному судье письменно либо высказывать на судебном заседании, когда оно проводится.

Для повышения оперативности, процессуальной самостоятельности следователя представляется необходимым исключить посредничество прокурора между лицом, осуществляющим расследование дела, и следственным судьей. Тогда отпадет необходимость выполнения прокурором судебных функций.

Вместо этого прокурору должны направляться копии всех материалов, которые представлены следственному судье, и прокурор письменно может выразить свое мнение и направить его следственному судье. Аналогично следует направлять копии и стороне защиты, чтобы обеспечить состязательность сторон в выражении своего мнения. Таким образом и будет обеспечиваться баланс между обвинением и защитой в судах, о чем говорится в Плане нации «100 шагов».

Расширение полномочий следственного судьи неизбежно обернется увеличением нагрузки на него. Значит, число следственных судей необходимо увеличить.

Многогранность и сложность вопросов, отнесенных к компетенции следственных судей, требует наличия у них соответствующего судейского опыта, поэтому следует разработать и установить критерии, которым должен соответствовать судья, – специализация, стаж, качественные показатели...

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. План Нации – 100 шагов-Современное государство для всех // Газета «Казахстанская правда», № 92 (27968) от 20 мая 2015 года. С. 2-5.

2. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года. «Расширения пределов судебного контроля в досудебном производстве».

3. Конституция Республики Казахстан от 30. 08. 1995 г. (с изменениями и дополнениями на 10. 03. 2017 г.).

4. Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года, ратифицированный Республикой Казахстан в 2005 г.

5. Ковтун Н. Н., Бухранова Т. С. Институт судебного следователя и специализированного судьи в контексте опыта стран континентальной системы права // Российский следователь. – 2011. – № 17. – С. 31–37.

6. Бэст Э. Уголовный процесс Германии // Уголовное судопроизводство. — 2014. – № 4. – С. 8-13. Булгакова Ю. С. О создании института следственных судей / Судья. – 2015. – № 12. – С. 48-51.

7. Струкова А. А., Конин В. В. Судебный следователь в российском уголовно-процессуальном праве // Актуальные проблемы российского права. – 2014. – № 8. –1745-1749.

8. Морщакова Т. Г. О компетенции и порядке формирования института следственных судей в Российской Федерации // СПС Консультант Плюс, 2017.

9. Чаплыгина В. Н. Концепция создания института следственных судей в Российской Федерации: основные недостатки и преимущества // Эволюция государства и права: история и современность. – Курск, 2017. – С. 465-469.

10. Канюк Ю. А. Каким быть институту следственных судей в Российской Федерации // Право: современные тенденции ч. 2, 2017. – С. 107-112.

11. Зорькин В. Д. Конституция живет в законах. URL: http://rapsinews. ru/judicial_analyst/20121218/2658214guO71. html#ixzz4NX7y

12. Послание Президента Российской Федерации В. В. Путина Федеральному Собранию 12 декабря 2012 г. URL: http://kremlin. ru/events/president/news/17118.

13. Головко Л. В. Следственные судьи или очередной раунд «американизации» российского уголовного процесса? URL: http://www. iuaj. net/node/1740.

14. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 04. 07. 2014г. (с изм. и доп. от 31. 10. 15 г.).

15. Хан В. В. Полномочия следственного судьи в новой модели уголовного процесса Казахстана: сущность и классификация //Казахстан Республикасы IIM Алматы академиясынын, гылыми енбектері. 2014. № 4(41). – С. 98

16. Конституционный Закон Республики Казахстан от 25 декабря 2000 года№ 132-II «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан».

17. Толесбай С. Следственный судья–дополнительная гарантия справедливого правосудия // http: //www. newregion. kz/?Action=ReadDNew&N 1516.

18. Алауханов Е. О., Садыков А. Право подозреваемого (обвиняемого) и подсудимого на профессиональную защиту: монография / - Алматы: 2009г. - 247 с.

Насырова Эльмира Михтатовна
доктор PhD, майор полиции
старший преподаватель кафедры оперативно-розыскной деятельности
Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова

Еремеев Дмитрий Витальевич
кандидат юридических наук, полковник полиции
начальник факультета очного обучения Алматинской академии
МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова

ОРГАНИЗАЦИЯ И ТАКТИКА ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО РАСКРЫТИЮ КВАРТИРНЫХ КРАЖ

Түйін. Бұл мақалада пәтер ұрлығын ашу бойынша бастапқы жедел-іздестіру іс-шаралары қарастырылады. Пәтерден нақты ұрлық туралы барлық ақпаратты талдау және қорыту. Қылмыскердің іс-әрекетінің үлгі моделін құру. Ахуалдарды өңдеу бойынша іс-шараларды ұйымдастыру, қосымша ақпарат алу. Пәтер ұрлығының алдын алу. Пәтер ұрлығына қарсы әрекет қылмыстық іс қозғалған кезде жедел-іздестіру деректерін іске асырған сәттен басталады. Пәтер ұрлығының алдын алудың негізгі бағыттары: тұрғындармен профилактикалық жұмысты ұйымдастыру, пәтер ұрлығының жасауы мүмкін тұлғалармен профилактикалық жұмысты ұйымдастыру. Қылмыскерлердің қылмыстық қол сұғушылық объектілерімен тікелей байланысын көрсететін пәтер ұрлығын жасау тәсілдері жедел-іздестіру іс-шараларының кешенін жүргізу жолымен ашуды жедел-іздестіру қамтамасыз етудің ерекшелігін айқындайды. Пәтер ұрлығын жасауға қарсы іс-қимыл жасауда жедел-іздестіру қызметін жүзеге асыратын органдарға жекелеген адамдарға жәрдемдесу. Осы бағытта Ішкі Істер органдарының жүйесін жетілдіру.

Түйінді сөздер: Жедел- іздестіру қызметі, пәтер ұрлығын жария ету, пайда болу орны, сауалнама.

Резюме. В данной статье рассматриваются первоначальные оперативно-розыскные мероприятия по раскрытию квартирных краж. Автором проведен анализ и обобщение всей информации о конкретной краже из квартиры. Создание примерной модели действий преступника. Организация мероприятий по отработке версий, получение дополнительной информации. Предупреждение квартирных краж. Противодействие совершению квартирных краж начинается с момента реализации оперативно-розыскных данных при возбуждении уголовного дела. Основные направления предупреждения квартирных краж: организация профилактической работы с населением, организация профилактической работы с лицами, от которых можно ожидать совершения квартирных краж. Способы совершения квартирных краж, указывающий на непосредственный контакт преступников с объектами преступного посягательства, определяет особенность оперативно-розыскному обеспечения раскрытия путем проведения комплекса оперативно-розыскных мероприятий. Содействие отдельных лиц органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность, в деле противодействия совершению квартирных краж. Совершенствование системы органов внутренних дел в данном направлении.

Ключевые слова: Оперативно-розыскные мероприятия, раскрытие квартирных краж, место происшествия, опрос.

Summary. Preliminary detective – searching measure on disclosure of burglary are considered in this given article. The author gives an analysis and all specific information of burglary and approximate model creation of criminal's offence. Organizing events for testing versions, getting additional information. Prevention of burglaries. Counteraction to the Commission of apartment thefts begins from the moment of implementation of operative - search data when initiating a criminal case. The main directions of prevention of apartment theft: organization of preventive work with the population, organization of preventive work with persons who can be expected to commit burglaries. Methods of committing apartment thefts, indicating the direct contact of criminals with the objects of criminal encroachment, determines the peculiarity of the operative - search for disclosure by conducting a set of operative - search measures. Assistance of individuals to the authorities engaged in operative - search activities in countering the Commission of apartment thefts. Improvement of the system of the bodies of internal Affairs in this direction.

Keywords: Operational search activities, disclosure of apartments thefts, the scene, the survey.

Имущественные преступления в структуре преступности занимают значительную долю, оставаясь одним из наиболее распространенных видов преступлений. Эффективное раскрытие квартирных краж невозможно осуществить без широкого и комплексного использования специальных знаний.

В борьбе с ними органы внутренних дел активно применяют профилактические меры, технические средства, улучшают систему оповещения о совершении этих преступлений и ускоряют их раскрытие.

В этой связи одним из приоритетных направлений является создание не только системы быстрого реагирования служб и подразделений органов внутренних дел на сообщения о таких, но и своевременного получения информации о преступлении.

Это можно добиться путем осуществления следующих мер:

- проведение широкой разъяснительной работы среди населения о важности сообщения в органы внутренних дел информации совершаемых кражах из квартир, о подозрительных лицах, которые могут иметь отношения к таким преступлениям;

- совершенствование системы органов внутренних дел (службой скорой медицинской помощи, персоналом лечебных учреждений, в случае получения ножевых ранений, вследствие совершения преступления) [Приказ МВД РК №16, 2013].

В настоящее время заметно увеличилась доля краж из квартир, которые наносят весьма ощутимый моральный и материальный вред гражданам. Констатируется, как правило, заметная легкость доступа преступников к материальным ценностям граждан. Вместе с тем скрытность вынашиваемых преступных замыслов, особая профессионализация квартирных воров, меры предосторожности, принимаемые ими против проникновения в их среду, затрудняют проведение достаточно эффективных профилактических мероприятий. В этих условиях сохраняет свою актуальность проблема повышения эффективности раскрытия краж из квартир, причем в ближайшее время после их совершения или обнаружения.

На первоначальном этапе раскрытия преступления важнейшей задачей является процесс сбора, обработки и использования информации, полученной на месте происшествия, о преступлении и предполагаемых преступниках, так как от этого напрямую зависит выработка версий и проведение ОРМ в наиболее перспективных направлениях.

В период проведения неотложных оперативно-розыскных мер по делам о кражах из квартир возникает ряд задач, среди которых следует выделить:

- время и способ совершения кражи, примененных орудий взлома, отличительные признаки похищенного;

- определение области поиска (района, микрорайона; той или иной социальной группы), где следует осуществлять мероприятия по установлению лиц, совершивших кражу;

- быстрое обнаружение и процессуальное закрепление материальных следов, носителей информации о преступлении, в целях предупреждения их утраты или изменения;

- установление потерпевших, свидетелей и иных осведомленных лиц и быстрое получение от них информации о преступлении, личности преступников и иных обстоятельствах, имеющих отношение к делу;

- активное использование собранной информации для планирования оперативных, следственных мероприятий, разработки версий, получения новых доказательств и организации оперативно-розыскных мероприятий по установлению и задержанию причастных к преступлению лиц;

- осуществление комплекса оперативно-розыскных и следственных действий, обеспечивающих дальнейшие оперативно-розыскные мероприятия по раскрытию преступления;

- получение сведений о других готовящихся или возможных преступлениях [Приказ МВД РК №165, 2015].

Исходя из содержания перечисленных выше задач, рассмотрим те обобщенные данные, которые необходимо учитывать при организации и выборе тактики осуществления оперативно-розыскных мероприятий.

Наиболее характерными способами совершения краж являются: взлом замка; проникновение через окна, балконы, незапертые двери; подбор ключа или обнаружение его в условленном месте; использование доверия потерпевшего. При совершении краж обычно похищаются носильные, вещи, деньги, изделия из золота, хрусталя, фарфора, меха и другие ценности. Чаще всего преступники принимают меры к немедленной реализации похищенного.

Для определения области поиска существенное значение имеет знание контингента преступников, совершающих кражи из квартир, особенностей их преступных действий. Изучение вероятных мест проживания, трудовой занятости, прошлого преступного опыта, нравственного и физического облика лиц, совершающих преступления этого вида, позволяет получить данные, весьма важные при выдвижении оперативно-розыскных версий и организации их отработки.

Умысел преступника в ряде случаев формируется под влиянием следующих обстоятельств. Вор знает о наличии в квартире ценных вещей, пользующихся спросом, о легкости доступа в

помещение, об отсутствии хозяев (в командировке, уехали на дачу, в отпуске и т. д.). Зачастую, более половины всех краж совершается в результате легкого доступа в помещение (однообразные замки, плохие запоры, несовершенство строительных материалов, из которых изготовлены двери). В ходе ОРМ также необходимо устанавливать места нахождения камер видеонаблюдения, как принадлежащих жильцам домов, так и находящихся в учреждениях, например стоявший автотранспорт с включенным видеорегистратором. При необходимости осуществить просмотр и изъятие данных видеозаписей [Моисеев Н. А., Новоселов Н. Г., 2019, №2. с. 43].

Изучение типов преступников имеет важное значение для организации оперативно-розыскной деятельности, расстановки сил и средств, маневрирования с учетом происходящих изменений оперативной обстановки, разработки тактики оперативно-розыскных действий по предотвращению данного вида преступлений.

Важнейшим фактором, предопределяющим быстрое сужение круга лиц, среди которых в период проведения неотложных действий следует искать преступников, является постоянное пополнение оперативных учетов полиции информацией о лицах, склонных к совершению краж из квартир. Для этого на участках, используя возможности опорных пунктов правопорядка, работники полиции изучают население; собирают информацию о появляющихся в микрорайонах посторонних лицах; наблюдают за поведением ранее судимых, за квартирами, где собираются подозрительные, за лицами, ведущими паразитический, антиобщественный образ жизни.

Немаловажным при проведении первоначальных ОРМ при раскрытии квартирных краж является установление и опрос лиц, которые могут располагать оперативно-значимой информацией. Такими лицами могут являться в первую очередь граждане, проживающие рядом с потерпевшим, и для их установления сотрудниками проводятся подворные и поквартирные обходы. Также поисковая работа проводится среди дворников, гуляющих пожилых людей, родителей малолетних детей, владельцев припаркованных автомобилей. Опрос свидетелей позволяет получить максимальные сведения о времени совершения кражи, количество преступников, их приметах, используемый автотранспорт.

Опрос свидетеля и потерпевшего является одним из сложных ОРМ, при котором необходимо:

- установить психологический контакт с опрашиваемым лицом;

- переход на основную тему беседы и выяснение интересующих сведений;

- завершение беседы, определение путей реализации полученной в ходе ее проведения [Ильичев В. А., 2009. с. 72].

Успех в раскрытии квартирных краж зависит от слаженной работы всех сотрудников на первоначальном этапе раскрытия преступлений, который и в практике, и в юридической литературе зачастую трактуется как раскрытие преступления «по горячим следам» [Зиньковский В. В., 2015].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Приказ МВД РК №16 «Об утверждении Инструкции о порядке проведения комплекса следственных действий и оперативно розыскных мероприятий при раскрытии и расследовании краж чужого имущества» от 01. 04. 2013 года.

2. Приказ МВД РК №165 «Об утверждении Программы МВД Республики Казахстан по противодействию кражам чужого имущества на 2015-2017 годы» от 28. 02. 2015 года.

3. Моисеев Н. А., Новоселов Н. Г. О некоторых первоначальных ОРМ при раскрытии квартирных краж// Проблемы правоохранительной деятельности. 2019. №2. С. 43.

4. Ильичев В. А. Оперативно-розыскная деятельность-М, 2009. С. 72.

5. Зиньковский В. В. Отдельные аспекты раскрытия и расследования преступлений «по горячим следам»// Материалы Международно-практической конференции (27-30 апреля 2015 года)- Алушта, 2015. Выпуск 4.

6. Алауханов Е. О. Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений / под ред. Е. И. Каиржанова. – СПб. : «Юрид. центр Пресс», 2005. - 282 с.

УДК 347

Садуакасова Лаура Байкеновна
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
г. Талдыкорган, Республика Казахстан

ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан Республикасы азаматтарының кәсіпкерлік қызметінің құқықтық жағдайы зерделенген. Сонымен қатар, жеке кәсіпкерді банкрот деп жариялау үшін негіздемелер қарастырылған.

Түйінді сөздер: Қазақстан Республикасы, кәсіпкерлік қызмет, субъект, кәсіпкер, банкроттық, борышкер, заң, кодекс.

Резюме. В данной статье исследовано правовое положение предпринимательской деятельности граждан Республики Казахстан. Также рассмартивается основания признания индивидуального предпринимателя банкротом.

Ключевые слова: Республика Казахстан, предпринимательская деятельность, субъект, предприниматель, банкротство, должник, закон,кодекс.

Summary. This article discusses the legal regulation of the origin and termination of ownership of natural objects of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Republic of Kazakhstan, entrepreneurial activity, subject, entrepreneur, bankruptcy, debtor, law, code.

Изменение экономической реальности в современном Казахстане потребовало адекватного изменения правовой системы. Она призвана обеспечить юридическую базу развития рыночной экономики. Предпринимательская деятельность – это ключевой элемент хозяйственного механизма, а предприниматель – одна из центральных фигур социально-экономической жизни общества. В этом практически едины современные ученые и политики. Предпринимательство и отношения с ним связанные представляют специфическую область жизнедеятельности общества.

Они являются объектом правового регулирования. О специфическом характере предпринимательских отношений свидетельствует тот факт, что в сфере предпринимательства предмет правового регулирования составляет широкий круг общественных отношений (имущественных, производственных, социальных, трудовых, налоговых и т. д.). Субъект предпринимательской деятельности преследует цель получения прибыли, одновременно его деятельность направлена на удовлетворение общественных потребностей в производимой им продукции, выполненных работах, оказанных услугах.

Реалии казахстанской экономической жизни таковы, что предприниматели в своей практической деятельности сталкиваются не только с экономическими, организационными, правовыми трудностями в процессе создания своего дела и его развития, но и с негативным воздействием некоторых субъектов, зачастую носящим противоправный характер. В этих условиях весьма значимым фактором является обеспечение благоприятных условий развития предпринимательской деятельности в стране и поддержание достаточного уровня экономической безопасности предпринимательства. В виду изменений происходящих в законодательстве актуальной представляется проблема определения правового статуса предпринимателя.

Признание права на предпринимательскую деятельность предполагает не только экономическую и юридическую самостоятельность индивидуального предпринимателя, но и личную ответственность за результаты своих действий. Деятельность предпринимателя направлена на получение прибыли, на получение имущественных благ. В этом случае можно говорить о возможном коммерческом риске, возможных неблагоприятных имущественных последствиях деятельности предпринимателя (обусловленных как упущениями в работе, так и связанных с ненадлежащим исполнением своих обязательств).

Однако, комплексных научных исследований правового статуса гражданина-предпринимателя, специфики его правосубъектности, особенностей организации его предпринимательской деятельности и имущественного положения в современном российском праве практически нет. В юридической литературе вопросы правового положения гражданина-предпринимателя рассматриваются, как правило, в контексте признаков предпринимательской деятельности и ее организационно-правовых форм. При этом, недостаточное внимание уделяется социально-экономической природе индивидуального предпринимателя, особенностям его правового положения по сравнению с иными гражданами

и коммерческими организациями.

Недостаточная теоретическая разработка названных вопросов и недостаточность законодательного регулирования порождают немалые практические трудности. Эти обстоятельства и определили выбор темы исследования.

Цель настоящего исследования является изучение вопросов связанных с индивидуальной предпринимательской деятельностью, а также вопросы защиты прав предпринимателя в условиях государственного контроля.

В соответствии с Гражданским кодексом Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года ст. 10 п. 1 «Предпринимательство – это инициативная деятельность граждан и юридических лиц, независимо от формы собственности, направленная на получение чистого дохода путем удовлетворения спроса на товары (работы, услуги), основанная на частной собственности (частное предпринимательство) либо на праве хозяйственного ведения государственного предприятия (государственное предпринимательство). Предпринимательская деятельность осуществляется от имени, за риск и под имущественную ответственность предпринимателя» [ГК РК, 1994, №268-XIII]. Важнейшей составляющей политики экономических реформ Казахстана является развитие предпринимательства. Особое значение приобретает поддержка малого предпринимательства, которое представляет собой одну из важнейших сфер экономики, где предприятия характеризуются малой численностью занятых, невысокой капиталоемкостью, несложным управлением.

Таким образом, государство, уделяя большое внимание развитию малого предпринимательства, для развития экономики в целом с целью защиты и поддержки субъектов частного предпринимательства устанавливает законодательным путем определенные льготы для них. Не допускается частное предпринимательство без государственной регистрации, если иное не оговорено законодательными актами. Доходы, полученные от деятельности без государственной регистрации, изымаются в доход республиканского бюджета. За не предоставление в месячный срок сведений об изменениях данных предпринимателя, влекущих его перерегистрацию в установленном законом порядке, наступает ответственность в соответствии с действующим законодательством. Если предприниматель не зарегистрирован в установленный срок или ему отказано в регистрации, он вправе обратиться в суд по месту нахождения регистрирующего органа.

В случае незаконного отказа в регистрации юридического лица регистрирующим органом заявитель вправе требовать возмещения понесенных им убытков в судебном порядке.

Одним из видов индивидуального предпринимательства является крестьянское (фермерское) хозяйство, то есть семейно-трудовое объединение лиц, в котором осуществление индивидуального предпринимательства неразрывно связано с использованием земель сельскохозяйственного назначения для производства сельскохозяйственной продукции, а также с переработкой и сбытом этой продукции.

Не каждый деловой человек является предпринимателем. С точки зрения социально-экономической, предприниматель - это тип «выскочки». Он революционер в экономике, невольный зачинатель социальной и политической революции. Быть предпринимателем - значит делать не так, как делают другие. Предприниматель лишен традиций (И. Шумпетер). Он должен обладать специфическим набором качеств: здравым умом, постоянством, знанием людей, талантом управления [*Моисеев М.,// Хозяйство и право/ №3, 2019, с. 20-25*].

Свои организаторские, правленческие способности предприниматель использует только с одной целью - получения прибыли. Поэтому в жизни предпринимателями именуют себя и граждане, занимающиеся коммерцией эпизодически, не имея каких-либо документов, дающих им право заниматься этой деятельностью, например, лица, перепродающие импортные товары. Если гражданин занимается такого рода деятельностью эпизодически, не преследуя при этом извлечение прибыли, он не может расцениваться как предприниматель и не должен регистрироваться в этом качестве.

Одной из актуальных задач в этом направлении является создание действенного механизма преодоления платежного кризиса и недопущения его возобновления в перспективе. Без решения этой проблемы рассчитывать на подъем всех отраслей производства нереально. Одним из наиболее действенных методов разрешения платежного кризиса является механизм банкротства.

Банкротство – признанная решением суда несостоятельность должника, являющаяся основанием для его ликвидации [*Закон РК /О реабилитации и банкротстве/ 2014, № 176-V*]. Процесс осуществления банкротства индивидуального предпринимателя подробно регламентируется Законом «О реабилитации и банкротстве».

Интерес к проблеме банкротства проявляется с вновь нарастающей силой и вполне обоснован. Одной из наиболее распространенных причин банкротства сегодня можно назвать переход от плановой к рыночной экономике и нарушение в связи с этим деловых контактов, всеобщую демонополизацию экономики, внедрение новых форм и способов хозяйствования, снижение конкурентоспособности и привнесение в связи с этим негативных последствий в деятельность некоторых индивидуальных пред-

принимателей. При этом необходимо отметить, что процесс признания банкротом индивидуального предпринимателя изначально не является простым. Следует заметить, что он слагается из определенного количества процедур и в связи с этим не может быть охарактеризован только понятием банкротства.

Условия рынка диктуют свои законы. Не все предприятия могут выжить в новых условиях хозяйствования. Это закономерно и ни в коей мере не является чем-то из ряда вон выходящим. Такова логика рынка. Причем совсем не обязательно доводить дело до полного банкротства. Если дела идут не так как планировалось, то может быть стоит приостановить деятельность предприятия до выработки новой стратегии и попробовать совершить еще одну попытку. В любом случае процесс ликвидации предприятия - дело достаточно сложное и в то же время деликатное. В практическом плане важность решения проблемы неплатежей состоит в том, что создание условий для стабилизации и последующего роста экономики непосредственно зависит от оздоровления финансовой ситуации, ликвидации разрыва между уровнем развития денежного хозяйства и потребностями реального сектора экономики.

Поэтому платежный кризис как системное явление, характерное для постсоциалистической экономики, требует разработки и принятия комплекса взаимосвязанных мер, направленных как на преодоление последствий неплатежей, так и на устранение основных причин его возобновления. Для этого должен быть задействован достаточно сложный и неоднозначный по своим составляющим механизм оценки и банкротства предприятий.

Мотивом послужившим написание данной темы является то, что проблема индивидуального предпринимательства очень важна для настоящего времени. Все цивилизованные страны обязаны своим благополучием не командно - административной, а рыночной системе хозяйства, мощным двигателем экономического и социального развития которой является предпринимательство.

Как показывает мировой опыт, без свободы рыночной экономики, без самодеятельного производителя, никакое процветание невозможно.

До принятия и введения в действие части первой ГК правовой режим имущества крестьянского (фермерского) хозяйства определялся главным образом Законом о таком хозяйстве с внесенными в него изменениями. Закон наделял крестьянское (фермерское) хозяйство правами юридического лица, хотя бы хозяйство и было представлено отдельным гражданином. Членами хозяйства, согласно этому Закону, считаются трудоспособные члены семьи и другие граждане, совместно ведущие хозяйство. Имущество хозяйства принадлежит его членам на праве общей долевой собственности. Пользование общим имуществом члены хозяйства осуществляют по взаимной договоренности. Сделки по распоряжению таким имуществом совершает глава хозяйства без особой на то доверенности либо доверенное лицо. Иной режим пользования и распоряжения имуществом может устанавливаться договором. При выходе одного из членов хозяйства из его состава основные средства производства разделу не подлежат. Часть имущества (вклад, доля, пай) может компенсироваться деньгами. Порядок раздела имущества и выплаты компенсации устанавливается по взаимной договоренности всех членов хозяйства, а при ее отсутствии – судом. Срок выплаты компенсации не должен превышать пять лет.

Крестьянское фермерское движение, зародившееся в Казахстане в 1990 г., находится на стадии своего развития. К сожалению, государство сейчас не имеет специальной программы, реально поддерживающей и помогающей фермерам, реально поддерживающей и помогающей фермерам, особенно начинающим. Тем не менее, все больше крестьян берут землю от десятков до сотен гектаров, организуют частные хозяйства.

Сегодня Республика Казахстан, осуществляя аграрную реформу, переживает трудности, которые в свое время пережили те государства, в которых сегодня одной из наиболее развитых отраслей экономики является сельское хозяйство. Республика Казахстан при правильной организации и оптимальном государственном регулировании сельскохозяйственным производством может стать одной из передовых и развитых стран мира в аграрном отношении, тем более, что пути по реализации аграрной проблемы государством сегодня намечены, и это находит отражение в государственной стратегии развития аграрного комплекса и в других нормативно - правовых актах.

В настоящее время осуществление предпринимательской деятельности гражданами без образования юридического лица является наиболее популярным. Это связано со многими преимуществами индивидуального предпринимательства по сравнению с иными формами экономической активности.

Следует отметить прежде всего такое качество частно-предпринимательской деятельности, как ее гибкость и мобильность. Индивидуальные предприниматели, как правило, действуют в узких сегментах рынка, что позволяет им оперативно реагировать на изменение спроса и быстро адаптироваться к новым реалиям. Необходимое условие эффективной экономической деятельности – способность выявить потребность и удовлетворить ее – присуще в большей

степени именно деятельности граждан без образования юридического лица.

Таким образом, предпринимательской признается систематическая деятельность с целью извлечения прибыли, на свой страх и риск, т. е. под собственную имущественную ответственность лицом зарегистрированным в качестве предпринимателя. Таким образом, индивидуальным предпринимателем по казахстанскому праву является зарегистрированное в этом качестве в установленном порядке физическое лицо, осуществляющее предпринимательскую деятельность непосредствен от своего имени, без образования для этой цели юридического лица и своим самостоятельным трудом, которое в этих целях действует самостоятельно, если обладает полной дееспособностью, и с согласия законного представителя, если дееспособность этого лица ограничена в силу возраста или закона.

В ныне действующих законодательных актах, определяющих порядок государственной регистрации физических лиц в качестве индивидуальных предпринимателей, не установлен порядок временного прекращения действия свидетельства о государственной регистрации индивидуального предпринимателя в случае временной приостановки осуществления им предпринимательской деятельности, поскольку в результате государственной регистрации физическое лицо приобретает статус индивидуального предпринимателя, что и подтверждается выдачей соответствующего свидетельства. Следовательно, временная утрата физическим лицом полученного статуса без аннулирования его государственной регистрации в качестве индивидуального предпринимателя неправомерна.

И так, изучение права общей собственности необходимо любому юристу не только с профессиональной точки зрения. Все мы можем быть участниками общей собственности как жильцы, как супруги или как члены крестьянского хозяйства. Знание всех правил, изучение нюансов регулирования права общей собственности может принести большую пользу в профессиональной деятельности и в частной жизни.

После проведенного исследования можно сделать следующие выводы:

На территории Республики Казахстан предпринимательской деятельностью могут заниматься как граждане Республики Казахстан, так и иностранные граждане и лица без гражданства.

Для отдельных категорий граждан законами Республики Казахстан установлен запрет на занятие самостоятельной предпринимательской деятельностью.

При этом в одних случаях закон исходит из несовместимости предпринимательства с общественным положением лица. В частности, Закон Республики Казахстан «О конкуренции и ограничении монополистической деятельности на товарных рынках» запрещает должностным лицам органов государственной власти и государственного управления заниматься самостоятельной предпринимательской деятельностью.

Сотрудникам полиции запрещается заниматься любыми видами предпринимательской деятельности, работать по совместительству на предприятиях, в учреждениях и организациях, но данный запрет не распространяется на творческую, научную и преподавательскую деятельность. Аналогичный запрет содержится в Законе Республики Казахстан «О воинской службе и статусе военнослужащих» от 16 февраля 2012 года.

Самостоятельной предпринимательской деятельностью не вправе заниматься судьи, работники прокуратуры, сотрудники органов национальной безопасности, налоговой полиции, нотариусы.

В других случаях запрет на занятие предпринимательской деятельностью является результатом наказания. Например, в соответствии с Уголовным кодексом Республики Казахстан незаконное предпринимательство в сфере торговли наказывается наряду с лишением свободы или штрафом еще и лишением права заниматься предпринимательской деятельностью в торговле на срок до пяти лет.

Помимо достижения определенного возраста занятие предпринимательской деятельностью требует наличия определенных профессиональных навыков и профессиональной подготовки. Некоторые законы и иные правовые акты, регламентирующие порядок осуществления той или иной деятельности, содержат квалификационные требования, предъявляемые к гражданам, желающим заниматься такой деятельностью.

Институт банкротства является одной из наиболее актуальных сложных областей гражданского права. Общим назначением этого института, как и многих других институтов указанной отрасли права, является регулирование товарно-денежных и иных имущественных отношений, складывающихся между юридическими и физическими лицами, осуществляющими предпринимательскую деятельность.

Предпринимательство является такой формой деятельности, которая не только предполагает возможность извлечения прибыли, но и создает для ее участников риск неоплатности долгов.

Признание банкротства возможно в добровольном или принудительном порядке.

Признание банкротства в добровольном порядке осуществляется на основании заявления должника в суд.

Закон «О реабилитации и банкротстве» Республики Казахстан от 7 марта 2014 года пред-

усматривает случай, когда должник не вправе, а обязан обратиться в суд с заявлением о признании его банкротом или в уполномоченный орган. Речь идет о случае, когда собственником имущества, уполномоченным им органом, учредителями или компетентным органом юридического лица принято решение о его ликвидации, а имущества недостаточно для удовлетворения требований кредиторов в полном объеме.

Одной из основных целей экономических реформ является структурная перестройка промышленного производства, основанная на передовых технологиях и смешанных формах собственности, или, говоря иными словами, получение из массы неэффективных государственных предприятий системы эффективно работающих, конкурентоспособных предприятий, выпускающих импортозамещающие товары, не уступающие по качеству зарубежным аналогам, исправно платящих налоги, обеспечивающих занятость граждан Республики Казахстан и т. д. Закон «О реабилитации и банкротстве» является одной из таких мер, он призван оздоровить финансовое состояние предприятий и дать новый толчок продолжающимся реформам.

Крестьянское (фермерское) хозяйство не является самостоятельным субъектом имущественных отношений. Оно представляет собой совокупность физических лиц (граждан), действующих на базе общего имущества, то есть, по сути, простое товарищество (а может вестись даже и одним человеком). Оно не становится юридическим лицом, ибо не обособляет «свое» имущество от имущества участников. Признание его юридическим лицом в Законе о крестьянском (фермерском) хозяйстве следует считать результатом недоразумения. Общество становится более прогрессивным, отсюда следует вывод, что чем больше каждый член из крестьянского (фермерского) хозяйства приложит усилий, тем больше будет конечный результат, что в свою очередь очень важно в предпринимательской деятельности. Имущество крестьянского (фермерского) хозяйства принадлежит его членам на праве общей совместной или общей долевой собственности.

В собственности членов крестьянского (фермерского) хозяйства находятся насаждения на земельном участке, хозяйственные и иные постройки, мелиоративные и другие сооружения, продуктивный и рабочий скот, птица, сельскохозяйственная и иная техника и оборудование, транспортные средства, инвентарь и другое имущество, приобретенное для хозяйства на общие средства его членов. Плоды, продукция и доходы, полученные в результате деятельности крестьянского (фермерского) хозяйства, являются общим долевым имуществом членов крестьянского (фермерского) хозяйства и используются по соглашению между ними.

Имущественные отношения членов крестьянского (фермерского) хозяйства регулируются соответствующими нормами гражданского и земельного законодательства.

До принятия и введения в действие части первой Гражданского кодекса Республики Казахстан правовой режим имущества крестьянского (фермерского) хозяйства определялся главным образом Законом о таком хозяйстве с внесенными в него изменениями. Закон наделял крестьянское (фермерское) хозяйство правами юридического лица, хотя бы хозяйство и было представлено отдельным гражданином. Членами хозяйства, согласно этому Закону, считаются трудоспособные члены семьи и другие граждане, совместно ведущие хозяйство. Имущество хозяйства принадлежит его членам на праве общей долевой собственности. Пользование общим имуществом члены хозяйства осуществляют по взаимной договоренности.

Сделки по распоряжению таким имуществом совершает глава хозяйства без особой на то доверенности либо доверенное лицо. Иной режим пользования и распоряжения имуществом может устанавливаться договором. При выходе одного из членов хозяйства из его состава основные средства производства разделу не подлежат. Часть имущества (вклад, доля, пай) может компенсироваться деньгами. Порядок раздела имущества и выплаты компенсации устанавливается по взаимной договоренности всех членов хозяйства, а при ее отсутствии – судом. Срок выплаты компенсации не должен превышать пять лет.

В отличие от ранее действовавшего Закона о крестьянском (фермерском) хозяйстве предпринимательский кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года устанавливает презумпцию именно совместной, а не долевой собственности на его имущество, что в большей мере соответствует сути этого хозяйства как семейно-трудовой общности граждан, связанных близкими, лично-доверительными отношениями. Специальный закон или договор участников может установить и иную, то есть долевую, собственность этого хозяйства. Общим имуществом становятся также продукция, плоды и доходы, полученные в результате деятельности крестьянского (фермерского) хозяйства. Гражданский кодекс Республики Казахстан не устанавливает режим этого имущества как объекта долевой или совместной собственности, отдавая решение этого вопроса на усмотрение самих участников.

Важно также иметь в виду, что объектом общей совместной собственности крестьянского (фермерского) хозяйства являются земля и имущество производственно-хозяйственного назначения (хозяйственные и иные постройки, мелиоративные и другие сооружения, продуктивный и рабочий скот, сельскохозяйственная и

иная техника, оборудование, инвентарь, транспортные средства и аналогичное имущество). Иное имущество (жилой дом, предметы потребления, домашней обстановки и обихода и т. д.) может составлять объект общей собственности супругов или быть собственностью отдельного участника хозяйства. Здесь, следовательно, возможно сосуществование различных видов общей собственности. Имущество, находящееся в долевой собственности, может быть разделено между его участниками по соглашению между ними.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года № 268-XIII // http://adilet. zan. kz/

2. Моисеев М. Предпринимательская деятельность граждан: Понятие и конститутивные признаки // Хозяйство и право. – 2019. – №3. – С. 20-25

3. Закон Республики Казахстан «О реабилитации и банкротстве» от 7 марта 2014 года № 176-V ЗРК // http://adilet. zan. kz/

Сембиев Сабит Жомартович
кандидат юридических наук, полковник полиции
начальник кафедры оперативно-розыскной деятельности Алматинской
академии МВД имени М. Есбулатова
Республики Казахстан

Насырова Эльмира Михтатовна
доктор PhD, майор полиции
старший преподаватель
кафедра оперативно-розыскной деятельности
Алматинская академия МВД им. М. Есбулатова
Республики Казахстан

ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИЧНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО ТЕРРОРИСТА

Түйін. Бұл мақалада кәмелет жасқа толмаған террористің жеке тұлғасының түсінігі және мазмұны қарастырылған. Кәмелетке толмаған қылмыскердің типтік қасиеттері қарастырылған. Осы бағытта Ішкі Істер органдарының жүйесін жетілдіру.

Түйінді сөздер: Жеке тұлға, кәмелетке толмағандар, лаңкестік, уахабшы.

Резюме. В данной статье рассматривается понятие и содержание личности несовершеннолетнего террориста. Раскрываются типичные свойства личности несовершеннолетнего преступника. Совершенствование системы органов внутренних дел в данном направлении.

Ключевые слова: личность, несовершеннолетние, терроризм, ваххабист.

Summary. This article discusses the concept and content of the identity of a minor terrorist. Typical personality traits of a minor defender are considered. Improvement of the system of the bodies of internal Affairs in this direction.

Keywords: personality, juvenile, terrorism, ваххавbист.

В террористической деятельности, как правило, участвуют люди, физически здоровые и психически вменяемые, но имеющие (чаще приобретенные) определенные психологические особенности личности. Они связаны, прежде всего, с неприятием «инакомыслящих» и ориентацией на борьбу с чуждыми идеологией, религией, традициями, другим образом жизни.

Под личностью террориста необходимо понимать личность человека, совершившего террористическое преступление вследствие присущих ему психологических особенностей, антиобщественных взглядов, негативного отношения к ценностям, моралям, устоям жизни, а также выбора общественно опасного пути для удовлетворения своих «жизненных» позиций [*http: //www. в 17. ru*].

Лица, склонные к терроризму, принадлежат к людям того склада. Для которых характерен примат эмоций над разумом, непосредственных активных реакций на действительность над ее осмыслением; самоконтроля, они достаточно легко и естественно сживаются с идеей насилия.

Применительно к Республике Казахстан, преступная деятельность террористов выражена в действиях, направленных на подрыв суверенитета Республики, образование исламского государства. Руководители террористических организаций и преступлений террористического характера на территории Республики Казахстан представлены идеологами терроризма, военными или политическими лидерами террористов, которые используют терроризм в качестве криминального предпринимательства и извлечения сверхдоходов, получения власти и политического влияния. Террористы, подверженные фанатизму, руководствуясь своими убеждениями (религиозными, идеологическими, политическими) и искренне считающие, что их действия независимо от их конкретных результатов, полезны для общества [*Кужабаева Г. Т., 2011, с. 5*].

Среди террористов немало несовершеннолетних, преимущественно мужского пола (до 10%) [*http://www. pravstat/content. html*]. В то же время несовершеннолетние обоих полов используются организаторами преступлений террористического характера, как правило, в качестве рядовых исполнителей или пособников. Среди исполнителей террористических акций преобладают люди, принявшие ислам, сторонники ваххабизма, осознанно вступившие в члены незаконных вооруженных формирований, прошедшие военную и религиозную подготовку в разведывательно-диверсионных лагерях, расположенных за границей.

Так, например: На любимый иностранцами отель Серена, расположенный в центре столицы Афганистана, произошло вооруженное нападение. Несовершеннолетние боевики, спрятав

пистолеты в носках, проникли в гостиницу и укрылись в туалетных кабинках. В назначенный час они вышли из своих укрытий, но одолеть охрану отеля им не удалось.

Инцидент произошел 19 марта 2019 года. Вечером этого дня, как сообщается в Twitter афганского агентства Pajhwok, четверо молодых людей, младше 18 лет, проникли в здание гостиницы. Подготовившись к нападению в уборной комнате, они пришли в ресторан, расположенный в отеле, и открыли огонь по его посетителям. Охрана гостиницы оказала сопротивление нападавшим.

Затем на место перестрелки прибыли наряды полиции. Благодаря общим усилиям охранников отеля и сотрудников правопорядка, все четверо боевиков были ликвидированы. По другим данным, которые приводит ИТАР-ТАСС со ссылкой на полицию Кабула, одного из нападавших удалось задержать. Несмотря на это без жертв, к сожалению, не обошлось. От пуль боевиков погибли девять человек, в том числе четверо иностранцев. Сколько постояльцев гостиницы пострадали, пока неизвестно. Сообщается лишь о том, что ранения получил один из членов парламента Афганистана [*Global look Press*].

Так, по мнению Е. В. Тарасовой в статье «Психологические особенности терроризма» показывает такие личностные особенности террористов: значительная озлобленность, поиск вовне источников личных проблем, сверх сосредоточенность на защите своего «Я», постоянная оборонительная готовность, незначительное внимание к чувствам других, психодинамика нарциссических расстройств [*Тарасова Е. В., 2011, с. 2*].

Д. В. Ольшанский в «Психологии терроризма» представляет террориста как безнравственную и бездушную «деструктивную машину» и представляет три типа:

1) «синдром зомби/бойца» – состояние устойчивой боеготовности и самоутверждения, свойствен террористам – исполнителям;

2) « миссионерство» – основной психологический стержень « синдрома Рембо»;

3) «синдром камикадзе» – экстремальная готовность к самопожертвованию в виде жертвы самой своей жизнью [*Ольшанский Д. В., 2002, с. 30*].

Политическая и идеологическая подготовка террористов четко и беспристрастно определяет террор. Исламское террористическое движение «Хамаз» учит своих боевиков: «Успех борьбы зависит от того, насколько нам удается запугать противника и сломить его сопротивление».

Ваххабизм есть крайне реакционное религиозно-политическое экстремистское течение в суннитском исламе. Учитывая неоднородность контингента террористов, важна их классификация путем группировки и типологии. Что характерно для группировки по роду занятий и по наличию постоянного места жительства, здесь четко выделяются так называемые идеологии терроризма и политические лидеры террористов. Часть идеологов терроризма и руководителей террористических организаций представляли собой одно и то же лицо. Уровень образования участников террористических организаций и преступлений террористического характера очень низкий, наибольшее число таких лиц (более половины) либо не имеют никакого образования, либо их образование ограничено 3 - 5 классами средней образовательной школы. Лица, имеющие среднее, среднее специальное и высшее образование представлены в основном в категории террористов-анархистов или руководителей незаконных вооруженных формирований, идеологов терроризма. Среди рядовых членов незаконных вооруженных формирований таких лиц - единицы.

Исполнителей и рядовых участников террористических организаций и преступлений террористического характера можно разделить тоже на три группы: несовершеннолетние, до 25 лет и старше. Типология - более глубокая характеристика разных контингентов преступников, она фиксирует закономерности, являющиеся итогом социального развития личности. Если в основу типологии лиц, совершивших преступления террористического характера, положить мотив совершения преступления, то с учетом выводов исследований она будет выглядеть таким образом:

1) лидеры-террористы: а) идеологи; б) использующие терроризм как криминальное предпринимательство, а равно в целях получения власти или политического влияния; в) террористы-сепаратисты;

2) «рядовые» террористы (исполнители террористических актов и акций, а равно «рядовые» участники террористических организаций и преступлений террористического характера):

а) участвующие в террористической деятельности в силу семейных, тейповых обязательств и влияний (глава семьи или глава тейпа объявили войну, а равно месть за убитых родственников, причиненный ущерб и т. д.);

б) вставшие на путь терроризма в связи с обманом на религиозной почве или во имя «победы» лжеислама;

в) участвующие в террористической деятельности в силу того, что выросли в военных условиях и не приспособлены к жизни в мирной среде;

г) рассматривающие свое участие в террористической деятельности как единственный источник доходов;

д) боящиеся возможного преследования за отказ от участия в организованных преступных

формированиях со стороны своих лидеров или других террористов;

е) участвующие в борьбе во имя сохранения национальных обычаев и интересов;

ж) наемники, участвующие в террористической деятельности только на корыстной основе;

з) террористы-смертники (лица, осужденные шариатским судом к смерти, неизлечимо больные, религиозные и идейные фанатики, лица, подвергшиеся психологической обработке, в том числе с помощью наркотических и психотропных веществ, «невесты Аллаха», «черные вдовы») [*«Психологический журнал»№4, 2014 с. 37-48*].

В заключение необходимо отметить, что в основу типологии лиц, совершивших преступления террористического характера, можно также положить различные основания, например: совершение преступления впервые или неоднократно; лицами, отбывшими уголовное наказание и совершившими преступления вновь (рецидив).

Также надлежит отдельно исследовать такой феномен, как фанатичный (убежденный) террорист-смертник. Такой террорист специально готовится инструкторами-профессионалами (в том числе иностранцами из спецслужб), владеющими приемами психопрограммирования и использующими различные наркотические и психотропные средства. По результатам исследования достоверно установлено, что тип криминогенной личности (применимо и к личности террориста) отличают следующие компоненты в их совокупности: формирование личности в условиях интенсивного противоправного и аморального поведения окружающих (семья, друзья); наличие системы аморальных проступков и разного рода правонарушений, которые повторяются и после принятия мер воздействия; отчуждение от ценностно-нормативной системы общества и государства; отсутствие чувства социальной ответственности, привыкание к негативной оценке своего поведения; выработка социально-психологических механизмов самозащиты; активность в ситуации совершения преступления. Проявляется устойчивый комплекс деформаций более чем 20 признаков, включая социально-демографические, социально-ролевые и нравственно-психологические [*Предупреждение терроризма в Казахстане, 2008*].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. [электрон. ресурс]. http: //www. в 17. ru/

2. Кужабаева Г. Т. Пенитенциарная профилактика распространения терроризма в Республики Казахстан: Монография. – Костанай, 2011

3. http://www. pravstat/content. html

4. Global look Press.

5. Тарасова Е. В. Психологические особенности терроризма// Психологическая газета « Мы и Мир» – №2 (174), февраль 2011

6. Ольшанский Д. В. Психология терроризма. – Издательство: Питер, 2002 –288 с., С. 30

7. Психологи о терроризме (круглый стол)// Психологический журнал. –4, 2014 – С. 37-48

8. Предупреждение терроризма в Казахстане// коллектив авторов. – Алматы: Дайк–Пресс, 2008

9. Алауханов Е. О., Зарипов З. С. Профилактика преступлений: учебник. – Алматы: КазНУ им. Аль-Фараби, 2008. – 376 с.

Сембиев Сәбит Жомартович
заң ғылымдарының кандидаты, полиция полковнигі
Жедел-іздестіру қызметі кафедрасының бастығы
Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы

ТЕРГЕУШІ МЕН ЖЕДЕЛ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ЖАЛҒАН АҚША ЖАСАУШЫЛЫҚТЫ ТЕРГЕУ БАРЫСЫНДАҒЫ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Нақты мақалада автор жалған ақша жасаушылықты тергеу кезіндегі тергеуші мен жедел қызметкерлердің өзара әрекеттесуінің ұйымдастырулық, іс жүргізулік және психологиялық мәселелерін жан-жақты қарастырып, оларды шешу бойынша өз ұсыныстарын берген.

Түйінді сөздер: өзара әрекеттестік, ұйымдастырулық, іс жүргізулік, психологиялық, жалған ақша, жалған ақша жасаушылық, жедел тергеу тобы, ведомстволық нұсқаулық, жедел-криминалистік.

Резюме. В данной статье автором рассмотрены организационные, процессуальные и психологические проблемы взаимодействия между следователем и оперативными работниками при расследовании фальшивомонетничества и сделаны свои предложения по их разрешению.

Ключевые слова: взаимодействие, организационные, процессуальные, психологические, фальшивые деньги, фальшивомонетничество, оперативная следственная группа, ведомственная инструкция, оперативно-криминалистическая.

Summary. In this article, the author reviewed the organizational, procedural and psychological problems of interaction between investigators and operational staff in the investigation of counterfeiting and made suggestions to resolve them.

Keywords: interaction, organizational, procedural, psychological, counterfeit money, counterfeit, operational investigative group, departmental instructions, operational forensic.

Жалпы, тергеуші мен жедел қызметкерлердің қылмыстарды тергеу барысындағы өзара әрекеттестігі мәселелерін шартты түрде 3 топқа бөлуге болады: ұйымдастырулық, іс жүргізулік және психологиялық.

Өзара әрекеттестіктің ұйымдастырушылық сипаттағы мәселелер тобын құқық қорғау органдарында туындайтын күнделікті әдеттегі қиыншылықтар құрайды. Ең алдымен, бұл тергеуші мен жедел қызметкерге жүктелген ауыртпалық болып табылады. Мысалы, тергеушінің өндірісінде бір уақытта бірнеше қылмыстық іс болуы мүмкін, ал жедел қызметкер жедел іздестіру шараларын бірнеше қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша жүргізеді. Өзара әрекеттестіктің ұйымдастырушылық мәселелері қатарына тиісті техникалық құралдар мен қаржыландырудың болмауын жатқызуға болады. Құқық қорғау органдарының көптеген тергеулік және жедел бөлімшелері, әсіресе аудандық және кішігірім қалалық деңгейде компьютерлік техникалық құралдармен жабдықталмаған; уақытылы және жедел тексеру, аймақтық ақпараттың орталығында сақталатын жедел-анықтамалық ақпараттарды алу мүмкіндігі шектелген. Өзара әрекеттестіктің ұйымдастырушылық сипатындағы мәселелерінің келесі элементі болып жедел іздестіру және профилактикалық шараларды жүргізуге қаржыландырудың, сонымен қатар қызметкерлердің өздерінде де материалдық ынталандырудың болмауы табылады.

Өзара әрекеттестіктің іс жүргізулік сипатындағы мәселелеріне заң шығарушылық базаның жетілдірілмеуі жатады. Ол әсіресе, «Жедел іздестіру қызметі туралы» заңда, ішкі ведомстволық нормативтік құжаттар мен Қазақстан Республикасы Қылмыстық процестік кодексінде көзделген ретте функциялардың міндеттерінде көрініс табады.

Тергеуші мен жедел қызметкердің өзара әрекеттестігі мәселелерінің соңғы тобы, яғни, оқиға орнындағы жедел тергеулік топ қызметінің психологиялық аспектілері бұдан бұрын басқаша аспектіде бірнеше авторлармен қарастырылған. [*Федоров Ю. Д., 1982, с. 283*] Бұл жерде тұрақты негізде құрылған жедел- тергеулік топтың құрамындағы қызметкерлердің психологиялық сыйымсыздығы мәселелері жөнінде айтып отырмыз.

Осылайша, жедел тергеу тобы мүшелерінің өзара сыйымсыздығы жас шамасындағы елеулі айырмашылықтан байқалады: «жас» тергеуші және тәжірибелі жедел қызметкер немесе керісінше, тәжірибелі жедел қызметкер (тергеуші) өзінің «жас» әріптесіне сенімсіздік танытып, одан тергеудің бірқатар тұстарын жасыру арқылы қылмыстық құқық бұзушылықты ашудағы тең құқылы қатысушылықты жоққа шығаруы мүмкін. Біз жедел-тергеу тобын құру барысында әрбір қызметкердің кәсіби сапалылығын ғана емес, сонымен қатар жас шамасын, өмірлік мүдделерін, жеке басының мінез-құлқын ескеру қажет деп санаймыз.

Өзара әрекеттестік жалпы және арнайы басшылық тән болып келетін басқарушылық қызметтің бір нысаны болып табылады. Біз қарас-

тырып отырған жағдайда, жедел тергеу тобы қызметінің арнайы басшылығы – тергеушімен, ал жалпы басшылық – құқық қорғау органдары басшысымен және прокурормен жүзеге асырылады. Жедел тергеу тобының арнайы басшылығы жалпыдан өзінің нысаны және әдісімен ерекшеленеді, өйткені, тергеуші жалпы басшылықты іске асыратын басшыларға қарағанда жедел тергеулік топ қызметіне тікелей қатысады.

Тергеушінің жедел тергеулік топтың мүшелеріне басшылық етуінде оның нысаны мен әдісі ерекше орын алады.

Нысандарға мыналарды жатқызуға болады: тергеушінің топтың мүшелерімен бұрын жүргізілген тергеулік әрекеттер мен жедел іздестіру шараларының нәтижелері туралы талқылау жүргізуі; болашақта орындалуға жататын әрекеттерге байланысты қатысушылардың міндеттерін анықтау; тергеу барысында туындайтын күрделі сұрақтар бойынша кеңестер беруді жүргізу; тергеушінің жедел тактикалық комбинацияларға қатысуы және басшылық етуі.

Әдістерге келесілер жатады: тергеушінің әріптестерімен қарым-қатынасында өзінің кәсіби іскерлігі мен дағдылығын қолдану; әрбір қызметкердің сыйластығының негізінде құрылатын өзара келісілген шарттарды жоспарлау мен орындауда кәсіби және моральдық-қызметтік сапаларды үйлестіру; жедел тергеулік топқа қатысатын «жас», тәжірибесіз қызметкерлерге әдістемелік көмек көрсету.

Қылмыстылықпен күресу кезіндегі жалпы міндетті шешу үшін, оның ішінде нақты жалған ақша жасаушылықпен күресу міндетін шешу үшін нақты тәртіптің болуы қажет екені, сонымен қатар өзара әрекеттесетін құқық қорғау органдары субъектілерінің әрқайсысының шығармашылық жолындағы бастамасына кедергі болмай, белгілі бір ережелер сақталғаны және функционалдық міндеттер анықталғаны қажетті. Сондықтан, «өзара әрекеттестіктің басқару қағидасы оның үнемділігінің бірден бір шарты болады» [*Лубин А. Ф., 1995, с. 89*].

Жалған ақша жасаушылықты ашу мен тергеу қызметіне байланысты, өзара әркеттесу үрдісін басқару құқығы бар, үйлестірушілері ретіндегі тергеу бөлімшелері және де экономикалық және жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы күрес саласындағы аппараттар субъектілерін шартты түрде жекешелеуге болады.

Жалған ақша жасаушылық қылмыстық құқық бұзушылықтарымен күресу тәжірибесі көрсетіп отырғандай құқық қорғау органдарының жедел іздестіру аппараттары мен тергеу органдары қызметкерлерінің арасында келесідей өзара әрекеттесу нышандары қалыптасқан:

– материалдарды біріге отырып ұғып зерттеу;

– қылмыстық істер, жедел-іздестіру шаралары және тергеу әрекеттері бойынша біріккен және келісілген жоспар жасау;

– алдын ала көрсетілген жоспарларға сай қылмыстық істер бойынша жедел-іздестіру шараларын және тергеу әрекеттерін бірігіп және келісе отырып жүргізу;

– іс бойынша тергеушінің жеке тапсырмаларына сай жедел-іздестіру және тергеу әрекеттерін орындау;

– тергеу кезінде және жедел-іздестіру шаралары кезінде алынған мәліметтермен өзара алмасып, қылмыстық істі тергеу барысында оларды қолдану.

Соңғымен байланысты айта кететін жағдай, процессуалды және процессуалды емес әрекеттерді жүргізу барысындағы тергеушілер мен жедел іздестіру саласындағы аппараттардың өкілеттіктері бірдей еместігі. Біріншілері жедел-іздестіру қызметкерлерінде бар жариялы емес әдістерді және құралдарды қолдана алмаса, екіншілері тергеу әрекеттерін тергеуші болмай жүргізе алмайды. Көрсетілген жағдайларда, өзара әрекеттестік қағидасы әрине көп кездерде сақталмай, нәтижесінде тергеу үшін өте қажетті, жетпей жатқан ақпараттар екі жаққа да талап етілмей қалып қояды. Сол үшін ақпаратпен алмасудың толықтылығы, сонымен қатар тергеулік құпия сақталу және жедел-іздестіру қызметінің жасырын болуы, оны беруші қайнар көздің бөгде тұлғаларға белгілі болмауы өте маңызды.

Өзара әрекеттестік процесі кезінде құқық қорғау органдары үшін ең алғашқы міндет болып, жалған ақша жасаушылық қылмыстық құқық бұзушылығы бойынша күрестің тиімділігін арттыру үшін барынша толық қолдану үшін мүмкіндік беретін мәліметтерді дер кезінде алу немесе оның қай жерде бар екенін анықтау.

Осындай ақпаратты алу үшін негізгі фактор ретінде анықталатыны, ол әсіресе тергеудің бастапқы кезеңіндегі тергеушілердің, жедел уәкілдердің және жедел криминалистік бөлімдер қызметкерлерінің өзара әрекеттестік кезіндегі дұрыс орнатылған қарым-қатынасы.

Тергеу кезеңдерінің нақты сатысында құқық қорғау органдары үшін өзара әрекеттестіктің бірден бір тиімді және кеңінен қолданылатын нышаны ретінде – біріккен тергеу-жедел топтардың құрылуы табылады. Бұл жерде атап кететін жағдай, әдетте аталған ұйымдастырушылық нышаны тек қана уақытша қолданылып одан кейін өзгереді, себебі олар:

– біріншіден, жоғары сапалы жалған ақша жасау анықталғаны немесе үлкен көлемде айналымға жалған ақша ендірілгені жайлы хабар түскен кезінде ғана;

– екіншіден, жалған ақшалардың белгілі бір аймақта жиі әрі көлемді түрде анықталу фактілерін тергеу кезіндегі көп күш пен құралдарды қажет ететін істер болған кезде ғана құрылады.

Ал басқа кездерде тәжірибе жүзінде өзара әрекеттестік тек қана жедел қызметі, тергеу және жедел-криминалистік қызметтердің ішінде және олардың арасындағы ауызша немесе жазбаша түрде жіберілген хат алмасумен ғана шектеледі.

Жалған ақша жасаушылық қылмыстық құқық бұзушылықтарын ашу барысындағы жіберілген кемшіліктерді талдай келе, осы бағыттағы қылмыстық құқық бұзушылықпен күресу бойынша

күрделі жедел жағдай қалыптасқан және үлкен аумақта қызмет атқаратын құқық қорғау органдарында қылмыстық құқық бұзушылықтың осындай түрін ашумен айналысатын, арнайы мәліметтер банкі бар, үнемі-қызметті атқаратын мамандандырылған бөлім құру қажет.

Менің ойымша, жалған ақша жасаушылық туралы басталған сотқа дейінгі тергеп-тексеру бойынша, тергеушінің құқық қорғау органдарының күш-жігерін дұрыс бағытта пайдалануы үшін, маңызды мәселе болып анықталған жалған ақша белгілеріне сараптама тағайындау кезінде сарапшының алдына қойылатын сұрақтың мазмұнында осындай әдіспен жасалған жалған ақша белгілері еліміздің басқа аумақтарында, аудандарында кездесті ме деген сұрақтың болуын қамту табылады. Аталған мақсатқа жету үшін, ең алдымен бүгінгі күні, өзара әрекеттестік қызметін ұйымдастыру функцияларын қамтуды орындайтын арнайы мәліметтері бар банкті құқық қорғау органдарының облыстық басқармаларының әрқайсында ашу өте қажет.

Жалған ақша жасаушылықты ашу және тергеу бойынша өзара әрекеттестік тек тергеулік-жедел топ аясында ғана емес, жергілікті, облыстық және Республикалық құқық қорғау органдары бөлімдері мен бөлімшелері арасында күштер мен құралдардың тиімді қолданылуы ұйымдастырылса, қарастырылып отырған қылмыстық құқық бұзушылықтың еліміздің жекелеген аумақтарында ғана емес, жалпы Республика көлемінде үдемелі өсуін тоқтатудың бірден бір кепілі болар еді деп ойлаймын.

Жалған ақша жасаушылықтың тез арада ашылуына ықпал ету мақсатында жалғандық белгілері бар, сол себепті айналымнан алынған ақшаны зерттеудің өте қысқа мерзімдері белгіленген. Барлық репрографиялық әдіспен (көшірме) дайындалған ақша белгілері бойынша зерттеулер Облыстық Ішкі Істер Департаменті, Қалалық Ішкі Істер Департаменті, Көліктегі Ішкі Істер Департаменті жанындағы жедел-криминалистикалық бөлімшелерде жүргізіледі немесе Қазақстан Республикасы Әділет Министрлігі Сот Сараптама Орталығының Республикалық Ғылыми Зерттеу Зертханасында сараптама жүргізіледі.

Егер, жалған ақша табу мен алуға байланысты фактілер бойынша сараптама жүргізбей сотқа дейінгі тергеп-тексеруді бастау туралы шешім қабылдау мүмкін болмаса, сараптама бір тәуліктен аспайтын мерзімде жүргізіледі [*ҚР Бас прокуратурасымен келісілген және ҚР Ішкі Істер және ҚР Әділет министрліктерімен бекітілген «ҚР ІІМ бөлімшелері мен ҚР ӘдМ ССО-ның сотық сараптама жүргізу, зерттеулердің басқа да нышандары мен криминалистикалық есептер құру мәселелері бойынша өзара байланысы туралы» №1 Нұсқаулық хаттың 19 пункті. 1998*].

Осы жерде сотқа дейінгі тергеп-тексеруді дереу бастап, кейінге қалдыруға болмайтын тергеу әрекеттерін жүргізуге септігін тигізетін пайдалы шешім ретінде Б. М. Бишмановтың ұсынған «маманға тергеулік немесе соттық әрекет аясында іс материалдарын алдын ала зерттеуге және оның барысы мен нәтижелерін хаттамада немесе оған тіркелетін қосымшада көрсету құқығын беру» [*Бишманов Б. М., 2003, с. 224*] туралы ұсынысымен толықтай келісемін.

Жедел-криминалистикалық бөлімшелердің қызметкерлері жалған ақша белгілерін зерттегеннен кейін үш күн мерзімде ақпараттық-іздестіру карточкасын (АІК-Н) толтырып, зерттелген объекті үлгісімен қоса, ал, үлгісін алу мүмкін болмаған жағдайда екі жағының түрлі-түсті фотосуретін Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Тергеу Департаментінің Жедел-криминалистикалық басқармасындағы «Жалған ақшалар фактілерін есепке алу жөніндегі республикалық орталықтандырылған деректер банкіне» жібереді. Ол жерде шығу көздерінің ортақ екендігі бес тәулікке дейінгі мерзімде тексеріліп, ал егер бұл түрі бұрын кездеспеген болса, тіркеліп-есепке алынған соң, нәтижесі анықтама түрінде рәсімделіп, зерттеу объектісімен қоса тергеушіге немесе жедел-іздестіру қызметкеріне жіберіледі. Тексерілген жалған ақша банкнотының бұрын картотекада тіркелгендермен шығу көзі ортақтығы анықталса, анықтама көшірмесі бұрын осыған ұқсас жалған ақша табылған Ішкі істер бөліміне де жіберіледі [*ҚР ІІМ 06. 07. 2001 жылғы №544 бұйрығының п. 133,134,137*]. Мұндай жағдайда қылмыстық істерді біріктіруге алғышарттар пайда болады.

Осы жерде айта кететін тағы бір жағдай, аталған деректер банкіне түсетін объектілер санының көптігіне байланысты осындай орындау тәртібі созылып кетеді де, жалған ақша жасаушылықпен күрестегі белсенділікті бәсеңдетеді. Сондықтан, аталған деректер банкінде тексеруді, осындай ақпараттармен алмасу үрдісін және орындаушы субъектілерді қайта қарау арқылы осы орындау тәртібін тездету қажет.

Оқиға болған жерге құрамында тергеуші, жедел-іздестіру қызметкері және маман бар жедел-тергеу тобы шыққан кезде, тергеуші жүзеге асыратын ең басты кейінге қалдыруға болмайтын шаралардың бірі жалған ақша белгісін зерттеуге жіберу немесе осы мақсатта жедел-криминалистикалық бөлімше қызметкерін тарту болып табылады.

Жедел-криминалистикалық бөлімше қызметкерін міндетті түрде тарту ең біріншіден, оқиға болған жерді қарау барысында өте жақсы нәтижелер алу үшін қажет, өйткені сарапшы-криминалист айғақ зат ретінде маңызы бар барлық нәрселер мен іздерді алу, орау және сақтауда, сондай-ақ жалған ақшаның қарауын жүргізуге неғұрлым маманданған көмек көрсете алады. Сонымен қатар, ол жалған ақшаның алдын ала криминалистикалық зерттеуін жүргізіп, жасандылау тәсілін неғұрлым нақтырақ анықтай алады.

Қазіргі таңдағы жалған ақша жасаушылық қылмыстылығының бір жақты үдемелі даму кезеңінде криминалистикалық зерттеулердің нәти-

желерінсіз, шынайы криминогендік жағдайдың заңдылығы мен тенденциясын терең зерттеусіз құқықтық және ұйымдастырулық-тактикалық мәселелерді толықтай шешу мүмкін емес.

Қазіргі кездегі жалған ақша жасаушылық өзінің ұйымдастырушылық нысаны жағынан жоғарғы деңгейге жетті. Сондықтан құқық қорғау органдарының тергеушілері мен жедел қызметкерлерінің жұмысының нәтижелілігін арттыру үшін өзара әрекеттестіктің жаңа нысандары қажет. Басқаша сөзбен айтқанда, әрбір бөлімде жан-жақты дайындалған, яғни осы қылмыстық құқық бұзушылық түрін тергеу бойынша белгілі деңгейде дағдысы бар, ұйымдастыру және басқару қабілеті бар тергеуші, жедел қызметкер, маман-криминалисттердің қатарынан мамандандырылған бөлім немесе бөлімше (қалыптасқан криминогендік жағдайға байланысты) құрылуы тиіс.

Кез келген қызмет түрінің құқықтық негізі – соның негізінде осы қызмет ұйымдастырылып, жүзеге асырылатын нормативті-құқықтық ережелер жүйесі [*Успанов Ж. Т., 2003, с. 320*].

Сонымен қатар, «өзара әрекеттестікті реттейтін нормативтік актілердің әрекеттестіктің барлық сұрақтарын қамтымауы, оның ережелерін жүзеге асырудың механизмінің жоқтығы» сияқты белгілі бір кемшіліктері бар [*Алауханов Е. О., 2005, с. 282*].

Ішкі істер органдары бөлімшелері әрекеттесуінің қазіргі бар нысандары мен тәжірибесін, сондай-ақ жалған ақша жасаушылықты тергеу қатысушылары әрекеттесуінің ұйымдастырулық-тактикалық ерекшеліктерін талдау, осы қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу мен тергеу субъектілерінің өзара әрекеттесу мәселелерін тиянақты реттейтін ведомстволық нұсқаулықтың қабылдануы қажет деген тұжырымға әкеледі.

Бұл нұсқаулық жалған ақша жасаушылық қылмыстық құқық бұзушылықтарымен күресу бойынша мамандандырылған арнайы бөлімшенің ішкі істер органдарының басқа бөлімшелерімен, сондай-ақ басқа да құқыққорғау органдарының бөлімшелерімен өзара әрекеттесуін ұйымдастыруды қарастыруы керек.

Айтылғандарды қорыта келгенде, сотқа дейінгі тергеп-тексеру, жедел іздестіру органдарының және жедел криминалистикалық бөлімдердің жалған ақша жасаушылықты ашу мен тергеу барысындағы өзара әрекеттестігі дегеніміз – заңға негізделген бір-біріне бағынышты емес органдардың нақты қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алу, жолын кесу және ашу, кінәлілерді қылмыстық жауапкершілікке тарту, айыптыларды іздестіру және қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген залалдың орнын толтыруды қамтамасыз ету мақсатында өздері қолданатын әдістер мен тәсілдерді үйлестіре отырып, бірлесе әрекет ететін ынтымақтастығы.

Сонымен, жалған ақша жасаушылық қылмыстық құқық бұзушылықтарын ашу мен тергеу кезіндегі жұмыстардың тиімділігі көбінесе, тіптен барлық кездерде де деуге болады, ішкі істер органдарының өзара әрекеттесуді белгілі бір мақсатта дұрыс ұйымдастырып және құқықтық нормалармен сай жүзеге аыруымен байланысты екенін тәжірибе көрсетіп отыр.

Тергеушінің қазіргі кезеңде жалған ақша жасаушылықпен күрес жүргізуге қатысатын ішкі істер органдарының бөлімшелері мен басқа қызметтерінің өзара әрекеттестігін ұйымдастырудың күрделі мәселелерін тиімді шешу үшін, жоғарыда біз келтірген нұсқау аясында, осы қылмыстық құқық бұзушылықты ашу мен тергеуге тұрақты негізделген және мамандандырылған, ішкі істер органдарының тәжірибелі қызметкерлері құрамынан тұратын жеке бөлім құру қажет. Жеке бөлім құру барысында тек кәсіби сапаларды ғана емес, сонымен бірге мінез-құлық сипаты да (темпераменті, өмірлік мүдделері, жас шамасы және т. б.) ескерілуі тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Федоров Ю. Д. Следственно-оперативная группа на месте происшествия (психологические аспекты): учебн. пособие. – Ташкент, 1982. – 283 с.

2. Лубин А. Ф. Понятие и принципы взаймодействия. Криминалистика: расследование преступлений в сфере экономики. – Н. Новгород: НВШ МВД России, 1995. – 89 с.

3. 11. 03. 1998 жылғы ҚР Бас прокуратурасымен келісілген және ҚР Ішкі Істер және ҚР Әділет министрліктерімен бекітілген «ҚР ІІМ бөлімшелері мен ҚР ӘдМ ССО-ның соттық сараптама жүргізу, зерттеулердің басқа да нышандары мен криминалистикалық есептер құру мәселелері бойынша өзара байланысы туралы» №1 Нұсқаулық хаттың 19 пункті.

4. Бишманов Б. М. Эксперт и специалист в уголовном судопроизводстве. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2003. – 224 с.

5. ҚР ІІМ 06. 07. 2001 жылғы №544 бұйрығының 133, 134, 137 – пункттері. – Астана, 2002.

6. Успанов Ж. Т. Взаимодейтсвие органов внутренних дел стран СНГ в борьбе с наркобизнесом (оперативно-розыскные аспекты): учебно-практическое пособие. – Алматы: Изд-во «Норма-К», 2003. – 320 с.

7. Алауханов Е. О. Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений / под ред. Каиржанова Е. И. – СПб. : «Юрид. Центр Пресс», 2005. – 282 с.

ҒТАМР 21. 15. 47
ӘОЖ: 28:336. 71

Стамбакиев Нұржан
PhD докторант
Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті
Қазақстан, Алматы қ.

Құрманбаев Қайрат
PhD докторы, доцент
Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті
Қазақстан, Алматы қ.

ИСЛАМ БАНКТЕРІНДЕГІ «МУДАРАБА» КЕЛІСІМШАРТЫНЫҢ ШАРИҒИ НЕГІЗІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап мұсылман қоғамының сұранысына орай ислам банктері құрыла бастады. Ислам банктері бәсекеге қабілетті болу үшін батыстық банктер көрсететін қаржы қызметтердің шариғатқа сәйкес баламасын ұсынуды қолға алды. Осы мақаланың зерттеу объектісі болып табылатын мудараба қаржы келісімшарты – бүгінгі таңдағы ислам банктерінде кең қолданыста жүрген шариғат талаптарына сәйкес қаржы инструменті.

Мудараба – ортадан түскен пайданы өзара бөлісу мақсатында екі (немесе одан көп) тараптың бірі іске қажетті капиталды, ал екіншісі өзінің қабілеті мен еңбегін ұсынатын келісімшарт түрі болып табылады. Қаржыландырудың аталмыш түрінің сипаты мен шарттары классикалық фиқһ кітаптарында кеңінен талқыланып түсіндірілген. Ал бүгінгі таңдағы ислам банктерінің қолданысында жүрген мудараба келісімшартының форматында бұрынғыға қарағанда аздап өзгешеліктер бар. Мудараба келісімшарты ислам банктерінде негізінен салымшылардың инвестицияларын қабылдау барысында жүзеге асады. Сонымен қатар аз да болса банктің қаржыландыру операцияларында қолданысқа ие екендігін атап өтуге болады.

Мақалада мудараба серіктес келісімшартының анықтамасына компаративистикалық талдау жасалып, сипаты, шарттары мен ерекшеліктері жан-жақты қарастырылды. Мақала негізгі үш бөлімнен тұрады: 1) мудараның түрлері; 2) табысты бөлісу және шығынды бірге көтеру принципі; 3) мудараба-ның бүгінгі ислам банктеріндегі форматы.

Түйінді сөздер: Мудараба, шариғат, қаржыландыру, ислам банкі, табыс, шығын.

Резюме. Исламский банкинг возник во второй половине двадцатого века в результате большого спроса со стороны мусульман на услуги и продукты, которые соответствуют исламским принципам. Исламские банки чтобы быть конкурентоспособными начали предоставлять соответствующие шариату финансовые услуги по аналогии с западными банками.

Мудараба, как финансовый инструмент, соответствующий шариату и широко предоставляемый исламскими банками является объектом исследования данной статьи. Мудараба – финансовый контракт, где одна сторона (владелец средств) вкладывает свой капитал в осуществляемую сделку, а вторая сторона предлагает свои навыки и труд ради достижения общей прибыли. Предмет и условия данного вида финансирования были тщательно изучены в классических трудах по исламской юриспруденции. Однако современное применение мударабы в исламских банках имеет некоторые отличия от классического формата.

В своей основе договор мудараба осуществляется посредством инвестиционных средств вкладчиков исламских банков. Вместе с тем имеет применение и в инвестиционных операциях самого банка. В статье рассматривается определение, принципы, условия и особенности мударабы, а также степень потребности общества в ее реализации.

Ключевые слова: Мудараба, Шариат, финансирование, исламский банк, прибыль, убыток.

Summary. Islamic banking emerged in twentieth century as a result of the demand from Muslims for banking products that are in line with Islamic principles and values. Islamic banks as an alternative to the conventional banks, provide financial services which are Shariah compliant. The purpose of this study is to discuss the financial contract of Mudaraba, which is widely used in Islamic banks.

Mudaraba is a financial contract in which one party (capital owner) invests his capital, and the other party contributes skills and labor, all in a bid to make profitable venture. These contracts and their nature have been studied in classical works on Islamic jurisprudence. However, the modern use of Mudaraba in Islamic banks has its own peculiar differences from the classical format. Mudaraba is principally considered as one of the main financial instruments of modern Islamic banks. The Mudaraba agreement is carried

out mainly through the investment funds of depositors of Islamic banks. At the same time, it is used in investment operations of the bank itself. The article discusses the definition, conditions and features of mudaraba, as well as the degree of need of society in its implementation.

Keywords: Mudaraba, Shariah, financing, Islamic bank, profit, loss.

КІРІСПЕ

Өмірде саудаға немесе басқа да кәсіп көздеріне салатын капиталы бар кейбір адамдардың іске қабілетсіз келетіні сияқты қабілеті мен іскерлігі жеткілікті, бірақ іс бастауға қажетті капиталы жоқ адамдардың болуы табиғи құбылыс. Мударабаның басқа келісімшарт түрлерінен ерекшелігі – аталған категориядағы адамдардың шектеулі мүмкіншіліктерін бір арнаға тоғыстырып, екі жартыны бір бүтін етуінде айқын көрініс табады. Мудараба – ортадан түскен пайданы өзара бөлісу мақсатында екі (немесе одан көп) тараптың бірі іске қажетті капиталды, ал екінші тарап өзінің қабілеті мен еңбегін ұсынатын келісімшарт түрі болып табылады. Ал егер керісінше іс шығынға ұшыраған жағдайда капиталын салған тарап өз мүлкін жоғалтады, ал істі жүргізуші уақыты мен еңбегін жоғалтады. Шариғатта капиталын ұсынушы тарап – раббу мал (мүлік иесі), ал жобаны жүргізуді қолына алған тарап – мудариб деген терминдермен аталады. Мудараба өмірге аса қажетті серіктестіктердің бірі болғандықтан, адамзат тәжірибесінде ерте заманнан бері қолданыс тауып келе жатқан келісімшарт түрі.

Сондықтан мудараба келісімшартын ислам өркениетінің туындысы деп қарастыруға болмайды. Шариғат негіздеріне қайшы келмейтін үрдістерді құптаушы Ислам діні бұрыннан қолданылып келген мудараба келісімшартына арнайы шарттар бекітіп, белгілі бір талаптар қойған. Себебі мударабаның ислам діні келместен бұрынғы дәуірлердегі адамдардың тәжірибесінде болғандығын растайтын тарихи деректер жеткілікті. Дереккөздерде тіпті Алла елшісінің (с. ғ. с.) өзінің пайғамбарлық міндеті жүктелместен бұрын Меккеде Хазіреті Хадишаның керуенін мудараба келісімшарты бойынша жүргізгендігі айтылады. Мударабаның жалпы адамзат өміріндегі маңызын ескеретін болсақ, бүгінгі ислам банктерінің оны негізгі қаржы құралдарының біріне айналдыруы заңды құбылыс. Шариғаттың оң бағасын алған мудараба серіктестігі ислам құқығы (фиқһ) ғалымдары тарапынан да кеңінен зерттеліп, шарттары айқын баяндалған.

Әдетте фиқһ кітаптарында серіктестің аталмыш түрі «Мудараба» және «Қирад» деген терминдермен танылған. Фиқх ғалымдарының көпшігі мударабаны жеке дара келісімшарт түрі ретінде қарастырған. Тек қана ханбали мазхабының фақихтері мударабаны серіктестіктің бір түріне жатқызып, оны фиқхтағы «ширкаһ (серіктестік)» тобына кіргізген. Біздің заманымыздың Сами Хамуд, Хасан Абдулла Амин сынды зерттеушілері де екінші пікірге ілесіп, мударабаны серіктестік түрі ретінде топтастырады [Қахф, 1989, б. 47]. «Мудараба» араб тілі сөздігінде – сауда жасау үшін ел кезіп жүру, рызық-нәсібе іздеп жолға шығу деген мағыналарды білдіретін (ضرب – *дараба*) етістігінен түрленіп шыққан сөз [Ибн Манзур, 1997, б. 36]. Төрт мазхаб ғалымдарының мударабаға берген анықтамаларына қысқаша шолу жасау үшін төмендегідей анықтамаларды келтіруге болады:

1) Ханафи мазхабының ғалымы Ибн Абидин: «Мудараба – түскен пайданы бөлісу негізінде қандай да бір кәсіпке бір тарап капиталын екінші тарап қабілеті мен еңбегін ұсынудан құрылатын келісімшарт түрі» деген анықтама берген [Ибн Абидин, 1994, 430б].

2) Малики мазхабының ғалымы Ахмад Дирдир: «Қирад (мударабаның екінші атауы) – түскен табыстың бір бөлігіне ортақтасу келісімімен қолында дүниесі бар адамның белгілі мөлшердегі қаражатын екінші тарапқа сауда жүргізу үшін беруі» деп түсіндірген [Дирдир, 1989, 517б]. Бұл анықтамадағы «белгілі мөлшердегі» деген сөз мүлік иесінің кәсіпке салынған капиталы нақты белгілі болу керектігін айқындайды. Себебі бастапқыда іске салынған капитал мөлшерінің белгілі болуы табыс мөлшерін немесе шығынды анықтау үшін міндетті шарт болып табылады.

3) Шафиғи мазхабының ғалымы Мухаммад Хатиб Ширбини: «Табысты ортақ бөлісу келісімі негізінде қолында дүниесі бар адамның өз мүлкін өзге адамның қолына сауда жүргізсін деген мақсатта сеніп тапсыруы» деген [Ширбини, 2004, 341б].

4) Ханбали мазхабының ғалымы Ибн Құдама: «Түскен табысты өзара бөлісу келісімі негізінде бір адамның өз дүниесін екінші тарапқа сауда жүргізсін деп тапсыруы» деп анықтама берген [Ибн Құдама, 1968, 26б].

Жоғарыдағы анықтамалардан ортақ ұғым шығаратын болсақ, мудараба мынандай негіздерден тұрады:

1) тараптардың бірінің тек қана капитал ұсынуы;

2) екінші тараптың жобаны жүргізуге өз еңбегі мен қабілетін ұсынуы;

3) жобаға ұсынылған капитал мөлшерінің нақты белгілі болуы;

4) әр тараптың жобадан түсетін табыстан алар мөлшері әуел бастан келісілуі.

«Мудараба капиталы болып шариғатпен рұқсат берілген кез-келген мүлік табылады, бұл жағдайда капитал мүлкіндегі қарыз пайдаланылмайды. Инвестор мен кәсіпкердің табысын және табыс үлесін бөлу механизмі шарттың орындалу

барысында келісілуі және белгіленілуі тиіс. Пайданың көлеміне кепіл берлмейді немесе абсолюттік мағынада белгіленбеген, мысалы, капиталдың валютасында немесе пайыздық үлесте» [Байдаулет, 2014, 446].

ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСЫНЫҢ ӘДІСНАМАСЫ

Мақалаға әдіснама ретінде логика, тұтастық, жүйелілік принциптері мен шариғи талдау әдістері басшылыққа алынды. Мудараба және оның түрлері төрт мазхаб ұстанымына салыстырмалы талдау жүргізу арқылы зерделенді. Мұның алдындағы жарық көрген ғылыми еңбектерде мудараба келісімшарты экономика және қаржылық тұрғыдан қарастырылса, бұл еңбекте мударабаның шариғи негіздемелері мен шарттары талданды. Сондай-ақ, зерттеу нысаны тек қана діни және теориялық жағынан қарастырылып қана қоймай, практикалық аспектілері, яғни мударабаның бүгінгі ислам банктеріндегі практикалық көріністерімен ұштастырылды.

МУДАРАБАНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Мударабаның «мудараба муқайиада (шектеулі)» және «мудараба мутлақа (шектеусіз)» деген екі түрі бар. Мудараба муқайиада – капитал иесінің өз мүлкін белгілі бір салада ғана пайдалану жөнінде шарт қоюы. Мысалы мүлік иесінің мударибке «менің мүлкімді тек қана жеміс-жидек саудасына пайдалан» деп талап қоюы мударабның шектеулі түріне жатады. Сол сияқты мүлік иесі мударибтың жұмысын белгілі бір өлкемен немесе уақытпен шектеуі де мудараба муқайиада болып табылады. Фиқһ ғалымдары арасында мүлік иесінің тарапынан жоғарыдағыдай шарттар қою құқығы турасында қарама-қайшы пікір туындаған. Қысқаша айтқанда ханафи ғалымдары мүлік иесінің мударибтың кәсіп алаңын шектейтін шарттарды қоюға құқылы екендігін алға тартып, мұндағы түпкі мақсат «істің табысты аяқталуы» деп түсіндірген.

Сол сияқты ханбали мазхабының ғалымдары да мудараба келісіміндегі мүлік иесі тарапынан қойылатын шарттарды заңды деп тауып, өз ұстанымдарын «харамды халал, халалды харам қылатын шарттардан басқа талаптар қабыл етуге жарамды келеді» деп түсіндірген. Ал малики және шафиғи мазхабтары керісінше қарсы пікір білдіріп, ондай шарттарға жол беру – біріншіден мударибтың еркін әрекет жасауына кедергі келтірсе, екіншіден мүлік иесінің (раббу мал) шектеулер мен шарттар қоюы мударибтың жұмысын ауырлатады, нәтижесінде түбінде келісімшарттың бұзылуына алып келеді деген уәжді алға тартқан. Дегенмен мүлік иесі (раббу мал) өз дүниесінің қандай кәсіпке жұмсалу керектігін өзі шешуге құқылы екендігін ескеретін болсақ, бұл мәселеде ханафи және ханбали мазхабтарының ұстанымдарының қуаттырақ екендігін айтуға болады. Бүгінгі таңда мудараба муқайиада мудараба келісімшартының бір түрі ретінде қабыл етіліп, ислам банктерінің қолданысында іс жүзінде көрініс табуда. Мудараба муқайиада келісімшартында мудариб мүлік иесі тарапынан қойылған шарттарды сақтауға міндеттеледі. Соның негізінде егер де мудариб мүлік иесі тарапынан қойылған шарттарды бұзып, нәтижесінде іс шығынға ұшыраса орын алған шығынның орнын өзі толтыруға міндетті болады.

Мудараба мутлақа – капитал иесінің мударибтың кәсібіне ешқандай шектеу қоймастан өз мүлкін мударибке қалағанынша дұрыс деп шешкен кәсібіне салуына рұқсат етіп, толықтай тапсыруы. Мударабаның бұл түрінде мудариб кәсіпке салынған капиталды қалаған жері мен уақытында іске қолдану құқығына иеленеді. Мудараба келісімшартының аталмыш түрі раббу мал-дың мударибке: «мына мүлікті алып бір кәсіпке сал» деген жалпылама мазмұндағы ұсынысы арқылы бекиді. Ханафи ғалымдары мударабаның бұл түрінде мудариб өзіне сеніп тапсырылған капиталды қалаған кәсіпке жұмсауына, тауар құнының қолма-қол және бөліп төленетін түрлеріне қолдануына, сондай-ақ, ел кезіп теңіз асып алыс сапарларға аттануға толық мүмкіншілік алады деп анықтап кеткен. Ал маликилер мудараба мутлақа капиталды өзге елдерге алып шығуға ерік бергенімен тауар құнының бөліп төленуі сияқты кейбір сауда түрлерін қамтымайтындығын айтып, аталған сауда түрлері мүлік иесінің арнайы рұқсатын талап етеді дейді [Хасан Абдулла, 1993, 60-61 б.]. Ислам экономикасы және қаржы саласы бойынша заманымыздың көрнекті ғалымы Мунзер Қахф «мүлік иесі ешқандай шектеу қоймаған мудараба мутлақаның өзінде мударибтың кәсіп ету алаңы өзі жақсырақ меңгерген саламен шектелуге тиіс» деп санайды [Kahf, 2013, 1846]. Шынында мударабаның аманатқа негізделген келісімшарт екендігін ескеретін болсақ мударибтың өзіне сеніп тапсырылған капиталға аса мұқияттылық танытуы керектігі белгілі. Сондықтан мударибтың аманат етілген қаржыны өзі жақсы меңгерген салаға емес, өзге жаңа салаға салуы қиянат болып есептеледі.

ТАБЫСТЫ БӨЛІСУ ЖӘНЕ ШЫҒЫНДЫ БІРГЕ КӨТЕРУ ПРИНЦИПІ

Ислам діні әділдік діні болғандықтан оның әрбір үкімінің астарында әділдік принципі жатқандығын көруге болады. Хадид сүресінің 25-ші аятында:

لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ. . . (52)

«Расында *Біз адамдар әділдікті ұстансын деп елшілерімізді анық дәлелдермен жіберіп және елшілермен бірге кітап және әділдік таразысын түсірдік*», – деп Алла тағаланың елшілерін жіберіп, оларға қасиетті кітаптарын түсіруіндегі басты мақсаты адамдар арасында әділ қарым-қатынас орнату екендігі айтылады. Ша-

риғаттың әрбір заңдылығының әділеттілікке негізделгендігі әсіресе фиқһ муамалат (сауда-саттық, алым-салым, қарым-қатынастар) бабында айқын көрініс табады. Соның ішінде мудараба келісімшартындағы табыс пен шығынды бөлісу тәртібі де әділдікке негізделген. Біріншіден мудараба келісімшарты бойынша табысты бөлісу тәртібі әуел баста нақты келісілуі керек. Сонымен қатар тараптардың табыстан алар үлестері 200 мың, 500 мың деген сияқты нақты сомамен көрсетілмеуі тиіс. Оның орнына жобадан түскен табыс 50/50, 70/30 немесе 80/20 деген сияқты пропорциялық қатынаста белгіленуі керек. Егер капиталын ұсынған тарапқа табыстан нақты сома уәде етілсе оның соңы әділетсіздікке алып келіп соқтырып, түбі жанжалға алып барады. Себебі жобадан қанша табыс түсетіндігі бір Аллаға ғана аян. Мысалы жобадан түскен табыс мөлшері капитал иесіне белгіленген сомадан аз болып шықса, екінші тарапқа ауыртпалық түсетіндігі сөзсіз.

Сол сияқты ортақ табыс әдеттегіден артық түскен жағдайда да үлесі нақты сомамен белгіленіп қойған тараптың қанағатсыздығы немесе наразылығы орын алатындығы бар. Сол үшін тараптардың табыстан алар үлестері нақты сомамен емес, жоғарыда келтіргендей пропорциялық қатынаста белгіленуі аса маңызды шарт. Сол жағдайда ғана тараптар түскен табыстың көлеміне қарамастан оны әділ бөлісуге мүмкіншілік алады. Мудараба келісімшарты бойынша табысты бөлісу тәртібі туралы AAOIFI[1] стандартында: «Табысты бөлісу тәртібі келісімшарт барысында ешқандай жанжалға алып бармайтындай нақты белгіленуі қажет. Сонымен қатар тараптардың ортақ табыстан алатын үлестері нақты сомамен емес, пропорциялық қатынаста белгіленуі шарт» деп бекітілген [AAOIFI, 2017, 3726].

Табысты бөлісу тәртібінің келісімшарт барысында келісілмеу жағдайы көпшілік фиқх ғалымдарының көзқарасына сәйкес мудараба келісімшартының бұзылуына алып келеді. Себебі мударабада тараптардың табыстан алар үлес мөлшерін айқындаудың жалғыз жолы келісімшарт барысында өзара келісу. Бұл келісім уақытында орын алмаса мудараба келісімшарты жарамсыз болып танылады. Бір қызығы мудараба жарамсыз болып танылған сәттен «ижара – жалдау, жалға алу» келісімшартына айналады. Мударабаның негізгі шарты орындалмауы себепті өзара серіктестік келісімі жойылып, мүлік иесі жалдаушы, ал мудариб жалданушы рөліне өту арқылы ижара келісімшарты бекиді. Нәтижесінде «ижара» келісімшартының негізінде жалданушы тарапқа (іс жүргізушіге) нарықтағы орташа жалақы мөлшері (ажрул-мисл) тағайындалып, табыстың қалғаны жалға алушы сипатындағы мүлік иесіне тиесілі болады. Алайда ханбали мазхабының ғалымдары мәселенің бұлай шешілуіне қарсылық білдіріп, басқадай шешім ұсынады. Ханбалилер тараптардың табыстан алар үлестері өз уақытында белгіленбеген жағдайда мударабаның нарықтағы орташа мөлшерін негізге алып белгілеуге болады дегенді алға тартады [Kahf, 2013, 1826].

Сондай-ақ, мудараба келісімшартының әділдікке негізделгендігі тек қана табысқа ортақтасу мәселесінде емес, шығынды бөлісу тәртібінде де айқын көрінеді. Мудараба бойынша іс сәтсіз аяқталып, шығынға ұшыраған жағдайда әр тарап өзінің салған үлесін жоғалтады. Раббу мал мүлік иесі ретінде өзінің мүлкін жоғалтады, ал мудариб іске жұмсаған еңбегі мен уақытын жоғалтады. Яғни мударабада келісімшартында тараптар тек қана табысты емес, шығынды да бөліседі. Алайда егер жобаның сәтсіз аяқталуы тікелей мударибтың қателігінен немесе салғырттығынан болғандығы дәлелденсе, шығынды мудариб өзі көтеріп, мүлік иесінің бастапқы капиталын қайтарып беруге міндеттеледі. Себебі мудариб пен раббу малдың арасындағы байланыс «аманат» шарттарының негізінде орнайды. Яғни раббу мал өз дүниесін мударибке белгілі бір кәсіпке салып өндірсін деп аманат етіп тапсырған болып есептеледі. Ал шариғат бойынша біреудің аманатын мойнына алған тарап немқұрайлылық таныту немесе басқа да себептермен аманатқа қиянат жасаған жағдайда кеткен шығынның орнын толтыруға жауапты болады. Ал егер мүлікке аманат жүктелген адамның күш қалауынан тыс сыртқы факторлардың кесірінен зақым келген жағдайда шығынның орнын толтыру одан талап етілмейді.

Осының негізінде мудараба келісімшартында істің сәтсіз аяқталуы мударибтың әрекетінен тыс нарықтағы бағалардың күрт өзгеруі сияқты басқа да сыртқы факторлардың себебінен болса, онда мудариб шығынның орнын толтыруға міндеттелмейді. Бұл жағдайда мударибтың ортақ іске жұмсаған уақыты мен еңбегінің зая кетуінің өзі оның басына шығын ретінде жетіп артылады. Ал раббу мал болса мүліктің иесі ретінде өз дүниесінде орын алған шығынды өзі көтереді. Себебі шариғат талабы бойынша әркім өз иелігіндегі мүліктен түскен пайдаға иелік ететіндігі секілді мүлкінің шығынын да өзі көтереді. Осы тұрғыда AAOIFI стандартында: «Мудараба аманатқа негізделген келісімшарттар қатарына жатады. Мудариб аманат жүктелген тарап болып саналады. Соның негізінде егер мудариб аманат шарттарының бірін бұзса, істі жүргізу барысында салғырттық танытса, немесе раббу мал тарапынан қойылған шарттардың біріне қайшы әрекет жасап, нәтижесінде іс шығынға ұшыраса, мүлік иесінің бастапқы капиталын қалпына келтіріп беруге міндеттеледі» деп бекітілген [AAOIFI, 2017, 3706]. Мысалы мүлік иесінің «сауданы тек қана Қазақстан территориясында жаса» деп

[1] Исламдық қаржы институттарына арналған бухгалтерлік есеп пен аудит жөніндегі халықаралық ұйымы

шарт қойғанына қарамастан мудариб кәсіпті шет елге шығарып, нәтижесінде жоба сәтсіздікке ұшыраса, мудариб мүлік иесінің бастапқы капиталын қайтарып беруге міндеттеледі. Сол сияқты мүлік иесінің «қаражатты тек қана көлік жөндеу кәсібіне жұмса» деген шартына қарамастан мудариб (өзі көлік жөндеуші бола тұра) капиталды құрылыс саласына салу нәтижесінде жоба шығынға ұшыраған жағдайда мудариб мүлік иесінің капиталын қаз қалпында қайтарып беруі ләзім. Ал егер істің шығынмен аяқталуы мударибтың қатысынсыз болған жағдайда материалдық шығынды мүлік иесі өз мойнына алуы керектігі туралы AAOIFI стандартында: «Орын алған шығынды мүлік иесі жалғыз өзі көтеруі тиіс және мударибтың өз қателігі немесе салғырттығы себепті болған кезден басқа жағдайларда шығынды мударибтің мойнына жүктеуге болмайды» делінеді [AAOIFI, 2015, 287]б.

МУДАРАБАНЫҢ БҮГІНГІ ИСЛАМ БАНКТЕРІНДЕГІ ФОРМАТЫ

Негізінде фиқһ кітаптарында мударабаның тек қана екі адамның арасында болатын түрі туралы баяндалған. Мұндай тек қана екі адам арасында орын алатын мудараба келісімшарт түрі мұсылман және өзге де қоғамдарда қолданылып келген. Әдетте бұрынғы кездерде қолынан іс келетін адамдар туыстары мен жақын достарынан мудараба келісімшартының негізінде қаржыландыру алатын болған. Мұндай мысалдарды тарихтан көп кездестіруге болады. Пайғамардың (с. ғ. с.) көкесі Аббас, Абу Муса ал-Аш'ари және басқа да сахабалардың мударабаны қолданғандығы туралы мәліметтер бар. Дегенмен фиқх кітаптарында мудараба келісімшартының бүгінгі таңдағыдай қаржы институттары деңгейінде қолданылуы туралы айтылмаған. Мударабаның бүгінгі таңдағы қолданысы бұрынғыдай екі тараппен шектелмей бірнеше тараптардың қатысуымен ерекшеленеді. Бүгінгі ислам банктерінің тәжірибесінде мударибтың қолында бір емес, бірнеше мүлік иелерінің капиталдары бірге араласып жатады. Бұл үрдіс әсіресе мударабаның шектеусіз түрінде (мудараба мутлақа) жиі кездеседі [Хасан Абдулла, 1993, 185б].

Мудараба келісімшарты бүгінгі күнгі ислам банктерінде көбінесе салымшылардың қаржыларын депозит ретінде қабылдау процесінде қолданылады. Ал дәстүрлі банктерде салымшылардың депозиттері үстеме пайызды қарыз келісімшарты арқылы алынатындығы белгілі. Қарыз үстінен қандай да бір үстеме төлем талап ету исламда «риба (өсім)» саналғандықтан мудараба келісімшартын депозиттің шариғи адал баламасы ретінде қарастыруға болады [Қахф, 2011, 47б]. Салымшылардың қаражаттарын мудараба келісімшартының негізінде жинайтын ислам банктері мудариб, яғни істі жүргізушінің рөлін атқарады. Нәтижесінде салымшыларға банктің қаржыландыру жобаларынан түскен табыстың белгілі бір бөлігі үлестіріледі, ал егер іс сәтсіздікке ұшыраған жағдайда салымшылар өз қаржыларын жоғалтады деген қатер бар. Бұл өз кезегінде исламдық қаржыландыру жүйесіндегі «табысты бөлісуші шығынды да бірге көтеруге тиіс» деген қағидаға негізделген жүйе. Дегенмен ислам банктерінің қолданысындағы мудараба келісімшарты алғашқы кезеңдердегі сияқты тек екі тараппен шектелмейді. Ислам банктері бір емес көптеген салымшылардың қаражаттарын және тіпті өзінің жеке капиталын да бәрін бірге бір инвестициялық портфелге араластырып жұмыс істейді. Басқаша айтқанда әртүрлі салымшылардың депозиттері, банктің жеке капиталы барлығы бірдей бір қазанда қайнап, ортақ жобадан түскен табыс тиісінше келісімге сай үлестіріледі [Kahf, 2013, 185б]. Сонда түскен табысты салымшылар мүлік иесі (раббу мал) яғни инвестор ретінде алса, ислам банкі істі жүргізуші мудариб сипатының негізінде иеленеді. Сондай-ақ, ислам банкі мудариб ретіндегі табысымен қатар өзінің де инвестицияға салған капиталынан тиісті үлесін алады.

Мудараба келісімшарты депозиттен бөлек банктің өз клиенттерінің түрлі жобаларын қаржыландыру барысында да қолданылады. Бұл жағдайда ислам банкі іс жүргізуші (мудариб) емес, керісінше мүлік иесі яғни инвестор (раббу мал) рөлін атқарады. Алайда бүгінгі ислам банктерінің клиенттерге мудараба келісімшарты арқылы қаржыландыруды көрсету тәжірибесі өте сирек. Банк үшін мудараба келісімшарты арқылы қаржыландыру өте үлкен тәуекелді талап етеді. Себебі банктен мудараба негізінде қаражат алған клиенттің аманатында берік тұрмай, әр түрлі әрекеттерге бару қатері бар.

Мысалы белгілі бір жобаны қаржыландыру туралы өтінішпен ислам банкіне келген клиент өзінің іс жүргізу тәжірибесі туралы толық емес, немесе мүлдем жалған ақпарат беруі мүмкін. Немесе жобаны жүргізу барысында әр түрлі айлаларды қолданып, шынайы түскен табыс туралы ақпаратты бұрмалау ықтималдығы сияқты әртүрлі қауіп-қатерлер кездеседі [Шайыр, 2014, 106б]. Екінші жағынан ислам банкінің басын мұндай қатерлерге тігуі өз кезегінде салымшыларына жасаған қиянат болып есептеледі. Себебі банк қолданысындағы капиталдың дені салымшылардың депозиттері екендігі туралы жоғарыда аталып өтті. Міне сол себепті өзіне «табысты жобаларға қолдану» үшін сеніп тапсырылған салымшылардың қаражатын ислам банкі нәтижесі бұлыңғыр, үлкен тәуекелді қажет ететін қаржыландыру құралдарында қолдану тәуекеліне бара бермейді.

Мудараба капиталы аманатқа тапсырылған мүлік болғандықтан фиқһ ғалымдары іс жүргізушінің (мудариб) ақыл есінің дұрыс, балиғатқа толған, шешім шығару және басқа да іс-әрекет-

терінде парасатты болуын талап еткен. Әдетте аталған сипаттар бүгінгі ислам банктеріндегі банк істеріне жауапты басқару кеңесінің мүшелерін тағайындауда ескеріледі. Атап айтқанда көбінесе ислам банкінің банк істерін басқару кеңесінің мүшелері төмендегідей критерийлердің негізінде тағайындалады:

1)Банкинг және сауда-саттық мәселелерден тиісті біліктілігінің болуы.

2)Банк акцияларының белгілі бір көлемінің иегері болуы.

3)Өткен өмірі құқық бұзушылықтар мен қылмыстардан ада болуы [Шайыр, 2014,104б].

ҚОРЫТЫНДЫ

Мудараба бүгінгі күнге дейін өз маңыздылығын жоғалтпай келе жатқан өмірге қажетті қаржыландыру құралдарының бірі. Шынында қолында қаражаты бар адамның іскерлік қабілеті төмен болуы немесе іс жүргізуге уақытының болмауы сияқты жағдайлар болып тұрады. Сол сияқты бойында іскерлік қабілеті бар адамның да өз идеяларын іске асыруға қажетті капитал таппай жүруі де өмірде жиі кездеседі. Осындай жағдайда өндіріске қажетті қаржы мен адам қабілетін байланыстыруда мударабаның рөлінің ерекше екендігін атап өту керек.

Әдетте фиқh кітаптарындағы мудараба тек қана екі тараппен шектелетін жеке тұлғалар арасындағы келісімшарт ретінде қарапайым формада танылған. Мұны сол заманның қарапайымдылығымен байланыстыруға болады. Себебі ескі заманда мудараба көбінесе шағын қалалар мен ауылдарда өмір сүретін бір-бірін жақсы танитын тұрғындардың арасында іске асатын болған. Ал бүгінгідей үлкен мегаполис қалаларда адамдардың бір-біріне сенім артуы тұрмақ бірін-бірі тануының өзі қиынға айналды. Сондықтан бүгінгі таңда мударабаның бұрыңғы кездегідей жеке тұлғалар арасында орын алуынан гөрі ислам банктері сияқты қаржы институттары деңгейінде жүзеге асуы әлдеқайда қолайлырақ.

Ислам банктері мудараба қаржы құралын көбінесе салымшылардың депозиттерін қабылдауда қолданады. Ал ислам банктерінің керісінше жобаларды қаржыландыру ісінде мудараба келісімшартын қолдануы өте сирек. Оның себебі мудараба келісімшартымен жұмыс істеу инвестор үшін үлкен тәуекелді талап ететіндігінде жатыр. Ислам банктері салымшылардың қаражатымен жұмыс істегендіктен біреудің дүниесін қатерге тігуден барынша сақтану саясатын жүргізеді.

Мудараба келісімшарты қарыз үстінен өсім алу негізінде жұмыс істейтін батыстық үлгідегі банктердегі депозиттің ислам шариғатына сәйкес келетін баламасы болып табылады. Батыстық үлгідегі банктерде депозит қарыз келісімшарты арқылы қабылданатын болса, ислам банктерінде мудараба келісімшартының негізінде жүзеге асады. Нәтижесінде батыстық банктер салымшылардың депозитін үстіндегі өсімімен бірге қайтаруға кепілдік береді. Ал ислам банктері мудараба келісімшарты бойынша түскен табысты салымшылармен серіктес ретінде ортақ бөлісу жүйесін қолданады.

Мудараба исламнан бұрын қолданылып келе жатқан серіктестік түрі. Тіпті Мухаммед пайғамбардың (с. а. с.) өзі пайғамбарлық міндет жүктелместен бұрын жұбайы Хадижамен мудараба бойынша сауда жасасқандығы туралы тарихи дерек бар. Сондықтан мударабаның адамзат қолданысына енуін исламға телуге болмайды. Ислам тек қана өзінен бұрын келе жатқан мудараба келісімшартын шариғи негіздерге сәйкестендіріп, әділ шарттар мен талаптар бекітіп берді.

Мудараба келісімшарты бүгінгі ислам банктерінің негізгі құралдарының біріне айналды. Дегенмен ислам банктерінің қолданысындағы мудараба форматының орта ғасырлардағы фиқх кітаптарында баяндалған мударабадан өзіндік айырмашылықтары мен ерекшеліктері бар. Мысалы фиқх кітаптарындағы мудараба көбінесе екі тараппен шектелсе, бүгінгі таңдағы банктердегі мудараба бірнеше тараптарды қамтиды. Сонымен қатар фақихтердің мударабаға берген анықтамаларынан оның сауда кәсібімен шектелгендігін байқауға болады. Ал ислам банктері мудараба келісімшартын тек қана сауда емес, басқа да кәсіп түрлерінде қолдануда. Осы сияқты және басқа да айырмашылықтар кездеседі. Ислам банктеріндегі мударабаның жоғарыда аталғандай айырмашылықтарға ие болуы заманның дамуы және жалпы кәсіп жүйесінің өзгеруімен байланысты. Яғни аталған айырмашылықтарды мудараба келісімшартының өзгеріске ұшырауы деп емес, заманның ағымына қарай дамуы деп қарастырған дұрыс.

Мудараба – өмірге қажетті маңызды келісімшарт. Дегенмен кісінің өз дүниесін өзгенің қолына сеніп тапсыруы да оңай іс емес. Мудараба келісімшарты бойынша жұмыс істеу инвестор үшін қашанда үлкен тәуекелді талап етеді. Себебі іс жүргізуші тараптың (мударибтың) әрқашан адал бола бермейтіндігі өмірлік факт. Осы тұрғыда мүлік иесі өз басын екі түрлі қатерге тігуге мәжбүр болады. Яғни инвестор нарықта орын алуы мүмкін әр түрлі жағдайлармен қатар, іс жүргізушінің алдап кету қатеріне басын тігеді. Сонымен қатар жоғарыда іс жүргізуші жобаның сәтсіздікке ұшырауына тек қана өз тарапынан қателік кеткен жағдайда ғана жауап беретіндігі туралы аталып өтті. Яғни жобаның сәтсіз аяқталуы іс жүргізушінің қателігінен емес, сыртқы факторлардан болған жағдайда орын алған материалдық шығынды инвестор жалғыз өзі көтереді. Ал енді сәтсіздікке ұшыраған жобаның себебін анықтау ісінің тараптардың, әсіресе іс жүргізуші тараптың ар-ожданына қарасты мәселе болуы даудамайдың есігін ашық қалдырады. Орын алған

сәтсіздіктің себебін анықтаудың нақты тетіктері мен жолдарын табу ислам банктерінің алдында тұрған мәселелердің бірі. Сондықтан, қазіргі уақытта ислам банктері мудараба қаржы құралын көбінесе тек қана салымшылардың депозиттерін қабылдау процесінде қолданумен шектелуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. AAOIFI. (2017). Ma'aир шар'ия ли насси камил ли ma'аир шар'ия. Бахрейн.
2. AAOIFI. (2015). Ma'аир мухасаба уа муражa'а ьа хаукама уа ахлақияат. Бахрейн.
3. Ахмад Дирдир. (1989). Шарху кабир. Дамаск: Дару Фикр. 3-т.
4. Байдаулет Е. редакциясымен зерттеу тобы (2014). Этикалық (исламдық) қаржыландыру негіздері. Екібастұз.
5. Ибн Манзур. (1997). Лисану араб. Бейрут: Дару Ихия Турас Араби. 8-т.
6. Ибн Абидин. (1994). Раддул-мухтар 'ала дуррил-мухтар. Бейрут: Дарул Кутуб Илмия. 8-т.
7. Ибн Құдама. (1968). Ал-муғни. Каир: Мактабату Қаһира. 5-т.
8. Қахф, М. (1989) Санадату қирад уа даману фариқ салис. Journal of King Abdulaziz University: Islamic Economics. № 1.
9. Kahf, M. (2013). Financial contracts. Доха: университет Хамад Ибн Халифа.
10. Қахф М. (2011). Асасийат тамуил ислами. Куала-Лумпур: International Shari'ah Research Academy for Islamic Finance.
11. Хасан Абдулла, А. (1993). Мудараба шар'ия уа татбиқатyha хадиса. Жидда: IRTI.
12. Ширбини М. (2004). Ал-иқна' фи хилли алфази Аби Шужа'. Дамаск: Дару Фикр. 2- т.
13. Шайыр Б. (2014). Дауабиту ал-мудараба уа татбиқатуха фи масариф исламия. Бейрут: Дару Науадир.

УДК 342. 12. 00. 00

Умурзаков Ермек Ануарбекович
кандидат юридических наук
декан факультета социальных наук и права
КазАТиСО

Коваленко Сергей Борисович
кандидат юридических наук

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ПОЛИГРАФА В СФЕРЕ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Мақалада еңбек қатынастарында жалғандықты анықтаудың инструменталды әдісін қолданудың негізгі аспектілері талқыланады, сонымен бірге полиграф әдісін Қазақстан Республикасындағы еңбек қатынастары саласына тиімді енгізу үшін әлі де құқықтық реттеуді қажет ететін кейбір мәселелерге назар аударылады.

Түйінді сөздер: полиграф, жалғандық детекторы, персоналды скрининг, сертификаттау, қызметтік тергеу, жалғандық детекторындағы тексерулерді реттеу, полиграф сарапшысы.

Резюме. В статье рассматриваются основные аспекты использования инструментального метода детекции лжи в трудовых правоотношениях, а также акцентировано внимание на некоторых вопросах, которые еще требуют правового урегулирования для эффективного продолжения процесса внедрения полиграфологического метода в сферу трудовых отношений в Республике Казахстан.

Ключевые слова: полиграф, детектор лжи, кадровый скрининг, аттестация, служебные расследования, регламентирование проверок на дектекторе лжи, полиграфолог.

Summary. The article reveals the main aspects of the instrumental method of lie detection appliance in labor relationship, and also focuses on some issues that still require legal settlement for the effective continuation of the process of implementing the polygraphs method in the sphere of labor relations in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: polygraph, lie detector, career-oriented screening, competency test, official investigation, regulation test for lie detector, polygraphologist

История внедрения полиграфа в Казахстане очень интересна и «пальму первооткрывателей» данного инструментального метода для казахстанских потребителей, порой, оспаривают.

Сейчас уже общеизвестно, что первый полиграф появился в Казахстане в начале 90-х годов XX века в одном из частных банков. Полиграф «Lafayette» был американского производства. Он не был русифицирован, инструкций по применению данного полиграфа отсутствовали и, главное, ни в банке, ни в Казахстане не было обученного специалиста, который был способен эксплуатировать прибор по его целевому назначению. Поэтому упомянутый полиграф «Lafayette» тихо «умер» не будучи ни разу использованным [*Алесковский С. Ю., 2016, с. 4, с. 264*].

Практическое использование полиграфа в отечественном бизнесе берет свое начало уже с начала текущего столетия, когда доктор юридических наук, профессор Аубакиров Александр Фидахметович и, действительно, один из пионеров полиграфологического метода в Казахстане, а ныне кандидат юридических наук Алесковский Сергей Юрьевич на личные средства ввезли в страну полиграф, разработанный российскими полиграфологами, для использования в частном бизнесе. В тот период времени представители специальных служб и правоохранительных органов начали активно исследовать возможности использования полиграфа в теории и практике сбора доказательственной информации.

Интересно, что первым советским учёным, заявившим, о необходимости исследовать возможности использования полиграфа, вопреки царившему в 70-80-е года прошлого века среди столпов криминалистической науки мнению о том, что полиграф – это буржуазный метод, был молодой тогда казахстанский ученый, а ныне известный криминалист, кандидат юридических наук, профессор Зинкевич Иван Бернардович.

Иван Бернардович Зинкевич в своем выступлении «Проблемы использования полиграфа при расследовании преступлений в Польской народной республике», которое он сделал на Всесоюзной конференции МВД СССР, поднял тему полиграфа, тем самым, попытался изменить отношение ученых к этому прогрессивному, но попавшим «в немилость» по политическим мотивам, методу. Этот доклад вошел в Сборник трудов, выпущенный Киевской высшей школой МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского [*1980, 208 с.*]. Именно по политическим мотивам Ивану Бернардовичу Зинкевичу не удалось развить свою работу в данном направлении и вопло-

тить теоретические изыскания в практику. Более подробно и интересно о сложностях, с которыми столкнулся в тот период времени Зинкевич И. Б., можно узнать в статье С. Ю. Алесковского [*Алесковский С. Ю. . 2016, с. 4, с. 264*].

Впервые понятийные, процессуальные, морально-этические, технические и тактические вопросы возможного использования полиграфа в казахстанской научной литературе были рассмотрены в первом казахстанском учебнике по криминалистике, вышедшем в 2002 году под руководством А. Ф. Аубакирова [*Аубакиров А. Ф., Алесковский С. Ю., Коваленко С. Б., Гайдамашев А. В., 2002, с. 672-700, 732-с*].

В настоящее время, по истечении более чем двадцати лет практики использования полиграфа, он уже широко известен как среди профессионалов, так и представителей бизнеса, являющихся активными потребителями услуг в сфере инструментальной детекции лжи. Впрочем, широкую известность полиграф приобрел именно под названием «Детектор лжи». Существует точка зрения, что данное название прибора не точно отражает его функциональные возможности, поэтому разъяснение различий данных терминов произведено В. А. Образцовым и С. Н. Богомоловой в разделе «Криминалистическая полиграфология» их учебного пособия «Криминалистическая психология» [*В. А. Образцов, С. Н. Богомолова, 2002, с. 246, 447 с*].

Тем не менее, важно отметить, что в США, где практика использования полиграфа насчитывает уже порядка 100 лет, иная точка зрения на данный вопрос. Так, в 1988 году в США был принят Закон о «О защите служащих от полиграфа» (Public Low № 100-347 The Employee Polygraph Protection Act) (далее – закон EPPA). В указанном законодательном акте США определено, что термин «детектор лжи» обозначает полиграф, анализатор стресса по голосу, измеритель психологического стресса или любое иное подобное устройство (механическое или электрическое), которое используется или результаты которого используются для целей получения диагностического мнения относительно честности или нечестности человека [*https://finduslaw.com/employee-polygraph-protection-epp-29-us-code-chapter-22*].

Исходя из практики и законодательства американцев – родоначальников данного метода, можно сделать вывод о равнозначности терминов «полиграф» и «детектор лжи» и использовать их как синонимы.

Ну, а существование и успешное применение метода инструментальной детекции лжи, с нашей точки зрения, базируется на трёх обязательных составляющих, без гармоничного сочетания которых достичь ожидаемого эффекта не только сложно, но, и, полагаем, практически не возможно.

Что же это за составляющие:

1) собственно, прибор – полиграф;

2) специалист, который способен обеспечить проведение проверки тестирования с использованием полиграфа, а также обработку результатов тестирования, то есть трансформацию полиграмм, на которых зафиксированы физиологические реакции обследуемого лица, в текстовое заключение, которое может быть без труда воспринято заказчиком проверки;

3) правильно подобранная методика для проведения тестирования с использование полиграфа, в зависимости от цели самого обследования на полиграфе.

В рамках рассмотрения правовых вопросов использования полиграфа в трудовых отношениях, считаем необходимым, коротко остановиться на каждой из перечисленных составляющих.

На современном этапе рынок производителей полиграфов весьма широк и в Казахстане полиграфологи используют большой перечень полиграфологического оборудования от перьевых полиграфов, производством которых занимались американцы, до современных компьютерных полиграфов производства США, России, Китая и многих других стран. Важно отметить, что и казахстанские полиграфологи внесли свою лепту в создание отечественного полиграфа. Так, все большую популярность приобретает казахстанский полиграф «AQIQAT», разработанный и внедряемый на рынок под руководством С. Ю. Алесковского, который с 1 июля 2008 г. создал Алматинскую Ассоциацию полиграфологов, а с 2012 года является Президентом Евразийской ассоциации полиграфологов, объединяющей полиграфологов Азербайджана, Беларуси, Казахстана, Кыргызстана, Монголии, России и других стран.

В действительности, для конечных пользователей – заказчиков полиграфологических проверок не столь важно – на каком именно приборе будут проводить тестирование, важно, чтобы техническая составляющая полиграфа отвечала основным современным требованиям, которые предъявляются профессионалами к данному оборудованию на современном этапе, как-то:

- прибор и его датчики должны обеспечивать полную безопасность для жизни и здоровья тестируемого лица;

- прибор должен обеспечивать одновременную фиксацию не менее трех физиологических каналов человека (например, респираторного, кардиологического и электро-дермального);

- прибор должен обеспечивать моментальную фиксацию физиологических реакций обследуемого на предъявляемые ему стимулы (каковыми, как правило, являются вопросы, интересующие заказчика) в форме реактограмм или полиграмм;

- оборудование должно обеспечивать возможность зафиксировать полиграммы, полученные в результате тестирования с использованием полиграфа в форме, которая позволяет осуществлять длительное хранение, как для повторного исследования другим полиграфологом, так и для разбора спорных результатов тестирования (вплоть для предъявления в суд или иные государственные органы).

1. Важно отметить, что появление и распространение полиграфа в сфере бизнеса – производство и сбыт этих приборов осуществлялись в условиях отсутствия необходимого правового регулирования их ввоза и изготовления. Крайние формы стихийного процесса урегулирования этих вопросов разнились. Одни предпринимали попытки отнесения полиграфов к специальным средствам, использующимся при проведении негласных мероприятий субъектами оперативно-розыскной деятельности, которые не увенчались успехом по ряду причин, требующих самостоятельного рассмотрения. Другие осуществляли ввоз полиграфов в Казахстан как медицинскую аппаратуру, хотя как продавец, так и покупатель полиграфов четко осознавали, что полиграф не будет использоваться в медицинских клиниках, а предназначен и закуплен в целях обеспечения возможности использования метода инструментальной детекции лжи. Такая тенденция появилась у нас вслед за аналогичной практикой, существовавшей в России, куда полиграфы американского производства ввозились по аналогичной схеме еще с начала 90-х годов [*Холодный Ю. И., 2000, с. 99, с. 160*].

На наш взгляд, давно назрела необходимость в правовом закреплении самостоятельной классификации производимого и импортируемого оборудования, предназначенного для проведения полиграфологических проверок. Такой подход будет не только оптимальным при решении данного вопроса, но и станет объективным отражением потребностей сложившейся практики.

Аналогичного решения требует закрепление в налоговом законодательстве самостоятельного классификационного вида экономической деятельности – полиграфологические исследования или тестирования на полиграфе. Данный вопрос имеет также принципиальное значение, поскольку в настоящее время «Проверки на детекторе лжи» в Казахстане включены в разряд «Охранных услуг», к которым они априори не имеют никакого отношения. Более того, в связи с тем, что все виды охранных услуг подлежат обязательному лицензированию уполномоченных государственных органов, поэтому многие полиграфологи вынуждены регистрировать в органах государственных доходов свою деятельность – как оказание психологических услуг.

Такой подход практикующих полиграфологов достаточно оправдан по нескольким причинам:

1) проверки на полиграфе, по сути, гораздо ближе к психологической деятельности, чем к охранной;

2) в отличие от охранной деятельности, в настоящее время нет государственного органа, к компетенции которого отнесено обеспечение проверки потенциальных субъектов предпринимательской деятельности на предмет соответствия существующим требованиям, как специалистов, так и используемого ими оборудования (отчасти потому, что наиболее компетентные в этой области специалисты работают в частном бизнесе, а для передачи таких функций в конкурентную среду в нашем государстве условий пока не создано);

3) подготовка и сертификация специалистов-полиграфологов, как самостоятельная деятельность в настоящее время находится в конкурентной среде и может осуществляться как отечественными (государственными и частными) учебными центрами, так и зарубежными.

Конечно же, такой подход далек от совершенства, поскольку его последствиями являются, во-первых, отсутствие объективных статистических данных по компаниям и индивидуальным предпринимателям, которые осуществляют деятельность, направленную на использование полиграфов в коммерческих целях. Во-вторых, при таком подходе вероятность появления псевдо-учебного центра по подготовке специалистов-полиграфологов, которые не имеют ни компетентных преподавателей, ни достаточной для учебного процесса учебно-методической базы, весьма высока. А это, в свою очередь, значительно повышает вероятность появления на казахстанском рынке полиграфологических услуг низкоквалифицированных специалистов, которые будут осуществлять свою деятельность, дискредитируя данный метод в глазах общества.

Как видите, первые две составляющие неразрывно связаны между собой, поскольку вопросы использования полиграфов и подготовка специалистов для этой деятельности – это очень важные аспекты, которые взаимообусловлены. Но, к сожалению, из-за отсутствия единых подходов и стандартов, оказание услуг с помощью этого прибора и подготовка специалистов для оказания таких услуг - происходят стихийно, в условиях практически полного правового вакуума.

Такое положение дел сформировало порочную практику, когда в полиграфологи приходят:

- люди, не имеющие базового высшего образования, либо практического опыта (на наш взгляд, что в данном вопросе должны быть предпочтения обладателям юридического либо психологического образования и опыту работы

психолога либо оперативно-следственному стажу);

- молодые люди, не имеющие элементарного жизненного опыта;

- люди, не имеющие призвания или желания быть полиграфологом, а направленные на обучение по «остаточному» принципу.

Такие подходы к отбору специалистов-полиграфологов не могут не сказаться на результатах их работы, каковыми могут стать в лучшем случае ошибки, допускаемые «горе-полиграфологами» по принципу «Пропуск цели», что приведет к негативным последствиям при проведении кадрового скрининга. В худшем случае можно ожидать ошибок, допущенных полиграфологом по принципу «Ложная тревога», что недопустимо при проведении проверок в рамках внутренних служебных расследований.

Важно отметить, что полиграфолог в ходе исследования, будучи специалистом, получающим вероятностную информацию о возможной причастности опрашиваемого к проверяемым событиям (каковыми могут быть как правонарушение, так и иные обстоятельства жизни, имеющие значение для работодателя), является промежуточным звеном в процессе движения информации. Конечным пользователем получаемой информации является заказчик, который инициировал проводимое исследование и для которого, по сути, была получена значимая информация. Поэтому уведомлять тестируемого о результатах проверки полиграфолог, как правило, не уполномочен. Что именно, когда и в каком объёме сообщить данному лицу о результатах проведенного исследования, решает не полиграфолог, а работодатель – конечный пользователь информации. Эти и многие другие организационные вопросы проведения проверок на полиграфе требуют четкого закрепления в нормативном документе.

Заказчиком полиграфологического исследования может быть не только работодатель - юридическое или физическое лицо, но и государственный орган (как в целях проведения отбора и аттестации своих работников, так и в интересах судопроизводства).

Работа специалиста-полиграфолога полностью должна быть прозрачной, все результаты тестирований (полиграммы, видео- и аудиозаписи процесса обследования, списки предъявленных вопросов, математические обсчёты выявленных физиологических реакций) должны в обязательном порядке храниться не менее 10 лет, что тоже, на наш взгляд требует нормативного закрепления. При необходимости, у лица, не согласного с результатами тестирования должна быть возможность обратиться в комиссию из опытных и квалифицированных специалистов для проверки любых результатов и выводов полиграфологов.

2. Для того, чтобы обеспечить полноценный правовой статус проверок на полиграфе, которые не противоречат трудовому законодательству ни у нас в Казахстане, не в России [*Сошников А. П., Пеленицын А. Б.,2009, с. 118, с. 240*], необходима разработка и внедрение «Инструкции о порядке использования полиграфа при отборе кадров и проведении служебных проверок» в каждой организации независимо от формы собственности.

Хотя такой подход является наиболее правильным, однако, большинство работодателей не удосуживаются разработкой внутреннего документа, регламентирующего порядок и пределы использования полиграфа, а ограничиваются тем, что применение полиграфа не противоречит трудовому законодательству и по общепринятому требованию полиграфологов не проводится без получения письменного добровольного согласия тестируемого лица.

Вопрос в отношении обязательности прохождения проверки на полиграфе является краеугольным камнем. Обязательность прохождения тестирования на полиграфе для некоторых категорий государственных служащих предусмотрена законодательством Республики Казахстан, которое не распространяется на частный бизнес. Поэтому необходимо понимать, что процедура должна быть сопряжена с исключительной добровольностью тестируемого лица. Невозможно помимо воли и желания человека провести его полиграфологическую проверку и получить достоверные пригодные для анализа результаты.

Третья обязательная составляющая – методика тестирования, а именно умение полиграфолога правильно подобрать необходимую методику для проведения тестирования с использование полиграфа. Методика и конкретные методы проведения тестирования весьма многообразны [*Азарова Н. Ю.,Жирнов С. И., 2013, 156 с*] и выбираются полиграфологом в зависимости от целевого назначения исследования и напрямую зависят от уровня подготовки специалиста и его опыта работы полиграфологом.

В настоящее время, недостаточный уровень регулирования процедуры профессиональной подготовки, а также отсутствие сертификации учебных центров, которые готовят полиграфологов, создают условия для хаотических подходов, в результате которых лица, прошедшие обучение и получившие сертификат, не имеют достаточных знаний для проведения самостоятельных тестирований на полиграфе. Вместе с тем, недооценивать этот аспект очень опасно, поскольку полиграфологи, готовя свои заключения на основе тестирований, проведенных с нарушением методик, не редко «ломают» судьбы людей, приходя к заведомо ложным выводам.

Поэтому, как нам представляется, важно зак-

репить на законодательном уровне требования к лицам, претендующим на получение профессии полиграфолога. Для получения права работать на полиграфе будущий специалист полиграфолог должен пройти специальную подготовку в учебном центре, обладающим необходимой базой и квалифицированными преподавателями. К будущему полиграфологу должны предъявляться следующие требования: наличие высшего образования, хорошие навыки работы на компьютере, усидчивость и стрессоустойчивость, высокий уровень умственного развития (IQ не ниже 100 баллов), наличие опыта следственно-оперативной или кадровой работы, возраст не менее 28 лет, высокие морально-деловые качества.

Вместе с тем, нормативное установление определенных критериев не только позволит повысить роль и значение полиграфолога, но и даст все основания быть уверенными в минимизации рисков допущения ошибок при исполнении полиграфологами своей профессиональной деятельности и, как следствие – предупредит дискредитацию надежного метода инструментальной детекции лжи.

Только при условии правового урегулирования рассмотренных в данной статье вопросов, можно рассчитывать на эффективное внедрение полиграфологического метода в сферу трудовых отношений. В противном случае, в недалеком будущем можно ожидать резонансные разоблачения «горе-полиграфологов» и появление необходимости законодательного акта, защищающего от тотальных полиграфных проверок граждан Республики Казахстан, аналогичного EPPA США.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алесковский С. Ю., Предыстория казахстанского полиграфа / Полиграф в Казахстане – избранные страницы (выпуск - 1), Алматы, 2016 г. – С. 4, 264-с.

2. Теория и практика собирания доказательственной информации техническими средствами на предварительном следствии. - Сборник научных трудов. - Киев: НИИиРИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1980, 208 с.

3. Аубакиров А. Ф., Алесковский С. Ю., Коваленко С. Б., Гайдамашев А. В. и др. Криминалистика: Криминалистическая техника: Учебник для вузов. - Алматы: Аркаим, 2002, с. 672-700, 732-с.

4. Образцов В. А., Богомолова С. Н., Криминалистическая психология: Учебное пособие для вузов. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и Право, 2002, с. 246, 447 с.

5. https://finduslaw. com/employee-polygraph-protection-epp-29-us-code-chapter-22: Employee Polygraph Protection Act

6. Холодный Ю. И., Применение полиграфа при профилактике, раскрытии и расследовании преступлений. - М. : «Мир безопасности», 2000, с. 99, с. 160.

7. Сошников А. П., Пеленицын А. Б., Оценка персонала: психологические и психофизиологические методы/. – М. : Эксмо, 2009, с. 118, с. 240

8. Закон Республики Казахстан от 6 января 2011 г. № 380-IV «О правоохранительной службе» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29. 10. 2015 г.);

9. Закон Республики Казахстан от 13 февраля 2012 г. № 552-IV «О специальных государственных органах Республики Казахстан».

10. . Азарова Н. Ю., Жирнов С. И., Корочкин П. Б., Обзор методик полиграфных проверок США / под редакцией В. В. Коровина. – М. : Издательство ЦИПТ Коровина В. В., «Эксперт», 2013, 156 с.

УДК 347

Шаймуханова Жайна Тлеукеновна
Докторант 3-го курса по специальности «Юриспруденция»
ЖГУ им. И. Жансугурова
г. Талдыкорган

Дусипов Еркін Шажиевич
доктор юридических наук, профессор
Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан
г. Нур-Султан

Таубаев Бауржан Рыспекович
доктор философии (PhD), ассоциированный профессор
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
г. Талдыкорган

Нурмаганбет Ермек Талантович
к. ю. н., доктор философии (PhD), ассоциированный профессор
Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйін. Мақалада Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінде білім беру қызметі сапасының құқықтық негіздері қарастырылған. Жоғары оқу орнының білім сапасын бағалау тәсілдеріне баса назар аударылған. Жоғары оқу орнында білім беру процесінің сапасын бақылауды реттейтін нормативтік-құқықтық актілерге жүргізілген талдау нормативтік-құқықтық базаның күшті және әлсіз жақтарын анықтауға мүмкіндік берді.

Түйінді сөздер: құқықтық негіз, нормативтік-құқықтық актілер, жоғары білім, білім беру қызметтерінің сапасы, аккредиттеу, білім беру бағдарламалары.

Резюме. В статье рассмотрены правовые основы качества образовательных услуг в системе высшего образования Казахстана. Акцент сделан на способах оценки качества образования вуза. Проведенный анализ нормативно-правовых актов, регулирующих контроль качества процесса обучения в вузе, позволил выделить сильные и слабые стороны нормативно-правовой базы.

Ключевые слова: правовая основа, нормативно-правовые акты, высшее образование, качество образовательных услуг, аккредитация, образовательные программы.

Summary. The article considers the legal basis for the quality of educational services in the higher education system of Kazakhstan. The emphasis is on ways to assess the quality of higher education. The analysis of legal acts regulating the quality control of the educational process at the University allowed us to identify the strengths and weaknesses of the legal framework.

Keywords: legal framework, regulations, higher education, quality of educational services, accreditation, educational programs.

ВВЕДЕНИЕ.

Важнейшим фактором успешного развития экономики нашего государства является улучшение кадрового обеспечения, которое немыслимо без дальнейшего совершенствования отечественной высшей школы. Формируется новая парадигма высшего образования – переход от «передачи знаний» к практико-ориентированному компетентностному подходу. В этой связи перед казахстанской высшей школой стоит задача обеспечения необходимого качества и признания образования на мировом уровне.

Первый Президент Республики Казахстан - Елбасы Н. А. Назарбаев в программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» отметил: «Новая глобальная реальность пришла без стука и разрешения ко всем. Именно поэтому задачи модернизации стоят сегодня практически перед всеми странами» [Назарбаев Н. А. Статья «Взгляд в будущее: модернизация» общественного сознания от 12 апреля 2017 года. Электронный ресурс. Режим доступа:https://www. akorda. kz/ru/events/ akorda_news/press].

Синергетическим импульсом такой модернизации должен стать высокий индекс развития человеческого капитала. Последнее невозможно вне эффективных систем обеспечения и управления качеством.

Качество высшего образования - социальная

категория, характеризующая степень соответствия установленным требованиям.

В широком смысле это понимается как сбалансированное соответствие высшего образования (как результата, процесса, образовательной системы) многообразным потребностям, целям, требованиям, нормам (стандартам).

В узком смысле качество высшего образования характеризует качество подготовки специалистов с высшим образованием. Смысловое разнообразие понятия «качество» применительно к сфере высшего образования предопределило многообразие академических подходов к проблеме [Пак Ю. Н., 2017, с. 23-27].

Актуальность исследования обусловлена необходимостью анализа правовой основы качества образовательных услуг отечественных вузов. В современном мире повышаются требования к специалистам, следовательно, выпускники вуза должны соответствовать этим требованиям. Важно проанализировать имеющие нормативно - правовые акты, законы, регулирующие качество образовательных услуг.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ.

Казахстан определил развитие системы образования в качестве приоритетной задачи для обеспечения долгосрочного экономического развития республики. Сегодня государство уделяет особое внимание развитию образования как основного индикатора человеческого развития страны, поскольку важнейшая наша цель - это воспитание казахстанцев новой формации и превращение Казахстана в страну с конкурентоспособным человеческим капиталом [Шкутина Л. А., 2012, с. 56-62].

Международная Организация экономического сотрудничества и развития OECD отметила, что казахстанская система образования является основой для экономической диверсификации страны, но ее формирование связано с рядом трудностей [Skills outcomes in Kazakhstan. Higher Education in Kazakhstan 2017. Электронный ресурс. Режим доступа: https:// www. oecd. org/publications/higher-education-in-kazakhstan-2017]. В нашей стране проводится работа по улучшению системы образования, особое внимание уделяется высшему образованию.

Для национальной системы образования важно перенять успешный мировой опыт, адаптировать зарубежные методы преподавания к отечественному процессу обучения, а также совершенствовать правовые основы системы высшего образования.

Изучение мирового опыта является важным аспектом в совершенствовании и реализации национальной концепции интеграции науки, образования и производства [Кусаинов Х. Х., Иманбаева З. О., 2015, с. 1312].

Министр образования и науки Казахстана Асхат Аймагамбетов в одном из своих выступлений сказал, что необходимо повысить заработную плату преподавателям, которая составляет 60 00-70 000 тенге. При таком уровне дохода нельзя требовать качественное образование, его повышения. О необходимости улучшить материальное положение преподавателей, повысить заработную плату говорил в своем Послании народу Казахстана Президент страны Касым-Жомарт Токаев от 2 сентября 2019 года «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» [Послание Президента Казахстана Касым-Жомарт Токаева от 2 сентября 2019 года «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана». Электронный ресурс. Режим доступа: http://www. akorda. kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana].

Эти меры действительно способствовали привлечению молодежи в педагогику, в частности, в вузы, но нельзя решить проблему только материальным стимулом.

Правовые основы качество образовательных услуг закреплены в следующих нормативно-правовых документах: «Конституция РК», Закон «Об образовании», «Государственная программа развития образования и науки на 2020-2025 года», Государственный общеобязательный стандарт образования, образовательные программы и другие нормативно-правовые акты.

В соответствии ст. 30 Конституцией нашей страны, каждый гражданин имеет право на получение на конкурсной основе бесплатного высшего образования в вузе, получение платного образования также регулируется законодательством [Конституция Республики Казахстан от 30. 08. 1995 года. Электронный ресурс. Режим доступа: https://www. akorda. kz/]. В соответствии с Конституцией каждый гражданин республики имеет право на получение качественного образования, так как государство устанавливает общеобязательные стандарты образования, которые должны соблюдать все вузы страны. Таким образом, в главном законе нашей страны указано, что вуз должен потребителям образовательных услуг предоставлять качественное образование.

Основным законом, регулирующим развитие высшего образования и качество образовательных услуг, является Закон РК от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании». В статье 55 данного закона указано, что «управление качеством образования направлено на реализацию единой государственной политики в области образования и включает государственные и институциональные структуры, составляющие единую национальную систему оценки качества образования, рациональности использования

средств, выделяемых на финансирование образования, и в целом эффективности функционирования системы образования» [Закон РК от 27 июля 2007 года «Об образовании». Электронный ресурс. Режим доступа:https://online. zakon. kz/].

Управление качеством образования осуществляется следующим образом:

- принятие управленческих решений;
- проведение образовательного мониторинга;
- осуществление образовательного процесса в соответствии с типовыми учебными программами.

Следование принципам Великой Хартии, несомненно, наилучшим образом повлияет на качество образования в Казахстане. Великую Хартию университетов подписали 760 вузов всего мира.

В Казахстане Великую Хартию университетов подписали более 66 отечественных вузов. В этом рекордном количестве наша страна уступает, пожалуй, только Италии, откуда и начался отсчет присоединения государств в своей образовательной политике к Болонскому процессу [Зенг Ю. Электронный ресурс. Режим доступа: https://online. zakon. kz/Document].

Согласно Великой Хартии, университет является автономным учреждением, которое критическим образом создает и распространяет культуру через научные исследования и образование. В университете педагогическая и научно--исследовательская деятельность должны быть неразделимы, для распространения культуры и гуманизма университет не должен признавать политические или географические границы [Великая хартия университетов. Электронный ресурс. Режим доступа: http://www. russianenic. ru/int/bol/charter. html].

В 2010 году Казахстан присоединился к Болонскому процессу, в результате чего была внедрена Болонская модель образования, которая включает в себя 3 ступени высшего образования: бакалавриат, магистратура и докторантура PhD. Это событие определило основные направления и приоритеты модернизации высшей школы Казахстана. В настоящее время проводится целенаправленная, последовательная работа по сближению казахстанской системы высшего образования с образовательными системами стран - участниц Болонского процесса [Лысенко О., Бекирова А. Электронный ресурс. Режим доступа: https://www. zakon. kz/4460596-kazakhstan-stal-pervym. html].

Это позволило отечественному высшему образованию отойти от устаревшей модели обучения, что положительно повлияло на качество образования.

В 2019 году была утверждена Государственная программа развития образования и науки РК на 2020 - 2025 годы. Ее основные цели:

1. Повышение глобальной конкурентоспособности казахстанского образования и науки, воспитание и обучение личности на основе общечеловеческих ценностей.

2. Увеличение вклада науки в социально-экономическое развитие страны.

Задачи:

1. Необходимо модернизировать систему образования. Одним из результатов будет являться повышение статуса профессии педагога.

2. Максимально быстро сократить разрыв в качестве образования между городскими и сельскими образовательными организациями в сторону повышения качества сельского образования.

3. Создать и поддерживать безопасную среду обучения.

4. Внедрить в образовательный процесс обновленную систему оценки качества.

5. Обеспечить преемственность между всеми уровнями образования.

6. Профессиональное образование должно соответствовать современным потребностям экономики.

7. Высшее образование должно не просто давать знания, а обеспечивать всестороннее развитие личности студентов, в том числе интеллектуально и духовно.

7. В казахстанских учебных организациях должна быть современная материально-техническая база.

8. Внедрить вертикаль системы управления и финансирования образованием.

9. Развивать интеллектуальный потенциал науки. Следствием должно стать повышение результативности отечественных научных разработок, интеграция в международное научное пространство на равных с ведущими мировыми университетами

10. Завершить процесс модернизации научной инфраструктуры [Государственная программа развития образования и науки РК на 2020-2025 годы. Электронный ресурс. Режим доступа: https:// https://www. zakon. kz/].

В национальной системе образования РК образовательные стандарты играют организующую и контролирующую роль.

Организующая роль Государственного общеобязательного стандарта образования (далее - ГОСО) заключается в том, что весь образовательный процесс организаций образования основан на тех нормах, которые регламентированы в образовательном стандарте.

Контролирующая роль ГОСО закреплена в законодательном порядке [Пожиткина Н. В., 2012, с. 70-78]. В частности, в соответствии со статьей 30 Конституции Республики Казахстан «деятельность любых учебных заведений должна соответствовать этим стандартам» [Конституция Республики Казахстан от 30. 08. 1995 года.

Электронный ресурс. Режим доступа: https:// www. akorda. kz/].

Государственный общеобязательный стандарт образования является оновным документом, который регулирует качество образовательных услуг. Он определяет требования к содержанию образования. В соответствии с содержанием ГОСО казахстанское высшее образование должно быть ориентировано на результаты обучения, у обучающихся должен быть максимальный объем учебной нагрузки, определяет уровень и срок обучения.

ГОСО определяет следующее содержание высшего образования: 3 цикла дисциплин:

-общеобразовательные дисциплины;

-базовые дисциплины;

-профилирующие дисциплины. Образовательный процесс направлен на формирование у студентов профессиональных компетенций, т. е. реализуется компетентностный подход [Государственный общеобязательный стандарт высшего образования. Электронный ресурс. Режим доступа: http://adilet. zan. kz/rus/docs/].

В соответствии с ГОСО реализуются образовательные программы высшего образования. Они направлены на подготовку специалистов со степенью «бакалавр» и последовательное повышение уровня их профессиональной подготовки. Обучающийся, имеющий степень бакалавра имеют право занимать должность, которой соответствует его квалификация.

Согласно ст. 21 Закона РК «Об образовании» образовательные программы регулируют циклы изучаемых дисциплин, прохождение профессиональной практики по соответствующим специальностям, срок обучения [Закон РК от 27 июля 2007 года «Об образовании». Электронный ресурс. Режим доступа:https://online. zakon. kz/].

ГОСО и образовательные программы регулируют не только содержание образование, но и его направление, организацию учебного процесса, качество образования.

Другим важным шагом повышения качества образовательных услуг является переход от государственной аттестации к независимой аккредитации. В соответствии с новым положением об аккредитации каждый вуз имеет право самостоятельно выбирать международное агенство, у которого будет проходить аккредитацию.

Необходимо различать 2 формы государственного контроля над качеством образования: аттестация и аккредитация. Аттестация представляет собой процедуру проверки, основанную на сопоставлении количественных показателей. Аккредитация представляет собой процедуру обеспечения качества, которая функционирует во всех странах.

Независимая аккредитация должна способствовать повышению качества образовательных услуг, так как контроль будет осуществляться со стороны внешних независимых экспертов. Вуз, прошедший международную аккредитацию, имеет лучшую репутацию. Таким образом, проведение независимой аккредитации повысит качество образовательных услуг Казахстана.

Введение аккредитации – это не просто заимствование зарубежного опыта, а осознанный процесс, поскольку сертификация, проводимая аккредитационными органами в соответствии с международными стандартами, свидетельствует о знаке качества образования, доверии общества, госорганов, родителей, студентов к образовательной деятельности вузов и колледжей.

С 2017 года система обеспечения качества образования РК входит в новую стадию развития, когда основная роль принадлежит процедуре международной аккредитации. Законодательно определено, что организации образования имеют право проходить международную аккредитацию в зарубежных или национальных аккредитационных органах, являющихся полноправными членами международных европейских сетей по обеспечению качества и внесенных в реестр уполномоченного органа в области образования.

В настоящее время аккредитацию в Казахстане проводят Независимое агентство аккредитации и рейтинга (НААР) и ряд других аккредитационных агентств, отечественных и зарубежных, которые признаны Министерством образования и науки РК и включены в Национальный реестр аккредитационных органов.

Стандарты аккредитации вузов и образовательных программ разработаны на основе Европейских стандартов качества образования (ESG) с учетом национальных особенностей казахстанского образования. Можно выделить следующие институциональные стандарты высшего и послевузовского образования:

1. Стратегическое развитие и обеспечение качества.
2. Руководство и менеджмент.
3. Разработка и утверждение образовательных программ.
4. Студентоцентрированное обучение, преподавание и оценка успеваемости.
5. Обучающиеся.
6. Профессорско-преподавательский состав.
7. Научно-исследовательская работа.
8. Финансы.
9. Образовательные ресурсы и системы поддержки студентов.
10. Управление информацией.
11. Информирование общественности [Жумагулова А. Б. Электронный ресурс. Режим доступа: https://akvobr. ru/].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Из вышеизложенного можно сделать не-

большой вывод, что государственная политика в сфере высшего образования нацелена на обеспечение высокого качества образовательных программ. В этой связи был проведен ряд мероприятий, ориентированный на сокращение числа частных и оптимизацию сети государственных вузов.

Одновременно государством усилены квалификационные требования к вузам, что позволило уменьшить в значительной мере присутствие на рынке образовательных услуг тех вузов, которые не обеспечивали необходимого качества образования. Государством были установлены более высокие требования к материально-техническому оснащению учебного процесса, финансированию вузов, качеству научно-педагогических кадров, применению современных технологий обучения.

Проведенное исследование позволило сделать вывод о том, что в действующем законодательстве сферы правовой основы качества образования существует ряд недостатков.

В связи с этим предлагается ряд рекомендаций по повышению качества образовательных услуг в системе высшего образования:

1. Закрепить в законодательстве параметры качества образовательных услуг.

2. Разработать самостоятельный законопроект, который будет регулировать качество образования.

3. Продолжить совершенствование действующего законодательства в сфере контроля над качеством образовательных услуг в системе высшего образования.

Совершенствование действующего законодательства повысит качество образовательных услуг в системе высшего образования нашего государства и его конкурентоспособность в международном образовательном пространстве.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация» общественного сознания от 12 апреля 2017 года. Электронный ресурс // Режим доступа: https://www. akorda. kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya

2. Пак Ю. Н. Потенциал свершения. Высшая школа в поиске ответов на вызовы времени // «Современное образование». 2017. № 1(105). – С. 23-27.

3. Шкутина Л. А., Санхаева А. Н. Сущность управленческой деятельности в системе образования // Вестник КарГУ. 2012. № 6. – С. 56-62.

4. OECD. 2017. Skills outcomes in Kazakhstan. Higher Education in Kazakhstan 2017.

5. Кусаинов Х. Х., Иманбаева З. О. Использование международного опыта интеграции науки и образования в Казахстане // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2015. № 12-7. – С. 1312-1317

6. Послание Президента Казахстана Касым-Жомарт Токаева от 2 сентября 2019 года «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана». Электронный ресурс // Режим доступа: http://www. akorda. kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana.

7. Конституция Республики Казахстан от 30. 08. 1995 года. Электронный ресурс // Режим доступа: https://www. akorda. kz/ru/official_documents/constitution.

8. Закон РК от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании». Электронный ресурс//Режимдоступа:https://online. zakon. kz/document/?doc_id=30118747#pos=2216;-18.

9. Зенг Ю. Казахстан находится на втором месте в мире по числу вузов, подписавших Великую Хартию университетов. Электронный ресурс // Режим доступа: https://online. zakon. kz/Document/?doc_id=31063703#pos=4;-98

10. Великая хартия университетов. Электронный ресурс // Режим доступа: http://www. russianenic. ru/int/bol/charter. html.

11. Лысенко О., Бекирова А. Казахстан стал первым центральноазиатским государством, присоединившимся к Болонской Декларации. Электронный ресурс. // Режим доступа: https://www. zakon. kz/4460596-kazakhstan-stal-pervym. html

12. Государственная программа развития образования и науки РК на 2020-2025 годы. Электронный ресурс // Режим доступа: https:// https://www. zakon. kz/

13. Пожиткина Н. В., Окунева Л. И., Петрова А. В., Капустина Е. А. Национальная система образовательных стандартов высшего образования Республики Казахстан: состояние и изменения. // Современные научные исследования и инновации. 2012. № 6 . – С. 70-78

14. Государственный общеобязательный стандарт высшего образования. Электронный ресурс // Режим доступа: http://adilet. zan. kz/rus/docs/.

15. Жумагулова А. Б. О развитии национальной системы оценки качества образования в Казахстане. Электронный ресурс//Режим доступа: https://akvobr. ru/o_razvitii_nacionalnoj_sistemy_ocenki_kachestva_obrazovaniya_v_kazahstane. html.

УДК 347

Шаймуханова Жайна Тлеукеновна
Докторант 3-го курса по специальности «Юриспруденция»
ЖГУ им. И. Жансугурова
г. Талдыкорган

Дусипов Еркін Шажиевич
доктор юридических наук, профессор
Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан
г. Нур-Султан

Таубаев Бауржан Рыспекович
доктор философии (PhD), ассоциированный профессор
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
г. Талдыкорган

Нурмаганбет Ермек Талантович
к. ю. н., доктор философии (PhD), ассоциированный профессор
Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова

ОСОБЕННОСТИ ПРЕДМЕТА ДОГОВОРА ВОЗМЕЗДНОГО ОКАЗАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ

Түйін. Мақалада өтелмелі білім беру қызметін көрсету бойынша шарттың пәнін түсіну мәселелері және ерекшеліктері қарастырылады. Қызмет - бұл құқық объектісі, сондай-ақ қызмет - міндеттемелік құқықтық қатынастардың пәні болып табылатындығына құқықтық сипаттама беріледі.

Түйінді сөздер: шарт, қызмет, жұмыс, білім, шарт пәні, объект, міндеттемелік құқықтық қатынастар.

Резюме. В статье рассматриваются особенности и проблемы понимания предмета договора по оказанию возмездных образовательных услуг. Дается правовая характеристика услуги как объекта прав, так и предмета обязательственного правоотношения.

Ключевые слова: договор, услуга, работа, образование, предмет договора, объект, обязательственное правоотношение.

Summary. The article discusses the features and problems of understanding the subject of the contract for the provision of paid educational services. The legal description of the service as an object of rights and the subject of a legal relationship of obligations is given.

Keywords: contract, service, work, education, subject of the contract, object, legal relationship of obligations.

ВВЕДЕНИЕ.

В цивилистической литературе вопросы договорного характера, возникающие в деятельности образовательных организаций по оказанию возмездных образовательных услуг, являются предметом, как научных дискуссий, так и правоприменительной практики, что свидетельствует о наличии проблемных аспектов между участниками образовательных отношений.

Одним из существенных условий договора возмездного оказания образовательных услуг является его предмет, понимание которого неоднозначно. Представляется целесообразным рассмотрение предмета исследуемого договора с понятием самой услуги.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ.

Для установления сущности услуги большинство исследователей обращаются к известному определению, данному К. Марксом: «Услуга есть не что иное, как полезное действие той или иной потребительной стоимости - товара ли, труда ли». В экономической литературе данное определение рассматривается как самое общее, поскольку в нем говорится о полезном действии потребительной стоимости «товара ли, труда ли» [Кабалкин А. Ю., 1972, с. 38-39]. Поэтому названное понятие уточняется другим высказыванием К. Маркса, где он, определяя, что такое труд, покупаемый как услуга, писал: «Это выражение означает вообще не что иное, как ту особую потребительскую стоимость, которую доставляет этот труд, подобно всякому другому

товару: но особая потребительная стоимость этого труда получила здесь специфическое название услуги потому, что труд оказывает услуги не в качестве вещи, а в качестве деятельности» [К. Маркс, Ф. Энгельс., 1978, с. 413].

По-другому видит этот вопрос ученный-цивилист М. К. Сулейменов. На его взгляд воплощение услуги в товаре и рассмотрение услуги как полезной деятельности разные аспекты вопроса. Услуга как полезная деятельность – это услуга в широком смысле слова. Он рассматривает ее не как экономическое отношение, а как «отношение человека к природе, момент производительных сил». Если согласиться с М. К. Сулейменовым то придется считать что в такой деятельности как медицинское обслуживание, репетиторство нет экономического содержания, так как при оказании таких услуг в товаре ни чего не воплощается. Услугу как процесс труда и услугу - продукт труда можно признать разноаспектными, если чётко помнить, что услуга как процесс труда - услуга в более широком смысле. Так как её результат может быть воплощён в вещах, и в иной (не вещной) форме выражения, которую мы называем услугой как продуктом труда [Сулейменов М. К., 1974, с. 87].

А. Ю. Кабалкин отмечал, что в экономической науке преобладает взгляд, согласно которому услуги выполняют любые функции, связанные непосредственно или косвенно с удовлетворением потребностей членов общества, если соответствующая деятельность не направлена на производство каких-либо предметов. Соответственно, им были выделены три группы услуг:

1) услуги производственного назначения - отношения по материально-техническому снабжению, заготовкам сельскохозяйственной продукции, отношения, возникающие на грузовом транспорте, при обслуживании производства органами связи;

2) услуги личные, т. е. призванные удовлетворять потребности человека. Их подразделяют на услуги материально-бытового или потребительского характера и услуги нематериальные, связанные с развитием физических и интеллектуальных способностей человека и оказываемые органами народного образования, здравоохранения, театрально-зрелищными и иными организациями;

3) услуги социальные - к ним относят деятельность органов государственного управления, обороны, охраны общественного порядка, общественных организаций, некоторых культурно-просветительских учреждений [Кабалкин А. Ю., 1972, с. 39].

В цивилистической литературе высказывались и иные точки зрения по вопросу классификации услуг [Кротов М. В., 1990, с. 11]. Общим для характеристики услуги является то, что она рассматривается в качестве товара, продукта деятельности, который предназначен для эквивалентного обмена между производственными благами. Следовательно, с точки зрения экономического содержания, хотя сущностные характеристики вещей и услуг совпадают, различия между вещами и услугами следует искать не в экономическом содержании, а в их физической форме [Тыкоцкий Л. И.,1973, с. 42].

Физическую форму услуги можно охарактеризовать как деятельность, которая не имеет овеществленного, материального результата, но результатом этой деятельности является какой-либо полезный эффект.

В гражданском законодательстве услуги, облекаемые в правовую форму договоров, среди других договоров, занимают место с учетом направленности порождаемых ими обязательств.

Понятие предмета обязательств в целом и предмета обязательств об оказании услуг в частности в науке гражданского права является дискуссионным [Шешенин Е. Д., 1964, с. 151].

На наш взгляд, наиболее глубоко данная проблема была исследована Е. Д. Шешениным, который отмечал, что во всех договорных обязательствах по оказанию услуг общим является предмет договора - услуги как деятельность по хозяйственному или культурно-бытовому обслуживанию.

Для того чтобы правильно определить предмет договорного обязательства об оказании образовательных услуг, необходимо установить, что является предметом любого обязательственного правоотношения. Законодатель в соответствии со статьей 268 ГК РК определяет обязательство через обязанность должника совершить в пользу кредитора определенное действие, как-то: передать имущество, выполнить работу, уплатить деньги и так далее либо воздержаться от определенного действия, а кредитор имеет право требовать от должника исполнения его обязанности [Гражданский кодекс РК от 27 декабря 1994, Общая часть. Электронный ресурс. Режим доступа: http://adilet. zan. kz/]. Кредитор обязан принять от должника исполнение.

Мы присоединяемся к точке зрения Е. Д. Шешенина о том, что в юридической литературе нет единства мнений о предмете обязательства, равно как и о предмете правоотношения.

В юридической литературе также нет единства в терминологии.

Е. Д. Шешенин писал: когда анализируются элементы правоотношения, пишут об объекте правоотношения, а когда дается характеристика того или иного договора не как юридического факта, а как правоотношения, используется термин «предмет» [Шешенин Е. Д., 2001, с. 75].

По нашему мнению, эта терминологическая путаница оказывает влияние на возникновение все новых и новых точек зрения о предмете пра-

воотношения. Смысловое содержание терминов «объект» и «предмет» совпадает, однако это не означает, что ими можно пользоваться по усмотрению автора того или иного исследования. Предметом правового отношения является то, на что направлены права и обязанности субъектов правоотношения.

В обязательственном правоотношении таким предметом является действие обязанного лица (должника). Согласно ст. 268 ГК РК предметом одних обязательств может быть обязанность должника передать имущество, других - выполнение работ, третьих - уплата денег, четвертых - оказание услуг.

Любое договорное обязательственное правоотношение направлено на совершение определенных действий. Кредитор имеет субъективное право требовать от должника «действий»: по передаче имущества (в собственность, оперативное управление или временное пользование); по выполнению работ (проектных, конструкторских, строительных, ремонтных и т. д.); по оказанию услуг (по хранению, культурно-бытовому обслуживанию, охране и т. д.). Действия как предмет любого договорного правоотношения конкретны, они индивидуализированы с учетом субъективного права кредитора.

В этом смысле «действия» должника, на которые направлено субъективное право кредитора, по одному виду договора всегда будут отличаться от «действия» должника в другом виде договора. Следовательно, каждое договорное обязательственное правоотношение имеет свой специфический, только ему свойственный предмет. Однако «действия» в большинстве обязательственных договорных правоотношений связаны с «объектами внешней природы», с материей или формами ее движения. Какое же место занимают в правовых договорных отношениях вещи, благо и т. д. ? Они являются объектом, с которым связаны «действия» должника. Хотя необходимо отметить, что в юридической литературе по этому поводу высказываются противоположные точки зрения.

Подводя итог изложенному выше, можно сделать вывод о том, что в договорах об оказании образовательных услуг предмет договора составляет деятельность высших учебных заведений по оказанию образовательных услуг, объектом исследуемых договоров является получаемая потребителем образовательная услуга, в объеме, предусмотренном государственным общеобязательным стандартом высшего образования.

Но лишь с принятием ГК РК услуги согласно ст. 115 ГК РК были отнесены к числу объектов гражданских прав. К имущественным благам и правам (имуществу) относятся: вещи, деньги, в том числе иностранная валюта, финансовые инструменты, работы, услуги, объективированные результаты творческой интеллектуальной деятельности, фирменные наименования, товарные знаки и иные средства индивидуализации изделий, имущественные права и другое имущество.

А в Особенной части ГК РК была впервые включена гл. 33 «Возмездное оказание услуг» и законодательно закреплено понятие услуги - совершение определенных действий или осуществление определенной деятельности. Таким образом, договор возмездного оказания услуг был выделен в ГК РК как самостоятельный договорный тип.

Согласно ст. 683 ГК РК договор возмездного оказания услуг - это договор, по которому исполнитель обязуется по заданию заказчика оказать услуги (совершить определенные действия или осуществить определенную деятельность), а заказчик обязуется оплатить эти услуги [Гражданский кодекс РК от 1 июля 1999, Особенная часть. Электронный ресурс. Режим доступа: http://adilet. zan. kz/].

Данное определение позволяет сделать вывод о том, что договор возмездного оказания услуг является консенсуальным, взаимным, возмездным. Он имеет известное сходство с другими договорами.

Самостоятельность любого гражданско-правового договора в цивилистической литературе обычно определяется путем сопоставления с другими сходными договорами. М. И. Брагинский отмечал, что смысл выделения договоров возмездного оказания услуг состоит, в частности, в ограничении пределов действия норм о подряде [Брагинский М. И., 2011, с. 207].

Глава 33 ГК является новой, в ГК КазССР такая глава отсутствовала. До принятия Гражданского кодекса РК это можно было сделать только одним путем: создать самостоятельные типы договоров, конкурирующие с подрядом.

Так появились договоры, перечисленные в п. 2 ст. 683 ГК РК и предусмотренные гл. 32, 34, 35, 39, 41, 43, 44 (т. е. договоры подряда, перевозки, транспортной экспедиции, хранения, поручения, комиссии, доверительного управления имуществом). Для каждого из этих договоров создан свой режим, отличный и от подряда, и от возмездного оказания услуг [Сулейменов М. К., Басин Ю. Г. Электронный ресурс. Режим доступа: https: online. zakon. kz/Document].

Договор возмездного оказания услуг своим предметом имеет совершение действий (деятельности) по заданию заказчика. В соответствии с п. 1) ст. 616 ГК РК предмет договора подряда составляет осуществление определенной работы [Гражданский кодекс РК от 1 июля 1999 года. Особенная часть. Электронный ресурс. Режим доступа: http://adilet. zan. kz/].

По договору подряда одна сторона (подрядчик) обязуется выполнить по заданию другой

стороны (заказчика) определенную работу и сдать ее результат заказчику в установленный срок, а заказчик обязуется принять результат работы и оплатить его (уплатить цену работы). Работа выполняется за риск подрядчика, если иное не предусмотрено законодательными актами или договором. По заданию заказчика, т. е. фактически также действий (деятельности), но существенное различие между этими договорами состоит в том, что в подряде конечную цель составляет получение определенного материального результата, а также принятие этого результата и оплата его.

В договоре же возмездного оказания услуг материальный результат действия (деятельности) отсутствует, оплате подлежит не результат работы, а услуга как таковая, в том числе и в договорах об оказании образовательных услуг, оплате подлежат услуги.

Перечень договоров возмездного оказания услуг законодатель оставил открытым, включив в п. 2 ст. 683 ГК РК лишь договоры оказания услуг связи, медицинских, ветеринарных, аудиторских, консультационных, информационных, услуг по обучению, туристтическому обслуживанию, что позволяет, как отмечалось выше, отнести к договорам возмездного оказания услуг ряд непоименованных (нетипичных) договоров, в том числе и исследуемый договор.

Вышеупомянутые договоры, кроме положений гл. 33 ГК РК, регулируются нормативными актами различной юридической силы. Так, некоторые из них регулируются подзаконными нормативными актами Правительства Республики Казахстан.

Регулирование некоторых видов услуг закреплено в актах более высокого уровня, например в Законе РК «О защите прав потребителей» от 4 мая 2010 года [Закон РК «О защите прав потебителей» от 4 мая 2010 года. Электронный ресурс. Режим доступа : https://online. zakon. kz/document].

Приведенный перечень источников правового регулирования обязательств по оказанию услуг является далеко не исчерпывающим. Более детально источники правового регулирования применительно к договорам об оказании образовательных услуг будут рассмотрены в настоящем исследовании ниже.

Представляется, что законодатель предоставляет сторонам право самим распределить риски либо изменить правило закона договором подряда.

Если согласиться с позицией М. И. Брагинского, то к договорам по возмездному оказанию услуг придется отнести и некоторые иные подрядные обязательства, например зубопротезирование, изготовление очков и т. п [Брагинский М. И., 1999, с. 236].

Мы предлагаем к подобным медицинским договорам применять положения ст. 381 ГК РК. Стороны могут заключить договор, в котором содержатся элементы различных договоров, предусмотренных законодательством (смешанный договор). К отношениям сторон по смешанному договору применяется в соответствующих частях законодательство о договорах, элементы которых содержатся в смешанном договоре, если иное не вытекает из соглашения сторон или существа смешанного договора.

По его мнению, данные договоры являются смешанными, поэтому к медицинскому договору (зубопротезирование и ему подобные) должны применяться: к услугам медицинского характера в виде консультации - положения гл. 33 ГК РК «Возмездное оказание услуг», а к обязательствам, которые непосредственно связаны с протезными работами, - гл. 32 ГК РК «Подряд», т. е. «если получен предусмотренный договором материальный результат - есть оплата, нет вещного результата - нет и оплаты».

Данная позиция небезупречна, поскольку если единый предмет договорного обязательства «разложить» на ряд «предметов» и отнести их к разным договорным типам, то в ГК могут исчезнуть многие самостоятельные договоры. Если же к такому медицинскому договору применить положения гл. 33 ГК РК, то, поскольку за консультированием следует работа, а за результат, как мы знаем, в подрядных отношениях необходимо платить, может возникнуть ситуация, когда заказчик (услугополучатель) произведет оплату за некачественную консультацию, поскольку оплате подлежит не результат, а оказанная услуга. Затем, как следствие, заказчик (услугополучатель) оплатит результат работы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Еще римские юристы разделяли понятия выполнения работ от понятия оказания услуг. Основанием для разделения этих понятий был предмет договора. При оказании услуг предметом обязательства выступал сам труд как таковой, а при выполнении работ результат данного труда.

Проведенный анализ позволяет прийти к выводу о том, что договоры об оказании образовательных услуг как одна из разновидностей договора возмездного оказания услуг от договоров подряда отличаются тем, что они не связаны с физическим воздействием на вещи, не преследуют цели достижения какого-либо материально осязаемого результата (создания вещи, изменения ее свойств и т. д.).

Задача договоров об оказании образовательных услуг иная: оказание услуг по обучению, т. е. услуг нематериального свойства. Материально осязаемый результат в этом случае не достигается, но в процессе обучения у обучаемого (потребителя услуги) появляются определенные

навыки, знания, которые им могут быть использованы в дальнейшем. Правильнее говорить не о результате услуги, а об эффекте услуги.

Таким образом, эффект образовательной услуги, выражается в тех знаниях, умениях, опыте и навыках, которые приобретаются обучающимися в процессе и в результате ее оказания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кабалкин А. Ю. Сфера обслуживания: гражданско-правовое регулирование. - Москва: Наука, 1972. – 199 с.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинение. 2-е издание. Предметный указатель ко второму изданию Сочинений К. Маркса и Ф. Энгельса. Т. 26. Ч. 1. - Москва: Политиздат, 1978. – 953 с.
3. Сулейменов М. К. Услуга как экономическая и правовая категория. / В сборнике материалы 3-ей научно-теоретической конференции молодых ученых АН КазССР (исследования на стыке наук). Часть2. - Алма-Ата, 1974. С. 87
4. Кротов М. В. Обязательство по оказанию услуг в советском гражданском праве. Учебное пособие. - Ленинград, 1990. – 107 с.
5. Тыкоцкий Л. И. Производительный труд и услуги. Вопросы теории. - Вильнюс: Минтис, 1973 – 180 с.
6. Шешенин Е. Д. Предмет обязательства по оказанию услуг // Сборник ученых трудов. Выпуск 3. - Свердловск: Средн. -Урал. кн. изд-во, 1964. – 193 с.
7. Гражданский кодекс РК от 27 декабря 1994 года. Общая часть. Электронный ресурс // Режим доступа: http://adilet. zan. kz/rus/docs/K940001000
8. Шешенин Е. Д. Общие проблемы обязательств по оказанию услуг //Антология уральской цивилистики, 1925-1989. Сборник статей. - Москва: Статут, 2001. – 352 с.
9. Гражданский кодекс РК от 1 июля 1999 года. Особенная часть. Электронный ресурс // Режим доступа: http://adilet. zan. kz/rus/docs/K990000409
10. Договорное право. Книга третья: Договоры о выполнении работ и оказании услуг. / Брагинский М. И., Витрянский В. В. - Москва: Статут, 2011. – 1055с.
11. Комментарий Гражданского кодекса Республики Казахстан (Особенная часть, главы 25-31). Ответственные редакторы: Сулейменов М. К., Басин Ю. Г. Электронный ресурс // Режим доступа: https: online. zakon. kz/Document
12. Закон РК «О защите прав потебителей» от 4 мая 2010 года. Электронный ресурс // Режим доступа : https://online. zakon. kz/document
13. Брагинский М. И. Договор подряда и подобные ему договоры. - Москва: Статут, 1999. – 254 с.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

Асанов Наухан Алтаевич
педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Ермаханова Айнура Танирбергеновна
мамандығының 2 курс магистранты
«6М012300 – Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану»
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан

АБАЙДЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІ – ТӘРБИЕНІҢ ҚАЙНАР БҰЛАҒЫ

Түйін. Бұл мақалада Абайдың қара сөздерінің зерттелу жайы, оның адамгершілігі мол ұрпақ тәрбиелеудегі тәлімдік мәні сөз болып, «Өзін-өзі тану» сабақтарында қолданылатын ұлы кемеңгердің қара сөздері кесте түрінде көрсетіледі. Сондай-ақ ғибраты мол өзге де өсиет сөздері «Өзін-өзі тану» оқулықтарына енгізуге ұсыныс ретінде беріледі.

Түйінді сөздер: қара сөздер, педагогика, рухани-адамгершілік білім беру, тәрбие, құндылық.

Резюме. В данной статье рассматриваются вопросы исследования, воспитательное значение слов назидания Абая, которые даны в виде таблицы для использования на уроках «Самопознания». Кроме того, также представлены и другие заповеди, имеющие большое образовательное значение, которые могут быть рекомендованы для включения в учебник «Самопознание».

Ключевые слова: Слова назидания, педагогика, воспитание, ценности, духовно-нравственное образование.

Summary. This article discusses educational significance of the words of Abay, given in tables, which would be used in the lessons of "Self-Knowledge". Alsothere are given other significant issues of Abay which could be recommended for "Self-Knowledge" studies.

Keywords: words of edification, pedagogy, education, values, spiritual and moral education.

Абай Құнанбаев – қазақтың бас ақыны, ойшыл, ағартушы, ұлтымыздың рухани мақтанышы, ұлы ұстазы. Елбасы Н. Назарбаев айтқандай, Абай – Адамзат ардағы, адамзат ақылманы биігіне көтерілген парасатты тұлға.

Хакім Абайдың мұрасы – жас өрендерге, өскелең ұрпаққа үлгі-өнеге, тәлім-тәрбие, ғибрат мектебі, тағылымы мол сарқылмас қазына. «Көңіл аудар даналардың сөзіне, Адал жанды өнеге тұт өзіңе» деп Ж. Баласағұн айтпақшы, ұлағатты ұрпақ тәрбиелеуде Абай шығармашылығының алар орны айрықша. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» атты осы жылдың басында жарияланған мақаласында: «Ұлы ақынның шығармалары бүгін де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Абайдың ой-тұжырымдары баршамызға қашанда рухани азық бола алады. . .

Қазір айтып жүрген интеллектуалды ұлт қалыптастыру идеясы Абайдан бастау алды деуге болады. Ұлы ойшыл әр сөзімен ұлттың өресін өсіруді көздеді. Сондықтан Абайды терең тануға баса мән бергеніміз жөн. Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы. Осыған орай, Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналуы қажет» деп айқындап айтты.

«Ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі» [Абай. Қара сөз, 2007, 4 б.] деген байламға келген кемеңгер 1890–1898 жылдарда 45 қара сөзін қалың елі – қазағына арнап жазды. Абай қарасөздері тыңдаушысын түзететін, жақсылыққа жол бастайтын тәрбиенің темірқазығы, жан азығының бастау-бұлағы десе болғандай.

«Асыл сөзді іздесең,
Абайды оқы ерінбе.

Адамдықты көздесең,

Жаттап, тоқы көңілге», – деп Сұлтанмахмұт ақын айтқандай, дана Абайдың әр сөзінің мәніне терең үңіле түсіп, ұққан жан үлкен ғибрат, үлгі-өнеге, зор сабақ алары сөзсіз. Сондықтан да парасат биігіне ұмтылған, «бес нәрседен қашық, бес нәрсеге асық», «естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүретін», «адамзаттың бәрін бауырым деп сүйетін», «ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстаған», «дүние де өзі, мал да өзі деп ғылымға көңіл берген», «өзіне сенімді, ақылы мен еңбегі екі жақтап алып шығатын», ерінбей еңбек етіп, «өз-өзінен есеп алатын» есті ұрпақ тәрбиелеу – бүгінгі күннің басты борышы болып тұр. Осы орайда ғұлама ойшылдың қара сөздерін білім беру мен тәрбиеге тірек етіп алып, оның асыл мұрасын өскелең ұрпақтың бойына бүгінгіден де тереңірек сіңіре түссек, рухани-адамгершілігі мол ұрпақ тәрбиесі жандана түсері хақ.

Абай кемеліне келген кезінде жазған қарасөздері педагогикалық, психологиялық, философиялық, діни дүниетанымдық зерттеулердің объектісіне айналды. Абай қарасөздерінің жанры, көтерген тақырыптары мен мәні туралы ой қозғап, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Тәкен Әлімқұлов, Ханғара Сүйіншәлиев, Қажым Жұмалиев, Бейсембай Кенжебаев, Әуелбек Қоңыратбаев, Төлеген Тәжібаев, Әбусағит Жиреншин, Митрофан Сильченко, Құлмат Өмірәлиев, Зәки Ахметов, Зейнолла Қабдолов, Серік Қирабаев, Рахманқұл Бердібаев, Ақжан Машанов, Рымғали Нұрғали, Мекемтас Мырзахметов, Қойшығара Салғарин, Ғарифолла Есім, Жанғара Дәдебаев, Зинол-Ғабден Бисенғали, т. б. зерттеуші-ғалымдар еңбектерінде зерделеді.

«Адамзаттың Абайына» айналған ақын, ұлы ұстаз жайындағы терең зерттеулердің негізгі өзегі Мұхтар Әуезов екендігі белгілі. Ол «Абай Құнанбаев» деген монографиясында ақын мұрасын зерттеудің бірнеше бағытын айқындап, Абай туындыларын мектептер мен жоғары оқу орындарында пән ретінде оқыту мәселесіне тоқталады [М. Әуезов, 1951, 151 б.]. Сонымен қатар ақынның тәлім-тәрбиелік ой-пікірлерін «Ендігі сөз ұғатын жастарды жаңа жолмен өзі қиял қылған адамшылыққа қарай жетектеп баулығысы келеді. . . Өлең сөздерімен бір ақыл айтса, ауызша өсиет, ұзақ мәжілістермен тағы да баулып, ылғи ғана таза адамшылық жолына үгіттейді. Әділдік, шыншылдық, махаббатты-бауырмалды, арлылық, ойшылдық, сыншылдық сияқты адамды адам қылатын жан тәрбиесінің барлық негізін қолданады» деп көрсеткен [М. Әуезов, 1988, 131-132 б.].

1956 жылы Абайдың қарасөздерін алғаш жеке зерттеу обьектісі ретінде қарастырып, оны XIX ғасырдағы жазба әдебиетте үлкен орны бар прозалық шығарма деп бағалаған – Ханғали Сүйінішәлиев. Оның «Абайдың қара сөздері» атты әдеби зерттеуінде Абайдың адамгершілік рух, адамгершілік тәрбие берудегі философиялық ой-толғамдары жан-жақты сөз болады. Кітапта Абайдың қара сөздері мазмұндық, тақырыптық ерекшелігіне қарай: қоғам құрылысы, ел билеу жайы, оқу, өнер-білім, тәлім-тәрбие, еңбек, шаруашылық, адамгершілік, мораль, мінез-құлық, дүние, өмір туралы арнайы бөлімдерге топтастырылып, ғылыми тұрғыдан қарастырылған. Сондай-ақ зерттеуші қара сөздерін түрі жағынан алты топқа бөледі:

- 1. Өсиет-ғақлия;
- 2. Тастих ретінде келетін философиялық трактат;
- 3. Нақыл сөз;
- 4. Кеңес әңгіме, дидактикалық насихат;
- 5. Сын мақала ретіндегі публицистика;
- 6. Көркем прозалық элементтері бар әңгіме [Сүйіншәлиев Х., 1956, 149 б.].

Академик Қ. Жұмалиев болса: «Абайдың қара сөздері – көркем әңгіме емес, даналық сөздер, мақала, ғылымдық, философиялық шолулар» деп қарасөздері ақынның тағылымы терең еңбегі екенін айтады» [Жұмалиев Қ., 1967, 19 б.].

Б. Кенжебаев: «Көптеген өлең, жырлары мен қара сөздерінде ақын қазақ бұқарасына ақыл, өсиет айтады, жөн-жосық сілтейді, оларды адамгершілікке, өнер-білімге, еңбекке, игілікті кәсіпке үндейді» деп тұжырым жасайды [Кенжебаев Б., 1973, 32 б.].

Сәбит Мұқанов «Абай – қазақ халқының ұлы кемеңгері» деген мақаласында: «Сүйер ұлың болса, сен сүй, Сүйсінерлік болса ол», – дейді Абай. Бұл пікірін ол насихат сөздерінде қайталап: «Баланың жақсысы – қызық, жаманы – күйік», – дейді. «Жақсы бала кім?» деген сұрауға Абайдың берер жауабы: «Әкенің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың» деп, өсиет сөзіне тоқталып кетеді [Мұқанов С., 2015, 103 б.].

Ісләмия Халитова «Абай Құнанбаев мұрасының оқу-тәрбие процесіне енгізу тарихы (1960–1995 жж.)» атты докторлық диссертациясында Абай Құнанбаев шығармаларының, соның ішінде қара сөздерінің тәлім-тәрбиелік мәнін ашып, жас буындарды оқыту мен тәрбиелеуде пайдалануды заман талаптарына сәйкестендірудің теориялық-әдіснамалық тұжырымдамасын жасады. Дина Көлбаева өзінің «Абай «Қара сөздері» мен қазақ рухани мәдениеті арасындағы сабақтастық мәселесі» атты кандидаттық диссертациясынрда ғұлама ақынның ғақлиялары мен ұлт руханияты арасындағы байланыстың аражігін анықтауға баса мән берді [Халитова І. Р., 1997, 203 б.].

Ф. ғ. д., профессор Рақымжан Тұрысбек «Абай әлемі: өнері мен өнегесі (Хакім Абайдың «Қарасөздеріндегі» ұлттық мұрат пен руханият арналары хақында)» деген мақаласында: «Қарасөздердің» тұтас табиғатынан:

– . . . ұлт пен ұрпақ қамы, адамшылық әлемі, жасампаздық жолы, ізгілік пен игілік иірімдері, білім-ғылым жүйесі, тәлім-тәрбие жайы, махаб-

бат пен ғаделет сипаттары кәделі, сауапты істер арқылы жүйелі жеткізіледі;

– ең негізгісі, Хакім Абай адамға ортақ асқақ мұраттар мен адамшылыққа жат келеңсіз көріністерді кезең шындықтарымен сәйкестікте сабақтап, уақыт бедерімен бейнелі безбендеп, өмір-тұрмыстың мысал-деректерімен нанымды сөз етеді» деп негіздей келіп, «Қарасөздердің» асыл арқауы мен басты бағыттары – Адам әлемін ашуға арналады», «Ақыл-парасат, білім-ғылым, тәлім-тәрбие мәнін айқындап, олардың басты нысаны, түпкі нәтижесі адамгершілік жолына апаратын адастырмас компос екенін баса көрсетеді» деп түйіндейді [Тұрысбек Р., 2013, 15-24 б.].

Құлмат Өмірәлиев «Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану туралы» деген 1968 жылы мұғалімдерге арналған көмекші құралын жарыққа шығарды.

Ол «Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану туралы», «Ақынның нақыл сөздері», «Абай афоризмдерінің туу негіздері жайында» деген үш бөлімнен тұратын көмекші құралында Абай өлеңдері мен ғақлияларында кездесетін нақыл сөздерді шәкірттерге қалай түсіндіру және оларды басқа ақын-жазушылар шығармаларымен байланыстыра оқыту әдістерін ұсынады. Екінші бөлімге жинақталған Абайдың нақыл сөздері «Педагогика. Мораль», «Психология. Этика», «Философия. Этика», «Эстетика. Әдебиет» деген жеке тақырыптарға топтастырылған. Сонда ғалым: «Біздің басты міндетіміздің өзі – Абай афоризмдерін оқушыларға білім және тәрбие беру барысында, ретіне қарай, сабаққа байланысты, сабақтан тыс тәрбие ісінде мүмкіндігін тауып мұғалімнің пайдалануына көмек боларлық материал беру, афоризмдердің мәнін ашудың жолдарын көрсету» деп үн қосады [Өмірәлиев Қ., 1968].

Ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Назарбаев данышпанның 150 жылдық торқалы тойында: «. . . Өз халқын «жұрт болсын, өссін, өнсін» дейтін әрбір азамат әуелі Абайды оқысын, Абайға құлақ ассын» деп толғанып, ұрпақ тәрбиесі мәселесінде Абайды айналып өтпеуіміз қажеттігін баса айтты.

Асқар Егеубаев «Адамшылықтың алды – ар, ақыл» деген мақаласында: «Абайдың ұлылығын ұққыңыз келсе, ел ішіне, ағайын арасына барыңыз: ақын атаның ұлағатты ойы, сөзі, ісі иісі қазақтың қанына сіңіп кеткен. Қарияның көкірегінде, жаңаөспірім көкөрімінің аузында маржандай төгіліп ақын ата ақылы жүр.

Ғасыр бойы әдеп, таным, тәрбие академиясындай болған Абай тәлімі бүгінгі күні кісіліктің киелі кітабындай. Абай айтты деген сөз – асыл айтты деген сөз. Асыл айтты деген сөз – ғасыр айтты деген сөз. Ғасыр ойы, ғасыр сөзі – қалың қауымның көкейіндегі көкейкестісі.

Ұлылар ғақлияларын ұрпақ игілігіне жарату да таланттылықты қажетсінетін іс. Абай ғақлиясы, дүниетанымы – заман сарабынан өткен, тілі ойлы, тіні берік адамгершілік ілімі. «Адамның адамшылығы істі бастағандығынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес» (Отыз жетінші сөз). Адамшылықтың, ел болмақтың, арлылықтың дана жолын, ұлттық іргетасын замана мінезіне қарай берік бекіткен ойшыл Абай. Ендігі тізгін қалың елдің өз қолында», – деп мәселе көтерді [Егеубаев А., 2015, 279 б.].

Бүгінде рухани-адамгершілік білім беруді мұрат тұтқан, алтын арқауын Адам етіп алған «Өзін-өзі тану» пәнінде тәрбиенің қайнар бұлағы болғандықтан Абай шығармасы кеңінен оқытылады. А. Құнанбаевтың гуманистік ой-идеялары мен шығармаларын «Өзін-өзі тану» пәнінде қолдану туралы оқулық авторларының бірі, ұстаз-ғалым Рабиға Ізғұттынова: «Өзін-өзі тану» оқу пәнінің базалық мазмұнына негіздеме болып «адамзаттың рухани және әлеуметтік тәжірибесі, әлем мәдениеті, халықтар даналығы, ғылым қызмет етеді» десек, бұл дүниені ұлы Абайдың дана шығармаларынан табамыз деп зор сеніммен, батыл айта аламыз. Жоғары рухани құндылықтар: жақсылық, сұлулық, еркіндік, өмір мәні, ақиқат, адамның өзіндік құндылығы, лайықты өмір сүру, жалпы адамгершілік және т. б. турасында Абайдың мол қазынасынан сусындай алатынымыз сөзсіз. Абайдың тағылымының тәлімгерлік маңыздылығы оның адамгершілікке, кісілікке тәрбиелеуге арналғандығында жатыр. «Өзін-өзі тану» пәнінің базалық білім беру мазмұнын «Адамның өзін-өзі тануы», «Адам және қоғам», «Адам және қоршаған орта», «Адамзаттың рухани тәжірибесі» атты төрт негізгі бөлімде қамти отырып, ұлы ұстаз, тәлімгер тәрбиеші Абайдың шығармаларын «Өзін-өзі тану» оқулықтарының негізгі оқу материалдары ретінде ұсындық» [Ізғұттынова Р., 2010, 61-64 б.] деп ой бөліседі.

Рақымжан Тұрысбектің сөзімен айтсақ: хакім Абай білім-ғылымға, өнерге өзгеше қарайды. Оны оқып-білу, үйрену керектігіне көп көңіл бөледі. *Ақыл-парасат, білім-ғылым жүйесін бар асылдан да жоғары қояды. Жер жаһандағы жақсылық һәм жасампаздық жолы, игілікті іс пен ізгілікті қадамдар – адам ақыл-ойының, білім-ғылым жетістіктерінің жемісі екенін мың сан мысал- дерекпен де, өмір тәжірибесімен де, тәлім-тәрбие тағылымдары арқылы да жүйелі жеткізеді. Өмір тағылымдарын үлгі, үрдіс ретінде еске алып отырады.*

Кемеңгер тұлға хакімдік қасиетті жақсы адамның бойынан іздейді және ол тек сол жақсы адамның бойында ғана болады деп сипаттайды. Бұл пікірін ақын былай деп дәлелдейді: «Белгілі жәуанмәртілік (жақсы адам) үш хаслат (пайда, сипат) бірлән болар деген сиддық (шындық), кәрәм (ізгілік), ғақыл (даналық). . . .

Бұл айтылмыш үш хасләттің иелерінің алды - пайғамбарлар, онан соң - әулиелер, онан

соң - хакімдер, ең ақыры - кәміл мұсылмандар». Аңғарып қарасақ жақсы адамның бойында адамзат баласының бойындағы ең жақсы қасиеттер - шындыққа жүгіну, ізгілікті болу, даналыққа жету екен,

Оның даналық мәйегіне айналған, ақыл-нақыл, өсиет сөздері ағартушылық һәм дидактикалық сипаттарымен де мәнді. Ғибраттық-танымдық қуаты мол. Өміртанытқыштық-тағылымдық қырлары да маңызды болып табылады.

Жазушы-драматург, шебер публицист, әдебиет зерттеушісі Жүсіпбек Аймауытовтың «Тәрбие» деген еңбегінде жазылған «Дәрігер адамның тәнін сауықтырса, тәрбиеші адамның жанын, ақылын, мінезін сауықтырады. Мектепте білім беру домбыраның қос ішегіндей тәрбиемен жүру керек. Ақылды адам көбейсе, олар – Отанының күзетшісі, қорғаны» деген жолдар бар. Абайдың шығармаларында тәрбие, ғылым-білімге ұмтылу, мінез түзеу ісіне мол орын берілгені белгілі.

Тағы да Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаевтың жоғарыда аталған мақаласына тоқталсақ, «Абай қазақтың әр баласын ұлтжанды азамат етіп тәрбиелеуге шақырды. Оның мұрасы – парасатты патриотизмнің мектебі, елдікті қадірлеудің негізі. Сондықтан, азаматтарымыздың көзі ашық болсын десек, Абайды оқудан, ақын өлеңін жаттаудан жалықпаған жөн.

Абайдың мол мұрасы қазақ ұлтының жаңа сапасын қалыптастыруға қызмет етеді. Оның шығармаларындағы ой-тұжырымдар әрбір жастың бойында халқына, елі мен жеріне деген патриоттық сезімді орнықтырады. Сондықтан хакім Абай еңбектерінің нәрін өскелең ұрпақтың санасына сіңіру және өмірлік азығына айналдыру – ұлтты жаңғыртуға жол ашатын маңызды қадамның бірі.

Дана ақын шығармалары тек қазақтың ғана емес, бүкіл адамзат баласының рухани өмірін жан-жақты байыта алады. Өйткені Абай туындыларының мазмұны жалпыадамзаттық құндылықтарға толы. Оның қара сөздері – әлем халықтарының ортақ қазынасы. Бұл – классикалық үлгідегі өнегелі ойлар шоғыры. Нақыл сөз, ғибратты сөз, ғақлия сөздер деп әрқилы аталғанымен, бұл – ерекше жанр.

Абай өзінің қара сөздерінде адамзат баласына ортақ мұраларды дәріптей отырып, рухани биікке құлаш сермеп, алысқа қанат қаққанын көрсетеді. Оның қара сөздерінің арқауы – кісілік, мәдениет, ізгілік. Хакім Абайдың қара сөздеріне балама еңбек іздесек, француз ойшылы Монтеньнің жазбалары ойға оралады. Десек те, Монтень өз болмысы мен адам тұлғасы жөнінде көбірек ой толғаса, Абай қара сөздерінің басты миссиясы – ойлану, өзгеге ой салу, мақсатты ұстанымға айналдыру. Демек, ұлы ойшылдың қара сөздері – аса құнды еңбек.

Абайды қалай дәріптесек те жарасады. Оның ғибратты ғұмыры мен шынайы шығармашылығы – қазақ халқына ғана емес, жаһан жұртына да үлгі-өнеге. Абайдың адам мен қоғам, білім мен ғылым, дін мен дәстүр, табиғат пен қоршаған орта, мемлекет пен билік, тіл мен қарым-қатынас туралы айтқан ой-тұжырымдары ғасырлар өтсе де маңызын жоғалтпайды. Өйткені ақынның мұрасы – бүкіл адамзат баласының рухани азығы.

Қазақ елі барда Абай есімі асқақтай береді. Оның асыл сөздерін рухани байлығымыз ретінде жоғары ұстасақ, туған еліміздің әлем алдындағы абыройы арта берері сөзсіз», – деп Ұлы Абайдың тұлғасы мен мол мұрасын ұлықтау, дәріптеу қажеттігін айтып, бүкіл Қазақстан халқын осы игі бастамаға белсене атсалысуға шақырды. Ал енді жаңартылған білім мазмұнымен «Өзін-өзі тану» пәнінің оқулығына енген Абай Құнанбайұлы шығармаларына талдау жасасақ. Әр сыныптың оқулығы жеке кестелермен берілген.

Кесте 5 – Абай шығармашылығының 1-сыныпқа арналған «Өзін-өзі тану» оқулығында берілуі

Тарауы	Тақырыбы	Оқулыққа енген шығармалары / даналық сөздері	Сабақ №	Жалпыадамзаттық құндылық	Дамытатын қасиеті	Оқулық авторлары мен баспасы, шыққан жылы
I. Адам болам десеңіз	Жер – ортақ үйіміз	Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп. . . [139 б.]	31-32	Сүйіспеншілік	Бауыр-малдық	Р. Ә. Мұқажанова, Г. А. Омарова, Р. О. Ізғұттынова, т. б. – Алматы, 2016. – 156 б.

Кесте 6 – Абай шығармашылығының 2-сыныпқа арналған «Өзін-өзі тану» оқулығында берілу3

№	Тарауы	Тақырыбы	Оқулыққа енген шығармалары / даналық сөздері	Сабақ саны	Жалпыадамзаттық құндылық	Дамытатын қасиеті	Оқулық авторлары мен баспасы, шыққан жылы
1	I. Ғасырлар даналығы	Ұлы Абайдың даналығы	Адамның жақсысы – адамға сүйіспеншілікпен қарағандар [6 б.].	1-2	Сүйіспеншілік	Бауырмалдық, татулық	Р. Ә. Мұқажанова, Г. А. Омарова, Ж. Ж. Әкімбаева, Р. О. Ізғұттынова, Г. У. Кошкеева, Н. М. Оналбаева, Б. С. Ахатаева. Алматы, 2017. – 144 б.
2	I. Ғасырлар даналығы	Ұлы Абайдың даналығы	Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күніне бір мәрте, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айына бір өзіңнен-өзің есеп ал! [7 б.].	1-2	Дұрыс әрекет	Жауапкершілік, Тәртіптілік Ұқыптылық	Р. Ә. Мұқажанова, Г. А. Омарова, Ж. Ж. Әкімбаева, Р. О. Ізғұттынова, Г. У. Кошкеева, Н. М. Оналбаева, Б. С. Ахатаева. Алматы, 2017. – 144 б.
3	I. Ғасырлар даналығы	Ұлы Абайдың даналығы	Сен де бір кірпіш дүниеге, Кетігін тап та, бар қалан! [9].	1-2	Дұрыс әрекет	Ізденімпаздық, алғырлық	Р. Ә. Мұқажанова, Г. А. Омарова, Ж. Ж. Әкімбаева, Р. О. Ізғұттынова, Г. У. Кошкеева, Н. М. Оналбаева, Б. С. Ахатаева. Алматы, 2017. – 144 б.
4	I. Ғасырлар даналығы	Ұлы Абайдың даналығы	Достық достықты шақырады [73; 69].	21-22	Сүйіспеншілік	Достық, Бауырмалдық,	Р. Ә. Мұқажанова, Г. А. Омарова, Ж. Ж. Әкімбаева, Р. О. Ізғұттынова, Г. У. Кошкеева, Н. М. Оналбаева, Б. С. Ахатаева. Алматы, 2017. – 144 б.

Кесте 7 – Абай шығармашылығының 3-сыныпқа арналған «Өзін-өзі тану» оқулығында берілуі

№	Тарауы	Тақырыбы	Оқулыққа енген шығармалары / даналық сөздері	Сабақ саны	Дамытатын қасиеті	Оқулық авторлары мен баспасы, шыққан жылы
1	I. Ғасыр-лар даналығы	Жалпыадам-заттық құндылық-тарды меңгереміз	Ғылым таппай мақтанба [74; 10].	1-2	Білімділік, Ақылдылық, талап, еңбексүйгіштік, қанағатшылдық	Р. О. Ізғұттынова, Р. Мұратханова, Ә. Қ. Оралбекова. Алматы, 2018. – 160 б.

Кесте 8 – Абай шығармашылығының 4-сыныпқа арналған «Өзін-өзі тану» оқулығында берілуі

№	Тарауы	Тақырыбы	Оқулыққа енген шығармалары / даналық сөздері	Сабақ саны	Дамытатын қасиеті	«Өзін-өзі тану» оқулығының авторлары
1	I. Ғасыр-лар даналығы	Абай Құнанбаев пен Шәкәрім Құдайбердиевтің іліміндегі өмірдің мақсаты	Ғылым таппай мақтанба, Орын таппай баптанба [75; 13].	3-4	Білімділік	Ізғұттынова Р. О., Оралбекова Ә. Қ., Тәттімбетова Қ. Ж. Алматы: «Бөбек» ҰҒПББСО, 2019. – 152 б.
2	I. Ғасыр-лар даналығы	Абай Құнанбаев пен Шәкәрім Құдайбердиевтің іліміндегі өмірдің мақсаты	Атаңның ұлы болма, адамның ұлы бол [75; 15].	3-4	Сүйіспеншілік	Ізғұттынова Р. О., Оралбекова Ә. Қ., Тәттімбетова Қ. Ж. Алматы: «Бөбек» ҰҒПББСО, 2019. – 152 б.
3	I. Ғасыр-лар даналығы	Абай Құнанбаев пен Шәкәрім Құдайбердиевтің іліміндегі өмірдің мақсаты	Адам баласына адам баласы-ның бәрі – дос. [75; 15].	3-4	Бауырмалдық	Ізғұттынова Р. О., Оралбекова Ә. Қ., Тәттімбетова Қ. Ж. Алматы: «Бөбек» ҰҒПББСО, 2019. – 152 б.
4	I. Ғасыр-лар даналығы	Абай Құнанбаев пен Шәкәрім Құдайбердиевтің іліміндегі өмірдің мақсаты	Адам баласы адам баласы-нан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. [75; 15].	3-4	Кісілік	Ізғұттынова Р. О., Оралбекова Ә. Қ., Тәттімбетова Қ. Ж. Алматы: «Бөбек» ҰҒПББСО, 2019. – 152 б.
5	I. Ғасыр-лар даналығы	Абай Құнанбаев пен Шәкәрім Құдайбердиевтің іліміндегі өмірдің мақсаты	Кімде-кім әділеті жоқ болса, оның ұяты да жоқ. [75; 15].	3-4	Әділдік, ар-лылық	Ізғұттынова Р. О., Оралбекова Ә. Қ., Тәттімбетова Қ. Ж. Алматы: «Бөбек» ҰҒПББСО, 2019. – 152 б.
6	I. Ғасыр-лар даналығы	Абай Құнанбаев пен Шәкәрім Құдайбердиевтің іліміндегі өмірдің мақсаты	Пайда ойлама, ар ойла. [75; 15].	3-4	Ар-ұят	Ізғұттынова Р. О., Оралбекова Ә. Қ., Тәттімбетова Қ. Ж. Алматы: «Бөбек» ҰҒПББСО, 2019. – 152 б.
7	I. Ғасыр-лар даналығы	Абай Құнанбаев пен Шәкәрім Құдайбердиевтің іліміндегі өмірдің мақсаты	Он төртінші сөз. [75; 16].	3-4	Ақжүректілік	Ізғұттынова Р. О., Оралбекова Ә. Қ., Тәттімбетова Қ. Ж. Алматы: «Бөбек» ҰҒПББСО, 2019. – 152 б.
89	I. Ғасыр-лар даналығы	Абай Құнанбаев пен Шәкәрім Құдайбердиевтің іліміндегі өмірдің мақсаты	Он тоғызыншы сөз [75; 16]. .	3-4	Кісілік кемел-діліктік	Ізғұттынова Р. О., Оралбекова Ә. Қ., Тәттімбетова Қ. Ж. Алматы: «Бөбек» ҰҒПББСО, 2019. – 152 б.
9	4. Адам болам десеңіз	Ар-ұждан ілімі	Пайда ойлама, ар ойла [75; 104]. .	21-22	Арлылық	Ізғұттынова Р. О., Оралбекова Ә. Қ., Тәттімбетова Қ. Ж. Алматы: «Бөбек» ҰҒПББСО, 2019. – 152 б.

«Ұлы ақын, ұлт поэзиясының кемеңгері Абайды тану, түсініп оқу – адамзат баласының қолы оңайлықпен жете бермейтін рухани биіктікке алып баратын басқыштың бір баспалдағы. Хакім Абай данышпандығы деп аталатын түбі терең, тағылымы таудай биіктікке жетудің сан алуан жолы мен соқпағы бар» деп Сәбит Мұқанов Абайға жоғары баға береді.

Ал енді тәлімі мол, тағылым аларлық тұсы зор деп осыдан өзге де қара сөздерін саралап-сараптап, «Өзін-өзі тану» оқулығына болашақта енгізуге ұсыныс ретінде бердік. Ол төменде 2-кестеде берілген.

9-кесте

№	Қара сөздері	Қара сөздерінің реттік саны
1	Әрбір қайратсыз қорқақ, мақтаншақ келеді; әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз надан, арсыз келеді; әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады	3-сөзі
2	Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ - өнерсіз иттің ісі. Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды	4-сөзі
3	Өзің тірі болсаң да, көкірегің өлі болса, ақыл табуға сөз ұға алмайсың. Адал еңбекпен ерінбей жүріп мал табуға жігер қыла алмайсың.	10-сөзі
4	Баланың жақсысы - қызық, жаманы – күйік	10-сөзі
5	Иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек	13-сөзі
6	Рақымдылық, мейірбандылық, әртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп, езіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар - жүрек ісі. Асықтық та - жүректің ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады	14-сөзі
7	Адам баласына жыртықсыз, кірсіз, сыпайы киініп, һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей, таза кимек - дұрыс іс. Ләкин өз дәулетінен артық киінбек, не киімі артық болмаса да, көңіліне қуат тұтып, тым айналдырмақ - кербездің ісі.	18-сөзі
8	Балаң бала болсын десең - оқыт, мал аяма!	25-сөзі
9	Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек - ол арлы адамның ісі.	29-сөзі
10	Малды не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой.	
11	«Атың шықпаса, жер өрте» дейді. Жер өртеп шығарған атыңның несі мұрат?	
12	Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі - көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші – сол нәрсені естігенде я көргенде ғибрәтлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші — сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші - ой кеселі нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе - күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер.	31-сөзі
13	Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі.	32-сөзі
14	Ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек.	
15	Ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар. Содан қашық болу керек. Соның ішінде уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһар, жаным, соған бек сақ бол, әсіресе, әуелі - құданың, екінші – халықтың, үшінші – дәулеттің, төртінші - ғибраттың, бесінші - ақылдың, ардың -бәрінің дұшпаны.	
16	Ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты болады. Сол мінез бұзылмасын! Көрсеқызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады.	
17	Егерде мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды	33-сөзі
18	Ұят деген – адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігіңді ішіңнен өз мойныңа салып, сөгіс қылған қысымның аты	36-сөзі
19	Адамның адамшылығы істі бастағандығынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес.	37-сөзі
20	Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамдықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың.	
21	Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, Адамның баласы – бауырың.	
22	Егер ісім өнсін десең, ретін тап.	

23	Биік мансап – биік жартас, Ерінбей еңбектеп жылан да шығады, Екпіндеп ұшып қыран да шығады;	
24	Бақпен асқан патшадан Мимен асқан қара артық.	
25	Сақалын сатқан кәріден Еңбегін сатқан бала артық.	
26	Жаман дос - көлеңке: Басыңды күн шалса, Қашып құтыла алмайсың; Басыңды бұлт алса, Іздеп таба алмайсың.	
27	Досы жоқпен сырлас, Досы көппен сыйлас; Қайғысыздан сақ бол, Қайғылыға жақ бол.	
28	Қайратсыз ашу - тұл, Тұрлаусыз ғашық - тұл, Шәкіртсіз ғалым - тұл.	
29	Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әрнәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпенен табылады.	38-сөзі
30	Мал, мақтан, ғиззат-құрмет адамды өзі іздеп тапса, адамдықты бұзбайды һәм көрік болады. Егерде адам өзі оларға табынып іздесе, тапса да, таппаса да адамдығы жоғалады.	
31	Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде ешбір нәрсені оларсыз біліп болмайды.	
32	Білімсіздік хайуандық болады.	
34	Басына һәм бір өзіне өзгешелік бермек - адам ұлын бір бұзатын іс.	
35	Әрбір ғалым – хакім емес, әрбір хакім – ғалым.	
36	Өзін-өзі өзгешелікпен артық көрсетпек адамдықтың нұрын, гүлін бұзады.	
37	Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: әуелі – надандық, екіншісі - еріншектік, үшінші - залымдық деп білесің.	
38	Залымдық – адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан қисабына қосылады.	
39	Адам баласының ең жаманы – талапсыз	43-сөзі
40	Адамшылықтың алды – махаббат, ғадалат, сезім.	45-сөзі

«Атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын» деп өре биігіне ұмтылған Абайдың осы ұстанымын бүгінде өскелең ұрпақ та өмірлік кредосы етіп алуы керек. Өйткені тәрбиелі де ізгі ойлы, бар жақсы қасиетті бойына сіңіріп, жамандықтан жиренген, рухани құндылыққа ие, адамшылықтың ақ жолын ұстанған өскелең ұрпақ тәрбиелеудің кілті – Абай шығармашылығында жатыр десек, қателеспесіміз анық. «Артта-ғыға сөзің мен ісің қалса, Өлсең де, өлмегенмен боласың тең» деп өзі айтқандай, артына асыл сөз қалдырған Абай қазақпен бірге мәңгі жасай бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абай. Қара сөз = Книга слов. – Семей: МКА, 2007. – 4 б.
2. М. Әуезов. Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1951. – 151 б., 204 б.
3. Әуезов М. Абайтанудан жарияланған материалдар. – Алматы, 1988. – 131 б.
4. Сүйіншәлиев Х. Абайдың қарасөздері. – Алматы, 1956. – 149 б.
5. Жұмалиев Қ. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1967. – 19 б.
6. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы, 1973. – 32 б.
7. Мұқанов С. Абай – қазақ халқының ұлы кемеңгері. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. II том. Ойлар мен толғаныстар / құраст., түсінік. жазғ. : А. Айтмұханбетова, И. Әзімбаева, Ә. Жапарова, Е. Кәрібозов; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 103-б.
8. Халитова І. Р. Абай Құнанбаев мұрасын оқу-тәрбие процесіне енгізу тарихы. Педагогика ғылымдарының докторлық диссертациясы. – Алматы, 1997. – 203 б.
9. Тұрысбек Р. Абай әлемі: өнері мен өнегесі (Хакім Абайдың «Қарасөздеріндегі» ұлттық мұрат пен руханият арналары хақында). Абай институтының хабаршысы, 2013. – № 2 (20). – 15-24 б.).

10. Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану – Алматы: Мектеп, 1968.
11. Егеубаев А. Адамшылықтың алды – ар, ақыл. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. IV том. Ойлар мен толғаныстар / құраст., түсінік жазғ. : П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ; жауапты ред. Ә. Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 279 б.
12. Ізғұттынова Р. Абай мұрасы – өзін-өзі танудың рухани бастауы. Самопознание. KZ, 2010. – №8. 61-64 б.

ӘОЖ 372. 854:54:004:

Балықбаева Гүлжан Төлепбергенқызы
қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы, х. ғ. к.
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Наренова Сауле Маратовна
қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы, т. ғ. к.
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

КОЛЛОИДТЫ ХИМИЯ КУРСЫН ОҚЫТУДА САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ

Түйін. Сандық білім беру ресурстарын әзірлеу және пайдалану процесінде СБР түрлерін қолдану арқылы студенттердің шығармашылық белсенділігі артты. Студенттерге сандық оқыту ресурстары құралдарын тиімді пайдалану нәтижесінде білім сапасын арттыруға бағытталған педагогикалық жағдайлар анықталды.

Түйінді сөздер: Сандық білім беру ресурстары, интербелсенді әдіс, коллоидты химия.

Резюме. В процессе разработки и использования цифровых образовательных ресурсов увеличилась творческая активность студентов с использованием видов ЦОР. В результате эффективного использования средств цифровых образовательных ресурсов студентам были выявлены педагогические условия, направленные на повышение качества образования.

Ключевые слова: цифровые образовательные ресурсы, интерактивные методы, коллоидная химия.

Summary. In the process of developing and using digital educational resources, the creative activity of students using the types of sdgs has increased. As a result of effective use of digital educational resources, students were identified pedagogical conditions aimed at improving the quality of education.

Keywords: digital educational resources, interactive methods, colloidal chemistry.

КІРІСПЕ

Қазіргі жағдайда педагогикалық білім беру сапасын қамтамасыз ету мәселелерін шеуде ЖОО-ның оқу үдерісінде сандық білім беру ресурстарын (СБР) пайдаланудың педагогикалық негіздері қарастырылуда.

Қ. И. Курбаковтың пікірінше, дәстүрлі жаппай оқыту құралдарымен осы білім беру қажеттілігін шешу өте қиын. Оны жүзеге асыру үшін білім беру үдерісін жаңа, неғұрлым жоғары сапа деңгейіне жеткізуге мүмкіндік беретін жаңа әдіснамалық шешімдер, әдістер, құралдар талап етіледі.

Білім беру сапасының мәселесі қазіргі білім беру ғылымы мен саясатындағы басым проблемалардың бірі болып табылады, ол тұлғаны дамытуға, оны тез өзгеретін жағдайларда өмірге дайындауға, жоғары адамгершілік талпыныстары бар және жоғары кәсіби еңбекке деген уәждері бар тұлғаны дамытуға бағытталған кешенді міндеттерді шешумен байланысты.

Сандық білім беру ресурстары (СБР) - сандық түрдегі деректер жиынтығы: Оқу процесінде пайдалану үшін қолданылатын және қазіргі заманғы білім берудің мақсаттары мен міндеттерін іске асыруға бағытталған графикалық, мәтіндік, сөйлеу, музыкалық, бейне, фото және басқа да ақпаратты қамтитын ақпараттық көздер.

СОР құру білім берудің барлық нысандары мен деңгейлерін ақпараттандырудың негізгі бағыттарының бірі ретінде айқындалған. СОР - бұл оқу және оқудан тыс қызметті оңтайландыруға және ықпалдастыруға ықпал ететін заманауи педагог қызметінің барлық бағыттарының маңызды құрамдас бөлігі. Білім беруді ақпараттандырудың заманауи кезеңінің үрдісі электрондық оқулықтар, энциклопедиялар, оқыту бағдарламалары, білім алушылардың білімін автоматтандырылған бақылау құралдары, тренажерлер, веб-квест, компьютерлік іскерлік ойындар, мультимедиа презентациялар, виртуалды зертханалар және т. б [*Берденкулова А. Ж.,Шөкен Ж. С., 2018,б. 243*].

Қазіргі ЖОО-дағы экологиялық білім беру инновациялық технологиялардың негізгі бағыттарын қарастырады [*Примбетова А. И.,2019,б. 113*]. Студенттердің білім сапасын арттыруға бағытталған бірінші педагогикалық шарт оқытушылар мен студенттердің үлкен және үнемі өзгеріп тұратын ақпарат массивтерімен жұмыс істеу дағдылары мен іскерліктерін меңгеруі болып табылады. Бұл шарт оқытушылар мен студенттерде өздерінің ақпараттық қажеттіліктері мен сұраныстарын сауатты тұжырымдау, мәліметтер массасынан сапалы ақпаратты ұтымды таңдау, ақпараттық өнімдер құру және өз болашақ қызметі саласында қолда бар СБР негізінде қызмет көрсету біліктерінің болуын көздейді [*Еспенбетова Ш. О., 2019,б. 205*]. Біздің пікірімізше, бұл шартты сақтау оқу процесін оңтай-

ландыруға және деректерді ұсынудың, өңдеудің (студенттердің білімін, олардың үлгерімін және т. б.) жаңа тәсілдерін пайдалану есебінен білім сапасын арттыруға; келесі педагогикалық оқулықтар, виртуалды зертханалар және т. б. сияқты жаңа оқыту материалдары мен көрнекі құралдарды қолдануға кең мүмкіндіктер ашады. СБР қолдана отырып, студенттердің білім сапасын арттыруға бағытталған шарт ретінде СБР-ның дәстүрлі оқыту құралдарымен дидактикалық мақсатқа сай ықпалдасуының шарты және осы негізде тиімді дидактикалық жүйені құру болып табылады.

СБР бірнеше функцияларда қолданылуы мүмкін: кейбір қызмет тәсілдеріне оқыту, әсіресе практикалық; даралау бақылау және өзін-өзі бақылау; құбылысты модельдеуге және шарттарға байланысты оның өзгерісін зерттеуге мүмкіндік беретін құрал ретінде. СБР-ны оқу процесіне енгізу оқытушыны оқу процесін ұйымдастыруда ретті жұмыстан босатып қана қоймай, сонымен қатар әртүрлі түрде ұсынылған бай анықтамалық және иллюстрациялық материал жасауға мүмкіндік береді: мәтін, графика, анимация, дыбыстық және бейне фрагменттер. Интерактивті компьютерлік бағдарламалар адам қызметінің барлық түрлерін белсендіреді: ойлау, сөйлеу, физикалық, перцептивті, бұл материалды меңгеру процесін тездетеді. Компьютерлік тренажерлер практикалық дағдыларды меңгеруге ықпал етеді. Интерактивті тестілеу жүйелері білім сапасын талдайды. Осылайша, СБР-ны қолдану оқу процесін ұйымдастырудың дәстүрлі және компьютерлік формаларының ақылға қонымды үйлесімділігінің арқасында білім жүйесін беру және игеру сапасының жоғары деңгейіне қол жеткізілетін оқытудың схемасын құруға мүмкіндік береді.

Мақалада қазіргі таңдағы инновациялық үдеріс қарқыны, оның мазмұны, бастауыш сынып мұғалімінің инновациялық қабілеттілігінің маңызы қарастырылып, даярлау үдерісін үлгілеу кезеңдері мен инновациялық қабілеттер топтамасы ұсынылды [*Таштауова Ж. Х. Теңізбаева Г.,2018,б. 189*].

Студенттің білім көрсеткішінің деңгейі ең алдымен екі сипаттамадан тәуелді болып саналады, олар тұлғаның жеке ерекшеліктері, ол табиғи жолмен беріледі және екіншісі білім беру кеңістігін ұйымдастыру ерекшеліктері. Сондықтан екіншісін өзгерту арқылы жоспарланған білім беру нәтижесіне қол жеткізуге болады, ол ақпараттық-коммуникациялық орта құралдарын қолдану арқылы жүзеге асырылды. Білім беруді ақпараттандырудың заманауи тенденциялары, аудиториялық сағаттардың азаюы және оқу материалдарын меңгеру сабақтан тыс уақытқа ауысуы студенттердің өздік жұмыстарын тиімділеу жолдарын іздеуді, өз бетінше білімін жетілдіру қабілеттерін, шығармашылық ойлау қабілеттерін арттыруды талап етеді. Сондықтан соңғысына түзету әрекеттерін енгізе отырып, жоспарланған білім беру нәтижесіне қол жеткізуге болады, атап айтқанда ақпараттық-коммуникациялық орта құралдарының көмегіне жүгіну [*Салғараева Г. И.,Сейтбекова Н. Т.,2018,б. 228*].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ:

Пән ерекшеліктерін ескере отырып оқытудың ақпараттық технологияларын тиімді қолдану үшін бірінші кезекте тиісті бағдарламалық қамтамасыз ету тәсілдері қажет.

Коллоидты химияны оқыту практикасына жаңа ақпараттық технологияларды кеңінен енгізу, яғни оқытуды технологияландыру пәнді жете түсінуге айтарлықтай дәрежеде ықпал етеді.

Классикалық дидактикадағы сияқты кез келген оқыту құралының функциялары үш функцияны қамтиды:

– Оқыту функциялары.
– Дамыту функциялары.
– Тәрбиелік функциялар.

Қазақстандық жоғары оқу орындарында енгізілген кредиттік оқыту жүйесінің басты ерекшелігі – студенттердің өзбетінше жұмысының рөлін күшейту және оны іске асыру. Дәстүрлі білім беру мен қазіргі кредиттік оқу жүйесін салыстырсақ – аудиториялық сағат көлемі қысқарып, аудиториядан тыс студенттің өздік жұмысына уақыт көп бөлінеді [*Н. Н. Нұрахметов, Г. Н. Альдибекова., 2007,б. 482*]. Сондықтан кез-келген оқу пәні бойынша дәстүрлі оқытуға қарағанда, кредиттік оқытудағы лекция сабағына берілетін уақыт бюджетінің екі есе азаюын көрсетеді. Аудиториялық сабақтың ішінде – лекцияға берілетін уақыттың аздығы бұрынғыдай, жоспарлы материалдарды толық кеңінен қамтуға мүмкіндік бермейді. Мұндай жағдай әсіресе «Химия» пәндері үшін өте күрделі ахуал қалыптастыруда. Мамандық квалификациясына сай жүргізілетін пәндер ішінде «Коллоидты химия» теорияларын студентке игертуде оқытушыға жүктелген уақыт аздық етеді. Оқу процесіндегі кредиттік технологияда топ ішіндегі әр студентпен жұмыс жасау және оны бағалау аудиториялық сағаттың шектеулігіне байланысты мүмкін емес [*Балықбаева Г. Т.,Дәрмағамбет К. Х.,Төлегенова Г. Ө.,2012,б. 219*].

Жоғары оқу орнында кезкелген пәнді игерту лекциядан басталады, демек студенттің әрі қарай оқу таным процесі осыған тәуелді болады. Сондықтан, лекция сабағы мазмұнын қайта құру үшін сындарлы әдіс-тәсілдерді табу қажет .

Сабақ беруде пән оқытушысының негізгі мақсаты - студентті ұшқыр ойлауға ынталандыру болып табылады. Студент білімін жетілдіруде, ойлау қабілетін әр түрлі іс-әрекеттерге бейімдеу және орындау нәтижесінде есте сақтау қабілетін қалыптастырады.

Интербелсенді оқу әдістерінің жан-жақтылығын ескере отырып, сабақ және тақырып ерек-

шелігіне сай түрлендіріп қолдану қажет. Инновациялық технологияларды дамыту негізінен инновациялық көзқарасқа негізделеді. Ол өз кезегінде оқу/үйренудің негізін ойлау мен рефлексияға негізделген интербелсенді әдістерден құралады. Интербелсенді әдістер педагогикалық тәсілдердің өзгеруіне алып келіп, студенттердің өздік және өзіндік дамуына, олардың өз мүмкіншіліктерін бағалауға жетелейді [*Әлімов А. Қ. . 2009,6. 328*].

Оқытуда оқытушының пәнге деген жауапкершілігін жоғарылата отырып, интербелсенді әдістер мен сандық білім беру технологияларын қолдану арқылы іскерлік ынтымақтастық қарым-қатынастар орнату, жағымды психологиялық орта құрастыру арқылы үйренушілердің білім алудағы ынтасын арттыруға болады.

Дәстүрлі оқыту жүйесінде сөздік әдістер басым екенін атап өту қажет. Студенттердің химиялық ғылымның тұжырымдамаларын, ұғымдарын, заңдылықтарын және принциптерін формальды түрде үйренуі орын алады. Сондықтан, нәтижесінде студенттердің білім сапасын арттыру туралы болжам СОР пайдалану тәжірибелік-эксперименталдық жұмыстың негізіне алынды.

Қорытынды: Зерттеу шеңберінде қорытынды эксперимент кезеңінде студенттер арасында сауалнама жүргізілді, ол мыналарды анықтауға мүмкіндік береді: ЖОО химия пәндерін оқыту барысындағы СОР функциялары; СОР пайдалану дәрежесі және тиімділігі; СОР енгізу қиындықтары; СОР көмегімен оқу қызметін ұйымдастырудың әртүрлі формаларына қатынасы; Химия пәндерін оқыту процесінде СОР қолданудың бағыттары мен перспективалық түрлері. Сауалнама нәтижелері педагогикалық жоғары оқу орны студенттерінің білім сапасын арттыруда СОР құралдарын пайдаланудың теориялық-әдістемелік және технологиялық аспектілерінің қажеттілігі мен жеткіліксіз әзірленуі арасындағы объективті қайшылықтар орын алатыны анықталды.

«Коллоидты химия» курсы бойынша тәжірибелік сабақтар арнайы компьютерлік сынып өткізілді. Оқу процесі кезінде СБР-ны қолдану пәндік білімнің толықтығы, тереңдігі, икемділігі, саналы болуы сияқты білім сапасын арттыруға бағытталды.

Эксперименталды әдістеме бойынша СОР-ны пайдалана отырып, осы курсты зерттеу уақыты дәстүрлі зерделеумен салыстырғанда қысқарды. Бұл дәрістік материалды оңтайландырудың арқасында мүмкін болды, оның бір бөлігі электрондық оқулықтың ақпараттық модуліне ауыстырылды, сондай-ақ студенттердің білімін тестілеу бағдарламасымен автоматтандырылған бақылау қолданылды.

СБР-ны қолдану сабақтың барлық кезеңдерінде орынды: білімді өзектендіруде, білімді бақылау мен бағалауда, ептілік пен дағдыны бағалауда, үй тапсырмасын дайындағанда өте тиімді.

Сандық ресурстар коллекциясында көптеген мәдени-ағартушылық және танымдық материалдар бар

* Білім алушының пәнді оқуға ыңғайлы қарқынмен және оның жеке ерекшеліктеріне байланысты материалды меңгерудің таңдалған деңгейінде оқытуды ұйымдастыруға көмек көрсету

* Білім алушыларды заманауи ақпараттық технологияларға баулу, ақпараттық технологияларды меңгеру және олармен тұрақты жұмыс істеу қажеттілігін қалыптастыру

Студенттердің дербестік деңгейін тексеру қорытындысы бойынша эксперименталды топтарда айтарлықтай өсу байқалады. Эксперименталды топ студенттері тапсырманың мақсатын өз бетінше анықтайды,оқу іс-әрекеттерін, олардың дәйектілігін дұрыс таңдайды, үнемі бақылауды жүзеге асырады, бұл өзіндік қызметке деген қажеттіліктің қалыптасуын көрсетеді. Сауалнаманы талдау көрсеткендей, эксперименталды топ студенттерінің 94% СОР-ды пайдалану пәнді оқуға кететін уақытты едәуір қысқартады деп санайды; 97% СБР-ны пайдалана отырып сабақтар жүйелі түрде жүргізілгенін қалайды, өйткені осы ресурстардың арқасында зерттелетін тақырыптарда бағдарлану оңай, негізгі санаттар нақты есте қалады және олардың мазмұны тереңірек түсінуге мүмкіндік береді деп бағалайды.

Осылайша, педагогикалық ЖОО-ның оқу үрдісінде СБР-ны қолдану: мультимедиялық сүйемелдеумен студенттерге оқылатын дәрістік курс, электрондық оқулықты, видеодәрістерді, виртуальды зертханаларды, компьютерлік іскерлік ойындарды, веб-квестерді және т. б қолдану, СБР-ны қолданудың анықталған және негізделген педагогикалық шарттарын ескере отырып қолданылатын бақылау және өзін-өзі бақылау тестерінің кешендері. студенттердің білімін арттыру құралдары студенттерге жеке-жеке, оқу материалын меңгерудің бір деңгейінен екіншісіне барынша жоғары қарқынмен көшуге мүмкіндік берді; тұрақты оқу уәждемесін қалыптастыруға, өзіндік ізденіс-шығармашылық қызметті ынталандыруға, өздігінен білім алу және өзін-өзі ұйымдастыру тетіктерін іске қосуға ықпал етті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Берденкулова А. Ж.,Шөкен Ж. С. Сабақта мультимедиялық технологияларды қолдану тиімділігі// III международной научно-практической конференции «Членство в ВТО: перспективы научных исследований и международного рынка технологий» - Аммане (Иордания) 2018. - 343-347 б

2. Примбетова А. И. Жоғары оқу орындарында студенттердің экологиялық білімін арттыруда инновациялық технологияларды пайдаланудың педагогикалық аспектілері//. - Нұр-сұлтан, Қазақстан-

ның ғылымы мен өмірі- 2019-№1. -113-118 б
3. Еспенбетова Ш. О. Білім беруде интерактивті компьютерлік технологияларды қолдану болашақ маманды қалыптастырудың біртұтас тәсілі //«Жаратылыстану және жаратылыстану-ғылыми білім берудің өзекті мәселелері» тақырыбындағы Халықаралық ғылыми-практикалық конференция. -Қызылорда, 2019. -205-208 б
4. Таштауова Ж. Х. Теңізбаева Г Болашақ бастауыш сынып мұғалімін инновациялық іс-әрекетке даярлау үдерісі // - Нұр-сұлтан, Қазақстанның ғылымы мен өмірі №2/2 (56) 2018, 189-191б.
5. Салғараева Г. И., Сейтбекова Н. Т. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың көмегімен студенттердің зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру//- Нұр-сұлтан, Қазақстанның ғылымы мен өмірі №3/3 (59) 2018, 228-231б.
6. Әлімов А. Қ. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. – Алматы: «Жедел басу баспаханасы», 2009. – 328 б
7. Н. Н. Нұрахметов, Г. Н. Альдибекова Кредиттік оқыту жүйесіндегі дәрістің мәні және оның студенттің өздік жұмысына әсері// -Алматы, ҚазҰУ Хабаршысы. Химия сериясы. - 2007. –№ 1(45). - С. 482-486.
8. Әлімов А. Қ. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. – Алматы: «Жедел басу баспаханасы», 2009. – 328 б.
9. Балықбаева Г. Т.,Дәрмағамбет К. Х.,Төлегенова Г. Ө. Интербелсенді оқыту әдістерін оқу процесінде қолдану - ҚазҰУ Хабаршысы. Химия сериясы. 2012. № 3 (67) с. 219-222

ӘОЖ 378

Бузаубакова Клара Джайдарбековна
педагогика ғылымдарының докторы, профессор м. а.
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДІҢ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА «ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІК» ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚУЛЫҒЫН ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада Цифрлы Қазақстан жағдайында жаһандық бәсекеге қабілетті креативті педагогикалық кадрларды дайындауда «Педагогикалық шеберлік» электронды оқулығының мақсаты, міндеттері, мүмкіндіктері, негізгі артықшылықтары және ерекшеліктері айқындалады.

Болашақ педагогтердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыруда «Педагогикалық шеберлік» электронды оқулығының мазмұны ашылып, құрылымы беріледі: теория; білгенге маржан; ұлыдан ұлағат; глоссарий; фотогалерея; әдебиеттер.

Ал теория блогі тест, блиц тур, бейнесабақ, психологиялық тест, педагогикалық жағдаят, педагогикалық тренинг, шығармашылық тапсырмалармен толықтырылған.

Электронды оқулықтың басты ерекшелігі – теориялық материалдың болашақ педагогтердің креативті ойлауына, шығармашылық-зерттеушілік ізденісіне негізделген қызықты материалдармен толықтырылып жасақталуы.

Түйінді сөздер: Ақпараттық-коммуникативтік құзіреттілік, педагогикалық шеберлік, болашақ педагог, электронды оқулық, бас мәзір.

Резюме. В статье раскрываются возможности, цели, задачи, основные преимущества и особенности использования электронного учебника «Педагогическое мастерство» при подготовке конкурентоспособных педагогических кадров в условиях Цифрового Казахстана.

Раскрыты содержание и структурные компоненты электронного учебника «Педагогическое мастерство» при формировании информационно-коммуникативной компетенции будущих педагогов: теория; знание-сила; наследие ученых; глоссарий; фотогалерея; литература.

Блог «Теория» дополнен такими материалами как тест, блиц тур, видеоурок, психологический тест, педагогическая ситуация, педагогический тренинг, творческое задание.

Особенность электронного учебника – теоретическая часть дополняется интересными материалами, содействующими креативному мышлению, творческо-исследовательскому поиску будущих педагогов.

Ключевые слова: информационно-коммуникативная компетенность, педагогическое мастерство, будущий педагог, электронный учебник, главное меню.

Summary. The article reveals the opportunities, goals, tasks, main advantages and peculiarities of using the electronic textbook «Pedagogical skills» in the preparation of competitive teaching staff in the conditions of Digital Kazakhstan.

The content and structural components of the electronic textbook «Pedagogical skill» in forming the information and communication competence of future teachers such as theory, knowledge-power, the legacy of scientists, glossary, photo gallery, literature are revealed.

The «Theory» blog is supplemented with such materials as a test, a blitz tour, a video lesson, a psychological test, a pedagogical situation, a pedagogical training, and a creative task.

The peculiarity of the electronic textbook is that the theoretical part is supplemented with interesting materials that promote creative thinking, creative research for future teachers.

Keywords: information and communication competence, pedagogical skills, future teacher, electronic textbook, main menu.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: «Педагогикалық білім беруді жақсарту мақсатында педагогикалық мамандықтар бойынша кадрлар даярлауды жүзеге асыратын жоғары оқу орындары мен коллеждерді бейіндеу жүзеге асырылатын болады. Бұл үшін педагогтер даярлауды жүзеге асыратын жоғары оқу орындарына қойылатын біліктілік талаптары күшейтілетін болады» – деп атап көрсетілгендей, Цифрлы Қазақ-

стан жағдайында болашақ педагогтердің ақпараттық-коммуникативті құзіреттіліктерін қалыптастырудың маңызы зор [*www. edu. gov. kz*].

Болашақ педагогтердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігі болашақ педагогтің креативті ойлау қабілеті, әдіснамалық рефлексия, жаңалыққа деген талпынысы, инновациялық технологияларды шығармашылықпен пайдалану, оқу-тәрбие процесін жетілдіру мақсатындағы ұдайы ізденістері, педагогикалық инновацияларды өз іс-тәжірибесінде жүйелі пайдалану, оқу-тәрбие процесін ұтымды басқара алу және т. с. іс-әрекеттерінен көрініс табады [*Таубаева Ш. Т., Иманбаева С. Т., Берикханова А. Е., 2018, 350 б.*].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кәсіби педагогикалық іс-әрекеттің нәтижелі болуы болашақ педагогтың біліктілігін, іскерлігін, құзыреттілігін қажет етеді. Біліктілік, жалпы алғанда, маманның жеке мүмкіндіктері, оның білімі мен тәжірибесі, соның арқасында ол өзінің көздеген мақсатына қол жеткізеді. Ал құзыреттілік – тәжірибеде көрінетін біліктілік, болашақ педагогтың барлық ішкі және сыртқы мүмкіндіктерін толық пайдаланып, табысты нәтижеге қол жеткізе алатын қабілеті, іскерлігі; болашақ педагогтың маман ретінде өз білімін, кәсіби шеберлігін, мәдениеттілігін көтеріп, қазіргі заман талабына сай бейімдей білуі [*Бузаубакова К. Д., 2018, 314 б/, Бузаубакова К. Д ., 2020, 329 б*].

Болашақ педагогтің кәсіби құзыреттілігі оның кәсіби және даралық қасиеттерімен сипатталады. Болашақ педагогтың кәсіби құзыреттілігі – педагогикалық іс-әрекетті жүзеге асыру үшін жоғары нәтижеге қол жеткізетін оның теориялық және практикалық дайындығының бірлігі.

Болашақ педагогтың коммуникативті құзыреттілігі эмоциялық тұрақтылық, аяғына дейін тыңдай білу қабілеті, қуаттай білу іскерлігі, сыпайылық, тілдік шеберлігі және т. б. кәсіби маңызды интегративті сапалық көрсеткіштермен сипатталса, ал ақпараттық құзыреттілік болашақ педагогтың жаңа ақпаратты іздестіру, жинақтау, сұрыптау, өңдеу пен тиімді жұмыс істеу қабілетімен ерекшеленеді .

Болашақ педагогтердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігі болашақ педагогтің ұжымда топтық жұмыс жасай алуы; өзіне жауапкершілікті ала білуі; бірлесіп шешім қабылдай алуы; жан-жақты білім алуға құштарлық; өз ойын ашық жеткізе алуы; өзара ынтымақтастық қарым-қатынас орната алуы; ұжымның пікірімен санаса алуы; өзінің көзқарасын дәлелдей алуы; қажетті мәліметті, ақпаратты өз бетінше іздеп, таба алуы; алынған мәліметті өңдей алуы; жаңаны білсем, үйренсем деген талпынысы; шығармашыл ізденісі [*Amirova A., Buzaubakova K., Akhmetova A., Ospanbekova M., Abdirassilov M., Aubakirova S., 2016, p. 3853-3859*].

Педагог кадрларды даярлайтын жоғары оқу орындарында болашақ педагогтердің ақпараттық-коммуникативті құзіреттіліктерін қалыптастыруда электронды оқулықтар айрықша қызмет атқарады.

Болашақ педагогтер білім беру мен оқыту процесіндегі заманауи процесінде инновациялық ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды үйрену және тиімді пайдаланудың әдіс-тәсілдерін меңгеру үшін педагогикалық жоғары оқу орындарында оқытылатын «Педагогикалық шеберлік» пәнінің атқаратын рөлі ерекше.

«Педагогикалық шеберлік» электронды оқулықтың бас мәзірі 6 блоктан тұрады: теория; білгенге маржан; ұлыдан ұлағат; глоссарий; фотогалерея; әдебиеттер.

Электронды оқулықтың бас мәзірінің соңына қарай ортасында «Шығу» шертпесі және оң жағында «Автор» шертпесі орналасқан.

Электронды оқулықтың «Теория» блогын басқанда 15 ұяшық шығады: 1 лекция; 2 лекция; 3 лекция; 4 лекция; 5 лекция; . . . 15 лекция.

«1 лекция» ұяшығын басқанда 1-тақырыптың мазмұны ашылады. 1-тақырыптың жоғары сол жақ шетінде кішкентай 2 ұяшық орналасқан: үй пішініндегі ұяшық; өзара бір-біріне параллель көлдеңеннен орналасқан 3 сызықшамен бөлінген тіктөртбұрыш пішіндегі ұяшық.

«Теория» блогындағы «1 лекция» ұяшығын басқанда болашақ педагог пәннің «Педагогикалық шеберліктің педагогикалық мәдениеттің компоненті ретіндегі мәні мен мазмұны» тақырыбымен таныс болады. Электронды оқулықта тақырып болашақ педагогтің ақпараттық-коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыратындай топтастырылған.

Мысалы, 1-суреттегі мұғалімнің кәсіби мәдениетінің тек 4 құраушысы (сапалары) ғана беріледі:

– педагогикалық (кәсібилік);
– моральдық-этикалық;
– психологиялық;
– жеке тұлғалық.

«Педагогикалық (кәсібилік» сөзін үстінен басу арқылы болашақ педагог төмендегідей мұғалімнің кәсіби мәдениетінің педагогикалық (кәсібилік) сапасын меңгереді: ұйымдастырушылық; білімнің тереңдігі; ғылыми білім; дарындылық; шығармашылық; зерттеушілік.

Ал «моральдық-этикалық» сөзін үстінен басу арқылы болашақ педагог төмендегідей мұғалімнің кәсіби мәдениетінің моральдық-этикалық сапасын меңгереді: адамгершілік; ақиқатқа құштарлық; мейірімділік; жауапкершілік және қарапайымдылық.

Ары қарай болашақ педагог тақырып мәтінің оқи отыра мұғалімнің кәсіби мәдениетінің әрбір құраушысының мәнімен таныс бола алады. Электронды оқулықтың «Теория» блогындағы

жаңа материал болашақ педагогтің сындарлы ойлауға, шығармашылық ізденіске жетелейтін топтастырылған.

Болашақ педагог үй пішініндегі ұяшықты басып, бас мәзірге қайта келеді. Ал өзара бір-біріне параллель көлдененнен орналасқан 3 сызықшамен бөлінген тіктөртбұрыш пішіндегі ұяшықты басып, 1-тақырыптың бас мәзірінде орналасқан тест; блиц тур; бейнесабақ; психологиялық тест; педагогикалық жағдаят; педагогикалық тренинг; шығармашылық тапсырмамен таныс болады.

Электронды оқулықтың «Тест» ұяшығында әрбір тақырып бойынша білімді бақылау мен бағалауға арналған 10 тест тапсырмалары беріледі. Жауап дұрыс болса – жасыл белгі, ал дұрыс болмаса – қызыл түспен белгі беріледі; тест соңында қанша сұраққа дұрыс жауап берілгені және оған қанша уақыт кеткенін көрсетеді.

«Қайтадан» шертпесін басу арқылы нәтижені жақсартуға болады. Бұл жолы тест тапсырмаларының келу реті немесе рет саны ауысады.

Әрбір тақырыптан кейінгі берілген «Тест» ұяшығындағы тест тапсырмалары болашақ педагогтің жаңа материалды қалай меңгергендігін тексеруге мүмкіндік береді. Әрбір тақырыпта 10 тест тапсырмасы беріледі. Әрбір тесті оқып, жауабын таідауға 20 секунд беріледі. 2 минут 40 секунд болғанда, тест қорытындысы бойынша мәлімет шығады: тест жауаптарына жұмсалған уақыт, дұрыс жауап берген тест сұрақтарының саны.

Егер болашақ педагогтің тест нәтижесіне көңілі тоймаса, онда тестті қайтадан тапсырып, нәтижені жаңалауға мүмкіншілігі болады. Тестті әрбір қайталаған сайын тесттің рет саны өзеріп отырады. Мұның өзі болашақ педагогті өзін-өзі бақылауға, өзін-өзі тексеруге, дұрыс жауапты іздестіруге, оны есте сақтауға машықтандырады.

Өзара бір-біріне параллель көлдененнен орналасқан 3 сызықшамен бөлінген тіктөртбұрыш пішіндегі ұяшықты басып, 1-тақырыптың бас мәзіріне шығуға болады.

Электронды оқулықтың «Блиц тур» ұяшығында 1,2,3,4,5 сандарымен белгіленген 5 шертпе орналасқан. «Блиц тур» ұяшығында «Кім жылдам, кім зерек?» ойыны ретінде блиц-тур сұрақтары беріледі. Әр тақырыпта 5 блиц-тур сұрақтары беріледі.

Электронды оқулықтың «Блиц тур» сұрақтары болашақ педагогтерді сындарлы ойлаға, өз ойларын ашық айтуға жетелейді; болашақ педагогтер теорияда алған жаңа білімдерін белгісіз жағдайда қалай пайдалануға болатындын үйренеді.

Таңдаған ұяшықты ашқанда сұрақ мәтіні, берілген уақыт – 20 секунд жүріп отырады, 20 секунд уақыт өткеннен кейін дұрыс жауап ашылады.

Электронды оқулықтың «Бейнесабақ» шертпесін басу арқылы 1-тақырыптың мазмұнын ашатын бейнесабақты көруге болады. Бейнесабақ блогында автор мен Республиканың жаңашыл мұғалімдері өткізген сабақтардан үзінділер беріледі. Әрбір бейнесабақ тақырып мазмұнын ашатындай іріктелген.

Жаңашыл мұғалімдердің инновациялық мазмұнындағы бейнесасабақтарын көріп, зерделеу барысында болашақ педагогтер мұғалім мен оқушы арасындағы оңтайлы қарым-қатынас жасаудың әдіс -тәсілдерімен танысады, сабақтарды талдап, инновациялық технологиялар бойынша жаңа ақпарат алады; нәтижесінде коммуникативтік құзыреттіліктері қалыптасады.

Электронды оқулықтың «Психологиялық тест» шертпесін басу арқылы 1-тақырыптың мазмұнын ашатын психологиялық тестті көруге болады. «Психологиялық тест» мәзірінің соңғы орта тұсында орналасқан «Тестілеу қорытындылары» шерпесін басу арқылы тест қорытындысымен таныс болуға мүмкіндік бар.

Электронды оқулықтың «Психологиялық тест» блогіндегі психологиялық тесттерді орындау барысында болашақ педагог педагогикалық процесті басқарудағы мұғалім мен оқушының оңтайлы педагогикалық қарым-қатынас жасаудың психологиялық ерекшеліктерін айқындап, оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруға қойылатын психологиялық талаптар жүйесімен танысып, өзінің эмоциясын басқара алуды игереді; нәтижесінде болашақ педагогтің өзін-өзін тану, өзін-өзін анықтау, болашаққа сеніммен қарау және т. б. құзіреттіліктерді меңгереді.

Электронды оқулықтың «Педагогикалық жағдаят» шертпесін басу арқылы 1-тақырыптың мазмұнын ашатын 5 педагогикалық жағдаятпен танысып, оны шешу ұсынылады.

Электронды оқулықтың «Педагогикалық жағдаят» блогіндегі педагогикалық жағдаяттарды және кейстерді шешу барысында болашақ педагог шынайы өмір жағдайында өз мамандығының қыр-сырымен танысады, педагогикалық жағдаяттарға талдау жасай отырып, педагогикалық процесті зерделеуді, диагностикалауды үйренеді; педагогикалық мониторинг жасау бойынша жаңа ақпарат ала отырып, оңтайлы коммуникативтік қарым-қатынас жасаудың тиімді жолдарын меңгереді.

Ал электронды оқулықтың «Педагогикалық тренинг» шертпесін басу арқылы тақырыптың мазмұнын ашатын педагогикалық тренингтің үлгі-жоспарымен және «Шығармашылық тапсырма» шертпесін басу арқылы тақырыптың мазмұнын ашатындай шығармашылық тапсырмамен танысуға болады.

Электронды оқулықтың «Педагогикалық тренинг» блогіндегі педагогикалық тренигтің үлгі-жоспарымен, мазұнымен таныса отырып, тек жаңа ақпарат ғана алып қоймайды, сонымен қатар инновациялық мазмұндағы педагогикалық тренигтерді жобалауды үйренеді; нәтижесінде

болашақ педагогтің бойында жаңа ақпаратты іздеу, сұрыптау, іріктеу және т. б. шығармашылық құзіреттіліктері қалыптасады.

Электронды оқулықтың «Шығармашылық тапсырма» блогіндегі Республикаға танымал жаңашыл мұғалімдермен білім беру сапасын жақсарту бағытында жүргізілген сұхбаттарды зерделей отырып, педагогикалық процестің нәтижесін саралауды үйренеді; ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізу бойынша жаңа ақпарат алады; нәтижесінде болашақ педагогте өз пәні бойынша бойынша шығармашылық тапсырмаларды құрастыра алатындай шығармашылық-зерттеушілік құзыреттіліктері қалыптасады.

Электронды оқулықтың «Ұлыдан ұлағат» блогында атақты педагогтер мен ғалымдардың, ағартушылардың даналық, нақыл сөздері топтастырылса, «Глоссарий» блогында «Педагогикалық шеберлік» пәніне қатысты негізгі ұғымдар мен терминдер алфавиттік ретпен беріледі.

Электронды оқулықтың «Фотогалерея» блогында «Педагогикалық шеберлік» пәні сабағында түсірілген фотосуреттер топтастырылған. Қай суретті көргіңіз келсе, ағылшын тілінде жазылған «TarSPU» сөзін сол суреттің тұсына әкеліп, шертсеңіз, ол сурет үлкейіп, мониторға шығады. Фотосуреттің сол жақ астыңғы бөлігіндегі «кері» шертпесін басу арқылы қайтадан фотогалереяның бас мәзіріне шығуға болады. Бас мәзірінде бірден барлық фотосуреттерді қарауға толықтай мүмкіншілік бар.

Электронды оқулықтың «Әдебиеттер» блогында «Педагогикалық шеберлік» пәні бойынша әдебиеттер ұсынылады. «Әдебиеттер» мәзірінің сол және оң орта тұсындағы орналасқан « > », « << > > », « < » шертпелері арқылы артқа немесе алға қайта баруға (жылжуға) болады, қажетті әдебиеттер іздестіріледі.

«Әдебиеттер» мәзірінің жоғары оң шетіндегі «Басты бет» шерпесін басу арқылы 1- тақырыптың бас мәзіріне қайта баруға болады.

Электронды оқулықтың «Автор» блогында автор туралы мәлімет беріледі. «Автор» мәзірінің жоғары оң шетіндегі «Кері» шерпесін басу арқылы 1-тақырыптың бас мәзіріне қайта баруға болады.

Электронды оқулықтың Бас мәзіріндегі «Шығу» шерпесін басу арқылы электронды оқулықты жабуға болады.

«Педагогикалық шеберлік» электронды оқулығының басты ерекшелігі – теориялық материал болашақ педагогтің креативті құзіреттілігін қалыптастыратындай етіп топтастырылған.

«Педагогикалық шеберлік» электронды оқулығы болашақ педагогтерді педагогикалық шеберліктің қыр-сырымен таныстырып, педагогикалық іс-әрекеттің теориясымен қаруландырады; болашақ педагогтердің өзінің кәсіби қызметіне жүйелі көзқарасын және кәсіби маңызды жеке тұлғалық сапасын (ізгілік, адамгершілік, деонтологиялық парыз, педагогикалық ойлау, ұжымшылдық, педагогикалық әдеп, толеранттылық және т. б.) қалыптастырады; болашақ педагогтердің өзінің кәсіби қызметіне жүйелі көзқарасын қалыптастырады; болашақ педагогтердің шығармашылық ғылыми-ізденіс жұмыстарға, өздігінен білім алуына дайындығын қалыптастырады; болашақ педагогке *инновациялық технологияларды оқу-тәрбие процесіне тиімді қолдануға мүмкіндік береді; оқытуда іс-әрекетке бағыттап жүргізуді көздейді; студенттердің танымдық белсенділіктерін арттыруға көмектеседі; оқытудың интербелсенді әдіс-тәсілдерін қолдануға көмектеседі; болашақ педагогтердің креативті құзыреттіліктерін дамытады.*

«Педагогикалық шеберлік» электронды оқулығын пайдаланғанда болашақ педагогтер сындарлы ойлау нәтижесінде жаңа ақпарат жинауды; нақты дәлелдерді сын тұрғысынан талдау мен бағалауды; кепілдендірілген шешімдер мен жинақталған қорытындылар; ауқымды тәжірибе негізінде болжамдар мен ұтымды ұсыныстарды жасауды меңгереді.

Болашақ педагог берілген мәнмәтінді есепке ала отырып, бақылау мен тыңдау арқылы дәлелдер жинастыру және шешім қабылдау үшін талапқа сай өлшемдерді қолдану сияқты дағдыларды қалыптастырады.

«Педагогикалық шеберлік» электронды оқулығын пайдаланғанда болашақ педагогтердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастырудың төмендегідей артықшылықтары бар:

- болашақ педагогтер өз бетінше жұмыс жасайды: болашақ педагог өздігінен ізденіп, қарастырылған материалдардан өзіне қажетті материалды, жаңа ақпаратты дер кезінде таба алады;
- болашақ педагогтердің танымдық белсенділігі артады: әртүрлі деңгейдегі таным процесі барысында болашақ педагог өзінің қызығушылығы мен қажеттілігінен шығатын мәселелерді тиімді шешу белсенділігін арттырады.

болашақ педагогтердің креативті ойлауы қалыптасады: болашақ педагогке ең қиын сұрақтарға жауап табуға, шешім шығаруға, сындарлы ойлауға жол ашылады; болашақ педагог өзінің, өзгенің көзқарасын бағалап, сол арқылы сыни ойлай білуді үйренеді; болашақ педагог салыстыра отырып, бұрынғы өтіп кеткен материалдар мен жаңа білім арасындағы логикалық байланыстарды анықтауды үйренеді;

- болашақ педагогтердің шығармашылық ізденісі қалыптасады: мәселені қоя білу, сұрақтарға жауап іздеу, нәтижені сұрыптау және т. б. зерттеушілік құзыреттілігі қалыптасады; сыни тұрғыдан ойлау нәтижесінде болашақ педагогтер қойылған мәселені шешуде оңтайлы шешім тауып, оны дәлелдермен негіздейді; мәселені

шешудің басқа жолдарын іздестіреді; педагогикалық процеске жан-жақты терең зерттеу, бақылау, талдау жасайды; өз ойын, өз тұжырымын дәлелдеуге тырысады; ең бастысы болашақ педагог өз бетінше білімді игереді; өзін-өзі дамытады.

Болашақ педагогтердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттіліктері олардың сыни ойлау, жаңа ақпараттарды іздеу, өңдеу дәне сұрыптау сияқты практикалық машықтар арқылы ғана қалыптасатындықтан жоғары оқу орындарында электронды оқулықтарды пайдаланудың маңызы ерекше.

Ең маңыздысы – оқытушының бұл жағдайда дайын білімді түсіндіріп қоюшы, бақылаушы, бағалаушы емес, танымдық іс-әрекетті ұйымдастыратын шығармашылық іс-әрекеттің ұйытқысы болатындығы.

ҚОРЫТЫНДЫ

Электронды оқулықтың ерекшелігі – теориялық материалдың ішіндегі сурет, кестелер студенттердің креативті ойлауына, шығармашылық ізденісіне негізделген.

Қазіргі таңда қашықтықтан оқыту жүйесіне арнап заманауи электронды оқулықтарды әзірлеуде оқу материалдарын сұрыптап, ең тиімдісін алу қажет. Электронды оқу материалдарының көпшілігі әлі күнге дейін статикалық гипермәтін түрінде жасалады да, оған Flash анимацияларды кіріктіреді. Соңғы жүргізген зерттеулер көрсеткендей, оқытудың белсенді әдістерін қамтамасыз ететін интерактивті, мультимедиалық білім беру ресурстарын пайдаланғанда білім беру процесі жоғары сапалы деңгейге көтеріледі.

Білім беру процесінде «Педагогикалық шеберлік» электронды оқулығын пайдаланғанда болашақ педагогтер алуан түрлі ақпараттық және бейне материалдарды пайдалану арқылы білімін жан-жақты жетілдіреді, сындарлы ойлау қабілеті артады, пәнге деген қызығушылығы артып, шығармашылық ізденісі қалыптасады, тақырыптың түсінбеген жерлерін қайта-қайта қарап, зерделеуге мүмкіндік ашылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы // http:// www. edu. gov. kz

2. Таубаева Ш. Т., Иманбаева С. Т., Берикханова А. Е. Педагогика: Оқулық. -Алматы: ОНОН, 2018. -350 б.

3. Бузаубакова К. Д. Педагогикалық шеберлік. Оқулық. -Тараз: ИП «Бейсенбекова А. Ж. », 2018. -314 б.

4. Бузаубакова К. Д. Педагогика. Оқулық. -Тараз: ИП «Бейсенбекова А. Ж. », 2020. -329б.

5. Amirova A., Buzaubakova K., Akhmetova A., Ospanbekova M., Abdirassilov M., Aubakirova S.) Innovative technology is the basis of the formation of professional competence of future professionals in primary school// Social Sciences. -2016. -V. 11-lss. 16-P. 3853-3859.

ӘОЖ 378

Бузаубакова Клара Джайдарбековна
педагогика ғылымдарының докторы, профессор м. а.
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

Бупетаева Сауле Жакиповна
аға оқытушы, педагогика магистрі
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

ДУАЛДЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРАКТИКА

Түйін. Мақалада Қазақстан Республикасы білім беру мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру аясында дуалды үздіксіз психологиялық-педагогикалық практиканың жаңа мақсаты мен міндеттері айқындалады.

Сондай-ақ, 2 курста дуалды педагогикалық практика барысында студент-практикант орындайтын жұмыстардың мазмұны ашылады.

Түйінді сөздер: Дуалды практика, кәсіби құзыреттілік, технологиялық құзыреттілік, ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілік, болашақ педагог.

Резюме. В статье определены новые цели и задачи дуальной непрерывной психолого-педагогической практики в условиях реализации государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы.

А также в статье раскрыто содержание дуальной педагогической практики студентов 2 курса.

Ключевые слова: Дуальная практика, профессиональная компетентность, технологическая компетентность, информационно- коммуникативная компетентность, будущий педагог.

Summary. The article defines new purposes and objectives of dual continuous psychological and pedagogical practice in the implementation of the state program for the development of the program of education and science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025.

The article also reveals the content of dual pedagogical practice for the 2nd year.

Keywords: Dual practice, professional competence, technological competence, information and communication competence, future teacher.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауындағы: «Еліміздің бюджеті екі негізгі мақсатқа бағытталуы тиіс – экономиканы дамыту және әлеуметтік мәселелерді шешу. Әлеуметтік салада мынадай бағыттарға баса мән беру керек. Бірінші. Білім беру сапасын жақсарту**.** Біз оқушылардың қабілетін айқындап, кәсіби бағыт-бағдар беру саясатына көшуіміз қажет. Бұл саясат орта білім берудің ұлттық стандартының негізі болуы тиіс . . . . «Білім экономикасы», еңбек өнімділігін арттыру, инновацияны дамыту, жасанды интеллекті жаһандық дамудың негізгі факторларына айналды» – деп атап көрсеткендей, білім сапасын арттыру бүгінгі күннің өзекті мәселесі [*ҚР Президенті Қ. Тоқаев, жолдауы, 2019*].

Қазақстан Республикасы Білім беру мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру аясында педагогикалық жоғары оқу орындарында төмендегідей міндеттер қойылуда:

– үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесін модернизациялау; Қазақстанның рухани жаңғыру бағытында ұлттық сананы қалыптастыру;

– білім берудің жаһандану жағдайында педагогикалық кадрларды кәсіби дайындаудың теориялық-әдіснамалық негіздерін қарастыру;

– ғаламдық бәсекелестік ортадағы заманауи білім берудің жаңа парадигмалары аясында зияткер тұлғаны қалыптастыру;

– Назарбаев зияткерлік мектептері мен Назарбаев университетінің инновациялық іс-тәжірибесін үйрену, зерттеу, тарату, насихаттау; педагогтың шығармашылық әлеуетін жетілдіру;

– XXI ғасырдың сын-қатерлі контексіндегі оқытудың ғылыми-әдістемелік деңгейін және білім сапасын арттыру жолдарын қарастыру [*мемлекеттік бағдарламасы 2019*].

Соңғы онжылдықтағы әлеуметтік-экономи-

калық жаңару барлық салаларға, соның ішінде білім беру саласына да өзгеріс енгізді. Әлемдік білім берудің даму тенденциялары қазіргі білім беру жағдайында мемлекет пен қоғамның талаптарына сәйкес келуімен әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге жауап бере алатын әлеуметтік бейімделгіш механизм ретінде әрекет ететіндігін көрсетеді.

Болашақ педагогтің кәсіби-педагогикалық дайындық жүйесі әлеуметтік жүйе болып саналады. Кез келген әлеуметтік жүйенің мақсаты адами ресурстарды, адами капиталды дамыту болып табылады. Кәсіби-педагогикалық дайындық жүйесінің басты мақсаты – қазіргі заман талаптарына жауап беретін құзыретті, бәсекеге қабілетті, креативті болашақ педагогтерді даярлау.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Назарбаевтың «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Бізге техникалық кадрлар даярлау барынша қажет. Техникалық және кәсіби білім беру инвестициялық саясаттың негізгі бағыттарының бірі болуы тиіс. Бұл үшін Германия, Канада, Австралия және Сингапур сияқты мемлекеттермен бірге кадрлар дайындау орталықтарын бірлесіп құру керек. Олар бүкіл еліміз үшін техникалық және кәсіби білім беру жүйесінің моделі болады» – деп атап көрсеткендей, халықаралық техникалық және кәсіби білім беру орталықтарының тәжірибелерін қазақстандық нарыққа бейімдеу арқылы жаһандық бәсекеге қабілетті креативті мамандар дайындай аламыз [*Н. Назарбаев, жолдауы, 2015*].

Дуалды оқыту жүйесі – оқу орындарындағы оқытуды өндірістік іс-әрекетпен ұштастырып қарастыратын білім беру жүйесі. Дуалды оқыту жүйесінде бір жағынан кәсіптік мектеп немесе жоғары оқу орны, екінші жағынан білім беретін мекеме, өндіріс орындары бірлесе жұмыс жасайды. Екі мекеме де бір-біріне тәуелсіз серіктес бола алады. Ең бастысы, дуалды оқыту жүйесінде білім алған болашақ мамандар өндірістік практикадан өткен мекемеде жұмысқа қалдырылады [*Корнеева Л. И., 2001, 210 с., Федотова Е. Е., 2001, 145 с., Федотова Е. Е., 2003, 120 с.*].

Педагогикалық жоғары оқу орына дуалды оқыту жүйесін ендірудің мақсаты – болашақ педагогтердің теориялық және практикалық құзыреттілігін қалыптастыру, оған танымдық және кәсіби іс-әрекетте оны белсенді қолдана алатындай етіп көмектесу.

Болашақ педагогтер төмендегідей құзыреттіліктерді меңгеру тиіс:

1) теориялық білім, білік және дағдыларын тәжірибеде, кез келген белгісіз жағдайда қолдана алуы;

2) білім беру саласындағы инновациялық технологияларды игеруі;

3) бәсекеге қабілетті креативті тұлға ретінде өзін-өзі ұдайы жетілдіре алуы.

Ең маңыздысы, оқытуды өндірістік іс-әрекетпен ұштастыратын жас маманды сол өндірісін орнында жұмысқа қалдыру мақсат етіледі.

Қазіргі кезеңде Тараз мемлекеттік педагогикалық университетінде (ТарМПУ) дуалды оқыту жүйесі эксперименттік режим тұрғысынан төмендегідей 6 мамандықтарға ендірілді:

1) 6В01201- Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу мамандарын даярлау;

2) 6В01404- Дене шынықтыру және спорт жаттықтырушыларын даярлау;

3) 6В01901 - Логопедия;

4) 6В01902 - Олигофренопедагогика;

5) 6В02102- Дизайн;

6) 6В01801- Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану мамандарын даярлау.

Бұндағы негізгі мақсат – еңбек нарығының сұранысын қанағаттандыратын мамандарды дайындау. Дуалды оқыту жүйесі мен жоғары мектептегі дәстүрлі оқыту жүйесінің арасындағы айырмашылық – практика және теорияны интеграциясы.

Студенттерді дайындаудың практикалық бөлігі Тараз қаласындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінде *(НЗМ)*, «Тараз-Арена» жаңа спорт сарайында, «Аспара» колледжінде, «Асыл Дизайн» сән үйінде, балалардың шығармашылық даму орталығында, «Інжу» инновациялық типтегі бала бақшасында және жалпы орта білім беретін мектептер мен гимназияларда өткізіледі.

Дуалды білім беру жүйесіне ендірілген 6В01201- Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу мамандарын даярлау мамандығы бойынша серіктес білім беру мекекесі болып табылатын «Інжу» балабақшасы, мектеп-гимназия кешенімен кафедра базасы (филиалы) ретінде келісімшарт жасалды. Нәтижесінде аймақ экономикасында еңбек нарығында жоғары сұранысқа ие, бәсекеге қабілетті тәрбиеші-педагог кадрлар легі қосылмақ.

«Інжу» жекеменшік балабақша мектеп-гимназия кешенінде дуалды оқу бағдарламасына төмендегідей пәндер ендірілді:

1) «Мектеп жасына дейінгі баланың тілін дамыту әдістемесі» (3 курс, 5 семестр, 3 кредит, тәжірибелік сабақ);

2) «Мектеп жасына дейінгі балалардың қарапайым математикалық түсініктерін қалыптастыру» (2 курс, 3 семестр, 3 кредит, зертханалық сабақ);

3) «Мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесін ұйымдастырудың технологиясы» (2 курс, 3 семестр, 3 кредит, зертханалық сабақ).

6В01404-Дене шынықтыру және спорт жаттықтырушыларын даярлау мамандығы бойынша дене шынықтыру мамандарының кәсіптік дайындық деңгейін көтеруге мақсат қойып, спорт мектебінің жаттықтырушыларымен бірігіп жаттық-

тыру сабақтарын ұйымдастырады. Пәнді дуалды оқыту барысында гимнастика жаттықтырушысы, дене шынықтыру мұғалімі және бұқаралық шынықтыру-сауықтыру жұмыстарын ұйымдастырушылардың теориялық және кәсіптік тәжірибелік білімдері мен дағдыларын заманауи талаптарға сәйкес үйренеді.

6В02102-Дизайн мамандығы бойынша «Бұйымды конструкциялау», «Киім технологиясы», «Киімді модельдеу» пәндері дуалды оқу базасында жүргізіледі. «Асыл-дизайн» сән үйінде кәсіптік оқыту және дизайн мамандықтары бойынша білім алып жатқан болашақ мамандар бұйымды тігуді, пішуді және сәнді қолданбалы өнер, яғни заманауи құрал жабдықтарда жұмыс істеуді, матаға ою салу, сурет салу, сәндеуді тікелей іс жүзінде үйренеді.

6В01901-Логопедия мамандығын дуалды оқыту жүйесіне көшіруде **ТарМПУ** базасында Балалардың сөйлеу тілін түзету мен дамытуға қолдау көрсету және **Педагогикалық шеберлік** орталықтары ашылып, нәтижелі жұмыс жасауда. Орталықта сөйлеу қабілеті нің кемістігі бар жеткіншектер оқып, тәрбиеленуде. Бұнда болашақ педагогтер мен дефектолог мамандар мектеп жасына дейінгі балаларға жан-жақты педагогикалық, физиологиялық және психологиялық зерттеулер жасап, кемістікті түзеу бағытында жұмыстар атқарады; **инновациялық технологияларды зерделеуге арналған сабақтар мен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізеді;** педагогикалық семинар, дөңгелек үстелдер, әдістемелік тренингтер ұйымдастырады.

ТарМПУ мен НЗМ педагогтары кәсіби практиканы ұйымдастыру мен талапқа сай жүргізу мәселелерін жетілдіру жолдары бойынша ынтымақтастықта жұмыс жасап келеді. Биылғы оқу жылында НЗМ-де математика, физика, химия, биология, тарих, шет тілі мамандықтарының студенттері 10 апталық педагогикалық практикадан өтті. Бірнеше жылғы тәжірибені сараптай келе, биыл *НЗМ* ерекшеліктеріне сәйкестендірілген жаңа форматтағы педагогикалық практика электронды портфолиосы сынақтан өткізілді.

Дуалды бағдарлама әртүрлі білім беру траекториясын жүзеге асыру арқылы жеке тұлғаның жеке ерекшеліктерін, қажеттіліктерін, сұраныстары мен дара қабілеттерін ескеретіндей білім берудің вариативтілік мүмкіндіктерін арттырады.

Дуалды оқыту бағдарламасын жүзеге асырудың артықшылықтары :

– болашақ педагог бірлескен ғылыми-зерттеу жобаларын жүзеге асыруда шетелдік ғалымдармен бірге жұмыс жасауға мүмкіндік алады;

– оқытудың дуалды жүйесін енгізу бойынша жиналған озық тәжірибені жинақтау мүмкіндігі зор.

Бакалавриаттың дуалды білім беру бағдарламасы теориялық оқуды, оның ішінде студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстары, практикумдар, зертханалық және курстық жұмыстар(жобалар), оқытудың қосымша түрі, кәсіби практика және т. б. аралық және қорытынды аттестаттауды құрайды [*Қожамжарова Д., Бұзаубақова К. Ж., Сарыбекова Ж. Т., 2015, 55 б.]*.

Оқу практикасының мақсаты – болашақ педагогтерді кәсіби педагогикалық қызметті ұйымдастырудың ғылыми негіздерімен таныстыру, педагогикалық мамандыққа деген қызығушылығын арттыру, біртұтас педагогикалық процесс пен оның субъектілері жөнінде оң көзқарасты қалыптастыру.

Педагогикалық практиканың мақсаты – әртүрлі типтегі білім ұйымдарында өздігінен педагог қызметін атқару барысында түйінді құзыреттерін бекіту, кәсіби дағдылар жүйесін жетілдіру және педагогикалық қызметтегі өзіндік стилін қалыптастыру.

Педагогикалық практика болашақ педагогтердің кәсіби қызмет түрлері мен объектілерін айқындайтын білім беру ұйымдарында өткізілуі тиіс.

Педагогикалық жоғары оқу орнында дуалды оқытуды ендіруде төмендегідей практика түрлері ұсынылады:

1) «Педагогикалық қызметке кіріспе» педагогикалық оқу практикасы;

2) «Жалпы орта білім беретін мектеп оқушысының тұлғасын психологиялық-педагогикалық диагностикалау» педагогикалық практикасы;

3) «Тәрбие жұмысы технологиясы» педагогикалық практикасы;

4) «Сабақ беру әдістемесі» педагогикалық практикасы;

5) Өндірістік педагогикалық практика;

6) «Ғылыми- зерттеу жұмыстары» практикасы;

7) Дипломалды практикасы (1-сурет).

Болашақ педагогті кәсіби даярлау жүйесінде педагогикалық практика басым рөл атқарады. Ол жоғарғы оқу орны білім жүйесінің ажырамас бөлігі бола тұра, болашақ педагогтің теориялық және практикалық дайындығының бірлігін қамтамасыз етеді. Заманауи педагог өзгеріп жатқан әлеуметтік жағдайға тез бейімделе отырып, педагогикалық жүйеге саналы көзқараспен қарайтын, кәсіби іс-әрекеттің шығармашылық стилін құруға бағытталған, студенттермен интерактивті өзара әрекеттесу мен ынтымақтастық жағдайында жаңаша ойлауы қажет нәтижеге бағытталған тұтас педагогикалық процесті басқара алуы тиіс. Үздіксіз практика болашақ педагог тұлғасының кәсіби дамуының негізгі формаларының бірі болып табылады. Үздіксіз педагогикалық практика болашақ педагогке педагогикалық процесті ізгілендіруге бағытталған тұлғаға бағдарланған белсенді, аксиологиялық, құзыреттілік және инновациялық технологияларды, демократияландыру мен білім беруді интеграциялау идеяларын

енгізуге мүмкіндік береді; болашақ педагогтің белсенді шығармашылық, кәсіби құзіреттілік тұлғасын қалыптастыруды қамтамасыз етуге жағдай жасайды; жаңартылған мазмұндағы орта білім беру жүйесін бағдарлау; тәрбие жұмысын ұйымдастырудағы шығармашылық инновациялық тәсілдерді іріктей алуды үйретеді.

Сурет- 1. Дуалды оқыту жүйесіндегі практика түрлері

Дуалды үздіксіз педагогикалық практика болашақ педагогтердің бейімдеу, оқыту, тәрбиелеу, дамытушылық, диагностикалық, мәдени, инновациялық функцияларды орындайды.

Дуалды психологиялық-педагогикалық практиканың мақсаты – пәндерді оқытудан алған теориялық білімдерін бекіту негізінде білім беру процесінің психологиялық-педагогикалық шеңберінде практикалық біліктері мен базалық іскерліктерін қалыптастыру.

Дуалды практиканың міндеттері:

1) Болашақ педагогтердің мұғалім мамандығына деген тұрақты қызығушылық пен жағымды қатынас тәрбиелеу.

2) Кәсіби құзіреттіліктерді меңгеру қажеттілігінде педагогикалық бағыттау.

3) Тәрбиеленушілер ұжымының психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін меңгеру жағдайымен болашақ педагогтерді таныстыру.

4) Заманауи сабақты психологиялық-педагогикалық талдау біліктілігін қалыптастыру.

6) Пән бойынша іс-шара және тәрбиелік іс-шараны психологиялық-педагогикалық талдау біліктілігін қалыптастыру [*Kozhamzharova D. P., BuzaubakovaK. D., Sarybekova Zh. T., Garber A. I., Berdibayeva S. K.,2017, 148 p.*].

Дуалды практика барысында болашақ педагогтер танысады:

- нормативті құжаттармен және сабақ жоспарылармен (оқу бағдарламалары; ұзақмерзімді, ортамерзімді және қысқамерзімді жоспарлары);

- пән бойынша оқу кабинеттерімен (мультимедиалық, техникалық құралдардың болуы, смарт- және стем-құралдар, кестелер, таратылатын дидактикалық материалдар, электронды оқулықтар, бейнетекалар және т. б.);

- әртүрлі формадағы оқу процесінің жағдайы (сабақ, семинар, дөңгелек үстел, пікірсайыстар және т. б.);

- пән бойынша жүргізілетін іс-шаралар.

Оқушылар ұжымын психологиялық-педагогикалық диагностикалық әдістемелерді пайдалана отырып зерттеу:

- білім беру мекемесінің психологиялық қызмет көрсету жағдайы;

- сынып жетекшісінің тәрбиелік жұмыс жүйесі;

- оқушылардың жас ерекшеліктері;

- заманауи тұлғаға бағытталған технологияларды, оқыту стратегияларын (сыни тұрғыда ойлау, функционалды сауаттылықты, коллаборативті оқыту, өзін-өзі дамыту, критериалды бағалау) білім беру мекемесінің үздіксіз педагогикалық процесінде пайдаланудың психологиялық-педагогикалық негіздері [*Типтік оқу бағдарламасы. 2018. 34 б*].

Практика барысында болашақ педагогтер қатысады:

- пән мұғалімінің сабағына, тәрбиелік іс-шараларға;

- түрлі сыныптан және мектептен тыс танымдық әрекеттерін жүргізуге;

- оқушыларға оқу материалын меңгеруге көмек көрсету жұмыстарына жәрдемдесу;

- сынып жетекшінің тәрбие жұмыс жоспарына сай тәрбиелік шараларды жүзеге асыруға;

- инновациялық мазмұндағы тәрбие жұмыстарын өткізуге.

Мәселен, 1-кестеде 2 курста дуалды педагогикалық практика барысында студент-практикант орындайтын жұмыс мазмұны ашылды.

Кесте 1 – Дуалды педагогикалық практика барысында студент-практикант орындайтын жұмыс мазмұны (2 курс)

Апта	**Атқарылатын іс-әрекет мазмұны**
Бекітілген мектеп пен сыныппен танысу	
1	1. 1 Психологиялық- педагогикалық практикасы өтетін білім беру мекемесі туралы қысқаша мәлімет даярлау 1. 2 Бекітілген сынып жайында жалпы мағлұмат беру, сипаттама жасау
Нормативті құжаттармен және оқу жоспарларымен (оқу бағдарламалары; ұзақмерзімді, ортамерзімді және қысқамерзімді жоспарлары) танысу	
2	2. 1 Жаңартылған білім беру мазмұнының нормативті-құқықтық құжаттары туралы мәлімет картасын даярлау 2. 2 Пән мұғалімдерінің ұзақмерзімді, ортамерзімді және қысқамерзімді жоспарларын зерделеп, салыстырмалы сараптама жасау 2. 3 Сабақты жоспарлаудың жаңа үлгісі мен критериалды бағалау жүйесі туралы сынып жетекшісінен жалпы сұхбат жүргізу
Барлық пәндерге арналған оқу бөлмелерімен танысу, **мультимедиалық құралдардың болуы, смарт және стем-құралдар, кестелер, дидактикалық материалдар, электронды оқулықтар, бейнетекалар және т. б жабдықталуын психологиялық-педагогикалық негізде зерделеу**	
3	3. 1 Оқу бөлмелеріндегі заттарды сипаттай отырып, біртұтас педагогикалық жүйеде психологиялық-педагогикалық негізде қолдану бойынша қысқаша мәлімет әзірлеу 3. 2 Мультимедиалық техникалық құралдарды, смарт- , стем-құралдар, кестелер, таратылатын дидактикалық материалдар, электронды оқулықтар және т. б. өнімдерді зерделеп, кесте арқылы көрсету
Оқыту стратегияларының (сындарлы оқыту, функционалды сауаттылық, үштілділіктің дамуы, коллаборативті оқыту, өзін-өзі дамыту, критериалды бағалау) психологиялық-педагогикалық негізін зерделеңіз	
4	4. 1 Пәндік сабақтарға қатысып, педагогикалық процесте оқушылардың сыни ойлауы, өзіндік іс-әрекет дағдылары мен біліктіліктері қаншалықты дамып жатқандығы туралы сараптама жасау 4. 2 Коллаборативті оқытуды зерделеп, мазмұнын ашу 4. 3 Сабақ барысында оқушылардың функционалды сауаттылықтың қалыптасуын бақылау 4. 4 Қатысқан сабақтардың нәтижесін бағалау кестесін жасау, оқушылардың іс-әрекетін бағалау критерийін жасау

Біртұтас педагогикалық жүйеде оқу жүйесін түрлі формада ұйымдастыру (сабақ, семинар, дөңгелек стол, пікірталас т. б.), тәрбие жұмысының түрлерімен, пән бойынша сабақтан тыс және дамыту жұмыстарын ұйымдастыруға атсалысу	
5	5. 1 Кез келген формада үлгі ретінде бір сабақ жоспарын жасау (сабақ, семинар, дөңгелек стол және т. б.) 5. 2 Пән бойынша дидактикалық материал дайындау 5. 3 Пән бойынша сабақтан тыс жұмыстар үшін дамыту ойындарының интеллектуалды картасын дайындау 5. 4 Сабаққа психологиялық сараптама жасау
Сынып жетекшісінің жұмыс жүйесін меңгеріп, сынып ұжымның жоспарлаған тәрбие іс-шараларына қатысу, тәрбие жұмысының бір формасын дайындап, өткізілуіне атсалысу	
6	6. 1 Сынып жетекшісінің /тәрбиешінің тәрбие жоспарының бағытын анықтап, кестеде көрсету 6. 2 Тәрбиелік іс-шараның жоспар үлгісін жасау 6. 3 Өтілген тәрбиелік іс-шараның сараптамасын дайындау
Психологиялық-педагогикалық анықтау тәсілдерін пайдалана отырып, оқушылар ұжымын зерттеу мақсатында білім беру мекемесінің психологиялық қызмет жұмысын зерделеу	
7	7. 1 Мекеменің психологиялық қызмет жұмысының негізгі бағытын зерделеп, психологтың негізгі жұмыс бағытын кестемен көрсетіңіз 7. 2 Үлгі ретінде бір оқушының жас және жеке ерекшелігін ескере отырып психологиялық-педагогикалық мінездеме жасаңыз
Біртұтас педагогикалық жүйеде мектеп оқушыларының мазасыздық деңгейін анықтау әдістемесін меңгеру	
8	8. 1 Сынып оқушыларына бақылау жүргізу және Филипстің мектептегі мазасыздықты анықтау әдістемесінің сауалнамалық нәтижесін бағалау 8. 2. Оқушылардың үлгермеушілік пен девиантты іс-әрекетінің себебін анықтау әдістемесін өткізу
Біртұтас педагогикалық жүйеде сынып оқушыларының қарым-қатынас деңгейі әдістемесін меңгеруі	
9	9. 1 Сыныптың белсенділерін және сынып ұжымының ұйымшылдығын анықтау мақсатында социометрия тестін өткізіп, зерттеу нәтижесін зерделеу 9. 2 Сынып ұжымына психологиялық-педагогикалық мінездеме құру
Педагогтың әлеуметтік-педагогикалық бейнесін жасау	
10	10. 1 Педагогтың әлеуметтік-педагогикалық бейнесін жасау 10. 2 Электронды журналмен жұмыс жасап үйрену. Шығармашылық жұмыс («XXI ғасыр мұғалімі» немесе «Ұстаз – ұлағатты тұлға» тақырыбына қысқаша эссе жазу

Практика барысында болашақ педагогтер жүзеге асырады**:**

- сабаққа жалпыдидактикалық, психологиялық талдау жасау;
- оқушының тұлғасын психологиялық-педагогикалық зерттеу;
- сыныпқа психологиялық-педагогикалық мінездеме құрастыру;
- әр оқушыға мінездеме беру;
- педагогтың әлеуметтік-педагогикалық портретін жасау.

Жаңартылған білім беру мазмұнында болашақ педагогтердің педагогикалық шеберлік дағдыларын меңгерулері өзекті мәселеге айналып отырғандықтан, болашақ педагогтердің педагогикалық құзыреттіліктерін қалыптастыруда дуалды оқытуға негізделген педагикалық практиканың атқаратын рөлі зор болмақ.

ҚОРЫТЫНДЫ

Дуалды педагогикалық практика барысында болашақ педагогтер тәжірибелі мектеп мұғалімдерінің сабақтарына қатыса отырып, өздерінің пәндері бойынша оқыту әдістемесін меңгереді; сабақты педагогикалық талдау барысында қажетті технологиялық құзыреттілікпен қарулана-ды.

Сабақты беріп көріп, сабақта инновациялық, интербелсенді әдіс-тәсілдеді және заманауи техникалық құралдарды пайдалану барысында оқушылармен тікелей қарым-қатынас орнату арқылы болашақ педагогтердің ақпараттық-

коммуникативті құзыреттілігі қалыптасады.

Дуалды педагогикалық практика барысында болашақ педагогтер әртүрлі педагогикалық жағдаяттармен бетпе-бет келіп, кез келген жағдайдан оқушылардың көңілінен шығатындай жол таба білуді үйренеді, нәтижесінде олардың креативті құзыреттіліктері қалыптасады.

Дуалды педагогикалық практика барысында болашақ педагогтер кәсіби іс-әрекеттерге педагогикалық талдау жасау арқылы педагогикалық рефлексия жасауды үйренеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. -Астана: Ақорда, 2019.
2. Қазақстан Республикасы Білім беру мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. -Астана, 2019.
3. «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» / Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. -Астана, 2015.
4. Корнеева Л.И. Педагогические особенности деятельности и подготовки обучающего персонала в дуальной системе профессионального образования ФРГ. -Екатеринбург, 2001. -210 с.
5. Федотова О.Д. Теоретико-методические основы педагогики Германии и ФРГ: (Конец XIX в. 90-е годы XX века). - М., 2001. - 145 с.
6. Федотова Е.Е. Профессиональная подготовка учащейся молодежи в ФРГ и Швейцарии в условиях НТП. - М., 2003.- 120 с.
7. Қазақстан Республикасының дуалды білім беру жүйесі Тұжырымдамасы.-Тараз:ТарМПИ, 2015.-55 б. (Авторлары: Қожамжарова Д.П, Бұзаубақова К.Ж., Сарыбекова Ж.Т.)
8. Kozhamzharova D.P., BuzaubakovaK.D., Sarybekova Zh.T., Garber A.I., Berdibayeva S.K. Features of the dual system of education in higher institutions: the experience of Kazakhstan and Germany, Russia. Monograph. - Germany. Berlin: EPUBLI.DE , 2017. - 148 p.
9. Үздіксіз педагогикалық практика. Типтік оқу бағдарламасы. -Алматы, 2018.-34 б.

ӘОЖ 37. 014. 3

Дюсенбаева Ардақ Толеуовна
педагогика ғылымдарының кандидаты

Шакаримова Құралай Қалымқожақызы
педагогика ғылымдарының магистрі
педагогикалық білім және менеджмент кафедрасы
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті
Өскемен қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІНЕ ШОЛУ

Түйін. Мақала авторлары әлемдік және отандық білім беру саласында қалыптасқан тәрбие тұжырымдамаларына сарапатама жасайды. «Төртөлшемді білім беру» моделі, жеке тұлғаға қойылатын негізгі талаптар, игеруі тиісті құзыреттіліктер мен дағдылар сипатталады. Ұлттық тәрбиедегі негізгі ұстанымдар мен идеялар, ондағы тұлғаға қойылатын талаптар сипатталады. XXI ғасыр дағдыларына сипаттама беріледі. Мектептің тәрбие үдерісін басқарудағы балаларды дамыту мен тәрбиелеудегі замануи шетелдік тұжырымдамаларға сипаттамалар келтіріледі.

Түйінді сөздер*:* тәрбие тұжырымдамалары, «төртөлшемді білім беру» моделі, XXI ғасыр дағдылары, 4К моделі, ұлттық тәрбие және білім беру, заманауи шетелдік тәрбие тұжырымдамалары.

Резюме. В статье авторами проведен анализ зарубежных и отечественных концепций воспитания и образования. Рассмотрены модель «Четырёхмерного образования», требования к личности, компетенции и навыки, необходимые для того, чтобы быть успешным в условиях быстроменяющегося мира. Концептуальные основы и основные идеи национального воспитания, требования к личности. Характеристика навыков XXI века. Представлен краткий обзор современных концепций по развитию и воспитанию учащихся.

Ключевые слова: концепция воспитания, четырёхмерное образование, навыки XXI века, модель 4К, национальное воспитание и образование, современные зарубежные концепции воспитания.

Summary. In the article, the authors analyze foreign and national concepts of upbringing and education. The model of «Four-Dimensional education», personality requirements, competencies and skills necessary to be successful in a rapidly changing world are considered. Conceptual foundations and basic ideas of national education, requirements for the individual. Characteristics of skills of the XXI century. A brief overview of modern concepts for the development and education of students is presented.

Keywords: concept of education, four-dimensional education, skills of the XXI century, model Four Cs, national education, modern foreign concepts of education.

Тұрақсыз, күрделі, жылдам өзгеріп отыратын әлемде оқушыларға және білім беру жүйесіне қойылатын талаптар әрдайым өзгеріп, күрделеніп отырады. Бұл заманауи білім беру мен тәрбиенің басымдылықтарын анықтап, тәрбиенің мақсаттары мен міндеттерін анықтауды талап етеді. Ғаламдық интеграциялану жағдайында әрбір ел өзіндік ұлттық ерекшеліктерін сақтай отыра, әлемдік даму үрдісіне сәйкес келетін білім беру мен тәрбиені жүзеге асыруға тырысады. Қазіргі уақытта шетелдік білім беру, тәрбие саласында болып жатқан жағдайлар тәрбие мәселесінде түбегейлі өзгерістер әкелуде. Сондықтан біз өз еліміздің ұлттық тәрбиесін сақтай отыра, шетелдік заманауи тұжырымдамаларды зерделей отыра, олардың бұл салада жинақтаған тәжірибесін талдап, өз еліміздің тәрбие саласындағы қоғамның ұсынып отырған сын-тегеуіріндеріне төтеп беретін тұлғалар қалыптастыру үшін жаңа көзқарастарды зерделеуіміз қажет.

Бүгінгі күні білім беру мен тәрбие тұжырымдамалары мәселесіне қатысты елеулі зерттеулер жүргізілген. Атап айтқанда Ч. Фейдл, М. Бялик, Б. Триллингтің «Төртөлшемді білім беру» тұжырымдамаларында, К. Двэктің ересектер мен балаларды дамытудың жаңа бағыты, К. Шваб ұсынған «Ғаламдастырудың жас лидерлері», П. Гриффин ұсынған «XXI ғасыр дағдылары» және т. б. зерттеушілердің зерттеулерінде тәрбиеге қатысты тың идеялар сарапталады.

Әлемдік білім беру саласындағы жетекші эксперттер Чарльз Фейдл, Майя Бялик және Берни Триллинг «Төртөлшемді білім беру» кітабында білім берудің міндеті - әрдайым белгісіз, тұрақсыз және үнемі өзгеріп отыратын әлемде өзіндік жолын табуына ықпал ететін жеке тұлғаның берік ішкі негізін және мақсат айқындау дағдыларын дамытуға көмектесу, - деп көрсеткен. Қазіргі уақытта мектеп оқушыларды қоғамда аса жылдам болып жатқан экономикалық және әлеуметтік өзгерістерге, әлі құрастырылмаған мамандықтарды меңгеруге, ойлап шығарылма-

ған технологияларды пайдалануға және әзірше болжануы мүмкін емес әлеуметтік мәселелерді шешуге дайындауы керек деп жазады [Фейдл Ч., Бялик М., Триллинг Б. //http://trends. skolkovo. ru/2016/09/4318/ - 19 б].

2020 жылы әлемді жайлаған короновирус пандемиясының берген сабағы бұл пайымның дұрыстығын көрсеті, көптеген елдер медицина және биотехнологияларды дамытудың маңыздылығын түсініп, онлайн және қашықтықтан оқыту жағдайында білім берудің жаңа бағыттарын анықтап, педагогикалық орта саласында цифрлық педагогика термині атақты бола бастады.

Туындаған жағдайлар ынталанған, қызығушылығы дамыған, бүгінгі күннің өзекті мәселелерін шешумен қатар, ертеңгі күннің күтпеген қиындықтарына төтеп беруге дайын оқушыларды қалай тәрбиелеуге болады, қазіргі заманғы білім беру қандай болуы керек, мектептегі тәрбие үдерісі қандай міндеттерді шешуі керек деген сұрақтардың жауабын табу мәселесін туындады.

Білім беру саласындағы көптеген эксперттердің пікірлері білім берудің мәні креативтілікті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті және ынтымақтастықты дамыту; білімнің, түсінудің өзектілігі және жаңа технологиялардың әлеуетін пайдалану қабілетін дамыту және соңғысы, әрі маңыздысы адамдар өзін-өзі іске асыруына және адамзаттың тұрақты дамуы үшін қатарласа жұмыс істеуіне ықпал ететін тұлғалық сапаларды дамытуы қажет дегенге саяды.

Бұл аспект тұрғысынан алғанда Чарльз Фейдл және оның тобы ұсынған «Төртөлшемді білім беру» моделі үлкен қызығушылық тудырады. Чарлз Фейдл және оның тобы мектеп оқушыларды әлемге дайындауы керек, яғни басқа мәдениет адамдарымен өзара әрекеттесе алатын және түрлі идеялар, перспективалар және құндылықтарды қарастырып және қабылдауға дайын, олардың өміріне ұлттық шекара аясынан шығатын мәселелер ықпал ететін әлемде өмір сүруге дайын болуы қажет дейді.

Бұл тәрбие міндеттерін шешуде білім беру эксперттері сабақтан тыс іс-әрекеттер арқылы, атап айтқанда қызығушылығы бойынша үйірмелер, балалар және жастар бірлестіктері, мұражайлар, виртуалды экскурсиялар, онлайн білім беру бағдарламалары, тағлымдамалар, өндірістік іс-тәжірибелер, қоғамдық іс-әрекетке оқыту және тағы басқалар арқылы жүзеге асыруды ұсынады [Фейдл Ч., Бялик М., Триллинг Б., //http://trends. skolkovo. ru/2016/09/4318/ - 69 б].

«Төртөлшемді білім беру» біздің ғасырымыз үшін қажетті нақты және әрекетшіл, бірінші кезекте құзыреттіліктердің ұйымдастырылған моделін ұсынғанын атап өтуге болады. Сыншылар айтып өткендей бұл модельдің басты ерекшелігі - бұл адамдар оқуы тиісті кезекті стандартты тізімнің таныстырылымы емес, онда белгілі бір кеңістіктің жасалуы, яғни білім беру саласының қызметкерлері, білім беру бағдарламаларының мамандары, әдіснамашылар және оқушылар өздері өз болашақтары үшін нені оқуы керектігін шеше алатындығында болып табылады [Фейдл Ч., Бялик М., Триллинг Б., //http://trends. skolkovo. ru/2016/09/4318/ - 22 б.]

Білім берудің төртөлшемді моделі бір-бірімен тығыз байланысқан төрт өлшем-шектерінен құралады: білім, дағдылар, мінез-құлық және мета-оқыту (1 сурет). Модельдің құрылымы оқушыларға шынайы өмірде бұл білімдерді қолдануға мүмкіндік беретіндей теориялық білімі мен дағдыларын түсінуін теңдестіруден, мотивациясын және әлеуметтік/ эмоционалдық зияткерлігі мен тұрақтылығын құрастыратын тұлғалық сапаларынан, сондай-ақ оқушылардың ойлампаз, дербес және кәсіби болуына көмектесетін мета-оқыту стратегияларынан құралады.

Сурет 1 «Төртөлшемді білім беру» моделі

Білім беру қырында авторлар оқушыларды дамыту үшін пәнаралық білімдерді дамытудың маңыздылығын атап өтеді және XXI ғасырдағы табысты білім беру міндеттеріне толықтай сәйкес келетін және кеңінен қолданылатын келесідей салаларын көрсетеді:

1. Технология және инженерлік іс - компьютерлік ғылымдар, бағдарламалау, робототехника және жасанды зияткерлік.

2. Биоинженерия - геном редактурасы, синтетикалық биология.

3. Медиа - журналистика (сандық) және кино.

4. Бизнес және кәсіпкерлік.

5. Жеке қаражат.

6. Салауатты өмір салты - дене және жан саулығы.

7. Әлеуметтік жүйелер - әлеуметтану, антропология және т. б.

Бұл білім беру салалары тәрбие жұмысы үшін қызығушылық тудырады, себебі олар қосымша білім беру бағыттарын дамыту үшін негіз болып, пәнаралық білімдер негізінде жобалық оқытуды жүзеге асыруы мүмкін. Қосымша білім берудің ерекшелігі сол ол реттелетін және стандарттармен шекетелетін оқытумен салыстырғанда неғұрлым үлкен басымдылыққа ие. Қосымша білім беру оқушы үшін аса кең мүмкіндіктер ашып, олардың қызығушылықтар мен қажеттіліктерін іске асырады.

Оқушылардың пәнаралық білімдерін дамытудағы тәрбие жұмысы бойынша орынбасардың міндеті - білім алушылар және заманауи ғылым және техника, қоғам дамуы үшін қосымша білім беру жүйесін ұйымдастыру үшін өзекті бағыттарын анықтау, білім алушылардың өз-өздерін дамытып және өздерін іске асыра алуына ықпал ету. Ол үшін мектеп директоры және оқу ісі мен ғылыми-әдістемелік ісі, кәсіби бағдар жұмысы жөніндегі орынбасарларының бірлескен жұмысы қажет. Оқушылардың пәнаралық білім шекарасын кеңейту үшін жоғары оқу орындарымен, ғылыми орталықтармен, қосымша білім беру орталықтарымен ынтымақтастық қажет. Қосымша білім беруді ұйымдастыруда педагог-кураторлар оқушылардың өзін-өзі дамытуы үшін бағыт таңдауына жәрдемдесуі және бұл жұмысқа ата-аналарды белсенді түрде араластыруы қажет.

Модельдің дағдылар қыры келесідей 4К құралады: креативтілік, сыни ойлау, коммуникабельділік және ынтымақтастық, олар жұмыс берушілер арасында үлкен сұранысқа ие. Дағдыларды дамыту қоғамдық және мәдени-бос уақыт іс-әрекеті аясындағы оқушылардың сабақтан тыс іс-әрекеттегі дербестігі және өзін-өзі басқаруымен тікелей байланысты [Фейдл Ч., Бялик М., Трилинг Б., //http://trends. skolkovo. ru/2016/09/4318/ - 139 б.]

Модель құрылымынан көріп отырғанымыздай дағдылар оларды болашақ міндеттер үшін дайындауға жеткілікті болып табылмайды, ал онда мінез-құлық сапасы оларды ары қарайғы оқуында, нәтижелі жұмыста, мансабында және қоғамдық өмірге белсене араласуында табысты болуына көмектесе алады.

Авторлар мінез-құлықты анықтай отыра, оған келесідей ұғымдарды жатқызады: таңдау еркіндігі, көзқарастар жүйесі, тәлім-тәртіп модельдері, бейімділіктер, ұстанымдар, жеке тұлға, темперамент, құндылықтар, сенімдер, әлеуметтік және эмоционалды дағдылар, «танымдық емес дағдылар» және әлеуметтік құзыреттіліктер.

Модель авторлары зерттеулер негізінде тәрбие үдерісі үшін өзекті болатын 6 түйінді сапаларды ұсынған (кесте 1): саналылық, білуге құмарлық, ержүректілік, төзімділік, адамгершілік, көшбасшылық

Кесте 1. Мінез-құлықтың түйінді сапалары

Түйінді сапалар	Байланысты сапалар мен ұғымдар
Саналылық	Өзіндік сана, өзін-өзі бағалауы, өзін-өзі іске асыруы, дамыту, бақылау, көрегендік, сана, тыңдау, қатынасу, бөлісе алу, өзара байланыстылық, эмпатия, сезімталдық, шыдамдылық, қабылдау, бағалау, сабырлық, баланс, руханилық, экзистенция, тұтастық, сұлулық, ризашылық, бақыт және т. б.
Білуге құмарлық	Әуесқойлық, зерттеу, құмарлық, мақсатқа бағыттылық, мотивация, бастамашылдық, инновация, кенеттік, энтузиазм және т. б.
Ержүректілік	Батылдық, батырлық, табандылық, беркітік, сенімділік, қатерге бара алу қабілеті, жігерлік, қаттылық, оптимизм, шабыт, қуаттылық, өмір сүйгіштік, күш-қуат, жігер, жайнақылық, әзіл және т. б.
Төзімділік	Сабырлылық, қайсарлық, өнертапқыш, табандылық, байсалдылық, қаһарман-дық, харизма, сенімділік, бейімділгіштік, белгісіздік жағдайларда әрекет ете алу қабілеттілігі, жұмсақтық, өзіндік тәртіп, кері байланыс, тырысушылық, адалдық және т. б.
Адамгершілік	Адамшылық, әдептілік, моральдылық, қайырымдылық, сыйластық, әділеттілік, теңдік, рақымдылық, теңдік, толеранттылық, ынталанғыштық, тұтастық, әділеттілік, ақиқаттық, шынайылық, ескергіштік, дәлдік, адалдық, сыпайылық, кішіпейілділік, қайырымдылық, махаббат, қамқорлық, көмек жасауға әзірлік, ақкөңілділік, мейірімділік, жанкештілік, қатыстық және т. б.

Көшбасшылық	Жауапкершілік, батырлық, баз кешу, есептілік, риясыздық, қарапайымдылық, шабыт, тұтастық, ұйымдасқандық, сенім, топтық жұмыс, тәлімгерлік, еңбеккорлық, айнымастық, еліктіргендік, үлгілі тәртіп, мақсатқа бағыттылық, бірізділік, өзіндік рефлексия, азаматтық саналылық, мәдениетаралық хабардарлық, сенімділік шүбәсіздік, шынайылық, адал ниеттілік, тиімділік, өнімділік, нәтижеге бағыттылық, нақтылық, ұйымдастырушылық қабілеттер, орындағыштық, әлеметтену, келісімге келе алушылық, жан-жақтылық, тәрбиелік және т. б.

Оқушылардың тұлғалық қасиеттерін тәрбиелей отыра мектеп тек ғаламдық трендтерге ғана бағытталмай, сондай-ақ этномәдени ерекшеліктерге де мән беруі тиіс.

Қазақстандағы тәрбиенің қазіргі заманғы тұжырымдамалық негіздерін «Мәңгілік ел» патриоттық актісі анықтайды, онда жаңартылған білім беру мазмұны құрастырылған құндылықтар жүйесі анықталған.

Бірінші президент - Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» [Назарбаев Н. А., Патриотический пакт «Мәңгілік ел» 2014] атты мақаласында қоғам, санасын жаңғыртудың маңызды бағыттары анықталған, атап айтқанда XXI ғасырдың дағдыларын меңгерген жастардың бәсекеге қабілеттілігі, экологиялық дұрыс өмір салтын бейнелейтін прагматизм, ұлттық сананың қалыптасқандығына негізделген ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруы, басқалардың озық жетістіктерін қабылдай білу және басқалардан үйрену, өзгерістерге дайын болуды білдіретін сананың ашықтығы. Бұл бағыттардан Білім берудің төртөлшемді моделінің қырлары арасындағы өзара байланыстылықты байқауға болады, атап айтқанда дәстүрлі және пәнаралық білімдердің интеграциясы, XXI ғасыр дағдыларының қырлары бәсекеге қабілеттілік және прагматизм, ұлттық бірегейлік пен сананың ашықтығы мінез-құлық қырларына сәйкеседі. Бірақ та қоғамдық сананы жаңғыртуда қоғамның ұлттық санасын сақтау және дамытуға аса маңызды көңіл бөлінетінін атап өтуге болады.

Ұлттық сана және қазақстандық патриотизмді қалыптастырудың маңыздылығы Бірінші президент - Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында да қарастырылған [Назарбаев Н. А. Семь граней Великой степи. 2018].

Отандық ғалымдар, атап айтқанда Серғазы Қалиев ұлттық дәстүрлер негізіндегі тәрбиенің ғылыми негіздерін құрастырса [Калиев С., «Кәусар бұлақ»,2011], Мұхамедрахым Курсабаев «Атамекен» тәрбиенің этнопедагогикалық тұжырымдамасын құрастырып, жастардың ұлттық санасы мен қазақстандық патриотизмді дамытуға бағытталды [Құрсабаев М., Атамекен бағдарламасы // http://kk. convdocs.org/docs/index-88636. html].

Осылайша, отандық тәрбиенің тұжырымдамалық негіздері әлемдік білім беру моделіне сәйкеседі, сондай-ақ этномәдени ерекшеліктерді және қоғамдық сананың жаңғыру қажеттіліктерін де бейнелейді.

Модельдің келесі соңғы қыры мета-білім беру немесе қалай оқу керектігін үйрену, оның аясында оқушылар өздерінің қалай оқитынын зерделейді, күш-жігер салуға ынталандыратын дамуға бағыталады және өз мақсаттарына сәйкес өз оқуы мен мінез-құлқын бейімдеуді үйренеді.

Оқушылар қоғамнан өздері байқамай өзі туралы, өз таланттары және ауыр жұмыстың маңыздылығы туралы ұстанымдарды қабылдайды. Біз осы сияқты терең көзқарастарының көптеген түрлі формаларын көреміз. Оқушылар арасында белгілі бір емтихан барысында аз жаттап, аз дайындалып, жақсы баға алғаны, осылай сәттілікке қол жеткізгені туралы мақтанып айтып тұратын жағдайларды немесе белгілі бір пәнді қабылдау оның қолынан келмейтіндігі туралы пікірлерді жиі кездестіреміз. Бұл және көптеген басқа да мінез-құлық таптауырындары сәттілікке қол жеткізу үшін қаншама талант пен ауыр жұмыстың қажеттігі туралы бейсаналы түрде көзқарастарының барлығын көрсетеді.

Өзін оқушы ретінде қабылдау және оқытудағы мінез-құлық моделі аспектісінен алғанда Кэрол Двек зерттеулерге ерекше қызығушылық танытады, онда сәттілік туралы екі жалпы категориялар бөлініп көрсетіледі [Двэк К., // https://www. litmir. me/br/?b=203935&p=1].

«Қатып қалған ұстанымдарды» қолдайтын адамдар зияткерлік немесе талант сияқты негізгі сапаларды мінез-құлықтың бекітілген сипаттамаларын білдіреді деген көзқарасты ұстанады. Олар өз зияты мен талантын дамытудың орынына оны мойындатуға уақыт кетіреді. Олар талант болса, сәттілікке ешқандай күш салмай қол жеткізуге болатынына сенімді. Бұл оқушылардың өз-өздеріне есеп бермей сәтсіздікке әкеп соқтыратын мінез-құлық моделін ұстанатынын байқауға болады.

Ал «дамуға бағытталған ұстанымды» қолдаушылар талант ол бастапқы нүкте, қабілет ауыр еңбекпен дамитындығына сенімді. Мұндай көзқарас оқу үшін оқуға деген сүйіспеншілікті және сабырлықты оятады (Кесте 2).

Кесте 2. К. Двек бойынша ұстанымдардың салыстырмалы талдауы

«Қатып қалған» ұстаным Статикалық интеллект, ақылды болып көрінгісі келуі	*«Дамуға бағытталған» ұстаным* Дамитын интеллект, оқуға, үйренуге талпыныс
Сын-тегеуіріндер	
Сынақтардан қашуы	Сынақтарды қабылдауы
Кедергілер	
Тез беріледі	Кедергілерден табандылықпен шығады
Жігер	
Жігерді қажетсіз деп есептейді	Жігерді кемелденуге апар жол деп есептейді
Сын-пікір	
Пайдалы сын-пікірді қажетсіз деп есептейді	Сын-пікірлер арқылы үйренеді
Басқалардың табысы	
Қатерді сезінеді	Сабақ алады және шабыттанады
Осындай көзқарастың нәтижесінде адам өз дамуын ерте тоқтады және өз әлеуетін аша алмайды. Әлемге деген дерминантты көзқарас қалыптасады.	Осындай көзқарас нәтижесінде адам дами түседі, өзінің әлеуетін ашады.

Адамның дамуға бағытталған ұстанымының маңызы, өмірде табысқа қол жеткізу үшін үздіксіз оқуға және өзін-өзі жүзеге асыруға бағыттылығы туралы Малкольм Гладуэлдің «Данышпандар және аутсайдерлер. Неліктен біреулерге барлығы, ал басқаларына ештеңе?» деген кітабында да жазылған [Гладуэлл М., //https://www.litmir. me/br/?b=130480&p=1]. Атақты адамдардың биографиясына жасаған талдау нәтижесінде ол табысқа қол жеткізудің бірнеше факторларын анықтады: бірінші - білім беру мекемелері мен ата-аналарының балалары үшін жасаған мүмкіндіктері. Мысал ертінде Билл Гейтсті келтіреді, ол 1960-жылдары компьютері бар «Лейксайд» жалғыз жекеменшік мектебінде оқып, сонда жүріп компьютерлік бағдарламалау дағдыларын дамытуға мүмкіндік алды.

М. Гладуэлл баланың табыстылығына ата-ананың ықпалын көрсетті, ол ата-аналары балаларының тәрбиесі мен білім алуына көп көңіл бөлетін балалардың көбірек мүмкіндіктері болатынын айтып өтті. Автордың ойынша табысқа қол жеткізуде тәжірибесіз тек мүмкіндіктердің болуы ғана жеткіліксіз. Ол неврапатолог Даниел Левитиннің зерттеулеріне сілтеме жасай отыра, іс-әрекетке табысқа қол жеткізу үшін 10000 сағаттық тәжірибе қажет және Билл Гейтсті мысалға ала отырып, мектептегі компьютер кабинетінде көп уақытын өткізумен қатар, ол Вашингтон университетінің компьютерлік сыныбында түнгі сағат үштен алтыға дейінгі уақытта жұмыс істегенін айтады. Автор айтып өткендей мектептің мүмкіндіктері болмаса және табысқа қол жеткізе-мін деген талпыныс болмаған жағдайда Билл Гейтс бағдарламалауда осындай табысқа қол жеткізе алмас еді дейді.

Бұл жазылғандарды қорытындылай келе әрбір мектеп өзінше бір ерекше тәрбиелік орта құрастыра отырып, оқушылардың өзін-өзі дамытуын және өзін-өзі іске асыруын қамтамасыз ете алады деген тұжырым жасай аламыз. Ол үшін оқушыларды дамыту үшін мектеп жаңа идеяларды үнемі іздеу үстінде болуы, оқушылардың өзіндік дамуына ықпал ететін зерттеулерді жүргізуі керек.

2015 жылы Давоста өткен Дүниежүзілік экономикалық форумда «Білім берудегі жаңа беталыстар» баяндамасында 21 ғасырдың дағдылары көрсетіліп, оны игерген жағдайда жастар заманауи қоғамда табыстылыққа қол жеткізе алады [New Vision for Education, 2015. Доклад по образованию ВЭФ. Давос. 2015.]. Олардың «Төртөлшемді білім беру» моделімен өзара байланысты екенін атап өтуге болады, ол келесілерден құралған: фундаментальды сауаттылық, 4К құзыреттіліктері немесе дағдылары, тұлға сапалары (Кесте 3).

Кесте 3. XXI ғасыр дағдылары

XXI ғасыр дағдылары		
Фундаменталды сауаттылықтар	Құзыреттіліктер	Тұлға сапалары
Тілдік сауаттылық Математикалық сауаттылық Жаратылыстану-ғылыми сауаттылығы АКТ сауаттылығы Қаржылық сауаттылығы Мәдени және азаматтық сауаттылығы	Сыни ойлау/ мәселелерді шешу Креативтілік Коммуникабельділік Ынтымақстастық	Білімге құштарлық Бастамашылдық Табандылық/жігер Бейімделгіштік Көшбасшылық әлеуметтік және мәдени хабардарлық
Өмір бойы білім алуы		

Экономикалық ынытымақтастық және даму ұйымы «Болашақ білім беруі және дағдылары: Білім беру 2030» жобасын жүзеге асырады, ол оқушылар заманауи сын-тегеуріндерге төтеп беру үшін қандай білімдер, дағдылар, қатынастар мен құндылықтарды меңгеруі тиіс деген мәселенің жауабын іздеуге бағытталады [Проект ОЭСР «Будущее образования и навыков: Образование 2030»// https://fioco. ru/Contents/Item/Display/2201455].

15 ел қатысқан зерттеулер негізінде 2030 жылға арналған құзыреттіліктер тұжырымдасмасы құрастырылды, онда жастар барлық салалар бойынша терең білімге қол жеткізуі керек, оларды белгісіз және өзгермелі жағдайларда қолдан алуы керек делінген. Ол үшін оларға іскерліктердің кең көлемі қажет, ол когнитивті және метапәндік, әлеуметтік-эмоционалдық, дене және тәжірибелік құзыреттіліктерден құралады. Жоғарыда аталып өткенмен бірге құндылықтар мен ұстанымдарға негізделген қосымша дағдылар мен іскерліктер де қажет. Түрлі мәдени және дербес ерекшеліктердің алуан түрлігімен байытылған адамзат өмірі болған жағдайларда абсолютті құндылықтар да өмір сүретін болады.

Жобада 2030 жылдың түлектері өзіндік дербестігін дамытуы керек, үздіксіз оқыту қажеттігін түсінуі керек. Бұл өз өмірі үшін жауапкершілік алу, әлемді жақсы жаққа өзгерту жағдайларын қалыптастыруды білдіреді. Дербестік өзі іс-әрекеттерінің мотивтерін білуді және оған қол жеткізу үшін алдына міндеттер қоюды білдіреді.

Дербестікті дамыту үшін оқушыны индивидиум және тұлға ретінде қабылдап қана қоймай, ол оның мұғалімдермен, сыныптастарымен, отбасымен қатынасының көп жақтылығын түсінуге ықпал етеді. Оның негізіндегі тұжырымдама оқушыларды білім беруде табысқа жетелейтін өзара көмек болып табылады.

Мектептің тәрбие үдерісін басқаруда балаларды дамыту мен тәрбиелеуде келесідей заманауи шетелдік тұжырымдамаларға көңіл аудару қажет [Современные зарубежные концепции воспитания // https://spravochnick.ru/pedagogika/sovremennye_zarubezhnye_koncepcii_vospitaniya_i_razvitiya_detey/]:

Дербес танымдық белсенділігін дамытуға бағытталған тәрбие – «оқу үшін оқуға» көңіл бөлуді қарастырады. Тәрбиелік үдеріс негізі оқушылардың өзін өзі оқытуы, өзін-өзі тәрбиелеуі және өзін-өзі дамытуы, мета-білім беруді дамыту дағдыларын қалыптастыруға бағытталады.

Тәрбиеленушілердің ата-аналарымен белсенді ынтымақстастық. Бұл мақсаттарды жүзеге асыру үшін Еуропа, АҚШ елдерінде арнайы орталықтар ұйымдастырылып, ата-аналардың тәрбиелік мүмкіндіктерін мүмкіндігінше ашуға және дамытуға, сондай-ақ отбасының және баланың өзін заманауи қоғамға сәтті интеграциялануына бығытталады.

Өзін-өзі оқыту аясында жоблау әдісін қолдану - балалардың нақты тақырып немесе мәселе төңірегіндегі өзіндік жұмысын қарастырады. Педагогтың міндеті балаларға қажетті көмекті бере отырып, балаларды бағыттау және үдерістерді басқару.

Еркін тәрбие теориясы - Францияда кең тараған тәрбие тұжырымдамасы. Бұл тұжырымдама баланың бейретті (табиғи) дамуын білдіреді. Ересектердің міндеті баланы өзінің мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес дамуына мүмкіндік беретін жағдаяттарды әдейілеп емес түрде ұсына отырып, қандай да бір идеялар, бағдарламаларды, үлгілерді «тықпаламай» тәрбиелеуді білдіреді.

Жан-жақты тәрбиелеу және дамыту - бұл Германияда аса танымал тұжырымдама. Тұжырымдаманың негізінде әр түрлі жастағы оқушылар қызығушылықтар мен қабілеттеріне қарай топтарға бірігуі алынған. Осылайша, әр түрлі жастағы балалар тәрбиесіндегі ортақ қызығушылықтар негізінде белгілі бір қабілеттері мен бейімділіктері дамиды, сондай-ақ балалар өзара әрекеттесу арқылы бір-бірінен үйренеді.

Осылайша, тәрбиенің тұжырымдамалық негіздері тәрбие мен білім беру саласындағы әр түрлі көзқарастарды, мақсаттар мен міндеттерді білдіреді. Оларда білім беруді дамытудың әлемдік трендтері және этномәдени ерекшеліктеріне негізделген жастарды тәрбиелеу мен дамытудың заманауи қарқындары бейнеленеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Фейдл Ч., Бялик М., Триллинг Б. Четырехмерное образование. Перевод МШУ Сколково//http://trends. skolkovo. ru/2016/09/4318/
2. Назарбаев Н. А. Патриотический пакт «Мәңгілік ел». Астана, 2014.
3. Назарбаев Н. А. Семь граней Великой степи. Астана, 2018.
4. Калиев С. «Кәусар бұлақ». А, 2011
5. Құрсабаев М. Атамекен бағдарламасы// http://kk. convdocs. org/docs/index-88636. html
6. Двэк К. Гибкое сознание. Новый взгляд на психологию развития взрослых и детей// https://www. litmir. me/br/?b=203935&p=1
7. Гладуэлл М. «Гении и аутсайдеры. Почему одним все, а другим ничего?». // https://www. litmir. me/br/?b=130480&p=1
8. New Vision for Education, 2015. Доклад по образованию ВЭФ. Давос. 2015.
9. Проект ОЭСР «Будущее образования и навыков: Образование 2030»// https://fioco. ru/Contents/Item/Display/2201455
10. Современные зарубежные концепции воспитания // https://spravochnick. ru/pedagogika/sovremennye_zarubezhnye_koncepcii_vospitaniya_i_razvitiya_detey/

УДК 378. 147

Есентаева Асель Казбековна
PhD, старший преподаватель
КазАТУ им. С. Сейфуллина
г. Нур-Султан

Маманова Алма Шарипульевна
PhD, старший преподаватель
КазАТУ им. С. Сейфуллина
г. Нур-Султан

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ МОДЕЛИ И РОЛЬ ПЕДАГОГА

Түйін. Бұл мақалада қазақстандық жоғары білімнің дамуы үшін қолайлы білім беру моделін таңдауға арналған. Батыс білім беру модельдерін отандықпен салыстыру. Болашақ бағыттаушы ретінде біз АҚШ, Германия, Голландия және Жапонияның білім беру модельдеріне назар аударамыз. Мақалада аталған елдердегі жоғары білімнің негізгі ережелері, олардың артықшылықтары мен кемшіліктері сипатталған, сонымен бірге Қазақстанның білімін одан әрі жетілдіру мақсатында білім берудің батыстық модельдерін қазақстандық қоғамның сипаттамаларына бейімдеу қажеттілігі қарастырылған.

Түйінді сөздер: мұғалім, білім беру модельдері, қазіргі жүйе, бейімделу, педагогикалық іс-әрекет.

Резюме. В данной статье уделяется внимание вопросу выбора подходящей образовательной модели для развития казахстанского высшего образования. Приводится наглядное сравнение западных моделей образования с отечественной. В качестве будущего ориентира обращаем внимание на образовательные модели США, Германии, Голландии и Японии. В статье описаны основные положения высшего образования приведенных стран, их достоинства и недостатки, а также рассматривается необходимость адаптации западных моделей образования к особенностям казахстанского общества с целью дальнейшего совершенствования образования Казахстана.

Ключевые слова: педагог, модели образования, современная система, адаптация, педагогическая деятельность.

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақстандық жоғары білімнің дамуы үшін қолайлы білім беру моделін таңдауға арналған. Батыс білім беру модельдерін отандықпен салыстыру. Болашақ бағыттаушы ретінде біз АҚШ, Германия, Голландия және Жапонияның білім беру модельдеріне назар аударамыз. Мақалада аталған елдердегі жоғары білімнің негізгі ережелері, олардың артықшылықтары мен кемшіліктері сипатталған, сонымен бірге Қазақстанның білімін одан әрі жетілдіру мақсатында білім берудің батыстық модельдерін қазақстандық қоғамның сипаттамаларына бейімдеу қажеттілігі қарастырылған.

Түйінді сөздер: мұғалім, білім беру модельдері, қазіргі жүйе, бейімделу, педагогикалық іс-әрекет.

Summary. This article is devoted to the selection of a suitable educational model for the development of Kazakhstan's higher education. Comparison of Western models of education with domestic ones. As a future guide, we will focus on educational models from the United States, Germany, the Netherlands and Japan. The article describes the main provisions of higher education in these countries, their advantages and disadvantages, as well as the need to adapt Western models of education to the characteristics of Kazakhstani society in order to further improve the education of Kazakhstan.

Keywords: teacher, models of education, modern system, adaptation, pedagogical activity.

ВВЕДЕНИЕ

С развитием научной мысли возвышается роль педагога: профессия становится уважаемой и социально значимой. Сегодня профессия педагога одна из самых уважаемых и социально значимых в мире.

Каждый специалист выполняет определенные функции: общественные, социальные и профессиональные. Профессиональными функциями являются функции, имеющие прямое отношение к учебно-воспитательной деятельности педагога. Эти функции преподаватель выполняет при непосредственном контакте с обучающимися, профессиональном общении с коллегами, администрацией университета, отделами образования, с представителями общественности и с другими воспитательными учреждениями [*П. И. Пидкасистый, 2015, с. 208*].

Основные профессиональные функции современного педагога:

Воспитательная функция. Суть воспитательной функции заключается в прививании обу-

чающимся этики поведения, как общественного, так и профессионального. Кроме того, воспитательная функция отвечает за формирование мировоззрения студентов и морально-нравственных ценностей. Именно благодаря воспитанию и происходит целенаправленное формирование и развитие личности разносторонне и гармонично развитой. В связи с этим именно воспитательная функция считается основной в педагогической профессии.

Обучающая функция. Обучение составляет суть образовательного процесса. Если педагог не обучает студентов, не дает им специальных знаний, значит, он не выполняет своих профессиональных обязанностей. Параллельно с обучением осуществляется процесс воспитания учащихся. Только обучая, педагог развивает у учащегося главным образом интеллектуальные и познавательные способности, а также формирует у него нравственное и правовое сознание, эстетические чувства, экологическую культуру, трудолюбие, духовный мир.

Коммуникативная функция. Основу педагогической деятельности составляет личное и профессиональное общение. Без общения процесс обучения неосуществим. Педагог благодаря общению с обучающимися воздействует на студентов, координирует свои действия с коллегами, родителями учащихся, ведет всю учебно-воспитательную работу. Именно необходимостью создавать и поддерживать коммуникативную среду и обусловлена значимость коммуникативной функции для педагога [*Лавриненко А. А., 2016, 328 с.*].

Организаторская функция. По роду своей деятельности профессиональный педагог имеет дело с разными группами воспитанников, со своими коллегами, родителями учащихся, с общественностью. Ему приходится согласовывать действия разного характера и каждому участнику найти его место, чтобы наилучшим образом проявились его способности. Педагог постоянно решает, какое учебно-воспитательное занятие необходимо провести, разрабатывает план занятия или мероприятия. Решает вопросы с местом и временем занятия. Иными словами. Помимо обучающей и воспитательной деятельности педагог занимается и организационной работой. Благодаря грамотной организации учебного процесса повышается его эффективность и достигаются запланированные результаты.

Коррекционная функция. Суть функции заключается в регулярном анализе и мониторинге преподавателем своей деятельности: диагностирует ход учебно-воспитательного процесса, оценивает промежуточные результаты. Результат коррекционной функции не всегда очевиден и предсказуем, часто не совпадает с первоначальными планами педагога. Педагогу по ходу работы приходится регулярно вносить коррективы в свои действия и действия обучающихся. Если на основе диагностики не корректировать учебно-воспитательный процесс, то его результат окажется непредсказуемым.

Несмотря на то, что мы проанализировали каждую функцию как самостоятельную, каждый педагог выполняет их все, так как профессиональные педагогические функции неразрывно связаны между собой. Например, воспитательная функция является неотъемлемой частью обучающей, также как и корректирующая. Обучающая функция не может выполняться без корректировок. Следовательно, только выполнение всех описанных функций приведет к достижению поставленных результатов и сделает педагогическую деятельность максимально эффективной [*Подласый И. П.,2015, 300 с.*].

В Республике Казахстан уделяется большое внимание совершенствованию отечественной системы образования и ее соответствие мировым стандартам. В настоящее время в сфере высшего и послевузовского педагогического образования Казахстана внедряются принципиально новые подходы, осуществлен переход на трехуровневую подготовку специалистов высшей квалификации (бакалавр – магистр – доктор Ph. D) и кредитную систему обучения.

Высшее педагогическое образование включает в себя:

• ступень бакалавра. Современное обучение на бакалавриате поможет подготовить специалистов высокого качества, которые будут способны адаптироваться к изменяющимся условиям современной среды, смогут внедрять в образовательный процесс инновационные методы преподавания;

• ступень магистра. Магистратура представляет собой послевузовское образование, которое позволит педагогом получить диплом, дающий право на преподавание в высшей школе. Современный магистр должен владеть инновационными методами преподавания студентам, иметь развитые навыки рефлексии;

• ступень PhD – высшая научная степень, определенная болонской моделью образования, включающая в себя образовательную деятельность педагога и исследовательскую [*ЭР, Режим доступа: zan. kz*].

Если анализировать стратегические документы Республики Казахстан, то можно заметить, что в них делается акцент на тот факт, что главной ценностью современного общества являются человеческая жизнь и образование. Это обусловлено тем, что образование дает возможность человеку развиваться, осуществлять свою профессиональную деятельность.

Это отражено в таких документах, как Государственная программа развития образования РК на 2011–2020 гг. В ней отмечается, что отмечается, что нашей стране для повышения

качества образования нужны высококвалифицированные кадры. Программа направлена на повышение качества обучения современных преподавателей [*Anand S., Sen A., 2016*].

В настоящее время ключевыми задачами министерства образования, современного общества, государства являются поднятие престижа педагогической профессии и повышение качества преподавания. Умения и навыки педагогов напрямую связаны с умениями и навыками учащихся. Навыки, которыми педагога должны владеть лучше всего, включают в себя следующее: надежность, глубокое знание предмета, методов и целей обучения, умение ладить с учащимися и способность поддерживать их интерес к учебе и желание принимать активное участие в этом процессе [*Мухтарова К. С., 2012, 77 с.*].

Формирование национальной системы образования, в основе которой находится идея непрерывности и преемственности обучения, требует кардинальных изменений в системе повышения квалификации работников.

Для национальной системы образования важно перенять успешный опыт западной цивилизации, адаптировать западные методы преподавания к отечественному процессу обучения.

Отличительной особенностью современного высшего образования является ориентированность на западные передовые педагогические технологии и методы обучения. Отечественные педагоги, исследователи и политики понимают, что наступил кризис педагогической системы, устарели старые методы и подходы к образованию, необходимо внедрять новые педагогические технологии. Поскольку, В Республике Казахстан только начинаются активно проводиться научные исследования и разработки, наша страна берет за основу западные модели образования, адаптируя их под национальные особенности.

ОБСУЖДЕНИЕ

Проанализируем основные образовательные модели Запада и сравним с казахстанской моделью.

Первой анализируемой нами образовательной моделью является образовательная модель США. Образование в этой стране является двухуровневым: школа, колледж и университет.

Первой ступенью является общеобразовательная школа. В США 85% взрослого населения имеют среднее образование, 27% имеют степень бакалавра.

Вторая ступень – обучение в колледже или университете. Обучение в колледжах и университетах по организации обучения в значительной степени отличаются друг от друга. В основном, обучение в колледже продолжается 4 года, после чего его можно продолжить в магистратуре и докторантуре университетов.

Высшее образование Республики Казахстан строится таким же образом по аналогии с организацией образования в Америке.

Важное место важную роль играют результаты рейтинговых тестирований, влияющих на рейтинг диплома, его качество. Для общего высшего образования рейтинговым тестом является GRE, для юридического – LSAT, для бизнес-образования – GMAT, для медицинского – MCAT.

Интересной является оплата образования студентами. Большая часть студентов обучается в кредит. Стипендию получают только лучшие ученики, имеющие высокий балл, участвующие в научных исследованиях или участвующие в спортивной жизни вуза и демонстрирующие значительные спортивные достижения. Оплата не фиксирована. Она различается для студентов из разных штатов страны или других государств, зависит от налоговых послаблений штата [*Duru-Bellat M., 2004, 29 p*].

Таким образом, образовательная модель США строится на трехуровневом высшем образовании.

Второй анализируемой образовательной моделью является модель, принятая в Германии. Ее отличительной чертой является одно из положений образовательной политики – доступность вузов для каждого. Это объясняется тем, что экономическая стабильность Германии основывается на высококвалифицированных кадрах. Следовательно, качеству высшего образования должно уделяться особое внимание. Именно поэтому, а стране регулярно увеличивается финансирование для студентов, регулярно открываются новые высшие учебные заведения, появляются новые учебные профили.

Процесс обучения ориентируется на работу по специальности. В отличие от американской модели образования в Германии высшее образование бесплатно как для немецких, так и иностранных студентов государственных вузах Германии высшее образование бесплатное. Это положение относится как к немецким, так и к иностранным студентам [*https://www. unipage. net/ru/education_in_germany*].

В системе высшего образования в Германии отсутствует такая структурная единица как «группы». Разработаны образовательные стандартны обучения, учебные планы, требуется сдача экзаменов и промежуточного контроля, но студенты имеют право самостоятельно выбирать изучаемые предметы и расписание занятий. Иными словами, именно студенты сами составляют свое расписание и программу на семестр.

Этот факт является одновременно и достоинством, и недостатком образовательной модели. Время обучения практически неограниченно, так как студент вправе самостоятельно составлять расписание обучения. Сейчас сред-

нее время обучения в вузе Германии составляет 7 лет, в мире этот показатель 4-5 лет. Правительство Германии начинает принимать меры по сокращению продолжительности обучения. Например, если студент учится более 7 лет, то он должен самостоятельно оплатить часть обучения.

Третье образовательной моделью является модель Нидерланд (Голландии). Модель обучения в высшей школе отличается от предыдущих двух тем, что не основана на двух ступенях получения диплома. Каждый студент получает диплом докторанта после 4 лет обучение или 5 лет для обучения специальностям инженерного дела, естественных наук и сельского хозяйства [*http://academconsult. ru/obrazovanie-v-gollandii*].

Академическая программа в Голландии концентрируется на основной сфере исследований, по которой студенту будет выдан диплом, т. е. с первого курса наблюдается профильное специализированное обучение. Общеобразовательные предметы в курсе высшего образования не изучаются.

Важной частью университетской программы являются самостоятельные исследования, а основным требованием написание дипломной работы. Дипломная работа в Голландии представляет собой доклад, написанный по результатам проведенного исследования. Исследования проводятся под научным руководством профессора университета.

Следующая научная степень – доктор. Для ее получения студент должен написать диссертацию. Голландская степень доктор эквивалентна степени PhD в англо-саксонской системе образования [*https://www. nesorussia. org/sistiema-obrazovaniia*].

Важным компонентом образовательной программы Голландии являются стажировки, работа в компаниях. Таким образом, делается акцент на получении студентами профессиональных навыков.

Интересен и опыт Японии в создании образовательной модели, так как эта страна существенно отличается от остальных стран мира. В Японии учащиеся из малообеспеченных и малоимущих семей получают государственные дотации на медицинское обслуживание, завтраки. Обучение в школе длится 12 лет. В старшей средней школе общеобразовательными предметами являются японский язык, математика, естествознание и обществоведение. Кроме них ученики могут выбрать дополнительные. Например, иностранные языки, технические и специальные дисциплины. В выпускном классе ученики могут выбрать специализирующий профиль [*https://ru. wikipedia. org/wiki/Образование_в_Японии*].

Если рассматривать особенности обучения в высшей школе Японии, то необходимо отметь, что среди студентов есть вольнослушатели, переводные студенты, студенты-исследователи и коллегиальные исследователи.

Вольнослушатели – это студенты, зачисляемые на базовый курс или в аспирантуру для изучения одного или ряда курсов.

Переводные студенты из японских или зарубежных вузов зачисляются для посещения нескольких лекций или для получения научного руководства в аспирантуре или докторантуре.

Студенты-исследователи – это студенты, поступившие в аспирантуру для изучения научной темы под руководством профессора, но не получающие академическую степень.

Под коллегиальными исследователями понимают преподавателей, научных работников и специалистов, желающих проводить исследовательские работы под руководством профессора данного университета.

Выпускники высших учебных заведений в Японии не прекращают обучение после получения диплома, а продолжают его в корпорациях, принявших их на работу.

В Японии функционирует система «пожизненного найма», которая предусматривает, что человек работает в одной компании до 55-60 лет.

При отборе претендентов на трудоустройство учитывается рейтинг выпускника вуза, а также результаты тестирования [*http://www. study. kz/1/8/341/visshee-obrazovanie-v-yaponii*].

Выделим следующие качественные изменения, произошедшие в системе отечественного образования после присоединения к Болонскому процессу:

- Более 60 казахстанских вузов присоединились к Великой Хартии университетов, которую в настоящее время подписали более 650 университетов мира. Это событие приблизило казахстанское образование к европейским стандартам [*А. Т. Байтурбаева, Т. Н. Чумаченко., 2018, 65 с.*].
- Осуществлен переход на трехуровневую модель подготовки специалистов: бакалавр - магистр - доктор PhD. По данным на 2014 год подготовка магистров осуществляется в 118 вузах страны, а подготовка PhD в 16 вузах. В 2019 году эта цифра заметно выросла.
- В высшее образование внедрена кредитная технология обучения.
- В вузах страны реализуется двудипломное и дистанционное образование.
- На данный момент в системе высшего образования является обязательным аспектом разработка модульных образовательных программ и силлабусов в соответствии с Дублинскими дескрипторами.
- Создана Национальная рамка квалификаций.
- За основу перезачета зачетных единиц в ходе академической мобильности студентов принята ECTS (European Credit Transfer System),

внедряется новое Руководство по ECTS.

• Для студентов стала доступна академическая мобильность в рамках казахстанских вузов и международные стажировки.

• Регулярно приглашаются ученые из европейских стран, США и Японии для чтения лекция или дисциплины, проведения семинаров.

Существенным недостатком является нехватка профессиональных кадров в вузах, особенно это заметно при обучении в магистратуре и докторантуре.

Второй проблемой является слабая материально-техническая база университета, отсутствие лабораторий, компьютерных классов.

Третьей проблемой, связанной с внедрение болонского процесса, являются большие расходы на организацию учебного процесса и переход на новую образовательную модель.

Четвертый недостаток – бюрократизм. На данный момент преподаватели вузов отмечают, что бюрократизм и формализм образования приоритетней его содержания.

Если сравнивать отечественную модель образования и анализируемые западные, можно заметить, что каждая из них обладает рядом плюсов и минусов.

Во-первых, введенная в систему высшей школы кредитная система наиболее гибкая и эффективная, так повышает возможности студентов к академической мобильности.

Благодаря гибкому планированию учебных программ и регулярно обновляющемуся каталогу элективных дисциплин содержание обучения остается современным и ориентированным на запросы рынка труда.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Из исследования нами отмечено, что прослеживается положительное влияние внедрения новой системы образования и на качество преподавания, профессиональный рост преподавателя, так как, согласно новым образовательным стандартам, студенты вправе выбирать преподавателя. Такой подход повышает конкуренцию между преподавателями и стимулирует их к профессиональному росту, повышению своего мастерства.

В отличие от немецкой модели обучения в Казахстане продолжительность обучения строго фиксирована: 4 года длится обучение на ступени бакалавриата, 2 года обучение в магистратуре (с недавних пор на некоторые специальности вводится годичное обучение).

Также в отличие от американской модели образования в Казахстане существует в том, что в нашей стране выделяются государственные образовательные гранты.

Безусловно, отечественную систему образования необходимо продолжать реформировать. На наш взгляд можно выбрать одну из описанных моделей западных стран и адаптировать ее под особенности национального образования и менталитет казахстанского общества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Педагогика: учебник для студентов педагогических вузов / Под ред. П. И. Пидкасистого. – М. : Педагогическое общество России, – 2015. – 608 с.

2. Лавриненко А. А. История педагогического мастерства: Учебное пособие для студентов педагогических вузов, аспирантов, учителей / Александр Лавриненко. – М. : Богданова А. Н., –2016. – 328 с.

3. Подласый И. П. Педагогика: Новый учебный курс: Учеб. для студ. высш. учебн. заведений: В 2 кн. – М. : Гуманит изд. центр ВЛАДОС, 2015. – 300 с.

4. Концепция высшего педагогического образования РК. // Электронный ресурс//Режим доступа: zan. kz

5. Anand S. and Sen A. Human Development Index: Methodology and Measurement //Background Paper for Human Development Report - New York: UNDP, 2016.

6. Мухтарова К. С. Особенности в современной системе образования: зарубежный опыт и Казахстан//Вестник КазНУ. – 2012. - № 2. – С. 77-87.

7. Duru-Bellat M. L'ecole des filles: quelle formation pourquels roles sociaux? Paris: L'Harmattan, 2004 - P. 29.

8. Образование в Германии: Электронный ресурс//Режим доступа: https://www. unipage. net/ru/education_in_germany.

9. Образование в Голландии: Электронный ресурс//Режим доступа: http://academconsult. ru/obrazovanie-v-gollandii.

10. Высшее образование в Голландии: Электронный ресурс//Режим доступа: https://www. nesorussia. org/sistiema-obrazovaniia.

11. Образование в Японии. Электронный ресурс//Режим доступа: https://ru. wikipedia. org/wiki/Образование_в_Японии.

12. Высшее образование в Японии и последующее возможное повышение квалификации. Электронный ресурс//Режим доступа: http://www. study. kz/1/8/341/visshee-obrazovanie-v-yaponii-i-posleduyushee-vozmojnoe-povishenie-kvalifikacii.

13. А. Т. Байтурбаева, Т. Н. Чумаченко. Приоритеты в сфере образования в рамках стратегии «Казахстан-2050»//Вестник КазНПУ. – 2018. – № 5. – С. 65-69.

ГРНТИ 16. 01. 45

Есимбекова Динара Болатовна
Докторант
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Рахимова Айна Маратовна
PhD, аға оқытушысы
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

ТЕРМИНДЕРДІ МЕҢГЕРТУДЕ КОУЧИНГТІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУ

Түйін. Мақалада қашықтықтан оқытуға бет алған жоғары білім беру жүйесінде түрлі платформалар көмегімен сабақтың сапасы мен нәтижелілігін арттырудың механизмдері қарастырылған. Авторлар коучингтік интеллектуалдық технологияны қазақ тілі сабағында пайдалану тәжірибесімен бөліседі.

Түйінді сөздер: коучингтік технология, қашықтықтан оқыту, коммуникативтік құзыреттілік, лэпбук, ғылыми стиль.

Резюме. В статье рассматриваются механизмы повышения качества и результативности урока при помощи разных образовательных платформ в связи с переходом на дистанционное обучение. Авторы делятся своим опытом применения коучинговой интеллектуальной технологии на уроках казахского языка.

Ключевые слова: коучинговая технология, дистанционное обучение, коммуникативная компетенция, лэпбук, научный стиль.

Summary. The article reveals the mechanisms for introducing new educational platforms into the educational process. The authors share their experience of using coaching intellectual methods in the lessons of the Kazakh lesson.

Keywords: coaching technology, distance learning, communication competence, lapbook, scientific style.

Қазақ тілін оқыту әдіс-тәсілдері жыл өткен сайын жаңарып, заман ағымына сай өзгеруде. Демек, білімгерлерге іргелі біліммен қатар, коммуникативтік және кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруда ақпараттық-коммуникативтік технологиялар қолданыс табуы тиіс. Әсіресе заманауи білім беру парадигмасы болашақ маманның кәсіби тілін қалыптастыруға ден қойып отыр.

XXI ғасыр трендіне айналған коучинг тренингтік әдісі жайында зерттеулер жүргізіліп, эксперименттер жүзеге асырылды. Коучинг (ағылш. coaching – оқыту, жаттықтыру) өз білімін тереңдету үшін адамның жеке мақсаттарын айқындау мен қол жеткізуге кәсіби көмек. ЖОО жағдайында алып қарастырсақ, оқытушы-коуч әр білімгердің шығармашылық мүмкіндіктерін ашып, оң өзгерістердің орын алуына ықпал жасайды. Әсіресе болашақ мамандарды көшбасшылыққа, жұрт алдында сөйлеу дағдыларын дамытуға машықтандыруда, коммуникативтік (тілдік) кодын қалыптастыруда коучингтік технологияны қолдану оң нәтижелер берді.

Тілдік кодтың теорияда қолданылуын түсінуге қажетті екі аспект бар:

1. Тілдік код – белгілі бір қоғамдастықтың (топтың) коммуникативтік мінез-құлқы ерекшеліктерін бейнелейтін құрылымдар. Бұл құрылымдар қоғамдастық мүшелері өз коммуникативтік әрекетін жүзеге асыруда, атауда, түсіндіруде жүгінетін немесе ол туралы пайымдауда жұмсалатын құралдарға негізделеді.

2. Аталмыш құралдар – яғни символдар, алғышарттар, мағыналар мен ережелер –өмір сүру барысында адамның өз тарапынан жасалады. Демек, адамдар бұл құралдардан бас тартып, өзгертіп немесе жаңа мүдделер мен мақсаттарға икемдеуі мүмкін.

Тұлғаның коммуникативтік кодын зерттеуде К. Довлатовтың «Как стать коучем и научить достигать самых смелых целей» кітабындағы кейбір тәжірибелерді басшылыққа алдық. Кәсіби коуч мансабыңызды құруға, қарым-қатынастарды реттеуге, өмірдің барлық салаларында мақсатқа жету жолдарын табуға көмектеседі. «Коучингтік әдістемелерді зерттеу – материалдық активтерге қарағанда болашақта өз құндылығын жоғалтпайтын инвестиция» [https://l. supercoaching. ru/stableprofit4].

Коучингтің басты мақсаттары:

- ықпалды сауалдар, проблемалық жағдаяттар туындату арқылы мәселені өздігінен шешу жолдарын табуға баулу;

- білімгерге өздігінен ізденуге, оқуға жағдай

жасау;

- тұлғаның мүмкіндігін толық ашу;
- білім алушының мотивациясын арттыру.

Оқытушы-коуч (серіктес, фасилитатор) нұсқау бермейді, кеңес бермейді, білім алушылардың мәселелерін шешпейді. Ол тұлғаның ішкі ресурстарын шығаруға арналған ашық сұрақтар арқылы өзектілікке жетеді, жетістікке жетудің субъективті іс-әрекеттерін жүзеге асырады. Білімгерлердің тұлғалық ашылуы мен өздері туралы сыни ойлауға көмектесетін тиімді сұрақтар қою мүмкіндігі - коучтің маңызды құзыреттерінің бірі. Жетекші сұрақтар немесе шығармашылық тапсырмалар бере отырып, жаттықтырушы қарқынды бірлескен жұмыс барысында жауап табуға және қабылданған шешімдерге жауапкершілікпен қарауға итермелейді, әрі шешім іздеуге басымдық береді. Демек, бұл интеллектуалдық технология белгілі бір жүйемен құрылған сұрақтарға жауап беру арқылы адамның өз іс-әрекеті үшін жауапкершілік алуына септігін тигізеді.

Бүгінгі таңда көптеген білім алушылар материалды онлайн-форматта меңгеруді таңдайды, оның бірнеше себептері бар:

- Қаражат үнемделеді;
- Жолға, жатын орынға шығын шықпайды;
- Уақыт үнемделеді;
- Материал жазбаларын ыңғайлы уақытта көріп, оқуға болады;
- Оқу мен басқа да қызмет түрлерін қатар алып жүруге болады;
- Жас ерекшеліктері мен қызмет саласына шектеу қойылмайды.

Материалды іс-тәжірибеде өңдеу мүмкіндігі – коучингтік әдістемелерді зерттеудің маңызды бөлігі. Себебі, қайсыбір білім нақты өмірде қолданылған жағдайда ғана пайдасын тигізетіні аян. Коучинг технологиясында іс-тәжірибелік жұмыс қалай құрылатынына назар аударайық. Көптеген білім беру мекемелерінде білімді бағалауда тек мәтін түріндегі есептер пайдаланылады, бұл ескірген әдіс деп ойлаймыз. Оқытушы немесе ментордың білім алушылардың жеке немесе топтық жұмыстарын (аудио, бейне, фрейм т. б.) тексеру едәуір жоғары нәтижелер береді. Себебі оқытушы мен білімгер арасында кері байланыс орнайды, кеңестер, коментарийлер арқылы жұмысты жақсарту жолдарын көрсетеді. Әсіресе соңғы кезде ашықтан оқыту форматына көшуімізге орай жаңа әдіс-тәсілдерді қолданысқа енгізуге тура келді. ZOOM платформасында өткізілген іс-тәжірибелік коуч-сессияларда білімгерлер өзара тәжірибе алмасып, диалогтық оқыту әдістері арқылы коммуникативтік дағдыларын шыңдай түсті.

Коучингтің түрлері қатысушылардың санына, тәлімгермен қарым-қатынас түріне, қолдану саласына және басқа да факторларға байланысты болады. Гуманитарлық және педагогика-психология факультеттері білімгерлерімен өткізілген іс-тәжәрибелік сабақтарда аталмыш интеллектуалдық технология сәтті пайдаланылды деуге негіз бар.

Сабақ форматы: **коучинг**

Әдіс-тәсілдер: «Ашық микрофон», талдау, диалог, жобалау, ПОПС формуласы.

Кезеңдері:

- Стиль түрлері.
- Ғылыми стиль және терминдер.
- Бақылау, тіл дамыту тапсырмалары.

Бағалау критерийлері:

1. Ғылыми стильдің қолданыс аясын толық меңгеруі;
2. Топтық жұмыста белсенділік танытуы;
3. Өздері дайындаған шығармашылық жұмыстың (диалог, эссе, өлең, жоба т. б.) сапалы болуы;
4. Ойын еркін, нақты және сауатты жеткізуі:
5. Проблемалық мәселелерді өздігінен шеше білуі.

1. BANDICAM бағдарламасы ғылыми стильге қатысты алдын-ала теориялық мәлімет беріледі: «Ғылыми стиль – ғылым мен ғылыми іс-әрекеттің тілі. Ол көбінесе жазбаша түрде таралған:

ғылыми мақалалар, әдістемелік құралдар мен монографиялар, рецензиялар, аннотациялар, реферат, курстық, дипломдық жұмыстар мен диссертациялар т. б. Ауызша формасы – дәрістер, ғылыми баяндамалар және т. с. с.

Ғылыми стильде сөйлемдегі сөздердің қалыпты орны,тіл нормасы қатаң сақталады. Яғни ғылыми стильде сөз көп мағыналы болып келмейді. Ғылыми стильдің басты лексикалық қабаттары – терминдер (жекешелендіру, сұрыптау), жалпығылыми сөздер (идея, гипотеза, бөлшек), халықаралық терминдер (пуризм, апгрейд, феномен), әдеби сөздер (ерекшелік, сипат), күрделі синтаксистік тұтастықтар (жоғарыда айтылғандарға сүйенсек) т. б.».

1-тапсырма. Ғылыми стильдің басты лексикалық қабаты – терминдер туралы сыни тұжырым «Пирамида» әдісі арқылы жүзеге асырылады.

2-тапсырма. Мәтінді оқып, өз сөзімен жалғастыру (білімгерлер бір-біріне сауалдар қою арқылы мәтіннің идеясын анықтайды). Ғылыми стильдегі мәтін принциптерін сақтай отырып, терминологиялық сөздікпен жұмыс жүргізеді.

«Адам не айтса да, өзі туралы айтады» (Зигмунд Фрейд)

Белгілі бір ұжымға, топқа мүше болған жеке тұлғаның кәсіби тілі, яғни лексикасы оның коммуникативтік кодында із қалдырары анық.

«Сөйлеу – адамның коммуникативтік әрекетінің бір түрі. Г. Шпет бойынша, сөз маңызды әлеуметтік қызметтер атқару арқылы тілді дамытады, әрі тұрақтандырады. Бұл орайда сөздерді екі түрге бөлуге болады: сөз-бейне және сөз-термин. Біріншісінде сөз кездейсоқ көзге түскен қасиетке еркін түрде телінуі мүмкін, яғни жаңа тәжірибені тіркеу қызметін атқарады. Ал сөз-термин тілдік-ұғымдық жүйенің құрамда бөлігі ретінде тілдің мәдени құрылысын реттеуге және сақтауға қызмет етеді» [*Шарков Ф., 2019, 372 б.*]

3-тапсырма. «Терминдер – ғылым тілінің көрсеткіші» тақырыбында ПОПС формуласы арқылы эссе жазу.

• *Бірінші сөйлем:*«Менің ойымша, . . . »

• *Екінші сөйлем:* «Өйткені, мен оны былай түсіндіремін ... »

• *Үшінші сөйлем:* «Мен ойымды мына фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын ... »

• *Соңғы сөйлем:* «Осыған байланысты мен мынадай қорытындыға келдім. . . ».

4-тапсырма. Коуч-сессия көбіне диалогтік сипатта өткізіледі.

Жұптық жұмыс: функционалдық стиль түрлеріне қатысты бейнеүзік түсіру және стиль түрлеріне мысал ретінде шығармашылық жұмыстарын (диалог, эссе, өлең, жоба т. б.) қорғау.

Ғылыми-шығармашылық бағыттағы жұмыстар қорғалып біткеннен кейін, лэпбук (lapbook) - ағылшын тілінен аударғанда «тізедегі кітап» дегенді білдіреді (lap - тізе, book-кітап) әзірлеу жұмысы басталады. «Лэпбук – жоба қорғаудың ақтық сатысы, яғни тақырыптық-интербелсенді папка» [*innovatsionnye_tehnologii_na_urokah_russkogo_yazyka. pdf*].

Мұнда интерактивті қалта, есіктер, терезелер, ілмектер және қозғалмалы бөлшектер, олар кез-келген тақырыпта кез-келген түрдегі сызбалар, кішігірім мәтіндер, диаграммалар және графиктер түрінде ақпараттарды қамтылады. Яғни белгілі бір модульдегі тақырыптар бойынша материал жиналады, бұл білім алушының білімін жүйелеуге көмектеседі; өз қалауымен, зерттелетін тақырып бойынша ақпарат жинақтауға мүмкіндік береді; тақырыпты тереңірек түсініп, есте сақтауға, сонымен қатар материалды кез-келген ыңғайлы уақытта қайталауға септігін тигізеді. Тақырыптар кең ауқымды болуы мүмкін («Сөз таптары», «Сөйлем түрлері», «Стиль түрлері»), сонымен қатар тар ауқымды («Терминдер», «Зат есім»). Лэпбукте өтілетін тақырып бойынша білімді зерделеу және бекіту үшін қажетті жүйеленген материал қамтылған (соның ішінде иллюстрациялық) көптеген қалталар мен конверттер бар. Бұл заманауи әдіс күрделі ақпаратты құрылымдауға, тақырыпты әртараптандыруға, ықшамдауға мүмкіндік береді. Бірақ біздің жағдайымызда өтілген материалды, яғни терминдер туралы білімді қайталау және бекіту мақсатында пайдаланылады.

Мұндай дәстүрлі емес әдістерді пайдаланудың бірнеше ұтымды тұстары бар:

- Біріншіден, білімгерлердің қызығушылығын, өзіндік ізденісін белсенді етеді;

- Екіншіден, «әдепкі» тақырыптарды танымдық жағынан тартымды түрде ұсынуға мүмкіндік тудырады;

- Үшіншіден, кәсіби сөздік қорын молаяды;

- Ауқымды, әрі күрделі ақпаратты құрылымдауға септігін тигізеді;

- Креативтілік, бастамашылдық мен шығармашылық ойлауын дамытады.

Мұның бәрі білім алушының білім, біліктері мен дағдыларын бекуіне ықпал етумен қатар, өздігінен шешім қабылдауға, көшбасшылыққа баулитыны анықталды.

Үй тапсырмасына ұсынылатын кейбір жұмыс түрлері төмендегідей:

– мәтінге тілдік талдау;

– өз мамандығына қатысты көркем шығарма (әңгіме, новелла, өлең, т. б.) жазу;

– аяқталмаған шығарманы жалғастыру;

– терминдердің глоссариін жасау;

– өтілген материал бойынша әлеуметтік желілерде пост жариялау;

– хат жазу;

– бейнебаян түсіріп, өз парақшасына жүктеу.

Үй тапсырмасы: Мәтінмен жұмыс.

1. Кәсіби бағытталған мәтінге тақырып қойыңыз.

2. Мәтінді орыс тіліне аударыңыз.

3. Мәтіннен терминдерді тауып, анықтама беріңіз.

4. Мәтін желісі бойынша диалог құрастырыңыз.

«Сіз толқынды өзеннің жағасында тұрсыз деп елестетіп көрейік. Тез арада қарсы бетке өту керексіз, бірақ көпір жоқ. Алдымен сіз, проблеманы қалай шешу керек екенін түсіне алмайсыз. Содан соң сізде алғашқы қорқақ идеялар туындай бастайды: көпір іздеу, көпірді қолдан жасау, жағаға жүзіп өту. Қауіптер мен мүмкіндіктерді ескере отырып, барлығын ойластырған соң сіз ең тиімді нұсқаны таңдайсыз. Күнделікті өмірде бұндай жағдайлар жиі орын алады. Біз өзімізді «жағада шошынғандай» сезінеміз және одан әрі қалай әрекет ету керектігін ойлаймыз. Осындай сәттердегі ең сауатты шешім – коучинг.

Бұл тренингтік әдіс 30 жыл бұрын пайда болды және осы уақытқа дейін танымал болып келеді. Бұл әдістің жасалуы тәжірибелі тәлімгермен жұмыс жасау болып табылады. Маман дайын схемаларды, шешімдерді немесе инновациялық идеяларды ұсынбайды. Коучтың міндеті -оқушының ой-өрісін өз бетінше шешім қабылдау үшін қажетті арнаға бағыттау. Сіз өз өміріңіздің режиссері ретінде сезінесіз, сценарийді түзетіп, алға қойған мақсаттарға тезірек жетесіз».

Әдетте қоғамдық мамандық түлектерінің тілдік даярлығы «Қазақ тілі», «Кәсіби бағытталған қазақ тілі», «Шешендік өнер» сияқты пәндердің шеңберінде жүзеге асырылады. Болашақ кәсіби қызметіне даярлық көбіне теоретикалық сипат алғандықтан, кәсіби коммуникативтік құзыреттілігі толық дамымауының салдарынан қызметінде түрлі тілдік кедергілерге ұшырауы заңды. Бұл ретте әлемдік тәжірибеде мақұлданған түрлі технологиялар мен стратегияларды орнымен пайдалану қажет. «Коучинг» – басқа адамға қандай да бір қиын жағдайда оның шешілуіне жол көрсететін, көмек ұсынатын құрал болып табылады. Коучтің міндеті – коучинг үдерісіне тартылатын адамға жауапкершіліктің және сананың жоғарғы деңгейіне жетуге көмектесіп, сол адамның ішкі даналығына сүйене отырып, сенімді қарым-қатынасты құру және дамыту. Майлз Дауни өзінің «Тиімді коучинг» кітабында «Коучинг – басқа адамның оқуына, кәсіби дамуына көмектесіп, нәтижені арттыратын өнер» [*https://cpm. kz/upload/iblock/ec9/kouching-sessiyasyn-zhosparlau1. pdf*].

«Коактивный коучинг» [*Уитворт Л., 2004, 4 б.*] оқулығында коучингтің негізгі қағидаттары келесідей:

1. Адам шығармашыл, үйлесімді тұлға рттінде тиісті ресурстарға ие;

2. Коучинг адам өмірінің барлық салаларына қатысты қолданылады;

3. Шешуге тиісті міндеттерді адам өзі қояды;

4. Коуч пен клиент бір мақсатқа ұмтылған тең дәрежедегі альянсты құрайды.

Осы төрт қағидатты білімгерлермен тең дәрежедегі қарым-қатынас орнатуда оңтайлы пайдаландық. Біздіңше, коучинг – болашақ маманға қажетті кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастырудың озық интеллектуалдық технологиясы. Себебі, ол салмақты және саналы шешім қабылдау арқылы көшбасшылыққа үйретеді. Қоғамдық мамандықтар бойынша білім алушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыруда коучингтік технологияны қолдану ой белсенділігін дамытуда және шығармашылық ізденіске бағыттауда оң нәтижелер берді. Осыған орай келесідей ұсыныстар туындайды:

1. Соңғы заңнамалық өзгерістерге сай болашақ мамандардың мемлекеттік тілдегі тұлғааралық қарым-қатынасын жетілдіру мақсатында коучингке негізделген «Кәсіби коммуникология» курсын енгізсе;

2. «Қазақ тілі» пәнін оқытуда инновациялық орта құруда білімгердің шығармашылық әлеуетін толыққанды пайдалану;

3. Коучингтік технологияларды қолдану арқылы әдеттегі практикалық сабақты түрлендіріп, мемлекеттік тілді күнделікті өмірлік жағдаяттар негізінде меңгерту, алған білімдерін іс жүзінде күнделікті пайдалануға уәждеме беру;

4. Кәсіби лексиканы, оның ішінде терминдерді меңгертуде дәстүрлі әдіс- тәсілдер мен заманауи білім беру платформаларын оңтайлы кіріктіру.

Коучингтік технологияны пайдалану білім сапасын арттыруда, сабақты өмірмен байланыстыруда және білімгерлердің өтілетін материалды жоғары деңгейде қабылдауына септігін тигізеді. Болашақта коучингтік әдістеменің жаңа мүмкіндіктерін зерттеп, іс-тәжірибеде қолдану тетіктерін жетілдіру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. https://l. supercoaching. ru/stableprofit4

2. Шарков Ф. Коммуникология. Коммуникационный консалтинг. Litres баспасы, 2019 ж. -489 б. ISBN: 9785042199929

3. innovatsionnye_tehnologii_na_urokah_russkogo_yazyka. pdf

4. https://cpm. kz/upload/iblock/ec9/kouching-sessiyasyn-zhosparlau1. pdf

5. Уитворт Л., Кимси-Хаус Г., Сэндал Ф. Коактивный коучинг. Учебник. Центр поддержки корпоративного управления и бизнеса, 2004 ж. -360 б.

ӘОЖ 37. 01(574)

Завалко Надежда Александровна
п. ғ. д., профессор
педагогикалық білім және менеджмент кафедрасы
С. Аманжолов атындағы ШҚМУ
Өскемен қ., Қазақстан

Аубакирова Айнур Давлеткановна
педагогика ғылымдарының магистрі
С. Аманжолов атындағы ШҚМУ
Өскемен қ., Қазақстан

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК АСПЕКТІЛЕРІ

Түйін. Мақалада психологиялық-педагогикалық әдебиетке және білім беру тәжірибесіне талдау жасау негізінде инклюзивті білім беру жүйесінің құрамдас бөліктері көрсетілген, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың мектеп кеңістігіне кірігуімен байланысты мәселелерге негіздеме жасалған, ата-аналар, мұғалімдер мен оқушылар арасында жүргізілген сауалнама мәліметтері талданған, көрсетілген мәселелердің бірнеше шешу жолдары ұсынылған.

Түйінді сөздер: инклюзивті білім беру, екекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқыту, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды жаппай мектептің білім беру ортасына интеграциялау.

Резюме. В статье на основе анализа психолого-педагогической литературы и практики образования представлены компоненты системы инклюзивного образования, дано обоснование проблем, связанных с включением ребенка с особыми образовательными потребностями в школьное пространство, проанализированы данные анкетирования родителей, педагогов и учащихся, предложении некоторые пути преодоления указанных проблем.

Ключевые слова: инклюзивное образование, обучение детей с особыми образовательными потребностями, интеграция детей с особыми образовательными потребностями в образовательную среду массовой школы.

Summary. Based on the review of psychological and pedagogical literature and educational practice the components of inclusive education system are presented, the rationale for the problems associated with the inclusion of a child with special educational needs in the school space is presented, the questionnaire data for parents, teachers and students are analyzed, and some ways to overcome these problems are proposed.

Keywords: inclusive education, training of children with special educational needs, integration of children with special educational needs in the educational environment of the mainstream school.

КІРІСПЕ

Қазақстанның әлемдік білім беру кеңістігіне кірігуі, біздің мемлекетіміздің тең мүмкіндіктер қоғамына бағдарлануы, зерттеушілердің инклюзивті білім беру мәселесіне деген назарын өзектендіре түсуде. Аталмыш мәселе бүгінгі күнде білім беру практиктері арасында да, әлеуметтік мекемелер өкілдері арасында, жаппай ақпарат құралдарында да анағұрлым талқыға салынып жатқан мәселе болып табылады. Бұл қызығушылық ең алдымен инклюзивті білім беру мәселелерінің өзінің сан қырлылығымен, сондай-ақ ерекше қажеттіліктері бар балаларға, олардың ата-аналарына, педагогтарға, жалпы тұтас білім беру ортасына әсердің кең әлеуметтік сипатымен байланысты.

Қазақстан БҰҰ конвенциялары, декларациялары мен ұсыныстарының тұжырымдамаларына сүйене отырып, барлық балаларды, соның ішінде денсаулығына байланысты, әлеуметтік бейімделу мәселелеріне байланысты ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық мәртебесі төмен балаларды сапалы білім алу құқымен қамтамасыз етуге міндеттенеді. Балалардың білім алу құқықыларының кепілі Қазақстан Республикасының Конституциясында, Қазақстан Республикасының «Білім туралы», «Қазақстан Республикасының бала құқығы туралы», «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы», «Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы», «Арнайы әлеуметтік қызметтер туралы» Заңдарында бекітілген.

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ БӨЛІМІ

Біз А. М. Ерсариналың көзқарасына қосыла отырып, өзіміздің зерттеуімізде инклюзивті білім беру деп, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды жалпы білім беру мектептері мен ба-

лабақшаларына ендіру және де олардың сапалы білім алуына жағдай жасау жүйесі деп түсінетін боламыз [*А. М. Ерсарина, Информационно-методический журнал Открытая школа. 2012. №1 . с. 10-11*].

Инклюзивті жүйе құрамында келесідей құрамдас бөліктер болуы керек деп есептейміз:

1) барлық балалардың қызығушылықтары, жеке ерекшеліктері және мүмкіндіктері ескеріле отырып, олардың оқуы үшін арнайы білім беру жағдайларын жасау, кедергісіз және жайлы орта құру;

2) мектептерді ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға арналған арнайы жабдықтармен қамтамасыз ету;

3) ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс істейтін мұғалімдердің кәсіби құзіреттіліктерін дамыту үшін арнайы оқу курстарын құрастыру;

4) ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың мұғалімдермен, оқушылар ұжымымен, оқу-білім беру ортасымен өзара қарым-қатынасына бейімделу процесін жеңілдетуге бағытталған арнайы бағдарламалар құрастыру;

5) педагогтар, психологтар, дефектологтар, әлеуметтік жұмысшылар мен әлеуметтік педагогтардың өзара байланысқан іс-әрекеті;

6) инклюзивті білім беру аймағын кеңейтуге деген жағымды қоғамдық пікірді қалыптастыру.

Жоғарыда сөз етілгендер, Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді енгізу міндетті түрде дәстүрлі білім беру жүйесін қайта құруды және әр түрлі жаңашыл іс-шараларды өткізуді талап ететіндігін білдіреді.

Өкінішке орай, біздің қоғамда ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың тұрғылықты жері бойынша мектеп кеңістігіне кірігуіне кедергі келтіретін бірқатар қиындықтар бар. О. В. Летяева [*Летяева О. В., с. 9*], Н. А. Мошенская [*Мошенская Н. А., Вестник КАСУ. 2011. №1. с. 153*] және өзге де бірқатар авторлар жұмыстарын талдау негізінде, сондай-ақ Шығыс Қазақстан облысындағы білім беру тәжірибесіне талдау жасай отырып, біз келесілерді бөліп көрсеттік:

1) мектеп ортасындағы мүгедектік, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға қатысты стереотиптер мен соқыр сенім, ескішіліктің орын алуы;

2) оқушылардың мүгедектік мәселесі және өздерінің мүгедек-құрдастарының мүмкіндіктері жөніндегі ақпаратпен жеткіліксіз қамтамасыз етілгендігі;

3) ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылар үшін білім беру процесін жеңілдететін оңалтудың қолжетімді ортасы мен техникалық құрал-жабдықтарының болмауы;

4) оқу процесінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың әр қайсысының дене және ақыл-ой мүмкіндіктерін есепке алатын оқу бағдарламаларының жоқтығы;

5) тұрғылықты жері бойынша жаппай білім беру мекемесі жағдайында, ерекше білім беру қажеттіктері бар балалармен жұмыс істеу үшін қажет білім, сәйкесінше дайындықтың және әдістеменің болмауы;

6) кең қоғамдастықтың ерекше білім беру қажеттіліктері бар баланың өз құрдастары арасында, жалпы білім беретін ортада білім алу құқығын мойындауға деген дайындығының болмауы;

7) ата-аналардың өз мүгедек балаларының білім алуға деген тең қолжетімділік құқығын қорғай алмауы немесе қорғай білмеуі;

8) толыққанды білім алуға бағытталған баланың жеке оңалту бағдарламасының мүлдем болмауы немесе ресми сипатта ғана болуы және т. б.

Көптеген экономикалық, психологиялық, педагогикалық мәселелердің арасында әлеуметтік сипаттағы мәселелердің мәні аса зор болып табылады. Ең алдымен, бұл қоғамның мүгедек балаларға, инклюзивті білім беру жүйесіне кіріктірілген баланың әлеуметтік бейімделуі мен оңалтуына деген қатынасы. Өз кезегінде бұл ерекше қажеттіліктері бар баланың өзінде, сонымен қатар оның бүкіл отбасында көрініс табады.

Отбасылар инклюзивті мектептерді өздерінің балаларының қалыпты дамып келе жатқан құрдастарымен қарым-қатынасын кеңейту үшін, сондай-ақ өзге ата-аналар және мұғалімдермен қарым-қатынасқа түсу мүмкіндігіне ие болу үшін таңдайды. Мүмкіндігі шектеулі баланы тәрбиелеудегі отбасының күш-жігеріне мектеп мұғалімдері тарапынан берілген жоғары жағымды баға, отбасы мен мектептің нәтижелі ынтымақтастығының механизмдерін құрастыруға қызмет етеді.

Өкінішке орай, балаларының дені сау ата-аналардың көпшілігі дамуында ауытқуы бар балалардың агрессиялылығы мен іс-әрекетінің бақылаусыздығына деген қорқыныштарын басшылыққа ала отырып, өз баласын интеграцияланған мектептерге бергісі келмейді. Алайда, қалыпты жалпы білім беретін мектепте оқып жүрген бала да құрдастары немесе анағұрлым ересек оқушылар тарпынан болуы мүмкін қауіптерден, жарақаттардан, агрессиядан кепілді түрде сақтандырылмағаны анық. Ата-аналар дені сау балаларды және мүгедек балаларды бірге оқыту соңғыларына пайда әкелетінімен жиі келіседі, алайда мұндай оқыту дені сау балаларға қандай «пайда» әкеледі деп түсінбеушілік танытады.

Біздің ойымызша, бұл бірінші кезекте жанашырлықты, басқа адамның қиыншылықтары мен ауырлықтарын тереңінен сезіне білу, өзіне қарағанда жағдайы анағұрлым нашарлау құрдасына шыдамдылықпен қарау қабілеттерін дамыту болмақ. Дені сау балалар қазіргі заманғы білім беру жүйесі мүлдемге дамытпайтын тәжірибе мен сапа дағдыларын игереді. Алайда дәл осы дағдылар мен қабілеттер оқушылар үшін

ертеңгі ересек отбасылық өмірінде, ал көпшілігі үшін кәсіби өмірінде қажетке жарайтын болады.

Біз инклюзивті білім беруді жүзеге асыру, мүгедек балаларды, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды дені сау құрдастары ортасында оқытуға деген ата-аналардың, мұғалімдер мен оқушылардың қарым-қатынасын зерттеу мақсатында 2018-2019 оқу жылында Өскемен қаласының инклюзивті білім беруді жүзеге асырушы № 37 жалпы білім беретін мектебі базасында зерттеу жұмысын жүргіздік. Зерттеу әдістері арасында педагогикалық бақылау, сауалнама, әңгімелесу, экспресс-сұхбат сияқты әдістер қолданылды. Респонденттер ретінде оқушылардың ата-аналары (123 адам), мұғалімдер (18 адам), оқушылар (214 адам) алынды. Осы мақалада зерттеудің кейбір материалдары көрсетіліп, ұсынылған.

Алынған материалдарды талдау, дені сау оқушылардың ата-аналары мен ерекше қажіттіліктері бар балалардың ата-аналары, жалпылай алғанда бірлескен оқыту идеясына, жалпы инклюзивті білім беруге жағымды қатынаста екендігін көрсетті. Ата-аналардың басым бөлігі (барлық респонденттердің 89 пайызы) инклюзивті білім беруді енгізуге дайын; ата-аналардың аз бөлігі (10 пайызы) – дайын емес, әдеттегідей бұл дені сау балалардың ата-аналары, олар балаларымен мүгедек балалардың бірге оқуы дені сау балалардың білім алуына кедергі келтіреді, бұл олардың балаларына жағымсыз әсер етеді деп есептейтін ата-аналар болып табылады. Және де ата-аналардың бір пайызы бұл мәселеге деген өз қарым-қатынасын әлі анықтай алмағандығын айта отырып, қойылған сұрақтарға жауап беруден бас тартты.

Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, мүмкіндігі шектеулі балалардың барлығы жалпы білім беретін мектепте тек қана арнайы жағдайлар жасалған болса ғана білім ала алады деген пікірде ата-аналардың ойы бір жерден шықты. Ең бірінші кезекте, ата-аналарды жалпы білім беретін мектептерде бұл жағдайлардың жасалмағандығы абыржытатындығы анықталды:

– арнайы құрылғылар, пандустар және т. б. жоқтығы немесе аз ұсынылған;

– мүгедектер арбасындағы балаларды ыңғайлы орналастыруға арналған арнайы жабдықталған кабинеттердің болмауы;

– білім беру мектептерін қаржыландыру мәселесі, түзету жұмысын жүргізуші педагогтар, дефектологтар, сурдопедагогтар, әлеуметтік педагогтардың және тағы да басқа медициналық және көмекші қызметшілердің қосымша мөлшерлемесін бөлу мәселесінің аса өзекті болуы;

– инклюзиялы сыныптарда жұмыс істейтін мұғалімдердің біліктіліктерін арттыру және оқу-әдістемелік қамтамасыз ету қажеттілігі;

– дені сау балалармен, олардың мүгедек балаларға деген қарым-қатынасын өзгертетін тренингтер, әгімелесу және де тәрбиелік сипаттағы өзге де іс-шаралардың арнайы ұйымдастырылуы қажет, себебі елемеушілік, бейжайлық, оларды толыққанды серіктес, құрдас ретінде көрмеу, қабыл алмау ол балалардың дене және психикалық тұрғыдағы онсыз да жеткілікті дәрежедегі күрделі жағдайларын одан да ушықтыра түсері сөзсіз.

Сонымен қатар, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың ата-аналары инклюзивті білім берудің мәнді түрде біршама жағымды жақтарын атап көрсетті:

– ең алдымен, бұл олардың балаларының қоғам өмірі жөнінде анағұрлым терең білім алатындығы, бала кезінен бастап дені сау балалармен өзара әрекеттесуге үйренетіндігі;

– дені сау балалармен тең қатарда балалар ұжымы өміріне қатыса отырып, бала өзін толыққанды сезінетін болады;

– дені сау балалармен қатынаса отырып, бала анағұрлым белсенді түрде дамиды; денсаулығында ақауы бар бала құрдастары тарапынан қосымша қолдау алу мүмкіндігіне ие болады;

– баланың әр түрлі оқу іс-әрекетінде және қарым-қатынас барысында өз қабілеттерін көрсету мүмкіндігі пайда болады.

Төмендегі 1-2 кестелерде инклюзивті білім беру процесінде дені сау балалар үшін және де ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар үшін туындауы мүмкін жағымсыз жағдайлар бойынша ата-аналардың берген жауаптары ұсынылған.

Кесте 1. Ата-аналардың пікірі бойынша, қалыпты балалар үшін инклюзивті білім беру барысындағы жағымсыз жағдайлар

Таңдалған өлшемдер	Сұралғандар санынан алынған пайыздық көрсеткіш
Балалар ұжымында қақтығыстардың туындауы	46
Дені сау балалардың үлгерімі мен даму ырғағының төмендеуі	42,3
Мұғалімдер, тәрбиешілер тарапынан дені сау балаларға деген назарының азаюы	11,5
Дені сау балалар денсаулығының нашарлауы	11,5
Дені сау балалардың оқуға деген қызығушылығының төмендеуі	23

Алайда, пайыздар көрсетіп отырғандай, бұл қауіптер аса мәнді емес, сонымен қатар респонденттердің 35 % оқыту барысында дені сау балалардың ерекше білім беру қажеттіліктері бар жеке балалардан қарағанда өздерінің артықшылық, үстемдік сезімдерінің дамып кету қаупі барын болжады, себебі бұл балалардың оқу

процесіне бейімделуі анағұрлым төмен, олар тез шаршағыш және де дені сау балаларды оқыту ырғағы олар үшін шектен тыс жүктеме болып табылады, сондықтан ата-аналардың ойынша бірлескен оқыту барысында мұндайға жол беруге қатаң түрде тыйым салынуы керек. Басқа жағынан алып қарағанда, ата-аналардың пікірінше оқыту ырғағын ерекше қажеттіліктері бар балалардың жағдайына қарай ыңғайлау да дені сау балалар үшін қауіпті, себебі мұндай жағдайда соңғылар өздерінің перспективті мүмкіндіктері шеңберінде дами алмай қалады.

Кесте 2. Ата-аналардың пікірі бойынша, инклюзивті білім беру барысындағы ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін жағымсыз жағдайлар

Таңдалған өлшемдер	Сұралғандар санынан алынған пайыздық көрсеткіш
Дені сау құрдастары тарапынан болатын жағымсыз қарым-қатынас	42,3
Дені сау балаларға арналып есептелген оқу жүктемесі аталмыш топ балаларының дене және психикалық денсаулығын ушықтыра түседі	38,5
Ерекше қажеттіліктері балалардың материалды меңгеруі үшін педагогтар, тәрбиешілер назары жеткіліксіз болады	30
Бала оқуда және ойында дені сау балаларға ілесе алмай, қалып отырады, бұл оның өзіне деген сенімін, өзін-өзі бағалауын төмендетеді	30
Бала дені сау балалар арасында өзін көрсете алмайды	23
Ерекше қажеттіліктері бар балалар ата-аналарының бірлескен оқытумен байланысты қосымша жұмыстары туындайды	15,3

Кесте 2-де ұсынылған мәліметтер көрсетіп отырғандай, өлшемдердің көпшілігі бойынша ата-анадардың қауіптері аса жоғары емес, олардың ешқайсысы 50% аспайды.

Кесте 3-те біз сұралған ата-аналар, педагогтар мен оқушылардың пікірі бойынша инклюзивті білім беруді енгізудің нәтижелілігін анықтайтын психологиялық-педагогикалық және әлеуметтік-экономикалық шарттарды ұсындық.

Кесте 3. Инклюзивті білім беруді енгізу нәтижелілігін анықтайтын психологиялық-педагогикалық және әлеуметтік-экономикалық шарттар

Таңдалған өлшемдер	Сұралғандар санынан алынған пайыздық көрсеткіш
Кабинеттердің арнайы жабдықталуы	100
Пандустар, арнайы құрылғылар және т. б. орнату.	100
Арнайы білім беру бағдарламаларын құрастыру	92,3
Қосымша қаржыландыру	80%
Сыныптардағы оқушылар санын, топтағы тәрбиешілер санын қысқарту	65,3
Педагогтарды қосымша даярлау	61,5
Педагогтар санын ұлғайту	57,6
Сабақ уақытын көбейту	23

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, Шығыс Қазақстан облысы Өскемен қаласының бір мектебі мысалында жүргізілген эмпирикалық зерттеу, инклюзивті білім беруді жүзеге асыру барысында біршама қиындықтардың бар екендігін растап отыр. Бұл ең алдымен мұғалімдердің педагогикалық дайындығы мен оларды қайта даярлау мәселесі, сондай-ақ көпшілігі айқын мәнді әлеуметтік сипаттағы өзге де мәселелер болып табылады. Бірінші кезекке қоғамның пікірін өзгерту бойынша жұмыстар, мүгедек балаларға деген қоғамның толыққанды мүшесі ретіндегі тұрақты қатынасты қалыптастыру бойынша жұмыстар шығады. Екінші анағұрлым маңызды мәселе, бұл баланы жалпы білім беретін мектепте оқыту үшін кедергісіз орта құру. Әлеуметтік ортада мәселелерді шешу контекстінде әлеуметтік жұмыс бойынша маманның мүгедек балалар отбасымен де, сондай-ақ дені сау балалардың отбасымен де кәсіби құзіретті жұмысы қажет. Инклюзивті білім беру жүйесінде қоғамдық пікірді өзгерту аса маңызды орындардың бірін алады. Дамуында ауытқуы бар балаларға деген жаппай жағымсыз сананы жоя отырып қана, Қазақстандағы инклюзивті білім беру жүйесін кеңінен дамыту туралы сөз етуге болатыны анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ерсарина А. М. Развитие инклюзивного образования в Республике Казахстан. /А. М. Ерсарина// Информационно-методический журнал Открытая школа. - 2012. - №1 . - С. 10-11

2. Летяева О. В. Проблемы адаптации при получении образования детьми-инвалидами. //Преемственность в образовании. Электронное периодическое издание // http://journal. preemstvennost. ru/arkhiv/32-2112012/obrazovanie-dlya-vsekh/200-problemy-adaptatsii-pri-poluchenii-obrazovaniya-detmi-invalidami

3. Мошенская Н. А. К вопросу о проблеме инклюзивного образования. /Н. А. Мошенская // Вестник КАСУ. - 2011. - №1. - С. 153

УДК 377. 147:002. 65

Завалко Надежда Александровна
профессор кафедры педагогического образования и менеджмента,
доктор педагогических наук, профессор,
Академик Международной академии информатизации,
член-корреспондент Международной Академии наук педагогического образования,
ВКГУ имени С. Аманжолова

Серебряникова Марина Анатольевна
кандидат педагогических наук, доцент
ВКГУ имени С. Аманжолова

ИССЛЕДОВАНИЕ УРОВНЯ РАЗВИТИЯ СУБЬЕКТНОСТИ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТА

Түйін. Мақалада авторлар әзірлеген диагностикалық зерттеу бағдарламасы, мақсаттары, міндеттері, критерийлері және диагностика әдістері ұсынылған, соның негізінде университет студенттерінің субъективтік даму деңгейлері зерттелген; зерттеудің негізгі нәтижелері талданған, болашағы анықталған.

Түйінді сөздер: субъективтілік, оқушылардың субъективтілігі, субъективтілік диагностикасы.

Резюме. В статье представлена разработанная авторами программа диагностического исследования, включающая цели, задачи, критерии и методики диагностики, на основе которой проведено исследование уровней развития субъектности студентов университета; проанализированы основные результаты исследования, определены его перспективы.

Ключевые слова: субъектность, субъектность студентов, диагностика субъектности.

Summary. The article presents a diagnostic research program developed by the authors, which includes goals, objectives, criteria and diagnostic methods, based on which a study was made of the levels of development of the subjectivity of university students; analyzed the main results of the study, identified its prospects.

Keywords: subjectivity, subjectivity of students, diagnosis of subjectivity.

Социально-экономические перемены, сопровождаемые построением открытого, демократического общества, ориентируют систему высшего образования на выпускника, способного эффективно действовать в изменяющихся условиях, развиваясь в соответствии с вызовами времени. Государственная программа «Рухани жаңғыру» определяет основные направления деятельности, нацеленные на открытость сознания, развитие национальной идентичности, культ знаний, прагматизм, конкурентоспособность.

В связи с этим, возникает необходимость организации процесса обучения в высшей школе, способствующего не только росту интеллектуального уровня студентов, но и развитию способностей проектировать и прогнозировать развитие своей профессиональной карьеры, самостоятельно искать новые способы решения профессиональных проблем, отстаивать собственную точку зрения на различные процессы и явления. При этом очевидно, что качества, приобретенные в учебной деятельности и ставшие личностными, выпускник переносит на решение профессиональных проблем, становясь субъектом деятельности, способным ставить цели и задачи деятельности, проектировать процессы, достигать результатов, проводить рефлексию и критически оценивать выбранные способы действий.

В настоящее время проводится большое количество педагогических исследований развития, формирования и становления субъектности личности. Часть работ посвящена детям дошкольного (Е. М. Скотарева, И. Л. Царева), младшего школьного возраста (Т. Н. Башкова, О. А. Казарова, А. П. Рябищенкова), либо студентам (Г. И. Аксенова, С. Б. Гришина, А. М. Ковалева, Е. В. Крутых, А. С. Лебедев, Ф. Г. Мухаметзянова, Л. А. Недосека, Т. А. Ольховая, Н. А. Пронина, Н. Уалиева, М. А. Туова). Вопросы становления и развития личности старшеклассников (14-17 лет), раскрыты в исследованиях Л. В. Базаровой, Е. Г. Лаптевой, С. А. Нелюбова, Е. С. Постоевой, Т. Н. Титовой. Однако, как показал анализ литературы развитию и формированию субъектности студентов не уделено достаточного внимания.

В процессе анализа научной литературы, практической работы по развитию субъектности студентов университета обнаруживается противоречие: между разработанностью общих теоретических основ формирования субъектности личности и отсутствием теоретически и экспериментально обоснованного механизма формирования субъектности студентов университета. Это актуализирует необходимость целе-

направленного развития субъектности личности студентов университета.

Анализ различных исследований позволил нам определить субъектность студента как это системное качество личности обучающегося, овладевающего разнообразными новыми видами и формами деятельности и социальных отношений, обладающего индивидуальным комплексом личностно-психологических функций, которые определяют и отражают результативность осуществляемой в вузе деятельности, одновременно развиваясь в ней, и детерминируют его сущностную, интегральную характеристику - общую способность к осознанному, самостоятельному, целенаправленному, саморегулируемому преобразованию исходных способностей и свойств в социально значимые и профессионально важные качества [*Менлибекова Г. Ж., 2003, с. 159*].

С этой целью определения уровня развития субъектности студентов университета нами была разработана программа диагностического исследования, включающая следующие основные этапы: определение объектов, целей и задач диагностики, критериев и показателей для решения поставленных задач; подбор методик диагностики и сбор информации с их помощью; количественная и качественная обработка результатов; выработка и формулировка педагогического прогноза, тенденций развития данного объекта, явления; разработка и реализация коррекционных мер.

Оценивая уровни развития субъектности студентов, мы получим возможность выявить определенный уровень их сформированности по ряду оснований – способов деятельности, владение которыми представляет студент. Оценка уровня сформированности искомого качества осуществляется на основании требований, конкретизированных в систему показателей. В результате чего мы в своем исследовании выделяем следующие уровни развития субъектности студентов: *высокий, средний и низкий*. Каждый из предложенных уровней предполагает набор определенных знаний, умений и навыков, способов осуществления деятельности и др.

Исследование проводилось на базе ВКГУ имени С. Аманжолова в 2018–2019 учебном году, в нем приняло участие 125 респондентов (студенты 1-2 курса факультета «Педагогики, психологии и культуры»; преподаватели – 21 человек, из них 6 - молодые специалисты, имеющие стаж работы не более трех лет. Необходимость включения преподавателей вуза объясняется тем, что они являются носителями субъектности и могут объективно выделить проблемы, с которыми сталкиваются при её развитии у студентов.

В исследовании были использованы: анкета «Диагностика успешности деятельности педагога» (преподаватели); студенты - методика К. Замфир, методика активности Т. Романовой, диагностика САМОАЛ А. Лазуркина, методика уровня развития субъектности (УРСЛ) М. А. Щукиной.

Преподавателям была предложена анкета «Диагностика успешности деятельности педагога», которая включала 11 вопросов по самооценке, направленных на выяснение факторов, которые способствуют успешности или неуспешности деятельности. Анализ результатов анкетирования показал, что 9 человек из 21 считают свою деятельность успешной, что составляет 42,8 % от всех опрошенных. 6 человека (28,6 %) на вопрос, считают ли они свою деятельность успешной ответили: « не всегда»; 3 человека (14,3 %) не считают свою деятельность успешной; 3 человека - затруднились в ответе (см. рисунок 1)

Рисунок 1 – Диаграмма результатов анкетирования об успешности педагогической деятельности преподавателей (%)

По результатам анкетирования выяснилось, что 9-ти преподавателям, считающим свою педагогическую деятельность успешной, удается достигать высоких результатов и испытывать удовлетворение от работы, а проведенные ими занятия (лекции и семинары) вызывают интерес у студентов. Эти данные самооценки подтвердились анализом результатов опроса студентов.

Среди факторов, способствующих на их взгляд успешности деятельности, преподаватели назвали (см. рисунок 2):

– профессионализм, мастерство и высокий уровень знаний и умений - 5 человек (55,6 %);

– самообразование и самосовершенствование - 2 человека (22,2%);

– использование в работе современных технологий и методик - 1 человек (11,1 %).

1 человек (11,1 %) затруднился ответить на данный вопрос.

Рисунок 2 – Диаграмма факторов, влияющих на успешность педагогической деятельности.

Из числа опрошенных преподавателей, считающих, что их деятельность не успешна или не

всегда успешна, 33,3% отметили, что качественно работать им не позволяет отсутствие необходимого оборудования для проведения лабораторных занятий, 33,3% видят причину в отсутствии профессионального опыта, 22,2% испытывают затруднения с установлением контакта со студентами.

Для исследования уровня профессиональной мотивации студентов первого курса была использована методика К. Замфир в модификации А. Реан [Замфир К., Реан Н., 1983, 143с.]. В основу данной методики положена концепция о внутренней и внешней мотивации. О внутреннем типе мотивации следует говорить, когда для личности имеет значение сама по себе деятельность. Если же в основе мотивации профессиональной деятельности лежит стремление к удовлетворению иных потребностей внешних по отношению к содержанию самой деятельности (мотивы социального престижа, зарплаты и т. д.), то в данном случае принято говорить о внешней мотивации. Сами внешние мотивы дифференцируются на внешние положительные и внешние отрицательные. Внешние положительные мотивы, несомненно, более эффективны и более желательны, чем внешние отрицательные мотивы.

При проведении методики подсчитываются показатели внутренней мотивации (ВМ), внешней положительной (ВПМ) и внешней отрицательной (ВОМ) в соответствии со следующими ключами. Показателем выраженности каждого типа мотивации будет число, заключенное в пределах от 1 до 5 (в том числе возможно и дробное). На основании полученных результатов определяется мотивационный комплекс личности. Мотивационный комплекс представляет собой тип соотношения между собой трех видов мотивации: ВМ, ВПМ и ВОМ.

К наилучшим, оптимальным, мотивационным комплексам следует относить следующие два типа сочетания: ВМ>ВПМ>ВОМ и ВМ=ВПМ>-ВОМ. Менее предпочитаемым мотивационным комплексом является тип ВОМ > ВПМ > ВМ .

Выбирая между наилучшим, оптимальным и менее предпочитаемыми типами соотношений, большинство студентов выбрали оптимальный комплекс, представленный сочетаниями: ВМ > ВПМ > ВОМ (35% опрошенных). Это свидетельствует о том, что студенты, с данными мотивационными комплексами, вовлекаются в эту деятельность ради нее самой, а не для достижения каких-либо внешних наград. Такая деятельность является самоцелью, а не средством для достижения некой другой цели. Т. е. это те студенты, которых привлекает, прежде всего, интерес к самому процессу учения, они склонны выбирать более сложные задания, что позитивно отражается на развитии их познавательных процессов.

Высокий уровень мотивации, при которым имеет место ВПМ, с ориентацией на профессиональную составляющую мотивации достигает 50% опрошенных студентов (ВМ = ВПМ > ВОМ (25% опрошенных) и ВПМ > ВМ > ВОМ (25%опрошенных). Соответственно, для таких студентов ценностью является получение профессиональных знаний и умений, они убеждены, что знания и умения, также как диплом об окончании университета улучшат их социальный статус, позволят сделать быструю карьеру и реализовать свои способности и устремления, они уверены, что это принесет им финансовую выгоду и существенно увеличит их доходы.

Менее предпочитаемые мотивационные комплексы представлены следующим соотношением: ВОМ>ВПМ>ВМ; ВОМ>ВПМ=ВМ; ВОМ>ВМ>ВПМ и ВОМ=ВПМ=ВМ. Данные комплексы имеют 15% респондентов. Это может свидетельствовать о безразличном, а вероятно, и негативном отношении к процессу обучения в целом. Для таких студентов ценностью является не получение профессиональных знаний и умений, а получение диплома. Либо, можно предположить, что как раз эти студенты поступили в университет не по своему желанию, а к примеру, потому что, на этом настояли родители, школа. Здесь допустимо наличие и других, неизвестных причин.

Мотивация профессиональной деятельности у студентов проявляется в том, что высокий тип мотивации соотношений ВМ > ВПМ > ВОМ, при котором вызывается интерес к самому процессу обучения, представлен у 20% опрошенных. Респонденты с высоким уровнем профессиональной мотивации направленные на учебно-профессиональную деятельность, на развитие самообразования и самопознание составили 45% опрошенных (ВМ = ВПМ > ВОМ (25% опрошенных) и ВПМ > ВМ > ВОМ (20% опрошенных).

Респонденты менее удовлетворенные выбранной профессией с низкими мотивационными комплексами ВОМ>ВПМ>ВМ; ВОМ>ВПМ=ВМ; ВОМ>ВМ>ВПМ и ВОМ=ВПМ=ВМ составляют 35%.

По результатам констатирующего эксперимента мы сделали следующие выводу: несмотря на то, что основным мотивом поступления в вуз студенты называют интерес и призвание к профессии учителя, многие из них, сделав свой профессиональный выбор, не уверены в его правильности и предполагают сменить специальность. Данная ситуация есть проявление кризиса выбора профессии и мотивации учебно-профессиональной деятельности, что является существенным препятствием для формирования субъектности у студентов;

– выявленная нечеткость, абстрактность, идеализированность представлений студентов о педагогической профессии, учебнопрофес-

сиональной успешности и субъектной профессиональной позиции; неосознанность возможностей и путей удовлетворения своих профессиональных потребностей, а также отсутствие у студентов потребности в саморализации, самоутверждении и саморазвитии как учителя является показателями несформированности у них субъектности;

– такие социально и профессионально-значимые ценности, как креативность, гибкость в общении, автономность, и др. не имеют большой личностной значимости для студентов, что ведет к недооцениванию роли самопроектирования собственного профессионального будущего, к нежеланию брать на себя ответственность за решение собственных профессиональных проблем.

В соответствии с выводами констатирующего эксперимента, вся дальнейшая экспериментальная работа была направлена на проверку эффективности разработанной технологии развития субъектности, а также реализацию выдвинутых педагогических условий.

Технология развития профессиональной субъектной позиции - это целенаправленная, управляемая взаимодеятельность педагога и студента, детерминирующая профессиональное становление будущего учителя, и ориентирующая на профессиональное творческое развитие, самореализацию и самоактуализацию в условиях субъектного образовательного пространства вуза. Технология описывает взаимодействие между различными субъектами образовательного процесса, изменение роли педагога, его роль в процессе профессионального становления будущего учителя. Хотим подчеркнуть, что данная технология предусматривает активную деятельность, как педагога, так и студента.

Центральным звеном нашей экспериментальной работы является разработанная технология развития субъектности студента, включающая следующие компоненты: цель, технологического сопровождение, разработку индивидуальной траектории, непосредственно содержание обучения и диагностику эффективности деятельности, и своевременную коррекцию, которая была нами реализована в процессе эксперимента. Технология развития субъектности была нами реализована в процессе формирующего эксперимента.

В процессе формирующего эксперимента нами была исследована направленность личности студента на профессиональную деятельность по методике «Порог активности» опросника, разработанного Т. В. Романовой [*Романова Т. Л., 1991, 23с.*]. Исходя из количества утверждений подсчитывается «порог активности». Мы проведи исследование студентов контрольных и экспериментальных групп. Результаты исследования контрольных и экспериментальных групп изображены на рисунке 3.

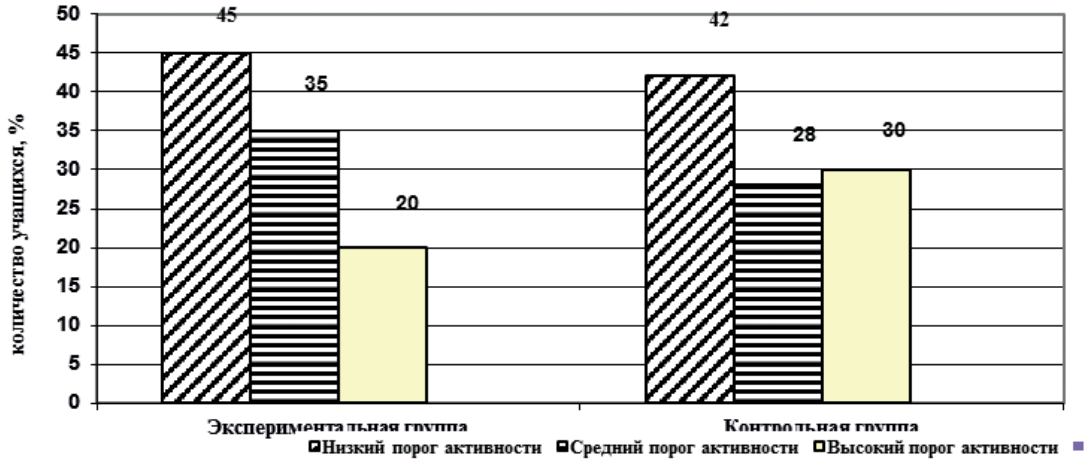

Рисунок 3 – Результаты диагностики студентов по методике Т. В. Романовой «Порог активности»

Из данных представленных на рисунке видно, что 45% студентов экспериментальной группы, показали результаты I уровня (низкий) для них характерно: активная деятельность, выражающаяся в стремлении к познанию и ярко выраженный интеллектуальный отклик на процесс познания; импульсивность (не склонны к рефлексии); излишне самоуверенны в своих действиях; настойчивы в достижении результата. Не большие различия имеют и студенты контрольной группы, которые продемонстрировали 42% низкого уровня активности. Обучающиеся проявляют активность и стремление к самостоятельной деятельности, однако при выполнении заданий принимают, как правило, лишь общую цель деятельности и теряют большинство правил выполнения задания.

35% студентов экспериментальной группы продемонстрировали II уровень (средний порог активности). В то время как 28% студентов контрольной группы находятся этом уровне активности. Этот уровень отражает сбалансированное гармоничное сочетание познавательного интереса и внутренних переживаний и размыш-

лений. Внешняя мотивация и форма представления задания существенного значения для этой группы студентов не имеют, они ситуативное независимы. Обучающиеся самостоятельно оценивают промежуточные и итоговые результаты своей деятельности. 20% испытуемых экспериментальной группы и 30% контрольной имеют результаты III уровня (высокий порог активности). Студенты этой группы, как правило, инертны («тяжелы на подъем»), пассивны, более склонены к «внутренней жизни», нежели к деятельности, уходят от интеллектуальных усилий, отвлекаются от сути работы и переходят к обсуждению несущественных деталей. Для поддержания деятельности необходимы внешняя мотивация и актуализация личного опыта.

Понятие самоактуализации тесно взаимосвязано с понятием субъектности. Высокий уровень самоактуализации, на наш взгляд, предполагает наличие у человека и высокого уровня развития субъектности и всех её составляющих (активности, рефлексивности и. т. д.).

Для определения уровня самоактуализации мы использовали предложенную методику А. В. Лазукина в адаптации Н. Ф. Калина «САМОАЛ».

Результаты опросника показали, что, самые высокие результаты у студентов получились по шкалам «ценности» - 74% от максимально возможного балла, «ориентация во времени» - 72% от максимально возможного балла и «взгляд на природу человека» - 71%. Это может свидетельствовать о том, что студенты разделяют ценности самоактуализирующейся личности, стремятся к гармоничному бытию и здоровым отношениям с людьми; стараются жить настоящим, не откладывая жизнь «на потом»; доверяют людям, верят в могущество человеческих возможностей.

Наиболее низкие результаты были получены по шкалам «спонтанность» - 44% от максимально возможного балла и «автономность» - 47% от максимально возможного балла. Достоверно оценить полученные результаты как низкие мы не можем по описанным выше причинам, но можем предположить, что студентам университета не хватает спонтанности, естественности, свободы самовыражения, а также автономности и независимости.

Для определения уровня развития субъектности студентов нами была применена методика «Уровень развития субъектности личности» М. А. Щукиной [*Щукиной М. А., 2004, 19с.*]. Опросник предназначен для диагностики уровня развития и структуры внеситуативной субъектности личности. Применение методики позволяет выявить уровень сформированности субъектности студентов университета.

Анализируя полученные данные, представленные на рисунке 4, можно сделать вывод, что низкий уровень сформированности субъектности был отмечен у (73,3%) студентов экспериментальной группы и у (53,3%) студентов контрольной группы. Средний уровень сформированности субъектности по методике Щукиной был отмечен у (20%) студентов экспериментальной группы и у 6(40%) опрошенных контрольной группы. Высокий уровень сформированности субъектности по данной методике был отмечен у (7%) в экспериментальной группе и 6,7 % в контрольной группе.

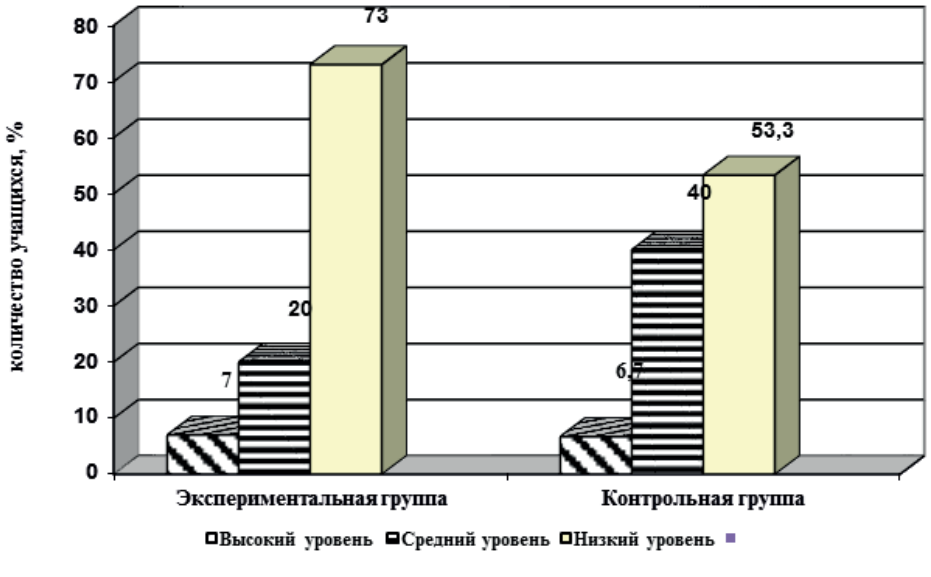

Рисунок 4 -Результаты диагностики студентов по методике «Уровень развития субъектности личности» автор М. А. Щукина

Таким образом, проведенное исследование выявило четкость, адекватность представлений студентов экспериментальных групп о своей профессии, учебно-профессиональную успешность и наличие устойчивости в развитии субъектности; осознанность возможностей и путей

удовлетворения своих профессиональных потребностей, а также наличие потребности в самореализации, самоутверждении и саморазвитии, что является показателями сформированности у студентов субъектности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Замфир К., Реан Н. Мотивация профессиональной деятельности https://docviewer. yandex. kz/view/0/?*

2. Ингенкамп К. Педагогическая диагностика /Перевод с нем. – М. : Педагогика. - 1991. – 240 с.

3. https://psylist. net/slovar/15a170. htm

4. Менлибекова Г. Ж. Личность как субъект социализации: Социализация молодежи: проблемы и перспективы: матер. международной научно-практической конференции. – Астана. - 2003. – С. 159-164.

5. Хан Н. Н. Теоретическое основы сотрудничества в педагогическом процессе общеобразовательной школы. Автореф. Докт. Пед. наук. - Алматы. -1998. - 32с.

МРНТИ 14. 07. 01

Исабаева Сулу Нагашыбаевна
п. ғ. к., қауымд. профессор
Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Адилбаев Алау Шайкимович
PhD, қауымд. профессор
Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДАҒЫ ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСІНІҢ РӨЛІ

Түйін. Мақалада білім сапасын арттырудағы тәрбие жүйесінің рөлі талқыланады. Сондай-ақ, тәрбиелеудің жетекші түрлері жіктеледі және оларды жалпы білім беретін мектептің білім беру кеңістігінде іске асырудың маңызды жүйесі құрылады. Түрлі философиялық, психологиялық, педагогикалық теориялар мен идеяларға негізделген әртүрлі шетелдік және ресейлік заманауи тәрбие жүйелерін талдау көрсеткендей, олар оқушының біртұтас көзқарасымен, қоғаммен және өзімен үйлесімде жеке тұлғаны дамытуға мүмкіндік жасайды. Тәрбие жүйесі - қоршаған ортаға, оның әлеуметтік, этникалық, мәдени және табиғи сипаттамаларына байланысты дамыған және тәуелді ашық жүйелер. Бұл жағдай қоршаған ортаны, тәрбие әлеуетін және оның қоршаған ортаны барынша пайдалануына және оның білім кеңістігіне айналуына байланысты жетілдіру мүмкіндіктерін білуді көздейді.

Түйінді сөздер: оқушы, тәрбие, тәрбие жүйесі, білім сапасы, іс-әрекет, дамыту.

Резюме. В статье рассмотрены роль воспитательной системы в повышении качества образования. А также классифицированы ведущие виды воспитания и построена содержательная система их реализации в воспитательном пространстве общеобразовательной школы. Анализ различных зарубежных и российских современных воспитательных систем показывает, что в их основе лежат различные философские, психологические, педагогические теории и идеи, но их объединяет целостный взгляд на ученика, стремление развивать личность в гармонии с обществом и самим собой. Воспитательные системы — системы открытые, связанные и зависящие в своем развитии от среды, ее социальных, этнических, культурных, природных характеристик. Это обстоятельство предполагает знание среды, ее воспитательного потенциала, возможностей его повышения за счет максимального использования среды и превращения ее в воспитательное пространство.

Ключевые слова: ученик, воспитание, воспитательная система, качество образования, деятельность, развитие.

Summary. The article discusses the role of the educational system in improving the quality of education. And also the leading types of upbringing are classified and a substantial system of their implementation in the educational space of a general education school is built. Analysis of various foreign and Russian modern educational systems shows that they are based on various philosophical, psychological, pedagogical theories and ideas, but they are united by a holistic view of the student, the desire to develop the personality in harmony with society and itself. Educational systems are open systems, connected and dependent in their development on the environment, its social, ethnic, cultural, and natural characteristics. This circumstance presupposes knowledge of the environment, its educational potential, and possibilities for its improvement due to the maximum use of the environment and its transformation into an educational space.

Keywords: student, upbringing, educational system, quality of education, activity, development.

КІРІСПЕ

Қазіргі мектептерде білім беру үдерісінде шығармашылық ізденіспен жұмыс жасау жеткілікті жолға қойылғанымен, тәрбие үдерісінде қандай әдіснамалық және идеялық ұстанымдарға сүйену қажеттігін анықтау мәселесі әлі өз шешімін таба алмай келеді. Сондықтан түрлі тәрбие ұйымдары мен қоғамдық бірлестіктерде тәрбие кеңістігін құрудың ғылыми негізделген әдіснамалық бағыт-бағдарлары айқындалмай отыр. Өйткені жаңа ғасыр оқушылары жаңа қоғамдық формация өнімдері ретінде тәрбиенің дәстүрлі өлшемдеріне қанағаттана алмайды, оларда өзін-өзі дамыту, өзін-өзі актуальдандыру және өзіндік әлеуметтену үдерістері қарқынды жүруде.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тәрбие түсінігі мағыналық жағынан кең ауқымды категория. Сондықтан да тәрбиеге бір жақты қарамай, оны мүмкіндігінше баладан бұрын өзіміз жан-жақты талдап, саралап ұғынуымыз керек. Тәрбиенің негізгі мақсаты жеке

адамды қалыптастыру және оның жан-жақты толыққанды дамуын қамтамасыз ету. Ал бұл міндеттердің табысты шешімін беру жеке адамның дамуы қалай өтетінін және қалыптасуына қандай жағдайлар ықпал ететінін білумен байланысты. Тәрбиенің астарлы терең заңдылықтарын білместен, оны жетілдіруге ұмтылудың өзі бос әрекет. Сонда тәрбиенің заңдылықтары дегеніміз не? Бұл түсініктің мәні: орындалуы жеке адам дамуы мен қалыптасуында тиімді нәтижеге жеткізетін тәрбиелік үдерістегі орнықты, қайталап отыратын қажетті байланыстар. Мысалы:

- тәрбие барысында оқушыға алдағы жетістіктерін көрсете отырып, табыс- қуанышына ере білуге көмектесу;

- тәрбиелеуде оқушылардың жастық және даралық ерекшеліктерін ескеру;

- тәрбие барысында оқушылардың ұнамды сапаларын тану мен оларды орынды пайдалану;

- тәрбие барысында мұғалімнің, мектептің, отбасының және қоғамдық мекемелердің педагогикалық ұмтылыстарының бірлігі мен келісімі қажет.

Мұндай заңдылықтарды біле отырып, тәрбие жұмыстарын алдын-ала болжауға және ол іске терең мазмұндық, әрі әдістемелік мән-бағдар беруге болады. Мектептегі оқу жұмысы да, оқушылардағы жеке адамдық сапаларды тәрбиелеу де осы заңдылықтарды ескеру негізінде жүзеге асырылуы тиіс. Ал қалай оқыту керек, қалай тәрбиелеу керек деген сауалға жауапты тек мұғалімнің кәсіби білім дәрежесі мен жаңашылдығы, мақсатты қоя білуі, алдындағы шәкіртін жан-жақты білімді, өмір сүруге бейім, іскер, өзіндік ой-талғамы бар, адамгершілігі жоғары, қабілетті жеке тұлға ретінде қалыптастыра білу шеберлігінен іздеу керек.

Бүгінгі тәрбие жүйесінде ғасырлар бойы өз құндылықтарын жоймайтын жалпыадамзаттық құндылықтарға сүйену, яғни табиғатпен үйлесімділік және ұлттық рухани құндылықтармен үйлесімділік принциптерін қолдау әдіснамалық бағдар болуы жөн деп саналуда. Осы тұрғыдан Қазақстанда ұлттық мектептің тәрбие кеңістігін қалыптастыру жеке адамды қалыптастыру мен дамытудың гуманистік нобайын негізге алған дұрыс деп табылуда. Сол себепті Алматы қаласының №66 орта мектебінде арнайы ұйымдастырылған тәрбие кеңістігін қалыптастыру арқылы «тәрбиелеу - білім беру – дамыту» жұмыс бағдарын негізге алатын педагогикалық эксперимент жұмыстары ұйымдастырылды. Мектеп ұжымы дамудың жаңа жолына түсіп, қоғамдағы саяси өзгерістерге өзіндік көзқарасы қалыптасқан, бәсекелестікке дайын, өмірге жан-жақты даярлығы бар, ғылыми негіздерін терең меңгерген тұлғаны қалыптастыруды мақсат ете отырып, жаңа білім беру мазмұнын жүзеге асыруда оқушының білім сапасын дамытудың мақсаты мен міндетін айқындаудың және тәрбие кеңістігінің тірек-талдау үдерісін қарастырды.

Зерттеу үдерісін құрудың әдіснамалық тәсілі ретінде тұлғалық-іс-әрекеттік тәсіл қарастырылады (оның тұлғалық (тұлғалық-бағытталған) және іс-әрекеттік компоненттері).

Э. Н. Гусинскийдің және Ю. И. Турчаниованың пікірлері бойынша, қазіргі педагогикалық ғылымда тұлғалық тәсілдің пайда болуы (Е. В. Бондаревская, С. В. Кульневич, В. В. Сериков, А. С. Шаров, И. С. Якиманская және т. б.) идеологиялық (мемлекеттік саясат деңгейінде), теориялық (психология және педагогика саласында білім беру модельдерінің құрылу деңгейінде) және практикалық (жеке педагогтар мен оқу орындарының іс-әрекеті деңгейінде) жасалған оқушы тұлғасының және мұғалімнің дәстүрлі білім беру жүйесінде шеттелуін жеңе білуге, ұмтылысқа байланысты [Гусинский Э. Н., 2000, с. 224].

И. С. Якиманскаяның пікірі бойынша, тұлғалық бағытталған тәсіл оқу үдерісінің әлеуметке ортақталған бағыттылықты жіктеуге және жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Автордың пікірінше, педагогикалық үдерістің тұтастығын түсіну бірінші бағытта тұруы қажет, бірақ логика-танымдық элементтер жиынтығымен емес (оқу пәндері, тақырыптар, ұғымдар, операциялар), оқу үрдісі субьектілерінің тұтастығы мен тұлғалық көрінулер деңгейімен – таңдамалық, рефлексивтілік, ішкі еркіндік және жауапкершілік, мәнділікті ізденуге қажеттілік, тұлғалық маңызды әрекет шығармашылығы [Якиманская И. С., 1995, с. 198]. Сонда тұлғалық тәсіл тұлғаны ішкі шарттар жиынтығы ретінде түсінуді болжайды, олардың бірі ретінде тұлға құрылымы орын алады. Осыған сәйкес ұйымдастырылатын оқу әрекеті тұлғаның білімдер мен іскерліктер деңгейін, шығармашылық қабілеттерін, мотивациялық-қажеттілік және эмоциялық-еріктік сферасының даму ерекшеліктерін ескеру барысында оның дамуына ықпал етеді.

Өз кезегінде, іс-әрекеттік тәсіл (А. Н. Леонтьев, А. В. Петровский, С. Л. Рубинштейн және т. б.) педагогикалық үдерістегі оқу әрекетін ұйымдастырып қана қоймай, сонымен қатар пәндік әрекеттің іскерліктері мен дағдыларының қалыптасуын қамтамасыз етеді.

Аталған екі тәсілдің сапалық біріккен үлгісі ретінде қазіргі педагогикада тұлғалық–іс-әрекеттік тәсіл қолданылады. Тұлғалық–іс-әрекеттік тәсілді қолдану ізделетін тәрбиелеу кеңістігін оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастыру және басқару құралы ретінде жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Осы үдерістің салдары ретінде оқушылардың өз бетінше нақты танымдық, зерттеуші, құрушы, жобалық және басқа да міндеттерді қою және шешуге қайта бағдарлау. Осындай бағыт оның ішінде негізгі сызба-нұсқа мен әрекеттер ерекшеліктерінің өзгерістерін болжайды. Бұл жағдайда тәрбиелеу кеңістігін жүзеге асыру сызба-нұсқасы ретінде субъект-субъектілік қа-

тынастар алынады, олар оқушыларға тәрбиелік және білім алу бағдарламаларын, оқу құралдарын, әдістерін, нәтиже алу жолдары мен тәсілдерін таңдау еркіндігін ұсынады (оқушының дербес тәрбие траекториясы, өзін-өзі айқындауды, жүзеге асыруды, өз бетінше әрекет етуді, әртүрлі оқу-тәрбиелеу әрекеттерінде өзін-өзі құру).

И. А. Зимняяның көзқарасы бойынша, тұлғалық-әрекеттік тәсіл жалпы оқу үрдісінде «білім берудің негізгі міндеті қойылады және шешіледі – үйлесімді, адамгершілікті қалыптасқан, ішкі резервтерді белсендендіру арқылы әлеуметтік белсенді, кәсіби хабардар және өзін-өзі дамытушы тұлғаның дамуына жағдай жасау» дегенді білдіреді [Зимняя И. А., 2001, с. 384]. «Тәрбие кеңістігі - оқушының білім сапасын дамытудың шарты» эксперимент жұмысының жетекші тәрбие түрлері және оның мазмұндық жүйесі тұлғалық-әрекеттік тәсіл негізінде сипатталады (сурет 1).

Жеке тұлғаның тәрбие жүйесі - тәрбие түрлерінің келесі мазмұнында айқындалады [Ш. Беркімбаева, 2007]:

1. Адамгершілік тәрбиесі - оқушының адамгершілік сана-сезімін, іс-әрекетін қалыптастырып, құндылық бағытын айқындайтын тәрбие.

2. Дене тәрбиесі - оқушының денсаулығын нығайтып, оңтайлы қимыл-әрекеттерін қалыптастыратын адамгершілік қасиеттері мен ерік-жігерін жетілдіретін тәрбие.

3. Құқықтық тәрбие - оқушыларға еңбек әрекеті саласында заңдар мен заңның күші бар нормалар туралы мәліметтер беру үшін тәрбиелеу.

4. Кәсіби тәрбие - оқуышыларға кәсіптік әрекетті жүзеге асыру тәжірибесін беру тәрбиесі.

5. Экономикалық тәрбие - оқушының еңбекті қажетсінуін, еңбексүйгіштігін, қоғамдық еңбекке белсенділігін, саналы еңбек тәртібін қалыптастыру мақсатында берілетін тәрбие.

6. Эстетикалық тәрбие - оқушыларға болмыстағы, өнердегі сұлулық пен әсемдікті дұрыс қабылдау үшін, оның эстетикалық түсінігін, сезімін, талғамын қалыптастыру үшін берілетін тәрбие.

7. Отбасы тәрбиесі - баланы нақты бір отбасы жағдайында ата-ана және әке-шеше, туыстардың тәрбиелеу жүйесі, ол-ұлттық тәрбиенің негізі.

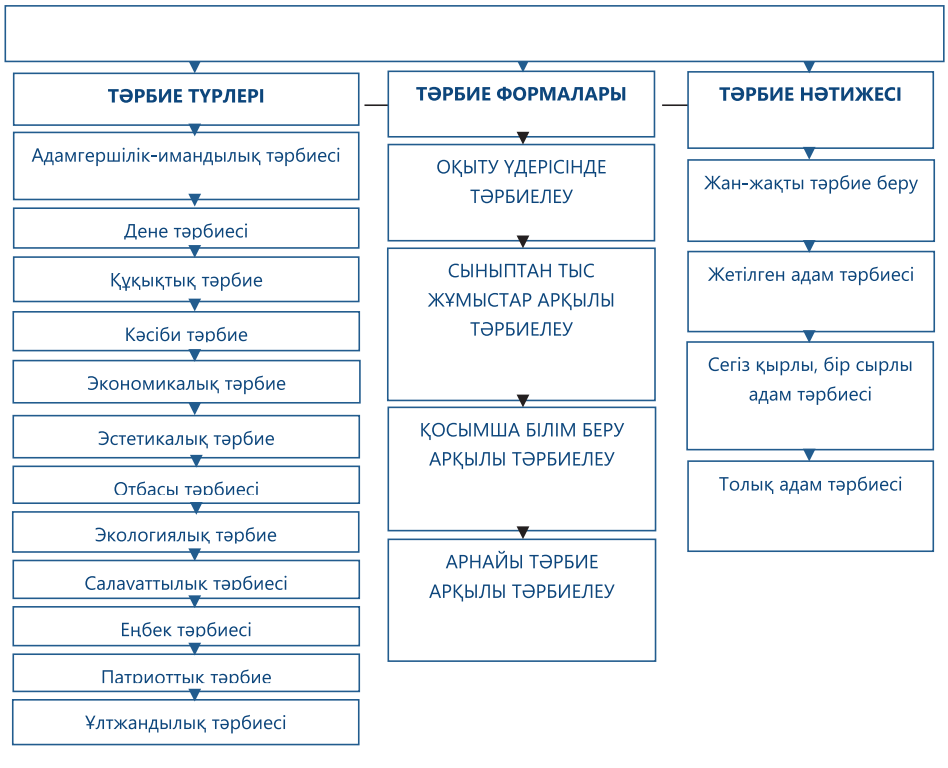
8. Экологиялық тәрбие - оқушыларға қоршаған табиғи орта мен адам арасындағы қарым-қатынасты адамгершілік тұрғыда қалыптастыру үшін беріледі.

9. Салауаттылық тәрбиесі - оқушыларды салауатты өмір салтына тәрбиелеу.

10. Еңбек тәрбиесі - оқушыларға жалпы еңбектік дағдылар мен қабылеттердің, еңбекке психологиялық әзірліктің, еңбекке және оның өнімдеріне жауапкершілікті қалыптастыру үшін берілетін тәрбие.

11. Патриоттық тәрбие - оқушыларға туған жерін, отбасын, ұлтын, халқын және Отанын сүю сезімдері мен сенімдерін қалыптастыру үшін берілетін тәрбие.

12. Ұлтжандылық тәрбиесі - оқушыларды ұлттық патриотизмге тәрбиелеу үшін берілетін тәрбие.

Сурет 1 - Жетекші тәрбие түрлері және оның мазмұндық жүйесі

Қолданылған тәрбие түрлерінің негізінде тұлға бойында білім, білік, дағды, қарым-қатынас, шығармашылық-іскерлік қасиеттері дамып, нәтижесінде оқушы бәсекеге қабілетті тұлға болып қалыптасады. Осыған орай " Оқушының білім сапасын дамытудағы тәрбие жүйесі" бағытындағы экспериментке қамтылған оқушылармен жұмыстар төрт бағытта жүргізілді:

Бірінші: оқыту арқылы тәрбиелеу, яғни пәндер мазмұны арқылы. Бұл жерде бірлестіктер (қазақ тілі мен әдебиет, математика, физика, бастауыш сыныптар, химия, орыс тілі мен әдебиет, тарих т. б.) және басқа да бірлестіктердің тарапынан әртүрлі жұмыстар жүргізілуде.

Екіншіден: арнайы тәрбие беру арқылы. Арнайы тәрбие үш бөлімнен құралған: ұжымжды ұйымдастыру, тәрбиелік іс-әрекеттерді ұйымдастыру, оқушылардың өзіндік қасиеттерін қалыптастыру. Оның жоспар үлгісі 4 тәрбиелік іс-әрекетте жүзеге асырылады:

1. Танымдық әрекет - Кіші академия.
2. Еңбек әрекеті- «Зерде», «Шежіре» қолөнер үйірмелері, «Бояулар сыры» сурет үйірмесі;
3. Спорт әрекеті- Каратэ, «әскери дайындық», «бокс» үйірмесі.
4. Көркемдік-музыкалық әрекет - вокал үйірмесі, ұлдар хоры үйірмесі.

Үшіншіден: қосымша білім беру үйірмелер арқылы. Олар:

1. «Жас математик» үйірмесі.
2. «Жас физик» үйірмесі.
3. «Өзіңді өзің тани біл» тарих үйірмесі.
4. «Жас әдебиетші» үйірмесі.
5. «Жас биолог» үйірмесі.
6. «Ойла да ойна» ағылшын тілі үйірмесі.
7. «Зарубежная литература» орыс әдебиеті үйірмесі.

Төртіншіден: сыныптан тыс жұмыстар арқылы тәрбиелеу. Сынып сағаттары, кеш, диспут, конференция, кездесу, саяхат, конурс, саяси хабарлар, олимпиада т. б. формалары мен түрлері арқылы. Осылардың негізінде тұлға бойында білім, білік, дағды, қарым-қатынас, шығармашылық-іскерлік қасиеттері қалыптасады. Мұның өзі баланың жеке қабілеті мен әлеуметтік белсенділігінің дамуына жол ашу, шығармашылық тұлға қалыптастыру, дарынды балаларды таңдай білу, оларды ерекше жетілдіруді талап етеді. Тәрбие кеңістігін құру арқылы мектептегі білім беру сапасын арттыру-ел экономикасын, саясатын әлем алдында бәсекеге қабілетті болуға апаратын бірден-бір жол. Қазіргі уақыттағы тәрбие жүйесінің басты міндеті әрбір оқушының тәрбиелілік құзырлылығын қалыптастыру арқылы оның білім сапасын арттыру, яғни оқушының бүкіл өмірін мағыналы ететін тұлғалық бағыт-бағдарлармен қамтамасыз етуге жағдай жасау.

Қорыте келе, қазіргі білім беру жүйесінде болып жатқан өзгерістерге сәйкес жетекші тәрбие түрлері және оның мазмұндық жүйесіне қойылатын маңызды талаптар ретінде төмендегілер қарастырылады:

– фундаменталдық – ұзақ мерзімді әдіснамалық білімдер мен іскерліктер арқылы сапалы білім беруді қамтамасыз ету, олар бүкіл өмір бойы қажет және маңызды болады;

– тәжірибеге бағыттылық – мазмұнның болашақ кәсіби іс-әрекетке бағыт алуы.

Білім мазмұны мен тәрбие мазмұнын бір-бірінен бөліп қарауға болмайтын біртұтас үдеріс деп түсініп, білім сапасы туралы теориялық ұстанымдар мен тәрбие кеңістігінің әдіснамалық мазмұнының тиімділігін педагогикалық эксперимент арқылы тексеру көзделді.

Педагогикалық үдерістің әдіснамалық негіздерін қарастыра отырып, ғалым С. И. Архангельский онда бір уақытта бірлік пен қарама-қайшылықты бейнелейтін, объективті мен субъективтіні жіктейді. Сонымен, бір жағынан, мұғалімдер мен оқушылардың іс-әрекеті объективті үдерісті береді. Екінші жағынан бұл іс-әрекет жеке мақсаттармен, міндеттермен және субъектілердің жеке мүдделерімен анықталатын субъективті сипат алады. Педагогикалық үдерісте анықталған мен анықталмағанның арасындағы өзара байланыс пен қарама-қайшылықтар «оқу үдерісінің құрылымының өзгерісі барысында, көлемнің шегі мен меңгерілетін пәндер мазмұнының тереңдігі қалыптастыруда, білімдер жүйесін логикалық түрде реттеуде, оқыту құралдарын, әдістерін және формаларын негіздеуде, оқушылардың оқу әрекеті мен өзіндік жұмысына қойылатын міндеттер шегін анықтауда көрінеді» [Архангельский С. И., 1976, с. 200].

ҚОРЫТЫНДЫ

Осыдан шығатын қорытынды, жасалған тәрбие кеңістігінде көрсетілетін тәрбие ықпалы мен оқушылардың оқудағы жетістіктері арасындағы өзара байланыстар мен қарама-қайшылықтар әсерінің деңгейін зерттеу қажет болатын. Бүгінгі күнде білім сапасы тек білім категориясы ғана емес, тұлғалық та болып табылады. Сапаны анықтау білім беру мәселесінің табиғатын жаңаша түсіну, өзгермелі жағдайлар мен ақпарат негізінде қалыптасатын өзгерістер мен эволюцияға ашық деңгейде асырылуы қажет. Соның ішінде, жаңа зерттеулер – көп ұлтты зерттеулерден бастап сынып деңгейіндегі зерттеулерге дейін, сапаны қайта анықтау әрекетіне өз үлесін қосады деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Гусинский Э. Н., Турчанинова Ю. И. Введение в философию образования. - М. : Логос, 2000. – 224 с.
2. Якиманская И. С. Личностно ориентированное обучение в современной школе. - М., 1995. – 198 с.
3. Зимняя И. А. Педагогическая психология. - Изд. второе, доп., испр. и перераб. - М. : Логос, 2001. – 384 с.
4. Педагогика. Қазақша және орысша сөздік. /Ред. басқ. Ш. Беркімбаева және А. Құсайынов. – Алматы: Рауан, 2007.
5. Архангельский С. И. Лекции по научной организации учебного процесса в высшей школе. – М. : Высшая школа, 1976. – 200 с.

УДК 002:372. 8
ГРНТИ 20. 01. 45

Исабаева Сулу Нагашыбаевна
п. ғ. к., қауымд. профессор
Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Қырықбаева Эльмира Омарбековна
т. ғ. к., доцент
Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМЫТУ

Түйін. Мақалада жоғары сынып оқушыларының цифрлық сауаттылығын дамыту қарастырылады. Қазіргі әлемде цифрлық технологияларды меңгеру жазу мен оқу біліктері тәрізді сапалармен бір қатарда тұрады. Технологиялар мен ақпараттарды тиімді игерген адамзат, жаңа ойлау стилін меңгереді, сондай-ақ пайда болған проблеманы бағалауға, өз іс-әрекетін ұйымдастыруға басқаша қарайды.

Оқушы жоғары сынып табалдырығын аттағаннан кейін, белгісізді ашуға, түрі іс-әркетті шешудің стандартты емес жолдарын іздеу қажет білім әлеміне енеді. Креативті тұлғаны қалыптастыру, жаңартылған білім беру бағдарламасының басты мақсаты. Оның жүзеге асырылуы жоғары сыныптағы цифрлық сауаттылықты дамыту қажеттілігін тудырады. Цифрлық сауаттылық - қазіргі заманғы әлемде өмір сүруге қажетті сандық технологиялар мен Интернет ресурстарын қауіпсіз және тиімді пайдалану үшін қажетті білім, дағдылар мен әдеттердің жиынтығы. Компьютерлік және цифрлық сауаттылық арасында айырмашылық орын алады. Цифрлық сауаттылықтың құрылымдық компоненттері анықталды.

Түйінді сөздер: ақпарат, цифрлық технологиялар, цифрлық сауаттылық, компьютерлік РЫсауаттылық, цифрлық құзыреттілік, сандық қауіпсіздік, сандық тұтыну, бастауыш мектеп.

Резюме. В статье рассматривается развитие цифровой грамотности учеников в старших классах. Владение цифровыми технологиями ставится в современном мире в один ряд с такими качествами, как умение читать и писать. Старшеклассник, умело, эффективно владеющий цифровыми технологиями и информацией, имеет другой, новый стиль мышления, принципиально иначе подходит к оценке возникшей проблемы, к организации своей деятельности.

Ученик в старших классах, попадает в мир знаний, где ему предстоит открывать много неизвестного, искать оригинальные, нестандартные решения в различных видах деятельности. Формирование креативной личности, одна из главных задач, провозглашенных в учебной программе обновлённого содержания и программы Цифровой Казахстан. Её реализация диктует необходимость развития цифровой грамотности в старших классах. Цифровая грамотность — это набор знаний, умений и навыков, которые необходимы для жизни в современном мире, для безопасного и эффективного использования цифровых технологий и ресурсов интернета. Проводится различие между компьютерной и цифровой грамотностью. Определяется структурные составляющие цифровой грамотности.

Ключевые слова: информация, цифровые технологии, цифровая грамотность, компьютерная грамотность, цифровые компетенции, цифровая безопасность, цифровое потребление, начальная школа.

Summary. The article discusses the development of digital literacy among students in high school. The possession of information technology is placed in the modern world on a par with such qualities as the ability to read and write. A person who skillfully, effectively owns technology and information, has a different, new style of thinking, has a fundamentally different approach to assessing the problem that has arisen, to organizing his activities.

A student in high school, falls into the world of knowledge, where he has to discover a lot of unknowns, look for original, non-standard solutions in various types of activities. The formation of a creative personality is one of the main tasks proclaimed in the concept of updated content. Its implementation necessitates the development of digital literacy in elementary school. Digital literacy is a set of knowledge, abilities and skills that are necessary for life in the modern world, for the safe and effective use of digital technologies and Internet resources. A distinction is made between computer and digital literacy. The structural components of digital literacy are determined.

Keywords: information, digital technologies, digital literacy, computer literacy, digital competencies, digital security, digital consumption, elementary school.

КІРІСПЕ

Соңғы жылдары адамзат іс-әрекетінің барлық саласында компьютерлендіру мен автоматтандыру кеңінен еніп қана қоймай, жаңа сапалы деңгейге көтеріліп, цифрлық технологиялар кез келген бағыттағы тұлғаралық, кәсіби іс-әрекетте, білім беруде және т. б. қолданылуда.

1. 2017 жылы бекітілген «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының 2018-2022 жылдар кезеңінде іске асырылатын бес негізгі бағытының бірі - «Адами капиталды дамыту» болып табылады. Адами капиталды дамыту бағыты - жаңа жағдайға - білім экономикасына көшуді қамтамасыз ету үшін креативті қоғам құруды, адамзаттың цифрлық технологиялардың жемістерін пайдалануға мүмкіндік беретін цифрлық дағдыларды, сауаттылықты қалыптастыруға бағытталады [*Цифрлық Қазақстан бағдарламасы*, *2017*].

Цифрлық сауаттылық ұғымы адамзаттың күнделікті өмірінде цифрлық құрылғылардың қолданысының артуына байланысты пайда болды. Олай болса, цифрлық және компьютерлік сауаттылық ұғымдарының айырмашылығы қандай деген сұрақ туындайды. Компьютерлік сауаттылық дегеніміз – компьютерде жұмыс істеу біліктілігі мен дағдысы, файлдар мен бумаларды басқару, информатика негіздерін білу, негізгі офистік программалар туралы хабардар болу [*Цифровое будущее, МЦБС, 2013, с. 68*].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Цифрлық сауаттылық - қазіргі заманғы әлемде өмір сүруге қажетті цифрлық технологиялар мен Интернет ресурстарын қауіпсіз және тиімді пайдалану үшін қажетті білім, дағдылар мен әдеттердің жиынтығы. Цифрлық сауаттылық – бұл оқушының цифрлық құрылғыларды өз пайдасына қолдана алу қабілеті. Қазіргі таңда онлайн қызметтің түрін қолдана алу, достарымен қазіргі және күннен-күнге өзгермелі техникалық құрылғылар: смартфон, планшет, ноутбук, чатты қолдану немесе веб камераны және т. б. цифрлық құрылғы экранынан оқи білу білігі және осы ақпаратты игере білу, түрлі цифрлық құрылғыларды өз еңбек өнімділігін арттыруда қолдана алу, бұлттық технологияларды кез келген уақытта және кез келген орында пайдалана алу қажет.

Берман Н. Д. "К вопросу о цифровой грамотности» деп аталатын Society of Russia: educational space журналында «Цифрлық сауаттылық цифрлық әлемде өмір сүруге қажетті тұлғалық, техникалық және интеллектуалдық дығдыларды қамтиды. Цифрлық технологиялар қоғамда негізгі орын алатындықтан, цифрлық құзыреттілікті түсіну техникалық аспектілерге баланысты кеңейіп, цифрлық сауаттылық ұғымы цифрлық қолданысты, цифрлық құзыреттілікті, цифрлық қауіпсіздікті қамтиды» деген пікірлер келтірген. Сонымен қатар әр ұғымға төмендегідей анықтамалар берген:

Цифрлық құзыреттілік - Интернетте іздеу технологияларын меңгеру, ақпаратты сыни қабылдау мен оның дұрыстығын тексеру қабілеттілігі, Интернет желісінде орналастыруға аралған мультимедиялық контент құра білу білігі, мобильдік құралдарды қарым-қатынаста пайдалануға дайындығы, интернет арқылы қаржылық операцияларды орындау білігі, қызметтер мен тауарларды алу үшін онлайн сервистерді қолдануды қамтиды.

Цифрлық қолданыс - түрлі цифрлық технологиялардың, аппараттық және программалық және оларды қолдану деңгейінің қолжетімділігін бейнелейді. Атап айтқанда, кеңжолақты интернет, интернет-дүкен, электронды түрде мемлекеттік қызметтерді қолдану деңгейі, мобильді интернеттің қолжетімділігі, цифрлық құрылғылардың болуы, интернеттің жеткілікті деңгейінің болуымен анықталады.

Цифрлық қауіпсіздік - желідегі жұмыстың қауіпсіздігі дағдысын меңгеру, сондай-ақ әлеуметтік-психологиялық сипаттағы: дербес мәліметтерді қорғай білу қабілеті, ақпараттың құпиялылығы мен бүтіндігін қамтамасыз ету, оларды компьютерлік вирустардан қорғау, пираттық программалық қамтамасыз етуге арақатынасы, әлеуметтік желіде қарым-қатынас жасау мәдениеті деңгейі, желіге ақпарат қоюда этикалық және құқықтық нормаларды сақтау деңгейі [*Берман Н. Д., 2017*].

Қазіргі сәтте Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бірқатар тың бастамаларды енгізуде. Атап айтқанда, 10-11 сыныптарда оқуда және күнделікті өмірде цифрлық технологияларды тиімді пайдалану үшін заманауи цифрлық технологиялармен жұмыс істеудің жалпы базалық білімдерін қалыптастыратын «Информатика» пәнінінің оқу бағдарламасы жаңартылды. «Информатика» пәні бойынша оқу бағдарламасының (орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында) мақсаты нақты объектілер мен үдерістердің ақпараттық модельдерін түрлендіру, құру және қолдану, сонымен қатар басқа да оқу пәндерін оқыту үшін оқушыларды цифрлық құралдарымен жұмыс істеу дағдыларымен, біліктерімен және базалық біліммен қамтамасыз ету дей келе, цифрлық технологияларды пайдаланудағы құзыреттілік оларды үйде, мектепте, жұмыста, бос уақытта және коммуникацияда сенімді түрде және сыни тұрғыдан пайдалануды көздейді [*http://nao. kz/loader/fromorg/2/25*].

Бұл қазіргі әлемде жоғары сынып оқушысы үшін цифрлық технологияларды меңгеру жазу мен оқу біліктері тәрізді сапалармен бір қатарда тұратындығын меңзейді. Бүгінгі негізгі мектеп оқушысы жоғарғы сынып қабырғасын аттағаннан кейін, белгісізді ашуға, түрлі іс-әркетті шешудің стандартты емес жолдарын іздеу қажет білім әлеміне енеді. Технологиялар мен ақпараттарды тиімді игерген бала, жаңа ойлау стилін меңгере-

ді, сондай-ақ пайда болған проблеманы шешуге, өз іс-әрекетін ұйымдастыруға басқаша қарайды. Сондықтан жоғарғы сынып оқушыларының цифрлық сауаттылығын дамыту маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

10-11 сыныпқа арналған «Информатика» жаратылыстану-математикалық және қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы оқу бағдарламаларының мазмұнында цифрлық құрылғыларды қолдану арқылы күнделікті өмірге қажетті және болашақ мамандықтары мен жаңа бизнес моделдерін құру көзделген. Цифрлық құрылғыларды, атап айтқанда ақпараттарды алуға, өңдеуге арналған техникалық құрылғыларды (планшет, компьютер, интерактивті тақта, смартфон және т. б.) түрлі жағдайда қолдану арқылы, жоғары сынып оқушысының цифрлық сауатылығын арттыру қарастырылады.

11-сыныпқа арналған «Информатика» математика-жаратылыстану бағытындағы оқу пәнінің базалық мазмұны келесідей тақырыптарды қамтиды:	11-сыныпқа арналған «Информатика» қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы оқу пәнінің базалық білім мазмұны келесідей тақырыптарды қамтиды:
1) аппараттық және программалық қамтамасыз ету, оның ішінде мобильдік құрылғылар сипаттамасы. Программалық қамтамасыз ету: Виртуалды машиналар; аппараттық және программалық қамтамасыз етудің даму заңдылықтары; 2) ақпараттық процестер мен жүйелер: ақпараттық технологияларды дамытудағы қазіргі заманғы процестер: машина оқыту қағидаттары, нейрондық желілер; жасанды интеллект; нейрондық желілерді жобалау; «мұғаліммен оқыту» әдісі; Blockchain технологиясы; Қазақстанда цифрландыру процесінің ағымдағы үрдістері; электрондық үкімет порталы; «заттар интернеті»; 3) ақпараттық объектілерді құру және түрлендіру: 3D – модельдеу: виртуалды және кеңейтілген шындық; олардың адам денсаулығына әсері; бірінші тұлға көрінісімен 3D панорама (виртуалды саяхат) жасау; 4) қосымшаларды әзірлеу: мобильді қосымшалар: мобильді қосымшалар интерфейсі; мобильді қосымшаларды әзірлеу және орнату; ақылды үй, ақылды үй құрылғысымен басқару үшін программаларды әзірлеу. IT Startup: Crowdfunding платформаларының жұмыс қағидалары; маркетингтік жарнама, өнімді өткізу және сату жолдары; 5) компьютерлік желілер және ақпараттық қауіпсіздік: ақпараттық қауіпсіздік: ақпараттарды және зияткерлік меншікті қорғау; электрондық цифрлық қолтаңба, сипаттау, пайдалану алгоритмі.	1) «Компьютерлік жүйелер» Бұлттық технологиялар: файлдарды ортақ пайдалану. Ақпараттық қауіпсіздік: ақпаратты және зияткерлік меншікті қорғау; электрондық цифрлық қолтаңба, мақсат, қолдану алгоритмі. 2) «Ақпараттық объектілерді құру және түрлендіру» 3D – модельдеу: виртуалды және кеңейтілген шындық; олардың адам денсаулығына әсері; бірінші тұлға көрінісімен 3D панорама (виртуалды саяхат) жасау. 3) «Ақпараттық процестер мен жүйелер» Ақпараттық технологияларды дамытудағы заманауи үрдістер: Қазақстанда цифрландыру процесінің қазіргі заманғы үрдістері; электрондық үкімет порталы. 4) «Қосымшаларды әзірлеу» Мобильді қосымшалар: мобильді қосымшалар интерфейсі; мобильді қосымшаларды әзірлеу және орнату. IT Startup: Crowdfunding платформаларының жұмыс қағидалары; маркетингтік жарнама, өнімді өткізу және сату жолдары.

Математика-жаратылыстану бағытындағы информатика оқу бағдарламасында программалық қамтамасыз ету: жасанды интеллект, виртуалды машиналар; аппараттық және программалық қамтамасыз етудің даму заңдылықтары, ақпараттық процестер мен жүйелер: ақпараттық технологияларды дамытудағы қазіргі заманғы процестер: машина оқыту қағидаттары, нейрондық желілер; жасанды интеллект; нейрондық желілерді жобалау; «мұғаліммен оқыту» әдісі; Blockchain технологиясы, аппараттық және программалық қамтамасыз ету, оның ішінде мобильдік құрылғылар сипаттамасы, тақырыптарымен ерекшеленеді.

Қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы информатика оқу бағдарламасы Математика-жаратылыстану бағытындағы оқу бағдарламасынан бұлттық технологиялар: файлдарды ортақ пайдалануға үйрету тақырыбымен ерекшеленеді.

Жалпы информатика пәнінің мазмұны бойынша негізгі оқу құралы – компьютер болатын болса, жаңартылған білім бағдарламасы бойынша барлық цифрлық құрылғылар екенін ескеріп отыра, жоғары сыныпта оқушылардың цифрлық сауаттылығын дамыту мақсатын жүзеге асыруда тек компьютермен шектеліп қоймай, барлық цифрлық құрылғыларды бір-бірімен кіріктіре

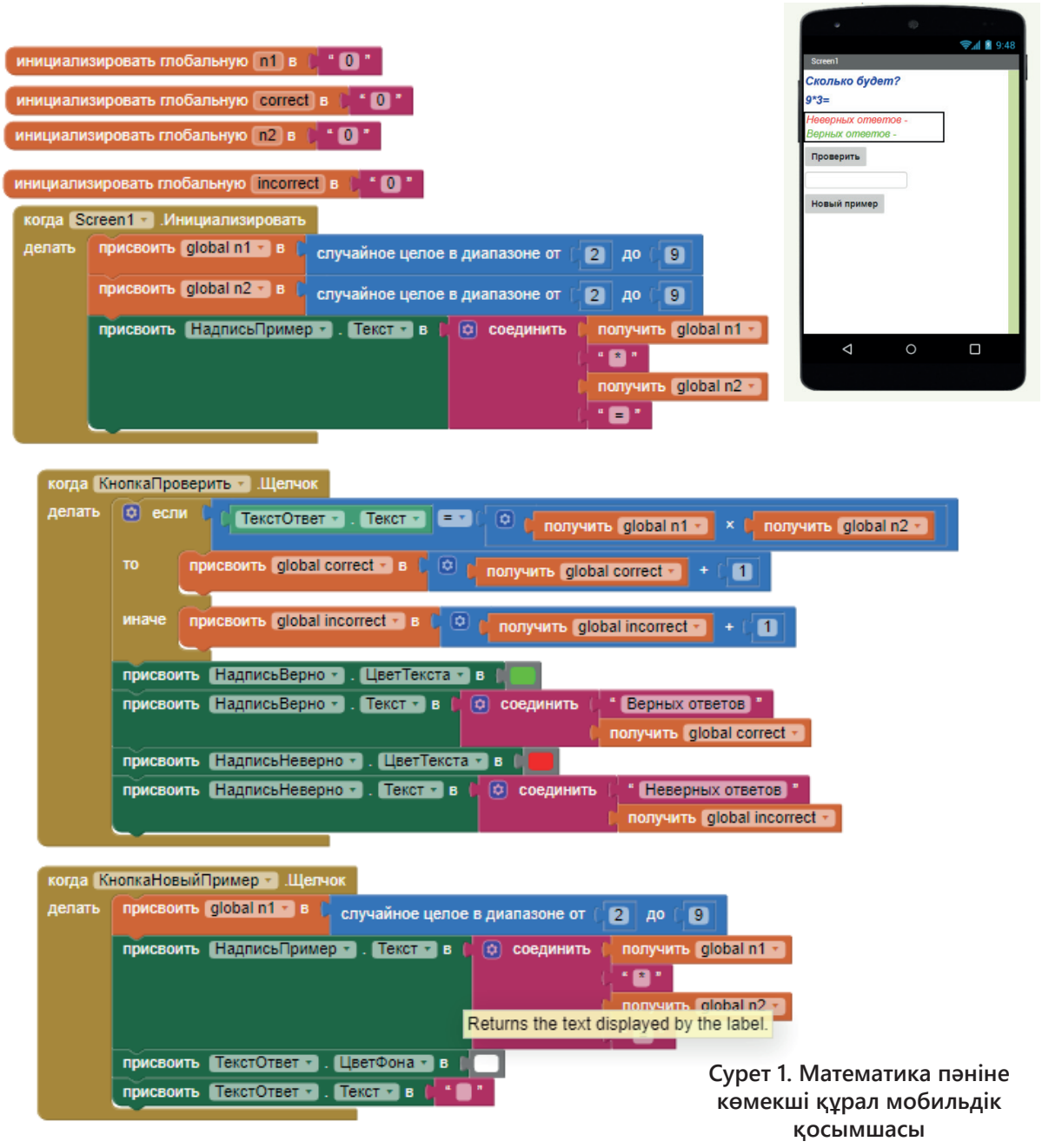
отырып, оқыту көзделген деп тұжырымдаймыз. Мысалы, «Қосымшаларды әзірлеу: мобильді қосымшалар:» тақырыбын меңгерту үшін, компьютер және цифрлық телефонды қолдану арқылы «MIT app inventor» Android операциялық жүйесіне мобильдік қосымшаларды жасау браузер ортасы, «Thunkable» iOS және Android операциялық жүйелеріне мобильдік қосымшаларды жасау браузер ортасы ортасы қолдану ұсынылады [*http://www. appinventor. org/*].

Қысқа уақыт ішінде мобильді қосымшалар өте танымал болды. Ұялы ұрылғыларда программалар программалық жасақтаманы қолдану арқылы жүзеге асады, ол операциялық жүйе мен негізгі қосымшаларды қамтиды. Ұялы құрылғыларға арналған программалық жасақтама ұялы платформа деп аталады.

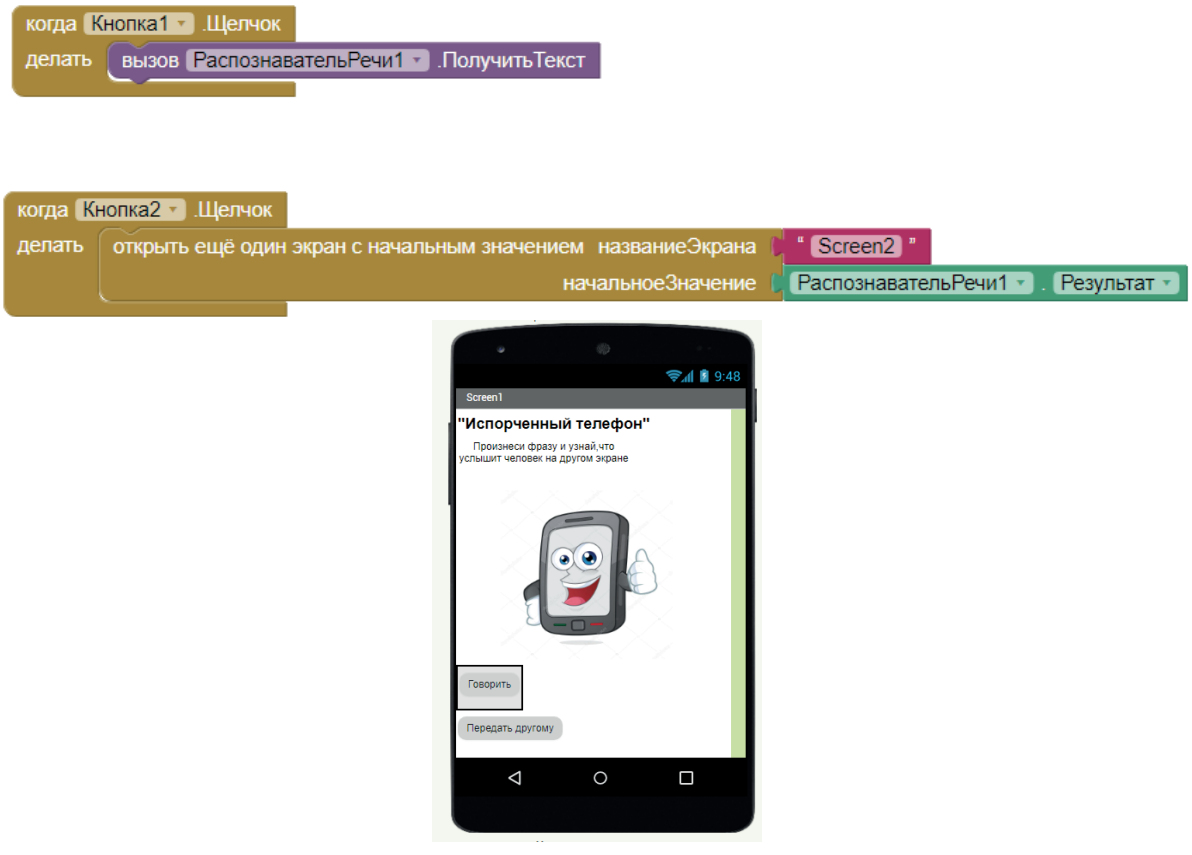
Смартфондар мен ең кең таралған программалық палтформаларға Android және iOS жатады. Android Linux ядросына негізделген платформа, сондықтан өзіндік қосымшаларды құру үшін қолдануға болатынашық бастапқы кодқа ие.

Аталған платформаларды Google компаниясы қолдауда және дамытуда (android. com). iOS платформасы Apple компаниясының өзінің планшеттік компьютерлері мен смартфондары үшін әзірленген программалық кодын пайдаланады.

Қазіргі уақытта Android операциялық жүйесінің ресурстарын пайдаланатын мобильді қосымшалар ең үлкен қолданысқа ие. Сондықтан Android операциялық жүйесіне негізделген мобильді қосымшаны әзірлеу процесін қарастырамыз. Математика пәніне көмекші құрал мобильдік қосымшасын жасау (Сурет 1). Сөзді тану мобильдік қосымшасын жасау (Сурет 2).

Сурет 1. Математика пәніне көмекші құрал мобильдік қосымшасы

Сурет 2. Сөзді тану мобильдік қосымшасы

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, аталған оқу бағдарламаларында барлық цифрлық құрылғыларды кіріктіре отырып оқыту, жоғары сынып оқушыларының цифрлық сауаттылығын дамытуға септігін тигізеді деп тұжырымдаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Цифрлық Қазақстан бағдарламасы. 2017. http://mic. gov. kz/kk/pages/cifrlyk-kazakstan-memlekettik-bagdarlamasy.

2. Цифровое будущее. Каталог навыков медиа и информационной грамотности //Межрегиональный центр библиотечного сотрудничества (МЦБС), Москва, 2013. – с. 68.

3. Берман Н. Д. К вопросу о цифровой грамотности. Society of Russia: educational space? Psychological structures and social salues. 2017, Volum 8, Number 6-2.

4. Жалпы білім беретін орта мектептерге арналған «Информатика» пәні бойынша оқу бағдарламасы (орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында). http://nao. kz/loader/fromorg /2/25

5. Learn to build Android apps | Appinventor. http://www. appinventor. org/

МРНТИ 14. 35. 09

Левченко Татьяна Александровна
кандидат педагогических наук, профессор кафедры дошкольного и начального образования
Казахский национальный женский педагогический университет

Агеева Лариса Евгеньевна
кандидат педагогических наук, и. о. ассоциированного профессора
кафедра дошкольного и начального образования
Казахский национальный женский педагогический университет

ФОРМИРОВАНИЕ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Түйін. Кәсіби құзіреттіліктің құрамдас бөлігі - болашақ шығармашылық және сыни ойлау мұғалімдерінің қалыптасуы. Бұл мәселені сәтті шешу үшін университеттегі оқу процесін заманауи интерактивті педагогикалық технологиялар негізінде, оның ішінде студенттердің іздену-зерттеу жұмыстарына студенттердің шығармашылық әлеуетін ашуды көздейтін жобалау қажет. Практикалық сабақта, педагогикалық практикада, студенттің өзіндік жұмысы, оқушының оқытушымен өзіндік жұмысы, оқу іс-әрекеті барысында шығармашылық тапсырмаларды эссе жазу, жобаларды аяқтау, педагогикалық жағдайларды шешу, рөлдік ойындар ұйымдастыру және т. б. түрінде қамту қажет. Теориялық және практикалық сипаттағы шығармашылық аналитикалық тапсырмалар арқылы белсенді, креативті ойлау қабілеті бар, өзін-өзі тануға және өзін-өзі көрсетуге қабілетті мұғалім үшін оқыту жүйесі құрылады.

Түйінді сөздер: шығармашылық ойлау, сыни тұрғыдан ойлау, болашақ бастауыш сынып мұғалімдері, кәсіби құзіреттілік, белсенді оқыту әдістері.

Резюме. Компонентами профессиональной компетентности является сформированность у будущих педагогов креативного и критического мышления. Для успешного решения данной проблемы необходимо конструировать учебно-воспитательный процесс в вузе на основе современных интерактивных педагогических технологий, включения студентов в поисковую исследовательскую деятельность, предполагающую раскрытие творческого потенциала студентов. В процессе практических занятий, педагогической практики, самостоятельной работы студента, самостоятельной работы студента с преподавателем, воспитательных мероприятий необходимо включать выполнение творческих заданий в форме написания эссе, выполнения проектов, решения педагогических ситуаций, организации ролевых игр и другое. Посредством творческих аналитических заданий теоретического и практического характера создается система подготовки активного, творчески мыслящего педагога, способного к самопознанию и саморефлексии.

Ключевые слова: креативное мышление, критическое мышление, будущие учителя начальной школы, профессиональная компетентность, активные методы обучения.

Summary. The creative and critical thinking are the components of future primary school teachers' professional competence. To solve this problem successfully, it is necessary to design the educational process at the university on the basis of modern interactive pedagogical technologies, including students in search research activities, involving the disclosure of students' creative potential. In the process of practical training, pedagogical practice, independent work of a student, independent work of a student with a teacher, educational activities, it is necessary to include performing creative tasks in the form of writing an essay, completing projects, solving pedagogical situations, organizing role-playing games, and more. Through creative analytical tasks of a theoretical and practical nature, a training system is created for an active, creatively thinking teacher, capable to self-knowledge and self-reflection.

Key words: creative thinking, critical thinking, future primary school teachers, professional competence, active teaching methods.

ВВЕДЕНИЕ

Модернизация системы образования в Казахстане значительным образом изменила подготовку специалистов высшей квалификации, основополагающим аспектом которого стал компетентностный подход. Успешность профессиональной деятельности специалиста зависит от его готовности к педагогической деятельности, то есть сформированной компетентности. Профессиональная компетентность преподавателя предполагает наличие способностей и умений себя полностью реализовать в профессии и продолжить непрерывный процесс саморазвития и самосовершенствования.

Подготовка будущих педагогов требует концентрации особого внимания на формировании навыков системного и критического мышления, помогающего рассматривать экономические, экологические, социальные и культурные аспекты развития общества в их взаимосвязи; взаимодействию всех участников педагогического процесса, установления диалога и партнерских отношений, нахождения альтернативных решений педагогических задач; соблюдению социальных прав обучающихся, реализуя их потенциальные возможности. Все это вызывает закономерную необходимость разработки образовательных программ, содержательной основой которых должно быть: фундаментализация образования; гуманистическая направленность; культурологический подход, создание творческой учебной среды, профессиональная ориентация учебного процесса, духовно-нравственное воспитание, оптимальное сочетание теоретической и практической подготовки, реализация многоцелевых функций педагогического образования.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Нами описаны теоретические основы исследования, проведен анализ и обобщение исследования казахстанских и зарубежных ученых об условиях, способствующих формированию креативного мышления будущих педагогов начального образования и ее составляющие.

Профессиональная компетентность будущего педагога формируется лишь при условии, если обучение строится на основе активных способов познавательной деятельности и руководства со стороны преподавателя с учетом личностных характеристик студента. Так же, важнейшая составляющая успешного обучения является создание условий активизирующих познавательный интерес и поиск развивающих творческих сил, самостоятельность, научный стиль мышления.

Успешной подготовке педагога новой формации в значительной степени способствует реализация модели 4К в образовательный процесс вуза, содержательной основой которой является организация образовательного процесса, направленного на формирование критического мышления, креативности, коммуникации и кооперации у будущего педагога.

Среди вышеперечисленных компонентов образовательной модели важная роль принадлежит формированию креативного мышления.

«*Креативность* - общая способность личности к творчеству, которая определяется не только уровнем развития творческого мышления, создающее нечто новое, оригинальное, но, по-мнению К. Роджерса, прежде всего способность к самосовершенствованию, самоактуализации, как проявлению педагога своей внутренней сущности и индивидуальности» [Н. Н. Никитиной, Н. В. Кислинской, 2004, с. 49]. Н. А. Шайденко, В. Г. Подзолков, А. Н. Сергеев, А. В. Сергеева креативность рассматривают как психолого-педагогическую категорию, которая влияет на успешность человека в деятельности и проявляется как нечто качественно новое в ее результате [Шайденко Н. А., Подзолков В. Г., Сергеев А. Н., Сергеева А. В., 2008. с. 35].

Понятия «креативность» и «творчество» в педагогике применяются как слова синонимы. Сущность *творчества (креативности)* раскрывается исследователями с различных позиций: как процесс создания оригинальных идей, имеющих определенную значимость (С. Л. Рубинштейн); как создание чего-то нового, включающего личностное развитие (Л. С. Выготский); как преобладание беглости, гибкости, оригинальности, тщательности в мыслительной деятельности (Л. Л. Тёрстоун, Дж. Гилфорд, Е. П. Торренс и другие) [Еремина Л. И., 2014, с. 42,43]. Н. В. Мартишина рассматривает творческий потенциал педагога как основу творческой самореализации субъекта педагогической деятельности динамической личностной структуры, выраженной интеграцией ценностного, когнитивного и деятельностного компонентов [Мартишина Н. В., 2009, с. 131]. Применительно к педагогической деятельности ряд ученых характеризуют творчество, состоящее из определенных этапов (В. А. Кан-Калик, Н. Д. Никандров) [Кан-Калик В. А., Никандров Н. Д., 1990, с. 180].

В. И. Андреевым, А. В. Морозовым, Д. В. Чернилеским, И. Ф. Исаевым и другими выделяются следующие качества способствующие развитию педагогического творчества:

– креативность (творческое мышление);
– хорошо развитое воображение;
– оригинальность, фантазия;
– активность, концентрированность на задачах;
– гибкость мышления;
– способность к педагогической импровизации [Морозов А. В., Чернилеский Д. В., 2004, с. 37].

Изучая проблему подготовки будущего учителя к инновационной педагогической деятельности, В. А. Сластенин и Л. С. Подымова указывают, что «творческая деятельность учителя рассматривается как деятельность, направленная на осознание и решение проблем, постоянно возникающих в педагогическом процессе. Такой подход позволяет говорить о творчестве как необходимой составляющей деятельности каждого учителя» [Сластенин В. А., Подымовой Л. С., 1997, с. 42]. Ученые предлагают четыре основных этапа, направленных на развитие творческой индивидуальности будущего педагога, овладение им методологией научного познания, включение его в исследовательскую деятельность на практике [Сластенин В. А., Подымовой Л. С., 1997, с. 74].

В исследовании Wahyudi, Ni Nyoman Sri Putu

Verawati, Syahrial Ayub определено влияние творческой научной деятельности на развитие критического мышления будущих учителей. Творческая поисковая деятельность способствует развитию критического мышления, через поиск решения проблем, выдвижение гипотез, реализацию эксперимента [Wahyudi, Ni Nyoman Sri Putu Verawati, Syahrial Ayub; 123 p]. Свойства критического мышления связаны с творческими способностями во время поиска и решения проблем. Творческая способность решения проблем определена как своего рода интеллектуальная черта или способность, которая позволяет демонстрировать собственный оригинальный результат [Kousoulas, F., Mega, G., 2008. p. 82].

Lina An (Китай) в своем исследовании рассматривает проблему совершенствования эстетического образования и формирования творческих способностей посредством компьютерных технологий в китайских колледжах. Автор раскрывает пути повышения познавательного интереса к творческой деятельности, при этом концентрирует внимание на необходимости совершенствования образовательных программ, внедрения практико-ориентированных курсов, основанных на традиционном китайском культурном наследии. Lina An отмечает важность переориентации обучения с репродуктивных методов на продуктивные, которые позволят значительно повысить уровень сформированности креативного мышления студента. Автор экспериментально доказывает, что компьютерные технологии могут стать эффективным средством решение данной проблемы [An, L., 2019, p. 48].

Проблема формирования *педагогического творчества* в отечественной науке нашла отражение в исследованиях В. В. Шахгулари, К. К. Жумадировой, Н. А. Гончаровой, Ш. А. Исиной и других. Так В. В. Шахгулари и Н. А. Гончарова раскрывают содержание процесса формирования готовности будущих учителей к творческой деятельности в школе; К. К. Жумадирова рассматривает процесс развития творческого потенциала обучающихся в условиях взаимодействия лицея и вуза, раскрывая его структуру и содержание [Жумадирова К. К., 2008, с. 184, Исина Ш. А.,2018, с. 166, Левченко Т. А., Агеева Л. Е., Агранович Е. Н., с. 126]. Т. А. Левченко, Л. Е. Агеева, Е. Н. Агранович раскрывают процесс формирования педагогического творчества будущих педагогов, вопросы, касающиеся определения его сущности и специфики. Ими определены качества личности, способствующие развитию педагогического творчества, на основе которых разработана его структурная характеристика. Педагоги указывают, что формирование творческих способностей это сложный и многоступенчатый процесс, который является компонентом профессиональной компетентности [Левина М. М., 2001, с. 124].

В процессе педагогической творческой деятельности изменяется, что особенно важно, и личность педагога, а именно, формы и способы мышления, личностные качества, способность к самосовершенствованию. М. М. Левина указывает, что в такой деятельности заключен огромный потенциал развития мыслительной деятельности студентов, который способствует организации самостоятельных способов учебного познания, приобщению к самостоятельному поиску решения, творческой самореализации и развития форм самоуправления и самоорганизации. В процессе подготовки будущего педагога это еще и необходимое условие для профессионального самоопределения, развития профессионального самосознания у студентов, где может возникнуть прочный интерес к формированию более высокого уровня личной культуры индивидуализированной самостоятельной работы [Левина М. М., с. 218].

Профессиональная деятельность педагога предполагает наличие определенной творческой компетентности. Творчество педагога обусловлено творческим потенциалом личности, который формируется на основе накопленного социального опыта, психолого-педагогических знаний, умений и навыков, позволяющих находить и применять оригинальные решения, инновационные формы и методы и тем самым совершенствовать организацию учебно-воспитательного процесса.

Творческое развитие педагога включает в себя не механическое воспроизведение определенной информации, а творческое преобразование ее, нахождение в ней иного смысла для оригинальной интерпретации, формирование личностного отношения к ней, оценку важности и эффективности идей, теорий, методических рекомендаций в педагогической деятельности. Творческую личность отличает сочетание личностно-деловых качеств (активность, инициативность, целеустремленность, ответственность, мобильность), характеризующих ее креативность.

Одним из основных средств формирования и развития творческой деятельности будущих педагогов являются творческая работа, которая способствуют повышению эффективности обучения, следовательно, качество развития студентов напрямую зависит от его построения. Ведь современное образование носит личностно-ориентированный характер – это значит, что результат образования есть не только сумма усвоенных знаний, умений, навыков, а развитая личность в целом. Современное содержание образования ориентировано на формирование у студентов совокупности компетенций как результатов образования. Овладение ключевыми концепциями на достаточно высоком уровне невозможно без развития творческой деятель-

ности.

Необходимость *творческого развития* студентов обусловливается целевыми установками современного образования. Основная цель и главный смысл образовательного процесса в вузе – создание условий для творческого саморазвития личности студента, раскрытие способностей, самореализации в педагогической деятельности.

Исследования психологов и педагогов показывают, что необходимо как можно раньше начинать формирование творческих способностей личности. А творческую личность школьника может воспитывать только творческий педагог. Вот почему так важно формирование педагогического творчества у будущих учителей, от которых во многом зависит дальнейшее развитие ребёнка.

Профессиональная деятельность педагога является особенной формой взаимодействия взрослого и ребенка, выражающейся в организации и управлении творческой деятельностью, которая содержит много компонентов, способствующих этому взаимодействию.

Область проявления *педагогического творчества* определяется структурой основных компонентов педагогической деятельности педагога и охватывает практически все стороны: планирование и конструирование целостного педагогического процесса, его организацию и реализацию и рефлексию [Левченко Т. А., Агеева Л. Е., Агранович Е. Н., 126 с].

Важность формирования креативного мышления у будущих педагогов начального образования можно объяснить рядом таких причин как: необходимостью совершенствования образовательного процесса в современной школе и развитием педагогической науки; зависимости эмоционального и физического состояния личности от уровня ее творческих возможностей и успешности профессиональной деятельности; влияния творческой индивидуальности педагога на скорость и эффективность внедрения научных разработок в образовательный процесс и др.

Показатели *творческой компетентности* будущего педагога начальной школы:

1. Наличие активной жизненной позиции.

2. Проявление креативности в нахождении оперативных решений в нестандартных ситуациях.

3. Способность творческой реализации теоретических и методологических знаний в практическую профессиональную деятельность.

4. Владение инновационными педагогическими технологиями и умениями их интегрировать.

5. Способность к моделированию и импровизации учебно-воспитательного процесса.

6. Способность к саморазвитию личности, к поиску эффективных средств межличностного взаимодействия (педагогический коллектив, школьник, родители).

7. Способность к анализу, оцениванию и преобразованию собственной профессиональной деятельности.

8. Умение совершенствовать имеющийся педагогический опыт в соответствии с изменяющимися условиями и требованиями к целостному педагогическому процессу.

9. Наличие поискового и творческого стиля мышления.

Развитие творческой компетентности будущих педагогов возможно при выполнении ряда условий:

• процесс обучения должен быть организован так, чтобы за годы обучения у студентов не угасал интерес к работе с детьми, а превращался в личностную потребность. Для этого необходимо учебный процесс сделать для студентов интересным, увлекательным, создающим условия для творческого саморазвития и самореализации;

• своевременная помощь педагога, коррекция действий студента при реализации намеченной им индивидуальной программы деятельности, с тем чтобы обеспечить успех и качественно сформировать основные профессиональные умения и навыки. Поддержка, учет особенностей познавательной деятельности каждого студента, его возможности и способности осуществляет построение познавательного процесса и развитие творческих компетентностей;

• необходимо формирование профессионального рефлекса, а именно осуществление процесса самопознания, самоанализа и осознание своей деятельности и отношений, как бы со стороны, глазами других людей;

• становление творческой индивидуальности педагога невозможно без развития творческого мышления студентов, поэтому особого внимания требует организация учебного процесса, который вызывал бы необходимость студента что-то фантазировать, придумывать, изобретать, проявлять догадку, конструировать, проявлять инициативу [Левченко Т. А., Агеева Л. Е., Агранович Е. Н., 2017, с. 127].

С целью подготовки творчески и критически мыслящего педагога необходимо учебный процесс строить последовательно, концентрируя внимание на:

• построение каждым студентом индивидуальной траектории личностного и профессионального становления;

• развитие способности студента к выявлению проблемы в определенной ситуации и нахождение альтернативных решений на основе полученных знаний и умений;

• формирование способности выявлять, фор-

мулировать, анализировать, синтезировать и решать творческие педагогические задачи в процессе изучения каждого учебного предмета;

• усвоение технологии творческого поиска необходимой информации. Извлечь ее из разнообразных источников, отобрать нужную информацию, обработать, сохранить, обменяться ею с помощью современных компьютерных технологий;

• развитие критического мышления, коммуникации и кооперации.

Студенту необходимо овладеть методологией научного познания и педагогического исследования; понять сущность современных педагогических технологий и целесообразность применения той или иной технологии в конкретной педагогической ситуации.

Для формирования у студентов высокого уровня *креативного* мышления требуется продуманная система организации аудиторных занятий и самостоятельной учебной деятельности, включающих выполнение творческих заданий.

Все это предусматривает четкую последовательность действий со стороны преподавателей вуза, начиная с целеполагания, мотивирования и планирования, заканчивая процессом контроля результатов творческой деятельности и коррекции ее цели и задач.

Необходимо построение учебного процесса на основе использования методов, способствующих формированию познавательной активности студентов; стремлению самостоятельно мыслить, находить свой подход к решению профессиональных проблем, потребность к самостоятельному овладению знаний; формированию критического подхода к суждениям других и независимость собственных суждений. А, так же придумывать, изобретать, догадываться, фантазировать, конструировать, моделировать, проявлять активную позицию, то есть формировать творческую индивидуальность будущего учителя начальной школы посредством развития его творческого мышления, творческих способностей. Несомненно, важную роль в этом принадлежит практическим занятиям, так как они дают возможность студенту доказательно и точно выражать свои мысли, анализировать факты, вести диалог, дискуссию. Одной из основных функций практических занятий является развивающая (развитие критического творческого мышления, умение аргументированно доказывать, отстаивать свою точку зрения).

Активными видами аудиторных занятий является диспуты и дискуссии. Так, дискуссия помогает развитию способности творчески мыслить, выступает средством воспитания культуры мышления, ведет к осмысленному усвоению знаний. Она способствует формированию у студентов заинтересованного отношения к постановке и решению актуальных проблем в педагогической деятельности, вырабатывает навыки корректного обсуждения, обмена взглядами, идеями и мыслями по актуальным вопросам.

Среди активных методов обучения в вузе, способствующих формированию креативного мышления важную роль играют такие, как решение педагогических ситуаций, метод case-study, метод проектов, ролевая игра и др.

В процессе организации занятий в виде решения педагогических ситуаций, появляется возможность оценить сформированность у студентов критического и креативного мышления, так как деятельность будущего педагога связана с поиском различных решений ситуаций, носящих проблемный характер. Ее целью является получение педагогом образовательного результата, то есть выдвижение студентами собственных идей, гипотез, версий, определение проблем и способов их решения.

Данная работа предполагает коллективное взаимодействие через ведение диалога. Именно работа студентов в группе по анализу педагогических ситуаций позволяет педагогу выявить уровень творческого мышления, рассматривать разнообразные возможности и подходы к разрешению педагогических проблем. Включение обучаемых в активную деятельность, позволяет развивать базовые и профессиональные умения, навыки и готовность к осуществлению инновационной профессиональной деятельности на практике.

При решении студентами педагогических ситуаций педагогу необходимо концентрировать внимание на сформированности следующих компетентностей:

• умения самостоятельно находить необходимую информацию для решения педагогических ситуаций;

• способность точно выражать свои мысли, уметь слушать других, аргументированно высказывать точку зрения, приводя примеры из практики и пр. ;

• владение интерактивными умениями, позволяющими результативно взаимодействовать, принимать коллективные решения и находить возможные перспективы развития сложившейся ситуации;

• наличие способностей прогнозировать результаты принятия решений, а так же адекватно изменять стратегию действий в случае, если не удастся достичь поставленных целей.

В учебном процессе целесообразно использовать неизвестные или случайные педагогические ситуации для поиска нестандартных решений. Несомненным достоинством метода case-study является не только получение знаний и формирование практических умений и навыков, но и развитие профессиональных компетенций, преодоление стандартного подхода в решении профессиональных задач. Особенностью кейс-

метода является то, что при решении проблемы обучающийся моделирует и конструирует, анализирует и синтезирует, сравнивает и классифицирует, развивая креативное мышление.

Умение творчески подходить к осуществлению различных видов проектной деятельности является показателем сформированности таких профессиональных умений и навыков студента как:

• способность студентов осуществлять исследовательскую, поисковую, проблемную, творческую деятельности;

• умения самостоятельно ставить цели, конструировать ход ее достижения;

• осуществление отбора авторских диагностических методик и разработки собственных, с учетом проблемы проекта;

• презентация результатов исследования.

Развитию *креативного мышления* студента способствует организация ролевых игр в учебном процессе. В ролевой игре создается модель поведения характерного в повседневной жизни для реальных участников педагогического процесса, которые требуют не только знакомство с содержанием ситуации, но и вхождения в конкретный образ, роль и перевоплощения.

Ролевая игра позволяет педагогу вуза:

• выявить у студентов индивидуальные творческие способности, умения брать на себя роль (ученика, родителя, педагога);

• понимание и способность действовать в соответствии с взятой на себя роли;

• наличие опыта и способности к объективному анализу, как своего собственного поведения, так и поведения других участников ролевой игры;

• способность участвовать в живой дискуссии.

Организация самостоятельной деятельности обучаемых, предполагает гибкую систему, позволяющую приобретать знания там и тогда, где и когда это удобно обучаемому. В связи с эти ставится задача формирования поисковых навыков, умений добывать знания из разнообразных источников, обрабатывать, хранить, оперативно обмениваться ею с помощью современных компьютерных технологий среди огромного потока информации, в условиях очного и дистанционного форм обучения.

Самостоятельная познавательная работа студентов осуществляется в различных видах творческой учебной деятельности. При этом особая роль в рабочем учебном плане образовательной программы вуза отводится на СРС и СРСП.

Самостоятельная работа студентов (СРС) - это планируемая работа обучающихся, выполняемая по заданию и при методическом руководстве преподавателя, но без его непосредственного участия.

Самостоятельная работа студентов с преподавателем (СРСП) – это планируемая работа студентов, выполняемая по заданию и при методическом руководстве преподавателя, с его непосредственным участием. Она предполагает включение студентов в анализ теоретических положений, обучает научному поиску, ориентирует на научное объяснение педагогических процессов, формирует исследовательский подход к теоретическому изучению целостного педагогического процесса и к разработке путей применения педагогических технологий на практике.

Включение студентов в анализ теоретических положений и педагогической практики формирует самосознание, профессиональную рефлексию, самостоятельность и творческий поиск в решении заданий и педагогических ситуаций, именно те качества, которые являются основополагающими в профессиональной деятельности педагога. Посредством творческих аналитических заданий теоретического и практического характера создается система подготовки педагога, в которой представлены различные виды совместной деятельности студентов и преподавателя.

Для успешной организации СРС и СРСП необходимо их планирование с учетом спецификации образовательной программы.

Данные формы обучения должны решать следующие задачи:

• научить студента получать знания из новейших источников и обобщать их в виде выводов и гипотез;

• умение переносить знания в различные педагогические ситуации и условия;

• проявлять гибкость в педагогическом труде, умение принимать оптимальные решения в конкретных ситуациях;

• рассматривать педагогические явления с разных сторон и устанавливать между ними связи; умение видеть общие признаки между отдельными фактами и тд. ;

• умение творчески использовать инновационный опыт педагогов, применительно в условиях собственной деятельности;

• формировать навыки самостоятельного планирования и организации культуры собственного труду;

• развивать способность максимально использовать личностный потенциал, применяя различные формы и способы познавательной творческой деятельности.

Одним из средств формирования *креативного мышления* студентов в процессе выполнения самостоятельной учебной деятельности является применение продуктивных технологий обучения, предусматривающих применение форм, методов и средств, направленных на повышение культуры самостоятельной работы, мотивации учебной деятельности и творческой

активности студента (проект; эссе; портфолио; защита презентации; кейс-методы; дискуссии; решение педагогических ситуаций; мозговой штурм; круглый стол; деловая игра; задания на выявление общих закономерностей; выбор признаков, критериев классификации; конструирование объекта из элементов; самостоятельная формулировка проблемы; обобщение и систематизация материала; анализ опыта работы отечественных и зарубежных педагогов-новаторов; выполнение мини и стартап проектов).

Необходимо отметить, что важную роль в развитии креативного мышления играет педагогическая практика, которая предусматривает разработку каждым студентом индивидуального плана ее прохождения, которая включает моделирование всех этапов работы, содержание учебной, исследовательской и диагностической деятельности, проведение коррекционной и воспитательной работы, определение тайм-менеджмента. При этом особая роль отводится организации сотрудничества школы и семьи по вопросам обучения и воспитания младших школьников. Применение таких форм взаимодействия, которые учитывали бы достаточно большую загруженность родителей и возможности дистанционных форм общения. Студент-практикант должен включаться в инновационный режим начальной школы, быть ориентированным на творчество, педагогическую импровизацию, поиск новых форм и методов обучения и воспитания, быть готовым к экспериментально-поисковой работе как с классом, так и индивидуально с каждым учеником.

Реализация обновленного содержания образования начальной школы не возможно без творческого подхода со стороны педагога к планированию своей работы по учебной и внеучебной деятельности; отбору учебно-воспитательного материала в соответствии с целями обучения, с учетом уровня обученности и воспитанности школьников; отбору и преобразованию неадаптированного учебного материала в соответствии с конкретными дидактическими задачами; к формированию взаимоотношений в классном коллективе и т. д.

Благодаря активному включению в учебно-воспитательный процесс школы у студентов-практикантов формируются следующие навыки:

• способность применять современные технологии обучения и воспитания школьников;

• быстро принимать оптимально-эффективные решения и находить наиболее сильные средства педагогического воздействия;

• осуществление корректировки поставленных педагогических задач;

• способность выявить сравнительную эффективность, применяемых методов, средств и организованных форм учебно-воспитательного процесса;

• умения анализировать причины достижений и недостатков в профессиональной педагогической деятельности (рефлексия, саморефлексия).

Включение студентов в анализ теоретических положений и педагогическую практику способствует формированию самосознания, профессиональной рефлексии и самостоятельности, именно те качества, которые являются основополагающими в профессиональной деятельности педагога. Посредством творческих аналитических заданий теоретического и практического характера создается система подготовки педагога, в которой представлены различные виды совместной деятельности студентов и преподавателя.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, научное и педагогическое творчество - сложный многоступенчатый процесс. Для его реализации необходимо знать и учитывать основные этапы творческой деятельности и подходы к ее осуществлению. При этом особая роль в развитии креативного мышления студента принадлежит педагогическому сопровождению со стороны преподавателя вуза, с целью обеспечения успеха и самореализации каждым студентом собственных потенциальных возможностей. Необходимо учитывать особенности познавательной деятельности, возможности и способностей обучаемых. В этой связи педагог помогает овладеть не только способами познания, но и навыками критического мышления, творческим поиском решения проблемы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Введение в педагогическую деятельность. Теория и практика. Уч. пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. Под редакцией Н. Н. Никитиной, Н. В. Кислинской. М. : Издательство центр «Академия», 2004. - 224 с.

2. Шайденко Н. А., Подзолков В. Г., Сергеев А. Н., Сергеева А. В. Креативность как психолого-педагогическая категория и объективная реальность: анализ существующих подходов к сущности, структуре, путям и методам формирования и развития. Тула. 2008. - 122 с.

3. Еремина Л. И. Развитие креативности личности: психологический аспект. Общество: социология, психология, педагогика, № 1. 2014. - С. 42-47.

4. Мартишина Н. В. Становление и развитие творческого потенциала педагога в системе непре-

рывного педагогического образования: диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук. – Рязань, 2009. - С. 383.

5. Кан-Калик В. А., Никандров Н. Д. Педагогическое творчество. М. : Наука. 1990. - 180 с.

6. Морозов А. В., Чернилеский Д. В. Креативная педагогика и психология. - М. : Академический проект, 2004. - 560 с.

7. Сластенин В. А., Подымовой Л. С. Педагогика: Инновационная деятельность. - М., 1997. https:// www. twirpx. com

8. Wahyudi Wahyudi, Ni Nyoman Sri Putu Verawati, Syahrial Ayub, Saiful Prayogi. (2019). The Effect of Scientific Creativity in Inquiry Learning to Promote Critical Thinking Ability of Prospective Teachers. International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET), 14(114), 122-131. https://online-journals. org/index. php/i-jet/article/view/9532/5815. https://doi. org/10. 3991/ijet. v14i14. 9532

9. Kousoulas, F., & Mega, G. (2008). Creative and critical thinking in the context of problem finding and problem solving: A research among students in primary school. http://www. ep. liu. se/ecp/021/vol1/011/

10. An, L. (2019). Applicftion of Computer Technology in Aesthetic Education and Feature Analysis. International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET), 14(14), 46-56. https://online-journals. org/index. php/i-jet/article/view/10713.

11. Шахгулари В. В. Формирование готовности будущих учителей к творческой деятельности в школе: спец. 13. 00. 08 «Теория и методика профессионального образования»; Автореферат / В. В. Шахгулари. - Алматы, 2001. - 30 с.

12. Жумадирова К. К. Развитие творческого потенциала учащихся в условиях взаимодействия лицея и вуза. - Павлодар: Кереку, 2008. – 184 с.

13. Исина Ш. А. Развитие личности, способной к творческой самореализации / Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Психология», №1(54) 2018. - С. 166 - 171.

14. Левченко Т. А., Агеева Л. Е., Агранович Е. Н. Творческая компетентность как компонент профессионального мастерства педагога/Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая, серия «Педагогические науки» № 1 (53), 2017. - С. 120 - 128.

15. Левина М. М. Технологии профессионального педагогического образования. М. : Изд. центр «Академия». 2001. – 272 с.

ӘОЖ 18:37. 01

Кабетова Асемгуль Абдиманатовна
6М010600- Музыкалық білімі мамандығы 2 курс магистранты
Өнер және мәдениет факультеті
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

СТУДЕНТТЕРДІҢ ФОРТЕПИАНО АСПАБЫНДА ИМПРОВИЗАЦИЯ ҚАБІЛЕТІН ДАМЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Жалпы, фортепиано аспабында ойнау тек орындаушылық техникасын ғана емес рухани дайындықты және фортепианодағы импровизацияны қажет ететіні анық. Бұл жұмыс барысында студенттердің фортепиано аспабында орындаушылық шеберліктерін арттыру жолдары мен дамыту ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар студенттердің фортепиано аспабына деген қызығушылығын арттырудың жалпы орындаушылық шеберлігіне әсері туралы дәйекті мәліметтер беріледі.

Түйінді сөздер: фортепиано, импровизация, музыка, шеберлік, студенттер

Резюме. В целом, игра на фортепианном инструменте требует не только исполнительской техники, но и духовной подготовки и фортепианной импровизации. В этой работе рассматриваются пути повышения исполнительского мастерства студентов на фортепианном инструменте. Также приводятся достоверные сведения о влиянии повышения интереса студентов к фортепианному инструменту на общее исполнительское мастерство.

Ключевые слова: фортепиано, импровизация, музыка, мастерство, студенты

Summary. In General, playing a piano instrument requires not only performing technique, but also spiritual preparation and improvisation on piano. In this work ways of increase of performing skill of students on a piano instrument are considered. It also provides reliable information about the impact of increasing students ' interest in the piano instrument on the overall performance skills.

Keywords: piano, improvisation, music, skill, students.

Қазіргі таңда музыка сабағы барысында оқушыларға жай ғана музыка тыңдап, ән айту ғана болмай, оларға өлең шығару, күрделі емес әуендерді шығару талаптар қойылған. Сондықтан импровизация (суырып салма) музыка өнерінің маңызды мәселесі деп айтуға болады.

Музыкалық импровизация өзекті мәселелердің бірі болып есептеледі. Импровизация студенттің орындаушылық шеберлігін, шығармашылығын арттыратын ерекше түрі. Импровизация студенттердің қабілетін дамыта отырып орындаушылық шеберлігін кәсіби түрде жоғары сатыға көтереді.

Жоғары мектептің әр мамандығына оқыту әдістемесінің өз заңдылықтары бар. Оқытудың принциптері мен әдістерін меңгеру әрбір мамандықты дамыту және оқыту міндеттерін жетілдіру үшін маңызды. Сонымен қатар, әрине, мамандық ерекшелігіне назар аудару қажет. «Фортепиано» мамандығы музыкалық факультеттің маңызды бағыты болып табылады. Фортепианода ойнауды музыкалық білім беру саласындағы күрделі қызмет ретінде оқыту осы мамандық бойынша ерекше орын алады және пианино теориясы мен тәжірибесінің көптеген мәселелерімен тығыз байланысты. Фортепиано оқытушылары оқытудың басты принциптері негізінде фортепиано оқытудың заманауи тұжырымдамасын қалыптастырып, тиісті әдістемені әзірлеуі қажет [*Қыдырбаева М., 2006,17-196*]. Фортепианоны оқыту қағидалары - бұл оқытушылардың алтын ережелері. Жұмыс принциптеріне оқыту нәтижелері де байланысты. Оларды толығырақ қарастырайық.

1) Ғылым. Фортепианода ойнау өнері - бұл өзінің заңдылықтарына тән ғылыми пән. Мазмұны, әдістемесі, оқытуды ұйымдастыру осы музыкалық өнердің ерекшеліктерін ескере отырып, ғылыми принциптерге негізделуі тиіс. Студенттер пән туралы жүйелендірілген ғылыми білім алу үшін бірқатар тиісті әдістемелерді әзірлеп, оқытуды ұйымдастыру қажет.

2) Практикалық қағида. Фортепиано мамандығы практикалық пән болып табылады. Студенттер мамандықты меңгеру аясында ойнау, талдау және әдіс-тәсілдер қолдану қабілеті сияқты негізгі біліктіліктерді меңгеру үшін, оларға практикалық дағдыларды жетілдіру үшін көп уақыт пен күш жұмсау қажет. Сондықтан оқыту барысында оқытушылар міндетті түрде қажетті тепе-теңдікті сақтау керек, яғни бір жағынан фортепиано теориясының студенттерін үйрету, ал екінші жағынан практикаға қолайлы жағдай жасау керек.

3) Эвристикалық принцип. Эвристикалық оқыту әдісі фортепианода ойнауды оқыту процесінде маңызды. Оқытушылар тек қана өз рөліне ғана емес, сонымен қатар осы үдерістегі студенттердің орнына да назар аударуы керек. Оқытушы студенттерге белгілі бір эмоциялық

көңіл-күй жасауға көмек көрсетуге, оқу бағдарламаларының мазмұнын және саусақтар техникасын өз бетінше түсінуге және меңгеруге, мүмкін болатын мәселелерді шешуге көмектесуге міндетті *[J. Kratus., 1996, 26, 27–38]*.

4) Мақсат. Фортепианода ойнауды мақсат ету принципі оқытушылардан студенттердің жеке тұлғасын кешенді талдауды талап етеді, оның негізінде оқытудың қандай да бір әдістемесі қолданылады. Оқытушы студенттер тұлғасының дамуына ықпал етуі керек. Сондықтан осы бағытта бағытталған оқытудың мақсаттары мен міндеттерін әзірлеу маңызды. Белгілі болғандай, Қытай мемлекетінің ЖОО-да «Фортепиано» мамандығы студенттерінің саны жыл сайын артып келеді. Оқыту түрлері әр түрлі болады, мысалы, жеке сабақтар (бір оқытушы және бір студент), топтық форма (бір оқытушы және 2-5 студент), ұжымдық форма (бір оқытушы және бір студенттер сыныбы), ашық форма (тыңдаушылар-оқытушылар мен студенттердің жеке сабақтарға қосымша қатысуы) *[Р. Қ. Дүйсембінова., 2006.]* Оқытудың тұжырымдамасы мен әдістерін жетілдіруге қарамастан, біз оқытудың кейбір нақты мәселелерін де айта аламыз. Мысалы, фортепиано теориясы бойынша сабақтардың жеткіліксіздігі (кейбір ЖОО-да фортепиано өнерінің тарихы, фортепиано әдістемесі және т. б. бойынша сабақтар әлі өткізілмейді), фортепианода ойнауды оқытудың практикалық циклының жеткіліксіздігі, ғылыми қызметтің жеткіліксіздігі, оқытушылардың жұмысындағы сапаның жеткіліксіздігі, сонымен қатар, студенттердің сабақтарының нақты толықтырылуы мен оқыту мақсаттарының арасындағы айырмашылық бар.

5) Импровизация музыкадағы ең жұмбақ және жұмбақ процестердің бірі. Бұл оның ойыны кезінде музыканы шығару, бір мезгілде орындау және шығару. Импровизация техникасын әрбір музыкант иеленбейді, бұл іс ол үшін алынғандардың әрқайсысына қолжетімді. Импровизацияның қандай да бір тәсілдері тәжірибе жинақтаумен бірге өңделеді және бекітіледі. Импровизация өнері - ойын барысында музыканы жазу - тек талант пен бейімділікті ғана емес, сонымен бірге табандылықты, шыдамдылықты және музыканы мұқият білуді қажет етеді. Аспаптағы импровизация музыкантты ойнауға және теорияны білуге міндеттейді: музыканың қарапайым теориясы, сольфеджио, гармония және музыка теориясының басқа бөлімдері.

Фортепиано көптеген келісімдердің, стильдердің және күрделіліктің ең әмбебап құралы болып табылады және оны импровизацияны оқытудағы ең күшті және білікті құралдарының біріне айналдырады. Қуанышымызға орай, біртіндеп тәжірибелі пианист болу үшін бірнеше қарапайым қадам жасау шарт.

Музыканттардың арасында тыйым салынады: бір аспап екіншісіне қарағанда күрделірек деп айтуға болады, фортепиано басқа аспаптарға қарағанда күрделі екендігі туралы талқылады. Бұл екі қолыңыздың тәуелсіздігі мен үйлесімділігін басқа ешқандай құрал жасамайтындай етіп талап етеді. Бұл сіздің миыңызға екі түрлі музыкалық ағындарды өңдеуге және оларды бір тұтасқа біріктіруге үйретуді білдіреді. Мұның бәрі өткен аптада кітапта талқылаған мәселені ушықтырады.

«Шектеу арқылы импровизациялық бостандық»: импровизацияны бастаған жаңадан келгендер әр нұсқаны таңдаған кезде қол жетімді нұсқалардың санына оңай түседі.

Пианинода импровизация жасау үшін отырғанда, сіз ойнайтын музыкалық стиль және қандай эмоциялармен бөлісу сияқты маңызды шешімдер қабылдап қана қоймай, он саусағыңыздың қайсысын соғатындығын да шешіп алуыңыз керек (педальдарда сол аяқты айтпағанда) жасайды. Шынына келсек, сізге көмектесетін ешқандай негіз болмаса, бұл өте қиын.

Сондықтан, осы мақалада мен фортепианода импровизацияны бастау туралы бірнеше идеяны ұсынғым келді, ол сізге осы қиындықты жеңуге және импровизацияны көңілді, музыкалық түрде зерттеуді бастауға көмектеседі, бұл сіздің ішкі музыкантыңыздың сыртынан кетуіне мүмкіндік береді *[Қыдырбаева М.,2006,16 б]*.

Импровизацияны үйрену үшін пианинoның кейбір ерекшеліктерін қарастырайық.

1. Бір уақытта бір қолмен ойнау

Мен бірінші айтарым: бір уақытта бір қолмен бастаңыз. Бұл идея фортепиано сыныбындағы әрбір 1 немесе 2-ші оқушыға таныс, бірақ ол көбейген сайын ұмытып кетеді және импровизацияға келгенде оны елемеуге болады. Мысалы, тіпті оқушыларына импровизацияға көмектесетін сирек кездесетін мұғалім көбінесе сол қолдың үйлесімін сақтайды деген күтуден бастайды және оң қолымен жоғарыдан жоғары импровизация жасай бастайды. Бұл әлдеқайда көп!

Оның орнына фортепианода техникалық тұрғыда ойнау тәжірибеңіз жоғары болса да, алғашында бір қолдан бастап, жеке-жеке үйренуді ұсынамын. Есіңізде болсын: сіз мұнда саусақтар сияқты миыңызды үйретесіз. Фортепиано практикасының негіздері туралы керемет кітап әрқашан қолды бір-біріне тигізбестен бұрын «Жеке қолдар» пьесасын оқып шығуды ұсынады, менің ойымша, сол стратегия импровизация үшін пайдалы.

Сондықтан бір-бірден қолды бастаңыз. Фортепиано туралы ойлауды «сол қолдың гармониясы, оң қолдың әуендері» деп санайтын болсақ та, оң жақ бөлік күрделене түсіп, ең полифоникалық болған кезде, мен оны қарапайым етіп бастауға кеңес берер едім. Яғни, бір қолтаңбада қарапайым импровизацияланған әуендерді ойнау, содан кейін екінші қолмен орындау.

Мұнда бірнеше кеңестер:

Сіздің ішкі музыкалық түйсігіңіз көмектесе алмайтындай, бірақ пайда бола бастайтындай етіп барлығын қарапайым қылу үшін импровизация ережелерінің идеясын қолданыңыз. Әр фразаны жаңадан ойластыруға тырысқанша, өзіңізге кішкене фразаларды, риффтарды қайталап, әр кезде аздаған өзгерістер енгізу арқылы тәжірибе жасауға ерік беріңіз. Импровизациядағы мұндай түзетулер мен өзгерістер әрқашан ауысып отыратын сарын секілді емес, керісінше табиғи әрі шынайы болып естіледі.

Минусовканы қолданыңыз немесе досыңызбен ойнаңыз, сондықтан қарапайым әуендерді ойнайтын болсаңыз да, сіз әлі де қызықты музыка ойнап жүргеніңізді сезе аласыз. Әр қолыңыздағы импровизация әуендерімен ыңғайлы болғаннан кейін, сіз үйлесімділікке көше аласыз. Бұл бізді екінші сатыға шығарады. Мен үшін бұл фортепиано импровизациясындағы үлкен жетістік болды. Бірнеше жылдық сабақтардан кейін, пьеса ойнауды және музыканы оқуды үйреніп, мен екі аптадағы үш негізгі және кіші 24 аккордтардың әрқайсысын оқып үйрендім. Ол аккордтармен ойнайды, содан кейін арпеджияларымен ойнайды. Қолдарыңызды бір-біріне қосып, бірнеше октавада арпеджио ойнауды үйрену

Белгілі бір дәрежеде, бұл дәстүрлі фортепиано бағдарламасының бір бөлігі: сіз өзіңіздің гаммаларды және сәйкес арпеджиондарды зерттейсіз. Алайда олардың пернетактада әзірлеген үшдыбыстылық пен визуалды шаблондарын өзіме термин түрінде ойлауды үйретудің арқасында көз алдымдағы пернетақтаны мүлде өзгеше сезіне бастадым.

Алғашында қиын әрекет секілді көрінуі мүмкін, мысалы ол үшін теорияны меңгеру қажет, үшдыбыстықтың негізгі және қосалқы формаларымен танысқан жөн, сол кезде ғана пернетақта лезде ортақ істегі серігіңіз боп шыға келеді.

2. Аккордтар импровизацияға қалай көмектеседі?

Двойн Шинн айтқандай (фортепианоға арналған материалды ұсынамын), аккордтар тұрғысынан ойлана отырып, сіз «көп нотаны оқымай-ақ көп ойнайсыз». Немесе таза импровизация жағдайында, көп нотаны таңдамай, көп ойнатыңыз. Бұл сіздің импровизацияңызда керемет музыкалық блоктарды пайдалануға мүмкіндік береді, бұл сіздің импровизацияңызды күрделі және күрделі музыкалық күйге айналдыруға мүмкіндік береді, көптеген ескертулерді тез шешуге керемет ақыл-ой қабілеттерін қажет етпейді! *[J. Kratus., 1996, 28 б]*

Бұл Джозеф Пингель ұсынған тәсіл - есту қабілетімен ойнау әдісі туралы көбірек оқыңыз: есту қабілетімен ойнаудың сыры ашылды.

Неліктен үштік?

Үлкен және кіші үшдыбыстылық - аккордтардың ең негізгі түрі. Олар салыстырмалы түрде қарапайым көрінеді, бірақ осы формаларды зерттеп, «T-S-D» сияқты аккордтық тізбекті біліңіз және сіз қызықты импровизация жасау үшін бірнеше қуатты құрылыс блоктарымен жабдықталасыз.

Бұл тәсілді үйрену үшін, осы үштікті бір уақытта бір кілтпен зерттеп, олармен ойнауды бастаңыз. Мысалы: C major, F major, G major және minor сияқты болатын C major негізгі кілті туралы меңгеріп алыңыз. Әр түрлі комбинациялар мен дауыстарда осы аккордтардың ауысуын тәжірибе жүзінде өткізіп, оларды блоктар немесе арпеджиялар түрінде ойнаңыз. Бір уақытта бір қолмен ұстаңыз, содан кейін екеуін де бірге көре бастаңыз.

Өзіңізді сенімді сезінген кезде, сіз өзіңіздің оң қолыңыздағы C-F-G-Am аккордтарын сол қолыңыздағы C major-та қарапайым әуендермен ойнай отырып, алғашқы қадамда жасағаныңызбен біріктіре бастай аласыз.

Осылайша, оқу көп уақытты қажет етпейді, бірақ егер сіз тек музыкамен айналысатын болсаңыз, бұл сіздің музыкаңызбен қарым-қатынасыңызды шынымен өзгерте алады және музыканттың «құлақтың ойынына» айналатын бостандық туралы ерте баяндайды *[Р. Қ. Дүйсембінова., 2006]*.

3. Ноталық хрестоматиялармен ойнаңыз

Енді сіз аккордтар мен әуендер тұрғысынан ойлана бастасаңыз және пернетақтаны басқаша қарасаңыз, келесі кезеңге көшудің негізгі ресурсы бақылау парағы болады.

Бұл ноталардың қарапайым нұсқалары, олар әннің әр бөлімінен (мысалы, шумағы мен қайырмасы) тек әуен мен аккорд таңбаларын қолдана отырып ұсынылады. Осылайша, әр нотасы көрсетілген әрі ойнауға тиісті толық шығарманың орнына сіз пьесаның қарапайым қаңқасынан бастайсыз.

Ноталық жазбалар көбінесе джаз музыкасымен байланысты, мұнда бір спиральға байланған кітапта бірнеше жүз ән сақтауға болады! Бірақ қазіргі уақытта олар кеңінен қолданылады және поп-рок музыкасы үшін қол жетімді және олар ән жазушылар мен топтар үшін стандартты құрал болып табылады, бұл сізге әннің негіздерін қысқаша сипаттауға мүмкіндік береді.

Ноталық жазбалар импровизацияға қалай көмектеседі?

Импровизация жаттығуларында ноталық жазбаларды қолданудың екі артықшылығы бар.

Олар сізге импровизацияны үйретеді. Бұл шынымен де құнды шеберлік. Демек, сіз әр аккордты бір рет өлшеп (немесе бір рет соққыға) салып, жоғарыдан әуен ойнайсыз және оның орнына импровизацияңызға нағыз музыкалық стиль бере бастайсыз.

Ноталық жазба сізге әнді қалай айтқыңыз келетіндігі туралы ойлануға мәжбүр етеді, содан кейін оны орындаңыз. Сізге аккордтарды немесе әуенді құлақтың көмегімен қалай ойнатудың

қажеті жоқ - бірақ сіз бәрін дерлік толтыруыңыз керек! Оған мыналар кіреді:

Жарамды кіріс және шығыс. Жалпы құрылым: қанша шумақ пен қайырма, динамиканы өлеңнен өлеңге дейін қалай өзгерту керек, темпті қалай реттеуге болады т. с. с. Музыкалық стиль: осы аккордтардың әрқайсысын қаншалықты дәл ойнағыңыз келеді? Дауыспен жұмыс, ырғақ, сол және оң қолды үйлестіру т. б.

Негізгі қаңқадан сіз әртүрлі ойнаған сайын ерекшеленетін қызықты және күрделі қойылымдар жасауды үйренесіз. Олар сізге импровизация үшін контекст береді. Тағы да бұл әсіресе джазға қатысты, мұнда әрқайсысы пьесаның ортасында «жеке ән салатын» дәстүрлер бар. Бірақ сіз бірдей идеяны кез-келген стильде қолдана аласыз.

Бастаудың қарапайым әдісі: өлең мен хорды ойнағаннан кейін, тағы бір рет өлең аккордтарын ойнаңыз, бірақ бұл жолы әуенді ойнаудың орнына оң қолыңызда импровизация жасаңыз. Қарапайымнан бастаңыз (шектеулер қайтадан!) Және аккорд үндерін орындап көріңіз. Егер сіз әдеттегіден сәл баяу қарқынмен ойнайтын болсаңыз, бұл сізге көмектеседі *[Santi M., 2016, 3–27 б]*.

Ойынды бір шығарманы қайталап ойнаған кезде, кейіпкерге жеке ән беру үшін негізгі жазбаларды қалай дұрыс қолданғаныңызды сезінесіз. Бұл сіздің импровизация аранжировкасы бойынша жасаған жұмысыңызбен бірге іске асады, осылайша сіздің әр әніңіздің жалпы орындалуы дәстүрлі әуен мен ортада сіздің импровизацияңыз үдеген сайын музыкалық тұрғыдан әрленіп, бояу ала түседі.

Мұны бастау үшін интернеттен үздік жазбаларды жүктеу немесе сүйікті стиліңіздегі кітапты сатып алуға болады.

4. Импровизацияның бастауы

Сіз импровизацияға көбірек сенім артып, негізгі үштік аккордтар мен тәсілдер шеңберінен шыққыңыз келетін болғандықтан, импровизацияның басқа негіздерін таба аласыз.

Мен Pianobreaks жүйесін атап өткім келеді. Оның жасаушысы Марк Меронек жақында біздің джаз импровизациясы бойынша сараптамалық нұсқаулығымызда пайда болды, сонымен қатар біз үшін джаз импровизациясы бойынша керемет қонақ постын жазды.

Pianobreaks жүйесі талғампаз, өйткені ол кезкелген пианисттің қолынан бастап, орта деңгейге дейін өте қарапайым құрылыс блоктарын қолдана отырып, керемет дыбыстық джаз импровизациясын тез үйретеді.

Маған Марктың импровизацияның эмоцияларына және инстинкттеріне баса назар аударғаны және сізді пернетақтамен қарым-қатынасты дамытуға үйреткені ұнайды. Бұл жоғарыда айтылған «шектелген ойлауды» өте мұқият толықтыратын тәсіл: оны қарапайым етіп сақтай отырып, сіз шынымен көп еркіндік аласыз.

5. Әмбебап болыңыз

Егер сіз жоғарыдағы төрт сатыдан өткен болсаңыз, онда сіз пианинода өте сенімді импровизаторсыз. Сіз пернетақтада не ноталық жазбалармен, не музыкасыз мүлде отыра аласыз және өзіңіздің музыкалық қиялыңыздан керемет көріністер жасай аласыз және оны өзіңіз жасай аласыз. Өзіңізді жаңа шектерге итермелейтін уақыт келді. Мұны істеудің тиімді әдісінің бірі - әртүрлі стильде импровизация жасайтындығыңызды күту.

Егер сіз тек пианинода импровизациядан бастасаңыз, онда мен жоғарыда сипаттаған саяхат, келесі бес-он жыл ішінде сізді оңай алып кетеді. Бірақ бұл сізді қорқытуға жол бермеңіз! Егер сізде фортепиано бойынша негізгі дағдыларыңыз болса және қаншалықты пайдалы, қанағаттанарлық және қарапайым көңілді болсаңыз, алғашқы бірнеше қадамдар қаншалықты тез жүретінін айта алмаймын *[Нарымбетова М., 2006, 39-406]*.

Егер сіз фортепианода ойнайтын болсаңыз, бірақ ноталармен байланысты болсаңыз және импровизация жасағыңыз келсе, менің ойымша, сіз алғашқы екі қадамды орындап көресіз. Егер сіз қазірдің өзінде импровизация жасасаңыз, онда бірнеше басқа қадамдар сіздің дағдыларыңызды дамытуға арналған жаңа идеяларды береді деп үміттенемін. Қай кезеңде болсаңыз да, өзіңіздің ішкі музыкалық түйсігіңізді көрсетудің жолын табыңыз әрі рақаттаныңыз!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қыдырбаева М. Фортепиано сабағында оқушылардың шығармашылығын дамыту жолдары // Музыка әлемінде №3, 2006-17-19б.

2. J. Kratus. A developmental approach to teaching music improvisation. Int. J. Music Educ. (1996) 26, 27–38

3. Р. Қ. Дүйсембінова. Музыкалық білім беру педагогикасы. – Талдықорған, 2006

4. Santi M. Education as jazz: a framework to escape the monologue of teaching and learning, in Education As Jazz Interdisciplinary Sketches on a New Metaphor, eds Santi M., Zorzi E., editors. (Cambridge: Cambridge Scholar Publishing;), (2016) 3–27

5. Нарымбетова М. Оқушылардың музыкалық танымын қалыптастыру жолдары // Музыка әлемінде №2, 2006-39-406.

ӘОЖ 37. 091. 3

Килыбаева Гульнур Кенжеканқызы
педагогика психология магистрі, аға оқытушы
С. Аманжолов атындағы ШҚМУ
Өскемен, Қазақстан

СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ДӘРІС БЕРУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Түйін. бұл мақалада 5В010100 - «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығында «Ою--өрнектерді қию технологиясы», «Мозайка арқылы сюжеттік ертегі құрастырудың технологиясы», «Бейнелеу өнерінде дидактикалық ойындарды қолданудың маңыздылығы» атты тақырыптарда өткізілген сабақтарда сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолданудың тиімділігі жан-жақты сипатталып көрсетіледі. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы арқылы жоғары оқу орнында дәріс берудің тиімділігі мен маңызы сипатталған.

Түйінді сөздер: сын тұрғысынан ойлау технологиясы, сыни ойлау, миға шабуыл, шығармашылық қабілет, дидактикалық ойын.

Резюме. В данной статье подробно описывается эффективность применения технологии критического мышления на уроках по специальности 5В010100 - «Дошкольное обучение и воспитание» на темы: «Технология вырезки орнаментов», «Технология создания сюжетной сказки через мозаику», «Важность использования дидактических игр в изобразительном искусстве». Описана эффективность и важность преподавания в высшем образовании с помощью технологии критического мышления.

Ключевые слова: технология критическое мышление, критическое мышление, мозговой штурм, творческая способность, дидактическая игра.

Summary. this article describes in detail the effectiveness of the use of critical thinking technology in lessons in the specialty 5B010100 - "Preschool education and upbringing" on the following topics: «Technology of carving ornaments», «Technology of creating a story tale through a mosaic», «The Importance of using didactic games in the visual arts». The article describes the effectiveness and importance of teaching in higher education using critical thinking technology.

Keywords: critical thinking technology, critical thinking, brainstorming, creative ability, didactic game.

Сын тұрғысынан ойлау - Қазақстандағы білім беруді дамыту үшін маңызды болып табылатын қазіргі ең басты педагогикалық түсінік. Бұл модуль білім алушылардың да, оқытушылардың да сын тұрғысынан ойлауын дамытуды саналы және оймен қабылдауын көздейді.

Сын тұрғысынан ойлау бақылау, тәжірибе, толғану және пайымдау нәтижесінде алынған ақпаратты ұғыну, бағалау, талдау және синтездеуге қолданылатын әдіс болып табылады, сонымен қатар ол әрекет жасауға негіз, түрткі болуы да мүмкін. Сын тұрғысынан ойлау көбінесе бір нәрсені елестетуге, баламалы шешімдерді қабылдауға, ойлау және іс-әркеттің жаңа немесе түрлендірілген тәсілдерін енгізуге дайын болуды көздейді, ол ұйымдастырылған қоғамдық әрекеттерге бейілділік пен басқаларды сын тұрғысынан ойлауға баулуды білдіреді [«*Назарбаев Зияткерлік мектептері*», *2015*].

Тақырыптың өзектілігі Қазақстанда білім беру сапасы басқа елдерден едәуір артта қалуымен байланысты, бұл Халықаралық студенттерді бағалау бағдарламасы (PISA) сияқты белгілі сарапшылардың тәуелсіз объективті бағалары арқылы расталады.

«Өмір бойы білім беру» тұжырымдамасын іске асыруға ықпал ететін құзіреттіліктердің дамуы басым болатын қазақстандық білім беру мазмұнының жаңартылуына қарамастан, зерттеу нәтижелері бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерінің төмендігін, функционалдық сауаттылық пен зерттеулердің төмендігін көрсетеді [*Yespolova G. K., Ybyraimzhanov K. T., Mussabekova G. Research* competence of pupils as the component of content of education (Scopus) / Opcion *2019. V. 35. Iss. 88. p. 949-950*.]. «Сыни тұрғысынан ойлау» ұғымын белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды жеңіл септикалық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзқарастармен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп түсіндіреді авторлар.

Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз - дәрісте білім алушылардың қызығушылығын арттыра отырып, өз ойынды еркін және зерттей талпындарап, тұжырым болып есептеледі. Яғни ой қозғай отырып, студенттің өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға

бағыттау өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау. Міне, осы тұжырымдарға сүйене отырып, мен 5В010100 «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығына өткізген «Мозайка арқылы сюжеттік ертегі құрастырудың технологиясы», «Ою-өрнектерді қию технологиясы», «Бейнелеу өнерінде дидактикалық ойындарды қолданудың маңыздылығы» атты тақырыптарында жүргізген сабақтарымда сыни тұрғыдан ойлау технологиясын кеңінен қолландым. Жеке-жеке тоқталатын болсам, «Бейнелеу өнерінде дидактикалық ойындарды қолданудың маңыздылығы» атты тақырыбында жүргізілген сабағымда студенттер берілген дәріспен жұмыс жасап, тұжырым құру арқылы бір-бірімен пікір алмасып, ой бөлісті. Сонымен қатар:

– дидактикалық ойындардың өзектілігі;

– дидактикалық ойындардың түрлері;

– дидактикалық ойындардың оқу-тәрбие үрдісінде тиімді пайдалудың жолдары қандай;

– сөздік дидактикалық ойындардың ерекшелігі;

– заттық дидактикалық ойындардың ерекшелігі?

Сын тұрғысынан ойлау - оқу мен жазуды дамыту бағдарламасы. Студентті оқытушымен, топтағылармен еркін сөйлесуге, пікір таластыруға, бір-бірін ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге үйрететін бағдарлама. Мысалы, «Мозайка арқылы сюжеттік ертегі құрастырудың технологиясы» атты тақырыбында жүргізген сабағымда жұптық жұмыс ретінде алынған диалог топ ішіндегі барлық студент пен студент арасында өтіп, оны топ ішінде талқылап отыру әр студенттің ойын кеңейтіп, тілін дамытып отырды. Сабаққа қойылған мақсат: Мозайка өнерімен танысып, сюжеттік ертегі құрастырады, қағаздың ұсақ кесектерімен қияды, дайын суреттерді қатырмаға түсіріп, буклет түрінде қорғайды. Осы мақстатқа сүйене отырып, студенттердің сыни тұрғыда еркін ойлау қабілетін кеңейте отырып, еркін сөйлеуге ықпал жасадым. Сабақта топтық жұмыс пайдаланылды. Білім алушыларды ертегілердің атауы бойынша жеребе арқылы екі топқа бөлдім. Топтың өзіндік аттары болды. Жеребе бойынша бірінші топқа «Шұбар тауық» ертегісі, ал екінші топқа «Винни пух» ертегісі түсті.

Бұл сабақ практикалық сабақ болғандықтан студенттер дәріспен қамсызданған. Сондықтан алдымен «Миға шабуыл» яғни 4-студенттен құралған топтың мақсаты біріншіден екі топ бір-біріне мозайка дегеніміз қандай өнер, мозайканың ерекше бір етек жайған жері, Қазақстанда мозайканың дамуы деген сұрақтармен жұмыс жасады. Сонымен қатар мозайканы түрлеріне, ерекшеліктеріне сәйкес топтастырды (шыныдан, ағаштан, тастан, металдан, сүйектен т. б). Мысалдар келтіріп, сұрақтарға жауап берді. Кері байланыс болды. Менің тарапымнан қойылған әдістемелік сұрақтарға жауап берген студенттердің Сонымен қатар иллюстративті материалдар қолданды. Ал, мозайканың мектепке дейінгі мекемелерде әдістемесін көрсету үшін, сюжеттік ертегі құрастыру деген екі топқа тапсырма берілді. Яғни сабақтың барысында бөлінген екі ертегі тобы қағаздың ұсақ қиындыларын пайдалану арқылы ертегі кейіпкерлерін құрастырады. Бұл жерде студенттер желім, қайшы, түрлі-түсті қағаз, қатырма қағаз, видио және көрнекіліктер қолданды. Ертегілерді еске түсіру мақсатында студенттерге сөздік ойын жүргізілді.

Бұл жерде студент - ізденуші, ойланушы, өз ойын дәлелдеуші. Оқытушы-іс-әрекетке бағыттаушы, ұйымдастырушы.

Сыни ойлау - белгілі бір мәселе туралы бар идеяларды жинақтап оларды қайта ой елегінен өткізу және шешім қабылдаумен аяқталатын күрделі психологиялық үрдіс. 5В010100 - «Мектепке дейінгі оқыту және тірбиелеу» мамандығында келесі «Ою-өрнектерді қию технологиясы» атты тақырыбында өткізген сабағымда студенттер жұптасқан екі топ тақырып бойынша бірнеше сұрақтар қойып кері байланыста жүрді. Мысалы:

– жануарлар тектес ою-өрнектің түрлері;

– өсімдіктер тектес ою-өрнектер;

– геометриялық;

– қиял-ғажайып ою-өнектер.

Бұл жерде студенттер сұраққа жауап бере отырып, өз ойларын дәлелдей білді. Сонымен қатар, өзіндік жұмыс кезінде сәйкестендіру кестесін орындау барысында студенттер еркін сөйлеуге, пікір таластыруға, бір-бірін ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешуге талпынып, қиындықтарды жеңе білді. Ойлан, жұптас, пікірлес тәсілі арқылы жүзеге асады.

Сын тұрғысынан ойлау – ашық қоғам негізі. Ол – өз алдына сұрақтар қойып және оларға жауап іздеу, әр мәселеге байланысты өз пікірін айтып, оны дәлелдей алу, сонымен қатар басқалардың пікірлерін дәлірек қарастыруды және сол дәлелдемелердің қисынын зерттеу дегенді білдіреді. Бұл оқыту «қарапайымнан күрделіге» деп аталады.

Сын тұрғысынан ойлау - сынау емес, шыңдалған ойлау. Сыни ойлауды дамыту технологиясының дәстүрлі оқытудан басты айырмашылығы –студентке білімнің дайын күйінде берілмеуі. «Не істеу керектігін» нақты жағдайда көрсетпей, оқытушының шеберлігі арқылы студенттің өзінің шығармашылық ойлауын, білімге қызығушылығын ояту, шешім қабылдауға үйрету, жауапкершілігін арттыру. Ал, «Бейнелеу өнерінде дидактикалық ойындарды қолданудың маңыздылығы» атты тақырыбымда жүргізілген сабағымның мақсаты: студенттер мектепке дейінгі мекемелерде бейнелеу өнерінен дидактикалық материалдарды дайындап, оқу-тәрбие үрдісінде тиімді қолдануға үйрету. Осы мақсатқа суйене отырып, «оқу мен жазу арқылы сын тұрғысы-

нан ойлауды дамыту» технологиясымен жұмыс жасау кезінде бұл сабақ студенттің танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінше білім алуға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал ететіндігіне көзім жетті.

Оқуға деген ынта-ықыласының артқандығының, адами жақсы қасиеттердің қалыптасқандығын, басқаны қабылдау, түсіну, сыйлауды үйренгендігімен сипатталады. Осы сабағымда сын тұрғысынан ойлау арқылы студенттердің шығармашылық қабілетін дамыту барысында келесі міндеттерді анықтадым. Мазмұнға байланысты міндеттер олар, берілген дәрістің мазмұнын ашады. Дидактикалық ойындарда кездесетін кейіпкерлерді салыстыра отырып айырмашылықтары мен ұқсастықтарын сипаттай алады. Сын тұрғысынан ойлауды дамытуға байланысты студенттің оқу мен жазу арқылы сыни тұрғысынан ойлауын дамыту, қиялын шарықтату және сезімін ояту болып табылады. Топтық жұмыс үрдісіне байланысты міндеті. Топтағы студенттер жұпжұптан екі топқа бөлінді. Бұл жерде студенттер бір-бірімен пікірлесе отырып, ортақ қорытынды шығарады. Көшбасшы студенттер топта алмасып, бір-бірінің тұжырымын түсіндіріп, дәлелдеді. Қосымша сұрақтарға топтасып, бірлесіп жауап қайтарды. Тақырыптық түсініксіз жерлерін айқындайды және топтастарының сұрақтарына жауап береді, қорытынды шығарады, өз пікірін дәлелдейді.

Сонымен жалпылап ойымды, жүргізген сабақтарымды түйіндейтін болсам, сын тұрғысынан ойлау модулі мен үшін өте тиімді болды. Өйткені сын тұрғысынан ойлау студенттің белсенділігін, ойлау қабілетін, шығармашылығын жан-жақты дамытатынын байқадым.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Студентке арналған нұсқаулық. Бірінші басылым / «Назарбаев Зияткерлік мектептері». – ДББҰ. 2015.

2. Yespolova G. K., Ybyraimzhanov K. T., Mussabekova G. Research competence of pupils as the component of content of education (Scopus) / Opcion – 2019. – V. 35. – Iss. 88. – P. 949-950. /ISSN: 1012-1587/ ISSNe 2477-9385

https://produccioncientificaluz. org/index. php/opcion/article/view/24233

3. Интернет көздері.

ӘОЖ 377. 112. 4

Конакбаева Турсунай Ергенбаевна
аға оқытушы
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ АРНАЙЫ КУРСТА ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Түйін. Қазіргі таңда ЖОО арнайы курстын ұйымдастыру барысында интерактивті технологияларды қолданудың тиімділігі маңызды. Мақалада сабақты ұйымдастыру барысында интерактивті тақта мен арнайы компьютерлік бағдарламалардың (Activstudio3, ActivInspire, Freemake Video Converter және Quzze) әдістемесі мен технологиясы қолдану мазмұны ашылған. Бәсекеге қабілетті болашақ педагог мамандарды даярлауда ПОҚ өз құзіреттіліктері мен біліктіліктерін жетілдіріп, педагогикалық тәжірибе нәтижесінде әдістемелік құралдар мен амал-тәсілдерін игеру мен іске асыру қарастырылған.

Түйінді сөздер: Инновациялық технология, педагогикалық технология, инновация, болашақ педагог, интерактивті әдістер.

Резюме. В настоящее время важна эффективность использования интерактивных технологий при организации специальных курсов в высшей школе. В статье описывается содержание использования интерактивных досок и специальных компьютерных программ (Activstudio3, ActivInspire, Freemake Video Converter и Quzze) в организации занятий. При подготовке будущих конкурентоспособных учителей учителя повышают свои компетенции и навыки в результате педагогической практики, усвоения и внедрения методологических инструментов и подходов.

Ключевые слова: Инновационные технологии, педагогическая технология, инновация, будущий педагог, интерактивные методы.

Summary. Currently, the effectiveness of using interactive technologies in organizing special courses in higher education is important. The article describes the content of using interactive whiteboards and special computer programs (Activstudio3, ActivInspire, Freemake Video Converter and Quzze) in organizing classes. In preparing future competitive teachers, teachers increase their competencies and skills as a result of teaching practice, the assimilation and implementation of methodological tools and approaches.

Keywords: Innovative technologies, pedagogical technology, innovation, future teacher, interactive methods.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті - оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» деп көрсетілген [ҚР Білім туралы Заңы, 2007, N319]. Аталған мәселенің өзектілігі білім беру мен тәрбиелеу үдерісінде алдына қойып отырған мақсаттың бірі - инновациялық оқыту технологиясы арқылы оқу мен тәрбие жұмысын жетілдіру, қоғам талабына сай әлеуметтік-экономикалық жағдайда бәсекеге қабілетті тұлғаға жүйелі және нақты білім беруді жақсарту болып отыр.

Инновациялық технологияларды ЖОО арнайы курстарда жүзеге асырудың тиімділігін айтуда алдымен оның мағынасын талдап алған дұрыс шығар. Зерттеулерге сүйенсек, «*Инновация*» ұғымы ең алғаш рет XIX ғасырда мәдениеттанушылардың зерттеулерінде қолданылды. Инновация (латын тіл. -«жаңа, жаңалық, жаңарту») бұрын болған нәрсенің ішінде жаңа нәрсенің пайда болуын, дамуын білдіреді. Қазақстанда ең алғаш «инновация» ұғымын қазақ тілінде анықтаған ғалым, профессор Н. Нұрахметов. Ол: «Инновация, инновациялық үдеріс деп отырғанымыз білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызмет» деп көрсетеді.

Ал, К. Құдайбергенова «инновацияны» – нақты қойылған мақсатқа сай алынған жаңа нәтиже деп есептеп, төмендегідей аудармалар жасаған: «инновация» - жаңарту, «нововедение» – енген жаңалық, «новое» – жаңа, «новшество» – жаңалық, «инновационный процесс» – жаңарту үдерісі [Бейсенова Г., 2006, 17 б.]. Н. М. Аблязимова өз зерттеуінде, инновация -бұл белгілі бір уақыт аралығында жаңашыл идеяны қайта қарау, жаңалау деп атаған. Осыны негізге ала отырып, инновацияны - «жаңалық», «жаңа әдіс», «өзгеріс», ал инновациялық үдерісті - «жаңа әдістеме енгізу құралы» деп анықтама берген. С. Ожеговтың сөздігінде инновация ұғымына мынадай анықтама берілген: «Инновация - бірінші рет шыққан,

жасалған, жуық арада пайда болған, бұрынғының орнын басатын, алғаш ашылған, бұрыннан таныс емес, енгізілген жаңалық». Э. Роджерстің пікірінше: «Инновация – нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея». Майлс «Инновация –арнайы жаңа өзгеріс. Біз одан міндеттеріміздің жүйелі түрде жүзеге асырылуын күтеміз» деген анықтамалар берген [Щуркова Н. Е., 2002, 50-56 б.]. Сонымен қатар, ғылыми әдебиеттергеде сүйенсек, «технология» ұғымына мынадай анықтама кездеседі: «Технология – бұл қоғамдағы практикалық прогрестердің техникамен реттеліп отыратын және материалдық дүниенің заңдылықтарымен анықталатын, техникалық құралдар мен объектінің өзара әрекеттесуінен туындайтын үдеріс».

Бізге қатысты білім беру саласында кейінгі кездерде жаңа үдеріс – *педагогикалық инновация* және *педагогикалық технология* ұғымдары орын алды. Ол жайында Республикамыздың белгілі ғалымы К. Ж. Бұзаубақова: «Педагогикалық технология – жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуына толық мүмкіндік беретін біртұтас педагогикалық процестің барлық дара, инструменталдық және әдістемелік құралдарын қолдану реті мен жиынтығының жүйесі, жобасы»-деген анықтама берсе [Бұзаубақова К. Ж., 2014, 16 б.], Н. Д. Хмель педагогикалық технология бұл жеке адамның, сондай-ақ бүкіл ұжымның даму динамикасын көруге, оның нәтижесін кезең-кезеңмен өлшеуге болатын және педагог пен оқушының жеке тұлғасының өздігінен дамуына толық мүмкіндік жасайтын теориялық білімнің тұтас, педагогикалық процестің практикасында жүзеге асудағы реттелген іс әрекеттің жиынтығына жатқызды [Хмель Н. Д., 2002]. Н. Р. Юсуфбекова білім беру жүйесіндегі жаңартуды *«инновациялық үдеріс»* деп көрсетеді. Ол инновациялық үдерісті жаңалықтарды жасау, оны педагог қауымның оқыту мен тәрбие беру тәжірибесінде пайдалануы ретінде түсіндірсе, В. М. Монахов: «Педагогикалық технология дегеніміз – оқушы мен мұғалім үшін барлық жағынан өте қолайлы жағдайлар жасай отырып, оқыту үдерісін жобалаудың, ұйымдастырудың және өткізудің соңына дейін ойластырылған, әрі бірлесіп жүзеге асырылатын педагогикалық қызметтің моделі» деп атаған [мәлімет арнайы сайтттан алынды, https://topreferat. com. kz/referattar/pedagogika/].

Қазақстан Республикасында білім беру саласындағы педагогикалық инновация мен оқытудың жаңа технологиясы мәселелерін теориялық және ғылыми-қолданбалы бағыт тұрғысынан Ш. Т. Таубаева, К. Ж. Бұзаубақова, Қ. А. Сарбасова, М. М. Жанпейісова және т. б. педагог ғалымдардың еңбектерінде деңгейлеп оқыту, жүйелік негізде оқыту, шоғырландырып-қарқынды оқыту, блоктық-модульдік оқыту сияқты инновациялық оқыту технологияларын пайдалану мәселелері қаралған. Осыған дейін де жаңашыл педагогтардың озық дидактикалық идеяларында оқу үдерісінің әдістері мен түрлерін жетілдіру көрініс табады. Мысалы, В. Ф. Шаталовтың тірек сигналдары, Р. Штейнердің еркін таңдау идеясы, С. Н. Лысенкованың оза оқыту идеясы, П. Эрдниевтің ірі блоктар идеясы, Л. В. Занковтың дамыта оқыту идеясы, Л. С. Выготскийдің «жақын даму аймағы» және т. б.

«Кәсіби дамудың формальды және бейресми мүмкіндіктерінің бастауыш сынып мұғалімдерінің интерактивті тақтаны қабылдауға әсері» атты мақаларында К. Левин, П. Скримшоу, Б. Сомех, М. Холдейн жергілікті мектептерде бастауыш сынып мұғалімдеріне интерактивті тақтаны қолданудың тиімділігін атап өткен. Сонымен қатар, сабақтарды ұйымдастыру барысында инновациялық технологияларды қолдануда балалардың білімге зейіндерінің артқандығын сөз етіп, интерактивті тақтаны күнделікті қолдануға негіздеген [мәлімет арнайы сайттан алынды, https:// doi. org/10. 1080/14759390902992592].

Сондай-ақ, еліміздің ғалымдары А. Н. Мукашева, Б. Х. Галиева, А. Самадин өз мақаларында жоғары оқу орындарында оқытушылардың коммуникативті мәдениетін қалыптастыруға болашақта адамдардың әлеуметтік өзара әрекеттестік пен қарым-қатынасты қалай құруға болатынына байланысты бағытталған кәсіби-педагогикалық даярлығын ұйымдастырудың тәжірибесін жариялаған [Авторлық ұжымы, 2020, 193 б].

Арнайы курс бойынша болашақ педагог мамандардың білім, білік және дағдылары белсенді әрі нақты қалыптастыруды басқаруда тиімді инновациялық технологиялармен басқару мен оны ұйымдастыру қазіргі таңда көптеген ғалымдардың еңбектерінде талданып, айтылып келеді. Атап айтсақ, Ш. Т. Таубаева, С. Н. Лактионова, Н. М. Борытко, Д. Ә. Құнанбаева, К. Н. Нарибаев, Т. В. Паньшина, Ж. Ж. Айтпаева ғалымдар өздерінің зерттеу саласына сәйкес заманауи сұраныстарға сай инновациялық әдіс-тәсілдер мен технологияларды негіздей отырып білім беру мен тәрбиелеу процесінде педагогикалық басқару, ұйымдастыру жолдарын қарастырады.

ӘДІСТЕМЕ

Қоғам талабына сәйкес қазіргі кезеңде оқытудың инновациялық технологияларын жоғары оқу орындарының практикасына белсенді түрде ендіру жүзеге асырылып отыр. Осыған сәйкес Тараз мемлекеттік педагогикалық университетінің жанынан «IT және оқытудың инновациялық технологиялары» орталығы (ITжОИТО) құрылып, қызметін атқаруда. Орталық «Профессор-оқытушылар құрамы мен қызметкерлердің біліктілігін көтеру курстарынан өтуін қамтамасыз етуді» жүзеге асыру мақсаты көзделген. Университетте ПОҚ IT-құзіреттілігін көтеру, университеттің материалдық-техникалық ресурстарын (компьютерлік сыныптар, Интернет, интерактивті тақта,

электрондық кітапхана, арнайы компьютерлік бағдарламалар) пайдалану тиімділігін арттыру міндетінде ІТжОИТО келесідей семинар-тренингтер:

1. Интерактивті тақта – жаңа типті оқыту ортасы.

2. Бейнетехнология. Бейне сабақтар құрастыру әдістемесі мен технологиясы.

3. Заманауи Интернет-технологияларды білім беру процесінде қолдану мүмкіндіктері деген тақырыптарда ұйымдастырылып жүргізілуде. Нәтижесінде, инновациялық технологияларды қолдану оқу үдерісін сапалы түрлендіруге, жаңашыл жобаларды енгізуге, оны тиімді басқаруға негіз болып, әрбір білімгердің өзіндік іздену жолын табуға, әрбір оқытушының өзінің әдістемелік жүйесін құруға септігін тигізіп отыр.

Мұнда айтқым келіп отырғаны, ІТжОИТО біліктілігімді көтеріп, оқу жүктемесіндегі арнайы курстарымда инновациялық технологияларды пайдаланудің тиімділігі (Сурет 1).

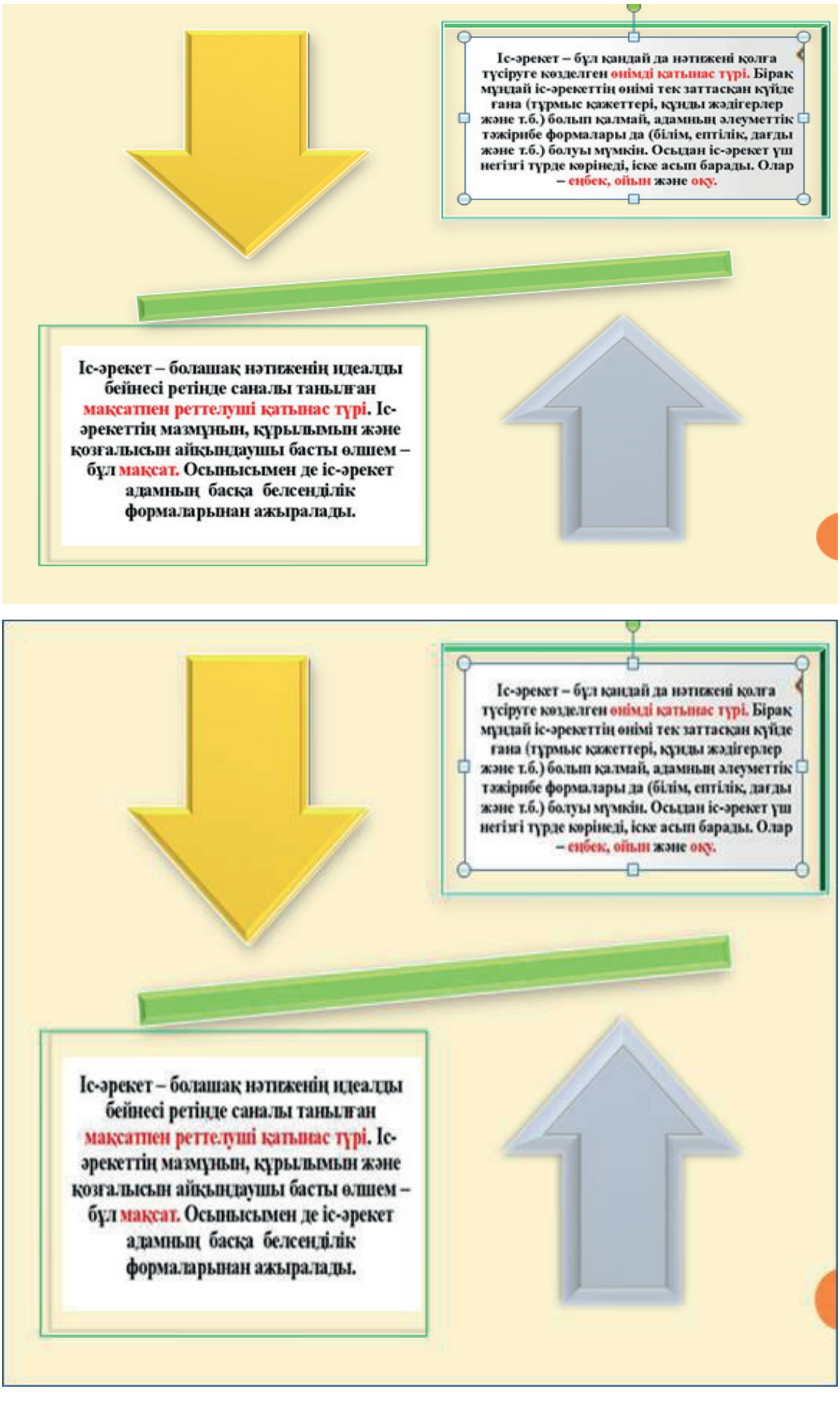
Сурет 1. ЖОО инновациялық технологияларды пайдалану тиімділі

Болашақ педагог мамандарды даярлауда оқу жұмыс бағдарламасында көрсетілген арнайы курстар бойынша лекциялық және семинарлық сабақтар мен аудиториядан тыс СӨЖ ұйымдастыруда инновациялық технологияларды іске асыруда білімгерлердің курсқа қызығушылықтары белсенді арттырып, ал өзімнің біліктілігімді педагогикалық жаңашыл шығармашылықта жетілдіруге негіз болды. Аталған әрекеттер студенттердің білімін қалыптастыру барысында да сабақ беруші оқытушының білімінің дәрежесін бағалауға негіз бола алатындығын көрсете алады.

Бүгінгі таңда инновациялық технологияларды ЖОО кез-келген сабақта пайдаланудың маңызы өте зор. Себебі, студенттердің өз бетінше ізденуіне, білім алуына көп септігін тигізеді. Сондай-ақ, олардың мамандық бойынша оқытылатын курстардан білім алуымен қатар ізденімпаз, тапқыр, ой-өрісі жоғары дамыған, өз ойын, пікірін ашық білдіретін, жаңашыл, креативті, заман талабына сай мұғалім болып қалыптасуына ықпалы зор.

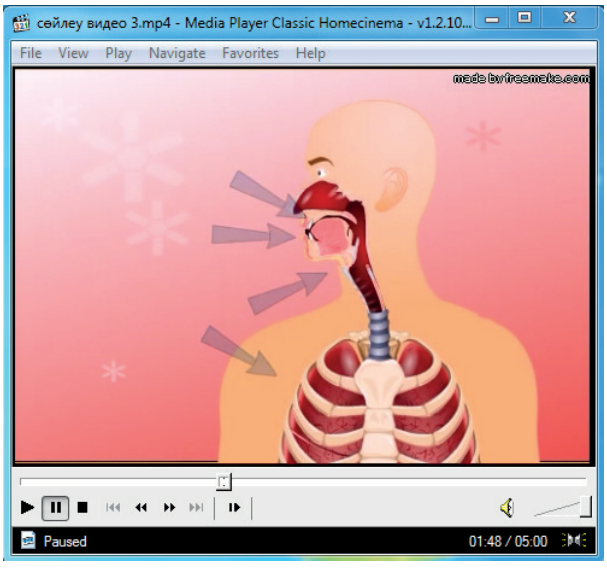
ЖОО оқу жұмысының негізгі түрінің бірі лекция сабағы болып табылады, ол көп жағдайда студенттердің теориялық білімдерін қалыптастырып, ойлау деңгейін кеңейтеді. Лекцияның негізгі мақсаты - студенттердің оқу материалын меңгеруіне қажетті бағыттаушы болып табылады. Тиімді ұйымдастырылған лекция лектордың аудиториямен шығармашылықтық тұрғыдан жасайтын қарым-қатынасы мен оның танымдық эмоционалдық тұрғыдан тиімділігі жоғары бағаланады. Лектордың міндеттеріне - студенттерге конспект жазу барысында ойлап, тақырыпты саналы түрде ұғыну, зерделеуді, тыңдай отырып, қысқаша жазып алулары үшін жағдай тудыруы керек.

Аталғандарды негізе ала отырып, ІТжОИТО алған білімді сабақта интерактивті тақтаны, бейне сабақтар құрастыру әдістемесі мен технологиясы және заманауи ғаламтор технологияларды қолдана отырып өткізуге мән беріп отырамын. Мәселен, лекциялық сабақта жүргізу барысында интерактивті тақтада Activstudio3 (ActivInspire) немесе PowerPoint бағдарламаларын қолдану арқылы флипчарт немес слайд жасалып лекцияның толық мазмұны түсіндіріледі. Мұнда студенттердің сабаққа қызығушылықтары артып, оқу материалдарын толық түсініп алдағы уақытта ізденулеріне негіз бола алады.

Activstudio3 (ActivInspire) немесе PowerPoint бағдарламаларынан үзінді (Сурет 2)

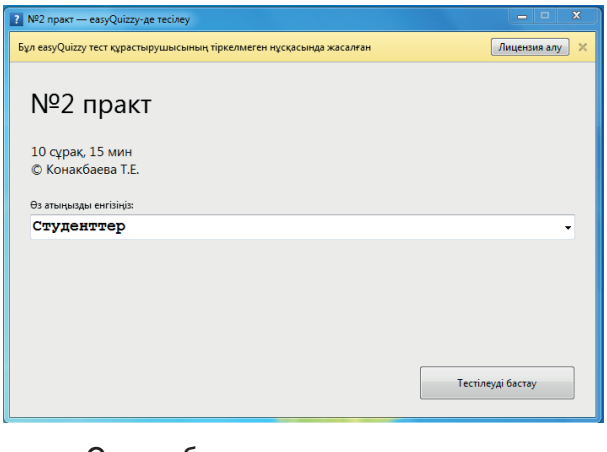
Лекция тақырыбының мәнін ашуда бейнетехнология әдістемесі арқылы тақырыпқа сай ғаламтордан бейнероликтерді Freemake Video Converter бағдарламасы арқылы қажетімізге қарай өңдеп студентердің назарына ұсынылады. Бұл лекциялық сабақтың мазмұнын одан әрі аша түседі, және студенттерге тақырыптың түсінікті болуына жол ашады. Студенттердің түйсіктері мен қабылдауын назарға ала отырып, осы бағытта сабақты ұйымдастыра білсек үлкен нәтижеге жетуге болады деп ойлаймын. Ғалымдардың зерттеулеріне сүйенсек, көрнекі және дыбыстық құралдарды көп пайдалану бірден көп сезімнің іске қосылуын қамтамасыз ететіні белгілі. Мәселен, тіл үйренушілер естігенінің 10%-ын, естіген және көргенінің 50%-ын, естіген, көрген және өзі жасағанының 90%-ын есте сақтайтынын ғалымдар дәлелдеп берген. Сондықтан да, болашақ мамандарды даярлауда оқытылатын курстарды инновациялық технологиямен жұмылдыру сабақты толық қанды меңгеруіне әсерін тигізеді, әрі қызықты тәсілдердің бірі болып саналады.

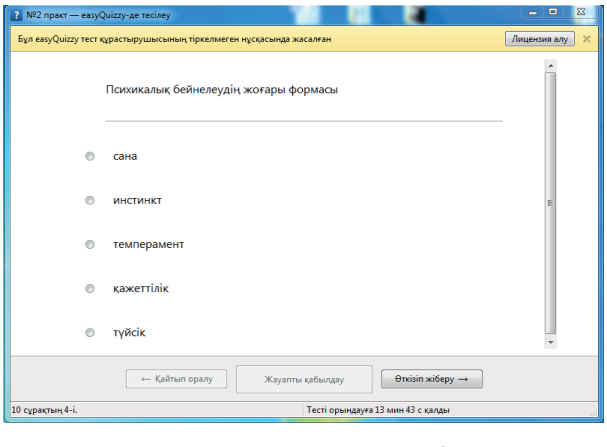

Сабақтың тақырыбына сай өңделген бейнероликтер (Сурет 3)

Ағымдағы лекциядан студенттердің білімін нақтылап, өткен лекциялық тақырыптарға шолу жасап отырудың да өзіндік маңызы бар екендігі. Сабақта уақыттың аздығын ескеріп, студенттердің тез ойлап, тез ой алмастыру үшін тағыда «Quzze» бағдарламасы арқылы өткен мен жаңа тақырыпқа сай тесттер құрастыруға болады. Ол толық аудиторияны қамтып аз уақытта топпен немесе жеке жауап беруге, ойларын тиянақтауға негіз бола алады.

«Quzze» бағдарламасы арқылы өткен және жаңа тақырыпты қорытындылау (Сурет 4)

«Quzze» бағдарламасын қолдану барысында студенттер топтық жұмыстар арқылы өзара диалогқа түседі. Ал диалогқа түсуде әркім сыни ойлайды, бір-бірінің жауабын сыни көзбен қарауға үйренеді. Ой тұжырымдалады. Студент жаңа ұғымдарды, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. «Quzze» бағдарламасын қолдануда сабақ қарастырылғалы тұрған мәселе жайлы студент не біледі, не айта алатындығын анықтау жүзеге асады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бағдарламаларды көрнекі құрал тұрғысынан қолдана отырып, жалпы лекцияны оқу барысында лектордың студенттердің тақырыпты қаншалықты түсініп, қандай мәселелерді жазып алып жатқандығын байқай алуына мүмкіндігі артады. Сондай-ақ, лекцияны мұқият тыңдауының арқасында студенттің конспекті жазу жұмысы кезінде жақсы есте сақтауын арттыра түсетіндігі байқалады. Соның негізінде лекцияға қойылатын келесідей талаптардың жүзеге асуын басшылыққа ала аламыз. Олар.

- лекция мен лекция оқудың дидактикалық, жаңашылдық, ізгіліктілік (гуманистік) жағы;
- ғылымилығы мен ақпараттылығы;
- дәлдігі мен дәлелділігі;
- түсіндірудің эмоционалдық, этикалық жағы;
- тыңдаушылардың ойлау қабілетін белсендіру;
- қойылған сұрақтарға жауап берудегі құрылымы мен қисығының нақты болуы;
- басты ой-пікір мен ережелерді бөліп алу;
- тірек ұғымдарды бөліп алу және түсіндіру;
- қорытындылау;
- сөйлеу тілінің түсінікті және анық болуы;
- басты, жаңа ұғымдар мен терминдерді түсіндіре білу;

Инновациялық технологияларды оқу құралдарына айналдыру оқылатын курстың өзіндік мақсат-міндеттерінің орындалуы келесідей тиімділікпен жүзеге асатындығы болып отыр:

- оқытатын материалды терең және нақты ашылады;
- тығыз академиялық сағатты тиімді әрі нәтижелі пайдаланылады;
- оқу үрдісін жүзеге асыратын сыртқы және ішкі қайтымды байланыс орнайды;
- мәліметті жоғарғы дәрежеде ақпараттандыру және белсенді қабылдау;
- білімдік және танымдық белсенділікті арттыру;
- өзін-өзі тануға тәрбиелену: нақтылық және ұқыптылық;
- көріп қабылдауы арқылы кәсіби білімі шыңдалады;
- интеллектуалды дамуы мен логикалық ойлау қабілеті жетіледі;
- білімгер мен оқытушының бірлескен белсенділігі;
- аз уақыт ішінде қабылдау дәрежесінен жоғары мөлшерге бағыттылығы;
- үздіксіз білім беру мен білім алудың тиімділігі және т. с. с.

Сайып келгенде, оқу мен тәрбиелеу үдерісінде инновациялық технологиялардың қай түрін алсақ та, олардың тиімділігі тек қана оқытушының шеберлігін шыңдай түсуімен ғана жүзеге асады. Сондықтан, бәсекеге қабілетті болашақ педагог мамандарды даярлауда ПОҚ өз құзіреттіліктері мен біліктіліктерін жетілдіріп, педагогикалық тәжірибе нәтижесінен әдістемелік құралдары мен амал-тәсілдерін терең игеру мен іске асырын талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы 2007 жылғы 27 шілдедегі N 319
2. Бейсенова Г. Жаңа ақпараттық технологиялардың тиімділігі //Қазақстан мектебі. 2006. -№6
3. Щуркова Н. Е. Педагогическая технология. -М., 2002.
4. Бұзаубақова К. Ж. Білім берудегі инновациялық. -Тараз, 2014.
5. Хмель Н. Д. Теория и технология реализаии целостного педагогического процесса. –М. 2002.
6. Юсуфбекова Н. Р. Педагогическая инноватика:возникноение и становление //Вестник Московского городского педагогического университета. 2011. –№4(14) 2010. –с. 8-17.
7. Lewin C., Scrimshaw P., Somekh B., Haldane M. (2009) The impact of formal and informal professional development opportunities on primary teachers' adoption of interactive whiteboards. Technology, Pedagogy and Education. (JOUR). VL-18
8. Мукашева А. Н., Галиева Б. Х., Самадин А. Коммуникативная направленность профессионально-педагогической подготовки педагогов в вузах Казахстана // Наука и жизнь Казахстана. 2020. -№5/1 -193 С.
9. Эффективные технологии управления инновациями /Сост. Борытко Н. М. и др. – Волгоград: Учитель, 2015.
10. Таубаева Ш. Т., Лактионова С. Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведений в системе образования. -Алматы, 2001.
11. Құнанбаева Д. Ә. Ұйымдастырушылық мінез-құлық. –Алматы, 2012.
12. Нарибаев К. Н. Реформа высшего образования в Казахстане. -Алматы, 2012.
13. Паньшина Т. В., Айтпаева Ж. Ж. Педагогикалық менеджмент. -Алматы, 2012.

УДК: 378. 016

Кулданов Наурыз Талгатович
докторант
Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қаласы

Балагазова Светлана Тулеутаевна
қауымдастырылған профессоры,
педагогика ғылымдарының кандидаты
Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қаласы

ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ «КРЕАТИВТІЛІК» ЖӘНЕ «ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ МӘНІ

Түйін. Мақалада «креативтілік» және «шығармашылық» ұғымдарының негіздемелері және олардың философиялық және психологиялық-педагогикалық зерттеулердегі мәні қарастырылады. Авторлар ерте философиялық түсініктердің (болмысты тану үрдісінен) бастауларына жүгіне отырып, біздің заманымызға дейінгі көптеген ғасырлар бойы шығармашылық мәселелеріндегі креативтілікті зерттеумен тығыз байланыста жүзеге асырылған пайымдауларды қарастырастырады. Әр түрлі тарихи кезеңдердегі ұғымдардың мәніне деген көзқарастар әр түрлі. Терминологиялық және функционалдық талдау жолымен авторлар шығармашылық қабілеттердің, шығармашылық әлеуеттің және тұлғаның уәждемесінің үйлесімінде жалпы ойлау өнімділігін белсендіретін сипаттамалар мен үрдістер болып табылатын анықтамалар және түсіндірулерді ұсынады.

Түйінді сөздер: креативтілік, шығармашылық, шығармашылық үрдіс, шығармашылық әлеует, шығармашылық ойлау.

Аннотация. В данной статье рассматриваются различные обоснования понятий «креативность» и «творчество», их сущность в философских и психолого-педагогических исследованиях. Авторы обращаются к истокам ранних философских изъяснений (с процесса познания бытия) и до нашего времени, выявляя, что многие столетия изучение проблемы творчества осуществлялось в тесной связи с исследованием креативности. В различные исторические эпохи сущность понятий имели неоднозначные позиции. Путем терминологического и функционального анализа авторы выдвигают те определения и трактовки, которые являются характеристиками или же процессами, активизирующие в целом мыслительную продуктивность в сочетании творческих способностей, творческого потенциала и мотивации личности.

Ключевые слова: креативность, творчество, творческий процесс, творческий потенциал, творческое мышление

Summary. This article discusses various justifications of the concepts of «creativity» and «creativeness», their essence in philosophical, psychological and pedagogical research. The authors turn to the origins of early philosophical explanations (from the process of cognition of being) to our time, revealing that for many centuries the study of the problem of creativity was carried out in close connection with the study of creativity. In various historical epochs, the essence of concepts had ambiguous positions. Through terminological and functional analysis, the authors put forward those definitions and interpretations that are characteristics or processes that activate overall mental productivity in a combination of creative abilities, creative potential and motivation of the individual.

Keywords: creativity, creativeness, creative process, creative potential, creative thinking.

Қазіргі әлемдік кеңістікте ғылыми білім беру саласындағы өзекті және әлеуметтік маңызды міндеттерді шешуге негізделген жеке тұлғаның креативтілігін дамыту мәселесін зерттеп тану бойынша қызығушылықтар пайда болуда. Шығармашылық және креативті тұлғаны дамыту мақсатында қазіргі заманғы өркениетті қоғам мен оның қызметінің барлық субьектілері талап пен сұранысқа ие, әрі бәсекеге қабілетті болу үшін қолданыстағы ресурстарды өзгермелі өмір шындығына бейімдейді. Тұлғаның шығармашылық қызметі күнделікті жағдайдың дәстүрлі көрінісі мен тұтас әлемді тану түсінігін қайта қарастыруға, жаңа интерпретация мен басымдықтарды табуға ықпал етеді. Сондықтан да, шығармашылық қасиеттердің құндылығы мен барлық білім беру субьектілірінің әлеуетін қалыптастыру қажеттілігі жеке тұлғаның креативтілігін дамыту мәлелелері контекстінде шешіледі.

Креативті дамыту мәселерін зерттеуге, таяу шетел педагогтары мен психологтары Ш. Амонашвили, Д. Б. Богоявленская, И. П. Волков, Б.

И. Гончарова, Н. Н. Ильин, В. Т. Кудрявцев, С. Рубинштейн сияқты т. б., және алыс шетел ғалымдары Дж. Гилфорд, А. Маслоу, С. Медник, К. Роджерс, Э. П. Торренстер үлкен үлес қосты. В. А. Сластенин мен Д. В. Чернилевскидің зерттеулерінде студенттердің креативтілігін дамыту құралдары мен олардың шығармашылық қызметін ұйымдастыру әдістерін іздеп-табуға назар аударылған.

«Креативтілік» ұғымы мен онымен байланысты мәселелердің бәрі педагогикада сонымен бірге музыкалық педагогикада да маңызы үлкен болып табылады. Бұл терминнің көпдеңгейлі мағыналық мазмұны, оны тұлғаның түрлі сипаттамаларымен бірге сондай ақ, бірқатар ғылым салаларындағы атап айтқанда философия, әлеуметтану, психология және педагогикадағы әлеуметтік құбылыстарды түсінудің кең контекстіне қосуға мүмкіндік береді. Креативтіліктің психологияны зерттеу пәні деп саналып, қабылданғанына қарамастан оның түсіндірмелері басқа ғылымдарда да пайдаланылып ұсынылған. Солардың ішінде философия мен педагогикада аса зор қызығушылық бар. Баспа арқылы жарық көрген психологиялық- педагогикалық зерттеулерде педагог музыканттың шығармашылық үрдісінің ерекшеліктері (Б. В. Асафьев, Л. А. Баренбойм, Б. М. Бекмухамедов, Д. К. Кирнарская, В. А. Петрушин, Р. Ш. Сыдыкова, Г. М. Цыпин және т. б.) креативтіліктің дамуына байланысты болашақ музыка мұғалімінің кәсіби қызметі үшін, стандарттан тыс ойлау және жоғарыда айтылған іс-әрекет үрдісіндегі үнемі өзгеріп отыратын жағдайларға жедел және икемді әрекет ету, таңдау жағдайында тиісті маңызды шешімдер қабылдау, шығармашылық тапсырмаларды шешудің дәстүрлі емес тәсілдерін табу, көркем бейнелер сомдаудың ерекше әдістерін тауып пайдалану шеберлігі мен маңыздылығы атап көрсетіледі.

Креативтілік мәселелерін ғылыми негізде зерттеу шығармашылықтық проблеммасын зерттеумен тығыз байланыста жүзеге асырылып келеді, яғни, бірнеше ғасырдан бері зерттеліп келе жатқандықтан да оның бай хронологиясы бар екендігі белгілі.

Әртүрлі тарихи дәуірде ғылыми білімде «креативтілік», «шығармашылық», «шығармашылық әлеует», «шығармашылық үрдіс» және т. б. ұғымдардың өзара байланысы болды. Платонның ертеректе жазылған философиялық түсіндірмелеріне жүгіне отырып, Аристотель шығармашылықтың мәнін бұрын болмаған өнімді жасап шығару мағынасында деп түсінді. Оның ұғындыруынша, шығармашылық пен шығармашылық қызметтің негізінде нақты бір белсенділік жағдайының бар болуының өзі, ойдың материалдық түрде іске асуын болжайды. Антикалық дерек көздерде шығармашылыққа деген жоғарыда айтылған көзқарас болмысқа қатысты диалектиканың санаты болып табылады. Сонымен қатар, антикалық әлем- шығармашылықты тұтас, жүйелі, дұрыс, кіріктірілген белгілі бір тәртіпке бағынышты энтропияның болумен түсіндіреді [Бекмухамедов Б. М., 2011, 38-39 б.].

Психоаналитиктердің келесі бір өкілдері шығармашыл жеке тұлғалардың кейбір аспектілері бойынша теориялық зерттеулер жазып қалдырыпты. Мәселен, шығармашылықты зерттеу З. Фрейдтің теориясында қарастырылған. Ол саналы шыңдықпен танылмаған ниеттер арасындағы шиеленіс салдарынан немесе шындықты сезіну сәті мен терең жасырын танылмаушылық арасында пайда болатын санаға дейінгі жағдайды сипаттап жазған [Лейбин В. М., 1990, 395 б.].

Креативтілік терминінің қазіргі философиялық түсіндірмесі – шығармашылық ойлау мен жасампаздық қабілетті, сондай ақ шынайы болмыстың обьективті заңдары негізінде, адамның мақсаттары мен қажеттіліктеріне сәйкес, табиғи және әлеуметтік әлемді өзгертетін қызметті білдіреді. Ортағасырлық философияда шығармашылық, сол заманға тән догматтардың онтологиялық танымдарына сүйене отырып, бір жағынан, әлемді өзі жаратқан антропоморфтық субстанция ретінде құдайды түсінумен байланысты, екінші жағынан, шығармашалықтың өзі болмысты жоқтан бар етіп тудыратын ерікті акт ретінде көрінеді [Философский энциклопедический словарь, 1989, б. 359].

Қайта өрлеу дәуірі шығармашылықты – әсерлі ойлау арқылы әлемді көркемдік қабылдау көзі ретінде таниды. Жаңа заман ойшылдары (Кант, Шеллинг) тұлғаны экзистенциализм тұрғысынан қарай отырып, оны табиғи және әлеуметтіктің шегінен тыс серпіліс жасайтын шығармашылық жеткізушісі ретінде сипаттайды [Бердяев Н. А., 2003, 623 б.].

Прагматизмдік, инструментализмдік дүниетанымдар және өткен жүзжылдықтағы соларға сарындас неопозитивизмдіктің нұсқалары шығармашылықты көпжақты емес, бір жақты, адамның ақыл ой қызметінің формальді – логикалық санатында тұрған, оның рухани жағын қозғамайтын құбылыс ретінде түсіндіреді (Дж. Дьюн). Сол дәуірдің ойшылдарының көпшілігі жаратылыстануға емес, математика сияқты нақты ғылымға бағдарланған (Э. Гуссерль, А. Уатхет).

«Кереативтілік» ұғымын психологиялық жағынан түсіну ассоциативті теорияға негізделеді, ол креативтілікті ассоциацияның пайда болуы тұрғысынан тануды қарастырады. Гештальт психологиясы – өнімді ойлау тұрғысынан, психоанализ – шығармашылық энергия және шығармашылық қызметтің мотивация тұрғысынан, гуманистік психология – мотивация және өзін өзі белсенділендіру тұрғысынан түсіндіреді. Психологиялық сөздікте көрсетілген көзқарастар мен анықтамалар жоғарыда аталған психологиялық тәсілдерді былайша қорытады: «Креативтілік» – бұл ментальдік актілерде, сезімтал эмотивтік

актоүрдіс, басқа индивидтермен қарым-қатынас процесінде, сондай ақ, әртүрлі формадағы қызмет түрлерінде, бастамашылықта, белсенділікте көрінетін индивидтің шығармашылықтық әлеуеті мен қабілеті болып табылады [Психология-Словарь, 1990, 202 б.].

Шетелдік психологиялық-педагогикалық зерттеулерде «креативтілік» ұғымының көптеген анықтамалары бар: Әу баста, «креативтілік» терминін алғаш рет американдық психолог Джой Пол Гилфорд 1959 ж. әлеуметтік айналымға еңгізді, ол оны обьектінің функцияларын жете түсініп, қайта ойлау, феноменді жаңа сапада пайдалану қабілеті ретінде қарастырды. Оның ойынша креативті тұлғаға конформизм тән емес, ең алдымен ол өмір мен қоғам туралы сондай –ақ, өз істерінің мәні туралы түсініктердің , яғни, догматтық және біржақты емес көзқарастардың иесі болу керек екендігін көрсетті.

Э. П. Торренс «креативтілік» анықтамасын талдауға талпыныс жасап, оның бірнеше түрін көрсетіп берді, яғни, мәселелерге сезімталдық ретінде және оларды креативтілік фактор ретінде сезіну, сондай ақ, өз-өзіне қанағаттанбаушылық, өз білімдерінің жеткіліксіздігін сезіну және де жаңа шешімдерді тынбай іздеу – деп түсіндірді. Автор Дж. Гильфордтың пікірін қуаттап және оның дұрыстығына сене отырып, ол айтқан – креативтілік ақыл ой қабілеті нәтижесінде пайда болатын қасиет деген пікірді басшылыққа алып, шығармашылық тұрғыда ойлануды – «қиындықтарды проблемаларды сезіну үрдісі ретінде түсінетін, өз көзқарасын ұсынады. Креативтілікті ақыл ой тұрғысынан сипаттады. Осы кемшіліктерге қатысты болжамдар мен гипотезаларды тұжырымдады. Осындай болжамдар мен гипотезаларды, бағалау мен тестілеуді олар қайта қарау мен тексеру ақыры соңында нәтижелерді жинақтау мүмкіндіктері» пікірін ұсынады. Э. П. Торенс өзінің жүргізген зерттеулер негізінде төмендегідей тұжырымға келеді: Ол- кератившілікті дамуы үшін индивидке генетика емес, ол тәрбие алатын мәдениет үлкен әсер етеді деп пайымдайды [Torrance E. P., 1988, 43-75 б.].

А. Маслоу креативтілік көрсеткіштерін жіктей отырып, оны өмірдің барлық жағдайларында пайдалануға болатын жақсы қасиет деп бағалайды. Оның пікірінше «креативтілік» әр тұлғаға тумысынан берілетін қасиет (сапа) болып табылады,бірақ, қоршаған ортаның әсерінен адамдардың көпшілігі бұл қасиеттерін жоғалтып алады. А. Маслоудың пікірінше креативтілікті өзектендірудегі басты рөлді мотивация, құндылық және жеке қасиеттер атқарады. Шығармашылық тұлғаға қатысты когнитивті дарындылық, мәселелерге сезімталдық, пікірдің тәуелсіздігі сияқты құбылыстар сипатталады. Сондықтан ол жеке тұлғаның интеллектік қабілетінен креативтіліктің пайда болуының маңызды шарты деп біледі. Автор, креативтілікті әуелгі (бірінші) және кейінгі (екінші) деп бөледі. Әуелгісі буырқанған шабыт арқылы іске асса, екіншісі қажырлы еңбек арқылы жүзеге асады екен [Маслоу А. Г., 2011, 495 б.].

Американдық психолог Э. Фром да «креативтілік» ұғымының мәнін анықтау бойынша өзінің жеке көзқарасын алға тартады. Ол мынандай дифиниция ұсынады: «Таң қалу және тану қабілеті, стандартты емес жағдайларда шешім таба білу қабілеті, жаңалық ашуға ұмтылу және өз тәжірибесін терең ұғыну қабілеті» [Фромм Э., 2004, 400 б.].

Х. Э. Трэк өзгеше бір мәндегі ұстаным туралы айтады, яғни, ол үрдіс өткен, ілеспе, және кейінгі сипаттамаларын креативтілік деп түсінеді, соның нәтижесінде индивид (немесе топ) бұрын болмаған нәрсе жасайды. Оның пікірінше, креативтілік критерийлері ой өнімділігін белсендіретін сипаттамалар мен үрдістер болып табылады. Ол сондай-ақ, шынайы креативтілікті псевдо және квазикреативтіліктен ажырату қажеттілігін көрсетеді. Өйткені оларда да жаңалықтың белгісі бар. Алайда нонконформизм мен тәртіптіліктің жетіспеушілігінің салдары ретінде пайда болатын, яғни, бар дүниені қабылдағысы келмей өзгешелікті, өзгерісті, басқаша болғанды тілейтін ниет жаңашылдыққа жатпайды. Оның ойынша, мұндай жаңашылдықтың креативтікке ешқандай қатысы жоқ [Трик Х. Е., 2002, 28 б.].

С. Медник зерттеулерінде вербалды және вербалды емес креативтіліктер арасындағы айырмашылыққа үлкен көңіл бөлінеді. Вербалды креативтілік ауызша түрде айтылатын ұсыныс, проблемалық жағдайлар туындағанда бірегей идеяларды ұсыну арқылы мәселені шешу кезінде көрінеді. Ал, вербалды емес креативтілік шығармашылық қабілеттер арқылы туындайтын көркем бейнелер, өнер туындылары, музыкалық шығармалар және т. б. түрінде көрінеді. Біздің зерттеуіміз үшін креативтіліктің екі түрі де маңызды. Өйткені қызметі педагогикалық сипатқа ие ауызша немесе сөйлеу креативтілігін қалыптастыруды талап ететін, музыкалық білім бакалаврларының креативтілігі бар да бейвербалды креативтілікті дамытатын көркем және музыкалық бейнелер түрінде болатын шығармашылық қабілеттерді талап ететін креативтілік бар [Mednick S. A., 1962, 220-232 б.].

«Креативтілік» ұғымының педагогикалық контекстіне келер болсақ, біз «креативті педагогика» феноменіне жүгіндік. Оның авторы А. Г. Алейников анықтап бергендей, шығармашылықты оқытуға, ғылым мен өнерге қарағандай көзқарас керек, яғни, шығармашылқ пен шығармашылық тұлғаны қалыптастыру, дамыту үшін білім мен зерттеуге қатар жүгіріп, әрбір пәнді оқытқанда шығармашылық шабыт пен жұмыс атқару қажет. Ол – мәжбірлеу педагогикасы, ынтымақтастық педагогикасы, сыни педагогикаларға қарама-қарсы педагогиканың түрі болып табылады [Алейников А. Г., 1989, б. 29-34].

Креативті паедагогика Г. Валлас, А. Осборн, Дж. Гилфорд, С. Парнес, Э. Торрэнс, Г. Дэвис, Г. Альтшуллер және т. б. авторлардың шығармашылық әлеуетін дамыту бойынша зерттеулердің нәтижелерін жинақтап, оны оқу үрдісінде айтарлықтай жақсарту үшін аудиторияға, яғни, жоғары оқу орындарына бағдарламаларға, курстарға ұсынады.

Креативті педагогика - оқыту мен білім беру бойынша ғылымдағы жаңа бағыт ретінде музыка және көркемсыныптардан бастап, А. Осборн жинақтаған өнер сабақтары, техникалық шығармашылық, шығармашылық психологиясы, мәселелерді шығармашылықпен шешу, оқытудың шығармашылыққа бағдарланған бағдарламаларының бәрін сараптап түсіндіреді [Дайана Х., 2000, 469 б.].

Жалпы алғанда, әртүрлі салалардағы «шығармашылық» және «креативтілік» түсініктері бойынша ғылыми ұғымға талдау жасаудың мәні мен мағынасы білім жиынтығы мен олардың көлемінің көптігіне байланысты емес, керісінше, жаңа иедялармен жолдар ашуға ерекше және бірегей қорытынды жасауға, стеоретиптен тыс нәтижелер алуға негізделген деген тұжырымдама жасауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алейников А. Г. О креативной педагогике //Вестник высшей школы. 1989. №12. С. 29 -34.
2. Бекмухамедов Б. М. Научно-методические основы творческого развития учителя музыки: Монография. – Алматы: Полиграфия-сервис и К, 2011. – 38-39 с.
3. Бердяев Н. А. Диалектика божественного и человеческого. - Харьков; М. : АСТ: Фолио, 2003. – 623 с.
4. Дайана Халперн, Психология критического мышления, СПб, «Питер», 2000. –469 с.
5. Лейбин В. М. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. М., 1990. – 395 с.
6. Маслоу А. Г. Новые рубежи человеческой природы /А. Г. Маслоу. – М. :Смысл., 2011. –495 с.
7. Mednick S. A. The associative basis of the creative process. / S. A. Mednick // Psychological Review. – 1962. – № 69. P. 220-232.
8. Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. –2-е изд. – М. : Политиздат, 1990. – 202 с
9. Torrance E. P. The nature of creativity as manifest in the testing / E. P. Torrance //The nature of creativity / R. Sternberg, T. Tardif (Eds.) –Cambridge: Cambridge Press, 1988. – P. 43 –75.
10. Трик Х. Е. Основные направления экспериментального изучения творчества / Х. Е. Трик // Общая психология : тексты : в 3 томах / ред. В. В. Петухов. – Издание 2-е, исправленное и дополненное. – Москва: Психология : Генезис, 2002. – 28 с.
11. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для самого себя / Э. Фромм. – М. : Изида, 2004. – 400 с.
12. Философский энциклопедический словарь /Редкол: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев – М. : Сов. Энциклопедия,1989. -815 с. – С. 359

ҒТАМИ 15. 41. 25.

Кулмышева Назым Армысовна
Педагогика ғылымдарының кандидаты,
педагогика кафедрасының қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы
Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

СУБЪЕКТІЛІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТАБЫСТЫЛЫҚТЫҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Түйін. Мақалада субъектілік педагогикалық табыстылықтың негізі факторы ретінде сипатталады. Қазіргі кезде аса көкейтесті болып табылатын жас ұрпақты оқыту, тәрбиелеу, дамыту процестерін субъектілік сипатта жүзеге асыру мәселесі ерте заманнан қойылып келе жатыр. Бұл мәселенің қашанда өміршеңдігі адам өмірі, тіршілік жасауы әрдайым іс-әрекет түрлерінің сан алуанын жүзеге асырумен, дамытумен шарттасатыны және қандай мақсаттағы, қандай мазмұндағы болмасын, кез келген іс-әрекетке субъектілік ұстанымның қажеттігі арқылы түсіндіріледі.

Мұғалімдердің субъектілік ерекшеліктері ескерілуі, негізге алынуы және жетілуі қажет. Басқаша айтқанда, мұғалімдердің кәсіби біліктілікті өзіндік жетілдіруге қабілеттілігі, өзін-өзі актуалдандыра алуы, ізгіліктік негізде қарым-қатынас жасауы психологиялық дайындаудың мазмұны мен қисынын тағайындайды.

Түйінді сөздер: субьектілік, тұлға, қарым-қатынас, танымдық процесс, танымдық белсенділік.

Резюме. На протяжении многих столетий актуальным феноменом, исследуемым социально-гуманитарными науками, является человек, так как все изменения во всех сферах человеческой деятельности происходят в зависимости от человеческого фактора. Человек как «мера всех вещей», как *субъект* деятельности и социальных отношений должен соответствовать по своим качествам уровню современного социально-экономического развития государства, требованию времени.

На современном этапе развития общества одним из основных механизмов позволяющих обеспечить реальную конкурентоспособность государства является модернизация сферы образования. Модернизация образования - это комплексное, всестороннее обновление всех звеньев образовательной системы и всех сфер образовательной деятельности в соответствии с требованиями современной жизни при сохранении и умножении лучших традиций отечественного образования. Это фронтальный пересмотр основных принципов функционирования системы образования и принципов управления.

Ключевые слова: Субъектность, личность, общение, познавательный процесс, познавательная активность, развитие.

Summary. For many centuries, the current phenomenon studied by the social and human sciences has been man, as all changes in all spheres of human activity take place depending on the human factor. Man as a "measure of all things," as a subject of activity and social relations must correspond in his qualities to the level of modern social and economic development of the state, the requirement of time.

At the present stage of the development of society, one of the main mechanisms for ensuring the real competitiveness of the State is the modernization of the sphere of education. Modernization of education is a complex, comprehensive updating of all links of an educational system and all spheres of educational activity according to requirements of modern life at preservation and multiplication of the best traditions of domestic education. This is a front-line revision of the basic principles of the functioning of the education system and the principles of management.

Keywords: Subjectivity, communication, informative process, informative activity, development.

Субъект категориясының философия аясынан шығып, психологиялық теорияға кіргізілуі болашағы зор, эвристикалық маңызы орасан іс болады. Соның арқасында кейбір іргелі психологиялық проблемалардың методологиялық тіректерін дәлме-дәл келтіруге мүмкіндік ашылады. Субъект категориясы әртүрлі психологиялық ұғымдарды саралауға әрі оларды ерекше жүйелікпен жинақтауға әдіснамалық бағдар болады. Осыған орай, 1960 жылдары гуманитарлық ғылымдарда С. Л. Рубинштейннің субъект-әрекеттік тұжырымдамасы негізінде субъектінің арнайы категориялары қолданыс табады. Әсіресе психология ғылымдарында іс-әрекет субъектісі, таным субьектісі, қарым-қатынас субьектісі (Б. Г. Ананьев), субъект-субъектілік қатынас (Б. Ф. Ломов), тіршілік әрекетінің субьектісі (С. Л. Рубинштейн), психикалық іс-әрекет субъектісі (К. А. Абульханова) ұғымдары енгізіліп, индивидтік, тұлғалық қасиеттерге қатысты тұрғылар саралана бастады.

К. А. Абульханова [Абульханова К. А., 1997, 65б.] ұстанымы бойынша тұлғаның субъект ретінде қалыптаса бастауы іс-әрекетке қатысты әрі

оны жүзеге асыруға мүмкіндік беретін психикалық және тұлғалық қасиеттердің іс-әрекет талаптіндеттері мен тұлғаның өз өлшемдеріне сәйкес қайта құрылу, қайта ұйымдастырылу процессі болып табылады. Жалпы, субъект ерекшеліктері көбінесе іс-әрекетке қатысты сипатталады. Бірақ, субьект ақиқатты бейнелеп қана қоймайды, ол әрқашан осы ақиқаттың мән-мағынасын айқындап, оның құнды жақтарын ашып, оған өзіндік мазмұн береді [Ерментаева А. Р., 2010, 107 б.].

Субъект басқалардың ықпалына белсенділікпен жауап беруге әлеуеті келеді. Сондай-ақ, әрбір субьект басқалардың басқалар тарапынан кері байланысты дәлме-дәл қабылдай алады. Олай болса, субъект өзі жүзеге асыратын іс-әрекет нәтижесінде өзгереді, дамып жетіледі. Тұлғаның өзіне субьект екендігін басқалар тарапынан жететін кері байланыс білдіреді.

К. А. Абульханова, В. И. Слободчиков, Г. А. Цукерман және т. б. зертеушілердің еңбектерінде адамның өзіндік сана-сезімге негізделетін жалпы психологиялық дамуы субъектілікті жетілдіріп, «обьектіліктен» құтылумен байланысты болатыны ашылады. М. С. Каган адам баласының өзін-өзі өзгертуін түрлендіруші іс-әрекеттің ерекше формасы деп анықтайды [Ерментаева А. Р., 2010, 109б.]. «Адам мақсаттарды және оларды жүзеге асыруға қажетті әрекеттерді еркін таңдаумен анықталатын сана және өзіндік сана-сезім иесі ретінде ғана субъект болып табылады» [Абрамова Г. С., 2001, 271 б.]. Психология ғылымдарында жас ерекшелікке байланысты Мен- тұжырымдамасының айқындалуы (Г. С. Абрамова, И. С. Кон, В. С. Мухина және т. б.); өзін-өзі бағалауы (А. И. Липкина, Н. С. Неймарк); мінез-құлықты өзіндік реттеу (С. Г. Якобсон және т. б.); өз-өзіне қатынастар жүйесі (В. В. Столин, С. Р. Пантелеев және т. б.), өзін-өзі акуаландыруы (А. Маслоу) бойынша тұлға өзіндік сана-сезімнің субъектісі ретінде қарастырылады. Субьектіліктің жоғарғы деңгейде жетілуі өзіндік даму процесімен тікелей байланысты. Екінші жағынан, субьект өзіндік даму процесінің реттеушісі ретінде психологиялық дамуын мақсатқа лайық дамыта алады. Субъект ретіндегі тұлға өзінің даму мүмкіндіктерін саналы аңғаруға қабілетті. Осы орайда субьект үшін сыртқы орта ықпалы оңтайлы қабылданды; іс-әрекет, қарым-қатынас стартегиялары жетіледі. Қойылған мақсатқа жету үшін субъект психологиялық құралдарды сәйкесінше табуы, таңдауы, өзіне және жағдайға байланысты лайықтауы тиіс. Осы орайда субъект тұрғысы тіршілік әрекетіне, қарым-қатынасқа қатысты тұлғаның «Мен-тұжырымдамасын», өзіндік дәлме-дәл бағалауын, өзін-өзі іс-жүзінде көрсете алуын, өз-өзіне оңды қатынаста болуын дамытуға және өзін-өзі актуаландыра алу мен өзін-өзі жетілдіруге психологилық-педагогикалық ахуал жасауға әдіснамалық негіз болады.

Іс-әрекет адамның тек белсенділік формасы ғана емес. Ол- тұлғаның субъект ретінде ниеттілектерінің, қабілеттернің, мүмкіндіктерінің ерекше жиынтығы. Демек, тұлғаның іс-әрекетті субьект ретінде жетілдірілуі оның кез келген іс-әрекетті оңтайландыруға қабілетті болуын білдіреді.

С. Л. Рубинштейн бойынша субъект категориясы үздіксіз, «жоғары қарай» үдемелі жетілуді, дамуды білдіреді. Біздің зерттеу жұмысымызға ұстанымдары арқау ретінде алынған К. А. Абульханова тұлғаның үнемі субьект дәрежесіне жету үшін қозғалыста болатынын түсіндіреді. Ол « . . . кез келген тұлғаның іс-әрекет субьектісі бола алмайтындығын» жазады [Ерментаева А. Р., 2010, 108б.]. Бұдан кейінгі пайым тіптен де қисынды: «Субъект-кемелге жету шыңы емес, тек оны бетке ұстап, қозғалу деген жалпы анықтамаға сәйкес әрбір тұлғаның субъект ретінде қалыптаса бастауының әр шамада болатыны жайлы айтқан жөн» [Айзенк Г., Кэмин Л., 2002, 65б.]. Осыған орай субъектілік үздіксіз, ұдайы дамитын құрылымдық қасиет болатыны, субьект тұрғысының өзіндік даму процесін өзекті ету мүмкіндіктері нақтыланады.

Адам баласының сыртқы ортаны және өзін өзгертуімен, дамытып, жетілдіруімен анықталатын субьект қасиеті- субьектіліктің мәні мен мазмұнын ашып көрейік.

Біз субьектіліті қоршаған ортаны, өзін және өз өмірін түрлендіруге өзгертуге, жаңартуға, дамытуға, жетілдіруге әлеуетті тұлғалық қасиет ретінде қарастырамыз. Мұнда субъектілік қасиет тұлғаның өзінің және өзгелерге деген қатынасына негізделеді.

Субъектілікті тұлғаның қандай-да іс-әрекетті, қарым-қатынасты және өзіндік даму процесін дамытып, жетілдіруге деген қатыасын өзекті ететін әлеуеті, біртұтас динамикалық психологиялық құрылым қасиет, ерекшелік, мүмкіндік, ұстаным) ретінде анықтаймыз. Ол құрылымдық талдауды барынша қажет етеді. Себебі, өзекті және әлеуетті ерекшеліктерді ырықсыз ажырату тұлғаны оқыту, тәрбиелеу, дамыту істерін және оның қарым-қатынастарын іс-әрекеттерін жанжақты толымды әрі оңтайлы жетілдіруге мүмкіндік бермейді.

Субъектілік қасиеттің құраушылары өзара байланысты болады. Құраушылардың бірі өзекті болған жағдайда ол міндетті түрде басқаларын да өзімен таңдауы мен «ұжымдық субьект» феноменіне [Намазбаева Ж. И., 2005, 28б.] негіз болатын субьект өлшемдерін нақтылау керек.

Мәселеге қатысты еңбектерді қарастырып, талдағанда субьект құрылымына бір ауыздан белсенділік, біртұтастық және дербестік қасиеттері кіргізілетіні белгілі болды. Ал субьктіге биік рух, адамгершілік, ізгілік қасиеттері тән болатынын (С. Л. Рубинштейн, А. В. Брушлинский, К. А. Абульханова және т. б.) ескерсек, субьектілік қасиеттері толық болады. Субъектіліктің басқа

да қасиеттерін анықтау қажет. Бұл субьект дамуының қажетті шарты, біртұтастық негізі мен барлық белсенділік көріністері оның құраушылардан тұратын күрделі құрылым болуымен түсіндіріледі.

Субъектіліктің құраушыларын анықтау үшін ғылыми еңбектерге кең ауқымды талдау жасалды. Осыған орай субъектіліктің мәнін ашатын, оны жан-жақты сипаттайтын өлшемдік қасиеттерді бөліп көрсету мүмкін болды. Осылайша тұлғаның субьект дәрежесіне жетуін танытатын субъектіліктің мәндік сипаттары былайша қорытындыланып, жинақталады: 1) белсенділік; 2) психологиялық қасиеттердің тұтастығы, ықпалдастығы; 3) психологиялық қасиеттердің жүйелігі; 4) дербестік, автономдық; 5) саналылық; 6) жасампаздық; 7) имандылық, ізгіліктілік; 8) рух көші; 9) жауапкершілік; 10) қайраттылық, жігерлік; 11) бастамашылдық; 12) өзіне сенімділік және басқаларға сенім артуға қабілеттілік; 13) өз тағдырының, өмір жолының авторы бола алу; 14) дүниені тану мен өзгертіп, түрлендіруге қабілеттілік; 15) әлеуметке бағдарланған белсенділік; 16) шығармашылыққа қабілеттілік; 17) өзін-өзі тануға, өзін-өзі реттеуге, өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі актуаландыруға қабілеттілік; 18) психологиялық қасиеттерді, процестерді, жай-күйді өзекті ете алу; 19) іс-әрекеттің белгілі бір түрлерін меңгеріп, оларды жетілдіре алу; 20) өмір сүру мен іс-әрекетте жеке даралық сипаттағы стратегиялар мен мәнерлерді қолдана алу, яғни бірегейлікпен танылу, 21) өз болмысымен басқа да адамның болмысын, оның даралығын, құндылығын күшейте алу; 22) басқа адамды субьект ретінде қабылдауға, түсінуге қабілеттілік; 23) қарым-қатынасты диалогтік (субьект-субьект) негізінде құруға, жетілдіруге қабілеттілік; 24) қайшылықтардың қандайын да шешуге қабілеттілік.

Бұл тізімде субъектінің барлық қасиеттері түгелімен қамтыла қоймағаны анық. Бірақ осылардың өзінен-ақ субъектінің белсенді түрде әрекет жасайтыны, дүниені тани алатыны, сана мен ерік арқасында өзін, іс-әрекетті, қарым-қатынасты үздіксіз дамытып, жетілдіретіні және өз проблемаларын өзі шешуге қабілетті екені көрінеді. Сонымен қатар бұл қасиеттер тізімі субъект бойында шынайы және идеалды, субъективті және обьективті, сана мен іс-әрекет, материалдық және руханилық, дискреттік пен үздіксіздік, аффективтік пен зияттылық сынды көптеген дәстүрлі қайшылықтардың тоғысатынын және субъект қашанда олардың үйлесімді қызметін, өзара байланысын, өзара әрекеттестігін, бірлігін қамтамасыз ететінін аңғартады. Олай болса субъектілікті дамытушы белсенділік және біртұтастық, дербестік, автономдық, еріктік, үйлесімдік, мақсаткерлік, рефлексия сынды бірқатар субъект сипаттарының ықпалдасуы ретінде түсінген жөн.

Субъектіні сипаттауда алдымен белсенділік ұғымы қолданылады осы орайда оның әр түрлі мағынасы бар. Бәрінен бұрын ол тұлғанын, топтың, әрекеттің, мінез-құлықтың, іс-әрекеттің, қарым-қатынастың аса маңызды, нақты сипаттамасы, қасиеті, сапасы болып табылады. Әдетте бұл мағынадағы белсенділік қасиет ретінде енжарлыққа қарама-қарсы қарастырылады. Гегельдік ілім негізінде белсенділік субъектіге имманентті. Нақтысында, субъект белсенділіктің бағытын өзгертеді, арттырады, төмендетеді, ұйымдастырады. Әрине, субъект дәрежесіне жетпей-ақ тұлға аталмыш белсенділік формалары арқылы ақиқатпен өзара әрекеттестікте болады. Бірақ ол импирикалық, стихиялық сипат алады. Тек субъект іс-әрекеті, қарым қатынасы, танымдық және тұлғалық даму процестері стратегиялық бағытпен жүзеге асырылады.

Субьект психологияның негізгі ілімі бойынша - субьект ең жоғары деңгейдегі белсенділік, дербестік. Тұтастық, әлеуметтік таныта алатын тұлға болып табылады. Субьект-тұлғаның өзі-өзі ұйымдастыру, өзін-өзі реттеу, өзін-өзі құру ерекшеліктері, іс-әрекетті жүзеге асыру үшін сыртқы және ішкі ахуалдарды үйлестіру тәсілі, іс-әрекеттің обьектілік және субьектілік мақсаттарымен міндеттеріне орай барлық психологиялық процестерді, қасиеттерді, кейіпті байланыстыру орталығы. Субьектіге тән осындай біртұтастық, ықпалдастық, бірлік сипат оның субьектілік қасиеттерінің жүйелігі екенін көрсетеді. А. В. Брушлинский субьект тұтастығын адам дамуының барлық кезеңдеріндегі табиғи және әлеуметтік қасиеттердің ажырмас байланысымен түсіндіреді.

Субъектілік ұғымы индивид психикалық іс-әрекет субьектісі және тұлға қасиеттерінің ерекшеліктерін өзара байланысуын, ықпалдасуын танытатын категория деңгейіне көтеріле бастады. Субъектілік тұлғаның белгілі бір даму деңгейінде пайда болып, көрінеді. Ол тұлғаның дүние танымын, қатынастарын, мұрат-мүддесін, сенімін, бағыттылығын, даралығын, рухани- адамгершілік сипатын, іс-әрекетін, қарым-қатынас жасау әлеуетін, ерік- жігерін, қылықтарын анықтайтын жүйелі қасиет болып табылады.

Субъектілік психологиялық даярлықтың нақты бір даму деңгейінде өзекті болып, студенттің іс-әректінің, қарым-қатынасының, мінез-құлқы мен жүріс-тұрысының, өзіндік даму процесінің ерекшелігін анықтайтын жүйелі жаңа тұлғалық құрылым түзеді.

Педагогтардың субъектілігін зерттеп, психологиялық дайындау арқылы дамытуда, оның құрылымындағы жүйеұйыстырушы қатынасты нақты тауып, анықтап алу қажет. Осыған орай педагогтардың қатынастары 1) басқаларға құндылық ретінде қарап, оны іс-әрекет, қарым-қатынас субъектісі ретінде қабылдауы; 2) өзіне құндылық ретінде қарап, өзінің психологиялық дайындау іс-әрекетінің субъектісі ретінде қабылдауы болады. Егер осы компоненттердің

бірінің мазмұны өзгерсе, мәселен, басқалар өздерін педагогпен қарым-қатынас кезінде объект ретінде ғана қабылдаса, онда педагогтың субъект дәрежесіне жетпегендігі көрінеді. Әрине, бұл педагогтың субъектілігі мүлде дамымаған деген емес, тек оның психологиялық даярлықты дамыту процесінің субъектісі бола алмағандығын білдіреді.

Олай болса, педагогтердың қандай болмасын проблемаларды субъект ретінде шешуі өз бойындағы психологиялық қасиеттерді, біздің жағдайда – психологиялық даярлықты жасампаздықпен дамытып, жетілдіреді. Ал осы белсенділіктің таңдамалы болуы және оның даралық негіздегі нәтижелілігі, баламалылығы педагогтардың тек субъект ретіндегі әрекетін сипаттайды. Мұнда педагогтардың өзін-өзі ұйымдастыру, құру және реттеу деңгейлері басты мәселе болып табылады. Сондықтан К. А. Абульханова тұрғысынан педагогтардың субъект ретінде қайшылықтарды шешу бойынша анықтау субъектілік дамудың да, психологиялық даярлықты дамытудың да ең жоғары деңгейіне сәйкес екенін көрсетеді. Педагог осы деңгейде ғана өзін-өзі жүзеге асыруға психологиялық тұрғыдан даяр болады. Бұл адамның өзін-өзі актуалдандыруға, өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылысы жайлы гуманистік тұрғы (А. Маслоу, К. Роджерс) түсініктеріне де тепе-тең келеді.

Басқаша айтқанда, педагогтардың оқу іс-әрекетінде өзін-өзі көрсете алуы, кәсіби біліктілікті өзіндік жетілдіруге қабілеттілігі, өзін-өзі актуалдандыра алуы, ізгіліктік негізде қарым-қатынас жасауы психологиялық дайындаудың мазмұны мен қисынын тағайындайды.

Егеменді еліміздің тағдыры, жас ұрпақтың тағдыры – бүгінгі ұстаздардың қолында. Сол себептен де, қазіргі заман мектебі жоғары деңгейде маманданған кәсіпқой санасы ашық мұғалімді талап етеді.

Қазіргі мектепке шығармашылық ізденіс қабілеті дамыған, жаңа педагогикалық технологияларды жете меңгерген мамандық шеберлігі қалыптасқан мұғалім қажет. Ол бір мезгілде әрі педагог, әрі психолог және оқу үрдісін ұйымдастырушы технолог бола білуі тиіс. Сонымен қатар, оқушының шектеусіз қабілетін дамыта алатындай білім берудің әлемдік кеңістігін құруға қабілеті бола білуі шарт.

Мұғалім – біздің тәуелсіз мемлекетіміздің болашағын қалап жатқан маман. Өйткені, ел болашағының кілті – бүгінгі жас ұрпақтың қолында. Ал жас ұрпақтың тағдыры олардың бойына білім мен ізгілік нұрын себуші – ұстаздардың қолында.

Бүкіл әлем бұл күнде тәлім-тәрбие қызметіне ең білгір, ең талантты, өте жауапкершіл педагог-мамандардың кажеттігін мойындап отыр. Себебі адам тағдырында мектептік кезеңі аса маңызды. Балалардың өмірлік бастауында жетесіз педагог тұрса, одан келер шығынды өлшеп болмайды. Сондықтан да, педагог білікті маман, өз ісінің шебері болуы керек. Педагог шебер болу үшін: өзінің мүмкіндіктерін жаңа формация мұғалімі ретінде объективті бағалай алуы, кәсіби мамандығына қажетті қабілеттерді, жалпы мәдениетті, интеллектуалды іс-әрекетті, мінез-құлық, қарым-қатынас мәдениетін меңгеруі тиіс; өтіп жатқан интеграциялық процестерге, әлемдік білім беру кеңістігі қарқынына бағыттала алуы керек.

Педагогикалық іс-әрекет дегеніміз оқушының тұлғалық, интеллектуалдық, іс-әрекеттік дамуына бағытталған және сонымен бірге оның өзін-өзі дамытуы мен өзін-өзі жетілдіруінің негізі болып табылатын мұғалімнің тәрбиелеуші және оқытушы ықпалы болып табылады. Бұл іс-әрекет өркениет тарихында мәдениеттің пайда болуымен бірге, «өндірістік іскерліктер үлгілері (эталондарын) мен әлеуметтік мінез-құлық нормаларын жасау, сақтау және өсіп келе жатқан ұрпаққа беру» міндеті қоғамдық даму үшін маңыздылардың бірі болған кезде пайда болған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абульханова К. А. Мировоззренческий смысл и научное значение категории субъекта // Российский менталитет: вопросы психологической теории и практики. - М. : ИПРАН, 1997,- С. 56-75.
2. Ерментаева А. Р. Субьектілікті дамыту психологиясы. – Өскемен., 2010. – 105 – 109 б.
3. Абрамова Г. С. Психология только для студентов. -М. :ПЕР СЭ,2001. 271с.
4. Айзенк Г., Кэмин Л. Природа интеллекта. Битва за разум. М. : ЭксмоПресс, 2002. -352 б.
5. Намазбаева Ж. И. Психология: оқулық. Алматы, 2005. -296 б.

УДК: 004. 3(9)

Құрманбекқызы Нургуль
ф. -м. ғ. к., қауымдастырылған профессор м. а.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Досымбет Таңшолпан Саматқызы
6М011100-Информатика мамандығының 2 курс магистранты
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІНІҢ СИПАТТАМАСЫ

Түйін. Бастауыш жалпы білім беру сатысында оқушылардың әмбебап оқу іс-қимылдарын қалыптастырудың маңызды элементі, оның нәтижелілігін қамтамасыз ететін бастауыш сынып мұғалімдерін цифрлық ресурстарға бағдарлау және оларды сауатты қолдану қабілетін қалыптастыру болып табылады. Бастауыш сынып мұғалімдерінің құзіреттілігінде білім беру жүйесі арқылы цифрлық технологияларды пайдалана отырып, педагогикалық шеберлікті меңгеруі тиіс. Бұл мақалада бастауыш сынып мұғалімдері цифрлық білім ресурстарын пайдалану құзіреттілігінің сипаттамалары көрсетілген.

Түйінді сөздер: цифрлық білім ресурстары, бастауыш сынып мұғалімдері, құзіреттілік, педагогикалық шеберлік.

Резюме. Важным элементом формирования универсальных учебных действий учащихся на этапе начального образования является формирование способности к ориентированию учителей начальных классов на цифровые ресурсы и грамотному их использованию, обеспечивающей его результативность. В компетенции учителей начальных классов необходимо овладеть педагогическим мастерством с использованием цифровых технологий через систему образования. В данной статье отражены характеристики компетенций учителей начальных классов по использованию цифровых образовательных ресурсов.

Ключевые слова: цифровые образовательные ресурсы, учителя начальных классов, компетентность, педагогическое мастерство.

Summary. An important element of the formation of universal educational actions of students at the stage of primary education is the formation of the ability to Orient primary school teachers to digital resources and their competent use, which ensures its effectiveness. In the competence of primary school teachers, it is necessary to master pedagogical skills using digital technologies through the education system. This article describes the characteristics of primary school teachers ' competencies in the use of digital educational resources.

Keywords: digital educational resources, primary school teachers, competence, teaching skills.

Қазіргі қоғамды цифрландыру проблемасымен, бірыңғай цифрландыру кеңістікті қалыптастыру қажеттілігімен, қазіргі заманғы мұғалімнің меңгеруі тиіс жаңа құзіреттіліктердің пайда болуымен, мұғалімнің біліктілігі мен кәсіби қызметіне қойылатын талаптардың артуымен; дамыған зияткерлік және ғылымды қажетсінетін материалдық салаларды басым дамыта отырып, елді әлемдік зияткерлік мемлекетке қайта құрудың стратегиялық мақсатын қою қажеттілігімен байланысты. Бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық білім ресурсын пайдалану құзіреттілігін қалыптастыру барысында қоғамды ақпараттандыру құбылыстары, ақпараттық мәдениетті, компьютерлік сауаттылықты арттыру қажеттілігі ескерілді. Бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық білім ресурс құзіреттілігін қалыптастырудың бірыңғай жүйесін қалыптастыратын білім беру жүйесінің цифрлық технологияларды пайдалана отырып, тапсырмалар, жаттығулар әзірленді. Педагогикалық шеберлікті меңгеру әрбір мұғалімге мақсатты жұмыс істеу жағдайында қол жетімді. Ол практикалық тәжірибе негізінде қалыптасады. Бірақ кез келген тәжірибе кәсіби шеберлік көзіне айналмайды. Мұндай қайнар көзі оның мәні, мақсаты және қызмет технологиясы тұрғысынан ойластырылған еңбек ғана болып табылады. Педагогикалық шеберлік-бұл мұғалімнің жеке-іскерлік қасиеттері мен кәсіби құзыреттілігінің қорытпасы. [*Байденко, В. И., 2005, 14 бет*]

Бүгінгі күннің қажеттіліктерінен туындаған кіші мектеп оқушыларының біліміне қойылатын талаптардың жоғары деңгейі бастауыш мектеп мұғалімі өз саласында жоғары кәсіби, білікті маман болған кезде ғана іске асырылуы мүмкін. Мұндай маман тек іргелі білім беру дайындығына ие болып қана қоймай, заманауи психологиялық-педагогикалық ғылым деңгейіне сәйкес ке-

летін кәсіби білім мен іскерлікті меңгеруі тиіс. Ол үздіксіз білім берудің біртұтас жүйесіндегі өзінің кәсіби еңбегінің мақсаты мен маңызын түсінуі, кәсіби ұтқыр болуы, яғни оқушылардың әлеуметтік даму жағдайының өзгеруіне икемді әрекет етуі, педагогикалық үдеріске және жаңа педагогикалық технологияларға қойылатын жаңа психологиялық-педагогикалық талаптарды меңгеруі тиіс. Бұл жаңа формациядағы қазіргі бастауыш сынып мұғалімі – кәсіби педагогикалық қызметтің шығармашылық субъектісі. Бастауыш білім беру жүйесіндегі мұғалімнің құзіреттілік қызметін бағалау әртүрлі тәсілдер тұрғысынан жүзеге асырылуы мүмкін. Негізгі паразиттері:

– білім беру саласындағы заманауи маман ретінде мұғалімнің жеке тұлғасына қойылатын талаптар;

– бастауыш сынып мұғалімі және кіші мектеп жасындағы балалардың тәрбиешісі ретінде педагогке қойылатын арнайы талаптар;

– мұғалімнің педагогикалық мәдениеті жүйесі.

Бастауыш мектеп үшін ерекше екінші бағыт:

– үздіксіз білім беру жүйесіндегі бастауыш оқыту орнын түсіну (“грамоталар мектебі” ретінде емес, үздіксіз білім беру қызметі жүйесінің бірінші сатысы ретінде, адамның барлық саналы өмірін алып жүретін);

– бастауыш сынып мұғалімдерінің мектеп жасындағы балалардың ерекше жас ерекшеліктерін білу (балалар ойлауының нақтылығы мен бейнелілігі; зейіннің тұрақсыздығы, үлкен қозғалғыштығы, эмоционалдығы және т. б.);

– отбасымен жұмыстың маңыздылығын түсіну және оны кәсіби түрде жүргізе білу (кәсіби педагогтың “кәсіби емес отбасы тәрбиешілерімен” өзара іс-қимылы ата-аналармен жеке және топтық қарым-қатынас). [*Абилхасимова А. Е., 2020, 5 бет*]

Үшінші бағыт – мұғалімнің педагогикалық мәдениет жүйесі-бес компоненттен тұрады:

1. Перцептивті компонент-балалардың эмоционалдық жағдайы мен мінез-құлқының себептерін түсіне білу, эмпатияға (жанасуға) қабілеттілік.

2. Коммуникативтік компонент-сабақта және сабақтан тыс қызметте оқушылармен қарым-қатынас жасау және ынтымақтастық үшін ашықтық.

3. Конструктивтік компонент-балалардың қызметін және өз қызметін ұйымдастыру.

4. Инновациялық компонент-инновациялық қызметке, кәсіби тәжірибені жаңартуға, педагогикалық ізденіске қажеттілік.

5. Рефлексивті компонент-өзінің педагогикалық қызметін өзінің жеке өзін-өзі анықтауының басты саласы ретінде сезіну, өзінің кәсіби дамуын өзін-өзі бағалау.

Жоғарыда айтылған бағыттарға сәйкес құзіреттілік бастауыш мектеп мұғалімінің кәсіби сипаттамаларына қойылатын талаптардың жалпы жүйесіндегі бағынышты орындардың бірін иеленетінін айқын көрсетеді.

Бастауыш сынып мұғалімдерінің педагогикалық іс-әрекетінің ерекшелігіне қарай цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану құзіреттілігін сипаттаймыз.

Цифрлық және электрондық білім беру ресурсы синонимдер ретінде қолданылады [*Егемен Қазақстан, 26 желтоқсан 2010, 9-10 бет*].

Цифрлық білім беру ресурсының құзіреттілік сипаттамасына байланысты әдебиеттерді зерделей отырып, біз цифрлық білім беру ресурстары білім беру үдерісін ұйымдастыруда келесі мүмкіндіктер беретіндігін атап өттік:

- ақпараттың үлкен көлемін орналастыру (бұл электронды интерактивті энциклопедиялар жасау үшін әсіресе өзекті);

- жылдам іздеу және қажетті ақпаратқа қол жеткізу;

- көптеген күрделі құбылыстар мен процестердің көрнекі көрінісі;

- графикалық безендіруді пайдалану;

- көрнекі, есту және т. б. түрлі формада ұсынылған ақпаратты бір мезгілде алу;

- өз бетінше білім алу және білім беру бойынша білім алушылардың әртүрлі қызмет түрлерін ұйымдастыру;

- оқушының білімін объективті және сапалы тексеру, мысалы, тестілеу арқылы;

- білімді игерудің жеке үрдісін басқару.

Мұғалімнің кәсіби құзіреттілігі мен педагогикалық шеберлігі қандай қатынаста болады? Педагогикалық шеберліктің туа біткен ерекшеліктерімен, тапсырмаларымен алдын ала анықталуы туралы тұжырымдарды қабылдамай, ол оның кәсіби құзіреттілік деңгейімен шарттағанын көрсетті. Біліктілікке негізделген педагогикалық шеберлік, оның пікірінше, бұл тәрбие процесін білу, оны құра білу, қозғалысқа келтіру. Педагогикалық шеберлік көбінесе педагогикалық техниканың дағдылары мен білімдеріне әкеледі, ал бұл біліктердің сыртқы білінетін компоненттерінің бірі ғана.

Цифрлық білім ресурсын пайдалану бастауыш сынып мұғалімдерінің сабақты жоспарлау, өткізу, бағалау және кәсіби дамыту үшін жиі қолданылады. Бастауыш сынып мұғалімдерінің ауыл мектептеріндегі Интернеттің сапасы өте төмен екенін куәландырады. Сонымен қатар, кірген сайттардың бірі мүлдем Интернетке қосылмаған. Соңында, алынған нәтижелер мұғалімдердің көпшілігі сапалы оқытуды қамтамасыз ету үшін дербес ноутбук және интернет-модемді өз есебінен беруді қалайтынын көрсетеді. Бұл мектептердің нашар технологиялық жабдықталуымен қатар, баратын мектептердегі оқу процесіне теріс әсер етеді. Бастауыш сынып мұғалімдері өз сыныптарында технологияны қалай пайдаланатынын зерттеу болып табылады. Ол

сондай-ақ осы мектептерде ЦБР ықпалдастыру мәселелерін зерттеуге және білім беру технологияларының ауылдық жерлерде оқыту және оқыту үдерісіне қосқан үлесін түсінуге бағытталған. [*Байкова, Э. Г., 2007, 7-8 бет*]

Бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық білім беру ресурстарын пайдаланудың үш құрылымдық компоненттің жиынтығын білдіреді: психологиялық, ғылыми - теориялық және операциялық-технологиялық - және әрбір компоненттің мазмұнының ерекшеліктерін ескере отырып, осындай дайындықты қалыптастыру қажет деп есептейміз. Бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық білім беру ресурстарын пайдалануды қалыптастыру-сабақта және сыныптан тыс жұмыста ЦБР қолдану себептері мен қажеттілігін қалыптастыру; жалпы цифрлық білім беру ресурстары туралы және бастауыш мектеп үшін - атап айтқанда, бастауыш мектепте цифрлық білім беру ресурстарын қолдану ерекшеліктері туралы білім жүйесін қалыптастыру; бастауыш мектептің білім беру процесінде ЦБР қолдану үшін қажетті біліктер мен дағдыларды қалыптастыру.

Бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық білім беру ресурстарын пайдаланудың операциялық-технологиялық компоненті әр түрлі ұйымдастыру техникасында жұмыс істеу және бастауыш сынып оқушыларының оқу іс-әрекетін әр түрлі ақпаратпен, оның ішінде ЦБР-ны қолдана отырып ұйымдастыру іскерлігімен сипатталады. Оргтехникада келесі іскерліктерді атап өтуге болады:

- дербес компьютерде жұмыс істеу (мәтіндермен, графикамен, электрондық кестелермен, презентациялармен, компьютерлік бағдарламалармен және т. б.);
- сканермен жұмыс істеу; мультимедиялық проектормен жұмыс істеу (қосу, баптау, цифрлық материалдарды көрсету) және т. б.
- сынып мұғалімдері, біздің ойымызша, маңызды және жинақылығы кешен іскерлігін ұйымдастыру бастауыш сынып оқушыларын оқыту процесінде пайдалана отырып, ЦБР қолдану барысында: электрондық тесттер және оларды оқыту процесінде бастауыш сынып оқушыларының құрауы; ЦБР пайдалана отырып мақсат қою [*Байкова, Э. Г., 2007, 4 бет*].

Кесте 1. Бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану компоненттерінің сипаттамасы

Бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану компоненттерінің сипаттамасы	**Мазмұны**
Психологиялық	ЦБР қолдануға деген қызығушылықтары мен қажеттіліктерімен берілген уәждер, ЦБР болашақ педагогикалық қызметте қолдану бойынша кәсіби өзін-өзі жетілдіруге ұмтылу.
Ғылыми-теориялық	Бастауыш мектепте цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану саласындағы жалпы және арнайы білімді біріктіретін пәндік, әдістемелік және технологиялық білімнің бірлігі.
Операциялық-технологиялық	ЦБР қолдану арқылы бастауыш сынып оқушыларын оқытуды ұйымдастыру бойынша іскерліктер кешені: ЦБР қолдану арқылы оқыту мақсатын қою; ЦБР талдау; нақты цифрлық білім беру ресурстарын таңдау; ЦБР қолдану арқылы сабақтар мен сабақтан тыс сабақтардың конспектілерін құру; электрондық тесттерді құру және пайдалану; ЦБР қолдану арқылы балалардың жеке, топтық және ұжымдық жұмысын ұйымдастыру.

Кәсіби қызметке дайындық кәсіби құзіреттіліктің қалыптасуының бастапқы кезеңі болып табылады, демек, бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби құзіреттілігінің сипаттамасын ЦБР қолдану саласындағы маман ретінде ұсыну қажет.

А. И. Герцен В. А. Козырев, Н. Ф. Радионова, А. П. Тряпицынаның жетекшілігімен кәсіби педагогикалық құзіреттілікті педагогтың негізгі, базалық және арнайы құзіреттіліктерінің тұтас жиынтығы ретінде көрсетуге болады. Бұл ретте педагогтың түйінді құзыреттілігі коммуникацияны, ақпаратты және мінез-құлықтың әлеуметтік-құқықтық негіздерін пайдалану негізінде кәсіби міндеттерді шешу қабілеттілігінен көрінеді. Базалық педагогикалық құзіреттіліктер қоғамның сұраныстарын ескере отырып, білім беру мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған кәсіби міндеттерді шешу үшін қажетті құзіреттіліктер деп аталады. Арнайы педагогикалық құзіреттілікті оқу пәні немесе кәсіби қызметтің нақты саласы саласындағы негізгі және базалық құзіреттіліктерді жүзеге асыру ретінде қарастыруға болады [*Шокибаева Р., Информатика негіздері, № 11, 32 бет*].

Бастауыш сынып мұғалімдерінің цифрлық білім ресурсын пайдалану барысында мұғалім-

нің кәсіби қызметінде шешетін педагогикалық міндеттерін ескеру қажет. А. И. Герцен, шартты түрде қазіргі мұғалімнің базалық құзіреттілігін көрсететін кәсіби міндеттердің бес негізгі тобын бөліп көрсетеді. Бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби қызметі үшін осы міндеттердің ерекшелігін көрсетеміз:

- бастауыш сынып оқушысын білім беру процесінде көру;
- оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес бастауыш мектеп мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған білім беру процесін құру;
- білім беру үрдісінің басқа субъектілерімен өзара іс-қимыл орнату;
- педагогикалық мақсатта білім беру ортасын құру және пайдалану;
- кәсіби өз білімін жобалау және жүзеге асыру.

Аталған міндеттердің арасында біз үшін келесі міндеттер маңызды болып табылады: "оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес бастауыш мектеп мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған білім беру үдерісін құру" және"педагогикалық мақсатта білім беру ортасын құру және пайдалану". Біздің ойымызша, бұл міндеттер бастауыш сынып мұғалімдеріне цифрлық білім ресурсын пайдалану саласындағы дайындығын қалыптастыруға тікелей қатысы бар [*Исабаева Д. Н., 2008, 2-3 бет*].

Бастауыш сынып мұғалімдерінің алға қойған мақсатына қол жеткізу үшін оқу мен тәрбие жұмыстарын заман талабына сай ұйымдастыра білетін, әр сабағын тиімді әдістермен ұйымдастыратын, оқытудың жаңа технологияларын қолдана алатын құзіретті, іскер мұғалім бола білу керек екені боршамызға аян. Олай болса, кәсіби тәжірибесі жеткілікті,құзіретті мұғалімнің алдынан саналы да тәрбиелі, білімді шәкірт шығары сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Байденко, В. И. Компетентностный подход к проектированию государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования (методологические и методические вопросы) [Текст] : Методическое пособие / В. И. Байденко. - Москва, 2005. - 112 с
2. Абилхасимова, А. Е. Цифрлық білім беру ресурстарын білім беру үдерісінде қолдану / А. Е. Абилхасимова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 14 (304). — С. 292-295. — URL: https://moluch. ru/archive/304/68503/
3. ҚР 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасының жобасы // Егемен Қазақстан, 26 желтоқсан 2010ж.
4. Байкова, Э. Г. Система использования ЦОР на уроках географии [Текст] /Э. Г. Байкова, О. А. Крутских // Использование цифровых образовательных ресурсов в обучении студентов педагогического вуза: Материалы научно-методического семинара. - Воронеж, 2007. - С. 39-45.
5. Шокибаева Р. Жаңа ақпараттық технологияларды сабақ барысында қолдану // Информатика негіздері. — № 11. — 3-
6. Исабаева Д. Н. Кіші мектеп жасындағы балалардың танымдық қызығушылығын ақпараттық-коммуникациялық технология құралдары арқылы қалыптастыру әдістемесі // 12 жылдық мектеп мұғалімін кәсіби даярлаудың проблемалары: Респ. ғыл. -практ. конф. материалдары. — Алматы, 2008. — 317–321-б.

ҒТАХР 14. 01. 45
УДК 37. 091

Масимова Хуршидам Ташболатовна
«Педагогика және психология» мамандығының 2 курс PhD докторанты
Педагогика және психология институты,
Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы қ., Қазақстан

Баймолдаев Турсынбек Молдаханович
П. ғ докторы,профессор
Педагогика және психология институты, А
бай атындағы ҚазҰПУ
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУДЫ ҚОЛДАНУДА ПЕДАГОГТЫҢ БАҒАЛАУ ӘРЕКЕТІ

Түйін. Мақалада жаңартылған мазмұндағы білім беру жағдайында қолданысқа енген, қалыптастырушы бағалауды қолдану ерекшеліктері қарастырылған. Оқыту үдерісінде қалыптастырушы бағалауды қолдануда педагогтың бағалау әрекетінің негізгі бағыттары айқындалады. Қалыптастырушы бағалау үдерісіндегі педагогтың бағалау әрекетінің орны сипатталып, оған қойылатын талаптар негізделеді. Педагогтың бағалау әрекетіне теориялық-эмпирикалық талдау жасалынып, оның қызметі, принциптері жүйеленеді. Мақалада көтерілген мәселе заманауи білім берудегі өзекті мәселелердің бірі болып, автор тарапынан ұсынылған тұжырымдар бұл мәселенің өзектілігін арттырады. Мақала педагог қызметкерлерге өз бағалау әрекетін реттеуде көмекші ресурс болып табылады.

Түйінді сөздер: бағалау, критериалды бағалау, оқыту үшін бағалау, бағалау құзыреттілігі, педагогтың бағалау әрекеті.

Резюме. В статье рассматриваются особенности формативного оценивания в условиях обновленного содержания образования. Уточняются основные направления оценочной деятельности педагога в процессе формативного оценивания. Обосновывается требования к оценочной деятельности педагога. Проблема исследуемая в данной статье является актуальной в современном образовании. Автор дает теоретический – эмпирический анализ проблеме оценочной деятельности педагога. Систематизирует функции и принципы оценочной деятельности педагога в процессе формативного оценивания. Данная статья является дополнительным ресурсом для педагогических кадров в регулировании своей оценочной деятельности.

Ключевые слова: оценивание, критериальное оценивание, оценивание для обучения,оценочная компетентность, оценочная деятельность педагога.

Summary. In this article discusses the features of formative assessment in the context of updated educational content. The main directions of the evaluative activity of the teacher in the process of formative assessment are specified. The role of formative assessment in the evaluative activity of the teacher is determined. The problem studied in this article is relevant in modern education. The author gives a theoretical - empirical analysis of the problem of the evaluative activity of a teacher. Systematizes the functions and principles of the evaluative activity of the teacher in the process of formative assessment. This article is an assistant to teaching staff in the regulation of their valuation activities.

Keywords: assessment, criteria-based assessment, assessment for training, evaluative competence, evaluative activity of a teacher.

Кіріспе. Жаһандану жағдайында әлемдік білім беру кеңістігінде көптеген реформалар жүзеге асты. Бұл реформалар білім беру жүйесін модернизациялау арқылы XXI ғасыр талаптарына сай ұрпақ тәрбиелеу мақсатында қолға алынған болып, заманауи білім берудің даму бағыттарын анықтады.

Мемлекетіміздің тұңғыш президенті Н. Ә Назарбаев 2017 жылғы 12 сәуірдегі «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында XXI ғасырдағы ұлттық сананың жаңғыруы бәсекелестікке қабілеттілік, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруы мен байланысты деп атап көрсетті [Назарбаев Н. Ә., 2017].

Кейінгі уақытта педагогика саласы мамандарының кәсіби іс-әрекеті тұрлаусыздық және өзгермелі жағдаяттар мен байланысты болып келеді. Бұл жағдайлар педагогтан кәсіби, тұлғалық қабілеттерді, соның ішінде кәсіби икемділікті талап етті. Бұл факторлар мұғалімдерге педагогикалық әрекетті жоғары деңгейдегі нәтижелікпен орындап, жаңа жағдаяттарға жаңа тәсілдерді

қолдану арқылы бейімделу талаптарын қойды [Savchenkov A. V., 2020. 44с].

Білім беру саласына жаңартылған сатандарттардың енгізілуі мен жаңа талаптар негізінде білім алушыларды бағалау жүйесінің тиімді емес екендігі анықталды. Негізгі мәселе қалыптасқан бағалау жүйесінің тұлғаны жетістікке мотивациялау күшінің әлсіздігі болды. Бұл жағдайды түзету жаңа бағалау жүйесінің мүддесі екендігі анықталды. Бағалаудың жаңа жүйесі педагог құзыреттілігінің жетекші бағыты ретінде бағалау құзыреттілігін енгізуге түрткі болды. Біздің зерттеу жұмысымыз осы мәселенің кейбір тұстарын анықтауға бағытталады.

Білім саласына енгізілген жаңалықтар педагогтардың бағалау үдерісіндегі әрекетінің мақсат, міндеттерін өзгертті. Заманауи педагогқа бүгін білім алушының оқу жетістіктерін бағалау әдістерін қолдану, білім алушының дамуын үздіксіз бақылау, қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыру біліктері қажет.

Қазақстандық білім беру саласының бәсекелестікке қабілеттілігін арттыру, әлемдік тәжірибелерге сәйкестендіре отырып дамыту мақсатында 2016 жылдан бастап білім беру жүйесін кезеңдік жаңғырту мәселесі жүзеге асырылды. Білім беру жүйесінде қолданысқа енген жаңартылған білім беру бағдарламалары білім алушылардың өмір сүру дағдыларын қалыптастыруға бағдарланған болып, тұлғаның сыни ойлау,әлеуметтік ортаға тез бейімделуін қамтамасыз етеді. Отандық білім беру жүйесінде жаңартылған білім беру мазмұны аясында оқытудың сапасын арттыру мақсатында білім алушылардың оқу жетістіктерін критериалды бағалау, яғни, білім деңгейін критерийлер негізінде анықтау үдерісі қолданысқа енді.

Жаңартылған мазмұндағы білім беру жағдайында қолданысқа енген критериалды бағалау оқыту үдерісіндегі педагогтың бағалау әрекетінің қызметін өзгертті. Дәстүрлі білім беру аясында қолданылып келген бағалау жүйесі педагогтың оқушылардың оқу сапасын салыстырмалы түрде анықтап, бақылауына негізделген болса, критериалды бағалау білім алушының жетістікке жетуін ынталандыруды талап етеді [Масимова Х. Т., 2019, 37 б].

Қалыптастырушы бағалау оқыту үдерісінде үздіксіз жүзеге асырылатын бағалаудың түрі болып, оқыту үдерісі субъекттерінің жетістікке жетуде бірлесіп әрекет етуін қамтамасыз етеді. Яғни, қалыптастырушы бағалау арқылы білім алушы өзінің қай деңгейде тұрғанын, неге ұмтылуы қажеттігін анықтаса, педагог өзінің кемшіліктерін анықтап, олқылықтарды түзетіп, жаңа жоспарының жобасын қайта құрастыруға мүмкіндік алады. Қалыптастырушы бағалау оқу үдерісінде білім алушы тарапынан орындалған әрбір тапсырмадан кейін жүзеге асырылады.

Қалыптастырушы бағалау (Formative Assessment) және оқыту үшін бағалау (Assessment for Learning) – синонимдер. Қалыптастырушы бағалау термині 1967 жылы Майкл Скривеннің «Бағалау әдіснамасы» атты ғылыми жұмысында қолданылған. Педагогикалық ғылыми әдебиеттерде болса, «қалыптастырушы бағалау» термині тек 2000 - жылдардан бастап ресми қолданыс тапты. Қалыптастырушы бағалау «бағасыз оқыту» түсінігі мен мағынасы жағынан жақын [Землянская Е. Н., 2016, 50 с].

Қалыптастырушы бағалау – оқушының білімін мақсатты және үздіксіз бақылау үдерісі. Бағалаудың бұл түрі «белгі» қойылмайтын бағалау болып,критерийлерге сәйкес бағалауға сүйенеді [Одинцова С. А., Шовкович О. Л., 2018, 3с].

Бағалаудың бұл түрі заманауи білім беру құндылықтары мен міндеттеріне толықтай сәйкес келеді және білім алушыға жетістікке жету жолында қай бағытта жұмыс жасау қажеттілігін айқындауға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда қалыптастырушы бағалау – бұл оқытуды, оқыту әдістемесін жақсарту және оқытуды жақсарту амалдарын табу [Абекова Ж. А., Оралбаев А. Б., Ермаханов М. Н., Джакипова А. С., 2015, 296 б].

Жаңартылған білім беру жағдайында білімнің сапасы оқыту үдерісінде қолданылатын бағалау технологиясының тиімді ұйымдастырылуы мен тығыз байланысты. Бағалау оқу жетістіктерін жақсарту мақсатында үздіксіз кері байланыстың жүзеге асуын талап ететін педагогикалық жүйенің құрылымдық элементі болып табылады. Жаңартылған мазмұндағы стандарттар негізінде білім алушылардың оқу жетістіктерін, олардың өмір сүруге қажетті дағдыларын,құндылықтарын дамыту бағалауды тиімді қолдану арқылы мүмкін болады. Оқыту үдерісіне енгізілген бағалау жүйесі білім алушылардың жетістікке жетудегі жеке траекториясын құруға ықпал етіп, оқу үдерісі субъекттерінің құзыреттіліктерін қалыптастырады. Оқу - оқыту үдерісінде педагог тарапынан ұйымдастырылатын бағалаудың қызметі қалыптастырушы болып табылады. Демек, бұл үдерісте педагогтың бағалау әрекетіде қалыптастырушы қызмет атқарады. Алайда, қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыруда педагогтың әрекеті тек қалыптастырушы ғана емес,тағы бірнеше жетекші қызмет атқаратынын анықтадық. Қалыптастырушы бағалау үдерісінде педагогтың бағалау әрекетінің қызметі мәселесі ғылыми әдебиеттерде толыққанды талданбаған. Біз өз зерттеу жұмысымыз аясында аталған мәселені педагогтың бағалау әрекетінің маңызды бір бағыты ретінде қарастырамыз.

Осы орайда, жаңартылған мазмұндағы білім беру жағдайында қалыптастырушы бағалау үдерісінде педагогтың атқаратын қызметі қандай? Қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыруда педагогтың бағалау әрекетінің құрылымы және ұстанымдыры қандай? деген сұрақ туындайды.

Біздің ғылыми зерттеу жұмысымыз педагогтың бағалау әрекеті және сол әрекеттің негізін құрайтын қалыптастырушы бағалау мәселесін қарастырады. Ғылыми жұмысымыздың мақсаты оқыту үдерісіндегі педагогтың бағалау әрекетінің құрылымы, қызметі, ұстанымдарын айқындау болып табылады.

Негізгі бөлім: Қалыптастырушы бағалау үдерісіндегі педагогтың бағалау әрекеті мәселесін анықтау мақсатында талданған ғылыми психологиялық- педагогикалық әдебиеттерден біз «қалыптастырушы бағалау» ұғымының мазмұндық құрамын анықтауға тырыстық. Педагогикада қалыптастырушы бағалау - «бағалау» (Б. Г Ананьев, Ш. А Аманошвили), «критериалды бағалау» (А. А Кросноборова, М. А Пинская), «бағалау әрекеті» (Е. Г Матвиевская,Н. Ю Волковинская т. б) ұғымдарымен тығыз байланысты. Қалыптастырушы бағалау бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық зерттеулерді Г. Б. Голуб, И. С. Фишман, М. А. Пинская, B. Bloom, T. J. Crooks қатарлы ғалымдардың тұжырымдары толықтырады. Шетелдік ғалымдардан П. Блек (Paul Black), Д. Вильям (Dylan Wiliam), М. Херитаж (M. Heritage), И. Кларк (I. Clarke), Л. Шепард (L. Shepard) еңбектері арқылы педагогика ғылымы қалыптастырушы бағалауды орта білім беру, кәсіби және жоғары білім беру практикасына енгізу тұжырымдамаларын құрастырды. Қалыптастырушы бағалауды педагог тәжірибесіне енгізудің тетіктері аталған ғалымдар тарапынан айқындалды.

Қалыптастырушы бағалаудың теориялық амалдарының дамуын талдау және оның модельдеріне шолу D. Wiliam, Е. Н. Землянскаяның ғылыми жұмыстарында берілген.

Көптеген жылдар «баға» ұғымы оқу үдерісінің соңғы нәтижесінің көрсеткіші ретінде қарастырылған. Оқу үдерісі барысында жүзеге асырылатын әрекеттер бағаның түрі ретінде қарастырылмаған. Француз әдебиеттерінде бұл әрекеттер оқу процесін реттеуші аспект, ағылшын тіліндегі әдебиеттерде тек оқытудың тиімді аспекті ретінде сипатталған. Алайда, кейінгі жылдары ағылшын зерттеу қоғамдастығында оқыту үдерісінде мақсатқа жетуге бағытталған әрекеттер бағаның формасы ретінде қарастырылуда [Wiliam D., 2011; 3р]. Эталон мен нақты нәтижені сәйкестендіруге бағдарланған кері байланысты талап ететін бағаның түрі – «қалыптастырушы бағалау» педагогика саласында кең қолданыс тауып,жаңартылған білім беру аясында оқыту сапасын жақсартудың негізі ретінде қарастырылады.

Қалыптастырушы бағалау білім алушылардың «оқу жетістіктерін бағалау» түсінігі мен ұштасады. Оқу жетістігін бағалау – білім алушылардың оқу нәтижесінде игерген білім, білік, дағдыларын берілген эталон мен сәйкестендіру үдерісі. «Білік» (қалыптасқан әрекет), «дағды» (әрекет тәсілі) түсініктері - дидактикалық теорияда бір-бірімен тығыз байланысты болып, білік және дағды әрекеттің құрамдас бөліктері. Білім алушылар тарапынан игерілген әрекет тәсілдері білік және дағдыға айналады. Білік мақсатқа жетуге бағытталған болып, сана арқылы бақыланады және ол сол саналы бақылаудан шығып, автоматты түрде жүзеге асып, дағдыға айналады [Соколова Е. В., 2017; 22 с].

Қалыптастырушы бағалау үдерісін жүзеге асыру үшін педагогқа аналитикалық құралдар мен тәсілдер қажет. Аналитикалық құралдарды не құрайды?

- Бағалау критерийлері;
- дескрипторлар;
- бағалау парақтары (топтық, жұптық). Қалыптастырушы бағалаудың негізгі мақсаты білім алушыларды аналитикалық құралдар мен тәсілдерді тиімді пайдалана отырып, оқуға ынталандыру, олардың жеке білім траекториясын құрып, дамыту,өзін-өзі бағалау,білім алушылардың жеке іс-әрекетін жобалап, жоспарлау дағдыларын қалыптастыру болып саналады.

Е. К. Михайлова қалыптастырушы бағалауды оқытудың кешенді амалы жағдайында уақытылы көрнекі кері байланыс пен қамтамасыз етуге бағытталған жеке оқу жетістіктері сапасын қалыпастыру үдерісі [Михайлова Е. К., 2013; 14с] деп қараса, М. А Пинская қалыптастырушы бағалауды педагогтарға өз қабілеттері мен біліктерін дамытуға, білім алушыларға өз оқу әрекетін тиімді етуге мүмкіндік беретін, білім беру сапасын арттыруға ықпал ететін бағалаудың түрі деп тұжырымдайды [Пинская М. А., 2010; 20 с].

Бағалаудың бұл түрі білім алушыларға жетістікке жету үшін қай бағытта жұмыс жасау керектігін анықтауға мүмкіндік берсе, педагогқа білім алушының жетістікке жетуін қамтамасыз ету үшін бағыт-бағдар беруді міндеттейді. Қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыруда педагогтың негізгі құралы ол:

- Оқу мақсатына негізделген бағалау критерийлері;
- Сабақ мақсатына жетуге мүмкіндік беретін критерийлер негізінде құрастырылған дескрипторлар;
- Тиімді кері байланысты жүзеге асыруға мүмкіндік беретін әдіс-тәсілдер.

Қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыруда педагогтың бағалау әрекеті білім алушының жетістікке жетуін бақылау, түзету енгізу, бағдар беру болып табылады. Қалыптастырушы бағалаудың ерекшелігі білім алушылардың жеке жетістіктерінің сапасын дамытуға мотивациялау,оқыту және бағалауда заманауи амалдарды қолдану, оқыту үдерісіне білім алушыларды белсенді жұмылдыру,оқу диагностикасын қамтамасыз ететін мұғалім және білім алушы әрекетін қарастыратын дидактикалық тәртіптер кешені. Оқыту үдерісінде қалыптастырушы бағалауды тиімді жүзеге асыруда білім алушы мен педагогтың әрекеті критериалды бағдарланған оқу

жетістіктері сапасына мақсатты, жоспарланған түрде жетуде қолданылатын шарттар мен құралдарды өз ішіне алады.

Қалыптастырушы бағалау барысында педагог білім алушының ғана әрекетін реттеп, түзетіп қоймай, сондай-ақ, өзінің де іс-әрекетіне түзетулер енгізеді. Бағалаудың бұл түрін қолдануда педагог алдын-ала жоспар құрады, жоспарға сәйкес оқыту үдерісін ұйымдастырады, үдерістің тиімділігін қамтамасыз ету үшін бағалау әдістерін таңдайды және кері байланысты ұсыну жолдарын нақтылайды, кері байланыс арқылы алынған нәтижелерді талдайды, білім алушылардың танымдық деңгейлерін анықтайды.

Қалыптастырушы бағалау білім беру жүйесінде жаңадан пайда болған феномен емес, бағалаудың бұл түрінің қызметін қалыптасқан білім беруде қолданылған ағымдағы бағалау атқарған. Ағымдағы бағалаудың аясы оқушының білген-білмегенін анықтаумен шектелген. Заманауи білім беруде тұлғаға бағдарланған тәсіл қалыптастырушы бағалаудың қызметтері аясын кеңейтті. Бағалаудың бұл түрін қолдануда педагогтың әрекеті де өз мақсатын және бағытын өзгертті. Қалыптастырушы бағалау білім алушыны бағалаушылық пікірдің көмегі арқылы оқуға ынталандыру, дамыту үшін қызмет етеді.

Л. В. Вилкова қалыптастырушы бағалау ұғымын екінші тілді үйрету аясында талдап, оқу жетістіктері сапасын қалыптастырушы бағалау нақты білім алушының талдауға белсенді қатысу, (үздіксіз рефлексия) оларды тиімді толықтыру (педагог пен білім алушы диалогы) арқылы мазмұнды игерудегі қиындықтар мен кемшіліктерін анықтап, жоғары нәтижеге жетудегі қадамдық әрекеті [Вилкова Л. В., 2014; 13с] деп түсіндіреді. Қалыптастырушы бағалауда педагогтың бағалау әрекеті оқыту мақсаттары, критерийлер, бастапқы нұсқаулар, серіктестік, оқу жетістігі туралы мәліметтерді интепретациялау қатарлы циклдық тізбекті құрайды және оқу мақсаттары жүзеге асқаннан кейін қайта қайталанады.

M. Heritage өз ғылыми еңбектерінде қалыптастырушы бағалау моделін төмендегідей құрастырады:

• Оқу мақсатары және критерийлерін анықтау

• Оқушының оқу жетістіктері туралы нақты мәліметті анықтау

• Дәлелдер интерпритациясы

• Дәлелдерді оқу мақсаттары мен сәйкестендіру

• Кері байланыс

• Оқу жоспарына толықтыру

• Scaffolding – жаңа білімді қолдау

• Оқу мақсаттарына жету

Жоғарыда келтірілген M. Heritage моделінде айқындалғандай қалыптастырушы бағалау үдерісі циклдық характерға ие. Бұл жағдайда,-педагогтың бағалау әрекеті ынталандыру, кеңес беру, көмектесу бағытын ұстанады. Демек, педагогтың бағалау әрекеті бағыттаушы қызметінде қатар алып жүреді.

Қалыптастырушы бағалау оқыту үдерісін тұлғаға бағдарлайды және білім алушының субъектілігін, даралығын дамытуға мүмкіндік береді [Четвертных Т. В., 2018, 309 с].

Қалыптастырушы бағалау теориялық және тәжірибелік материалдың игерілу деңгейін анықтап, толықтыру мақсатында қолданылады және білім алушының алға қойған мақсаттарына жету жолдарын бағалау, ұғынуын қамтамасыз ететін маңызды құрал саналады. Сонымен қатар, білім алушылардың бойында рефлексивтік дағдылар мен рефлексивтік ойды дамытуға ықпал етеді [Поршнева Е. Г., 2011, 15с].

Қалыптастырушы бағалау оқу үдерісі субъектілерінің әрекеті арқылы жүзеге асады. Ал мақсатқа бағынған бұл әрекеттердің бірлігі қимыл және үдеріс. Әрекеттің мазмұны педагогикалық мақсатқа жетуге бағдарланған ақыл және тәжірибе әрекеттерінен құралған [Bekoeva M. I., Ambalova S. A., Takhokhov B. A.,2018, 61-62 с] . Педагог және білім алушы әрекеті - қалыптастырушы бағалау үдерісінің маңызды компоненті. Бұл диада әрекеті қалыптастырушы бағалау үдерісіндегі кері байланыс пен рефлексияның тиімді жүзеге асуына ықпал етеді.

Осы орайда, қалыптастырушы бағалаудың үздіксіз әрекет етуді талап ететінін ескерсек, «әрекет» ұғымының мәнін ашу орынды. Е. Г. Матвиевскаяның пайымдауынша «Әрекет» - адамның өзін-өзі және айналасын тануға, қайта өзгертуге бағытталған тұлғаның психологиялық белсенділігінің формасы [Матвиевская Е. Г., 2009, 9 с].

Әрекет кіші қимылдардан құралған болып, олардың әрбірінің өзіндік мақсат, міндеттері болады. Әрекет мақсат, уәж, тәсіл, шарттар және нәтижеден құралған болып, тұлғаның нәтижеге жетуін қамтамасыз ететін белсенділік болып саналады. Білім алушының оқу үдерісіндегі әрекеттері белгілі бір мақсатқа бағытталған болып, олардың нәтижесі педагогтың қалыптастырушы бағасымен сипатталады.

Бұл орайда педагогтың бағалау әрекеті мотивациялау және дамыту болып табылады. Бағалау әрекеті үдеріс субъекттерінің бағалаушылық пікірін қалыптастырып, білім алушы мен педагогтың қарым-қатынасы нәтижесінде жүзеге асырылады. Педагогтың бағалау әрекеті білім алушының пәндік, метапәндік жеке тұлғалық нәтижелерін дамытуға бағытталады.

А. В. Куликовский: «Педагогтың бағалау әрекеті – оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып, әр бір оқушының тұлғалық потенциалын дамытуға бағытталған әрекет», – деп санайды. Біздің жағдайымызда қалыптастырушы бағалау үдерісіндегі педагогтың бағалау әрекеті әр бір жеке адамның тұлғалық әлуетін қалыптастыруға мүм-

кіндік беріп, жеке нәтижелердің сапалық деңгейін арттырып, жетістікке жетуге мүмкіндік беретін әрекет.

Жаңартылған білім беру жағдайында бағалаудың негізгі қызметі – оқытудың жүзеге асу ерекшеліктерін анықтауға және тиесілі түзетулер енгізуге мүмкіндік беретін үдерістің талдануы, кері байланыс екендігін ескерсек, педагогтың бағалау әрекеті оқыту үдерісінде осы қызметтердің жүзеге асырылуын қамтамасыз ету екендігі айқындалады. Үздіксіз бағалау үдерісі білім берудің ажырамас бөлігі болып, педагог пен білім алушылардың күшті және әлсіз тұстарын анықтауға мүмкіндік береді. Қалыптастырушы бағалауда педагог пен білім алушы арасындағы үздіксіз қарым-қатынас кері байланыс арқылы жүзеге асады. Кері байланыс – оқу үдерісінде білім алушының тапсырма бойынша атқарған іс-әрекетіне байланысты пікір білдіру болып, кері байланыстың тиімді жүзеге асуына алдын-ала құрастырылған бағалау критерийлері көмектеседі. Себебі, кері байланыс педагогтың дәл осы критерийлерге сүйене отырып, білім алушының атқарған жұмысының нақты деңгейін көрсетіп, түсіндіруіне, оны түзету үшін нұсқау беруіне мүмкіндік береді. Кері байланыс –нәтиже, жетістік, және үдерісті бағалау арқылы педагог пен білім алушылар арасында білім деңгейі туралы ақпаратты тасымалдаушы қызметін атқарады.

Бағалаудың қалыптастырушы болуы үшін оның нәтижелері оқытудың жаңа жолдары мен формаларын айқындауда қолданылуы қажет. Қалыптастырушы бағалауды жүргізуде бұл үдеріс аясында қолданылатын тапсырмалар емес,оларды қолданудағы мақсат маңызды [Бойцова Е. Г., 2014, с. 172].

Сондай-ақ, оқыту үдерісінде қалыптастырушы бағалау *қалыптастыру (*күнделікті тәжірибеде құндылықтар жүйесінің бекітілуін және қалыптасуын анықтау); *ынталандыру* (білім алушылардың күтілетін нәтижеге қол жеткізуі, тиімді ілгерілеуі үшін жағымды жағдай жасау); *мотивациялау* (білім алушылардың оқуға және нәтижеге жетуге болған құлшынысын жоғалпау) қызметін атқарады. Қалыптастырушы бағалаудың бұл қызметтері жаңартылған білім беру жағдайында білім алушылардың оқуға деген ынтасын дамытуға қызмет етеді. Қалыптастырушы бағалаудың мотивациялау, қалыптастыру қызметтері педагогтың бағалау әрекетінде ынталандырушы қызметтің құрамына енеді. Яғни, күтілетін нәтижеге жетуде тұлға бойындағы құндылықты бағдарларды анықтап, құндылықтардың көмегі негізінде тұлғаның құлшынысын ояту болып табылады.

Жаңартылған мазмұндағы білім беру жағдайында қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыруда педагогтың бағалау әрекеті оқыту үдерісін ұйымдастыру, қалыптастырушы бағалау әдістерін тиімді пайдалану, түзету енгізу, жағымды бағалаушылық ортаны қалыптастыру, бағалаушылық пікір білдіру, білім алушылар мен үздіксіз қарым-қатынас орнату әрекеттерінен құралады.

Қалыптастырушы бағалау үдерісіндегі педагог және білім алушылардың әрекеттерін төмендегідей топтастыруға болады:

Педагог	Білім алушы
Қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырмаларды құрастырады	Тапсырмаларды орындайды
Қалыптастырушы бағалау тапсырмаларына критерийлер құрастырады	Тапсырмаларды орындауда критерийлерге сүйенеді
Бағалаушылық пікір білдіреді	Бағалаушылық пікір негізінде кемшіліктерін анықтайды.
Кеңес береді, көмек береді, бағыттайды.	Берілген көмек негізінде өзінің даму бағыттарын анықтайды.
Кері байланысты ұйымдастырады	Мұғалім,сыныптағы білім алушылар мен кері байланыс орнатады.
Білім алушының жетістікке жету жолындағы жіберген кемшіліктерін анықтап,толықтырады.	Өзін-өзі бағалайды, диалог орнатады, мақсатын айқындайды.
Топтық, жұптық бағалауды ұйымдастырады	Жұпта, топта өз серіктестерін бағалайды, қарым-қатынас орнатады.
Рефлексия жүргізеді	Іс әрекет, көңіл-күй рефлексиясына қатысады,өз іс-әрекетіне талдау жасайды.

1-кесте. Қалыптастырушы бағалау үдерісіндегі педагог және білім алушы әрекеті

Қалыптастырушы бағалауды қолдануда педагогтың бағалау әрекетінің негізгі құралы – мотивация. Жаңартылған оқыту үдерісінде педагогтың бағалау әрекетін жүргізуге болған мотивациясы кәсіби мотивацияның дамуына түрткі болады. Сондықтан да, қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыруда педагогтың бағалау әрекеті компоненттерінің негізгісі мотивациялық компонент деп санаймыз. Қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыруда педагогтың бағалау әрекетінің компоненттері ретінде мотивациялық, мазмұндық, процессуалды, ұйымдастырушылық, нәтижелік компоненттерді анықтадық. Зерттеудің соңғы нәтижесі осы компоненттердің бір-бірімен тығыз байланыста жүзеге асуы арқылы айқындалады.

Мотивациялық компонент оқыту үдерісінде қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыруға болған педагогтың қызығушылығын, бағалау

әрекетін игеруге болған психологиялық дайындығының астарларын жинақтайды. Мазмұндық компонент оқыту бағдарламалары, жоспарлар, әдістемелік ресурстар кешенінен құралады. Процессуалды компонент қалыптастырушы бағалауды жобалау біліктерін қарастырса, ұйымдастырушылық компонент қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін белсенді жұмыс формаларын, нәтижелік компонент педагогтың бағалау әрекетінің қалыптасу деңгейлері мен критерийлерін қарастырады.

Қалыптастырушы бағалауды қолдануда педагогтың бағалау әрекеті құрылымын анықтау мақсатында педагогтардан алынған сауалнамалар негізінде біз төмендегі ерекшеліктерді анықтадық:

1. Педагогтың қалыптастырушы бағалау кезеңіндегі әрекеті үздіксіз, мақсатқа бағдарланған, жетістікке уәждейтін әрекет.

2. Педагог және білім алушы диалогы «кері байланыс» арқылы жүзеге асады.

3. Педагог және білім алушы әрекеті - критериалды бағдарланған әрекет.

4. Қалыптастырушы бағалау педагогтан оқу үдерісін дидактикалық қамтамасыз етуді талап етеді.

5. Ұйымдастырушылық, коммуникативтік дағдылардың белсенді жұмысқа қосылуы.

6. Мақсат пен тапсырма мазмұнының сәйкестігі.

7. Рефлексивтік әрекеттің жүзеге асуы.

Қалыптастырушы бағалау – «кері байланысқа» негізделген ағымдық бағалаудың жетекші формасы ретінде білім алушылардың оқудағы жетістіктерін балл және баға түрінде түртіп алу емес, оқыту үдерісін оңтайландыруға бағытталған [Абазовик Е. В., 2010, 12 с].

Ғылыми-теориялық әдебиеттерді талдай отырып, біз қалыптастырушы бағалау үдерісіндегі педагогтың бағалау әрекетінің қызметтерін төмендегідей топтастырдық:

Ынталандырушы қызмет - үздіксіз кері байланысты қолдану арқылы білім алушылардың жетістікке болған ұмтылысын қалыптастырып, бағалаушылық пікірлер (Жарайсың! Керемет! Жақсы! т. б) көмегімен білім алушының психологиялық көңіл-күйіне әсер етіп, жетістікке болған ынтасын оятады.

Дамытушылық қызмет – білім алушылардың оқу үдерісінде өзін-өзі бағалау, серіктесін бағалау, топты бағалау қабілеттерін дамытады. Сараланған тапсырмаларды қолдану арқылы, критерийлерді құрастыру арқылы жетістікке жетуіне көмектеседі.

Диагностикалық қызмет – оқу үдерісінде үздіксіз кері байланыс орнатып, білім алушылардың нақты жетістік деңгейін, құзыреттіліктерін анықтайды.

«Кері байланыс» қызметі – оқу үдерісінде кері байланыс жасау арқылы оқу үдерісі қатысушылары- мен байланыс орнатады.

Құндылықты-бағдарлы қызмет – білім алушының топта жұмыс жасау арқылы өз ойын нақты жеткізу, өзгенің пікірін тыңдау, диалог орнату, достық қарым-қатынасты құруды үйрету арқылы рухани - адамгершілік қабілеттерін қалыптастырады.

Ұйымдастырушылық қызмет – оқу үдерісінде қалыптастырушы бағалауды жүзеге асырып, білім алушылардың өзін-өзі бағалау, жұпта бағалау, топтық бағалау әрекетін ұйымдастырады.

Бақылау қызметі – білім алушылардың жетістікке жетуіне ықпал ететін тиімді жолдарды анықтап, бағыт-бағдар береді.

Түзетушілік қызмет – оқу үдерісінде білім алушының оқудағы белсенді әрекетін бағалау арқылы, білім алушының жетістіктерін, қиындықтары, қателіктерін анықтап, оларды жаңартылған білім беру стандарты мақсат, міндеттеріне сәйкес түзетеді.

Прогностикалық қызмет – білім алушылардың оқудағы жетістіктерін анықтау арқылы педагог өз еңбегінің нәтижесін анықтап, оны жақсартудың жолдарын анықтайды.

Педагогтың бағалау әрекеті оқу-оқыту үдерісінде аталған қызметтерді атқарады деп санаймыз. Үздіксіз бағалау үдерісіндегі педагогтың бағалау әрекетінің бұл қызметтері білім сапасын арттыруға ықпал етеді. Қалыптастырушы бағалау үдерісінде педагогтың бағалау әрекеті төмендегі принциптерге негізделуі керектігін айқындадық:

Мақсатқа бағыттылық принципі – оқу үдерісінде педагогтың білім алушылармен болған қарым- қатынасы білім беру бағдарламаларында анықталған оқу мақсаттары негізінде жүзеге асады. Бағалау үдерісінде педагог оқу бағдарламаларында көрсетілген мақсаттарды жүзеге асыруы қажет.

Объективтілік және әділеттілік принципі – сабақ мақсатына байланысты бағалау критерийлерін нақты құрастыру. Нақты жетістікті ғана бағалау. Бақылау және бағалау мұғалім мен білім алушының бірлікте құрастырған критерийлері негізінде жүргізілуі қажет.

Ізгілендіру принципі – әрбір жеке тұлғаның құндылығы мен бірегейлігін мойындау, оның жас ерекшеліктері, мүмкіндіктеріне сыйластықпен қарау.

Ашықтық – Бағалау критерийлерін білім алушыларға тапсырманы орындамас бұрын жария ету. Бағалау критерийлерін білім алушылармен бірге құрастыру.

Құндылыққа бағдарлану - бағалау әрекетінде жаңартылған мазмұндағы білім беру стандарттарында көрсетілген (қазақстандық патриотизм мен азаматтық жауапкершілік, құрмет, ынтымақтастық, еңбек пен шығармашылық, ашықтық, өмір бойы білім алу) базалық құндылықтарды білім алушылар бойында қалыптастыру.

Интегративтілік – бағалау әрекетін оқыту

үдерісінің бір бөлігі ретінде қабылдап, жүзеге асыру.

Денсаулықты сақтау – бағалауға тек білім алушылардың жас ерекшеліктеріне сай тапсырмаларды құрастыру. Білім алушыларға тапсырмаларды саралау негізінде олардың мүмкіндіктеріне сәйкес бөліп беру. Бағалаушылық пікір бергенде білім алушылардың психологиялық ахуалына назар аударып, жағымды қарым-қатынас алаңын құру.

Тұлғаға бағдарлану принципі – оқыту үдерісінде білім алушылардың жетістік деңгейлерін бағалауда әрбір білім алушының жеке мүмкіндіктерін ескеру. Тапсырмаларды саралау тәсілі негізінде құрастыру.

Жаңартылған оқыту үдерісінде оқу жетістіктерін қалыптастырушы бағалауда педагогтың бағалау әрекеті біз анықтаған ұстанымдарға негізделуі қажет деп санаймыз. Қалыптастырушы бағалауда педагогтың бағалау әрекетінің нақты бағыттарын анықтауға мүмкіндік беретін бұл ұстанымдар заманауи білім талаптарына толық жауап береді. Біздің зерттеу жұмысымыз аясында анықталған педагогтың бағалау әрекетінің жетекші ұстанымдары білім алушы бойында тұлғалық құндылықтарды, когнетивті дағдыларды, мақсатты әрекет ету қабілеттерін, психологиялық ерекшеліктерін анықтауға және қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, қалыптастырушы бағалауда педагогтың бағалау әрекетінің ынталандырушы қызметі тұлғаның психологиялық тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Бағалаушылық пікір тұлғаның жетістікке болған ұмтылыс күшін дамытып, оқыту үдерісінің нәтижелі болуына ықпал етеді. Жаңартылған білім беру жағдайында қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту үдерісінде қолданылатын бағалаудың түрі ретінде білім алушының бойында жауапкершілік, коммуникативтілік, өз алдына жұмыс жасау, жеке ойлау стилін дамытып, білім алушылардың жеке даму дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді. Бағалаудың бұл түрі педагогқа бүкіл оқу үдерісіне талдау жасап, кемшіліктерді дер кезінде анықтап, түзетуге ықпал етеді.

Жаңартылған білім беру жағдайында педагогтың бағалау әрекетінің мәні, мазмұны өзгерді. Қалыптастырушы бағалауды жүргізу педагогтың бағалау әрекетіне қандай өзгерістер енгізеді?

- Бағалауда білім алушы пікірімен санасуды үйренеді;
- Тыңдау мәдениеті қалыптасады;
- Білім алушының психологиялық ахуалын жақсарту, қадағалау қабілеті дамиды;
- Денсаулықты сақтауға көңіл бөледі;
- Бағалауда субъективтілік ұстанымына бағынуды үйренеді;
- Тьюторлық,фасилитаторлық қабілеттері дамиды;
- Рефлексивтік дағдылары қалыптасады.

Ғылыми зерттеу жұмысымыз барысында анықталған қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыруда педагогтың бағалау әрекетінің қызметі, мақсаты, принциптері педагогтардың кәсіби біліктерін дамытуға ықпал етеді деп санаймыз. Зерттеу жұмысымыздың теориялық-эмпирикалық кезеңінде талданған ғылыми әдебиеттер зерттеуіміздің тәжірибелік кезеңінің ресурстарын анықтауға мүмкіндік берді. Бұл ресурстар авторлық сауалнамалар, психологиялық әдістемелерді құрап, нақты нәтижеге жетуге ықпал етті. Жаңартылған мазмұндағы білім беру жағдайында оқыту үдерісінің негізгі компоненті болған қалыптастырушы бағалаудың құрамдас бірліктері (кері байланыс, рефлексия, бағалаушылық пікір) педагогтың бағалау әрекетінің мазмұнын ашып, мәнін айқындауға көмектесті. Бұл ғылыми мақалада қарастырылған ғылыми пікірлер педагогтардың оқыту үдерісін тиімді жүргізуіне ықпал етеді деп санаймыз.

Қорытынды: Қорыта айтқанда, жаңартылған мазмұндағы білім беру аясында қолданысқа енген қалыптастырушы бағалау педагогтың бағалау әрекетінің мәні, мазмұны, қызметінің өзгеруіне ықпал етті. Қалыптастырушы бағалау оқу – оқыту үрдісінде педагогтың әрекетін үздіксіз әрекет ретінде қалыптастырды. Педагогтың бағалау әрекеті ынталандырушы, қалыптастырушы, дамытушы,түзетуші қызметіне ауысты. Бұл орайда, қалыптастырушы бағалау үдерісінде педагогтың бағалау әрекеті білім сапасын арттырудың маңызды құралына айналды.

Қалыптастырушы бағалау – білім алушылардың әлеуметтік дағдыларын, субъектілік ерекшеліктерін, құндылықты бағдарларын, оқуға деген ынтасын дамытуға мүмкіндік беретін, педагог пен білім алушының денсаулығын сақтауға ықпал ететін критериалды бағалаудың негізгі түрі. Бағалаудың бұл түрі педагогтың бағалау әрекетін үздіксіз процесс ретінде қалыптастырып, кәсіби құзыреттіліктің негізгі көрсеткіші болып табылады.

Бұл көрсеткіш:

– педагогтың бағалау әрекетіндегі бағалау мақсаты мен критерийлерін анықтау және білім алушыларға жеткізу;

– сыныптың ішінде білім алушылардың оқу әрекеті бойынша ақпараттарды анықтап, дәлелдер жинау; - білім алушылардың жетістікке жету жолындағы дамуына ықпал ететін кері байланысты орнату;

– білім алушыларды оқу үдерісіне бір-бірі үшін білім алу дереккөзі ретінде жұмылдыру;

– оқыту және оқу кезінде каллобаративті ортаны құру;

– білім алушыларға өздерінің білімдерін құрушы болуына мүмкіндік беру критерийлерінен құралады.

Жаңартылған мазмұндағы білім беру жағдайында қолданысқа енген қалыптастырушы

бағалау білім алушының өмір сүру дағдыларын дамытуға мүмкіндік беріп, жетістікке жетуін қамтамасыз етеді. Қалыптастырушы бағалау үдерісіндегі педагогтың бағалау әрекеті болса, білім сапасын арттыруға бағытталған мақсатты, жүйелі әрекет деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н. Ә., (12 сәуір 2017жыл). «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақала. Астана. Ақ орда

2. Savchenkov A. V., (2020) Sustainable motivation for teaching as a component of teacher education students' professional flexibility. Science for Education Today, vol. 10, no. 1, pp. 43–61 http://dx. doi. org/10. 15293/2658-6762. 2001. 03

3. Масимова Х. Т., (2019) Жаңартылған мазмұндағы білім берудегі педагогтың бағалау әрекеті. Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршы. «Педагогика ғылымдары» сериясы. №4 (64) С-33-39

4. Землянская Е. Н. Формирующее оценивание (оценка для обучения) образовательных достижений обучающихся [Электронный ресурс] // Современная зарубежная психология. 2016. Том 5. № 3. С. 50–58. doi:10. 17759/jmfp. 2016050305

5. Одинцова С. А., Шовкович О. Л., Система оценивания учебных достижений учащихся в республике Казахстан // Международный студенческий научный вестник. –2018. –№5. ; URL: http://www. eduherald. ru/ru/article/view?id=18668 (дата обращения: 05. 06. 2020).

6. Абекова Ж. А., Оралбаев А. Б., Ермаханов М. Н., Джакипова А. С., Совершенствование учебного процесса при критериальном оценивании, ее главные преимущества и особенности // Успехи современного естествознания. – 2015. – № 1-2. – С. 295-296; URL: http://www. natural-sciences. ru/ru/article/view?id=34834 (дата обращения: 05. 06. 2020).

7. Wiliam D. (2011) What is assessment for learning? \\Studies in Educational Evaluation. Volume 37, Issue 1, March, Pages 3-14. https://doi. org/10. 1016/j. stueduc. 2011. 03. 001

8. Соколова Е. В., (2017) Критериальное внутреннее оценивание учебных достижений учащихся 7-9 классов в обучении геометрии. Диссертация на соискание учёной степени к. п. н. Москва. – С – 195.

9. Михайлова Е. К., (2013) Технология формирующего оценивания как средство обеспечения качества индивидуальных учебных достижений школьников. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к. п. н. Братск -23с

10. Пинская М. А., (2010) Формирующее оценивание: оценивание в классе:– М. : Логос,– 264 с.

11. Вилкова Л. В., (2014) Дидактическое обеспечение формирующего оценивания качества учебных достижений школьников в иноязычном образовании. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к. п. н. Нижний Новгород - 25с

12. Четвертных Т. В., Формирующее оценивание и его влияние на личностные образовательные результаты обучающихся [Электронный ресурс] // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. Электронный научный журнал. 2018. № 2 (26). С. 304—312. URL: http://vestospu. ru/archive/2018/articles/21_26_2018. pdf. DOI: 10. 32516/2303-9922. 2018. 26. 21

13. Поршнева Е. Г., (2011) Организационно-методические условия реализации компетентностного подхода в вузовском учебном курсе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к. п. н. Санкт – Петербург – 22с.

14. Bekoeva M. I., Ambalova S. A., Takhokhov B. A., (2018) Universal humanitarian competencies as a basis for developing professional competence of a modern teacher. Novosibirsk State Pedagogical University Bulletin, vol. 8, no. 6, pp. 59–72 http://dx. doi. org/10. 15293/2226-3365. 1806. 04

15. Матвиевская Е. Г., (2009) «Формирование культуры оценочной деятельности педагога в системе повышения квалификации (теория, методология, практика)». Автореферат на соискание д. п. н. Оренбург. -26с

16. Бойцова Е. Г., (2014) Формирующее оценивание образовательных результатов учащихся в современной школе. //Человек и образование №1 (38) Санкт- Петербург . - С- 171-175

17. Абазовик Е. В., (2010) Подготовка учителей в Великобритании и России в условиях Болонского процесса. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к. п. н. Санкт – Петербург – С-23

Муратова Жанерке Муратқызы
магистр педагогических наук,
докторант 2-го года обучения,
преподаватель кафедры практики речи и коммуникации
КазУМОиМЯ им. Абылай хана
г. Алматы

СУЩНОСТЬ ИНОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПРОФИЛЬНОЙ ШКОЛЕ ПОСРЕДСТВОМ КОНТЕНТНО-ЯЗЫКОВЫХ ИНТЕГРИРОВАННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Түйін: Бұл мақала Қазақстан Республикасындағы бейіндік оқытуды мектептің жоғарғы сатысында енгізуге арналған. Осыған байланысты қазақстандық әдістемелік мектептің шетел кәсіби-бағдарланған тілін меңгерудегі қағидатты жаңа тәсілдерді әзірлеумен қатар контенттік-тілдік интеграцияланған технологиялар болып табылады: «шет тілі» пәндік саласы «шет тілді білім беру» деңгейіне дейін кеңейтілді. »; «когнитивті-лингвомәдениеттану» әдістемесі әзірленді, ол тіл мен мәдениетті оқыту арқылы тұлғаның мәдениетаралық-коммуникативтік құзыретін қалыптастыруды көздейді.

Түйін сөздер: шет тілді кәсіби-бағытталған құзыреттілік, шет тілді қарым-қатынасты меңгеру, бейіндік оқыту, контентті-тілдік интеграцияланған технологиялар.

Резюме: Данная статья посвящена внедрению профильного обучения в Республике Казахстан на старшей ступени школы требует определения сущности иноязычной профессиоанльно-ориентированной компетенции с новых методологических позиций. Событийным в этой связи являются контентно-языковые интегрированные технологии, наряду с разработкой принципиально новых подходов в овладении иностранного профессионально-ориентированного языка казахстанской методической школой: расширена предметная область «иностранный язык» до уровня «иноязычное образование»; разработана «когнитивно-лингвокультурологическая» методология иноязычного образования, предполагающая формирование межкультурно-коммуникативной компетенции личности через соизучение языка и культуры.

Ключевые слова: иноязычная профессионально-ориентированная компетенция, овладение иноязычным общением, профильное обучение, контентно-языковые интегрированные технологии.

Summary: This article is devoted to the introduction of specialized training in the Republic of Kazakhstan at the senior school level. It requires determining the essence of foreign-language professional-oriented competence from new methodological positions. Content-language integrated technologies are new in this regard, along with the development of fundamentally modern approaches to the acquisition of a foreign professionally-oriented language by the Kazakhstan methodological school: the subject area "foreign language" has been expanded to the level of " foreign language education»; a "cognitive linguacultural" methodology of foreign language education has been developed, which assumes the formation of an individual's intercultural and communicative competence through co-learning of language and culture.

Keywords: foreign-language professional-oriented competence, foreign language acquisition, profile school, context and language integrated technologies.

В соответствии с Законом РК «Об образовании», Государственной программой развития образования РК (2011–2020 гг.) предусматривается развитие на уровне среднего образования профильного обучения учащихся.

Профильное обучение рассматривается как один из инструментов повышения качества образования, создания вариативной образовательной среды, реализации актуальных и перспективных потребностей личности, общества и государства. Развитие системы профильного обучения в Казахстане обусловлено реализацией личностно-ориентированной парадигмы образования, в которой главной ценностью образования становится личность и ее развитие.

Переход казахстанской школы с 2015 года на модель 12-летнего образования актуализирует организацию обновленной модели профильного обучения в 11–12 классах, обеспечивающей удовлетворение образовательных потребностей старшеклассников, запросов рынка труда к подготовке выпускников школы, высокий уровень образования.

По сути, можно говорить о модернизации системы профильного обучения в Казахстане, поскольку стоит задача организации профильной школы в соответствии с современными требованиями общества, государства.

Развитие системы профильного обучения в Казахстане будет способствовать:

— расширению педагогических условий дифференциации обучения, подготовки их к осознанному выбору жизненных перспектив в условиях дальнейшего развития рынка труда;

— оказанию социально-педагогической поддержки выпускникам основной школы в определении путей получения среднего образования.

Содержание профильного образования реализуется в рамках трех направлений: (естественнонаучное, общественно-гуманитарное и технологическое). Сущность заявленной профилизации определяется с учетом уменьшения количества обязательных учебных предметов, обеспечивающих завершение базовой общеобразовательной подготовки учащихся и оптимизации количества учебно-методического обеспечения предметов базового содержания. Гибкость системы профильного образования обеспечивается за счет инвариантной и вариантной учебной нагрузки.

Вариантная учебная нагрузка составляет 2244 часа – (87%). Инвариантаня (элективная) учебная нагрузка составляет всего 340 часов – 13% от общей максимальной учебной нагрузки в 2584 часа. Для 11-12 классов экспериментальных школ 12-летней модели, иностранному языку как базовому предмету уделяется 4 часа в неделю или 136 часов в год. Помимо этого, иностранный язык входит в профилирующие предметы по всем трем направлениям в количестве 136 часов в год и может входить также в инвариантную элективную учебную нагрузку, например, такие дисциплины, как «Литература страны изучаемого языка, «Страноведение», «Деловой английский», «Введение в переводоведение». Кроме того, иностранный язык может выступать в качестве инструмента изучения другой дисциплины (например, изучение экономики, информатики, биологии, физики на иностранном языке) [*Концепция развития профильного обучения* в *РК, с. 15*].

В рамках того или иного направления профильного обучения учебное заведение организует тот или иной профиль обучения. Содержание профиля обучения обеспечивается за счет профилирующих предметов, обязательных предметов по выбору школьного компонента и частично – за счет курсов по интересам ученического компонента учебного плана общего среднего образования. За счет комбинации профилирующих и обязательных предметов и курсов по интересам может быть организовано широкое профильное обучение.

Профилирующие предметы определяют направление профильного обучения старшеклассников. Естественно-математическое направление обеспечивается следующим составом предметов: физика, химия, биология, география, информатика. Общественно-гуманитарное направление обучения включает литературу, мировую художественную культуру, обществознание, основы государства и права, риторику [*Головчун А. А., 2015, с. 41*].

Состав базовых, профилирующих предметов обеспечивает уровень государственного общеобязательного стандарта общего среднего образования.

Сформулированные цели профильного обучения в 11-12 классах и структура организации трех направлений обучения предполагают многообразие форм его организации. Основанием для определения форм профильного обучения рассматривается обеспеченность учебного заведения образовательными ресурсами при реализации учебного плана профильного обучения.

В организации профильного обучения в Казахстане можно выделить 2 этапа.

I этап связан с началом 90-х годов XX века, отмеченным формированием и развитием моделей учебных заведений (лицеи, гимназии, специализированные школы, школы для одаренных детей, международные школы), созданием учебных заведений негосударственного сектора, разработкой программ авторских учебных курсов, расширением спектра применяемых образовательных технологий.

II этап реализации идей профильного обучения связан с внедрением Государственного общеобязательного стандарта среднего общего образования РК «Основные положения» (ГОСО 2002-2003). В этом документе определен ряд характеристик старшей ступени среднего общего образования, которые стали основанием организации с 2006/2007 учебного года профильного обучения в Казахстане [*Концепция развития иноязычного образования, 2004, с. 13*].

Учитывая вышестоящие стандарты профильного обучения в Казахстане с акцентом на формирование иноязычной профессионально-ориентированной компетенции, целесообразно выделить, что широкое применение находят контекстно-языковые интегрированные технологии, в центре которых стоит процесс профессионально-ориентированного межкультурного диалога, а также модель поведения в конфликтах и ситуациях, инициируемых релевантными для профессионального межкультурного контакта проблемами. Содержание понятия иноязычной профессионально-ориентированной компетенции, как актуальная потребность современного общества, должна обеспечить более расширенное содержательное толкование научного термина «межкультурно-коммуникативная компетенция» как и международно-коммуникативной профессионально-иноязычной компетенции, тем самым придавая обязательность наличию и сформированности этого блока коммуникативно-профессиональной иноязычной компетенции всем выпускникам профессионально-призванным работать на уровне международного взаимодействия экономики и права, дипломатии и культуры, науки и образования, бизнеса и туризма и других сфер международной интеграции, углубляющихся в условиях глобализации [*Кунанбаева С. С., 2014, с. 81*]

Существует множество доказательств положительного влияния предметно-языкового интегрированного обучения на языковые компетенции учащихся профильных, по сравнению со стандартными программами по иностранному языку. Данные основаны на результатах тестирования до и после длительного участия в программе интегрированного обучения и сравнении полученных результатов теми, которые показали учащиеся, не участвовавшие в новой программе. Исходя из полученных данных, Далтон-Паффер пришел к выводу, что учащиеся могут достичь значительно более высокого уровня иностранного языка, чем при обучении по тра-

дицонной методике преподавания иностранных языков [*Филипович И. И., 2015, с. 74-45*].

Анализируя вышесказанное, мы выделили следующие преимущества использования контентно-языкового интегрированного обучения.

Помимо очевидного преимущества, выраженного в повышении уровня языковой подготовки, существует еще ряд плюсов интегрированного обучения. Во-первых, учащиеся приобретают способности к познавательному и осознанному обучению. Контентно-языковое интегрированное обучение предоставляет им возможность использовать знания из одного контекста в качестве базы для другого, потому что это помогает учащимся применять, интегрировать и переносить знания, развивая критическое мышление. При исследовании успехов итальянских студентов, изучавших математику на французском, было отмечено, что в то время, как одноязычные студенты лучше воспринимали и запоминали информацию, двуязычные – использовали более аналитический подход в изучении и могли лучше применять полученные знания в новых учебных ситуациях.

Во-вторых, контентно-языковое интегрированное обучение может повысить мотивацию учащихся к овладению иноязычным общением. Мотивация растет, когда центром изучения становятся реальные проблемы. Учащиеся, заинтересованные в определенной теме, будут иметь дополнительный стимул овладеть языком, который даст им возможность освоить материал, принимать участие в дискуссии и выражать свое мнение.

В-третьих, контентно-языковое интегрированное обучение может укрепить уверенность учащихся к овладению иноязычным общением. Исследование указывает на рост позитивного отношения к овладению иноязычного общения на протяжении всего периода двуязычного обучения. Учащиеся проявляют большую креативность и свободу общения и избавляются от страха использовать язык спонтанно для участия в беседе и дискуссии.

В-четвертых, рост интереса к иностранным языкам приводит к развитию заинтересованности в зарубежных культурах. В результате развивается межкультурная коммуникация, знание и понимание межкультурных различий, уважение к культурам других народов.

Анализ механизмов функционирования контентно-языкового интегрированного обучения указывают на необходимость наличия ряда составляющих. В первую очередь, речь идет о роли и работе преподавания преподавателей, участвующих в процессе реализации данной программы.

Преподаватели в рамках контентно-языкового интегрированного обучения должны обладать языковой компетенцией и владеть методикой преподавания иностранных языков наряду с методикой преподавания академических предметов. Это требует от них дополнительной работы по подготовке к занятиям и постоянного профессионального самообразования. Преподаватели должны обладать радом определенных навыков и компетенций:

– знаниями психологических аспектов;

– языковыми навыками в области преподаваемой дисциплины;

– знаниями большого числа методик по обучению предмету дисциплины и иностранному языку;

– способностью преподавать дисциплину на иностранном языке;

– готовностью к постоянной профессиональной переподготовке и повышению квалификации

Таким образом, контентно-языковое интегрированное обучение не снижает уровень подготовки студентов по предметам и не препятствует качественному освоению общей учебной программы. Исходя из этого, можно утверждать, что интегрированное обучение может использоваться как в школьном, так и вузовском образовании. Трудности могут возникнуть на начальном этапе, но в дальнейшем сложности нивелируются и не препятствуют освоению требуемых компетенций.

Что же касается, модернизации образования РК, то переход на 12-летнюю модель обучения с целью интеграции в мировое образовательное сообщество, внедрение модели профильного образования с помощью адекватных современных технологий и переход к самостоятельному поиску знаний в рамках компетентностного подхода, показывают достижение целей и задач современного образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Концепция развития профильного обучения в Республике Казахстан//Министерство образования и науки Республики Казахстан//Национальная академия образования им. Ы. Алтынсарина. – Астана, 2009. – с. 5-16.

2. Головчун А. А. Целезаданность и содержание иноязычного образования в профильной школе в рамках когнитивно-лингвокульурологической методологии. – Алматы : КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2015. – с. 41-44.

3. Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан – Алматы, 2004. – С. 11-15.

4. Кунанбаева С. С. Компетентностное моделирование профессионального иноязычного образования. – Алматы : Полиграфсервис, 2014. – с. 69-96.

5. Филипович И. И. Предметно-языковое интегрированное обучение. Новый шаг в развитии компетенций // Проблемы лингвистики: Научный вестник ЮИМ №4, 2015. – с. 74-75.

ӘОЖ 37. 01

Мусакулов Кусан Толендиевич
Философия докторы (PhD)
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент қ.

Пошаев Марат Данебекұлы
пс. ғ. к, асс. профессор
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент қ.

ӘЛ-ФАРАБИ ОҢТҮСТІК ТОПЫРАҒЫНЫҢ ҰЛЫ ДИДАКТЫ

Түйін. Қоғамдық әрекеттерді гуманитарландыру өркениетті дамудың талабы. Гуманитарландырудың талабы, басты міндеті- тәрбие, білім беру мен еңбек үдерістерін гуманистік бағдардағы адам тәрбиесіне жұмылдыру болып табылады. Сондықтан әл- Фарабидің мұрасындағы барлық іс-әрекетерімізді гуманистік тұрғыдан зерттеу қазіргі заман талабындағы көкейкесті мәселе Бұған, әл-Фарабидің педагогикалық маңызға ие мұраларын зерделеу барысында көз жеткізуге және осы күнге дейін берілмеген, еңбекке жоғарыдағы сипатта анықтама беруге болады.

Сол себепті, еңбек әрекеттері қоғамдық сипат ала бастағаннан-ақ, еңбек әрекеттеріне гумандылық көзқарастың болуы шарт екендігінде дау жоқ. Осы тұрғыдағы, Ұлы дидакт әл-Фарабидің еңбек теориясының гумандық негізін қалыптастыратын педагогикалық ойлары сарапталған.

Түйінді сөздер: Ұлы дидактика, педагогикалық ұстанымдар, педагогикалық қағидалар, тәрбиелік қағидалар, еңбек теориясы.

Резюме. Гуманизация общественной деятельности является требованием цивилизованного развития. Основная задача гуманизации - сосредоточить процессы воспитания, образования и труда на гуманистическом воспитании. Поэтому гуманистическое изучение всех наших действий в наследии аль-Фараби является актуальной проблемой в современную эпоху, что можно увидеть в изучении педагогического наследия аль-Фараби и определении произведения, которое до сих пор не было дано.

Поэтому нет сомнений в том, что, как только труд приобретает социальный характер, необходимо применять гуманный подход к труду, в связи с чем анализируются педагогические идеи великого дидакта аль-Фараби, которые составляют гуманную основу теории труда.

Ключевые слова: Великая дидактика, педагогические основы, педагогические основы, принципы обучения, теория труда.

Summary. Humanization of social activities is a requirement of civilized development. The main task of humanization is to focus the process of upbringing, education and labor on humanistic education. Therefore, the humanistic study of all our actions in the legacy of al-Farabi is a topical issue in modern times. This can be seen in the study of al-Farabi's pedagogical legacy and the definition of the work, which has not been given to date.

Therefore, there is no doubt that as soon as labor takes on a social character, it is necessary to have a humane approach to labor. In this regard, the pedagogical ideas of the great didact al-Farabi, which form the humane basis of labor theory, are analyzed.

Keywords: Great didactics, pedagogical principles, pedagogical principles, educational principles, labor theory.

Қасиетті қазақ даласы талай ұлы ғұламаларды дүниеге алып келді. Қазақ топырағынан көкірегі ояу, көзі ашық ойшыл азаматтарымыз бүкіл шығыс араб-парсы мәдениетін меңгеріп, өз шығармаларын көпке ортақ тілде жаза біліп, кейінгі ұрпақтарына мұра етіп қалдыра білді. Олардың ішінде аты әлемге танылғандары да аз емес. Солардың бірі - бәрімізге танымал ұлы жерлесіміз Әбу Насыр әл-Фараби.

Бірнеше ғасырдан бері әл-Фараби мұрасы әлемдік көркем ойға өз үлесін қосқан педагогикалық мұраның қатарында көрінді. Осындай биік рухани өсу біздің қазақ педагогикасының өткені мен оның даму тарихына, яғни Әл-Фараби мұрасына қатысты екені ақиқат.

Сондықтан да оның қазіргі кездегі мұрасы сан-салалы гуманитарлық –педагогикалық арналары бойынша қазақ ғалымдарының зерттеуімен әл-Фарабидің әрбір ғылымының арнасы айқындалып, ол біздің еліміздің рухани игілігіне айналуда.

1. Қоғамдық әрекеттерді гуманитарландыру жиырма бірінші ғасыр бастамасындағы өркениетті дамудың талабы. Гуманитарландырудың талабы, басты міндеті- тәрбие, білім беру мен еңбек үдерістерін гуманистік бағдардағы адам

тәрбиесіне жұмылдыру болып табылады. Сондықтан әл- Фарабидің мұрасындағы барлық іс-әрекетерімізді гуманистік тұрғыдан зерттеу қазіргі заман талабындағы көкейкесті мәселе [Дербісәлиев Ә.,1987, с. 66-68].

Қандай болмасын іс – әрекет еңбек әрекеті арқылы іске асады. Сол себепті, еңбек дегеніміз не? – деген сұраққа жауап іздейтін болсақ, оған физиологиялық тұрғыдан келген дұрыс сияқты. Себебі, еңбек адамдардың өздерінің физиологиялық қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында пайда болатын іс-әрекеттері сипатын алады.

Адамдар өздерінің физиологиялық қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында тамақ іздестіреді, ал оны өңдеуге қатысты құрал саймандарды ойлап табады, өндірілген өнім сипатына қарай ол құралдар үнемі өзгертіліп жетілдіріліп отырады. Олай болса, еңбек дегеніміз – адамдардың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатындағы құралдарға қатысты іс-әрекеттерінің сипаты болып табылады [Мамандыққа кіріспе, 2011,с. 200]. Бұған, әл-Фарабидің педагогикалық маңызға ие мұраларын зерделеу барысында көз жеткізуге және осы күнге дейін берілмеген, еңбекке жоғарыдағы сипатта анықтама беруге болады.

Сол себепті, еңбек әрекеттері қоғамдық сипат ала бастағаннан-ақ, еңбек әрекеттеріне гумандылық көзқарастың болуы шарт екендігінде дау жоқ.

1. Осы тұрғыдағы, Ұлы дидакт әл-Фарабидің еңбек теориясының гумандық негізін қалыптастыратын педагогикалық ойларын сараптап көрелік [Пошаев Д. Қ., 2015, с. 916; Жусанбаева Г., 2004, с. 49; Орысшадан ауд. Қ. Сағындықов, М. Жанғали және М. Ишмухаммедов, 1973, с. 448].

Олар:

- бірлесіп, қоғамдасып әрекет ету;

- оқытуда детерминистік ұстанымды басшылыққа алу;

- оқытуды затқа емес, оның не себепті солай болғанына бағыттау ;

- теория мен практиканың бірлігін алға тартуы *педагогикалық ұстанымдары.* Ал,

– тәрбие - адамдар мен халыққа белгілі қимыл-әрекет дағдысын егеді;

– практикалық өнерді игеру - дағдыларды қалыптастыру бағытындағы іс-әрекет;

– тәрбие - еңбек, эстетика, дене, гуманистік, патриоттық т. б. тәрбиелер түрлері арқылы іске асады;

– мінез-құлық тәрбиесінің құралы, әдістері - жаттығу, әдеттену машықтану нәтижесіне қарай дамиды;

– бір мінез- құлықтан басқа бір мінез-құлыққа ауысуына себепші болатын нәрсе - әдет , ал әдет деп мен белгілі бір әрекеттің жиі-жиі және ұзақ уақыт қайталануы;

– мінез-құлықтың қалыптасу жолдары - өнерді үйрену жолдары сияқты;

- жүйелі түрде жаттығу, машықтану, , үлгі көрсету т. б. тәрбие және өзін-өзі тәрбиелеу әдістері;

- практикалық дағды, шеберліктер, жақсы мінез-құлықты дарытады;

- зиялылық дағды, имандылық қасиеттерінен туындайды;

- өнерді меңгерген адамда іскерлік пен өз бетінше әрекеттену (инициатива) одан соң парасаттылық пайда болады;

- іс – әрекетке демеу беріп отыру қажет;

- адам көздеген мақсатына жетуі үшін бұған жетудің тәсілін, жүрер жолын жақсы білуі шарт;

- бір кәсіпке, не өнерге талпынуда адамға табандылықты қажет;

- әрбір нәрселермен шұғылдана беруде - тәртіпсіздік пайда болады;

– жақсы әдет мен қажетті дағдылар, икемділік пен шеберлік машықтану біртіндеп қалыптасады;

– тәрбие беруде математика ғылымдары, - «өлшем», «рет», «үйлесім» және «сымбаттылық» қасиеттері бар заттарды таңдауға сеп болады;

- еңбек, еңбексүйгіштік - адам баласын жетілдіретін, бақытқа кенелтетін ізгі қасиеттер;

- адамды жақсы қасиеттер қалыптастыруға жетелейтін мақсат пен құралдар - жаттығу, машықтану, әдеттену арқылы дариды;

- ерік пен тілектің ең жарқын байқалатын жері- сезім мен рухани қажеттілікті таңдау;

- еркін таңдау, ерік- күшімен келетін сапақасиеттер бара- бара біртіндеп тәрбие арқылы адам мінез-құлқының міндетті белгісіне айналады, рухани өміріне сіңіседі;

- бақытқа жету жолында барлық халық бірбіріне қалтқысыз көмектесетін болса, онда бүкіл дүние жүзі қайырымды мекен болады;

- тұрғындардың дүниетанымы мен әлеуметтік жағдайына, айналысатын кәсібіне, талғам – тілегіне қарай бірнеше топқа бөлінеді алады;

– адамзат қоғамының тууына негізгі себепші болған нәрсе - олардың материалдық тұтыну қажеттері, бұлар оның өмір сүруіне мүмкіндік береді, бірлесіп әрекет еткенде ғана адам осындай қажеттерін өтей алады;

– музыка адамды қиындыққа шыдауға, ауыр еңбекке төзуге көмек береді;

– ғылым, өнер, музыка атаулының бәрі – бәрі зор дарын, арнаулы қабілет, өлшеусіз еңбек етудің жемісі жалпы адамзаттың әрекетінің *педагогикалық қағидалары* болып табылады.

Жоғарыдағы ұстанымдар мен қағидалардың оқыту үдерісінде жүзеге асыруына бағытталған тұжырымдары:

- практикалық өнер, қолөнерлерін үйрету әдістемесі - шама, кескін, жағдай, реттілік, үйлесімділік пен жүйелілік жөнінде білім;

- саны бар шамалар- санның арқасында болатын барлық қасиеттер осы шамалардың: аумақтылығын, реттілігін, үйлесімдігін, жүйелілігін

қарастырады;

- аумақтылық, реттілік, үйлесімділік және жүйелілік қасиеттер- шамалық сипаты бар заттарды қарастырады;

- денелер мен заттардың құрылысы, олардың қасиеттерін, қозғалысы мен өзгеру процестерін меңзейді;

- қажеттілік - тұрғындарды ауыл шаруашылығы жұмыстарының сан саласымен, сондай- ақ аң аулау, қолөнер сияқты, тағы басқа еңбек түрлерімен шұғылдандырады;

- дарын туыстан болатын қасиеттермен қатар, өлшеусіз еңбек пен үздіксіз жаттығу мен дайындықтың жемісі;

- адам нәтижелі еңбек етіп, дұрыс дем алып, жақсы өмір сүру үшін тән саулығына ерекше назар аудару қажет, яғни тәні саудың – жаны сау - әдістемелік қағидалары ретінде орын алады;

– гуманизм- қоғам игілігіне белсене еңбек етуге, еңбек адамына ілтипатпен қарауға үндейді;

- бір мінез - құлықтан басқа бір мінез - құлыққа ауысуына себепші болатын нәрсе - әдет болады, ал әдет деп мен белгілі бір әрекеттің жиі - жиі және ұзақ уақыт қайталануы;

- әдеттің арқасында жақсы мінез - құлыққа себеп болатын нәрсені мінез - құлқы жақсы адамдарға тән әрекеттер деп ұғынуы;

- әдеттенудің арқасында бізді жақсы мінез - құлыққа жеткізетін әрекеттер жақсы әрекеттер болып табылады;

- тиісінше еңбек ету денеге күш береді, ал шектен тыс артық немесе жеткіліксіз еңбек күшті қайтарады немесе әлсізді әлсіз халінде қалдырады;

- біз өзіміздің жан дүниемізді бір жағына ауытқып кетті деп тапсақ, біз екінші шетіне тән әрекеттерді жасаймыз және орташа мөлшерге жету үшін немесе соған жақындату үшін, сол әрекеттерді алдын - ала орындай береміз;

- рақатқа бөлейтін жаман істер белгілі бір уақыттан кейін қайткенде де азапқа апарып соқтыруға тиісті;

- тек қана білім тән болатын ақыл — парасат түрі басқа да өнерлерге ие болады. Бұл өнерлердің де екі түрі болады. Мұның бірінші түрі арқылы біз тек біліммен ғана танысамыз. Екінші түрі арқылы біз не істеуге болатынын және соны істеуге қабілетіміздің бар-жоғын біледі;

- тәрбиелеу дегеніміз - халықтардың бойына білімге негізделген этикалық ізгіліктер мен өнерлерді дарыту;

- үйрету тек сөзбен іске асырылады, ал тәрбиелеу білімге негізделген қасиеттерден туатын іс - әрекет жасау дағдысы;

– практикалық ізгіліктер мен практикалық өнерлер, адамдардың өздеріне тән әрекет жасау дағдысы- деп санауы *тәрбиелік қағидаларының* негізін қалайды.

Осы тұрғылардан қарағанда, әл- Фараби *еңбек теориясының негізін қалаушысы*, өйткені оның :

- тәрбиенің, оның ішінде еңбек тәрбиесінің теориясы- ғылымға негізделуі қажет;

- еңбектің өзі — өнер;

- еңбек тәрбиесі - өнерден туындайды, әрбір адамды еңбекке баулиды, еңбек шеберлігіне үйретеді. Олардың еңбек ету дағдысьн қалыптастырады;

- еңбек- өмір сүрудің негізі, адамзат тіршілігінің мәңгілік, табиғи шарты;

- адам еңбегі бағытталған нәрсенің бәрі еңбек заттары деп аталады;

- еңбек тәрбиесінің теориясында- еркін еңбек- адамның жан-жақты дамуы үшін маңызды;

- еңбек ету, сапалы болу,- адамгершілік, ақылдылық табиғаттан туындайды;

- адам - жер бетіндегі тірі организмдер дамуының ең жоғары сатысына көтерілген, еңбек құралдарын жасап, оларды өз қажетіне жарата білген, түсінікті сөз сөйлей білетін саналы ортаның мүшесі;

- адам еңбек ету нәтижесінде жоғары сатыға көтеріледі;

- оқу, тәрбие, білім алу, еңбек ету, ғылым адамы болу - адамгершілік және еңбек тәрбиесіне тығыз байланысты;

- таза еңбек, адал еңбек - тәрбиенің алғы шарты;

- тәрбие неден басталады – философияны меңгеру, білім-тәрбие алу, еңбекке үйренуден;

- үйрену, үйрету реттері - тәрбиенің, оның ішінде еңбек тәрбиесінің тарихи тағылымы, үлгісі болашақ ұрпаққа өнеге, тәлімі;

- жас ұрпақты еңбекке үйрету- еңбек тәрбиесін беретін адамды (ұстаздық ететін адамды) өте жоғары бағалауға алып келеді;

- тәрбие тағылымдарының ең маңыздысы - әрбір жеке адамды еңбекке тәрбиелеу;

- еңбексүйгіштік - еңбек ете білуге және еңбекке ынталы болуға тәрбиелейді;

- кімде-кім өзінің тіршілігі үшін, өзіне пайда келтіретін еңбекпен айналысса ғана нағыз - ел адамы бола алады;

- адамның өзін танымақтығы - еңбектің нәтижесі;

- ілімнің ғылымилылығы оның тәлімділігі - еңбекте;

- еңбек, тәрбие, оның ішінде еңбек тәрбиесі - адамның игілігі, бақыты үшін қолданылады;

- адамның игілікке жету жолдары - еңбек тәрбиесінің меселелеріне байланысты;

- адамның өмірлік іс-әрекеті, еңбек қана - адамды жануарлар дүниесінен бөліп, оқшау көрсетед;

- адамзат қоғамының өмір сүруіне ең керектісі - оның материалдық тұтыну қажеттері;

- еңбексіз- заң да, қоғам да ілгері дами алмайды;

- адамды адам еткен – еңбек;

- логикалық еңбектерде де - еңбек пен еңбек тәрбиесінің даму элементтері кездеседі;

- медицина саласын дамыту - «таза» еңбектің жемісі;

- пайдалы қоғамдық еңбекті (тіршілік - еңбегі) дамыту - өмір сүрудің құралы;

- білім алу мен оқу еңбегі - пайдалы еңбек;

- еңбек, әрбір қоғамдық құбылыс ретінде өзгеріп отырады, еңбек - еңбек тәрбиесінің мазмұны мен мәнін береді;

- тәрбиенің, әрбір қоғам кезіндегі әлеуметтік мәні - еңбек тәрбиесінің теориялық негізі;

- еңбектің, еңбек тәрбиесінің ғылыми негізі - оны өмірде қолдану тәжірибесі болып саналады деген тұжырымдары осының дәлелі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Дербісәлиев Ә. «Әбу Насыр Әл – Фараби. »// Жалын. - 1987. №1. - Б. 66-68

2. Мамандыққа кіріспе, Оқу құралы, Шымкент,Нұрлыбейне, -2011 – 206б

3. Пошаев Д. Қ. Оңтүстік топырағының Ұлы дидактары ,Оқу құралы – Шымкент, 2015 -91б.

4. Жусанбаева Г. «Әбу Насыр Әл – Фарабидің халыққа білім беру жүйесін құруға қосқан үлесі. »// Қазақстан тарихы. - 2004. -№11. - Б. 49

5. «Философиялық трактаттар» Орысшадан ауд. Қ. Сағындықов, М. Жанғали және М. Ишмухамедов. - Алматы: Ғылым, 1973. -448 б

Мусакулов Кусан Толендиевич
Доктор философии (PhD)
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
г. Шымкент

Тулепов Лесбек Абдешович
Доктор философии (PhD)
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
г. Шымкент

КАЗАХСКОЕ НАРОДНОЕ ДЕКОРАТИВНО - ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ БАКАЛАВРОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. В статье раскрываются потенциальные возможности учебной дисциплины «Казахское декоративно - прикладное искусство» в процессе подготовки бакалавров профессионального обучения и её роль в эстетическом и художественном образовании. Раскрыто значение народного орнамента в жизни казахского народа. Рассматриваются отдельные методические приёмы обучения студентов различны видам народных художественных ремёсел.

Ключевые слова: казахское декоративно - прикладное искусство, бакалавры профессионального обучения, подготовка.

Түйін. Мақалада кәсіптік білім бакалаврларын даярлау процесінде «қазақ өнері мен қолөнері» пәнінің мүмкіншіліктері және оның эстетикалық және көркемдік білім берудегі рөлі көрсетілген. Ұлттық ою-өрнектің қазақ халқының өміріндегі маңызы айтылады. Студенттерге халықтық қолөнердің әртүрлі түрлерін үйретудің жеке әдіс-тәсілдерін қарастырылады.

Түйінді сөздер: Қазақ өнері мен қолөнері, кәсіптік білім беру, оқыту бакалавры.

Annotation. The article reveals the potential opportunities of the discipline “Kazakh arts and crafts” in the process of preparing bachelors of vocational training and its role in aesthetic and artistic education. The significance of folk ornament in the life of the Kazakh people is revealed. We consider individual teaching methods for teaching students different types of folk art crafts.

Keywords: Kazakh arts and crafts, bachelors of vocational education, training.

Казахское народное декоративно-прикладное искусство является одним из древнейших видов художественной деятельности кочевого народа, средством эстетического осмысления действительности, отражения взглядов и мировоззрения казахов, удовлетворения утилитарных и эстетических потребностей. В течение веков и тысячелетий казахским народом накоплен бесценный опыт производства различных традиционных прикладных изделий народных художественных ремёсел, связанных с подвижным скотоводством, обработкой продуктов животноводства, дерева, растительного сырья, металлов. Кочевники Великой степи занимались изготовлением войлочных изделий, вышивкой, ткачеством, плетением, тиснением по коже. Они так же были искусными ювелирами, кузнецами, резчиками по кости и дереву, изготовителями изделий из меха.

Народные ремёсла казахов условно регламентировались на мужские и женские, хотя в изготовлении предметов домашнего обихода мог участвовать любой трудоспособный член семьи. Такая регламентация связана с необходимостью приложения физических сил к изготовлению объектов труда. Обработкой дерева, кожи, кости, рога, камня, скорняжничеством, тиснением, кузнечным и ювелирным делом занимались мужчины. Убранством жилища, ткачеством, швейным делом, обработкой шерсти и войлока, ткачеством и ковроделием, вышивкой и плетением циновок – женщины. Однако там, где требовалась значительная физическая сила, например, при изготовлении войлочных изделий, участвовали и мужчины (Оразбаева Н. А. [1], Джанибеков У. [2], Маргулан А. Х. [3], Жолдасбекова С. А. [4] и др.).

Великий философ, поэт, композитор, мыслитель и просветитель казахского народа Абай (Ибрагим) Кунанбсев, рассуждая о гуманистической основе народных ремёсел казахов, указывал на проявление в них талантливости народа. Говоря о народных мастерах, называемых в народе шебер, исмер и уста, Абай подчёркивал уважение, которым они пользовались у современников. Безвестные мастера, создавая удобные и полезные орудия труда, инструменты и предметы домашнего обихода, служили для общества образцом для подражания, символом трудолюбия. Поскольку изделия народных умельцев несли в себе пользу и красоту, украшали жизнь**,** то и сами мастера воспринимались как воплощение физической и духовной красоты. Им приписывали такие нравственные черты, как совестливость, вежливость, предупредительность, ум, образованность. Такое отношение обязывало

народных мастеров добросовестно трудиться. Абай утверждал, что мастеров уважали не только за их талант и умение, но и как воспитателей подмастерьев, передачу опыта подрастающему поколению [5].

В актуальных и сегодня для современников «Словах назидания» Абай призывал народ овладевать знаниями и перенимать культуру передовых народов, чтобы избавиться от нищеты, бесправия и невежества... Так, во «Втором слове» назидания Абай призывает к необходимости овладения умениями и навыками «трудиться в поте лица», а не заниматься хвастовством и гордостью за свой род, чувствуя своё превосходство без основания на это.

В «тридцать третьем «Слове» мудрец пишет: «Чтобы жить в достатке, надо учиться ремеслу». Ремесленника, владеющего основами мастерства, Абай считал лучшим из казахов, но предостерегал от пороков, которые могут его погубить [6].

Процесс обучения бакалавров профессионального обучения дисциплине «Казахское декоративно - прикладное искусство» способствует решению важнейших задач, стоящих перед образованием Республики Казахстан. В их числе: формирование интереса к культурному наследию казахского народа, эстетической культуры, развитие художественного и эстетического вкуса, художественных и творческих способностей, эстетического восприятия действительности, духовных потребностей, активизация художественно-творческой деятельности (Амиргазин К. Ж., Асылханов Е. С., Байметов Б. Б., Буркитбаев Т. С., Ералин К**.,** Кисимисов Е. Т., Магомедова П. Н.).

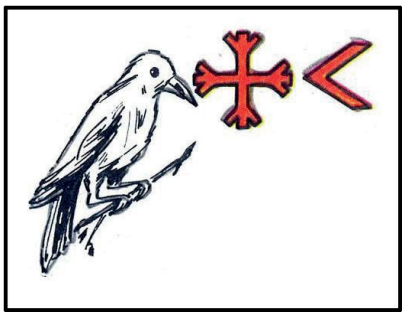
Занятия народным декоративно-прикладным искусством располагают неограниченными возможностями осмысления студентами ценностей народного художественного опыта, мудрости, характера и образа жизни, мыслей и чувств, основанных на гуманистических принципах.

От занятия к занятию студенты усваивают, что предметы казахского народного художественного ремесла являются ценными историческими памятниками, по которым современники могут судить не только в жизни и быте людей, но и о художественном направлении времени. Казахстанский исследователь Т. С. Буркитбаев, объясняя интерес, проявляемый в настоящее время к народному декоративно - прикладному искусству казахского народа, подчёркивает, что это «не просто дань уважения к культурным традициям предков, а стремление к их сохранению» [7].

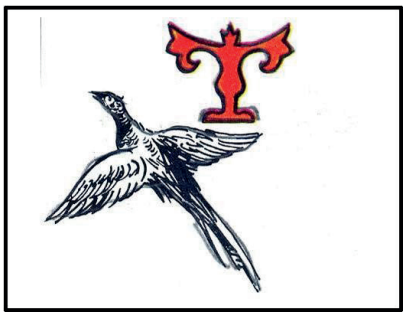
Студенты наглядно видят, что все предметы казахского народного декоративно – прикладного искусства украшались орнаментом, причём орнаментальные мотивы соответствовали форме и материалу украшаемого предмета, составляя с ним единство содержания и формы. Они убеждаются в неоценимой роли орнамента в культурном наследии казахов. Подтверждением тому служит мнение казахстанского философа Г. Ибрайшиной, которая, рассуждая о языке казахского орнамента, утверждает, что в каждой из мировых культур есть какой-то один вид искусства, наиболее полно представленный, наиболее характерный и характеризующий ту или иную этническую выраженность. В казахской культуре таким видом искусства автор называет искусство орнамента, считая его основным языком декоративно – прикладного искусства. Средством сжатого и краткого обозначения мира. Древнейшим логическим, формальным языком, несущим определённую информацию и выполняющим многообразные функции...«Устойчивость орнаментальных форм является как бы фокусирующим элементом на фоне всего художественного творчества народа» [8].

На становление и развитие казахского орнаментального искусства влиял образа жизни древних кочевых племен. Искусство орнамента «по праву можно назвать летописью казахской этнической культуры, - считает А. Ч. Салкынбекова, - прекрасно отражает богатство и красоту родного края, образный мир казахов. Стилистические особенности орнаментального искусства тесно переплетаются с культурой народа, восприятием прекрасного и национальной спецификой» [9].

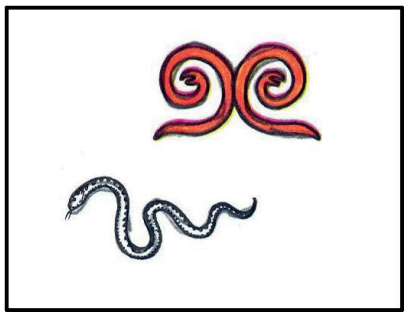
На рисунке 1 показаны примеры стилизация природных мотивов казахского орнамента, выполненные В. М. Гряниковой [10] и А. Д. Райымкуловой [11], дающие наглядное представление об их трансформации.

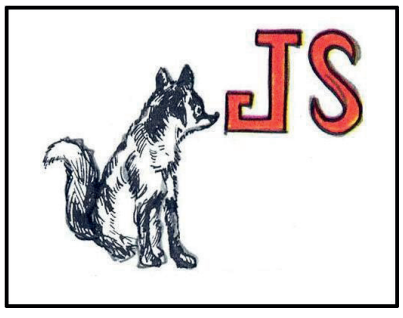
Воронья лапа, клюв

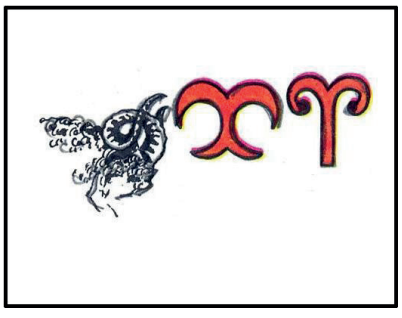
Птичьи крылья

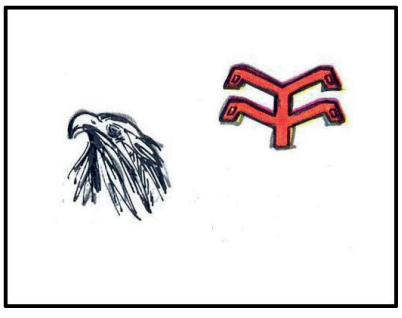
Змейка

Собачий хвост

Бараний рог

Голова орла

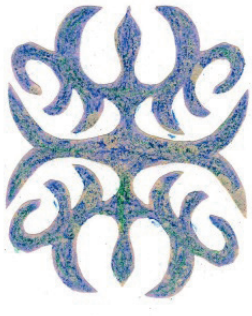

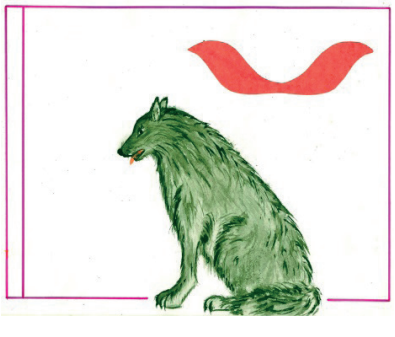

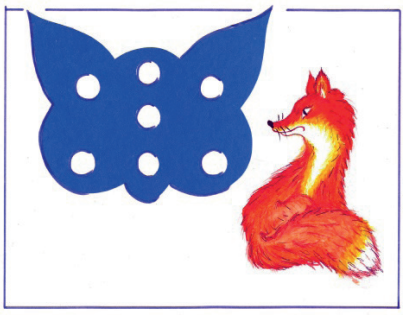

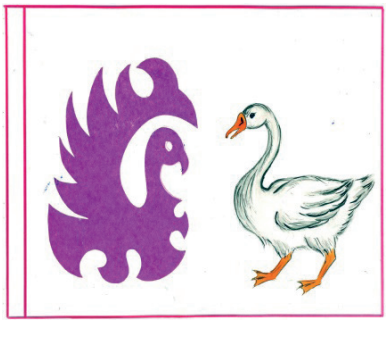
голова лошади

тигр

оленьи рога

волчьи уши

голова лисы

гусь

Рис 1. Стилизация природных мотивов (по В. М. Гряниковой и А. Д. Райымкуловой).

В ходе лекций, бесед, презентаций студенты знакомятся с технологиями и различными художественными техниками обработки различных материалов. Например, с технологиями войлочного производства. Они узнают, что войлок являлся самой необходимой продукцией в быту казахов. Им покрывали юрту, утепляли стену, застилали ее пол. Из войлока делали жабу – попоны и тебіңгі – потники под седла для коня, детали для вьючного седла верблюда, тоқым – подстилки, әбдіреқап –различные чехлы для сундуков, аяққап – настенные сумы для посуды, предметы одежды - кебенек – плащи, қалпақ - шляпы, байпақ – чулки типа валенок и другие изделия.

Традиционными предметами казахского кошмаваляния являются: киизы, текеметы, сырмаки, сырдамалы, тускиизы. Для формирования у студентов целостного представления о данных видах народных ремёсел обучение можно проводить с помощью опорной схемы войлоковаляния. (рис. 2)

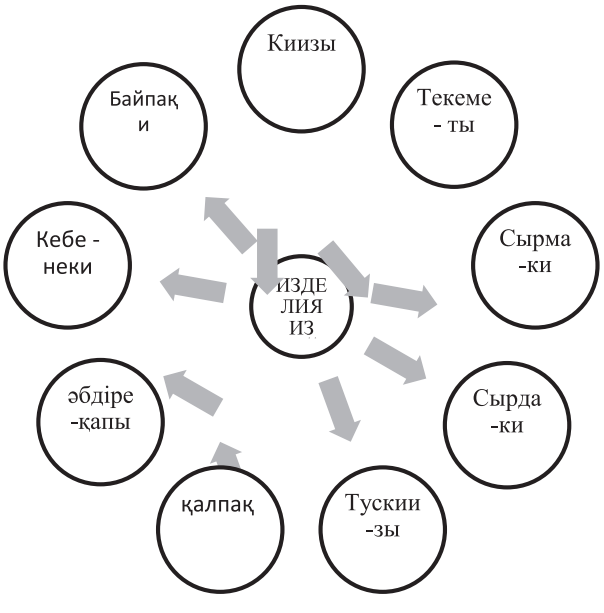

Рис. 2 Опорная схема для ознакомления студентов с изделиями в технике

Преподавателями КазАТК им М. Тынышпаева А. У. Рахимовой и Л. Т. Курманбаевой в статье «Народные ремёсла казахов» описаны традиционные изделия казахского кошмоваляния. В их числе:

✓ кииз - войлок гладкий, по обыкновению из белой или серой шерсти, шел на покрытие юрты, хозяйственные нужды; - текемет - кошма постилочная, получаемая путем вваливания рисунков из окрашенной не пряденой шерсти на полуготовую основу, свертываемую вместе с циновкой в рулон, который неоднократно поливался горячей водой и катали ногами и предплечиями рук;

✓ сырмак, сырдамал – полотнища постилочные, изготавливаемые по обыкновению путем нашивания на первооснову двух разноцветных, но одинаковых рисунков, вырезанных из тонкого войлока;

✓ сырдак – полотнище постилочное, вышитое по войлоку разноцветными шерстяными нитями;

✓ тускииз – ковры войлочные настенные. Аппликация по войлоку бархатом, вырезанным в виде орнаментальных рисунков двух цветов. При этом фоном для первого рисунка служат остатки от второго, или наоборот.

Опыт показывает, после усвоения теоретических знаний, начальным этапом изучения студентами технологических и художественных особенностей любой из описанных выше техник, применяемых в изделиях казахских народных ремёсел, предшествуют лабораторно – практические занятия, на которых студенты осваивают технологические особенности войлоковаляния с помощью простейшего, доступного оборудования, материалов и соблюдения элементарных правил безопасности труда.

Например, для практического освоения традиционного ручного способа изготовления войлока в технике *мокрого валяния шерсти* на мини – образце создания войлочного полотна, понадобятся: обычный стол и стул; обычная клеёнка для стола; бамбуковый или резиновый коврик (можно заменить куском жесткого ковролина , т. е. коврового напольного покрытия, или воздушно-пузырчатой плёнкой) для валяния шерсти; полотенца, скатанные в валики (для укладывания вокруг коврика); ёмкости с холодной и горячей водой; электрический чайник для получения горячей воды; кусок мыла, содержащего растительные масла или детское мыло.

Для соблюдения в помещении учебной (учебно – производственной) мастерской санитарно – гигиенических норм под рабочий стол можно постелить старое полотенце или любую другую мягкую хлопчатобумажную гигроскопическую ткань, обладающую высокой всасывающей способностью.

Суть техники мокрого валяния заключается в использовании водно-мыльного раствора для уменьшения трения между шерстяными волокнами под воздействием горячей воды или пара и щелочи, за счёт чего волокна смешиваются и сваливаются между собой.

После практического освоения базовых навыков изготовления войлока студенты могут создавать как плоские декоративные изделия в традиционном национальном или современном стиле (гобелены, ковры, панно), так и объёмных или полуобъемных форм (сумки, шапки, кошельки, предметы одежды, интерьера и другие бытовые предметы).

Практические работы студентов по любому виду ДПИ оценивались по следующим критериям:

1. Композиционное решение.

2. Уровень владения художественной техникой и средствами художественной выразительности.

3. Единство содержания и формы.

4. Колорит и цветовая гармония.

5. Соответствие художественного образа изделия пластическим свойствам и фактуре материала.

6. Декоративность, выразительность формы, пропорций, конструкции.

7. Умение выделить композиционный центр, показать соподчинённые детали и доминанту.

8. Оригинальность решения.

Таким образом, обучение студентов казахскому народному декоративно-прикладному искусству способствует творческому развитию студентов. Базируясь на знаниях, умениях и навыках, полученных ими при изучении рисунка, живописи, композиции, цветоведения, студенты закрепляют, расширяют и творчески применяют их в процессе художественной обработки различных материалов. Знакомятся со спецификой казахских народных художественных ремесел. Изучают традиционные конструкции и формы предметов декоративного искусства в зависимости от пластических свойств и фактуры различных материалов, влияющих на технологию их художественной обработки. В процессе овладении техникой и технологией различных видов декоративного искусства расширяется кругозор студентов. Растёт профессиональное мастерство. Развиваются творческие способности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Оразбаева Н. А. Народное декоративно-прикладное искусство казахов.
– Ленинград: Аврора, 1970. - 207 с.

1. Джанибеков У. Культура казахского ремесла. . – Алма – Ата. - Өнер, 1982. - 144 с.

2. Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство: в трех томах. - Алматы: Өнер. - Т. 1, 1986; Т. 2,1987; Т. 3,1994.

3. Народные ремёсла: Учебное пособие. . С. А. Жолдасбекова, А. Ш. Изтилеуова, А. И. Ыскак, А. Д. Райымкулова, М. А. Кубенов. Под ред С. А. Жолдасбековой. - Астана: Фолиант, 2013. -264 с

4. Абай Кунанбаев. Собрание сочинений (в одном томе), Москва,Изд. Художественной литературы. - 1954. 416 с.

5. Абай (Ибрагим Кунанбаев). Слова назидания. Алма-ата: Жалын, 1983. 160 с.

6. Буркитбаев Т. С. Народное декоративно-прикладное искусство как средство эстетического воспитания детей младшего школьного возраста : на примере использования орнаменталистики : диссертация . . . канд. пед. наук : 13. 00. 02. - Туркестан, 2008. - 160

7. Ибрайшина Г. Язык казахского орнамента //Мысль. - № 2,2007. - с 64.

8. Салкынбекова А. Ч.,Айкожина А., Хусейнова С.,Карибжанова Е. А. Истоки происхождения и особенности казахского национального орнамента //Технология в школе- №10 , 2005. – С. 34-46.

9. Гряникова В. М. Ознакомление школьников с казахской национальной одеждой. //Школа и производство. -№6,1990. - с. 57.)

10. Райымкулова А. Д. Түксіз кілем тоқудың әдістемесі. - Алматы, 2007. -152 с.

ӘОЖ 373. 21(574)

Нигметжанова Гулназым Кудайбергеновна
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті
Қазақстан, Өскемен қ.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛА – ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТІСІ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ СУБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Түйін. мақалада мектепке дейінгі бала – субъект ретінде қарастырылуы, қарастырған ғалымдардың тұжырымдамалары мен анықтамалары келтірілген. Бала тұлғасын субъект ретінде қалыптастыруда дамытушы ортаны ұйымдастыру және топтық жұмыстарды жүргізу маңыздылығы жайында баяндалады.

Түйінді сөздер: мектепке дейінгі бала, объект, субъект, даму, субъектілік.

Резюме. В статье представлены концепции и определения ученых, рассматриваемых в качестве дошкольника-субъекта. Описана важность организации среды развития и групповой работы в формировании личности ребенка как субъекта.

Ключевые слова: дошкольный ребенок, объект, субъект, развитие, субъективный.

Summary. The article presents the concepts and definitions of scientists considered as a preschool subject. Описана важность организации среды развития и групповой работы в формировании личности ребенка как субъекта. The importance of organizing the development environment and group work in shaping the personality of the child as a subject is described.

Keywords: preschool child, object, subject, development, subjective.

Бүгінгі заманда батыстық парадигма бойынша жастардың ұтымды, өздері үшін пайдалы өзара әрекеті өздері үшін пайдалы өзара әрекет пен өзара қатынас жасауы барынша құпталады. Ал қазақ халқы жас ұрпағынан бауырмалдық, жанашырлық, имандылық сияқты рухани адамгершілік қасиеттермен сипатталатын ізгі қатынас күтеді [Ерментаева А. Р., // Ғылыми-әдістемелік журнал. Педагогика және психология. Абай атындағы ҚазҰПУ. 3(36)2018. Алматы: 2018ж, 17-23б].

Мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту мәселесі ұлттық даму стратегиясымен тығыз байланысты мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі болып табылады. Бала - біздің болашағымыз. Олай болса, мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқыту баланың ғана емес, еліміздің де жарқын болашағының кепілі. Ол - үздіксіз білім берудің алғашқы деңгейі. Сондықтан, мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытудың негізгі мақсаты – баланың жеке басының қалыптасуы мен дамуы болып отыр [Бабунова Т. М. Дошкольная педагогика, 2012. 208 с.].

Тұлғаның субъект екенін танытатын қасиеттердің бірі – дербестік, еркіндік.

Субъектілікті дамытуда кімді болмасын – баланы да, ересекті де субъект ретінде танып, өзара әрекет пен өзара қатынас жасаудың ерекше тұрғылары, әдіс-тәсілдері мен құралдары қазақтың халықтық педагогикасы мен ұлттық психологиясының бай арсеналын құрайды. Бұл халықтың бала тәрбиесіне, жастардың өнегелі болуына қатысты байыптап ақыл айту мәнерлері; жас өскінге деген талап-тілектерін өздерінің, басқалардың үлгілі іс-әрекеттері және өнегелі мінез-құлықтарымен сәйкестендіруі; айтар ойларын сараптап, салмақтап барып, маңайындағы адамдардың жанына, шымбайына батырмай, әдеппен және емеурінмен мақал-мәтел, өлеңтақпақ пен жыр арқылы білдіруге және соның түп негізін дәл тауып, аңғара қоюға икемділіктері; өздеріне және басқаларға құптау мен қолдау көрсетулерінің ішкі жан-дүниені баурап, дем беретіндей рухтандырғыш әсер-күштілігі; мадақтау мен жазалауды тікелей формада емес, жанама түрде қисынды етуі; кіна арту, жазғыру мен тигізіп айтуының жалпылама, астарлы болуы; иландыру, еліту, әсер ету мен үйрету әрекеттерінің тереңдігі, қарқындылығы және психологиялық ықпал ретіндегі қуаттығы сияқты өзара әрекет пен өзара қатынасының темірқазығы болатын ғасырлар бойы тірнектеп жинаған рухани мұралары болып табылады. Тұлғаның субъектілік мәдениетті меңгеруін қамтамасыз ететін ерекше ғибраттық психотехникалары деп біз анықтайтын осы әлеуметтік-психологиялық әдіс-тәсілдер қазақтардың «Адам бол!» дейтін философиялық-этикалық қағидасын жүзеге асыруға бағытталады.

Субъектілік даму ақыл-ой, зияттылық тұрғысынан дамумен тығыз байланысты болатыны белгілі. Адамның тұлғалық және шығармашылық әлеуетінің сарқылмас қайнар көзі үнемі субъектілік ұстаным болып табылады. Адамзат тарихында субъектілік мәселесі әрқашан өзекті. Тұлғаның субъектілік қасиеттерін дамыту туралы тұжырымдамалар көп. Бірақ арнайы ұйымдастырылмай, нақтылы жоспар, басшылық жасалынбай субъектілікті дамыту нәтижесі жақсы болмайды. Субъектілік даму арнайы ұйымдасты-

рылған мақсат-бағдарлы процесс болуы қажет.

Мәселен, субъектілік қасиеттердің құрамына кіретін мақсаткерлік, белсенділік, жігерлілік, жауапкершілік, намысқойлық, дербестілік, батылдық сынды ерік, адамгершілік сапаларын қазақ халқына тән ұлттық мінез бітістері ретінде қазіргі замандағы қазақ психологиясын зерттеушілердің көш бастаушысы Қ. Б. Жарықбаев анықтағанды. С. Темірбековтің де қазақтарға тән басты сипаттар деп көрсеткен мобильділік, еркіндік сезімі мен өмір сүру ортасының құбылмалы жағдайына бейімделу мүмкіндіктерінің аса жоғары болуы оларды субъект ретінде сипаттайды [Ерментаева А. Р., 2007. 122 б].

Алғашқы рет субъект ұғымы тұлға болмысына орай енгізген психолог С. Л. Рубинштейн болған. Ол 1922 жылы шығармашылықтағы дербестік қағидасын қорытып, одан кейін субъектілік-іс-әрекеттік тұжырымдамасын анықтаған. Ол постулаттық тұжырым: адам субъект болып дүниеге келмейді, субъект болып, дамып жетіледі. Демек, субъект-аса жоғары белсенділік, біртұтастық,жүйелілік, автономдық деңгейіне жеткен адам. Тұлғаның субъект дәрежесіне жетуі үшін үнемі қозғалыста болуы қажет деп түсіндіреді келесі психолог К. А. Абульханова. Ол «. . . кез келген тұлға іс-әрекет субъектісі бола алмайды», - деп жазады. К. А. Абульханова қайшылықтарды шеше алудағы мүмкіндіктерді субъект категориясының анықтауышы ретінде ұйғарады. Тұлғаның өзіне деген құнды және ортаға қатысты рухани-адамгершілік қатынастарын анықтайтын қасиеттер - белсенділік, дербестік, жауапкершілік, шығармашылдық және т. с. с. субъектілік ұстанымның құраушылары болып табылады. Осы қасиеттерге бағдарлап жұмыстар ұйымдастырылса, субъектілікті дамытуға болады [Ананьев Б. Г., 1980. с. 300-310].

Жеке тұлғаға бағытталған білім беру парадигмасында бала-субъект ретінде қарастырылады.

Бала іс-әрекетте дамитыны жалпыға мәлім. Балалар әрекеті толық және әр түрлі болған сайын, оның дамуы соғұрлым табысты және оның табиғатына ықпал етіп, бала үшін аса маңызды болып келеді. Көптеген ғалымдардың пікірінше, қарқынды интеллектуалдық, эмоциялық-тұлғалық дамуы, оның құрбы-достарының әл-ауқаты мен әлеуметтік мәртебесі балалар әрекеті субъектісінің ұстанымын меңгерумен байланысты болы келеді деп түсіндіреді.

Д. И. Фельдштейн [Фельдштейн Д. И., 1999]: «субъект – субъект ретінде балалармен қарым–қатынасын құру кезінде баланың бастапқы ұстанымдарын анықтау және бала – бұл субъект екенін ескере отырып, балаға ересектердің ықпалдарына бағытталған объект ретінде қарау маңызды».

Субъект-шындықты тану және қайта құру көзі ретінде индивид немесе топ. Психологияның категориялық жүйесінде субъект субстанциялық психологияның сипаты бар. Тұлға субъектілігі оның қызметі, қарым-қатынасы, өзіндік сана негізінде көрініс табады. Субъект мақсатты, біртұтас, еркін, дамушы тіршілік (В. А. Петровский).

Субъектілік – бұл адамның өзін тануы, саналы таңдау жасау, өз іс-әрекеттеріне есеп беру, өз болмысының стратегиясы болу, өз «мен» концепциясының басқа адамдармен байланысын ұғыну қабілеті. Н. Е. Щурковтың айтуынша, бұл қабілет баланың рухани күш-жігері процесінде және әлеуметтік өмірде қалыптасады. Педагогтар оны дамытуда алдыға міндет етіп қойса, мақсатты түрде тәрбиелеу процесі жүргізіледі [Щуркова Н. Е., 2000].

Ерментаева А. Р. зерттеуінде тұлға субъект ретінде мақсаткерлікпен сипатталады. Субъектілік тұрғыдан алға қойылатын мақсат қашан да ерікті, еркін, дербес болмақ. Олай болса, дербестік субъектінің маңызды бір қасиеті болып табылады. Дербестік өзекті болғанда ғана тұлға өз өмірінің билеушісі бола алады. Дербестік негізінде субъект іс-әрекеті, қарым-қатынасы креативтілікпен жетілдіріледі. Ал, ең бастысы, субъектінің өзіне құнды қатынасын және қоршаған ортаға қатынасының рухани-адамгершілік негізге тіректелуін де оның дербестігі, еріктілігі анықтайды. Сонымен қатар дербестік қасиет тұлғаның көптен бірін ғана таңдап, таңдалған объект пен өз субъектілігіне құнды қатынас таныту мүмкіндігін білдіреді [Ерментаева А. Р.,//Ғылыми-әдістемелік журнал. Педагогика және психология. Абай атындағы ҚазҰПУ, 3(36) 2018, 17-23б].

Л. С. Выготский тұжырымдамасына сүйене отыра мектепке дейінгі балалық шағындағы мінез-құлық субъектісі ретінде санасыз мінез-құлықтан саналы мінез-құлыққа өтуі, жаңа субъектілік қасиеттерге мен мінез-құлықтың жаңа тәсілдерінің пайда болуына қарай жүзеге асырылады деп болжауға болады.

Танылмаған мінез-құлықтан саналы мінез-құлыққа көшу баланың мәдени-тарихи тәсілдерді оқыту және іс-әрекет арқылы меңгеруі нәтижесінде жүзеге асырылады.

Л. С. Выготский бойынша баланың мінез-құлық субъектісі ретінде даму моделі танылмаған субъектіден саналы субъектіге дейін жүзеге асырылады. Жетекші психикалық процестер – баланың мінез-құлық субъектісі ретінде даму механизмдері төмендегідей:

– ерте жаста – қабылдау;

– мектепке дейінгі жаста – ес, жады;

– мектепке дейінгі балалық шақтың соңына қарай (7 жас) – ойлау.

Л. С. Выготскийдің идеяларын жалғастырушылар, оның шәкірттері А. Н. Леонтьев, А. В. Запорожец, П. И. Зинченко, П. Я. Гальперин, Л. И. Божович, баланың шындықты тануға және оны меңгеруге ұмтылысының субъектісі ретінде мектепке дейінгі баланың дамуының қозғаушы күші ретінде анықтайды. Баланы іс-әрекет субъектісі

ретінде зерттеудегі мәселелер іс-әрекеттің жеке мәндерін, оның себептерін, құрылысы мен заттық іс-әрекеттің қалыптасуын (бағдарлы және атқарушы бөлім) құрайды [Выготский Л. С., 1983. 368 с.].

Д. Б. Эльконин позициясы бойынша баланың әрекет субъектісі ретінде дамуы іс-әрекеттің мотивациялық жағын игеруден операциялық-техникалық; бірлескен іс-әрекеттен дербес іс-әрекетке дейін жүзеге асырылады. Баланың психикалық қызметінің нақты мазмұны мен нақты құрылымы практикалық іс-әрекеттің субъектісі ретінде тұтас жеке тәжірибеде қалыптасады – бұл субъектінің дамуындағы маңызды заңдылық.

Д. Б. Элькониннің тұжырымдамасына сүйене отырып, баланың әрекет субъектісі ретінде дамуының негізгі бағыттарын бөліп көрсетуге болады:

1 жас: бала – эмоционалдық қарым-қатынас субъектісі;

2 жас: бала – пән қызметінің субъектісі;

3 жас: бала – дербес қызмет субъектісі;

3-5 жас: бала-әлеуметтік қатынастар және ойын әрекетінің субъектісі (іс- әрекет пәні – ересек адам); бала - адам әрекетінің мағынасын түсіну және игеру субъектісі;

5 жас: бала – қоғамдық әрекетінің субъектісі;

6-7 жас: бала – өмірді бастан кешіру, уайымдау және оқыту (таным) субъектісі [Эльконин Д. Б., 2007, 194 с].

Н. Е. Щуркованың пікірі бойынша, баланың өзін-өзі сезінуіне шарттары төмендегідей:

– «мен» концепциясының еркін көрініс табуы;

– «Мен»-нің басқалармен диалогқа кірісуі;

– өз әрекеттерінің салдарын алдын ала көруі;

– еркін таңдау жасау;

– нәтижені бағалау, жаңаны жоспарлау.

Н. Е. Щуркова [Щуркова Н. Е., 2000] қазіргі заманғы педагогикалық технология педагогтың балаға тұлғалық бостандығы мен әлеуметтік-мәдени норманы үйлесімді сәйкестендіретін қарым-қатынастарды тәрбиелеу мақсатында оның әлеммен өзара іс-қимылы контексінде әсерінің ғылыми негізделген кәсіби таңдауы болып табылатынын атап өтті. Негізгі педагогикалық ықпал баланы субъект позициясына ауыстыру болып табылады.

Сондықтан, білімді меңгеруде, педагогтердің алдында баланы белсенді әрекет субъектісі позициясына қою, топтың күнделікті өмірін қызықты істермен, мәселелермен, идеялармен толықтыруға, әр баланы мазмұнды қызметке қосуға мүмкіндік беретін педагогикалық ықпал ету тәсілдерін табу міндеті тұрды.

Баланың өзін-өзі дамыту жетістігін қамтамасыз ететін дамыту ортасын ұйымдастыру, топтағы пәндік кеңістік ортаны дамыту жұмыстары балаларды мазмұнды қызметке қосу үшін топтарда орталықтар құрылған, яғни арнайы жағдай ұйымдастырылған, ол балаларды өз бетінше әрекет етуге итермелейді, әр түрлі қызмет түрлеріне қызығушылығын арттыруға ықпал етеді:

1. Сюжеттік рөлдік ойын орталығы.

2. Кітап бұрышы мен барлық ойындар, тіл дамыту және баланы оқу мен жазуды меңгеруге дайындау үшін құрал-жабдықтар, сауаттылық орталығы. Мұнда театрландырылған ойындар да енгізіледі.

3. Ғылым орталығы, оған табиғат бұрышы және балалардың эксперименті мен тәжірибелері үшін тиісті жабдықтар мен материалдар кіреді.

4. Құрылыс-конструктивтік ойындар орталығы, онда схемалары бар альбомдар, суреттер, құрылыс материалдары, конструкторлар орналасқан.

5. Математика орталығы, оған қызықты математикалық материалдар (тапқырлыққа, логикалық есептер, өнертапқыштар және т. б.) кіреді.

6. Өнермен танысу бойынша материалдар, өнер заттары, балалардың бейнелеу қызметіне арналған материалдар мен жабдықтар орналасқан.

7. Өнер орталығы.

Орталықтар бір-бірінен ірі немесе ұсақ жиһаздармен, стеллаждармен, сөрелермен бөлінген, әрбір орталықтың жеке есігі бар. Әр түрлі жастағы топтардың тәрбиешілері үй-жайдың ерекшеліктерін, бағдарламалық міндеттердің ерекшелігін, балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, мазмұнды кеңістік ұйымдастырады [Свирская Л., Детский сад. Управление. - №11. 2003].

Топтардағы дамытушы ортадағы өзгерістерге байланысты, баламен қарым-қатынастың қандай формаларын таңдау, байытылған дамытушы орта жағдайында оның белсенділігін таңдау, баланың өз мүдделері мен мүмкіндіктеріне, өзін-өзі тануға ұмтылысына қарай ойнауы, ересектердің қалауы бойынша емес, өз еріктері бойынша, оның назарын тартқан ойын материалдарының ықпалымен айналысуы, бұл процесс стихиялық емес, мақсатты болуы үшін қарастырылған [Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020-шы жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. http://www. edu. gov. kz].

Мұндай жұмыстарды өткізудің мақсаттарымен, міндеттерімен, құрылымымен және әдістемесімен танысқан соң, балалармен жұмыстың мұндай нысаны оларға қай жерде, кіммен және немен айналысқысы келетінін таңдау құқығын беретіндігін, дербестікті тәрбиелейтін, балалар арасындағы ынтымақтастықты дамытатын, балаларды өз қызметін жоспарлауға үйрететін, қызметтегі субъектілік ұстанымның дамуына ықпал ететін екенін көре аламыз.

Осылайша әр түрлі жастағы топтарда топтық жиындарды сынақтан өткізу шешіліп, кейіннен топтық жинау өткізудің әр түрлі нұсқалары әдістемелік сағатында топтық жиын ұйымдастыру

және өткізу бойынша тәжірибе алмасу болды. Олай болса, топтық жиындарды ұйымдастыру мен өткізуді біз балалардың әртүрлі қызмет түрлерінің субъекті позициясын меңгеруі үшін педагогикалық жағдай жасау тәсілі ретінде қарастырамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ерментаева А. Р. Студенттердегі психологиялық даярлықтың құрылымдық-функционалдық үлгісі. // Ғылыми-әдістемелік журнал. Педагогика және психология. Абай атындағы ҚазҰПУ. 3(36)2018. Алматы: 2018ж, 17-23б

2. Бабунова Т. М. Дошкольная педагогика: учебное пособие / Т. М. Бабунова. - М. : ТЦ Сфера, 2012. – 208 с.

3. Ерментаева А. Р. Субъектілікті дамыту тренингі. – Өскемен, 2007. – 122 б

4. Ананьев Б. Г. О человеке, как объекте и субъекте воспитания. // Избранные психологические труды в 2-х томах. Т. 1. - М. : Высшая школа, 1980. - с. 300-310.

5. Фельдштейн Д. И. Социальное развитие в пространстве – времени Детства. М., 1999.

6. Щуркова Н. Е. Новое воспитание. М., 2000.

7. Выготский Л. С. Проблемы развития психики / Под ред. А. М. Матюшкина. Собр. соч. : В 6 т. – Т. 3. – М. : Педагогика. – 1983. – 368 с.

8. Эльконин Д. Б. Детская психология: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Под ред. Эльконина Б. Д. ; 4-е изд. - Москва: Издательский центр «Академия», 2007. — 194 с

9. Свирская Л. Групповой сбор – время и место для формирования компетентностей. //Детский сад. Управление. - №11. – 2003.

10. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020-шы жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. http://www. edu. gov. kz

Оразбаева Фаузия Шамсиқызы
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қаласы

Құрманбаева Шынар Қапантайқызы
педагогика ғылымдарының докторы, профессоры
Л. Гумилев атындағы Евразия Ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қаласы

ТЕХНОЛОГИЯ – БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДЫҢ КЕПІЛІ

Түйін. Бүгінгі заман талаптарына сәйкес белсенді және бәсекелестікке қабілетті, интеллектуалды жеке тұлғаны қалыптастыруда педагогикалық технологиялардың маңызы зор. Педагогикалық технологиялар арқылы тілді оқытудың мақсаты – нәтижеге бағдарланған білім беру.

Мақалада оқушыларды өз бетімен ізденуге, тақырыпқа сәйкес проблеманы тауып, оны шеше білуге жетелейтін проблемалық оқыту технологиясы жан-жақты талданып, оның маңызы мен ерекшелігі, тиімділігі мен өзектілігі сөз болады. Проблемалық оқыту технологиясы білім алушының креативтік ойлау қабілеті мен тілдік дағдыларын дамытады. Шығармашылық жұмыстардың түрлері білім мен өмірді ұштастыра алатын дара тұлғаның қалыптасуына ықпал етеді.

Түйінді сөздер: мемлекеттік тіл, білім беру жүйесі, педагогикалық технологиялар, проблемалық оқыту технологиясы, сапалы білім, тілдік қатынас.

Резюме. Педагогические технологии имеют важное значение в формировании активной и конкурентоспособной, интеллектуальной личности, соответствующей современным требованиям. Цель изучения языка с помощью педагогических технологий-обучение, ориентированное на результат.

В статье подробно анализируется технология проблемного обучения, которая ведет учащихся к самостоятельному поиску, выявлению и решению проблемы в соответствии с темой, излагаются его значение, особенности, эффективность и актуальность. Технология проблемного обучения развивает креативное мышление и языковые навыки обучающегося. Виды творческих работ способствуют формированию личности, способной сочетать знания и жизнь.

Ключевые слова: государственный язык, система образования, педагогические технологии, технология проблемного обучения, качественное образование, языковое общение.

Summary. Pedagogical technologies are important in the formation of an active and competitive, intellectual personality that meets modern requirements. The goal of language learning using pedagogical technologies is result-oriented learning.

The article analyzes in detail the technology of problem-based learning, which leads students to self-search, identify and solve problems in accordance with the topic, describes its significance, features, effectiveness and relevance. The technology of problem-based learning develops creative thinking and language skills of the student. Types of creative work contribute to the formation of a person who can combine knowledge and life.

Keywords: state language, educational system, pedagogical technologies, technology of problem-based learning, quality education, language communication.

Мемлекеттік тілді оқыту бүгінгі қоғамдық сұранысқа және бәсекелестікке лайықты педагог мамандардың білім беру технологияларымен нәтижелі жұмыс жасауын қажет етеді.

Тіл – адамдардың түсінісуін, пікір алысуын, сөйлесуін қамтамасыз ететін, айтар ойын іс жүзіне асыратын коммуникативтік құбылыс. Мемлекеттік тіл коммуникативтік-әлеуметтік қызмет атқара отырып, адамдар арсындағы бейресми, ресми түсіністікті, пікірлесуді, өзара қарым-қатынасты қамтамасыз етеді. Тілді оқытудың технологиялары – адамның жеке қабілеті мен ұсынылатын материалдардың танымдық бірлігін іске асыратын, оқушының шығармашылық мүмкіндігін дамытуға бағытталған, жүйелі білім беруге негізделген сапалы оқыту тәсілдерінің жиынтығы.

Қазақ тілін оқыту барысында қолданылатын технологиялар, негізінен, дара тұлғаның интеллектуал қабілетін қатысымдық-танымдық жағынан дамыта отырып, оны практикамен ұштастыруды мақсат етеді. Тілді оқытуда адамның сөйлеу қабілетін жетілдіретін, танымдық көзқарасын қалыптастыратын, өз ойын еркін, түсінікті, әдемі, жүйелі жеткізуге көмектесетін білім беру көзделеді. Қазақ тілін қатысымдық-танымдық тұрғыдан жаңа технологиялар арқылы меңгерту тіл арқылы елтануды, мәдениеттануды қамтамасыз

ете келіп, сапалы білім беруге ықпал етеді. Оқу процесінің сапалылығы үш факторға: а) оқушының талабы мен қызығушылығына; ә) оқытушының педагогикалық-әдіскерлік тәжірибесіне; б) ұсынылатын материалдардың пайдасы мен қажеттілігіне сүйенеді.

Оқыту технологиялары осы үш мәселені қамти келіп, олардың ортақ мүддеге сай бірлікте қызмет етуіне ықпал етеді. Өйткені кез келген технология оқушыны білімге ынталандырады, білімалушының творчестволық қабілетін шыңдайды. Технологияны қолдану барысында оқушы өз әрекетінің субъектісіне айналады да, нәтижеге жетуге тырысады. Әрбір технология өзіне дейінгі жасалып келген озық дәстүрлерді жаңартып, жаңғыртып жалғастырады, соған орай мұғалімнің кәсіби әлеуеті де жоғарылай түседі.

Қазақ тілін қатысымдық-танымдық тұрғыдан технологиялар арқылы оқыту оқу жүйесін сапаландыруға, оның басты принциптерін дамытуға септігін тигізеді. Сапаландырудың негізі бір педагогикалық жүйеге бағынған әр түрлі әдістердің тоғысуы болып табылады. Қазақ тілін оқытудағы жаңа технологиялар тиімді амал-тәсілдерді біріктіре отырып, сабақтың әдістемелік жүйесін жақсартады.

Қазіргі кезеңдегі сапалы білім берудің жолы – қазақ тілі сабақтарында технологияны оқушының қабілеті мен уақыт сұранысына орай дұрыс пайдалана білу. Бұл, ең алдымен, сабақ беретін пән мұғалімдерін даярлаумен байланысты. Жалпы технология деген сөздің түпкі мәні «шеберлік» дегенді білдіреді. Технология мұғалімнің кәсіби деңгейі мен сабақ беру шеберлігінің үздіксіз дамып отыруына әсер етеді. Сондықтан қазіргі кезде бәсекеге қабілетті шәкірт тәрбиелеу үшін алдымен мұғалімнің кәсіби әлеуетін дамыту бірінші орынға қойылады.

Қазір педагогикалық қоғамдастықтың алдында білім берудің жаңа моделін құрудың, сынақтан өткізу мен енгізудің ауқымды міндеттері тұр. Білім берудің мақсаты білім алып, білік пен дағды-машыққа қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікті дамыту – қажет проблеманы көріп, шеше білу, ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану болып табылады.

Бұл үдерістің қай-қайсысы да оқушыны әрекет субъектісі деп танитын, олардың адамдық және тұлғалық қабілеттері мен қасиеттерін жетілдіретін оқыту технологияларын таңдап, талғап қолдана алар біліктілікті қажет етеді. Өйткені технологияны меңгеру –білім сапасын арттырудың кепілі.

Білім берудегі жаңа, ұтымды әдіс-тәсілдер дамыған сайын технология жан-жақты іске асырыла бастады. «Технология» терминінің өзі бірде «оқыту технологиясы», бірде «білім технологиясы», бірде «педагогикалық технология», кейде «оқытудың жаңа технологиясы» деп әр түрлі аталып келді. Осының өзі-ақ бұл мәселеге қатысты бірізді пікірдің қалыптаспағандығын аңғартады.

Педагогикалық технология - кешенді, бірлескен процесс. Ол оқу процесіндегі әр түрлі идеяларды, құрал-жабдықтарды, сонымен бірге жоспарлау, қамсыздандыру, бағалау және білім берудің барша қырлары жөніндегі проблемалар шешімін қамтиды.

Педагогикалық технология – педагогикалық іскерліктердің жетістігін қамтамасыз ететін ғылыми-әдістемелік әрекеттер кешені. Педагогикалық үдеріс мұғалім шеберлігімен және оқушы қабілетімен сабақтастықта жүреді. Ол екі жақты объективті қарым-қатынас негізінде жүзеге асатын, педагогтің тұлғасын жан-жақты ашатын, оқушы мен мұғалімнің оқу үдерісін ұйымдастыруда бірігіп қызмет етуге қолайлы жағдай туғызатын, жан-жақты ойластырылған педагогикалық іс-әрекеттің үлгісі. Демек, технология білім берудің тиімді формаларын іздеу, табу және жоспарлау амалдары бола келіп, педагогикалық үдерісті жүзеге асырудың және бағалаудың жүйесін құрайды.

Технология – нәтижеге бағдарланған білім беру бағытында сабақ мазмұнын қоршаған орта, өмірмен сабақтастыра жоспарланған оқушының шығармашылық қабілетін дамыту амалдары, педагогикалық оқыту модельдерінің жиынтығы.

Технология - тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы. Педагогикалық технология - оқушылардың жеке қабілетін дамыту мен білімдік мақсатқа жету жолындағы педагогикалық қызметтің, іс-әрекеттің жүзеге асу жолдары.

Педагогикалық жүйе дегеніміз - оқытудың ғылыми-әдістемелік негізі, формасы мен құралдары және соған сәйкес дидактикалық үдерістердің жиынтығы. Педагогикалық жүйе педагогикалық технологияны жасаудың негізі болып табылады. Педагогикалық технология білім берудің оқу - танымдық қызметінің құрылымы мен мазмұнын анықтайды.

Оқыту процесіндегі педагогикалық технологияның маңызы мынада: біріншіден, оқу мазмұнында жинақталған дидактиканың тиімді әдістәсілдері педагогикалық тәжірибені кеңейтеді, екіншіден, дидактикалық процестер практиканы дамытады, үшіншіден, дидактика оқыту технологиясының құрамында сабақ беру әдістемесін жетілдіреді.

Технологияны іске асырудың басты мақсаты – білім мен өмірді өз қажетіне қарай ұштастыра алатын, қалыптасқан пікірі мен ойы бар дара тұлғаның қалыптасуына ықпал ететін нәтижеге бағдарланған білім беру.

Нәтижеге бағдарланған білім – оқушының дәрісханада алғанын қоғамдық-әлеуметтік және қоршаған ортадағы объективті шындықпен байланыстыратын, оны тікелей өмірмен сабақтастыратын білім.

Соңғы кездері білім беру жүйесінің барлық деңгейлеріне жаңа технологиялар енгізіліп, оқыту мазмұны тұлғаны дамытуға, оқушының өзіндік қабілеті мен дербес психологиялық ерекшеліктерін, өз қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін жетілдіруге бағыт алып отыр.

Біліmалушының ойлау ерекшелігін, шығармашылық қабілетін дамытуды көздейтін, қазіргі кезде жиі қолданылатын осындай технологияның бірі - проблемалық оқыту технологиясы.

Проблемалық оқыту оқушыларды дербес ізденіске, зерттеу жұмыстарына қатысты шығармашылық ойлауға, тақырыпқа сәйкес проблеманы тауып, оны шеше білуге жетелейді. Проблемалық оқытуды зерттеген ғалымдар мен ұстаздар қатарына М. И. Махмутовты, Н. Н. Скаткинді, В. Оконьді, Т. Ақшолақовты, Қ. Тасболатовты, Ә. Дайырованы, Қ. Бітібаеваны жатқызуға болады. Проблемалық оқыту технологиясы материалды меңгеру барысында өздігінен іздене отырып, басты мәселені түсініп, терең білім алуға жол ашады.

Проблемалық оқыту технологиясы дегеніміз - білім беру жүйесінде белгілі бір тақырыпты жетік меңгеру үшін оны ғылыми-практикалық проблема қоя отырып игерту, дара тұлғаның шығармашылық қабілетін өздігінен ізденуге бағытталған технологиялық амалдар арқылы нәтижеге жеткізудің жолдары.

Сабақтың білім мазмұнына қатысты проблема екіжақты болуы мүмкін: біріншісі – пән мақсатына қатысты жалпы проблемалық мәселе; екіншісі - өтіп жатқан тақырыпты жете игеру үшін берілетін жеке проблемалық мәселе. Екеуі де пәнді меңгеруге бағытталған, бір ортақ мақсатқа негізделген бір-бірімен байланысты проблемалық сұрақ-тапсырмалар.

Проблемалық оқыту мәселесін арнайы зерттеген көрнекті ғалым М. И. Махмутов: «В основе проблемного обучения лежит учебная проблема, сущность которой является диалектическое противоречие между известными ученику знаниями, умениями и навыками и новыми фактами, явлениями, для понимания и обьяснения которых прежних знаний не достаточно» [Махмутов М. И., 1972, 211с.] , - деген тұжырым айтады. Ғалым проблемалық оқыту негізінде оқу проблемасы жататындығын, ал ол проблема оқушылар бұрын меңгерген білім мен берілетін жаңа білім арасынан туындайтынын айтады. Мұндай оқу үдерісі болашақ шығармашыл тұлғаның қалыптасуына ықпал етеді. Шығармашыл тұлғаның қалыптасу ерекшелігін ғалымдар былай сипаттайды: «Цель педагогики – формирование творческой личности, для которой характерны устойчивая, высокого уровня направленность на творчество, творческий стиль в одном или нескольких видах деятельности, наличие способностей, мотивов, знаний и умений, благодаря которым создается продукт, отличающийся новизной, оригинальностью, уникальностью» [Байкова Л. А., Гребенкина Л. К., 2001, 103с.].

Бұл мәселені зерттеушілер проблемалық оқыту технологиясын қолдану барысында, негізінен, проблемалық жағдаятқа көңіл аудару қажеттілігін айтады. Олар әр түрлі жағдаят кезеңдеріне байланысты ойды өзекті мәселеге жұмылдыру, мотив туғызу, себепті анықтау, бағыт беру амалдарына тоқталып, проблеманы ұсыну мен таба білудің маңызды екендігіне назар аударады.

Қазіргі әдістеме ілімінде қолданылып жүрген «проблемалық оқыту» термині бұл технологияның ішкі мәні мен функциясына біржақты түсінік береді. Мұнда негізгі мәселе оқытудың проблемасы емес, керісінше, терең білім беру үшін тақырыпты проблема қоя отырып оқыту болып табылады. Сондықтан, бұл технологияны «проблемалық оқытудан» гөрі, «проблема қоя отырып оқыту» деп атаса, ұғым түсінікті болар еді.

Проблема қоя оқытуда тақырыпқа қатысты оқушыларға бұрыннан таныс емес, бейтаныс мәселе ұсынылады. Оқушылар берілген тапсырма арқылы басты және қосымша материалдарды жинақтау, жүйелеу, салыстыру, дәлелдеу, шешу үшін болжамдар жасайды. Проблемалық жағдаятты түсіну оқушының ой-талғамын, көзқарасын, шығармашылық ізденісін талап етеді. Бұл үдерісте шығармашылық сөзі – жеке тұлғаның өзіндік қолтаңбасы немесе өзіне тән творчестволық ой-пікірі арқылы нақты нәтижеге жетуі дегенді білдіреді. Шығармашылық жұмыс– басқаның қол жеткен табысын пайдалану емес, ол - автордың өзінің жасап шығарған тың, жаңа өнімі.

Проблеманы шешу – проблемалық сұрақ-тапсырмаларға байланысты жүретін үдеріс. Проблемалық сұрақ-тапсырмалардың өзі оқушыларды ғылыми-ізденіске, зерттеушілік іс-әрекеттерге баулиды. Себебі ол - оқушылардың белсенді дербес еңбегі, шығармашылық ізденісі.

Игерілетін мәселеге қатысты жағдаятты түсіну, білу дегеніміз – алға қойған проблеманы шешу, сол арқылы оқушылардың «жаңа өнімге» қол жеткізуі деген сөз. Оқушы үшін «жаңа», «беймәлім» проблема дегендер ғылымға мүлде белгісіз, жаңа ашылған жаңалықтар емес. «Жаңалық» - оқушының өз ізденісі, өз зерттеуі арқылы жеткен нәтижесі, ол - бұрын оған «беймәлім» болып келген деректер.

Проблема қоя оқыту берілген тапсырмалардың ұтымды, қызықты, пайдалы болуына байланысты түрленіп, жаңарып, жаңа мазмұнға ие болып отырады.

Проблемалық оқыту барысында мына мәселелерге көңіл бөлінеді:

1. Мұғалім сабақты проблема қоя отырып түсіндіреді және нақты мақсат пен міндеттерді көрсетеді.

2. Мұғалім тақырыптың басты проблемасын

тауып, қойылатын сұрақтарды реттейді, оның қандай бағытта шешілуі тиіс екенін анықтайды.

3. Мұғалім мен оқушы іс-әрекеті мақсатқа сәйкес проблемалық сұрақтарды шешуге бағытталады.

4. Тапсырмаларды орындау кезінде оқушыларды дербес ізденуге, жеке зерттеуге жетелейтін ғылыми-тәжірибелік алаңдар құрылады.

5. Берілген тапсырмалар оқушыларды ізендіруге жұмылдырады.

6. Сабақ барысында шығармашылық ойлауды жүзеге асыратын өнімді

тәсілдер қолданылады.

7. Оқушылар проблеманы шешу үшін болжам жасайды, салыстырады, пікірін дәлелдейді, қорытынды шығарады.

Мақсатқа жету жолындағы ізденістер өз бетімен орындалады.

Табысқа жетудің кілті - ақпараттарды сараптай отырып, басты әрі қажетті мәселені таба білу арқылы проблеманы шешуге ұмтылу. Себебі тақырыпқа байланысты ғылыми ізденіс проблеманы танып, оны түсіну мен түсіндіруден тұрады. Проблеманы табу оңай емес. Ол ашық тұрмайды. Сондықтан да оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмыстарына баулығанда, ең алдымен, проблемаларды көре білуге жетелеген дұрыс. Бұл жерде мұғалім көмегі, оның ой салуы, ойландыруы маңызды рөл атқарады.

Оқушыларды дербес іс-әрекеттерге жетелейтін проблемалық сұрақтарға жауап іздеу алғаш жеңіл тапсырмалардан басталады. Проблема қоя оқытуға негізделмеген сабақтарда да оқушыларға өздері ізденетін, шешетін сұрақ-тапсырмалар беру ұтымды. Ондай сұрақтардың жауабы салыстырулар мен нақты дәлелдерден тұрады.

Проблемалық сұрақтар тақырыпқа қатысты оқушының білім мен білігін тереңдететін мәселелерді шешуге түрткі жасайды. Мұндай тапсырмалардың ерекшелігі мынада: мұнда оқулықтағы бағдарлама бойынша берілген білімді толықтыру көзделеді, айтылмаған ұғымдарды оқушылардың өз ізденісі арқылы шешу мақсат етіледі.

Мысалы, сабақтың тақырыбы: «Сөйлемнің бірыңғай мүшелері».

Сынып оқушыларына бірыңғай мүшелердің анықтамасы беріліп, мысалдар келтірілген. Оқулықта, негізінен, олардың қандай сөз таптарынан болатыны, қандай қызмет атқаратыны айтылған. Олардың басқа сөздермен тіркесу ерекшелігіне мән берілген.

Сөйлемнің бірыңғай мүшелеріне тән басты қасиеттер: а) олар бәрі бірігіп бір сұраққа жауап береді; ә) сөйлемде бір ғана мүшемен байланысады; б) кем дегенде екі не одан да көп мүшеден тұрады; в) бірдей қызмет атқарады.

Ақылбай, Ербол және Мағаш пен Кәкітай – төртеуі оңаша әңгімелесіп отыр екен. Әр бөлменің ұзынын, көлденеңін, ішкі қатынас есіктерін – бәрін де Абай өзі қағазға сызып, Әйгерімнің қолына табыс етіп кеткен. (М. Ә.)

Оқушылар берілген сөйлемдерден бірыңғай мүшелерді, олардың қай сұраққа жауап беретінін, қай сөзбен байланысып тұрғанын, қандай сөйлем мүшесі болатынын, жалпылауыш сөз қайсы екенін т. б. ажыратып, айта алады. Өйткені бұл сұрақтардың жауабы оқулықта берілген.

Енді оқушының шығармашылық қабілетін, креативтік ойлау жүйесін дамытатын тапсырмаларды іске қосқан жөн. Тақырып бойынша оқушының білімін дамытып, сөздік қорын байытатын тілдік-проблемалық сұрақтар төмендегідей болуы мүмкін:

1. Бірінші сөйлемнен бірыңғай мүшелерді тауып, олардың әрқайсысына сын есімнен және етістіктен жасалған бірыңғай мүшелерді тіркестіре отырып шағын мәтін құра. Сөйтіп, бірыңғай мүшенің әрқайсысын жеке-жеке сипатта. Кейіпкерлердің басты қасиеттерін атап көрсет.

2. Бірыңғай мүшелер тұлғалас сөздерден тұрады дегенді қалай түсінесің?

3. Екінші сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің қандай сөз таптарынан жасалғанын анықта. Олардың құрамын түсіндір. Олар неге құрамы әр түрлі бола отырып, бір сұраққа жауап береді?

4. Мәтінде берілген сөздермен сезімге, көңілкүйге әсер ететін қандай эмоционалды-экспрессивті мәні бар тіркестер, бірыңғай мүшелер, сөйлемдер құрастыра аласың?

5. Мәтін құрамындағы тілдік бірліктерді қандай коммуникативтік жағдаятта жұмсауға болады? Сенің сөздік қорыңда мәтіндегі үстеулермен синонимдес сөздер бар ма?

6. Мәтін идеясын дамытып, жаңа әңгіме құруға бола ма?

Берілген тапсырмалар бойынша балалар ізденеді, ойланады, проблеманың шешімін табуға тырысады. Ұсынылған проблемалық мәселені шешу барысында оқушының білімі сарапқа түседі, креативтік ойлау қабілеті дамиды. Проблемалық сұрақ берілетін білімнің негізінде жатады, сондықтан оны дөп тауып, шешімін іздеудің өнімді әдіс-тәсілін ізденгенде ғана оқушылардың зерттеушілік қабілетін дамытуға болады. Оқушы оны іздену, зерттеу іс-әрекеттері арқылы шешеді.

Проблема қоя оқыту арқылы оқушыларды ғылыми зерттеу ізденісіне баулу жақсы нәтиже береді. Бұл, әсіресе, пәнаралық байланысқа негізделген шығармашылық жұмыстарда оқушылардың қабілетін, икемділігін, жеке көзқарасын шыңдайды. Мұндайда негізгі мәселе іріктелген жұмыстың мазмұнына байланысты. Оның маңызын Е. Верещагин мынадай деп анықтайды: «Должны отбираться такие работы, которые согласуются с учебно-методической целесообразностью. Этот критерий является универсальным основанием при отборе любых учебных единиц» [Верещагин Е. М., Костомаров В. Г., 1990, 182

с.]. Шығармашылық жұмыстар оқушылардың өз бетімен іздену, зерттеу, қорытынды жасау іс-әрекетіне түрткі жасай отырып, оларды ғылыми ізденіске жетелейді.

Шығармашылық тапсырмалар, ең алдымен, оқушылардың тіл байлығын дамытады, екіншіден, тапқырлыққа, жедел шешім қабылдауға үйретеді, шешендікке баулиды, үшіншіден, қабілетдарынының дамуына түрткі жасайды, төртіншіден, алған білімін тәжірибеде пайдалануға мүмкіндік туғызады, бесіншіден, дербес ізденіске, өзінше тың «өнім» жасауға итермелейді, зерттеу жұмыстарын орындау қабілеттерін дамытуға, ізденіске бағыттайды.

Сұрақ-тапсырмалардың барлығы зерттеу, іздену әдісіне, проблемаға құрылады. Мұғалім проблемалық оқытудың тиімділігімен қоса оның күрделі жақтарын да ескеруі керек. Ол уақытты қажет етеді. Бұл турал зерттеуші ғалымдар: «Учитель может подсказать новые источники информации или просто направить мысль учеников внужную сторону для самостоятельного поиска. Но в результате ученики должны самостоятельно решить прблему, применив необходимые знания подчас из разных областей, получить реальный и ощутимый результат» [Новые педагогические и информационные технологии в системе образования, 2005, 65 с.], - деген пікір айтады. Проблеманы шешу оқушылардың білім деңгейлеріне, іскерлік дағдыларына, қабілеттеріне, таным белсенділіктеріне байланысты іске асады. Шығармашылық жұмыс барысында оның бәрі ескерілуі қажет. Проблемалық оқытуға негізделген сабақтар жеңілден ауырға қарай, жүйелілік ұстанымын басшылыққа алғанда мақсатқа жеткізеді. Білімді бекіту, жинақтау мақсатында көбінесе «Ізде, тап, зертте» атты іздендіру сабақтары өткізіледі.

Проблемалық тапсырмаларды орындау оқушылардың білімді өз бетімен алуын қамтамасыз етеді. Проблема қоя оқытудың маңызы мынада:

– Оқушылар өздеріне «беймәлім» проблеманы шешуге ұмтылады.

– Іздену, зерттеу жұмыстарына төселеді.

– Бұрынғы білімдерін жаңа мақсатқа пайдалана алады.

– Шығармашылық жұмыстарға деген белсенділігі артады.

– Жаттандылықтан, дайын білімді қайталап айтудан, өнімсіз еңбектен арылады,

– Білімді өз ізденістерімен алуға жаттығады;

– Өздерін-өздері оқыту, өзін-өзі тану үдерістері қатар жүреді.

Білім беру жүйесінде педагогикалық технологиялардың барлығы маңызды бола келіп, бірбірімен тығыз бірлікте, тұтас қолданылу арқылы тиімді рөл атқарады. Тілді меңгеру барысында кейде бір мәселе басымырақ орын алса, кейде екіншісі басты рөл атқарады, енді бірде үшіншісі маңызды болып табылады. Ол сабақтың тақырыбына, мақсатына қарай анықталады. Қазақ тілін оқыту технологияларының қай-қайсысы болсын тілді терең, жан-жақты игеруге ықпал ете келіп, оқушының интеллектуалдық талабын арттырады.

Тілдік бірліктерді проблема қоя отырып оқыту , ең бастысы, оқушының ұлттық сөздік қорын байытып, оның коммуникативтік-танымдық қабілетін кеңейтеді. Мемлекеттік тілді игерудің технологиялары адамның жеке қабілеті мен ұсынылатын материалдардың танымдық жағын бірлікте қарастыруды талап етеді.

Тілді меңгертудің озық технологиялары оқушылардың ойлау, сөйлеу, түсінісу, пікірлесу дағдыларын тілдік коммуникация негізінде қалыптастырады. Сондықтан да қазақ тілін технологиялар арқылы оқыту – тілдік қатынасты, ұлттық сөз өнерін сақтау мен дамытудың кепілі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Байкова Л. А., Гребенкина Л. К. Педагогическое мастерство и педагогические технологии. Москва: «Педагогическое общество России», 3-е изд.,2001, -256с.

2. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Москва: «Русский язык», 4-е изд., 1990, -246 с.

3. Махмутов М. И. Проблемное обучение:основные вопросы теории и методики. Москва, 1972, -211с.

4. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Москва: «Академия», 2-е изд., 2005, -272 с.

ӘӨЖ 13. 35.

Сапарқызы Жаннат
философия докторы PhD
«Педагогика және психология» кафедрасының аға оқытушысы
Гуманитарлы-педагогикалық институты
Қорқыт Ата ат. Қызылорда мемлекеттік университеті

Жолдасбекова Гүлнәр Дәуренбекқызы
педагогика ғылымдарының магистрі
«Кәсіптік оқыту» кафедрасының аға оқытушысы
Кәсіптік-шығармашылық факультеті
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ДЕРБЕСТІГІНЕ ӘСЕРІ

Түйін. Мақалада авторлар танымдық дербестікті дамыту университетте студенттерді оқытудың жетекші аксиологиялық мотиві ретінде қарастырады.

Түйінді сөздер:ақпараттық технологиялар, студенттер, дамыту.

Резюме. В статье авторы рассматривают развитие познавательной самостоятельности как ведущая аксиологическая мотивация обучения студентов в университете.

Ключевые слова: информационные технологии, студенты, развитие

Summary. In the article, the authors consider the development of cognitive independence as the leading axiological motivation of students ' learning at the University.

Keywords: information technology, students, development

Кіріспе. Кәсіби құзыреттіліктің жоғары деңгейі болашақ маманның бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Сондықтан қазіргі заманғы ЖОО-да болашақ мамандарды даярлау процесінің негізгі міндеті шығармашылық, танымдық қабілеттерін дамыту болып табылады.

Тұлғаның танымдық дербестігін дамытуға байланысты мәселелер бойынша ғылымда әдіснамалық, теориялық және қолданбалы зерттеулердің айтарлықтай көп екенін атап өткен жөн. Әртүрлі уақытта тұлғалық танымдық дербестіктің даму мәселелерін зерттеумен шетелдік және ресейлік ғалымдар (А. Дистервег, Е. Я Голант, Б. П. Есипов, И. Я. Лернер, М. Н. Скаткин, Н. А. Половникова, К. Д. Ушинский, Т. И. Шамова, Г. Я. Шишмаренкова, Г. И. Щукина, Т. В. Минакова), сондай-ақ қазақстандық зерттеушілер (Ж. Караев, Т. Сабыров, А. Абылкасымова, М. Жанпеисова) айналысты. Ресейлік және қазақстандық ғалымдар жоғары мектептің білім беру үдерісінде тұлғаның танымдық дербестігін дамыту мәселесін оны шешудің түрлі жолдарын ұсына отырып, әлеуметтік маңызды және гуманитарлық маңызды деп қарастырады. [АбылкасымоваА. Е. 1991].

Ресей және қазақстандық ғалымдардың пікірі бойынша танымдық дербестік деген не екенін анықтауды талдау негізінде *танымдық дербестік* – бұл тұлғаның сапасы, соның негізінде білім алу мен түрлі оқу міндеттерін шешуде дербестікке дайындықпен және ұмтылумен байланысты зияткерлік қабілеттер мен құзыреттіліктер бөлінеді. Олардың көзқарастарына сүйене отырып, біз білімді ақпараттандыру жағдайында студенттің танымдық дербестігі-бұл білімнің оңтайлы деңгейімен, танымға құндылықпен қараумен, болашақ мамандардың информатика және компьютерлік білім саласындағы ынталы және кәсіби-жауапты қызметке қабілеттілігі мен дайындығымен байланысты когнитивтік біліктердің, дағдылар мен құзыреттіліктің дамыған жиынтығымен сипатталатын динамикалық тұлғалық сапа деп білеміз [Гвоздева В. А., 2015].

Алайда ғылыми-педагогикалық зерттеулерді талдау және жұмыс тәжірибесі біз қарастырып отырған мәселе ақпараттық технологияларды қолдану тұрғысынан одан әрі зерттеуді және іс-тәжірибе әзірлеуді қажет ететінін көрсетті .

Нәтижелер және талқылау. Біздің зерттеуіміз үшін бұл бағытта студенттердің танымдық дербестігін тұлғаның аксиологиялық әлеуетінің даму көрсеткіші ретінде анықтау маңызды болып табылады (А. В. Кирьякованың концепциясы бойынша) [Кирьякова А. В., 1996]. Сондықтан біздің зерттеулеріміздің одан арғы барысы бізге эмпирикалық әдістерді қолдану негізінде бақылау, сұрау (әңгімелесу, сұхбат, сауалнама жүргізу), сыналушылардың қызмет өнімдерін зерделеу (жазбаша, шығармашылық және бақылау жұмыстары), алдымен бөлінетін компоненттерге сүйене отырып, университет студенттерінің танымдық дербестігін дамытудың мазмұндық сипаттамаларын (жалпылама көрсеткіштерін) анықтауға мүмкіндік берді (кестені қараңыз. 1).

1-кесте

Білім алушылар тұлғасының танымдық дербестігін дамыту компоненттерінің мазмұндық сипаттамалары

Когнитивті компонент	Құндылық	Іс- Әрекеттік
Білім (ені, тереңдігі, көлемі): – әлемтуралы – ақпараттуралы – кәсіби – әлеуметтікмәдени	- қажеттілік – себептері – мақсаттар – мүдделер – ұмтылу – құндықатынастар	Іскерліктер: – іздеу -ақпараттық- сараптамалық – креативті – рефлексиялық.

Бөлінген компоненттерге сәйкес біз келесі өлшемдерді әзірледік: интеллектуалдық, аксиологиялық және праксиологиялық (кесте қараңыз. 2).

2-кесте

Студенттердің танымдық дербестігін дамыту өлшемдері.

Зияткерлік	Аксиологиялық	Праксиологиялық
Танымдыққызығушылықты, ақпараттыөзбетіншеіздеуәждемесінсипаттайды	Танымныңқұндылықболыптабылатыны, мотиві мен құндылықтықұстанымдарытанымдықдербестіктіңдамуынаықпалететінітуралытүсініктердіқамтиды	Ақпараттыөзбетіншеіздеудағдылары мен біліктерінанықтайды, өзіндікоқу-танымдықіс-әрекетініңөзіндікбағалауынжәнеөзіндікталдауынқамтиды.

Біздің зерттеуімізді ескере отырып, біз студенттердің информатика бойынша танымдық дербестігінің даму деңгейін барынша нақты бағалау, көрсеткіштердің келесі жиынтығының көмегімен орынды деген қорытындыға келдік:

– өзіндік іс-әрекеттің теориялық негіздерін білу; әлемнің ақпараттық суреті бойынша теориялық білім, болашақ информатика пәні мұғалімінің кәсіби даярлығында өзіндік жұмыс шеңберінде меңгеруге жататын ақпараттық технологияларды қолдану туралы;

– студенттердің оқу-танымдық қызметіне құндылық қатынасы;

– ақпаратты сақтау, беру және өңдеу алгоритмдерін меңгеру дәрежесімен байланысты алгоритмдік, аналитикалық және іздеу біліктерінің даму деңгейі [Минакова Т. В., 2008].

Бөлінген көрсеткіштер негізінде студенттердің танымдық дербестігін дамытудың үш деңгейін ажыратамыз: *жоғары, оңтайлы және жеткілікті*. Одан әрі біз бар материалды талдау, синтездеу, салыстыру, саралау, жалпылау және жүйелеу теоретикалық әдістерін ескере отырып, ҚР жоғары біліміндегі студенттердің танымдық дербестігін дамытудағы ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктерін анықтадық, олар ЖОО-да информатика курсын оқыту мақсаттарына сәйкес педагогикалық бейіндегі студенттердің танымдық дербестігін дамыту нысандары мен әдістері негізінде нақтыланды (кестені қараңыз3).

3-кесте

Студенттердің танымдық дербестігін дамытудағы ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктері

Оқытумақсаттары	Танымдықдербестіктіңжалпыланғанкөрсеткіштері	Дамудыңбілімдік-технологиялықәдістері
Жүйелі-ақпараттықтәсілгенегізделгендүниетанымдықалыптастыру	1. Ақпараттықпроцестердің заңдылықтарынтүсіну. 2. Ақпарат түрлері және оны өңдеу тәсілде - рі туралы білім. 3. Ақпараттың жүйелілік принциптерін түсіну. 4. Ақпараттық іздестіруді алгоритмдеу. 5. Ойлауды автоматтандырудың мүмкіндіктері мен шектеулері туралы білім. 6. Диалог режиміндежұмысістейбілу	мультимедиялықдәрістер; электрондық портфолио; web-құжаттарды құрастыру; дереккөздердің аннотацияланған тізімін құрастыру

Ойлаудыңоперациялықстилінқалыптастыру	1. Қойылған міндеттішешуүшінқажеттіақпараттытабабілу. 2. Бағдарламалық қамтамасызетудіңмақсаты мен ерекшелігінеесептеркоюдытұжырымдайбілу. 3. Ақпараттық жүйелердіқұрупринциптерінтүсіну. 4. Объектілер мен жүйелердісипаттауүшінақпараттықмодельдердіжасайбілу. 5. Ақпараттық іздестірудетіркелгенқаражатжиынтығыныңкөмегіменберілгенмақсатқажетүшінқажеттіс-әрекетқұрылымынжоспарлайбілу).	электрондық портфолио; wiki-құжаттардықұрастыру; дереккөздердіңаннотациялағантізімінқұрастыру; диалогтықрежимдежұмысістеу
Ақпараттықтехнологиялардытиімдіжәнеқауіпсізпайдалануүшінқажеттітұлғаныңмінезі мен қасиеттерінқалыптастыру	1. Білім беру міндеттеріншешудіңнегізгітәсіліретіндеқызметкеэмоционалды-оңбағыт. 2. Сандық деректергеобъективтікөзқарас, Ақпараттықтехнологияларнегізіндекомпьютерліқдеректернегізіндеқабылданатыншешімдерүшінжекежауапкершілік. 3. Ақпараттық қауіпсіздіктісақтауүшінжекежауапкершіліктіқабылдау. 4. Ақпараттық технологияларарқылыжасампазқызметарқылыөзін-өзібекітугеұмтылу. 5. Күрделі міндеттердікорпоративтікәдіспеншешукезіндеұжымдажұмысістеуқажеттілігі мен біліктілігі.	мультимедиялықдәрістер; электрондық портфолио; аннотацияланғандереккөздердіңтізімінжасау; диалогтықрежимдежұмысістеу
Ақпараттықтехнологиялардықолданаотырып, міндеттердіөзбетіншежәнетиімдішешілудіқалыптастыру	1. Сандық сауаттылық. 2. Ақпараттық дербестік. 3. Танымдық белсенділік. 4. Ақпараттық құзыреттілік.	электрондық портфолио; wiki-құжаттардықұрастыру; дереккөздердіңаннотациялағантізімінқұрастыру; диалогтықрежимдежұмысістеу

Жоғарыда айтылған материалдар негізінде ақпараттық технологиялар арқылы студенттердің танымдық дербестігін дамыту үлгісі құрастырылды, ол Қазақстанның жоғары білім беру ұлттық жүйесінің тиісті мүмкіндіктерін толық көлемде іске асырады [Баймухамедиев С. К. 2003].

Ақпараттық технологиялар құралдарымен студенттердің танымдық дербестігін дамыту моделінің сипаттамасы педагогикалық жағдайлармен біріктірілген, оның нәтижелілігін қамтамасыз ететін мазмұнды, технологиялық және нәтижелі блоктармен берілген. *Мазмұнды блок* зерттеу барысында біз бөлген танымдық дербестікті дамыту компоненттерін қамтиды. *Технологиялық блок* ақпараттық технологиялар арқылы студенттердің танымдық қызметін дамыту бойынша жұмысты ұйымдастырудағы оқытушы қызметінің бағыттарымен сипатталады. *Нәтижелі блок* критерийлерді (зияткерлік, аксиологиялық, праксиологиялық) және осы модельді іске асырудың күтілетін нәтижесін бағалаудың тиісті көрсеткіштерін қамтиды. Бұл модель болашақ педагогтардың теориялық дайындығының мазмұнына ақпараттық технологияларды енгізу, студенттердің өзіндік іс-әрекетіне ізденушілердің артуын қосу, оқу үрдісінде ақпараттық ортаға студенттерді енгізу сияқты нәтижелілігінің педагогикалық жағдайларымен біріктірілген. Нәтижелі блок критерийлерді (зияткерлік, аксиологиялық, праксиологиялық) және осы модельді іске асырудың күтілетін нәтижесін бағалаудың тиісті көрсеткіштерін қамтиды.

Студенттердің танымдық дербестігін дамыту эксперименттік жұмысы ақпараттық технологиялар арқылы Қорқыт Ата атындағы ҚМУ базасында 2015 жылдан бастап 2018 жылдары аралығында үш кезеңде жүзеге асырылды. Оған 1-4 курстың 240 студенті мен 25 оқытушы қатысты.

Қорытынды эксперимент студенттер мен оқытушылар арасында сауалнама жүргізу әдісі негізінде жүргізілді. Сонымен, біздің ойымызша, ең маңызды мәселелердің бірі оқытушылардың

«студенттің дербестігі» деп нені түсінетіні болды. Сұралған оқытушылардың 25,3% дербестік- бұл студенттің танымдық іс-әрекетінің объектісі болып табылатын нәрселерді орындауға көмектесетін жеке басының қасиеті деп санайды; 28,6% оқытушылар бұл студенттің оған берілген тапсырманы орындаған кездегі есте сақтау, шығармашылық, ойлау және қиял іс-әрекетінің көрінісі деп санайды; 7,1% дербестікті тұлғаның мақсатты, ішкі дәлелді құрылымдық қасиеті ретінде қарастырады; 10,7% - ы іс-әрекеттің дербестігі, жұмыстың, танымдық қызметтің жаңашылдық пен инновацияларға, шығармашылыққа дайындық ретінде қарастырылады; қалған 17,8% - өз бетінше жұмыспен байланыстырады және оқу іс-әрекетінің тәсілі ретінде қарастырады, бұл ретте студентке тапсырмалар мен оларға басшылық беріледі, жұмыс қатысусыз, бірақ оқытушының басшылығымен жүргізіледі және оны орындау студенттен ақыл-ойды талап етеді. Біз барлық оқытушылар «дербестік» ұғымының мәнін адекватты түсінеді, оларда бұл педагогикалық санаттың жалпы айқын анықтамасы жоқ деген қорытынды жасадық.

Біздің зерттеуіміздің базалық санаты ретінде танымдық дербестік студенттің жеке басының маңызды сапасы ретінде болғандықтан , біз оқытушылардың студенттердің оқу қызметіндегі танымдық дербестіктің басты белгілеріне жататындығы туралы пікірін білу маңызды болды. Сауалнама нәтижелері келесідей қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

– студенттер өз бетінше жиі жұмыс жасайды (51,9%);

– студенттердің 30,8%- ы ынтамен өз бетінше жұмыс жасайды ; 51,9%- ы өз бетінше жұмыс істеу үшін ерекше күш салады;

– студенттердің 25,9%- да таным қажеттілігі айқын көрсетілген; студенттердің 57,7%- ы таным қажеттілігінің орташа деңгейін анықтайды; студенттердің 16,4%- да таным қажеттілігі жеткіліксіз;

– оқытушылардың пікірінше, студенттердің танымдық дербестігін дамытуға студенттің белсенділігі (46,4%); студенттің жоғары оқу мотивациясы (85,7%); студенттерге өз бетінше жұмыс түрлерін кеңінен таңдау (92,8%); білім беру үдерісінде ақпараттық технологияларды пайдалану (53,6%) сияқты факторлар ықпал етеді;

– оқытушылардың пікірінше, университет студенттерге оқу қызметінде өз дербестігін көрсетуге мүмкіндік береді. Осындай мүмкіндіктердің қатарында оқытушылар: кабинеттердің заманауи техникалық жабдықталуын, оқу ғимараттарындағы компьютерлік сыныптардың болуын, Интернет жұмысын, Платонус бағдарламасын, сондай-ақ ғылыми-практикалық конференциялар мен олимпиадаларды ұйымдастыруды, тақырыптық апталық өткізуді, студенттердің танымдық дербестігін дамытуға ықпал ететін білім алушылардың жеке білім беру бағыттарын құруды және т. б. атап өтті .

Одан әрі зерттеу тәжірибелік және бақылау топтарының дифференциациясы негізінде құрылды. Когнитивті компонентті зерттеу сауалнама арқылы болжанды. Алынған деректердің сапалық талдауы тәжірибелік және бақылау топтарының студенттерінің нақты түсініктерінде елеулі айырмашылықтар анықталмағанын көрсетті (кестені қараңыз. 4,5).

4-кесте

Тәжірибе жасалған топ студенттерінің когнитивті компонентінің қалыптасу деңгейі

Өлшемдіккөрсеткіштер	болмауы	ішінараболуы	Жоғары деңгейдеболуы
	%жалпысаннан	% жалпысаннан	%жалпысаннан
Алгоритмдікбіліктер	8,0	47,5	44,5
Аналитикалықбіліктер	1,5	69,6	28,9
Іздеушеберлігі	12,5	38,5	48,0

5-кесте

Бақылау тобы студенттерінің когнитивті компонентінің қалыптасу деңгейі

Өлшемдіккөрсеткіштер	болмауы	ішінараболуы	Жоғары деңгейдеболуы
	%жалпысаннан	% жалпысаннан	%жалпысаннан
Алгоритмдікбіліктер	7,5	52,0	40,5
Аналитикалықбіліктер	2,0	68,0	30,0
Іздеушеберлігі	2,0	42,4	55,6

Құнды компоненттерді зерттеу студенттер өз бетінше орындауы тиіс тапсырмалар негізінде жүргізілді (кестені қараңыз. 6).

6-кесте.

Педагогикалық тәжірибе жасалған және бақылау топтары студенттерінің құндылық компонентінің қалыптасу деңгейі

Сандық-сапалықкөрсеткіштер	Тәжірибелік топ	Бақылау тобы
Оқуқызметіндегіжетістіктердегідербестікуәждемесініңқалыптасудеңгейі	%жалпысаннан	%жалпысаннан
Осы іскерліктердітолықмеңгерген	3,0	4,5
Ішінарамеңгерген	76,5	66,7
Бұліскерлікті меңгермеген	20,5	32,8

Іс-әрекет компонентін зерттеу студенттердің өз бетінше орындауы тиіс тапсырмалар негізінде жүргізілді. Тапсырмаларды орындау нәтижесінде студенттер жалпы білімді, таным тәсілдері туралы білімді және компьютерлік білімді қаншалықты меңгергенін, сондай-ақ оқу іс- әрекеттерін орындауда төзімділікті, табандылықты, өзіндік жұмысты орындау кезінде қабілетін көрсету, басталған істі соңына дейін жеткізуге ұмтылысын байқадық (кестені қараңыз) . 7).

7- кесте. Тәжірибе басында тәжірибе жасалған және бақылау топтары студенттерінің іс-әрекет компонентінің қалыптасу деңгейі

Сандық-сапалық көрсеткіштер Тапсырмаларды орындау кезінде компьютерлік білімді қолдану және өз бетінше іздеуді жүзеге асыру біліктілігінің қалыптасу деңгейі	Тәжірибелік топ	Бақылау тобы
	%жалпысаннан	%жалпысаннан
Жоғарыдеңгей	5,5	6,7
Орташадеңгей	56,5	59,2
Төмендеңгей	38,0	34,1

Әрбір компоненттің жағдайын талдау бойынша қорытынды тәжірибе барысында бағалай отырып, біз студенттердің танымдық дербестігінің даму деңгейін анықтай алдық. Бұл ретте біз нәтижелерді түсіндірудің формальды деңгейі әдістемесіне сүйендік (Н. И. Шевандрин), ол «белгілі бір қасиеттер мен қатынастарға шартты санды беру» [Шевандрин Н. И., 1995].

Студенттердің танымдық дербестігінің әр компонентінің қалыптасу деңгейі үш балдық шкала бойынша анықталды: «1» балл – төмен деңгей; «2» балл – орташа деңгей; «3» балл – жоғары деңгей. Бастапқы деңгейді анықтау үш компонент (когнитивті, құндылық, іс-әрекет) және тиісті өлшемдер бойынша орташа балл шығару арқылы жүзеге асырылды. Егер орташа балл 1-ден 1,5-ке дейінгі аралықта болса, студенттердің танымдық дербестігін дамытудың төмен деңгейі туралы айтуға болады; 1,6-ден 2,4-ке дейінгі орташа деңгей; 2,5-тен 3-ке дейін-жоғары деңгейде. Осы әдістеме бойынша өңдеуден кейін тәжірибеге қатысқан барлық студенттер бойынша келесі нәтижелер алынды (кестені қараңыз. 8).

8 - кесте. Эксперименталды және бақылау топтары студенттерінің танымдық дербестігінің дамуының бастапқы деңгейін есептеу

сандық - сапалық көрсеткіштер / Дайындық компоненті	Балл деңгейі	жалпы балл	орташа балл бастапқыдайындықдеңгейі	бастапқыдайындықдеңгейі
Когнитивті	2			
Құндылық	2	5	1,66	Орташа деңгей
Әрекеттік	1			

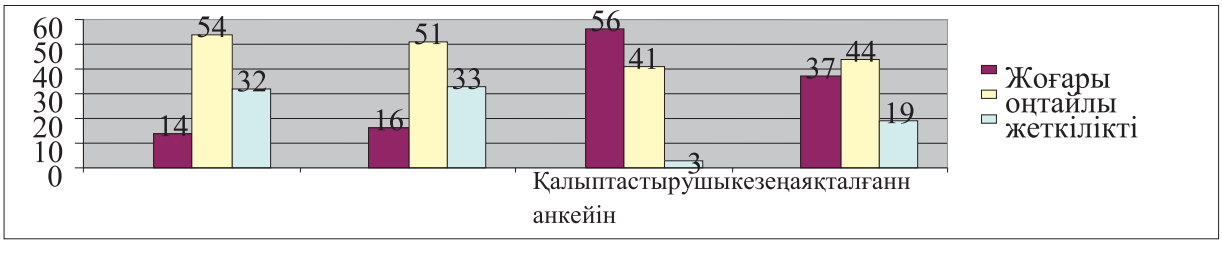
Кейіннен зерттеу жоспарына сәйкес қалыптастырушы (оқыту) тәжірибесі ұйымдастырылып, өткізілді, ол 2 кезеңнен тұрды: зерттеудің *бірінші кезеңінде* ақпараттық технологиялар арқылы танымдық дербестікті дамыту әдістемесі жасалып, студенттерге ұсынылды, ол танымдық дербестікті дамыту мақсатында сабақта қолданылатын ақпараттық технологияларды сипаттаудан тұрады;

екінші кезеңде педагогикалық тәжірибе "қазіргі мектептегі ақпараттық технологиялар" тақырыбында қосымша курс сабақтарын ұйымдастырып, өткізумен сүйемелденді.

Зерттеу барысында Web-технологиялардың мүмкіндіктерін пайдалана отырып дербес жұмыстар жүйесі әзірленді. Өзіндік жұмыстың әзірленген жүйесінің мақсаты студенттердің танымдық дербестігін дамыту, оның мазмұны - информатика бойынша оқу бағдарламасын меңгеру болып табылады. Ақпаратты іздеу үшін web-браузерлер, деректер базалары, ақпараттық-іздеу және ақпараттық-анықтамалық жүйелер, автоматтандырылған кітапханалық жүйелер, электрондық журналдар пайдаланылды. Желіде диалогты ұйымдастыру үшін электронды пошта арқылы қарым- қатынас және объектілібағытталған динамикалық оқу ортасы Платонус қолданылды. Информатика сабақтарында педагогикалық факультеттің студенттері Web-квест технологиясы, виртуалды семинарлар ұйымдастыру үшін форумдар технологиясы (стандартты форум, қарапайым талқылау, әрқайсысы бір тақырыпты ашады, сұрақ-жауап форумы), электронды пошта мүмкіндіктері (E-mail), консорциум құру, топтық және жеке жұмыс қолданылды [Викторова Т. С., Бармашов К. С., Мушкатова М. С., 2011]. Бұл технологияларды қолданудың негізгі мақсаты студенттердің оқуы үшін қажетті ақпаратты (білімді) өз бетінше іздеуге бағытталған.

Сауалнама нәтижелері студенттердің 89% - ы осы технологияны пайдалана отырып, жұмысқа толық қанағаттанғанын көрсетті, ол шынайы қызығушылық тудырады және студенттердің өз пікірлері бойынша қажетті ақпаратты іздеуде олардың белсенділік деңгейін арттырады. Зерттелетін кезеңдегі аралық аттестациялар мен сессиялардың нәтижелері, сондай-ақ студенттер базалық білімдерден басқа, қажетті ақпаратты іздеу және пайдалану саласында қажетті кәсіби құзыреттіліктерді алғандығын және Интернет, қашықтықтан оқыту жүйесінің белсенді пайдаланушылары болғанын көрсетті. Зерттеуде Қашықтықтан оқытудың негізгі мүмкіндіктері "оқытушы-студент" желілік өзара әрекеттесуін іске асыратын Платонус ортасы арқылы жүзеге асырылды. Қазақстандық жоғары оқу орындарында қолданылатын Платонус жүйесі оқытушы мен студент арасында, сондай - ақ студенттердің өз арасында кез келген форматтағы файлдармен алмасуға қолдау көрсетті; тарату сервисінің көмегімен курстың барлық қатысушыларын немесе жекелеген топтарды ағымдағы оқиғалар туралы жедел хабардар етуге мүмкіндік берді; оқытушының да, студенттердің де хабарламалары бағалау функциясымен сүйемелденді; чатта нақты уақыт режимінде мәселені оқу талқылауын ұйымдастыруға мүмкіндік берді.

Қосымша бағдарлама ретінде біз педагогикалық мамандықтар студенттеріне арналған "оқу үрдісіндегі ақпараттық технологиялар" таңдау курсын әзірледік. Курс көлемі 45 сағат 1 кредитті меңгеруге арналған. Студенттерге арналған курс бағдарламасы жаңа ақпараттық технологиялар саласындағы білімді жүйелендіруге және кеңейтуге, ақпараттық мәдениетті қалыптастыруға және студенттердің заманауи ақпараттық қоғам құруда ақпараттық технологияларды қолдану мүмкіндіктерін түсінуіне бағытталған. Оқыту тәжірибесінің қорытынды кезеңінде болашақ мұғалімдердің ақпараттық технологияларды қолдануға дербестігін анықтау үшін біз "танымдық қажеттілік күшін анықтау әдістемесі" (В. С. Юркевич) сауалнамасын пайдаландық [Zubkova M. A., 2019]. Мұғалімнің танымдық дербестігін анықтауға бағытталған сауалнаманы талдау кезінде келесі нәтижелер алынды, егер тәжірибелік-эксперименталды жұмыс жүргізілгенге дейін осы мәселе бойынша белсенді дамумен тәжірибе жасалған топ студенттерінің 14% сипатталса, дербестікті дамыту жағдайына байланысты-54%; әлсіз дамуымен - 32 %, онда тәжірибелік жұмыс жүргізгеннен кейін көрсеткіштер айтарлықтай өзгерді, ақпараттық технологиялар арқылы дербестіктің белсенді дамуы басым- 56% студентте, жеткіліксіз дамуымен – 41%, әлсіз дамуымен-3% (1 сур. қараңыз). Оң динамиканың болуын біз бірінші кезекте студенттердің танымдық дербестікті дамытудағы ақпараттық технологиялардың маңыздылығын түсінумен байланыстырамыз.

Сурет 1 – ақпараттық технологиялар арқылы студенттердің танымдық дербестігін дамытудың деңгейлік көрсеткіштерінің салыстырмалы динамикасы (сұралғандардың санынан %)

Жүргізілген тәжірибелік-эксперименталдық жұмыстың нәтижелері бойынша қорытынды ретінде: алынған салыстырмалы мәліметтер мақсатқа қол жеткізілгендігін көрсетеді, есептер шешілген, ұсынылған гипотеза білім беру тиімділігінің растамасын алды.

Қорытынды. Педагогикалық феномен ретінде танымдық дербестікке бет бұра отырып, біз оның өз-өзін оқытуға, өзін- өзі дамытуға және өзін-өзі белсендіруге жеке қажеттілігін сезінетін маманның болашақ кәсіби қызметінде маңыздылығын атап өтеміз.

Танымдық дербестік университетте "Информатика" пәнін оқу барысында табысты дамитын болады, онда ынталы танымдық қызметтің кәсіби құндылықтық бағдарына қажеттіліктер, уәждер мен мақсаттарды дамыту және трансформациялау жүргізіледі. Зерттеудің практикалық бөлімі көрсеткендей, студенттердің танымдық дербестігін дамытуда жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану процесі үлгілеу процесін жүзеге асыратын және нақты технологияларды таңдаудағы педагогтарға тікелей байланысты, сондықтан танымдық дербестікті дамытудың мүмкін жолдарын болжау кезінде ЖОО оқытушылары мен студенттерінің ақпараттану деңгейін, қызығушылығын, инновациялық үдерісті түсіну қабілетін, зияткерлік және материалдық ресурстарды ескеру қажет.

Алынған зерттеу нәтижелері зерттеуде жүзеге асырылған педагогикалық жағдайларды енгізудің тиімділігі мен қажеттілігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді, осыған сәйкес: танымдық дербестікті дамыту арнайы құрылған ақпараттық білім беру ортасы шеңберінде нәтижелі табысты өтеді; университет студенттерінің ЖОО-ның білім беру үдерісінде субъективті ұстанымын белсендіруге бағытталған іске асырылады; білім беру үрдісіне ақпараттық технологияларды қолдану арқылы оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыруға болашақ мұғалімді дайындау мақсатында "Заманауи мектептегі ақпараттық технологиялар" курсы бойынша қосымша бағдарлама енгізілуде.

Болашақта, заманауи педагог өзінің кәсіби қызметінде әр түрлі ақпарат көздерін пайдаланатынын және студенттердің қазіргі заманғы ақпарат құралдары мен ақпараттық технологияларды меңгеру жағдайын талдау келесі сәттерге ерекше назар аудару қажет екенін көрсетті: білім беру процесіне қатысушылардың ақпараттық мәдениеті; оқытушының компьютерлік сауаттылығы; оқытушының технологиялық құзыреттілігі; оқу кабинетінде ақпараттық-коммуникативтік технология құралдарының болуы; оны білім беру үдерісіне енгізуге ынталандыру.

Жүргізілген зерттеу толыққанды емес және білім беру процесі субъектілерінің ақпараттық-технологиялық мәдениетін қалыптастыру және дамыту бойынша зерттеулерді әзірлеудің жоспарлы бағыты бола алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абылкасымова А. Е. Математика курсын оқу барысында дайындық бөлімі тыңдаушыларының танымдық дербестігін қалыптастыру: Автореф. . . дис. пед. ғыл. к. Алматы, 1991. 29 б.
2. Курманов М. Университеттің болашақ физика мұғалімдерін дайындауда студенттердің танымдық іс-әрекетін қалыптастыру. дисс. . . . пед. ғыл. д. Караганда, 2000. 307б.
3. Минакова Т. В. Шет тілін оқу процесінде университет студенттерінің танымдық дербестігін дамыту [Электрондық ресурс]: монография / Т. В. Минакова – Оренбург: ГОУ ОГУ, 2008.
4. Гвоздева В. А. Базалық және қолданбалы ақпараттық технологиялар / оқулық. М., 2015. 384 б.
5. Стамкулова,Ш. А. Қазіргі білім берудің педагогикалық шындығы бойынша білім алушылардың танымдық дербестігін дамыту /Ш. А. Стамкулова // хабаршы Оренбурского государственного университета 2018. №2 (214). б. 53-57
6. Кирьякова А. В. Құндылықтар әлемінде тұлғаны бағдарлау теориясы / А. В. Кирьякова. Оренбург: Изд-во ОГПИ, 1996. 188 б.
7. Стамкулова Ш. А., Каргапольцева Н. А. Зерттеу пәніретінде университет студенттерінің танымдық дербестігінің даму көрсеткіштері // «Қазіргі ғылымдағы инновациялық үрдістер» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. [Электрондық ресурс] / Vydavatel «Osvícení», Научно-издательский центр «Мир науки». – Электрон. текст. г. Прага, Чехия. 2019, б. . 471-478
8. Баймухамедиев С. К. Жаңа ақпараттық технологиялар: оқуқұралы. Алматы, 2003
9. Шевандрин Н. И. Білім берудегі әлеуметтік психология. М. : Владос, 1995. 544 б.
10. Charles Crook. Web 2. 0 technologies for learning: The current landscape – opportunities, challenges and tensions / Crook Charles. 2008. : URL: http://www. becta. org. uk. (22. 02. 2018 г.)
11. Soukup C. Building a theory of Multymedia CMC: An Analysis, critique and Integration of computer-mediated communications theory and research / C. Soukup // New Media and Society. London : Thousand Oaks, CA and New Delhy, 2001. – Vol. 2(4). – P. 407-425.
12. ВикторовaТ. С., БармашовК. С., МушкатоваМ. С. Ақпараттық технологиялардық олдану арқылы студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру. Қазіргі білім беру технологиялары және оларды оқыту жүйесіне енгізу әдістері: ғылыми әдістемелік конференция. Вязьма:ВФГОУМГИУ, 2011. -2826
13. Zubkova M. A. 1, Fominykh N., Baranova E.,Abbasova L., MaigeldiyevaSh. M. Approaches to the future engineers foreign communicative culture formation // Humanities & Social Sciences Reviews eISSN: 2395-6518, Vol 7, No 4, 2019, pp 781-786; https://doi. org/10. 18510/hssr. 2019. 74101
14. ЮркевичВ. С. Оқушылардың танымдық қажеттілігі туралы сұраққа // Тәрбие мен тәрбиелеудің кейбір өзекті психологиялық-педагогикалық мәселелері. М., 1976. б. 247-250
15. СапарқызыЖ. The formation and development of cognitive activity of students in the learning process. // International Journal of Environmental and Science Education (Turkey), 2016, ISSN: 1306-3065, VOL. 11. Iss. 18., P. 12235-12244.

МРНТИ 15. 31. 31

Сапаркызы Жаннат
доктор философии PhD, ст. преподаватель кафедры
«Педагогика и психология»
Гуманитарно-педагогический институт
Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата

Майгельдиева Шарбан Мусабековна
Доктор педагогических наук
профессор кафедры «Педагогика и психология»
Гуманитарно-педагогический институт
Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата

РАЗВИТИЕ УМСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ

Түйін. Мақала авторлары соңғы жылдары денсаулық сақтау технологиялары мен сауықтыру әдістемесін, оқушы жастарды валеологиялық тәрбиелеу бағдарламаларын әзірлеуге және практикаға енгізуге көптеген талпыныстар жасалғанын атап өтті. Алайда, ғылыми талдау мен нақты тәжірибе көрсетіп отырғандай, қажетті нәтижелер алу мүмкін емес. Бұл мақалада білім беру мақсаттарына оңтайлы қол жеткізуге ықпал ететін және оқу-тәрбие міндеттерін толыққанды шешуді қамтамасыз ететін, сонымен қатар тұтас педагогикалық процесс субъектілерінің денсаулығын сақтау мен нығайтуға ықпал ететін ақыл-ой қызметін дамыту және дамыту үшін инновациялық технологияларды енгізу жолдары мен психологиялық-педагогикалық ықпалдарды іздеу тұрғысынан ерекше маңызды мәселе қарастырылады. Осыған байланысты мақалада осы проблеманы зерттеу нәтижелері берілген.

Түйінді сөздер: Денсаулық сақтау технологиялары, ақыл-ой қызметі, студенттер, даму, салауатты өмір салты, сауалнама.

Резюме. Авторы статьи отмечают, что в последние годы предпринимаются многочисленные попытки разработать и внедрить в практику здоровьесберегающие технологии и методики оздоровления, программы валеологического воспитания учащейся молодежи. Однако, как показывает научный анализ и реальная практика, пока не удается получить желаемых результатов. В данной статье рассматривается проблема исключительной важности в плане поиска психолого-педагогического влияния и путей внедрения инновационных технологий для развития и развития умственной деятельности, которые способствуют не только оптимальному достижению образовательных целей и обеспечивают полноценное решение учебно-воспитательных задач, но и содействуют сохранению и укреплению здоровья субъектов целостного педагогического процесса. В связи с этим в статье представлены результаты исследований данной проблемы.

Ключевые слова: здоровьесберегающие технологии, умственная деятельность, студенты, развитие, здоровый образ жизни, анкетирование.

Summary. The Authors of the article note that in recent years, numerous attempts have been made to develop and implement health-saving technologies and methods of health improvement, programs of valeological education of students. However, as scientific analysis and real practice shows, it is not possible to get the desired results yet. This article considers the problem of exceptional importance in terms of searching for psychological and pedagogical influence and ways to introduce innovative technologies for the development and development of mental activity, which contribute not only to the optimal achievement of educational goals and provide a full solution of educational tasks, but also contribute to the preservation and strengthening of the health of subjects of the integral pedagogical process. In this regard, the article presents the results of research on this problem.

Keywords: health-saving technologies, mental activity, students, development, healthy lifestyle, questionnaire.

ВВЕДЕНИЕ.

В условиях современной практики вузовского обучения, которая характеризуется высоким объемом и интенсивностью учебного процесса, различными нововведениями, проблема сохранения и укрепления здоровья, приобщения обучающихся к здоровому образу жизни приобретает исключительно важное значение. Поскольку освоение многих новшеств, включаемых в настоящее время в содержание образования, требует немалых энергозатрат от участников образовательного процесса, а потому их обра-

зование «оплачивается» высокой ценой – ценой их здоровья. Осознавая важность и необходимость формирования здорового образа жизни, правительство Республики Казахстан отразило эту проблему в ряде документов: «Стратегия развития РК до 2050 года», «Саламатты Казахстан», Закон РК «Об охране здоровья граждан», прогнозирующих и определяющих основные пути сохранения и укрепления здоровья казахстанских граждан, в том числе и студентов.

Вопросы воспитания здорового образа жизни всегда были в центре внимания педагогов. В последние годы предпринимаются многочисленные попытки разработать и внедрить в практику здоровьесберегающие технологии и методики оздоровления, программы валеологического воспитания учащейся молодежи. Однако, как показывает научный анализ и реальная практика, пока не удается получить желаемых результатов. В статье мы постарались показать результаты нашего исследования по определению психолого-педагогического влияния инновационных здоровьесберегающих технологий обучения на развитие и развитиеумственной деятельности студентов.

Высшее образование оказывает огромное влияние на психику человека, развитие его личности. За время обучения в вузе при наличии благоприятных условий у студентов происходит развитие всех уровней психики. Они определяют направленность ума человека, т. е. формируют склад мышления, который характеризует профессиональную направленность личности. Для успешного обучения в вузе необходим довольно высокий уровень общего интеллектуального развития, в частности, восприятия, представлений, памяти, мышления, внимания, эрудированности, широты познавательных интересов, уровня владения определенным кругом логических операций. При некотором снижении этого уровня возможна компенсация за счет повышенной мотивации и работоспособности, усидчивости, тщательности и аккуратности в учебной деятельности.

Принимая во внимание, что важнейшим условием обеспечения здоровья обучающегося является успешность его учебной деятельности, констатируем, что именно успешная учебная деятельность способствует формированию благоприятного психологического микроклимата и благополучному его самочувствию вобразовательном учреждении, в итоге обеспечивает для каждого из них возможность развиваться и совершенствоваться соответственно своим индивидуальным особенностям.

В связи с вышеизложенным актуальным является изменение общей парадигмы: переход от узкой ориентации лишь на сохранение и укрепление здоровья, на более широкое внедрение инновационных технологий, предусматривающих формирование умений, навыков и отношений, необходимых для осознания и оценки собственного здоровья, мотивирующих на здоровый образ жизни, принятие его ценностей и способствующих выработке адекватного поведения здоровой личности.

Отсюда вытекает проблема исключительной важности поиска психолого-педагогического влияния и путей внедрения инновационных технологий для развития и развития умственной деятельности. Как известно учебная деятельность студентов является ведущей их деятельностью. Для повышения уровня учебной деятельности необходимо формировать у студентов умственную деятельность, усиливать мотивацию обучения и использовать традиционные и новые технологии, современные информационные технологии, в том числе здоровьесберегающие технологии.

В педагогической науке к настоящему времени накоплен достаточный объем знаний, необходимых для постановки и решения исследуемой проблемы [Торыбаева Ж. З. 2004].

Вопросы развития философских, педагогических, медицинских идей о ценности здоровья и путях его сохранения, а также отдельные аспекты проблемы формирования здоровьесбережения и сохранения здорового образа жизни (ЗОЖ) субъектов целостного педагогического процесса освещались в работах зарубежных (Р. И. Айзман, Э. Н. Вайнер, О. Л. Трещева, В. В. Попов, Б. Н. Чумаков, Л. Г. Татарникова, И. В. Яковлев, Е. Р. Маргиев, П. Л. Дрибинский, Р. Н. Денисенко, П. П. Тиссен, Р. В. Рожнов, В. Н. Приз, В. Ф. Неретин, М. Е. Кошелева, Н. П. Абаскалов, Л. И. Пономарев, А. С. Вульфович) и отечественных ученых (А. С. Имангалиев, Г. Д. Алимжанова, А. В. Ахаев, Л. З. Тель, А. У. Сагымбаев, А. Д. Соколов, З. С. Абишева, Г. А. Жетписбаев, С. Н. Сулейменова, Р. А. Грачев, Д. Ф. Акбердиева, Г. А. Мауленбердиева, Ж. О. Жилбаев, Р. Д. Гаджиев, К. А. Даниярова, Х. Т. Тулеубаева, Д. З. Торыбаеваи др.).

На сегодняшний день исследования научных трудов казахстанских ученых определяют несколько научных направлений, касающихся проблемы использования здоровьесберегающих технологий в педагогическом процессе:

-первое направление касается отдельных аспектов проблемы формирования здоровьесбережения и сохранения здорового образа жизни (ЗОЖ) субъектов целостного педагогического процесса, которыеосвещаются в работах ученых: С. Н. Сулейменовой, Д. Ф. Акбердиевой, Г. А. Мауленбердиевой, Ж. О. Жилбаева, Р. Д. Гаджиева, Д. З. Торыбаевой, И. И. Петренко.

-второе направление связано с использованиемздоровьесберегающих и здоровьеформирующих технологий в образовательном процессе средней и высшей школы (А. Е. Абылкасымова, К. А. Даниярова, Х. Т. Тулеубаева и др.).

Анализ научной литературы по проблеме исследования показал, что несмотря на значительное количество педагогических исследований валеологическоговоспитания студентов, остаются нераскрытыми пути и механизмы изучения особенностей применения прогрессивных здоровьесберегающих технологий в процессе обучения студентов в целом и в процессе развития их умственной деятельности в частности.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ.

Для **умственной деятельности** необходимы не только тренированный мозг, но и тренированное тело. Существуют объективные и субъективные факторы обучения, отражающиеся на психофизиологическом состоянии студентов. *К объективным факторам* относят среду жизнедеятельности и учебного труда студентов, возраст, пол, состояние здоровья, общую учебную нагрузку, отдых, в том числе активный. *К субъективным факторам*следует отнести знания, профессиональные способности, мотивацию учения, работоспособность, нервно-психическую устойчивость, темп учебной деятельности, утомляемость, психофизические возможности, личностные качества (особенности характера, темперамента, коммуникабельности), способность адаптироваться к социальным условиям обучения в вузе.

Все эти факторы позволяют оценить лишь общие закономерности **умственного труда** работы студентов. Однако можно предположить, что изменения в организме, происходящие под воздействием труда студента, весьма незначительны по сравнению со сдвигами при физической работе. **Умственная деятельность** студентов приводит к учащению пульса в течение учебного дня, повышению максимального и минимального артериального давления (на 16 и 32% соответственно), уменьшению веса тела и небольшому снижению количества лейкоцитов в период экзаменов. Одни занятия приводят к повышению, а другие — к понижению возбудимости зрительного анализатора. Отмечены двухфазные изменения возбудимости зрительного анализатора: повышение - после небольшой по интенсивности и понижение - после большой по интенсивности **умственной деятельности** (С. Д. Хоружая).

В некоторых случаях повышение возбудимости сочетается с нарушением динамики возбудительных и тормозных процессов, в других случаях нарушение динамики этих процессов сопровождается снижающейся возбудимостью (Е. К. Редькина, Е. А. Широкова). Значительные изменения наблюдаются и в ЭЭГ (Ю. М. Пратусевич). Отмечены расхождения в сдвигах в первой и во второй сигнальных системах у студентов после занятий: в пределах первой сигнальной системы наблюдается лишь ослабление процессов внутреннего торможения, в то время как второсигнальные связи тормозятся (А. С. Дмитриев).

Студент как человек определённого возраста и как личность может быть охарактеризован с трёх сторон. Во-первых, с социальной, в которой отражаются общественные отношения, включение молодого человека в студенческую среду, выполнение им функций и обязанностей, предписываемых вузовским процессом обучения и воспитания. Во-вторых, с психологической, которая представляет собой единство психических процессов, состояний и свойств личности (темперамент, характер, способности, направленность). В-третьих, с биологической, которая включает в себя тип высшей нервной деятельности. Эта сторона определяется генетическими и возрастными особенностями, но в известных пределах изменяется под влиянием условий жизни и целенаправленного воспитания и самовоспитания.

Среди перцептивных задач, предлагаемых им испытуемым, была применена задача, успешное решение которой направлено на зрительную или проприоцептивную ориентировку (с опорой на зрительный или вистибулярный анализаторы). Эта методика известна как «Стержень и рамка». От испытуемого требовалось установить вертикальное положение светящегося стержня, заключенного в рамку. Ориентация испытуемого в пространстве происходит либо зрительно, либо по положению тела в пространстве. Особенности восприятия связывались с тем анализатором, который обеспечивает отражение на перцептивном уровне. Первые эксперименты Г. Виткина с помощью методики «Стержень и рамка» позволили ему обнаружить у испытуемых различия в выделении фигуры и фона при восприятии. Оказалось, что одни люди с трудом выделяют доминирующий стимул (фигуру) от находящихся на периферии поля зрения. Они отличаются целостностью восприятия и были названы полезависимыми, другие - могли быстро выделить фигуру, изолировав ее от окружающих стимулов, составляющих фон. Они были названы поленезависимыми. Восприятие последних отличается аналитичностью и детализированностью. В связи с этим появились понятия «дифференцированность ноля» и «расчлененность поля». Полезависимые и поленезависимые - биполярные характеристики субъектов, дифференцированные по способам восприятия, что и послужило основанием для пользования термином «психологическая дифференцированность».

Обозначив зависимость - независимость от поля восприятия, как устойчивую характеристику, Г. Виткин позднее сделал попытку связать с ним особенности личности, для чего были использованы личностные тесты: тест пятен Рор-

шаха, Тематический апперцептивный тест (ТАТ, с англ. Thematicapperceptiontest (TAT)) — проективная психодиагностическая методика, разработанная в 1930-х в Гарварде Генри Мюрреем и Кристианой Морган), и тесты свободных ассоциаций и др. [Утешкалиева А. М. 2006]. Данные методики были нами также использованы при проведении экспериментальной работы по теме исследования.

Все вышеизложенное свидетельствует об общих закономерностях **умственного труда** работы и о тех психологических факторах, влияющих на развитие и развитиеумственной деятельности студента. На начальном этапе исследования нами была проведена экспериментальная работа по выявлению реального состояния сформированности умственной деятельности студентов посредством здоровьесберегающих технологий обучения. Это определение мы провели на основе применения эмпирических методов анкетирования студентов, беседы с ними, в процессе наблюдения.

Для определения эффективных способов по определению психолого-педагогического влияния здоровьесберегающих технологий обучения на развитиеумственной деятельности студентов и выявления реального состояния исследуемой проблемы мы провели констатирующий эксперимент. В эксперименте приняли участие 186 студентов 1- 4-х курсов педагогических специальностей, в возрасте 17-20 лет, и 32 преподавателя Южно-Казахстанского государственного университета им. М. Ауэзова и Кызылординского государственного университета им. Коркыт Ата.

Отметим, что в рамках проводимого исследования в эксперименте была организована следующая педагогическая деятельность:

– диагностическая - проведение мониторинга показателей здоровья и развития студентов;

– дидактическая - через организацию системы занятий с применением здоровьесберегающих технологий;

– коррекционно-оздоровительные процедуры - зарядка для глаз, фитотерапия, аромотерапия и др. ;

– профилактическая – они способствуют оптимизации двигательной активности студентов, профилактике гиподинамии и гипокинезии, и в то же время носят психолого-педагогическую нагрузку, упорядочивая, делая содержательным активный отдых студентов на переменах, что также способствует формированию здоровьесберегающих технологий обучения;

– консультативная - организация курсов повышения квалификации для преподавателей по вопросам развития умственной деятельности студентов серез здоровьесберегающие технологии обучения [Сапарқызы Ж., 2016].

В данной статье познакомим с результатами анкетирования студентов, Результаты анкетирования студентов по выявлению значимости здоровьесберегающей технологии представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Результаты анкетирования студентов

Вопросы	Ответы студентов	Кол-во студентов
Что, по-твоему, означает «здоровьесберегающие технологии»?	нужно заниматься спортом	70
	нужно закаляться	67
	есть фрукты, овощи	71
Перечисли болезни, которые тебя часто беспокоят	ничего не беспокоит	160
	постоянно болею (различные болезни, начиная от легких простуд до серъезных осложнений)	65
	простуда	100
Часто ли ты пропускаешь занятия по болезни?	пропусков нет	183
	пропуски каждый месяц	125
	пропуски каждую неделю	17
Делаешь ли ты утром физическую зарядку?	нет	65
	да	189
	иногда	71
Как ты занимаешься на занятиях физкультуры?	с полной отдачей	221
	«чтобы не ругали»	70
	без желания	34
Занимаешься ли ты спортом?	в спортивной школе	85
	в других учреждениях	79
	в секции	90
	нигде	71
Чувствуешь ли усталость после занятий?	очень устаю	29
	всегда	11
	иногда	203

Проанализировав полученные результаты, можно сделать следующие выводы.

Понятия о «здоровьесберегающей технологии обучения» (далее - ЗТО) у студентов отождествлено с понятием «здоровье», причем 63 студента считают, ЗТО – это «когда у тебя ничего не болит», т. е. не предусматривают никаких действий со своей стороны, направленных на укрепление и сохранение здоровья, это говорит о том, что они неправильно понимают, что входит в содержание понятия «ЗТО». То же самое можно сказать и о 54 студентах, которые считают, что ЗТО – «нужно быть здоровым». Но 208 студентов имеют элементарные представления о ЗТО, они называют некоторые компоненты ЗТО – «нужно заниматься спортом, есть полезные продукты, фрукты, овощи, закаляться», но пока их знания еще не систематизированы и фрагментарны.

К занятиям на уроках физкультуры учащиеся относятся положительно, 221 студентов занимаются спортом «с полной отдачей», кроме того, 254 студентов ходят в различные кружки и спортивные секции (танцы, теннис).

Следовательно, большинство студентов склонны придерживаться ведущих принципов ЗТО, но реализуют их не всегда последовательно и постоянно, так всего лишь 189 студентов делают по утрам зарядку каждый день, а 71 - лишь иногда, также 65 студентов зарядку не делают совсем. Это говорит о том, что установка на саморазвитиеприсутствует у меньшинства респондентов.

При беседе со студентами на вопрос о состоянии осанки студентов мы получили следующие результаты: за письменным столом или партой стараются правильно сидеть 58,58%, иногда - 7,85%, совсем не пытаются занять правильное положение 33,57%, что составляет большой процент и говорит о высокой степени риска искривления позвоночника.

Состояние зрения также вызывает тревогу. Хорошо видят, что пишут на доске со своего места в аудитории 93,58 %, а 6,42%, что пишет преподаватель на доске, видят плохо. В данный показатель могут входить и студенты с плохим зрением, с неправильно занятым местом в аудитории и т. д.

На вопрос: «Что ты будешь делать, если почувствуешь себя плохо?» 82,14% респондентов обращаются к родителям за помощью сразу, остальные студенты обращаются к родителям лишь тогда, когда становится очень плохо, или ждут, когда родители заметят сами плохое самочувствие ребенка.

На вопрос о вреде курения студенты ответили, что курение опасно для здоровья 89,28%, 3,58% не знают вредно ли курение, а 7,14% категорически ответили, что не считают курение опасным для здоровья, но при этом 82,85% считают, что курение значительно сокращает жизнь. В выборе объекта наиболее подверженного опасному влиянию курения студенты указали: девушек - 17,14%; юношей - 1,42%; оба пола - 52,86 %, «взрослых» - 5,00%, «всех» - 23,58%.

Большинство студентов правильно ориентированы в данном вопросе и имеют представление о вреде курения.

На вопрос «Вредно ли спиртное для организма?» положительно ответили 82,14% респондентов: «Вредно, независимо от количества выпитого». С ними не согласны 5%, и 12,86% не знают ответа на поставленный вопрос.

По данным нашего исследования можно сделать вывод: у тех студентов, с которыми родители и учителя проводили определенную работу по формированию, на возможном для них уровне, знаний, умений, навыков здорового образа жизни имеется склонность к достаточно глубокому анализу, они более наблюдательны, точны в определениях, а в качестве главных ценностей называют время и здоровье [Майгельдиева Ш. М., Сапарқызы Ж. 2019].

По результатам следующего анкетирования (таблица 2) нами установлено, что показатели деятельностного компонента выражены достаточно слабо. Анализируя ответы студентов, мы определили, что менее всего развиты у студентов умения и навыки самостоятельного выполнения закаливающих процедур (лишь 40 студентов отметили, что используют закаливание в ежедневных формах деятельности, 211 дали отрицательный ответ, что, скорее всего, связано с отсутствием необходимых знаний о способах и приемах закаливания). Также мы отметили, что студенты не знакомы с правилами организации учебной работы в домашних условиях (только 54 студента обращают внимание на данный аспект ЗТО, 185 студентов отметили, что не предпринимают никаких мер для самоорганизации учебной деятельности в домашних условиях). Это говорит о том, что многие студенты воспринимают как должное слабое освещение рабочего места, не обращают внимание на признаки утомления, на правильную осанку, что, несомненно, отразится в последующем на их здоровье [Сапарқызы Ж. 2018].

Многие студенты (182) в ходе анкетирования отметили, что не осознают в должной степени значение приемов и способов саморегуляции своего психического состояния (например, снимать нервное напряжение физкультурой, музыкой, сном, общением с животными и природой и т. д.). Данный аспект здорового образа жизни очень важен для обеспечения гармонии и комфорта душевного и эмоционального состояния, так как нервные перегрузки по мере взросления возрастают, и человек инстинктивно ищет способы расслабиться, отвлечься от жизненных проблем, стрессов, что очень часто приводит

к пагубному пристрастию к алкоголю, сигаретам, наркотикам. Если сформировать у студентов уверенность в том, что они могут управлять своими эмоциями, научить их способам и приемам саморегуляции, самоконтроля, то это поможет им в последующем избежать знакомства с вредными привычками, и данный аспект ЗТО следует обязательно включить в содержательный компонент системы организации внеклассной деятельности студентов.

Таблица 2 – Результаты анкетирования по выявлению наличия у студентов умений и навыков самоорганизации здорового образа жизни

Отметь, что из приведенного ты умеешь выполнять самостоятельно по поддержанию собственного здоровья	Варианты ответов		
	да	нет	затрудняюсь с ответом
1. Составить для себя комплекс утренней гимнастики;	90	105	130
2. Организовать со сверстниками подвижную или спортивную игру	128	85	112
3. Составить и соблюдать правильный режим дня;	122	104	99
4. Выполнять закаливающие процедуры (водные, воздушные, солнечные)	40	211	74
5. Снимать нервное напряжение (физкультурой, музыкой, сном, общением с животными и природой и т. д.)	70	73	182
6. Организовать домашнюю учебную работу (физкультурная пауза, хорошее освещение и т. д.)	54	185	86

Обобщая данные, полученные в ходе выявления степени сформированности показателей, нами установлено, что у студентов достаточно слабо сформированы умения и навыки самоорганизации ЗТО, что, на наш взгляд, в самой непосредственной степени связано с отсутствием должной мотивации. Студенты в процессе обучения, к сожалению, часто теряют свое здоровье, испытывая перегрузки – интеллектуальные, физические и психические. Часто находятся в состоянии тревожности, что также отрицательно влияет на здоровье студентов.

Полученные материалы явно указывают на необходимость внедрения здоровьесберегающих технологий обучения в учебный процесс вуза, воспитания у студентов потребности в здоровье и формирования у них адекватных представлений о сущности ЗТО.

ВЫВОДЫ. Здоровьесберегающие технологии нужно рассматривать как составную часть образовательной системы и все, что относится к образованию – методы и приемы обучения и воспитания, уровень профессиональной культуры педагогов, условия проведения учебного процесса и т. д., - все имеет непосредственное отношение к проблеме здоровья обучающихся [Сапарқызы Ж., Майгельдиева Ш., Аяганова А., Колдасова Л. С., 2019].

Авторы представили научное обоснование критериям и показателям развития умственной деятельности студентов на основе применения здоровьесберегающих технологий обучения и содержание разработанной ими структурно-компонентной модели. Представлены результаты анкетирования, проведенные среди студентов и преподавателей. Встатье делаются вывод о необходимости в рамках проводимого следующих видов педагогической деятельности как диагностической, дидактической,профилактической, консультативной, коррекционно-оздоровительных процедурчерез организацию системы занятий с применением здоровьесберегающих технологий - зарядка для глаз, фитотерапии, аромотерапии и др., способствующих оптимизации двигательной активности студентов, профилактике гиподинамии и гипокинезии, и в то же время носящих психолого-педагогическую нагрузку, упорядочивая, делая содержательным активный отдых студентов на переменах, что также способствует формированию здоровьесберегающих технологий обучения.

Сегодня очень остро стоит вопрос о состоянии здоровья студенческой молодёжи - настоящего и будущего интеллектуального и трудового потенциала нашей страны. Система высшего профессионального образования тесно связана со здоровьем - эффективность образования и воспитания в высшей школе во многом определяются уровнем здоровья обучающихся, а качество образования не может рассматриваться вне контекста трудозатрат и здоровья субъектов образовательного процесса. Цели и задачи, решаемые в образовании, не могут не соизмеряться с психолого-педагогическими и физиологическими закономерностями учебно-трудовой деятельности, психофизическими возможностями обучающихся, без этого цели образования во многом утрачивают свою социальную и личностную значимость.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРТАТУРЫ:

1. Послание Главы государства Н. А. Назарбаева народу Республики Казахстан«Стратегия развития Республики Казахстан до 2050 года. »,Астана, 2012

2. Государственная программа развития здравоохранения РК «Саламатты Казахстан» //Собрание актов. -2010. - № 25-26.

3. Закон РК «Об охране здоровья граждан». // Ведомости Парламента РК. - 2006. - № 14 (2471). - С. 106 – 127.

4. Торыбаева Ж. З. К проблеме формирования ЗОЖ студентов в процессе совместной работы вуза, семьи и общественности. // Сб. статей 4–й междунар. конф. молодых ученых «Актуальные проблемы современной науки». – Самара: СамГТУ, 2003. – С. 138-141.

5. Торыбаева Ж. З. Методика формирования здорового образа жизни студентов в процессе совместной работы вуза, семьи и общественности: Учебное пособие. - Шымкент: ЮКГУ им. М. Ауезова, 2004. - 108 с.

6. Даленов Е. Д., Хасин В. Б., Сливкина Н. В., Исмагамбетова Л. Ж., Сыздыкова Г. С. О научном обосновании и технологическом обеспечении методик здоровьесбережения учащихся общеобразовательной вуза. // Здоровье и болезнь. –2007. - №4 (60). - С. 19-24

7. УтешкалиеваА. М. Педагогические условия формирования здорового образа жизни младших студентов: дисс.... канд. пед. наук: 13. 00. 01. - Атырау, 2006. - 171 с.

8. Кузнецова Г. И., Харченко В. Л. Психологические особенности недисциплинированных подростков // Вопросы психологии. – 1981. - № 6. – С. 138-144

9. СапарқызыЖ. The formation and development of cognitive activity of students in the learning process. // International Journal of Environmental and Science Education (Turkey), 2016, ISSN: 1306-3065, VOL. 11. Iss. 18., P. 12235-12244.

10. Сапарқызы Ж. Умственная деятельность студентов на фоне занятий физической культуры. // сборник межд. конф. Europenscientificconference. г. Пенза, 2018. -157-161с.

11. Майгельдиева Ш. М., Сапарқызы Ж., Концепция здоровьесберегающего обучения - составная часть гуманного типа образования // Вестник Казахского Национального педагогического университета им. Абая, 2019. -№1(58). - 102-107с.

12. Сапарқызы Ж., Майгельдиева Ш., Аяганова А., Колдасова Л. С. Денсаулық сақтауды үнемдейтін оқыту технологияларын қолданудың кейбір аспектілері. // Вестник Казахского Национального педагогического университета им. Абая, 2019. -№1(60). - 86-91с.

УДК 546

Сарсенбаева Ғазиза Жаксылыковна
2 -курс 6М011200-Химия мамандығы магистранты
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті
Алматы қ.

Дүрменбаева Жадыра
2 -курс 6М011200-Химия мамандығы магистранты
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті
Алматы қ.

БІЛІМ САПАСЫН КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІ АРҚЫЛЫ ЖЕТІЛДІРУ

Түйін. Әрекетті бағалау мәселесі қашан да маңызды мәселе болған. Бағалауды дұрыс жүргізу білім алу процесіне әсер етеді. Критериалды бағалау жүйесін химия, жаратылыстану пәндерін оқытуда пайдаланудың ерекшеліктері және оқу процесіндегі білім жүйесіне әсері қарастырылған.

Түйінді сөздер: бағалау, білім алушылар,критериалды бағалау жүйесі, жиынтық бағалау.

Резюме. Оценка действий всегда была важной проблемой. Правильная оценка влияет на процесс обучения. Рассмотрены особенности использования критериальной оценки в преподавании химии и естествознания и влияние на систему образования в образовательном процессе.

Ключевые слова: оценка, студенты, система критериальных оценок, суммативная оценка.

Summary. Evaluating action has always been an important issue. Proper assessment affects the learning process. The features of the use of criteria-based assessment in teaching chemistry and natural sciences and the impact on the educational system in the educational process are considered.

Keywords: assessment, students, criteria-based assessment system, summative assessment.

Кіріспе: Білім – елдердің бәсекелестікке қабілетті болуын қамтамасыз ететін ең тиімді әрі ұзақ мерзімді стратегия. Әрекетті бағалау мәселесі – педагогика теориясы мен практикасындағы өзекті проблема. Бүгінгі күнгі бағалау жүйесі білім берудің білім парадигмасы аясында қалыптасқан, сондықтан ол құзыреттілік қатынастың заманауи талабына толық сәйкес келмейтін білімді игеруді емес, меңгеру нәтижесін көрсетеді.

Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаумен байланысты сұрақтар соңғы жиырма жылда көп қаралып келе жатыр (Ш. А. Амоношвили, В. Л. Беспалько, В. В. Давыдов, А. И. Липкина, А. Н. Майоров, В. М. Полонский, Е. И. Перовский, Д. Б. Эльконин). Оқушылардың оқу жетістігін бағалау мәселесін білім алушылардың негізгі білім беру бағдарламасын меңгеру нәтижесін бағалауды қалыптастыратын критериалды бағалау арқылы шешуге болады [1. Краснoборова, 2012, с. 34].

Білім берудің жаңартылған парадигмасының, құзыреттілік қатынасқа негізделген жаңа білім беру стандартының пайда болуы кәсіби педагогикалық қоғамдастықтың және білім беру үрдісінің қатысушыларының назарын оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың сенімді, шынайы, жүйелі пәнаралық сипаты бар технология қалыптастыру мәселесінің төңірегіне шоғырландырды.

Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде өмір бойы білім алуға, оқудың барлық деңгейінде сапалы білім алуға жол ашатын білім беру жүйесінің ұлттық моделінің дамуына барынша жағдай жасалғаны аталады [мемлекеттік бағдарламасы, 2020-2025].

Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің (Роберт Юджин Глейзер енгізген ұғым, 1963) нақты жиынтығының көмегімен өлшенеді [Алтынсарин Ы., атындағы ҰБА, 2013].

Оқушылардың пән бойынша оқу жетістіктері екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде жүреді. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді, балл не баға қоймастан-ақ оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Мұғалімдер оны оқушылардың жетістіктерін өлшеп, алдағы сабақтарын жоспарлау үшін қолданады. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасының бөлімдерін/ортақ тақырыптарын және белгілі бір оқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқта-

ған соң оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі.

Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойында үздіксіз жүргізіледі. Бұл бағалаудың нәтижесінде алынған ақпараттың негізінде оқушылар оқу барысында өздерінің тапсырманы қаншалықты дұрыс орындағанын біле алады. Ал мұғалімдер оқушының қаншалықты ілгерілегені туралы мәлімет алып, соған сүйене отырып оқыту үдерісіне өзгеріс енгізіп, түзетіп отырады. Қалыптастырушы бағалау кезінде оқушы оқу үдерісіне белсене араласып, одан қандай нәтиже күтілетінін түсінеді. Сонымен бірге, өз жұмыстарына өзі баға берумен қатар, сыныптастарын бағалау арқылы өзінің оқуын жетілдіреді.

Қалыптастырушы бағалаудағы мұғалімнің рөлі [4. Құрманалиев, 2019, 199 б.]:

– оқу мақсатына сәйкес ойлау дағдыларының деңгейлеріне сәйкестендірілген бағалау критерийлерін анық жазады:

– оқу мақсаты мен бағалау критерийлеріне сәйкес тапсырма дайындап, оларға тиісті дескриптор құрастырады;

– оқушыларға тиімді кері байланыс ұсынады;

– оқыту және бағалау үдерісіне түзету енгізеді.

Сабақта қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыру үшін жеке, жұптық, топтық жұмыс түрлерімен қатар, оқушыларға ауысып отыратын топ құрамында жұмыс істеу ұсынылады.

Тоқсандық жиынтық бағалау түрлі бақылау және тексеру жұмыстарын ұйымдастыру арқылы өткізіледі. Тоқсандық жиынтық жұмысты құрастыруда оның білу мен түсінуді, қолдану дағдыларымен ғана шектелмей, оқушының жоғарғы деңгейдегі ойлау қабілетін: анализ, синтез және баға беруін анықтауға мүмкіндік беретін тапсырмаларды қамтуы маңызды екендігін ескерген жөн.

Тоқсандық жиынтық бағалау нәтижелерін мұғалім оқушылардың оқу бағдарламасының мазмұнын қаншалықты тиімді игергендігін және қандай дағдылардың қалыптасқанын анықтау үшін қолдана алады. Қалыптастырушы бағалаудағы сияқты мұғалім бұл ақпаратты оқыту үдерісін ары қарай жоспарлауында қолдана алады.

«Химия» және «Жаратылыстану» пәндері бойынша оқу бағдарламасындағы оқу мақсаттары оқушылардан өздерінің дағдыларды үйренуі туралы ой-пікірлерін білдіріп, оны талдай және бағамдай білуді талап етеді. «Критериалды бағалау және «Химия», «Жаратылыстану» пәндерін оқытуды жоспарлау» тарауында қарастырылатын бағалау тәсілдері де маңызды болып табылады. Сонымен қатар, педагогиканың түрлі аспектілері, атап айтқанда, оқушыға бағдарланған әдістәсілдер, проблемаларды шешу, рефлексиялық оқу және бірлескен оқу тәсілдері қарастырылады [5. Можаева, 2016, 40 б.].

Химия пәнін оқыту кезінде оқушылардың жалпы оқу дағдыларын қалыптастыру мен дамытудың әдістерін дамыту үшін мақсатқа бағытталған жұмыстар атқарылды. Зерттеу жұмысымызды сапалық талдау негізінде оқушылардың тәжірибелік біліктерінің қалыптасу деңгейлерін анықтадық.

Бөлім/ортақ тақырыпты жиынтық бағалау нәтижесі бойынша кері байланыс ұсыну үшін қолданылатын оқушылардың оқу жетістіктері деңгейлерінің сипаттамасын шартты үш топқа бөлдік.

Кесте-1. Оқушылардың оқу жетістіктері деңгейлерінің сипаттамасы

Білу және түсіну	Қол-дану	Талдау	Синтез	Бағалау	5 балдық шәкілге ауыстыруда болжамдық баға
Төмен деңгей - пәндік терминдер мен ұғымдар бойынша қарапайым білімін және түсінігін көрсетеді; - жай тапсырмаларды орындайды және тікелей нұсқаулық-тарға сай орындау рәсімдеріне ілеседі; - ақпаратты ұсынудың әр түрлі формаларының (кестелер, графиктер және диаграммалар) негізінде жай қорытынды қалыптастырады; - жай тапсырмалардағы үлгілерді ажыратады.					1 -2 бағаларына сәйкес

Орташа деңгей - пәндік терминдер мен ұғымдар бойынша жеткілікті білімін және түсінігін көрсетеді; - әдеттегі тапсырмаларды орындайды, таныс және кейбір таныс емес жағдайларда білімін сәтті түрде қолданады; - ақпаратты жалпылайды және ішінара негіздей отырып қорытынды жасайды, алынған нәтижелерге қатысты аргументтерді келтіре алады; - әдеттегі тапсырмалардағы үлгілерді ажыратады, шешудің стандартты жолдарын ұсынады және қолданады; - тапсырмалардың бекітілген жиынын шешу үшін оқу бағдарламасының басқа өрістерінен білімін кіріктіреді.	3-4 бағаларына сәйкес
Жоғары деңгей - пәндік терминдер мен ұғымдар бойынша терең білімін және түсінігін көрсетеді; - қиын тапсырмаларды орындайды және кең өрістегі жағдайларда білімін сәтті түрде қолданады; - әр түрлі дереккөздерден алынған ақпаратты жалпылайды және толық негіздей отырып қорытынды жасайды, алынған нәтижелерге қатысты логикалық бірізді аргументтерді келтіре алады; - қиын тапсырмалардағы үлгілерді ажыратады, шешудің альтернативті және стандартты емес жолдарын ұсынады және қолданады; - тапсырмалардың кең өрісін шешу үшін оқу бағдарлама-сының басқа өрістерінен білімін, дағдыларын кіріктіреді, әр түрлі стратегияларды қолданады, алынған нәтижелердің маңыздылығын және негізділігін бағалайды.	5 бағасына сәйкес

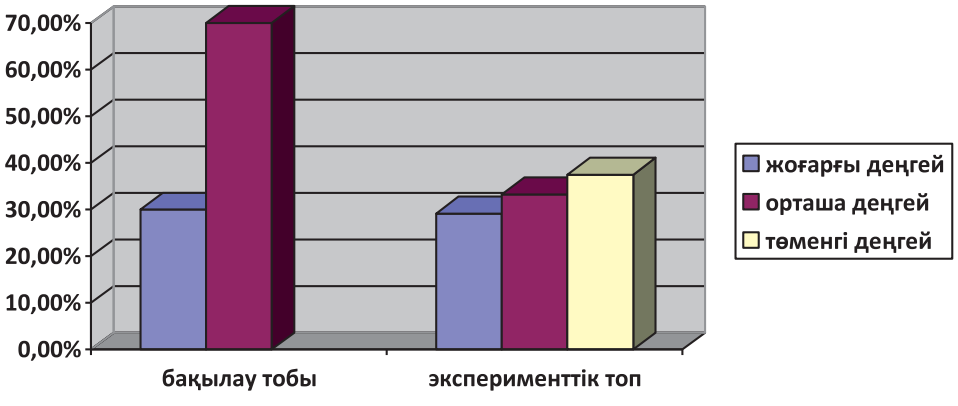
Осы бағыт бойынша жұмыс істей отырып, сабақ үстінде жұмыс істеу барысында мұғаліммен оқушының арасында түсіністік орнайтынын, ал химияны оқу оңайырақ болатынын ескерте кетуге болады. Оқушылар өзбетімен жұмыс істеу дағдыларын дамытады, өзіне деген сенімі артады.

Оқу формаларының, оқушылардың оқу әрекеті түрлері мен жалпы біліктілік дағдылардың байланысы.

Жаңартылған 7-сынып бағдарламасы бойынша өтілген практикалық сабақтағы оқушылардың білім көрсеткіштері

Баға көрсеткіші	Саны		Пайыздық көрсеткіші	
	Бақылау тобы НЗМ 7 «с» (оқушы саны-20)	Эксперименттік тобы 7 «б» (оқушы саны-24)	Бақылау топ НЗМ 7 «с» (оқушы саны-20)	Эксперименттік топ 7 «б» (оқушы саны-24)
Жоғары	6	7	30	29,2
Орташа	14	8	70	33,3
Төмен	-	9	-	37,5

Диаграмма-1. Алматы қаласының Әл-Фараби атындағы №145 ЖББМ оқушылары мен Назарбаев зияткерлік мектебінің оқушыларының білім деңгейлерінің салыстырмалы сипаттамасы

Зерттеудің негізгі нәтижесі келесі қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

• Білім беруді модернизациялау оқушылардың жеке жетістіктерін белгілі критерийлермен салыстыратын, құзыреттілік қатынасқа негізделген, пәнаралық сипаты бар критериалды бағалау технологиясының пайда болуына әкелді;

• Критериалды бағалау технологиясының ұйымдастыру негіздері, мазмұнының тиімділігі, оқушылардың оқу-танымдық құзыреттілігін қалыптастыратын, сандық және сапалық параметрлерінің тиімділігі тәжірибелік – зерттеу нәтижелерімен дәлелденді;

• Зерттеу нәтижесінде критериалдық және дискрипторлық, жинақтық және қалыптастырушы, саналылық пен диагностикалық арасындағы өзара байланысты заңдылыққа негізделетін педагогикалық ұстанымдар анықталды. Олар бағалаудың белгілі параметрлеріне қатысты педагогтың әрекетін реттейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Красноборова А. А. Критериальное оценивание как технология формирования учебно-познавательной компетентности учащихся тема диссертации и автореферата по ВАК 13. 00. 01, кандидат педагогических наук. – М. : 2012, - с. - 36 .

2. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

3. Критериалды бағалау жүйесі бойынша әдістемелік нұсқаулық, Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2013.

4. М. Қ. Құрманалиев., Н. О. Мырзахметова. Химияны оқыту әдістемесі мен теориясы, Алматы, Альманах, 2019ж., 321 б.

5. А. С. Шилибековой, Д. Б. Зиеденовой. - Астана, 2016. - 46 с. Руководство по критериальному оцениванию для учителей основной и общей средней школ: Учебно-метод. пособие /АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» /Под ред. О. И. Можаевой.

УДК 378. 147(574)

Сахариева Светлана Геннадьевна
кандидат педагогических наук
доцент кафедры педагогического образования и менеджмента
ВКГУ имени С. Аманжолова

Касентаева Қарлығаш Уразбековна
к. п. н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента
Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОФИЛАКТИКА АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Түйін. Мақалада авторлар әзірленген бағдарлама негізінде жасөспірімдердің қатыгездік мінез-құлқын анықтау және түзету бойынша тәжірибелік зерттеу нәжилері берілген.

Түйінді сөздер: жасөспірімдер, қатыгездік мінез-құлық, әлеуметтік-педагогикалық алдын-алу.

Резюме. в статье авторы описывают результаты экспериментального исследования по выявлению и коррекции агрессивного поведения подростков на основе разработанной программы.

Ключевые слова: подростки, агрессивное поведение, социально-педагогическая профилактика.

Summary. the article presents the results of experimental research on the identification and correction of aggressive behavior of adolescents on the basis of the developed program

Keywords: adolescents, aggressive behavior, socio-pedagogical prevention.

ВВЕДЕНИЕ

Проблема преодоления подростковой агрессии является одной из актуальных в целом ряде стран мира, среди которых и Казахстан. Тревожным фактом является рост числа несовершеннолетних с девиантным поведением, проявляющимся в асоциальных действиях (алкоголизм, наркомания, нарушение общественного порядка, хулиганство, вандализм и др.), увеличение количества преступлений, совершаемых несовершеннолетними. Помимо количественного увеличения агрессивно-насильственных посягательств, у подростков наблюдается углубление агрессии в сторону возрастания жестокости и цинизма. Хотя явление подростковой агрессивности не носит в нашей стране массового характера, оно безусловно неприемлемо для общества.

Казахстанские психологи (О. В. Мавленова, А. Б. Холмогорова, Н. М. Евлашкина и др.) и Российские (С. Л. Колосова, И. А. Фурманов, А. А. Аладьин и др.) отмечают, что в подростковом возрасте наблюдается большое количество учащихся с различными нарушениями поведения, среди которых агрессивное поведение занимает одно из ведущих мест. Исследование агрессивного поведения подростков выступает центральным звеном в работах К. Бютнера (конфликтное поведение) [Пищулин С. Н. Проблема самоактуализации и самоопределения личности как стержневой компонент становления военнослужащего в современных ВС // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 15. – С. 1836–1840.], Л. М. Семенюк (коррекция подростковой агрессии) [Семенюк, Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции / Л. М. Семенюк. - М. : Московский психолого-социальный институт, 2003. - 93 с.], Ю. Б. Можгинского (диагностика и лечение расстройств поведения, агрессивности, различных форм зависимости). . . [Можгинский, Ю. Б. Агрессивность детей и подростков: распознавание, лечение, профилактика. Изд. 2-е стереотип. / Ю. Б. Можгинский. - М. : «Когито-Центр», 2008. - 181 с.], А. А. Реана (предупреждение и коррекция девиантного поведения). . . [Реан, А. А. Психология изучения личности / А. А. Реан. - М. : Изд-во Михайлова В. А - 1999. - 288 с.] и др.

Вместе с тем, несмотря на теоретическую разработанность вопросов агрессивного поведения, в реальной практике семьи и школы существуют серьезные проблемы по его коррекции у подростков. Сделать это, на наш взгляд, можно лишь комплексно, через интеграцию усилий общества на основе теоретически обоснованной социально-психологической помощи подростку посредством последовательных воспитательно-профилактических воздействий, обеспечивающих формирование личности с устойчивыми и правильными жизненными установками.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ СТАТЬИ

Под агрессивным поведением в нашем исследовании понимается внешне выраженное

действие, направленное на причинение ущерба (физического и/или психологического) другому человеку. Агрессивность рассматривается как относительно устойчивая черта личности, которая проявляется в готовности к агрессивному поведению.

Басс А. и Дарки А. выделяют пять видов агрессии: физическая агрессия - использование физической силы против другого лица (драки); вербальная агрессия – выражение негативных чувств как через форму (крик, визг), так и через содержание словесных ответов (проклятия, угрозы); косвенная агрессия: направленная (сплетни, шутки) и ненаправленная (крики в толпе, топание ногами); раздражение (вспыльчивость, грубость); негативизм (оппозиционная манера поведения) [Басс А. Х. Психология агрессии / А. Х. Басс М; 2001., с. 35].

В онтогенезе человека есть сложные периоды, одним из них является подростковый возраст. В этот период происходит перестройка ранее сложившихся психологических структур, возникают новые образования, закладываются основы сознательного поведения, формируются нравственные представления и социальные установки. Подростковый возраст отмечается глубокими как физиологическими, так и психологическими изменениями, и характеризуется склонностью подростков к особым поведенческим агрессивным реакциям, то есть к разнообразным нарушениям в поведении. Изменения, присущие подростковому возрасту делают подростка особенно уязвимым и податливым к отрицательным влияниям среды. При этом необходимо учитывать свойственное подросткам стремление высвободиться из-под опеки и контроля родных, учителей и других воспитателей. Рост проявлений агрессивности в пубертатном периоде, когда происходит социализация и становление личности, формируются межличностные отношения, вырабатываются морально-этические принципы, вызывает особую тревогу. Центральным психологическим новообразованием в подростковом возрасте становится формирование у подростков своеобразного чувства взрослости, как субъективного переживания отношения к самому себе как к взрослому. Проанализировав различные взгляды на проблему возникновения агрессивного поведения, можно сделать вывод, что причина возникновения агрессии подростков полифакторна. Проводя профилактику агрессивных проявлений в среде школьников, необходимо учитывать как природный фактор (наличие агрессивности, как личностной предрасположенности к агрессивным действиям), так и микросоциальный фактор (взаимодействие в семье, референтной группе, школьном классе), а также макросоциальный фактор (модель поведения, принятая в обществе, пропагандируемая с помощью средств массовой информации и сети Интернет).

Социально-психологическая профилактика - это система мероприятий, направленных на выявление и предупреждение явлений дезадаптации обучающихся, воспитанников в образовательных учреждениях, включающая разработку и реализацию профилактических программ [М. Кузубова, Л. Сидорова, С. Бекмамбетова. Методическое пособие «Основные направления работы с учащимися девиантного поведения», Алматы, ТОО «А. Media Consulting», 2008. - 156 с.]. Коррекционная направленность профилактической работы состоит в том, что подросткам предоставляется возможность удовлетворить свои интересы, реализовать свои потребности, проявить свои способности, оценить самого себя, быть оцененным другими в ходе участия в работе и, наконец, попытаться найти оптимальный вариант взаимоотношений со сверстниками и учителями и выбрать приемлемую форму поведения. В целях профилактики агрессивного поведения необходимо научить подростков навыкам позитивного общения, взаимодействия с другими членами социума, умения находить альтернативные мирные пути решения конфликтов. Ведущая роль в предупреждении и коррекции агрессивности у подростков принадлежит семье и школе.

В 2018-2019 учебном году на базе школ г. Усть-Каменогорска было проведено исследование агрессивного поведения подростков, учащихся 9-ых классов (265 человек), использовались следующие методы: контент-анализ, методика диагностики самооценки психических состояний (Г. Ю. Айзенк), опросник на выявление агрессивного поведения (Л. Г. Почебут), тест описания поведения К. Томаса.

На первом этапе исследования, в процессе контент-анализа, была изучена информация о социально-педагогических условиях несовершеннолетних. Источниками послужили личные дела учащихся, журналы успеваемости, социальные паспорта классов. В процессе изучения анамнестических данных выяснилось, что на некоторых детей в разные периоды развития оказывалось патологическое влияние различных социальных факторов: алкоголизм и наркомания родителей, жестокое отношение, недостаточное внимание к проблемам ребенка и др. В педагогических характеристиках у многих детей есть указания на нарушение взаимоотношений со сверстниками, конфликты с одноклассниками, нарушение дисциплины, негативное реагирование на замечания педагогов и др. На основании этих данных была сформирована экспериментальная группа, в которую вошли 135 школьников 14-16 лет, имеющие различные варианты агрессивного поведения.

Как показала проведенная диагностика, высокий уровень вербальной агрессии наблюдает-

ся у 100% учащихся экспериментальной группы, средний и низкий уровни вербальной агрессии в данной группе не наблюдаются. По шкале физической агрессии высокие результаты отмечены у 93% учащихся, средние показатели - у 6,6% подростков. Предметная агрессия на высоком уровне имеет место у 93% исследуемых, на среднем уровне - у 6,6%. Высокий уровень самоагрессии в группе имеет достаточно большой показатель - 86%, средний уровень по данной шкале наблюдается у 13% подростков. Большинство респондентов экспериментальной группы в конфликтных ситуациях выбирают стиль поведения - компромисс (31%). 6,66% подростков этой группы по предрасположенности выбрали сотрудничество, как наиболее выигрышный вариант для обеих конфликтующих сторон. Избегать конфликт предпочитают 19,98% учащихся, приспособливаются к ситуации 26,64% опрошенных респондентов. На основе этих данных мы сделали вывод о том, что подростки нуждаются в профилактической работе, направленной на предупреждение и коррекцию агрессивного поведения.

Особая роль в профилактической работе отводилась принципу сознательности и активности личности. Нами применялись разнообразные формы, методы и приемы, которые позволяли активизировать внимание подростков на проблеме их агрессивного поведения и его последствий, повысить их мотивацию к коррекционной работе. Использовались проблемные ситуации, обсуждения, дискуссии, интерактивные игры, арт-терапия и др.

Коррекционная программа включала 30 занятий, которые проводились два раза в неделю в городском Центре поддержки семьи. Длительность занятия - от 40 минут до 1 часа. Структура занятий включала в себя: ритуал приветствия; проведение основных упражнений, игр, заданий; ритуал прощания. В конце каждого занятия обязательно проводилась рефлексия и саморефлексия [Б. А. Абдыкаримов, Ж. Б. Байсеитова, А. К. Сатынская, С. С. Оспанов Проблемы девиаций среди несовершеннолетних. Учебно-методическое пособие. - Астана. - 2008. – 236 с.]. Мы стремились к тому, чтобы во время работы в группе царила атмосфера доброжелательности, взаимного уважения и понимания, и участники занятий не опасались принудительных мер или санкций со стороны ведущего.

На каждом занятии подростки усваивали новое правило или новый прием эмоциональной и поведенческой регуляции. Они обучались: сдерживанию негативных эмоций, социально приемлемому выходу из конфликтных ситуаций, саморегуляции, «отыгрыванию» страхов; навыкам телесного взаимодействия, снятия напряжения, рефлексии; осознанию собственного эмоционального мира, чувств других людей, развитию эмпатии. Для того чтобы использовать игровые упражнения в комплексе, мы опирались на структуру агрессивного поведения, в которой выделяют несколько взаимосвязанных уровней:

– поведенческий (агрессивные жесты, высказывания, мимика, действия);

– аффективный (негативные эмоциональные состояния и чувства, например, гнев, злость, ярость);

– когнитивный (неадекватные представления, предубеждения, расовые и национальные установки, негативные ожидания);

– мотивационный (сознательные цели или бессознательные агрессивные стремления).

Критерием эффективности работы по данной программе является, на наш взгляд, развитие индивидуальных личностных качеств подростка, раскрытие его творческих ресурсов, гармонизация внутреннего мира, положительная динамика поведенческих проявлений, снятие уровня тревожности, эмоционального напряжения, снижение уровня агрессивности.

Контрольная диагностика проводилась после тридцатого занятия, в ней использовались те же методики, что и в первичной диагностике.

На рисунке 1 представлена динамика состояния тревожности у подростков в экспериментальной группе до и после обучения.

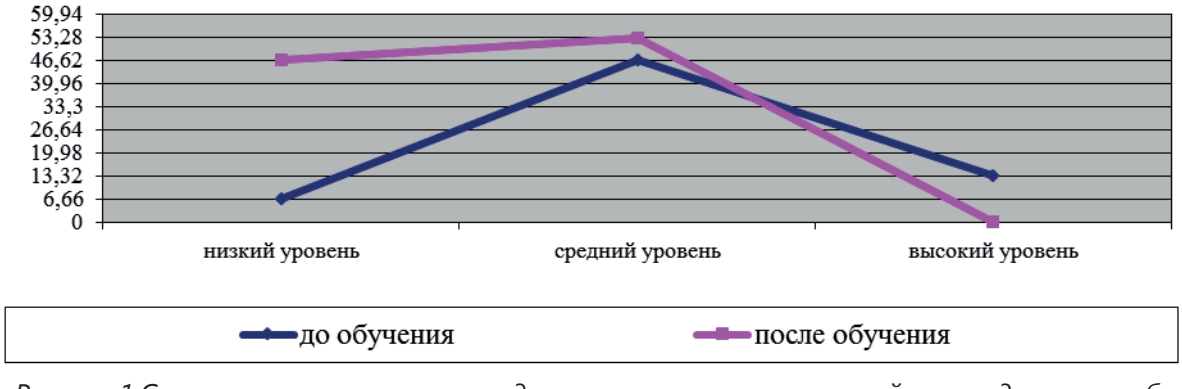

Рисунок 1 Состояние тревожности у подростков в экспериментальной группе до и после обучения.

Из рисунка видно, что после обучения по нашей программе снизилось количество подростков с высоким уровнем тревожности до нулевой отметки.

На рисунке 2 отображены результаты по состоянию фрустрации в экспериментальной группе.

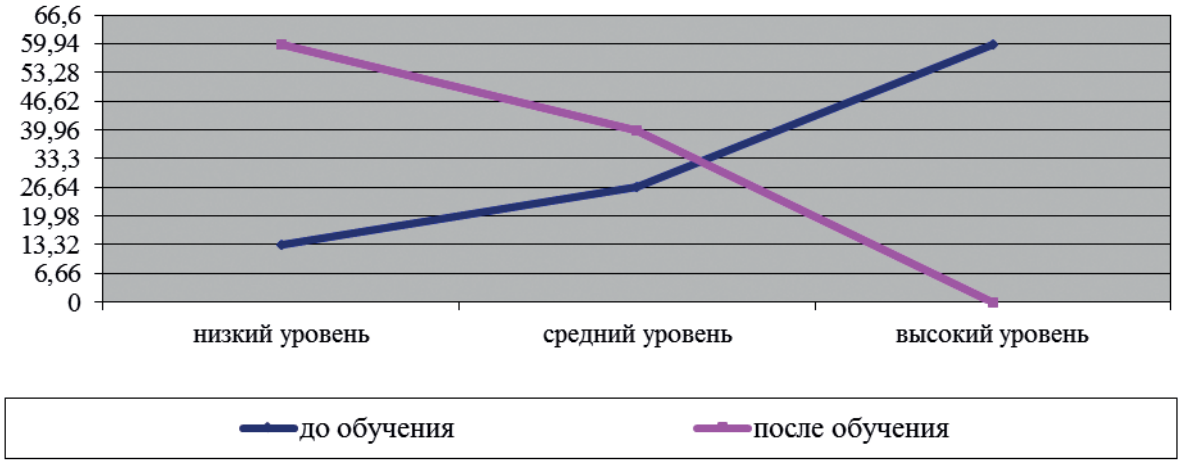

Рисунок 2 Состояние фрустрации в экспериментальной группе до и после обучения

Рисунок 2 свидетельствует о том, что уровень фрустрации после проведенного обучающего эксперимента стал ниже. Увеличилось число подростков, имеющих более высокую самооценку, устойчивость к переживанию неудач.

Так же нами было изучено состояние агрессивности по методике самооценки психических состояний (Г. Ю. Айзенк). На графике, представленном на рисунке 3, мы можем наблюдать, как изменился уровень агрессивности до и после проведения обучающего эксперимента. По результатам вторичной диагностики можно сделать вывод, что в экспериментальной группе после обучения преобладает средний уровень агрессивности, тогда как до обучения в группе преобладал высокий. Следует отметить, что подростки стали менее вспыльчивы и раздражительны. Опираясь на полученные данные, можно сделать вывод, что в группе после проведения обучающего эксперимента стал преобладать низкий уровень ригидности, тогда как до этого наблюдался средний и высокий уровень агрессивности.

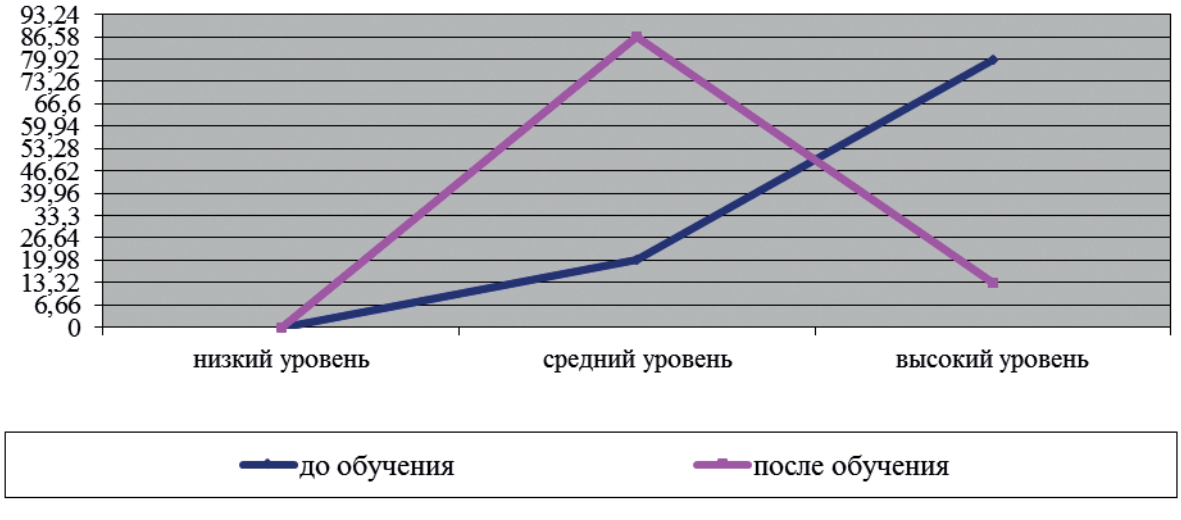

Рисунок 3 Состояние агрессивности в экспериментальной группе до и после обучения

Проведение опросника на выявление агрессивного поведения (Л. Г. Почебут) позволило выявить следующие данные, которые отображены и в таблице 1.

Таблица 1 Средние результаты опросника на выявление агрессивного поведения (Л. Г. Почебут), полученные в экспериментальной группе после обучающего эксперимента.

Вид агрессии	Высокая степень	Средняя степень	Низкая степень
	Процент	Процент	Процент
Вербальная агрессия	-	79,2	19,8

Физическая агрессия		-		46,2		52,8
Предметная агрессия		-		52,8		46,2
Эмоциональная агрессия		13		39,6		46,2
Самоагрессия		19,8		39,6		39,6

Из анализа данных, представленных в таблице 1, видно, что высокий уровень вербальной, физической и предметной агрессии в экспериментальной группе после проведения обучающего эксперимента не наблюдается. По шкале физической агрессии средние показатели подростков уменьшились фактически в два раза с 93% до 46,62. Высокий уровень самоагрессии в группе имеют 19,98%, что вызвано неуверенностью в себе, связанной с недостатком тепла и понимания с окружающими. Средний уровень по данной шкале наблюдается у 39,96% подростков.

ВЫВОДЫ

Подводя итог, можно отметить, что в целом в данной группе после проведения профилактических мероприятий уровень агрессии снизился. Благодаря использованию коррекционной программы были снижены показатели агрессивного поведения и негативные психические состояния подростков экспериментальной группы. Можно утверждать, что программа доказала свою эффективность, но для дальнейшего улучшения результатов необходима работа с ближайшим окружением агрессивных подростков.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Пищулин С. Н. Проблема самоактуализации и самоопределения личности как стержневой компонент становления военнослужащего в современных ВС // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 15. – С. 1836–1840.

2. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции / Л. М. Семенюк. - М. : Московский психолого-социальный институт, 2003. - 93 с.

3. Можгинский Ю. Б. Агрессивность детей и подростков: распознавание, лечение, профилактика. Изд. 2-е стереотип. / Ю. Б. Можгинский. - М. : «Когито-Центр», 2008. - 181 с.

4. Реан А. А. Психология изучения личности / А. А. Реан. - М. : Изд-во Михайлова В. А - 1999. - 288 с.

5. Басс А. Х. Психология агрессии / А. Х. Басс М; 2001. – 35 с.

6. Кузубова М., Сидорова Л., Бекмамбетова С. Методическое пособие «Основные направления работы с учащимися девиантного поведения», Алматы. - ТОО «A. Media Consulting». -2008. - 156 с

7. Абдыкаримов Б. А., Байсеитова Ж. Б., Сатынская А. К., Оспанов С. С. Проблемы девиаций среди несовершеннолетных. Учебно-методическое пособие. - Астана. - 2008. – 236 с.

УДК 894. 342

Уразалиева Мөлдір Аббасовна
Педагогика ғылымдарының кандидаты., профессор м. а.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Жалғасбаева Қанағат Баймұратқызы
2 курс магистранты
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРҒА АРНАЛҒАН «МУЗЫКА» ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада бүгінгі қоғам құрылысының аса маңызды мәселелерін шешуде мектептің оқу тәрбие үдерісін адамзаттың бүкіл тарих бойы жинақтаған білімі, тәжірибесі мен өнерін меңгерту арқылы жетілдіру, халық педагогикасының тәрбиелік мазмұнымен таныстыру қажеттілігі турасында сөз қозғалады.

Бастауыш сынып оқытушыларын музыканы меңгертудің басты мақсаты болып табылатын дәстүрлі халық музыкасы мен қазіргі музыкалық шығармашылықтағы қазақтың музыкалық тілінің негіздерін қалыптастыру жайы сөз болады. Қазақтың ұлттық музыка тілін түсіну арқылы рухани бай, шығармашылығы мол, жан-жақты дамыған, музыка өнерін, Отанын, отбасын сүйетін және түркі тілдес халықтардың музыка тілін түсінетін тұлға тәрбиелеу басты мақсат болып табылады.

Түйінді сөздер: Оқу, тәрбие, үдеріс, музыка, бастауыш сынып, педагогика, халық музыкасы.

Резюме. В статье рассматривается необходимость совершенствования учебного процесса школы в решении важнейших проблем современного общества путем приобретения знаний, опыта и искусства, накопленных на протяжении всей истории, для ознокомления с образовательным содержанием народной педагогики.

Основной целью изучения музыки учителями начальных классов является формирование основ традиционной казахской народной музыки и казахского музыкального языка в современной музыке. Главная цель – воспитать духовно богатого, творческого, развитого человека, который понимает язык казахской нацинальной музыки, любит искусство музыки, родину, семью и понимает язык музыки тюркоязычных народов.

Ключевые слова: Образование, воспитание, процесс, музыка, насальная школа, педагогика, народная музыка.

Summary. The article considers the need to improve the educational process of the school in solving the most important problems of modern society by acquiring knowledge, experience and art accumulated throughout history, in order to familiarize with the educational content of folk pedagogy.

The main purpose of studying music by primary school teachers is to form the foundations of traditional Kazakh folk music and the Kazakh musical language in modern music. The main goal is to educate a spiritually rich, creative, developed person who understands the language of Kazakh national music, loves the art of music, homeland, family and understands the language of music of the Turkic-speaking peoples.

Keywords: Education, upbringing, process, music, elementary school, pedagogy, folk music.

Қазақстан Республикасындағы барлық білім беретін ұлттық мектептерге арналған ортақ тұжырымдама жасалды. Ол тұжырымдамада мектепті жаңартудың көкейкесті бағдарламаларын (оны ұлттық және дүниежүзілік өркениеттің диалектикалық бірлігін сақтай отырып дамытуға, ізгілендіруге), сондай-ақ мектептің ұлттық мәдени жасампаздық қызметін қалпына келтіруге негізделген. Бұл тұжырымдама музыка сабағын да айналып өтпейді. Жалпы адамзатты, мейлі ол қандай мамандықтың иесі болмасын, музыканы тыңдамайтын адамды кездестіре алмайсыз, ол дегеніміз, музыкасыз өмірді де елестете алмайсыз деген сөз.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жарияланды. Бұл мемлекеттік маңызы бар бағдарламада: «Қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тұлғаны тәрбиелеу және оқыту» [*ҚР білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы*] мәселе көтерілген.

Композиторлардың шығармаларындағы ұлттық музыка өнері адамның мәдениетін, әдебиетін, өнерін эстетикалық тұрғыда қабылдап сезіне

білуге үйретеді, имандылық, ізеттілік, парасаттылық тәрізді қасиеттерге тәрбиелеп, рухани азығын молайтады.

Бүгінгі қоғам құрылысының аса маңызды мәселелерін шешуде мектептің оқу тәрбие үдерісін адамзаттың бүкіл тарих бойы жинақтаған білімі, тәжірибесі мен өнерін меңгерту арқылы жетілдіру, халық педагогикасының тәрбиелік мазмұнымен таныстыру қажеттігі туындап отыр.

Музыка құндылығын сақтау және оны ұрпаққа жеткізу, балаларды ұлттық игіліктер мен адамзат мәдени мұрасының сабақтастығын сақтай отырып оқыту, тәрбиелеу, оның жан-жақты дамуына мүмкіншілік жасау – жалпы білім беретін мектептің негізгі мақсаты болып отыр.

Осы мәселенің бар қырын зерттеген ғалым Т. Қышқашбаевтың зерттеуінде қазақтың домбыра өнерінің әлеуметтік педагогикалық мәні алғаш рет ашылып, мектеп оқушыларын музыкалық эстетикалық тұрғыдан тәрбиелеудің мәселелеріне тарихи хронологиялық талдау жасалған. Оның ішінде «Елім-ай» бағдарламасының құрамдас бөлігі ретінде домбырада ойнауға үйрету бағдарламасының мазмұнын талдап, домбырада ойнау шеберлігін қалыптастыру әдістемесі ұсынылады [*Қышқашбаев Т. А.,1999, 196*].

Адамзаттың барлық жақсы қасиеттерін жас ұрпақтар бойына сіңіріп, олардың қоғамдық көзқарастарының дұрыс қалыптасуына эстетикалық тәрбиенің маңызы зор. Эстетикалық тәрбиенің жас ұрпақтың өскен ортасын дұрыс таңдауы, адамдарға сүйіспеншілікпен қарауы, жалпы адамгершілік қасиеттерін бойларына сіңіруіне музыка пәнінің де өз қосатын үлесі зор. Эстетикалық тәрбие құралдарының басты салаларының бірі – музыка. Музыка-сезім тілі. Музыка жеке тұлғаның ақыл-ойы мен дене бітімін жетілдіреді, әрі жан-жақты мәдениет көкжиегін кеңейтуге, біліктілігі мен қабілетін дамытуға, шығармашылық іскерлікке тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Музыка сабағының негізгі мақсаты шәкіртке ұлттық өнердің құдіреттілігін таныту арқылы олардың санасына, сезімі мен ұшқыр қиялына игі әсер ету. Сонымен қатар музыка сабағында қазақ халқының көне заманнан мұра болып келе жатқан ұлттық аспаптарымен таныстыру. Қанша аспап жасаса да, олар бірінің үнін бірі қайталамаған. Осыдан келіп аспаптардың алуан түрі шыққан. Қазақ халық музыка аспаптарын жетілдіру 60 – 70 жылдарда ерекше қарқын ала бастады. Бұл аспаптардың шығу тарихы, қазіргі орны, пайдалануы туралы айтып, музыкалық шығармалар ойнап, көрсету музыка сабағында оқушыларға эстетикалық тәрбие мәселесінде өз үлесін қосады [*Сарыбаев Б., 1978, б. 176*]

Бастауыш сынып оқытушыларын музыканы меңгертудің басты мақсаты – дәстүрлі халық музыкасы мен қазіргі музыкалық шығармашылықтағы қазақтың музыкалық тілінің негіздерін қалыптастыру. Қазақтың ұлттық музыка тілін түсіну арқылы рухани бай, шығармашылығы мол, жан-жақты дамыған, музыка өнерін, Отанын, отбасын сүйетін және түркі тілдес халықтардың музыка тілін түсінетін тұлға тәрбиелеу. Бағдарлама білім берудің мына төмендегі негізгі мақсаттарын жүзеге асырады:

Соңғы уақыттардағы білім беру жағдайында бұрыннан келе жатқан сабақ берудің дәстүрлі жүйесі өскелең ұрпақтың талап тілегін қанағаттандыра алмайтындығы айқындала түсті. Сол себепті де Қазақстан Президенті «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласын жариялап, онда, «табысты болудың ең іргелі басты факторы білім екенін әрқайсысымыз терең түсінуіміз керек... Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді» – деді. Бүгінгі жастарымыздың ертеңгі маман екенін ескерсек, Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында көрсетілген міндеттер бойынша: «Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды игеріп, ғылым мен практика жетістіктеріне негізделген білім алулары керек». Осы орайда, білім берудің жаңартылған бағдарламаларын жасап, оны тез арада айналымға ендіру мақсаты тұрды. Жаңартылған білім берудің жаңаша бағдарламалары қандай болуы керек, оның маңыздылығы неде дегенде, оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АКТны қолдану, коммуникативті қарым қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу дағдысын игеруі, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуі деген сияқты талаптарды жүктейтіндігі назар аудартады. Енді жаңартылған білім беру бағдарламасының сипатына көз жүгіртейік.

Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі. Спиральділік қағидаты бойынша құрылған оқу бағдарламасы Джером Брунердің «Білім беру үдерісі» (1960) атты еңбегінде қарастырылған танымдық теорияға негізделеді.

Джером Сеймур Брунер (ағылш. Jerome Seymour Bruner; туған. 1 қазан 1915, Нью-Йорк, АҚШ) - американдық психолог және педагог, когнитивті процестерді зерттеу саласындағы ірі маман. Нью-Йоркте туған. Ол 1937 жылы Дьюк университетінде бакалавр дәрежесін және 1941 жылы Гарвард университетінің философия докторы дәрежесін алды. 1952 жылдан психология профессоры. 1962 жылдан бастап Гарвард университетінде танымдық процестерді зерттеу орталығының директоры болып қызмет атқарды.

Педагогикалық психологияда, сондай-ақ білім беру тарихы мен жалпы философиясында адамдық когнитивті психология мен когнитивті оқыту теориясының дамуына елеулі үлес қосты. Джером Брунер өз өмірбаянында былай деп жазды: «Мен психология бүтіндікті сақтап қа-

лады деп үміттендім және ол жансыз тәртіптер жиынтығына айналмайды деп ойладым, бірақ ол айналды. Мен ол ғылым мен өнер арасында көпір салу жолын табады деп үміттендім. Бірақ ол таппады. . . ». Брунер адам тікелей берілген білім шегінен тыс білімді белсенді түрде іздеуге қабілетті деп санайды және бұл балаларға да, ересектерге де қатысты.

Американдық психолог және педагог Гарвард және Оксфорд университеттерінің профессоры, Джером Брунер көптеген жұмыстардың авторы және бірқатар ұлттық және халықаралық педагогикалық семинарлардың ұйымдастырушысы ретінде 50-ші жылдары ғалымдардың назарын аударды. Брунер педагогикалық шығармашылығының орталық мәселелерінің бірі өте өзекті болып табылады. Брунер-баланы танымдық іс-әрекеттің белсенді субъектісі, қоршаған ортаны зерттеуші деп таныды. Бүгінгі күні қалыптасқан қазіргі ресейлік білім беру жағдайында, технократиялықтан жеке тұлғаға бағытталған білім беру парадигмасына көшумен сипатталатын бұл мәселе ерекше маңызға ие.

Джером педагогикалық қызметі 1962 жылы оның "Оқыту процесі" (1960) кітабының жарыққа шығуына және орыс тіліне аударылуына байланысты ресейлік педагогтарға белгілі болған мектеп бағдарламаларын қайта қарау үшін қозғалыстың көшбасшысы бола бастады. Көптеген жылдар бойы таным мәселелерін зерттеген Брунер Ресейде ең алдымен психолог ретінде белгілі. Осы уақытқа дейін Джеромның бірнеше психологиялық шығармалары мен жарияланымдары ғана белгілі. Брунердің орыс тілінде шығарылған "Танымдық қызметтің дамуын зерттеу» атты ғылыми психологиялық-педагогикалық әдебиетті зерттеу еңбегі айқындық танытты.

Жаңартылған білім бағдарламасының ең бірінші ерекшелігі пән мазмұнының спиральды берілуі.

Спиральділік қағидаты бойынша құрылған білім беру бағдарламасы Джером Брунердің «Білім беру үдерісі» (1960) атты еңбегінде қарастырылған танымдық теорияға негізделеді. Брунердің жұмысына негізделген спиральді білім беру бағдарламасының негізгі ерекшеліктері:

• оқушы мектепте оқыған кезде тақырыпты немесе пәнді бірнеше рет қайталап оқиды, мұнда тақырыптар әртүрлі деңгейде қайталанады, кейде бір тоқсан аясында, кейде әр тоқсан сайын;

• әрбір қайталап оқыған сайын тақырыптың немесе пәннің күрделілігі арта түседі, мұнда тақырыптар әрбір келесі деңгейде алдыңғыға қарағанда анағұрлым күрделі әрі тереңдетіліп оқылуы тиіс;

жаңа білім алдыңғы біліммен тығыз байланысты және бұған дейін алынған ақпарат тұрғысынан қарастырылады, мұнда деңгей жоғарылаған сайын, тақырыптың күрделілігі артып отыруы керек [*Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы. 2016, № 95 бұйрығы, 14 б.*]

Екінші ерекшелігі Блум таксономиясының оқу мақсаттарының иерархиясы. Оқу үдерісінде білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау сатыларында оқушылар іс-әрекет етеді.

Ендігі бір ерекшелігі Блум таксономиясының оқу мақсаттарының иерархиясы. *Бенджамин Блум* – американдық оқыту әдістемесінің психологі, Блум таксономиясының авторы. Пенсильванияда Ленсфорд қаласында туылған, 1935 жылы Пенсильван университетін бакалавр және магистр деңгейлерімен бітірген, 1942 жылы Чикаго университетінде докторлық деңгейін қорғады. «Блум таксономиясы» атты кітабында өз теориясын дамытқан: адами мінездеменің өзгеруі мен бірқалыптылығы және білім беру мақсаттарын жүйелеу ілімін дамытқан.

Таксономия - белгілі бір критериялар мен ұстанымдар бойынша объектіні жүйелеу, топтастыру немесе жіктеуді айтады. Блум таксономиясы бойынша ұйымдастыру оқушылардың дайын ақпаратты қабылдауынан гөрі, ондағы қойылған мәселені зерттеуіне, талдауына және салыстыруына, ой толғауына және бағалауына қолдау ететінін айта кеткен жөн. Блум таксономиясы адамның ақыл-ой қабілеттерінің құрылымы танымдық үдерісінің ең қарапайымнан бастап күрделіге біртіндеп өту барысында белсенді әрекетке жетелейтін алты деңгейге сәйкес тапсырмаларды құруды қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

2. Қышқашбаев Т. А. Қазақ халық аспаптық музыкасы арқылы оқушыларға музыкалық-эстетикалық тәрбие беру: Пед. ғыл. канд. дис. Автореф. – Алматы, 1999.

3. Сарыбаев Б. «Қазақтың музыкалық аспаптары. – Алматы. Жалын, 1978. – 176 б.

4. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы. 2016 жылғы 28 қаңтардағы № 95 бұйрығы. – 14 б.

ҒТАХР 18. 41. 09

Уразалиева Мөлдір Аббасовна
профессор, пед. ғыл. канд.
Музыкалық білім берудің теориясы мен әдістемесі кафедрасы
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Кауметова Динара Романовна
2 курс магистранты
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ЖАҺАНДАНУ ЗАМАНЫНДА ЖАСТАРДЫ ЕЛЖАНДЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

(ән, хор мәдениеті аясында)

Түйін. Мақалада бүгінгі күн өзекті мәселелерінің бірі жастарға ән, хор шығармалары арқылы ұлттық тәлім тәрбие беру мәселелері қозғалады. Ән, хор шығармаларының тәрбие құралы ретінде мүмкіндіктері мен олардың жастарға әсері, ықпал-амалдары баяндалады. Қазақтың ән мәдениетінің өнер жанрындағы алатын орны сараланады.

Түйінді сөздер. Ән, хор, тәрбие, музыкалық шығармалар, елжандылық.

Резюме. В статье затрагиваются вопросы национального воспитания молодежи через песни, хоровые произведения. В качестве средства воспитания изложены возможности песен, хоровых произведений, их влияние на молодежь. Роль казахской песенной культуры в жанре искусства.

Ключевые слова. Песня, хор, воспитание, музыкальные произведения, патриотизм.

Summary. The article deals with the issues of national education of young people through songs and choral works. As a means of education, the possibilities of songs and choral works and their impact on young people are described. The role of Kazakh song culture in the genre of art.

Keywords. Song, choir, education, music, patriotism.

Бүгінгі жастар – еліміздің ертеңгі болашағы. Сол ұрпақты саналы да білімді етіп тәрбиелеу – төл міндетіміз. Соның бірі –елжандылық тәрбие мәселесі. Бұл адамзат тарихында ұрпақтан – ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат [*Астемес Г.,2011, б. 24-26*]. Қазақ халқының салт-дәстүрін, ұлттық менталитеттін, тарихын білмейтін жастарымыз көп. Бүгінгі күнде елжандылық сана-сезімнің әлсіреуі, адамдардың өз елі мен оның жетістіктері үшін ұлттық мақтаныш сезімнің өзгеруі. Қазіргі жастардың патриоттық рухы жоқтығы.

Жас ұрпақты Отанына, халқына, еліне, жеріне деген сүйіспеншілікке тәрбиелеп, олардың бойына сіңіріп қалыптастыру халық тәрбиесінде жетекші орын алады. Елжандылық тәрбие беру арқылы оқушының саналы сезімін көзқарасын қалыптастырады. Оқу орнында патриоттық тәрбиенің тереңдеуі Отанымыздың саналы да белсенді күрескерлерін тәрбиелеуге, оларды еліміздің игілігіне жанқиярлықпен еңбек етуге, Республикамыздың мүддесін қорғауға жаңа мүмкіндіктер туғызады. Жастардың Отанды қорғауға даярлау, жас азаматтардың елжандылық тәрбиесінің танымдары мен мінездерін қалыптастыру күрделі және сан түрлі процесс. Оқушының дүние танымын, білімін, көзқарасын қалыптастыруда мектеп шешуші рөл атқарады. Аға ұрпақтың лайықты мұрагері болу үшін жастарға халқымыздың Отан мүддесі жолында жасаған ерлік істерінің ұлылығын жете түсіндіре отыруымыз қажет. Сол арқылы әр жас жігіт, бойжеткен қыз еліміздің келешегі жолында табанды күрескер болуы керек екенін түсінуі тиіс. Ер жүрек адамды, табанды күрескерді тәрбиелеудің негізі мектепте басталады.

Елжандылық тәрбие тұлға қалыптасуының құрамдас бөлігі болып табылады, ол жастардың алған білімдерінің негізінде азаматтық борыш ұстанымымен, жекебастық мүдделері қоғамдық ұстанымдармен астасып жататын тіршілік әрекеті үлгісіне даярлығын қамтамасыз етуі тиіс. Демек, қазақ елжандылығы – рухы биік жеке тұлғаны қалыптастырудағы ата – бабаларымыздың қаһармандық батырлық, отансүйгіштік тәлім – тәрбие беру идеалдарының жиынтығы деп айтуымызға болады. Осы анықтама негізінде, біз « Қазақстандық патриотизм – Қазақстанды Отаным деп сезініп, басқа этностардың қазақ халқына құрметпен қарауын, әр этностың құқықтық еркіндігін қуаттай отырып, туған жерін және оны қорғауға дайын болу» - деп дәйектейміз [*Дүйсенбаев А. Қ.,2013, б. 2-5*].

Өркендеудің құтты қасиеті іспеттес бір ұғым бар. Ол — патриотизм. Әрине, мәселе көп шуылда емес, бүлкілдеген күре тамырды бойлап қуалап, санды- санаға бәтуаны — берекеге айналдыруға көмектесетін сиқырлы сезім жайлы. Ол

томағы — тұйыққа емес, салмақты салиқалыққа бастайды, жансызға жан береді. Ортақ иманға айналса, алмайтын қамалы жоқ. Осының бәрін бір ғана патриотизм деген ұлы ұғымға сиғызсақ, уақыттан алыс кетпес едік деп ойлаймыз, өйткені ол өзін жаралған топырақпен өскен ортаға деген ізгі сезімді ғана білдірмейді. Аясы әлдеқайда кең ұғым. Тіршілікте төл табиғи орта ерекшеліктерін тиімді пайдалану, алғы ұрпақтар тәжірибиесі арқылы жинақталып, тарихи зерде кілтіне айналған патриотизмді өркениет мүддесіне қолдана білу де сол тектен. Ең бастысы елдің бірлік, халықтың қасиет — қазыналарын қастерлеу мен ертеңге деген сенім сияқты сезімдерді оятатын да осы патриотизм. Оның қоғам дамуына айрықша орын алатын құдретті рухани факторға айналуының сыры да осында жатыр[*Жылнама«Қазақстан-өнері»,1990,24б*].

Ғылыми әдебиеттерде «патриотизм» ұғымы Отанға сүйіспеншілік, оған шынайы берілгендік, оның өткені мен бүгінгісі үшін мақтанышы, Отан мүделерін қорғауға ұмтылу, өз Отанына, өз халқына берілгендік, туған еліне, оның тіліне, салт – дәстүрі мен мәдениетіне деген сүйіспеншілікпен сипатталады. Шынайы патриот адам өз елін дамып жақсартуға ат салысатын , өз ұлтына оның мәдениетіне, тіліне, дәстүрлеріне деген сүйіспеншілік пен жанашырлық танытатын, ең алдымен, өз отасын, туған – туыстарын қадірлейтін, ауыл-аймақ, ел-жұртын, руластарын, өз халқын қадірлейтін адам *[«Жібек жолы» 2008, б. 248-250*].

Ұрпағын өз халқының патриоты етіп тәрбиелеу - қай халықтың болса да тәрбиелеу жүйесінің негізгі талаптарының бірі. Ал біздің халқымызда бұл талап әрдайым жоғары болған. Ата - бабаларымыз кең далада өмір сүрген де, сондықтан оларға «Атамекен, туған жер» ұғымы - әрдайым қастерлі де қасиетті ұғым. Бұл қасиеттер ұрпақ бойына оқумен, біліммен, үйренумен, талпынумен бітеді. Патриоттық рухата өсуін қамтамасыз ету жан – жақты қарастырылған. Онда жастардың саяси белсенділігін арттырып, қоғам өмірі-не араласуына жағдай жасайтын түрлі шаралар көзделген.

Ғасырлар бойы жасалған мәдениеттің бір саласы тарих болса, келесі бір арнасы – әдебиет пен өнер. Халқымыздың ғасырлар тереңінен жеткен саз өнері үлкен екі арнада көрінеді. Олар: ән және аспаптық дәстүр. Адамзаттың сан ғасырлық серігі болып келген музыка өнерінің тәлім-тәрбиеде алатын орнын, әсер-ықпалын, қоғам мен мәдениеттің дамуы процесінде қалыптасқан әлеуметтік, музыкалық-педагогикалық тәжірибені ой елегінен өткізіп, таразылау оның қалыптасып, даму кезеңдерін қарастыруға тікелей байланысты. Халқымыздың өнерін көркейтіп, дамытуда музыкалық білім мен тәрбие беретін көптеген білім ордалары қарқынды жұмыс жасауда.

Тарихты парақтасақ, қазақ патриотизмі ерте кезден бастап қалыптасты. Себебі, сонау сақ дәуірінен Қазан төңкірісіне дейінгі кезеңде туған жер үшін білектің күшімен, найзаның ұшымен күресіп, келешек ұрпағына Отанымызды, «Қазақ» атауын бізге мұра етіп қалдырған батырлар, билер, хандар заманында хатқа «қазақ патриотизмі» деген жазылмаса да, ауызекі түрде кейде жыр, өлеңмен тараған отансүйгіш өсиеттердің негізінде жеткен.

Еліміздің ертеңгі жас болашағы-жас ұрпақты елжандылыққа, өз Отанының адал азаматы болуға ұлттық, халықтық тұрғыда тәрбиелеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Тәрбиенің түпкі мақсаты – шәкірттің рухани өсуіне жол ашу, ал рухани өсу дегеніміз – кісілік қасиеттерді дамыту, дүниетанымын кеңейту, ең бастысы – өз елін, жерін сүйетін, туған топырағының кешегісін бүгінімен, бүгінгісін ертеңімен жалғастыра алатын отансүйгіштік, патриоттық рухта тәрбиелеу. Ұлағатты ұрпақ тәрбиелеуде халықтың асыл мұрасы – ән өнерінің маңызы зор.

Қазақ ұлттық музыка өнері саласында ұшықиыры жоқ теңіздей, шалқар даладай кең жайылып, мол тараған жанрлардың бірі – ән. Ән – адамның ғұмырлық серігі, оның ұзақ тарих тірлігінің рухани даму құбылысы. Шымыр да шыншыл, әсемде сыңғырлы бүкіл болмысымен жанға жылу ұялататын, мазмұнға бай қазақ әндері, халықтың ұлттық салт-дәстүрін, тұрмыс тіршілігін суреттейтін үлкен сала борлып табылады. Ән – өзінің бойына әр ұлттың өзінше өмір сүру қалпын, тұрмыс-тұрқы, әдет-ғұрпы, мінез-құлқылары мен түсінік пайымдарының ерекшеліктерін сыйдыра білген өнердің бірі. Олай болса, бізге әсер еткен өмір құбылыстарының барлығы дерлік ән арқауына айналып отырған. Әнді қазақ музыка өнерінің биік тұғыры деуге болады. Оған дәлел: қазақ музыкасының негізін қалаған дарынды композиторлардың асқақ туындылары. Халықтың бүкіл тарихы – халық әндерінде суреттелген. Бұны халықпен бірге дамып келе жатқан көпшілік әндерінен көруге болады.

Ән халықтың жан дүниесінің ең асыл мұраттарын дәріптеп таратып отырады. Қазақ әндерінің жанрлық сипаты өте кең:

1. Табиғат лирикасы.
2. Жастық күйі.
3. Махаббат лирикасы.
4. Тұрмыс салт әндері.
5. Туған жер әндері.
6. Отан тақырыбындағы әндер.

Біз бұдан халық әнінің туу, өсу, қалыптасу тарихы тым әріде жатқанын байқауымызға болады. Ән өнері көпшіл синтездік өнер хор өнерінің негізін қалады. 1925 ж. Қызылорда қаласында көркемөнерпаздар үйірмесі негізінде қазақ драма театры ұйымдастырылды. Кейін Алматы қаласы Астана болған кезде, Қызыорда театры Алатыға көшірі. Рсеейден қазақстанға көптеген

музыкантар келе бастайды А. В. Затаевич, Е. Г Брусиловский т. б . Сол жылдары А. В. Затаевичтің "1000 песен Киргизского народа" (Қырғыз халқының 1000 әндері жинағы шықты), кейін "500 казахских песен и кюев " (қазақ халқының 500 әні мен күйі) атты жинағы жарық көрді. Ән айтумен хор өнері дами бастады. 1934 ж. 7 қарашада Алматыда қазақ халқынның тұңғыш "Қыз – Жібек" операсы сахнаға шықты. Опера жанрымен байланысты ән айтумен хор өнері дамыды. Сол жылдары ән творчествосында жаңа жанр (көпшілік әндер) қалыптасты, жаңа мазмұнымен байланысты жаңа әндер туды. Мысалы: "Қарлығаш", "Ақ көгершін", "Су тасушы қыз", "Отан", "Гүлденген Қазақстан", "Шолпан", "Туған жер" сияқты әндер [*Мұхаметханұлы Н., 2014, б. 7-9*].

Көпшілік әндер, басқа жанрларға қарағанда заман талабымен жылдам үндесетін жанрлардың бірі. Қазақстанда көпшілік әндер жанры 30-50ші жылдарда қалыптасты. Әуендердің басты мазмұны колхозшылардың өмірі, тұрмысы, жаңа өмір-салтын әндету болды. Әндердің негізгі тақырыбы: Отан, Қызыл Армия, серуен, лирикалық, әскери әндер болған. Бұл жанрда көптеген композиторлардың әндері кеңінен тарады. Тарихқа үңілсек, 30-шы жылдары ең әйгілі әндердің бірі композитор Рамазан Елебаевтың «Жолдастар», «Құттықтау» әндерінен бастау алып, жас ұрпақты Отан сүюге, табиғатты аялауға, патриоттыққа тәрбиелеуде ерекше орын алатын, А. Жұбановтың «Қарлығаш», «Ақ көгершін» атты лирикалық әндері халық аузында кеңінен тарады. Көпшілік әндер жанрында Л. Хамидидің «Қызыл қыран», «Бес жылдықтың ерлері», «Отан», А. Жұбановтың «Қазақстан» әндерін патриоттық сезімді ұялататын, жігерлі ән болып халықтың аузында қалса, Л. Хамидидің «Бұлбұл», «Қазақ вальсі», М. Төлебаевтың «Бақыт вальсі» С. Мұхамеджановтың «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын», А. Жұбановтың «Қайдасын?» атты лирикалық романстары халық өнерінің алтын мұрасына енді. Сонымен қатар, бұл жанрдың өркендеуіне Б. Байқадамов, С. Мұхамеджанов, Е. Брусиловский т. б. композиторлардың қосқан үлестері зор. Уақыт өте бұл жанр С. Бәйтереков, И. Жақанов, Ә. Бейсеуов, Ш. Қалдаяқовтың шығармашылығында өз жалғасын тапты. Қазақтың ән өнеріне өзгеше бет бұрыс әкелген аса көрнекті сазгер, ән жанрының әйгілі майталманы Қазақстан мәдениетіне еәбегі сіңген қайраткер Ш. Қалдаяқовтың «Ана туралы жыр», «Менің Қазақстаным», «Бақыт құшағында», «Арыс жағасында», «Сыр сұлуы» атты әндері ел аузында жатталып, жүрегінде сақталғанын атап өтпеске болмас [«*музыка әлемінде» №6, 2010, б. 11-13*].

Қай халық болсын өзінің ұлттық өнері мен дәстүрін аса бір үлкен ынталық пен дамытуға тырысады, оны жаңа заман әкелген жаңалықтармен сабақтастыра отырып байытады. Көпшілік ән өнеріміздің шарықтау кезеңінде еңбек еткен композиторлардың: «Туған жер», «Домбыра» К. Дүйсекеев, «Атамекен» Е. Хасанғалиев, «Дархан Дала» С. Еркінбеков, «Аққу домбыра» Ә. Әбдінұров сынды өнер қайраткерлері қазақ ән өнерінің асыл қорына таусылмас мұра қалдыруда [*Сүлейменова Б. Р., 2005, б. 16*].

Қазақстан мектептерінің даму моделінде қазақстандық патриотизм идеялары қамтылу керектігі даусыз іс. Ол – білім берудегі мемлекеттік принцип. Көпұлтты мемлекетімізде халықтар арасындағы өзара түсіністік пен ынтымақтастықты нығайтуда мектептегі елжандылық тәрбиесінің қызметі де аса маңызды. Оның өзі ұлт мектебінің басты белгісі де. Мектептегі білім беру ұлт пен ұлыс өкілдерінің этностық мәдениетін қамтып, олардың ортақ Отанының болашақ дамуына үлес қосатын азамат етіп тәрбиелеу қазақстандық патриотизмнің құрамдас бөліктерін анықтап, олардың жүзеге асырылу жолдарын зерттеу, сөйтіп, онымен ұлттық мектепті ғылыми-әдістемелік жағынан қаруландыру - ең таяудағы кезек күттірмейтін іс. Бұл бағытта қоғамдық саяси пәндердің, өлкетанудың, музыка өнерінің, халық педагогикасының, әдебиеттің, мәдениеттің, мәдени-тарихи, рухани-адамгершілік дамуының үлгілері жинақталған. Осының өзі мектептің алдағы даму бағытын анықтауға негіз болмақ.

Қазақстан Республикасы Халыққа білім беру министрлігінің 1989 жылғы 28 тамыздағы №617 бұйрығына сәйкес құрылған Уақытша ғылыми-зерттеу ұжымы жалпы білім беретін қазақ орта мектебінің тұжырымдамасын жасаған болатын. Ол тұжырымдама мектепті жаңартудың көкейтесті бағдарламаларын (оны ұлттық және дүниежүзілік өркениеттің диалектикалық бірлігін сақтай отырып дамытуға, ізгіліндіруге), сондайақ мектептің ұлттық мәдени жасампаздық қызметін қалпына келтіруге негізделген. Бұл құжат министрліктің 1991 жылдың 14 қарашасында болып өткен алқасында қаралып бекітілді. Алайда Қазақстан Республикасының дербес мемлекет мәртебесіне ие болуы, Тілдер туралы , Білім беру туралы Заңдардың қабылдануы тұжырымдаманы бүгінгі күн талабына сай қайта қарауды қажет етті.

Сондықтан алғашқы дайындалған қазақ мектебінің тұжырымдамасы негізінде Қазақстан Республикасындағы барлық білім беретін ұлттық мектептерге арналған ортақ тұжырымдама Уақытша ғылыми-зерттеу ұжымы өкілдері, педагог-ғалымдар, тәжірибелі ұстаздар қауымы қатысқан министрлік мәжілісінде талқыланып, мақұлданды.

Уақыт озған сайын тәрбие беру, білім беру реформалары қоғамның дамуына қарай үнемі жаңғырып отырады.

1995 жылдың 1 қыркүйек айында талқыланған «Мемлекеттік білім беру саласындағы саясатының тұжырымдамасында» басты мақсат

ретінде білім беру саласында қордаланып қалған проблемаларды талдап саралау, ықтимал жолдарын қарастыру, болашақтағы даму бағыттарын айқындау мәселелері алға қойылды. Білім беру саласындағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер адам санасындағы күрделі жаңғырумен астаса жүріп жатыр.

ҚР ұлттық мектебінің қалыптасу кезеңінде бүгінгі бала білімі мен тәрбиесіне жіті қараушылық орын алып отырғаны белгілі. Тәуелсіздік алғалы жыл сайын жүргізіліп отырған білім реформалары біздің болашағымызға салынып жатырған даңғыл жол деп қарағанымыз жөн болар. Себебі, қай елдің болсын даму жолы, яғни экономикалық-әлеуметтік жағдайына тікелей апарар жол - сол елдің білімінің дамуы болып табылады. Яғни болашақта бәсекеге қабілетті ел қатарына ену міндетін бәсекеге қабілетті маман мойнына жүктелетін абыройлы да жауапты міндет болып отыр.

Ұлағатты ұрпақ тәрбиесінде ән өнерінің маңызы зор, сондықтан сонау ата-бабаларымыздан келе жатқан ән өнеріміздің құндылығын жоғалтпай ұрпақтан-ұрпаққа аманат ету біздің парызымыз.

Қорыта келгенде, жастарға отансүйгіштікке тәрбиелей отырып, еліміздің тәуелсіздігін баянды етуге, қуатын арттыруға, оның игілігіне халықаралық қоғамдастықта абыройының өсуіне, ана тіліміздің мерейін арттырда адал қызмет етуге парыздармыз. Ол үшін жастарымызға тәуелсіз еліміздің тұтастығын, жеріміздің бүтіндігін, халықтардың жарастығын аман сақтай білу қаншалықты үлкен тарихи жауапкершілік екенін тұла бойына мағыналы әндеріміз арқылы сіндіріп, сезіндіруіміз керек. Сонда ғана қазақстандық отансүйгіштік, патриоттық ұғымы ел мен жердің бірлігін сақтап, ана тіліміздің дәрежесі асқақтап, мерейі арта түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Астемес Г., Болашақ мұғалімдердің патриотизмі ауадай қажет. Қазақстан мектебі. - Алматы, 2011. - №3. – Б. 24-26.

2. Дүйсенбаев А. Қ., Тәрбиенің қайнар көзі // Қазақстан мұғалімі. - 2013. №15-16 (3405), 30 тамыз. – Б. 2-5.

3. Жылнама «Қазақстан өнері» Алматы, «Өнер», 1990 – Б. 7-9.

4. «Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы музыка өнері» Алматы, «Жібек жолы» 2008. – Б. 16.

5. Мұхаметханұлы Н., Ізденіс: тарих және заман: мақалалар. – Алматы: «Мерей», 2014. – Б. 248- 250.

6. Республикалық ғылыми-әдістемелік, педагогикалық журнал «Музыка әлемінде» №6, 2010. – Б. 11-13.

7. Сүлейменова Б. Р., Жеткіншектерді халықтық педагогика арқылы адамгершілікке тәрбиелеу: п. ғ. к. ғылыми дәрежесін. алу үшін дайынд. дисс. автореферaты. — Алматы, 2005. — Б. 24.

УДК 372. 851

Ханжарова Баян Серікбайқызы
п. ғ. к., проф.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Сыдықбаева Камила Мәлікқызы
магистрант
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

ГЕОМЕТРИЯ КУРСЫНДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚПЕН ЖҰМЫС ІСТЕУІНІҢ НЕГІЗІНДЕ ЕСЕП ШЫҒАРУДА АНАЛИТИКАЛЫҚ ӘДІСТІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ БІЛІМ ДЕҢГЕЙІН АРТТЫРУ

Түйін. Мақала мектеп математика курсында геометрияны оқыту әдістемесі мәселелеріне арналған, оның ішінде алгебралық тәсілдермен геометриялық есептерді шешу жолдары қарастырылған және жазық фигураның аудандарына арналған есептерді аналитикалық әдіспен шығарып көрсеткен.

Түйінді сөздер: аналитикалық әдіс, декарттық координаталық жүйесі, жазық фигураның ауданы.

Резюме. Статья посвящена вопросам методики преподавания геометрии в школьном курсе математики, в частности, обучению решению геометрических задач при помощи алгебраических методов. Приведены методы решения геометрических задач на вычисления площадей плоских фигур с использованием аппарата аналитическрй герметрии.

Ключевые слова: аналитический метод, декартова прямоугольная система координат, площадь плоской фигуры.

Summary. The article is devoted to the issues of the methodology of teaching geometry in the school course of mathematics, in particular, learning to solve geometric problems using algebraic methods.

Keywords: analytical method, Cartesian rectangular coordinate system, plane area.

Қазіргі кездегі ғылым мен техниканың даму деңгейі әрбір адамда саналы және терең білім мен іскерліктің болуын, олардың шығармашылықпен жұмыс істеуін, ойлау қабілеті болуын талап етеді.

Алгебраны білу дегеніміз – есептерді шығара білу, онда стандарттық есептерді ғана емес ойлаудын еркіндігін сананың салауаттылығын, өз болмысты, тапқырлықты керек ететін есептерді шығару.

Аналитикалық геометрия-геометриялық есептерді аналитикалық (яғни алгебралық) құралдармен шешетін математиканың бір бөлігі. Аналитикалық геометрия қазіргі кезде математиканың дамыған және аяқталған бөлімі болып табылса да, оның негізінде жатқан идеялар математиканың жаңа салаларын тудырды. Алгебралық геометрия пайда болды және дамиды, ол алгебралық теңдеулермен берілген сызықтар мен беттердің қасиеттерін зерттейді. Математиканың бұл бөлігі аяқталды деп санауға болмайды. Соңғы жылдары математиканың басқа бөлімдеріне де үлкен әсер еткен жаңа іргелі нәтижелер алынды.

Егер біз алгебра пәні мен геометрия пәнінің арасындағы байланыстылықты аңғара алсақ, онда аналитикалық жолмен берілген формула, теңдеу, теңсіздіктер арқылы оның геометриялық кескінін көз алдымызға елестете аламыз. Яғни дөңес төртбұрыштардың қабырғаларын қамтылған теңдеулердің бұрыштық коэффициенттері және бос мүшелерінің арасындағы байланыстылықты аналитикалық жолмен зерттеп. Нәтижесінде алынатын формулаларды шығару жолын толығымен талдап, есептерді шығаруда қолданылуын қарастырып кетеміз. Аналитикалық геометрияның қатаң белгіленген мазмұны жоқ және ол зерттеу пәні емес, әдіс болып табылады. Яғни аналитикалық геометрияның аналитикалық әдістің көмегімен геометриялық объектілердің қасиеттерін зерттеу міндеті бар.

Бұл әдістің негізінде Декарт алғаш рет жүйелі түрде қолданылған координаттар әдісі жатыр.

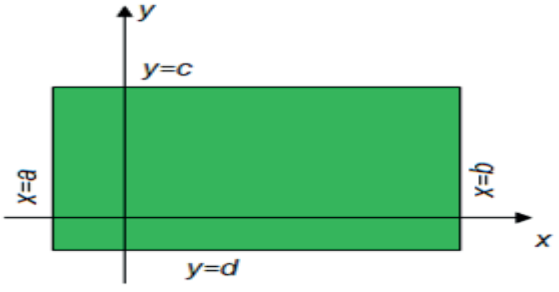
Координаттар әдісі-геометриялық объектілерді зерттеу үшін тартуға мүмкіндік беретін терең және қуатты аппарат. Әртүрлі есептерді шешуде жан – жақты тәсілдің арқасында Аналитикалық геометрия әдісі геометриялық зерттеулердің негізгі әдісі болып табылады және дәл жаратылыстанудың басқа салаларында-механикада, физикада кеңінен қолданылады.

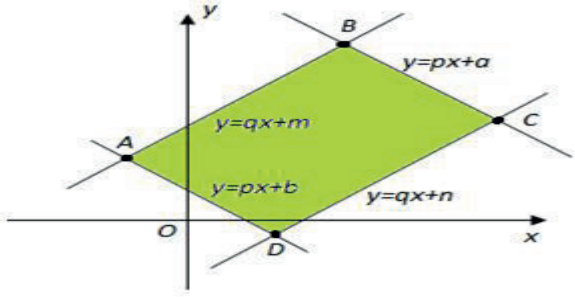
Аналитикалық геометрия геометрияны алгебра және талдаумен біріктірді, бұл математиканың осы үш бөлімінің дамуына нәтижелі әсер етеді. Мысалға алатын болсақ: төртбұрыштарды қарастырғанымызда оның қабырғалары теңдеулер немесе теңсіздіктер арқылы берілген аналитикалық көріністе зерттеп, талдаймыз. Дәл осы жолмен үшбұрыштар жағдайында да қарастыруға болады.

Енді дөңес төртбұрыштарға жеке-жеке тоқталайық.

1. Тік төртбұрыштың ауданы

x=a, x=b, y=c және *y=d*, мұндағы $a \neq b, \quad c \neq d$ болған түзулермен шектелген фигураның ауданын табу керек болсын.

1-сурет 2-сурет

Шешуі: Тік төртбұрыштың табаны $|b-a|$, ұзындығы $|c-d|$ болғандықтан, оның ауданы (1-сурет)

$S = |b-a| \cdot |c-d|$ (1) болады.

1-мысал. *x=3, x=-4, y=5, y=-7* түзулерімен шектелген тік төртбұрыштың ауданын табыңдар.

Шешуі: $S = |3-(-4)| \cdot |-7-5| = |3+4| \cdot |-12| = 7 \cdot 12 = 84$ *(кв.бір.)*

Жауабы: 84 *кв.бір.*

2. Параллелограмм. Параллелограмның ауданы

Қарама-қарсы орналасқан түзулердің бұрыштық коэффициенттері тең болғанда ғана параллель болатындықтан қабырғалары сызықтық теңдеулер арқылы берілген, қос-қостан бұрыштық коэффициенттері тең болатын теңдеулермен шектелген төртбұрыш параллелограмм болады. Қабырғаларының жалпы көрнісі мына түрде болады:

$y = px + a, \ y = px + b, \ y = qx + m, \ y = qx + n$ (2-сурет).

Шешуі: Параллелограмның кез-келген бір төбесінің координаталарын табамыз. $\begin{cases} y = qx + m \\ y = px + a \end{cases}$ теңдеулер жүйесін шешу арқылы *B* төбесінің координаталарын табамыз.

$$qx - px + m - a = 0, \qquad x = \frac{a-m}{q-p}$$

$$y = p \cdot \frac{a-m}{q-p} + a = \frac{aq-mp}{q-p}; \qquad B\left(\frac{a-m}{q-p}; \frac{aq-mp}{q-p}\right)$$

Нүктеден түзуге дейінгі арақашықтық табу формуласын, яғни $d = \frac{|ax_0 + by_0 + c|}{\sqrt{a^2+b^2}}$ формуламен есептелетінін ескереміз. Мұндағы $A(x_0; y_0)$ берілген нүкте, *ax+by+c=0* , берілген түзудің теңдеуі. Енді осы формуланы *B* нүктесіне және *CD* түзуіне қолданып, параллелограмның *B* төбесінен түскен биіктігін табамыз, яғни

$$h_b = \left| q \cdot \frac{a-m}{q-p} - \frac{aq-mp}{q-p} + n \right| \cdot \frac{1}{\sqrt{q^2+1}} = \frac{|aq-mq-aq+mp+nq-np|}{|q-p| \cdot \sqrt{q^2+1}} =$$

$$= \left| \frac{n(q-p)-m(q-p)}{q-p} \right| \cdot \frac{1}{\sqrt{q^2+1}} = \frac{|n-m|}{\sqrt{q^2+1}},$$

$$h_b = \frac{|n-m|}{\sqrt{q^2+1}} \quad (2)$$

Бұл параллелограмның $y=qx+m$ және $y=qx+n$ қабырғаларына түсірілген биіктігін береді.

$$\begin{cases} y = qx+m \\ y = px+b \end{cases} \Leftrightarrow \quad A\left(\frac{b-m}{q-p}; \frac{bq-mp}{q-p} \right)$$

болатындықтан, *AB* кесіндісінің ұзындығын табамыз.

$$AB^2 = \left(\frac{b-m}{q-p} - \frac{a-m}{q-p} \right)^2 + \left(\frac{bq-mp}{q-p} - \frac{aq-mp}{q-p} \right)^2 = \frac{1}{(q-p)^2} \left((b-m-a+m)^2 + (bq-mp-aq+mp)^2 \right) =$$

$$= \frac{1}{(q-p)^2} \cdot \left((b-a)^2 + q^2 (b-a)^2 \right) = \frac{(a-b)^2 (1+q^2)}{(q-p)^2},$$

$$|AB| = \left| \frac{a-b}{q-p} \right| \cdot \sqrt{1+q^2} \quad (3)$$

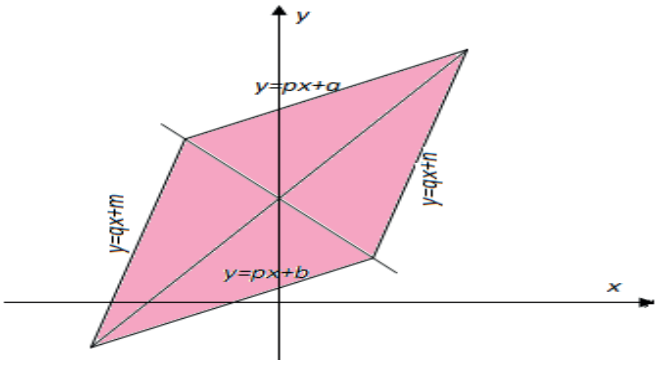
Бұлардан параллелограмның ауданы мынаған тең болады:

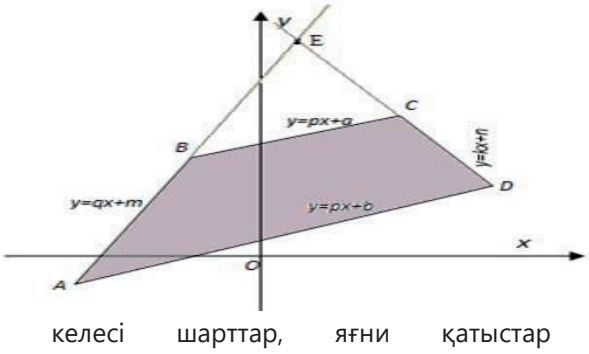
$$S_{пар} = \left| \frac{a-b}{q-p} \right| \sqrt{1+q^2} \cdot \frac{|n-m|}{\sqrt{q^2+1}} = \left| \frac{(n-m)(a-b)}{q-p} \right|; \; S_{пар} = \left| \frac{(n-m)(a-b)}{q-p} \right| \quad (4)$$

3. Ромб. Ромбының ауданы

Параллелограмм $y = px+a, \quad y = px+b, \quad y = qx+m, \quad y = qx+n$ теңдеулерімен анықталатын болғандықтан, ол ромб болуы үшін

4-сурет 3-сурет

келесі шарттар, яғни қатыстар орындалады:

$$y - y = \left| (px+a) - (px+b) \right| = |a-b| \quad (5) \qquad \begin{cases} x = \frac{y}{q} - \frac{m}{q} \\ x = \frac{y}{q} - \frac{n}{q} \end{cases} \text{ жүйесінен } \; x - x = \left| \frac{n}{q} - \frac{m}{q} \right| \quad (6)$$

(5) және (6) қатыстардан $|a-b|=\left|\frac{n}{q}-\frac{m}{q}\right|$ болғанда ғана параллелограмм ромб болады.

$q=\left|\frac{n-m}{a-b}\right|$ (7) бұл ромбтың орындалу шарты болады. Егерде (7) шарт орындалмаса параллелограмм ромб бола алмайды.

Мысал. Параллелограмның қабырғалары *9y-5x-35=0, 9y-5x+21=0, 5y+9x+49=0, 5y-9x-7=0* теңдеулерімен қамтылған. Осы Параллелограмның ромб бола алатындығы туралы не айтуға болады? Ауданын табыңдар.

Шешуі: $9y-5x-35=0 \quad \Leftrightarrow \quad y=\frac{5x}{9}+\frac{35}{9}, \quad p=\frac{5}{9}, \quad a=\frac{35}{9}$

$9y-5x+21=0 \quad \Leftrightarrow \quad y=\frac{5x}{9}-\frac{21}{9}, \quad p=\frac{5}{9}, \quad b=-\frac{21}{9}$

$y-y=\frac{35}{9}+\frac{21}{9}=\frac{56}{9}=6\frac{2}{9}=|a-b|$

$5y-9x-7=0 \quad \Leftrightarrow \quad x=\frac{5y}{9}-\frac{7}{9}, \quad q=\frac{9}{5}, \quad m=\frac{7}{5}$

$5y-9x+49=0 \quad \Leftrightarrow \quad x=\frac{5y}{9}+\frac{49}{9}, \quad q=\frac{9}{5}, \quad n=-\frac{49}{5}$

$x-x=\left|\frac{5y}{9}-\frac{7}{9}-\frac{5y}{9}-\frac{49}{9}\right|=\left|-\frac{56}{9}\right|=6\frac{2}{9}=\left|\frac{n}{q}-\frac{m}{q}\right|$

$|a-b|=\left|\frac{n}{q}-\frac{m}{q}\right|=6\frac{2}{9}$

(7) теңдік орындалды, демек параллелограмм ромб болады.

Ізделінген ауданды табу үшін, ромбтың ауданың формуласын шығарып аламыз.

$$S_{ромб}=\left|\frac{(n-m)(a-b)}{q-p}\right|=\left|\frac{(n-m)\frac{n-m}{q}}{q-p}\right|=\frac{(n-m)^2}{|q(q-p)|}$$

$S_{ромб}=\frac{(n-m)^2}{|q(q-p)|}$ (8), $S_{ромб}=\left|\frac{q(a-b)^2}{q-p}\right|$ (8′)

Біздің мысалымызда *p=5/9, q=9/5, m=7/5, n=-49/5*. Бұлардан ізделінген ромбтың ауданы мынаған тең болады.

$$S_{ромб}=\frac{\left(\frac{7}{5}+\frac{49}{5}\right)^2}{\left|\frac{9}{5}\left(\frac{9}{5}-\frac{5}{9}\right)\right|}=56(кв.бір.)$$

Жауабы: болады, 56 *кв.бір.*

4. Трапеция

Трапецияның анықтамасы бойынша екі қабырғасын қамтитын түзулер параллель болады: $y = px + a,\ \ y = px + b$, мұндағы $a \neq b$ болған нақты сандар. Ал қалған қабырғаларын камтитын түзулер параллель болмайды: $y = qx + m,\ \ y = kx + n$, мұндағы $q \neq k$ болған нақты сандар. (4-сурет)

$$(BC) \rightarrow y = px + a,\ (AD) \rightarrow y = px + b,\qquad a \neq b$$
$$(AB) \rightarrow y = qx + m,\ (CD) \rightarrow y = px + a$$

B нүктесінің координаталарын төмендегідей табамыз.

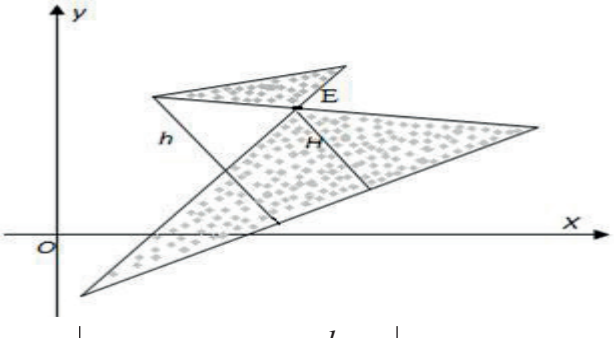
$$\begin{cases} y = px + a \\ y = qx + m \end{cases} \Rightarrow \quad B\left(\frac{m-a}{p-q}; \frac{pm-aq}{p-q}\right)$$

B нүктесінен $y = px + в$ түзуіне дейінгі арақашықтықты (2) формуланы қолданып табамыз.

$$h_b = \frac{|a-b|}{\sqrt{q^2+1}}$$

Осылайша $\begin{cases} y = qx + m \\ y = kx + n \end{cases}$ теңдеулер жүйесін шешу арқылы трапецияның бүйір қабырғаларының созындыларының қиылысуы *E* болатын нүктесін координаталарын табамыз. Ол мына көрністе болады:

$$E\left(\frac{n-m}{q-k}; \frac{qn-km}{q-k}\right)$$

5-сурет

E нүктесінен $y = px + в$ түзуіне дейінгі арақашықтықты табамыз. ((2) формуланы қолданамыз)

$$H = \left|\frac{p \cdot \frac{n-m}{q-k} - \frac{nq-mk}{q-k} + b}{\sqrt{p^2+1}}\right| = \frac{|p(n-m) - qn + km + bq - bk|}{|q-k| \cdot \sqrt{p^2+1}} = \qquad (9)$$

$$= \left|\frac{p(n-m) + q(b-n) + k(m-b)}{q-k}\right| \cdot \frac{1}{\sqrt{p^2+1}}$$

(9) формуладан мынандай қорытынды шығаруға болады. Егерде *H>h* болса, онда берілген түзулер трапецияның қабырғаларын қамтиды. *H<h* болса, онда түзулер бүйір қабырғалары *E* нүктесінде қиылысатын ұқсас екі үшбұрышты береді (5-сурет), *H=h* болмайды өйткені *a=b* болғанда ғана болуы мүмкін, ол шарт бойынша $a \neq b$.

Сонымен, аналитикалық көрініcте болған теңдеулерді немесе дайын формулаларды ұтымды қолданып, жазық фигуралардың аудандарын, олардың геометриялық кескінін салмай-ақ, табуға болатындығын көрсеттік.Яғни аналитикалық әдісті қолдануды үйрету арқылы оқушыларға геометрия есептерін алгебралық жолмен шығаруына мүмкіндік береміз. Осы әдісті қолданған оқушы алған білімін жан-жақты қолданып, интеграциялауды үйренеді. Кәзіргі жаңартылған білім жүйесіне қойылатын талаптарға сәйкес бұл өте тиімді әдіс болып отыр. Себебі, оқушы білім алу барысында ұстаздың бағыттауымен өзі ізденіп нәтижеге жетсе сыни

тұргыдан ойлауын қалыптастырып,алған білімін тәжірбие жүзінде қолдана алатын болады. Бұл осы жаңартылған білім жүйесінің негізгі мақсаты болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Ахметов М.Ж. математиканы оқытуда оқушылардың ғылыми –дидактикалық көз қарасын қалыптастыру. – Алматы: РБК, 1993.

2. Әбілқасымова А. Е., Көбесов А.К., Рахымбек Д., Кенеш Ә. Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы. – алматы: Білім, 1998.

3. Жақыпбекова Г. Математика сабағында дидактикалық бірліктерді ірілендіру әдісін пайдаланып, оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту. П.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисертациясы. Алматы, 2000.

IRSTI 14. 25. 01.
UDC 37. 091. 39.

Shashtygarin Mussa Mustafiyevich
Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor
Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov

Abnasirova Aktoty Kenzhegulovna
Senior teacher, master of Pedagogics and Psychology
Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov

PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF SCHOOLCHILDREN

Түйін. Мақала мазмұнында заманауй әлеуметтік-экономикалық ортаның уақыт талабына сай түрленіп, өзгеріп отыруы өндірістік күштер мен өндірістік қатынастарға да үздіксіз өзгерістер енгізуді көздейді, яғни заман талабына сай бәсекеге қабілетті, құзіретті, функциональдық сауатты маман кадрларды дайындауды қажет ететіндігі сипатталынады. Бұл проблеманы шешуде оқушылардың кәсіби тұрғыдан өзін-өзі айқындау мәселесін қалыптастыру сөзге тиек етіледі. Сонымен қатар мақала мәтінінде оқушылардың кәсіби тұрғыдан өзін-өзі айқындауда мектеп қабырғасында ұйымдастырылатын техникалық шығармашылық жұмыстарының рөлін алға тартады. Бірқатар педагог зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне талдау жүргізу негізінде болашақ мамандардың кәсіби тұрғыдан өзін-өзі айқындауының нақты бағыттары ұсынылған.

Түйінді сөздер: функциональдық, өзгерістер, құзіреттілік, өндірістік күштер, өндірістік қатынастар.

Резюме. В содержании статьи описывается, что изменение и трансформация современной социально-экономической среды в соответствии с требованиями времени предполагает непрерывное изменение производственных сил и производственных отношений, то есть требует подготовки конкурентоспособных, компетентных, функционально грамотных кадров в соответствии с современными требованиями. В решении этой проблемы речь идет о формировании вопроса профессионального самоопределения учащихся. Также в тексте статьи подчеркивается роль технических творческих работ, организуемых в стенах школы в профессиональном самоопределении учащихся. На основе анализа трудов ряда педагогов-исследователей представлены конкретные направления профессионального самоопределения будущих специалистов.

Ключевые слова: функциональные, изменения, компетенции, производственные силы, производственные отношения.

Summary: The content of the article describes that the change and transformation of the modern socio-economic environment in accordance with the requirements of time implies a continuous change in production forces and production relations, that is, requires the training of competitive, competent, functionally competent personnel in accordance with modern requirements. In solving this problem, we are talking about the formation of the issue of professional self-determination of students. The text of the article also emphasizes the role of technical creative works organized within the walls of the school in the professional self-determination of students. Based on the analysis of the works of a number of teachers and researchers, specific areas of professional self-determination of future specialists are presented

Keywords: functional, changes , competencies, production forces, production relationships.

INTRODUCTION

A sharp reorientation from one of the leading areas of professional activity to another requires improving the training of professionally competent, mobile and competitive specialists who are able to acquire new knowledge, skills and rebuild their activities in a short time.

Kazakhstan scientists have made a significant contribution to the study of professional orientation problems. General questions of the professional orientation's organization in schools, in inter-school complexes, industrial schools, especially vocational guidance for certain types of activities were covered in the works of G. A. Umanov, A. P. Seiteshev, B. I. Mukanova, G. T. Khairullin, B. J. Sadykov, B. I. Kogabaeva, R. O. Ozgambayeva, G. S. Minibayeva, N. Berikov, S. D. Duisembekova, K. Abdrakhmanov, N. B. Ishmuhamedova, S. A. Kolchanova, T. S. Chynybaeva and others.

It should be noted that Kazakhstan's researchers began to consider professional self-determination not as a single act of profession choice, but as a long process of personality's development in terms of future professional activity, an integral part of human development (B. A. Abdukarimov, A. A. Beisembayeva, K. A. Duisenbayev, T. M. Baimoldaeyv, A. N. Kosherbayeva, L. H., Mazhitova, L. M. Narikbayeva, E. M. Pavlyutenkov, S. Zh. Praliyev,

A. P. Seiteshev, V. V. Trifonov, K. U. Ustemirov, T. G. Khairullin, A. Zh. Khaydarova, ,D. B. Choldibayev and other).

The history of the formation of the public education system of the Republic of Kazakhstan and the system of labor training in educational institutions of different types were studied by A. I. Sembayev, G. T. Khairullin, L. K. Kerimov, O. P. Kireeva.

This problem is related in a certain way to professional orientation and training of students for professional self-determination, since social security of the individual requires the ability of school graduates to quickly adapt to the surrounding socio-economic environment. Without this, it becomes increasingly difficult to choose the path to continue your education, acquire the desired profession and find a job.

In training of students for professional self-determination, a certain role is given to technical creativity. It can be considered as a way of self-realization of the individual and at the same time as a factor in the formation of personal qualities necessary for creativity, ways of activity that act as an individual set that ensures success in the creative solution of any life tasks, including tasks of professional self-determination.

However, the possibilities of technical creativity in preparing students for professional self-determination have not yet been conducted. So, do not substantiates the role of technical creativity as a factor of formation of professional self-determination of students; not the technique of formation of professional self-determination of schoolchildren by means of technical creativity; not the conditions and criteria of efficiency of formation of professional self-determination of students in the process of technical creativity.

The problem of professional self-determination has its own history. It is known, for example, that testing and selection for certain types of work in accordance with the abilities and qualities of a person has been practiced since time immemorial. So, in the middle of the third Millennium BC in Ancient Babylon, tests were conducted on graduates of schools where scribes were trained, and in Ancient China, there was already a system of checking the abilities of people who wanted to take positions of government officials, etc. [Pryazhnikov N. S., 1996, p. 256].

With the development of industrial relations in human society, a significant number of people faced problems in choosing a profession and began to migrate in search of work. At the same time, this problem was faced not only by people looking for work, but also by employers who actually had a labor market, i. e. the opportunity to choose the most worthy ones. As a result, there was a need to develop special career guidance services that would serve a large number of people and that would meet the needs of both applicants for new jobs and entrepreneurs who offer these places and are willing to pay for career guidance services.

However, as N. S. Pryazhnikov notes [Pryazhnikov N. S., 1996], the criterion for the appearance of career guidance associated with the growth and development of large- scale industry is rather socio- economic and does not explain the psychological reasons for the problem of professional self-determination.

From a psychological point of view, it is important to understand what has changed by this time in the person himself. If "feudal society" writes I. S. Kon, "strictly limited the scope of his "free self-determination", then "at a new time man becomes something as a result of his own efforts. Developed social production and increased social mobility have expanded the scope and scope of individual choice" [Kon I. S., 1980, p. 192].

The problem of self-determination is not only philosophical; it manifests itself in one form or another in a variety of humanitarian directions and permeates all aspects of human life. According N. S. Pryazhnikov [Pryazhnikov N. S., 1996], "the cultural and historical socio-economic condition of the emergence of professional orientation, as well as its connection with the most complex issues of human existence, determined by the problem of freedom of choice, make it possible to suggest that the level of development of vocational guidance in a given society (country) is one of the indicators of real freedom of choice for the majority of members of this society".

The characteristic of the present period is that in general education school there are increasing trends of profile differentiation of education, which again leads to the need for systematic, deep career guidance work with students. Already now, with the development of the labor market, the pedagogical community is taking steps to create an internal need among schoolchildren and readiness for full, free professional and personal self-determination.

Proposing the concept of professional development, A. Maslow [Harper Row 1970, p. 369] highlighted as a central concept self-actualization - as the desire of a person to improve, express, show himself in a matter of significance to himself.

The concept of "professional maturity" developed By D. Super is considered one of the most interesting and progressive abroad [Super D. E., 1985, p. 1-8]. The author considers the choice of profession as an event, but the process of professional self- determination is constantly alternating acts of choice.

I. D. Chechel [Chechel I. D., 1995, p. 165] in the study of problems of socialization and professional self-determination the individual identifies three leading areas. The first of them includes works of the humanistic plan, where the priority for professional choice is the characteristics of the individual. The second direction is characterized by bringing

to the fore the interests of society and the state, ensuring personnel policy. Due to the current actualization of personal-oriented pedagogy, these works have lost their significance and perspective for practical use. The third direction includes research that attempts to combine a personality-oriented approach and taking into account the needs of society and the state when choosing a profession.

In Russian pedagogy, many problems of professional self-determination have also been considered for a long time within the framework of the educational concept of professional orientation, the foundations of which were laid by A. E. Golomshtok [Golomshtok A. E., 1979, p. 158] and the team led by him.

The above definitions attempt to move away from the purely educational concept of professional self-determination. However, it should be noted that the formation of a "relationship" is a task that is solved primarily through education. In addition, they lack a productive component of professional self -determination.

M. V. Retivykh's publications [Zealous M. V., 1994, p. 125] substantiate the so-called developmental concept, according to which "professional self -determination can be defined as a process and result of general and professional development as a subject of future professional activity".

It should be noted that professional self- determination is not limited only to the act of choosing a profession, it has a dynamic character.

The works of modern researchers (A. Y. Zhurkin, S. N. Chistyakov, T. I. Shalavin, etc.) identify seven stages in the development of professional self-determination [Shalavina T. I., 1995, p. 186]:

• emotional and imaginative, characteristic of children of senior preschool age , when the child develops a positive attitude to the professional world, people of work, their occupations and initial labor skills in the types of activities available to him;

• propaedeutic (grades 1 - 4), when hard work is formed , understanding the role of work in human life and society, developing interests in the professions of parents and their immediate environment, moral attitudes of choice of profession, interest in the most common professions, based on the practical involvement of students in various types of cognitive , gaming, socially useful, work activities;

• search and probing (grades 5-7), when the tasks of forming a professional orientation in adolescents are solved , they become aware of their interests, abilities, and value orientations associated with choosing a profession and their place in society. This is facilitated by the inclusion of students in activities that are consistent with the profile of education in high school and future professional activities.

• the period of development of professional self-determination, the formation of students' personal sense of choosing a profession, the ability to correlate the social goals of choosing a field of activity with their ideals, ideas and values with their real capabilities (grades 8-9). T o d o this, s students acquire the necessary knowledge and skills on the scientific basis of choosing a profession. They are acquired in the process o f s studying special courses, general education subjects, and performing professional tests in various activities;

• period of clarification of social and professional status (grades 10-11). With students on the basis of previous stages of training, professional activities are carried out on the basis of in-depth study of academic subjects in which they have shown stable interests, focuses on the formation of professionally important qualities, control and correction of professional plans, and ways to assess the results of work. Social and professional adaptation of high school students is purposefully carried out;

• entry into professional activity (students and students of professional educational institutions). It is a period of professional training, formation of life experience in the labor collective;

• development of professionalism in the process of work activity, improvement of skills, expansion of the sphere of professional work, mastering of new specialties (working part of the population). Period of development the professional self-determination, formation of personal meaning of choice for profession in schoolchildren, skills to relate public goals of choice of sphere of activity with their ideals, representations and values with their real possibilities (grades 8-9). For this purpose, students acquire the necessary knowledge and skills on the scientific basis of choice of profession. They are acquired through the study of special courses, general education subjects, professional samples in various activities;

• period of clarification of socio-professional status (grades 10-11). Professional activities are carried out with students on the basis of previous stages of education on the basis of in-depth study of educational subjects, to which they have shown stable interests, attention is focused on formation of professionally important qualities, monitoring and correction of professional plans, methods of evaluation of labor results. Social and professional adaptation of high school students is purposefully carried out;

• entry into professional activities (students of professional educational institution). This is a period of professional training, the formation of life experience in the workforce;

• development of professionalism in the course of work, professional development, expansion of the sphere of professional work, development of new specialties (working part of the population).

As the theoretical analysis of the problem shows, the question of the completion of the process of professional self-determination is de-

batable. A number of authors rightly believe that harmonization within personal and a socio-professional need covers the whole life and work path of a person [Klimov E. A., 1984. P. 160]. Completing the process of professional self-determination means forming a professional vocation. The timing of this event varies for each individual. But the sooner it happens, the more complete a person will be able to realize himself in working life [Craggle SP., 1985, p. 23].

All of the above makes it possible to conclude that the professional focus is:

• one of the essential aspects of the general orientation of the individual;

• integral quality of personality, which characterizes its selective-positive attitude towards a certain group of professions and is expressed in needs, interests, tendencies, ideals, motives of choice of profession and stimulates conscious activity of the person on professional self-determination. In pedagogy, the essence and functions of self-consciousness are investigated from the perspective of the process of personality formation, with emphasis on the technological side of self-consciousness development. Professional identity is recognized as an integral component of a person's holistic identity.

Therefore, professional self-awareness can be defined as the quality of the person, manifested in the focus of the subject on himself for the purpose of professional self-determination, the correlation of the requirements of professions with their capabilities, the awareness of themselves as a subject of future professional activity.

All this should contribute to the formation of an informed professional intention.

CONCLUSION

The pedagogical essence of the process of forming professional self-determination of schoolchildren in the conditions of general education school remains a pressing and still unresolved theoretical and practical issue, requiring its solution in the modern conditions of development of Kazakh society.

REFERENCES:

1. Pryazhnikov N. S. Professional and personal self-determination. - Moscow-Voronezh, 1996. - 256 p.
2. Kon I. S. Psychology of a high school student: a Guide for teachers. - M. : Enlightenment, 1980. - 192 p.
3. A. H. Motivation and personality. - 2 ed. - New York e. a. : Harper & Row, 1970. - XXX. - 369 p. - Bibhogr P. : 329-353. - Ind. : p. 355-369.
4. Super D. E. Self-realization through the work and leisure roles // Educational and vocational guidance. - 1985. - No. 43. - p. 1-8.
5. Chechel I. D. Professional self-determination of students of innovative educational institutions. Part I. - Moscow: RIPKRO MO of the Russian Federation, 1995. - 165c.
6. Golomshtok A. E. Choice of profession and education of students ' personality. - Moscow: Pedagogy, 1979. - 158 p.
7. Zealous M. V., the Formation of students' readiness for professional self-determination. - Bryansk: bgpi, 1994. -125 p.
8. Shalavina T. I. the World of work and professions. - Kemerovo: Oblio, 1995. - 196s.
9. Klimov E. A. How to choose a profession. - Moscow: Enlightenment, 1984. - 160 p.
10. Craggle SP. Managing the formation of professional interests Issues of psychology. - 1985. - No. 3. - From 23-30.
11. Egorov V. V. Improving the training of engineering and pedagogical staff personnel of vocational education in Kazakhstan-Alma-ATA: Kazakhstan, 1992. - 179 p.

УДК 343. 1

Шукенов Нурлан Сагындыкович
майор полиции, магистр юриспруденции
Докторант Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
Республики Казахстан

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И СТАНОВЛЕНИЯ СОГЛАСОВАНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйін. Мақалада автор қылмыстық процеске қатысушылардың сотқа дейінгі тергеу сатысында қабылданған іс жүргізу шешімдері мен іс-әрекеттерін келісудің пайда болу тарихын ашады. Қылмыстық процестегі келісудің түсінігі, маңызы.

Түйінді сөздер: сотқа дейінгі тергеу, келісім, тергеуші (анықтаушы), прокурор, сот.

Резюме. В статье автор раскрывает историю возникновения согласования процессуальных решений и действий, принятых на стадии досудебного расследования участниками уголовного процесса. Понятие, значение согласования в уголовном процессе.

Ключевые слова: досудебное расследование, согласие, следователь (дознаватель), прокурор, суд.

Summary. In the article, the author reveals the history of the coordination of procedural decisions and actions taken at the stage of pre-trial investigation by participants in the criminal process. The concept and meaning of coordination in criminal proceedings.

Keywords: pre-trial investigation, consent, investigator (inquirer), Prosecutor, court.

Для становления, совершенствования и применения норм законодательства Республики Казахстан обуславливает изучение и анализа исторических аспектов и практики.

Становление правосудие, судебная власть и согласование процессуальных действий уходить глубоко в глубь Казахского права и становления государственности.

Всю судебную власть осуществлял суд биев, власть которая принадлежала бием была исключительна и в правовом смысле имела систему управления. Система управления осуществлялась разрешений споров, расследования проявленных правонарушений, а также разрешение на проведение каких – либо действий затрагивающих интересы граждан.

К тому времени все следствие, разрешение споров, разрешение на проведение каких-либо действий и исполнение приговоров исполнялось в устной форме. Не было понятия вести протокол и письменно закреплять принятое решение судом биев, которые располагали огромными правами в толковании норм и привидение их в исполнение. Суд биев при принятии решений отталкивался на обычные традиционные обычаи, судебные прецеденты других биев, а в последствий на ереже биев, которые и стали служить законодательством.

Самостоятельно развитие и становление правовой системы в целом как и процедур согласования перестало воплощаться в жизнь, в связи с присоединением в 1731 г. к Российской империи.

После соединения к Российской империи правосудие у казахов осуществлялось на основе правосудие Российской империи.

Так при изучении и анализа становления согласования в древнерусском законодательстве процедуры согласования находились в зачаточном виде, носили диспозитивный характер [*В. П. Божева., 2000, 50 с*].

В свою очередь согласование решений и действий в Российской империи зародились в Судебнике 1497 году («Законы великого князя Иоанна Васильевича»), где в основном рассматривались примирительные процедуры и еще одной формой согласования служило получения согласия на допрос свидетелей.

01 января 1835 году в действий был введён пятнадцатитомный Свод законов Российской империи включал в себя все действующие законодательные акты по сложившимся к тому времени отраслям права: государственного, гражданского, административного, уголовного и процессуального [*Указ соч. с. 733*]. Тем не менее данный свод законов в основном определял процедуры примирение между сторонами и регулирующие их действия правовые нормы.

20 ноября 1864 году в законную силу вступил Устав уголовного судопроизводства Российской Империй [*Российское законодательство X-XX веков*]. Похожий уголовно – процессуальный кодекс был во Франции, где большая роль отводилась прокурору при принятии процессуальных решений на стадии уголовного процесса.

По этому поводу М. Н. Немытина отмечает, что принципы, которые в других странах получили право на существование только в результа-

те революции и нашли законодательное закрепление в конституциях, в России были провозглашены по инициативе правительства и впервые законодательно закреплены не на конституционном уровне, а судебными уставами 1864 года – законодательными актами, *реформировавшими судоустройство и судопроизводство [Немытина* М. В.,1999, 51 с].

По данному Уставу уголовного судопроизводства Российской Империй, процедуры согласования стали применятся шире. Например, по окончании предварительного расследования обвинительный акт составленный прокурором утверждался в гражданском департаменте судебной палаты. Прокурор стал более широко надзирать за предварительным расследованием. Следователь получал разрешение на возбуждение уголовного дела, применение меры пресечение, санкции и т. д. [*Фойницкий И. Я.,1996, 392 с*]. По закону следователь должен был получать разрешение на возбуждение уголовного дела, применение меры пресечения, санкцию и т. д. [*Фойницкий И. Я.*]. Как и в настоящее время, некоторые категорий лиц в суд предавались лишь после согласования с должностными лицами и компетентными органами.

Следственные действия, например такие как обыск и выемка производились в присутствий с участвующими по делу лицами, однако в жилище без лица там проживающего производить следственные действия запрещались. Обыск во дворцах происходил лишь с согласия на тот момент придворного начальства.

1864 году прошедшая реформа полностью изменила судоустройство и процессуальное право в Российской Империи. Она ввела принцип независимости судей, утвердила принцип всесословности, зафиксировала институт адвокатуры, присаженных заседателей и принцип состязательности [*Калинкин Ю. А. . 2009, 13 с*].

До создания первого советского кодифицированного уголовно – процессуального закона отдельные положения, регулирующие уголовное судопроизводство содержались в положениях и инструкциях. В послереволюционное время органы советской власти приступили к созданию новой судебной системы, преобразования при этом и порядок уголовного судопроизводства [*Черкасов Д. А., 2005, 18 с.]*.

25 мая 1922 года принят Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР.

Как отметил В. П. Божъев, УПК РСФСР 1922 г. и последующие уголовно – процессуальные кодексы советского периода восприняли значительную часть положений Устава уголовного судопроизводства Российской Империй[8]. Вновь принятый уголовно – процессуальный закон расширил процедуры согласования процессуальных решений и действий, а также круг участников уголовного судопроизводства.

Согласно УПК РСФСР следователь обязан был получать согласие прокурора на выемку почтово – телеграфной корреспонденции, также был уполномочен на произведение обыска и выемки всякого рода учреждениях. На тот момент уже суд рассматривал продление сроков содержание под стражей, при этом суд утверждал меру пресечение принятую дознавателем, а также обвинительное Заключение.

15 февраля 1923 года на 4-ой сессии ВЦИК был принят УПК РСФСР, который сменил уголовно – процессуальный кодекс от 1922 года и потерпел небольшие изменения и дополнения [*Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР принятый Постановлением ВЦИК 25. 02. 1923г*]. Потерпели изминения в мерах пресеения, их рассмотрения и продление сроков содержание под стражей. Суд уже не рассматривал продление сроков заключение под стражей лица и изминение пресечение, данные полномочья даны были прокурору.

25 декабря 1958 году были утверждены основы уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик. В основах данного уголовного судопроизводства легли новые термины, такие как санкция, согласно которому никто не мог быть задержан без санкции прокурора и решения суда. Кроме того, после задержания, прокурор в течении 48 часов должен был дать санкцию или освободить задержанного. По новому закону обыск мог производится лишь с санкции прокурора, лбио без санкции когда обстоятельтсва на тот момент не терпели отлагательств, но с последующим сообщение прокурору в течении 24 часов.

В своём толковом словаре С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова понимают под санкцией «утверждение чего-нибудь высшей инстанцией, разрешение» [Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. . словарь 1996, 686 с].

В юридических энцеклопедиях санкция (от лат. sanction – строжайшее утверждение) – вышестоящей инстанцией какого – либо акта, влекущее либо возможность для исполнителя совершения определённого действия, либо предание акту юридической силы; постановление прокурора, разрешающее принудительные меры [*М. Ю. Тихомирова, 2005, с. 771-772*].

Таким образом, под санкцией понималось разрешение прокурора следователю, дознавателю на проведение каких – либо предусмотренных законом процессуальных действий и принятий решений.

Своё развитие процедуры согласования продолжили в новом УПК РСФСР принятого 27 октября 1960 года на пятом созыве третьей сессии Верховного Совета РС ФСР [*Уголовно–процессуальный кодекс РСФСР. 1960*].

Новшествами затрагивающими процедуры согласования в новом уголовном судопроиз-

водства стали согласие прокурора следователю и утверждение постановления о прекращении уголовного дела (преследование), новые меры пресечение, такие как залог, помещение подозреваемого, обвиняемого в медицинское учреждение для производство экспертизы с санкции прокурора, осмотр жилого помещения лишь с согласия проживающего нём лица, личный обыск с санкции прокурора и другие.

Данный кодекс действовал почти 42 года, до распада СССР.

После принятия независимости в Республике Казахстан была осуществлена реформа уголовного судопроизводства, результаты которой нашли своё отражение в Уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан от 13 декабря 1997 г., в котором процедуры согласования больших перемен не потерпели.

Право санкционирования, разрешение на проведение следственных действий и принятии процессуальных решений остались в полномочии прокурора в плоть до 2008 года.

От 5 июля 2008 г. за № 65-VI в УПК Республики Казахстан были внесены изменения по вопросам применения мер пресечения в виде ареста, домашнего ареста» с 30 августа 2008 г. суду были переданы полномочия по решению вопроса о применении мер пресечения в виде ареста и домашнего ареста. Данные изменения стали ожидаемыми на фоне стремления нашей страны приближения к Европейским странам по применению права, которые более направлены на обеспечения прав человека и его законных интересов.

Новые изменения уголовно – процессуальное законодательство Республики Казахстан предусматривает ещё большое количество применения процедур согласования процессуальных действий и решений на всех стадиях уголовного судопроизводства.

Рассмотрев историю возникновения и становления процедур согласования в Республике Казахстан, можно сделать следующие выводы:

1. Согласование процессуальных решений и действий до присоединения в Российской Империи возникли в период Казахского ханства, суда биев, когда все решения принимались устно без составления протоколов, где участники выражали свою воль с целью решения некоторых вопросов права.

2. В период присоединения к Российской Империй процедуры согласования в уголовном судопроизводстве в Казахстане основывалось на Судебниках Российской Империи принятых в 1497 и 1550 г. г. В данных судебниках процедуры согласования носили императивный и диспозитивный характер, где ряд процессуальных решений и действий согласовывались с вышестоящими инстанциями. Такое положение сохранилось и до реформ в уголовном судопроизводстве 1864 года, после которой они только стали преобладать и в диспозитивном характере.

3. Согласование в уголовном судопроизводстве является динамичным. Своё совершенствование находит в зависимости от объективной обстановки, действительности.

4. Ряд процедур согласования возникли в Судебниках 1497, 1950 г. г., до настоящего времени они лишь увеличили своё количество, форму. В данных судебниках ряд следственных действий, например как арест носил форму согласования с вышестоящим органом. По Уставу принятому в 1864 году прокуратура стала надзирать все более за уголовным судопроизводством, например давали разрешение на возбуждение уголовного дела, рассматривали вопросы применения меры пресечения и другие.

5. Согласование в уголовном судопроизводстве в период присоединения Казахстана к Российской Империи выражался в форме разрешения, утверждения, дачи согласия и санкции. Данные формы согласования оставили свой формат и после распада СССР и принятия уголовно – процессуального законодательства после получения независимости Казахстана и существуют по настоящее время.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уголовный процесс: учебник для вузов/под редак. В. П. Божева. -2 изд.,испр. и доп. -М. : «Спарк», 2000,с. 50.

2. Указ. соч. с. 733

3. Российское законодательство X-XX веков: в 9 т Т. 8: Судебная реформа/Под общей ред. О. И. Чистякова. -М. :Юридическая литература, 1991. -С. 120-252.

4. Немытина М. В. Суд в России: вторая половина XIX – начало XX в. – Саратов: СЮИ МВД РФ, 1999. -С. 51.

5. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства: в 2 т. Т. 2 – СПб. : Альфа, 1996. -С. 392.

6. Калинкин Ю. А. Производство по уголовным делам в окружных судах Российской империи. М. : Изд-во ООО «Юрлитинформ», 2009. -С. 13-14.

7. Черкасов Д. А. Соединение и выделение уголовных дел и материалов в российском уголовном процессе: дис...канд. наук. -Тюмень, 2005. -С. 18.

8. См. : Уголовный процесс: Учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности

«Юриспруденция» /Под ред. В. П. Божьева. -3 изд., испр. и доп. – М. : СПАРК, 2002. -С. 72.

9. Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР принятый Постановлением ВЦИК 25. 02. 1923г. //Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. -1923. -№7. -Ст. 106.

10. Основы уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик 1958г.

11. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений/ Российский фонд культуры; -3-е изд.,стереотипное –М. : АЗЪ, 1996. -С. 686.

12. См. : Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия. Издание 5-е, перераб. и доп. /М. Ю. Тихомирова. -М,2005. -С. 771-772; Юридический энциклопедический словарь/ Под редак. В. Е. Крутских. 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2001. -VI. -С 356-357.

13. Уголовно–процессуальный кодекс РСФСР, принятый Верховным Советом РСФСР 27 октября 1960г. //Ведомости Верховного Совета РС ФСР. -1960. -№40. -Ст. 592.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

ӘОЖ 81-112. 2

Абитжанова Жанар Алтынбековна
аға ғылыми қызметкері, ф. ғ. кандидаты
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы қ., Қазақстан

Ешметова Балжан Батырхановна
ғылыми қызметкері, PhD докторант
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы қ., Қазақстан

ЕСКІ СӨЗДЕР СЕМАНТИКАСЫ

Түйін. Мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы ескі қазақ жазба лексикасы, семантикасы қарастырылған. Күңгірттенген көне сөздер мен кірме сөздердің мағыналық қырлары ашылған.

Түйінді сөздер: тіл, лексика, семантика, ескі сөз, бөгде сөз.

Резюме. В статье рассматривается древнеказахская письменная лексика, семантика в произведениях Машхура Жусипа Копеевича. Были раскрыты значение древнейших слов и заимствованных слов.

Ключевые слова: язык, лексика, семантика, древнее слово, заимствованное слово.

Summary. The article discusses ancient Kazakh written vocabulary and semantics in the works of Mashkhur Zhusip Kopeevich. The meaning of ancient words and borrowed words was revealed.

Keywords: language, vocabulary, semantics, ancient word, borrowed word.

КІРІСПЕ

Тіл дегеніміз – адамзаттың ғасырлар бойы жинақтаған білімі мен тәжірибесінің нәтижесі, қазынасы. Тілдің лексикалық байлығын құрайтын әрбір сөз, қазынамыздың негізгі объектісі болып саналады. Оның негізгі себебі – әрбір сөз ұғымдар, заттар мен құбылыстар туралы адам баласының таным үдерісінде қол жеткізген нәтижесінің тілдегі көрінісі. Яғни, тіл таңбаға ие болып, тіл бірлігі болып табылатын сөзбен белгіленуі арқылы, адамзаттың ғана емес, көпшілік қауымның, белгілі бір ұлттың немесе жалпы адамзаттың игілігіне айнала алады. Бұл тұрғыдан келгенде сөз – ақпарат көзі, әрі сол ақпаратты жеткізудің, таратудың аса маңызды құралы да болып табылады. Сол себептен де көнеріп, қолданыстан түсіп, мағынасы көмескілене бастаған әр сөздің мағынасын анықтаудың маңызы өте жоғары. Сөз мағынасынан, яғни семантикасы арқылы көрініс тапқан сан түрлі мәліметтерді анықтау арқылы, қоғамымыз бен ұлтымыздың, оның тілінің әр кезеңдегі дамуы мен ұлттық дүниетанымымыздың өзіндік ерекшеліктерін терең тану, түсіну мүмкіндігіне ие бола түсеміз.

Орта ғасырларда қыпшақ және басқа қазақ тайпалары Алтын Орда мемлекетінен бөлініп шығып, «қазақ» деген этникалық атпен өз алдына этнос болып қалыптаса бастады. Осы тарихи кезеңдегі қоңырат, қыпшақ, алшын, үйсін, дулат, арғын, найман, керей, жалайыр т. б. тайпалардың,олардың бірлестіктерінің ауызекі сөйлеу тілімен қатар жазба әдеби тілі болған, ол ауыз әдеби тілімен қатар өмір сүрген. Ескі қазақ тілінің негізінде қазақ халық тілі, одан кейін қазіргі ұлттық тілі дамып қалыптасты.

Қазақ халқының ұлт болып қалыптасуындағы үлес қосқан рулар мен тайпалардың, ұлыстар мен халықтардың өз заманында қолданған тілдері – қазіргі қазақ тілінің қалыптасуы мен дамуының қайнар көзі. X-XV ғғ. өмір сүрген бұлғар, қыпшақ,

оғыз және қарлұқ сияқты негізгі басты тайпалар одақтарының құрамына еніп, солардың тілінде сөйлегендігін жазбалар арқылы көреміз. Басты бір фонетикалық заңдылықтар д-з-й (адақ - азақ - айақ), н-ң-й (қон-қоң-қой), ғ мен г дыбыстарының й, у болып өзгеруі немесе айтылмай түсіп қалуы т. б. осы кезде қалыптасқан (д, з, н, ң, ғ, г дыбыстарын қолданатын тілдер не көне, не ескі болып есептеледі, осыған орай қазақ тілінде адақтау – айақтау, суғар – суар, жаз-жай сияқты сөздер кездесе береді). Орта ғасыр түріктерінің, соның ішінде қоңырат, қыпшақ, алшын, дулат, арғын, керей, найман, жалайыр т. б. рулар мен тайпалардың, олардың одақтық бірлестіктерінің ауызекі сөйлеу тілі мен қатар жазба әдеби тілі де болған, ол ауыз әдеби тілімен қатар өмір сүргендігін көре аламыз. Осы тілдерде жазылып қалған, болмаса айтылып жүрген нұсқалар мен ескерткіштер де аз емес: «Ер Көкше», «Қабанбай батыр» (керейлер тілінде), «Едіге», «Ер Сайын» жырлары (алшындар тілінде), «Мұхаббатнаме», «Алпамыс» (қоңыраттар тілінде), «Орхон-Енисей ескерткіштері» (дулаттар тілінде), «Hаһдж-ул-Фарадис» (кердерілер тілінде), «Кодекс куманикус» (қыпшақтар тілінде) пайда болған [*Аманжолов А. С., 1996, 35 б.*].

Жоғарыда аталған негізінде даму, өркендеу дәуірі XIV–XVII ғғ. және жаңа дәуір, өркендеген уақыты XX ғасыр. Негізінен Ескі қазақ тілі өзінің бастау кезін орта ғасырдың орта кезеңінен IX–XIII ғғ. алады. Сол кезеңдердегі халықтар «түрк/түрік, түркі» сияқты жалпы атаумен аталып, сол дәуірдегі жазылып қалған мұралар «ескі түркі ескерткіштері» болып танылды. Зерттеуші ғалым О. Ысмағұлұлы: алғаш орта ғасырдан V-VIII ғғ. қалған жадыхаттарды «көне түркі ескерткіштері» деп есептейді. Әрине, қазіргі қазақ тілі өзінің байырғы түрі арқылы осы айтылған тарихтың қойнауына қарай үңілсек, ескі түркі тілдерімен де, көне түркі тілдерімен де тарихи өзектесіп жатады. Оның кейбір ерекшеліктері мен тамырлары алтай тілдерімен араласып кетеді, біз өз тіліміздің пайда болу табиғаты мен өзгеруінің эволюциялық жолдарын антикалық дәуірден (прототүркі дәуірінен, б. з. д. III ғ. - б. з. IV ғ. іздеуіміз керек – дейді.

Қазіргі қазақ тілінің XV ғасырға дейін қалыптасу дәуірі оның өзіндік белгілерінің бәрі де сараланып, өзіндік табиғи қасиеттерін айқындап, басқа түркі тілдерінен айырым жүйелерін айшықтап бөліп алған.

Р. Сыздықова өз сөзінде былай дейді: «XV-XVII ғғ. қазақ халқының мәдени өмірінде жаңа құрала бастаған халықтың сөйлеу тілі мен қазақ халқын құраған ру-тайпалардың әріден келе жатқан, поэзия тілінің негізінде ауызша дамыған әдеби тіл қызмет етті».

Яғни, қазақ тілінің қалыптасу кезеңі көптеген тарихи дәуірлерді артқа қалдыра отырып, қазіргі таңдағы сөздердің әдеби тіліміздегі қолданысына әкелді. Қазіргі қолданыстағы сөздердің шығу тегі мен даму кезеңін қарастырған кезеңде, негізінен ескі қазақ сөздерінің өмір сүру кезеңдерін көре аламыз. Олардың әрқайсысы қоғамдағы өзіндік міндет атқарған, алтын қазынамыз болып табылады.

Кез келген ескі қазақ сөздерінің көрінісін әртүрлі кезеңдерде көре аламыз, соның негізгісі туындылардағы көрінісі. Соның бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы ескі қазақ сөздерінің көрініс табуы.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармашылығы қазақ халқының, түркі және ислам әлемінің ортақ қазынасы. Ұлы тұлға, көрнекті ақын, ғалым, ағартушы, жиһангез-саяхатшы, дінтанушы, көріпкел, шежіреші, фольклортанушы, ауыз әдебиетін жинауға қомақты үлес қосқан Мәшһүр-Жүсіп шығармашылығы сан қырлы. Терең, сұңғыла ойлы ақын өлеңдерінде адами құндылық, ұлттық идея, рухани мұра, тарих пен мәдениет жырланады. Ақынның «Толғадым тоғызымда толағайдай» деп жырлауы шындық, яғни 9 жасында алқалы топ алдында «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Ер Тарғын»,

«4 жігіттің өлеңі» жырларын төгілте жатқа айтқан. «Мәшһүрде тоқтау, жалығу, еріну, мүдіру, кідіру болмайды. Жарық шамдай жайнап, мөлдіреп аққан бұлақтай қайнап, тасыған судай төгілдіріп, маржандай тізілдіріп, бұлбұлдай сайрап, тыңдаушылардың көңілі әбден жайрап, таңырқантып, тамсантып, мейірлерін қандырады» [*Мәшһүр Ж., 2006., 309 б*].

Ақынның *ғалымдығы* да өз алдына *бір төбе*. Әлкей Марғұланның мынадай сөзі бар: «Мәшһүр ақындықтан басқа ғалым адам. Күншығыс, араб, парсы халқының тарихын, фәлсапасын жақсы білген. Химия, физика, астрономия ғылымдарынан жақсы хабардар болған. Мәшһүрдің бұл сияқты терең ғылыммен танысуына көз болған, көбінесе атақты Әбу Әли Сина, Әл-Фараби сияқты орта ғасырдағы Бұқара ғалымдарының шығармалары мен араб, парсы, түрік кітаптарын көп оқыған. Мәшһүр Жүсіп жинаған тарих, әдебиет материалдары өте бағалы». Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы деректанушы, тарихтанушы, шежіреші-этнолог, өлкетанушы, жер тарихын зерттеуші ғалым болғандығына назар аудартатын еңбегі – «Қазақ түбі» нұсқалары, онда мәліметтердің түпнегізі сақталып отырған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларындағы ескі, бейтаныс сөздерді талдау арқылы тарихи лексикалық мұраны тануға болады. Бүгінде бірден түсіне бермейтін, түсінсе де күнделікті өмірде колданбайтын сөздер бар. Ескі сөздерді тану қажеттігіне қатысты Р. Сыздықтың мынадай пікірі бар: «Тіл – жанды құбылыс. Оның лексикалық қабаты әрбір 5-10, 20-30 және одан да ілгері кезеңдерде толығып, жаңа сөздер пайда

болып, сұрыпталып, кейбір бірліктер қолданыстан ығысып ескіріп жататындықтан, оларды тіркеп, талдап отыру – тіл білімінің әрдайым колға алып отыратын қарекеті» [*Сыздық Р., 2009., 7 б.*]. Ескірген сөздерді танып, олардың мағынасын, түп-төркінін түйсіну маңызды, оларды іздеуде ертедегі таным ескеріледі. Төл және бөгде сөздер, олардың дыбыстық, тұлғалық бітіміндегі өзшегеліктерді аңғаруға болады.

Міскін сөзі «бір күндік напақасынан (тамағынан және киімінен) басқа еш нәрсесі болмаған мұсылман» деген мағынаға ие. Мысалы: Бейшара өздігінен жол таба алмай, Ғазиз бас ауырланып дақ болғандай! Көрініп кәріп халі тұра алмас ем, Бір *Міскін* халық ішінде жан болғандай («Қиянат»); Пақыр, *міскін*, борышқор, аш, жаланаш, Құдай қосқан зекеттің дәл сол – орны («Құдайым жексенбі күн жер жаратты). Ал *ғам* сөзі «қайғы, қасірет» мағынасын береді: Адамды мал орнына жұмсауымыз Бір емес, бар қазаққа *ғам* болғандай! Қай күні бұл қиянат тоқталады, Бір емес, халық ішінде санболғандай?!(«Қиянат»); Жаныңа тек түн болса, отты жақты, Бұлақ боп *ғам* теңізі көзден ақты («Бір үйге»); *Құдайға* жүнжабағы, тері қат па, Қайғы *ғам* мехнат пен дерт – ақшасы - сол! («Жалғыздық»); *Ғам* басып тұнық көңіл лайланған, Ашылмай бақ, талайым жол байланған («Қажыларға»).

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларында мынадай ескі сөздер жұмсалған: *шанаш* «ешкі терісінен жасаған ас құятын ыдыс», *кіреуке* «жейде түрінде жасалған, дөңгелек металл шығыршықтардан өрілген торлы сауыт», *бөз* «арзанқол мата», *барша* «алтын мен күмістен безелген мата», *қауға* «құдықтан су тартатын теріден істелген ыдыс», *астау* «қатты ағаштардан тұтас ойылып жасалатын, ұзыншалау, сопақ, екі жағынан ұстауға лайықталып ернеу қойылған, ет салып тартатын ыдыс», *керсең* «үлкен шара, тегеш, тегене», *қамқа* «зерлі жіптен тоқылған жібек мата», *көнек* «теріден тігілген шелек», *малма* «тері илейтін ашытқы, иге салатын теріні астыүстіне шығарып, араластыру», *кежім* «кестелеп, оюлап тіккен ат жабуы», *манат* «қымбат, түкті мата», *жауылша* «аласа, дәні бар өсімдік», *сәтен* «сапалы мақта жібінен тығыз етіп тоқылған жылтыр мата», *тотия* «көзге жағатын дәрі, сүрмелейтін бояу», *мор* «киіз үйдің ағашын (сүйегін) балқытатын орын», *торғын* «үлбіреген жұқа жібектің бір түрі», *қатим диуар* «ескірген қабырға, дуал», *кірекеш* «жалданып көлікпен жүк тасу», саптияқ/саптыаяқ «қымыз құятын ыдыс», *ділла/ділда/тілла* «алтын ақша», жағалтай «жыртқыш құс», *шырға* «құсты қолға, аңға түсуге баулығанға қолданылатын аңның жасанды бейнесі, *сақы* «қолы ашық, мырза, жомарт», *күрзі* «ағаш немесе металл сабы бар суық қару», *саруар* «қожа, ие, пір» т. б.

Тіл де тарихи құбылыс: барлық параметрі жағынан өзгеріп, жаңғырып, ескіріп отырады да, қазіргі қолданыстан не мүлде ығысып кетеді, ұмыт болады, не ілуде бір кездесетін ескілікке айналады [*Сыздық Р., 2009., 15 б.*]

Тілдік ескіліктер парсы тілінен енген сөздерде сақталған. Белсенді қолданылған кейбір парсы сөздерінің белгілі бір мағыналары Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы еңбектерінде кездесіп калады. Мысалы: *мәсдар, күнфикун, пұшайман, нама, лашкер, барһам, хар, ауаз, ғар, фариад, рузе, шахи, биопа, харидар, абад, һамма, бағар, бикайрат, ғауам, паруана, шаһбаз, науа, нам, әміре, сер, шишма т. б.*

Мәсдар – бастау, қайнар көз. Онда бар Хақ жаратқан екі *мәсдар*, Маседары наху сарыфтың болмайды астар («Бір үйге»).

Пұшайман – бейшара, сорлы, қайғы, өкініш. Маған десең, дәурен сүр жүз мың хандық,Қолыңа ұстағаның – пұшайманлық («Мінілмеген көлік»).

Нама – хат, жазу. Хабыстың патшасына жазды *нама*: Насыранидің дініне ерді һама («Құдайым жексенбі күн жер жаратты»; Бұл хатты жүргізіңдер қолдан-қолға, *Намасын* даярлаңдар мұның оңға! («Адам екі түрлі»); Қуандым *намам* оңнан берілгендей, Көзіме бір жақсылық көрінгендей («Жүсіпбек Аймауытұлына»).

Лашкер– әскер, қосын. Зунасы һәм *лашкермен* қарсы шығып, Сахарада келе жатқан жолын алды («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Барһам – аласапыран, аралас; қиын, күрделі; ретсіз. Қағыбаны *барһам* етіп, жоқ қылайын, Қабыл көріп, піл Махмұтты берсең маңа (маған)» («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Хар – қор, қорланған, қор болған. Сіздерді өлтіргелі келгемін жоқ, Қағыбаның үйін бұзып, істесем *хар* («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Ауаз/ағаз/*һауаз* – дауыс, үн. Абыраһа Мұтылабтан мұны есітті, *Ауаз* (әуез) ғып, ашуланып, қаһар етті («Абыраһа мен Мұғылаб»); Мінбеге (мінберге) және қайтып келді-лер баз. Ілгергі айтқандарын қылды *ағаз* («Пайғамбардың соңғы тілегі»); Ай, қауым, білдірейін қылып *ағаз*, Қуаты жеткеніңіз айлаңыз қаж; Құжыраның есігіне келіп тұрып, «Алла лауту, иа, Расул!» - деп, қылды *ағаз* («Пайғамбардың өсиеті»).

Ғар/қар – жаман. Мұныңмен алты ай һәм тамам болды, Бір күні *ғар* қасіретке Расул барды («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»); Көңіліне бұл сөзді айтып, қуат берді, Ол *ғарға* Хадиша мен Расул келді («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»).

*Фариад/фарияд/фәрияд/фәриад/**фәриод**/фәряд/парияд* – зарлау, қақсау, бар дауысымен бақыру. Хадиша қуанғаннан нағыра тартып, *Фәриод* қып Мұхаммедке әуез берді («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»); Фатима мұны естіп қылды *фәриад*, Жылады Хасен, Хұсайын – екі шаһизат («Пайғамбардың соңғы тілегі»).

Рузе – ораза. *Руза,* зекеті һәм қабыл болмас, Сауап жоқ қызметінде ғиззат қылған («Пай-

ғамбардың өсиеті»).

Шахи – патша, патшайымдай. Жиналған халайықтың баршасына Қайтпаққа рұқсат (ұлықсат) етіп *шаһи* ғалам («Пайғамбардың өсиеті»);

Шаһиға бір өсиет ықсан қылса, Кейінгі бізге болар тайбылы һәм («Пайғамбардың өсиеті»).

Харидар – зәру, ынтық болу; сатып алушы. Қара тер бостан-босқа боп жүргенбіз, *Харидар* өмір бойы бір болмай кез («Жалғыздық»).

Абад/абат – гүлденген, жайқалған, жайлы. Қаздырып тыңнан арық, су ағызып, Княздің қылған *абад* бау ағашын («Ышқыш бап сапары»).

Һамма, ***һамме*** – барлық, бәрі, барша. Шыршыққа құяды екен Пішкәм келіп, *һаммасын* жаза бердім хатқа теріп («Ышқыш бап сапары»); Тоғыз айда *һаммасын* түгел етіп, Енді пособляйть қылып тұрсыз редакторге («Мәшһүр-Жүсіп пен Ғалы Күзембайұлы айтысқаны»).

Бәһар – көңіл; көктем; гүлдену. Жасымда *бәһар* алдым ғылым – қалдан, Ерлерден шарапатты пайдаланған («Ереймен сапары»).

Биқайрат/биғайрат – қайратсыз, еріксіз. Кешу жоқ *биқайратты* (*биғайратты*) қапталдарға, Сөз айтпа Хақтан безген батылдарға («Жасымнан үйір болдым өлең, сөзге»).

Ғауам – халық; қарапайым сөз, сөйлеу тілі. Әл-*ғауам*, кәл-*ғауамда* паруанамыз, Набатта райхансыз біз не аламыз?! («Сырға сөз»); *Ғауамлық* мәртебесі хайуанатлық, Түзелер әдеп әр кен (арқан) ғылымменен («Табылар мергенге де – бұқтырушы»).

Паруана – жалған (дүние, өмір). Әл-*ғауам*, кәл-*ғауамда* паруанамыз, Набатта райхансыз біз не аламыз?! («Сырға сөз»).

Шаһбаз – кеңпейіл, ержүрек, сабаз. Жастанып әулиені жатып алған, Барса іздеп, Ханымбике *шаһбаз* екен («Ханымбике»); Асыл туған *шаһбазды* Кемітер қандай данышпан? («Мұса Шормануұлы»).

Науа– бұлақ; кіші өзен. Мекке маңындағы қыраттар. Жүгірдік Сафа, Маруа арасына,Отырдық алтын *науа* панасына («Ізбас қажы»).

Нам/нама/намы/нами – кісі аты, есім; жазылған сөз, хат; әңгіме; атақ, ат. Ерлерді айт қажы барған дүние шашып, Балықтан *Нами* шыққан жұрттан асып («Қажыларға»).

*Әміс*е*/һәмише* **–** әрқашанда. Айтқаны мен қылғаны *әміс*е келген дұрысқа. Дүниенің түзіп низамын – дуанбасы күнінде («Мұса Шормануұлы»).

Сер – «бас», «тау басы». Екі өсім: мал мен басқа бірдей келіп, Кеңітіп шалқып жатыр *сер* қоныстай («Хұсайын Бөштайұлы»).

Шишма– көл. Жеріне жүрген, тұрған үлгі шашқан, *Шишманың* тұнып жатқан көзін ашқан («Қамаралдин хазірет»).

Бұлар бүгінде еркін колданылмайтын және мағыналары бейтаныстау немесе тұлғалары өзгеше болып көрінетін сөздер. Бұл жердегі "ескілік" деген терминіміз «көне» дегеннің дәлме-дәл эквиваленті емес. «Ескіліктердің» ішінде көнерген сөздер де (архаизмдер), ескірген сөздер де (историзм деп аталатын) бар. Ескірген сөз дегеніміз бір кезеңдерде қолданылған зат, бұйымдардың, орын алған оқиғалардың, құбылыстардың, ұғымдардың, ағымдардың т. б. аттары (атаулары). Өздері білдіріп тұрған заттар, құбылыстар, ұғымдар тарих төрінен (қоғам өмірінен) кеткеннен кейін оларды атап тұрған сөздер ескіріп, колданыстан ығысып кетеді. Бұлайша ығысқан бірліктерді тіл білімінде "көне" деп емес, «ескірген» (историзм) сөз деп атайды. Бұл термин (историзм) қазақ тіл білімінде әрқилы аталып келеді: оны тарихаят, тарихи сөз деп атауды ұсынушылық болды (проф. Е. Жұбанов) [*Сыздық Р., 2009., 15 б.*].

Қазақ тіліндегі ескі сөздердің бірқатары араб тіліне алып барады. Мысалы: *хакім, лағын,кәуір, минат, ғаршы, күрсі, лаухи қалам, ғасы, дәлелет, тәлип, тариқат, нәуи, машайық т. б.*

Хакім– әр түрлі ғылымды меңгерген, сол ілімімен адамға изгі қызмет қылуды мақсат еткен ғұлама. Тастаңыз жамандықты толып жатқан, Құрметті ел билеген *хакімдер* де Жыландай зәрін төгіп, сорып жатқан («Қызыл гүл жасарсайшы солып жатқан»).

Лағын – шайтан. Көңілге Ібіліс, *Лағын* орнаған соң, Ойда жоқ жамандықты тауып алар («Бес парыз»).

Кәуір– пұтқа табынған; шындықты мойындамаған; Аллаға сенбеген бүкіл мұсылман еместер. О заманда бар екен жалғыз киік, Тамам кәпір аттанды тұзақ жиып. Тұзағына кәуірдің (кәпірдің) киік түсіп, Тартып үзіп кете алмай, қалды киік («Киік»).

Минат – ізет, қайыр; шүкірлік; міндет, борыш. Бес парыз мұсылманға *минат* болған, Ораза, намаз, зекет, қажы, - ол – нұр иман! («Жарапазан»).

Лаухи қалам/ лаух-қалам – жазу тақтасы, Құран Кәрім бойынша, әр адамның тағдыры күні бұрын жазылып қояды. Наныңыз жұмақ, тамұқ-тамам барын, Тағы бар ғаршы, күрсі, *лаухи қалам,* Қожасы дүние, ақырет – Алла тағалам Мұхаммед үмбетіне шақыр рамазан! («Жарапазан»).

Ғасы/асы – күнәһар, шариғатқа қайшы істер жасаған кісі. Асылық айтып Аллаға, Күнәхар *ғасы*, болмаған («Тәтиді жоқтау»).

Дәлелет (ар.) 1) көрсету, жол көрсету, басшылық, нұсқау; 2) дәлелдік; 3) белгі. Көлденең ағайындар *дәлелат* қып: "Бұзылма сендер бүйтіп!" - дей алмайды. Бастаса пайдалы іске бірею шығып, Соңына көмек беріп ере алмайды («Дауасыз дерт»).

Хасыл/асыл – нәтиже, қорытынды; арманына, мақсатына жету. Мақсаты *асыл (хасыл)* болып ойындағы, Алла һәм ер тілегін мақұл еткей! («Дауасыз дерт». Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өлеңдері. http://bilim-all. kz).

Тәлип/талип – талапкер, талаптанушы, білім іздеуші; сұраушы. Түгелі кемесіне мініп шыққан,

Ғылымның *тәлиптерге* (тәлиблерге) нұрын төккей! («Дауасыз дерт»).

Тариқат – жол, жүйе; сенім, қағида. Өзі жастай *тариқат* жолын іздеп, Әбілқасым ишанға қызмет еткен («Мәшһүрдің өзін таныстыруы»).

Нәуи/нәби – әулие, құдірет, жаратушы, елші; яғни жаратушының елшісі. Бабамыздың аты екен – Шермұхаммед, Құдайға – құл, *нәуиге (нәбиге)* болған үмбет («Мәшһүрдің өзін таныстыруы»).

Төрт жар – мұсылмандардың ұғымы бойынша, Алла Тағаланың *сөзі* жазылған, ... *төрт* серігі. Біріңе біз құл болдық, Біріңе үмбет болдық, Үшінші – *төрт жар*, Төртінші – сексен сегіз машайық («Бақсының сөзі»).

Машайық – қария, ақсақал. Біріңе біз құл болдық, Біріңе үмбет болдық, Үшінші – төрт жар, Төртінші – сексен сегіз *машайық* («Бақсының сөзі»).

Ғалаб, ғалып – жеңу, үстем болу. Жаһутке (жөйтке) Зунас патша болды *ғалып*,Халқымен Жаһут дінін қабыл алып («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Хадден – шектен, шамадан тыс. Бұл соғыс қатты болды *хадден* өтіп, Арабтарды Абыраһа жеңді күші жетіп («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Халас – құтылу, бос болу, арылу, құтқарылу; құтқару, тыю. Меккені адамлардан қылып *халас*, Қауымына Мұтылаб һәм бардылар тез («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Нағыра – ұрыс барабаны. Пілден соң әскерінің бәрі жүрді, *Нағыра* тартып, қаһарланып дабыл ұрды («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Насыр/наср – жәрдем беруші, көмек етуші; жеңімпаз. Аз уақытта *насыралардың* өліктері, Ыстықтан сасып кетті оның бәрі («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Ғинаят – көмек, мейірім, шарапат, ықылас. Алладан жәрдем тілеп, һәм *Ғинаят*, Үшінші ракін сидан айладым хат («Абыраһа мен Мұғылаб»).

Байтолла– құдайдың үйі, Қағбаны қоршаған ғибадатханалар шоғыры. Үстінде *Байтолланың* қара жабу, Байларға рақат екен сонда бару («Ізбас қажы»).

Расул – елші, уәкіл, хабаршы. Хысырыиарды оқы! - деп, және берді, Қолына *Расул*-құда алып көрді («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»).

Таһарат – тазалық, таза болу, тазарту. Үйреткен тағылымы бірла *маһарат* алып, Жебірейіл имам болып, намаз қылды («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»).

Дағуат– шақыру, Ислам дінінде Аллаһға шақыру, Алланы еске алу, Аллаға бұрылу. Кәпірді *дағуат* етіп, дінге сал! - деп, Алшедан фахиы бірлан аят енді («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»).

Рауаят – әңгімеші, таратушы. Он сегіз мың ғаламның падишасы, Хабиб Хақ Расуладан бір *рауаят*. *Рауаят* қалды бізге пайғамбардан, Сөзіме, сауап табар, құлақ салған («Ғалының ниеті»).

Мақшар/махшар – діни ұғым бойынша, дүние салған адамның күнәсі тексерілетін кезең; ақырет. Қиямет таңла *мақшар* майданында, Бола гөр шапағатшы, Хақ Расулым! («Ғалының ниеті»).

Мәулет – туылған сәт; тыныс, уақыт, үзіліс. Тағы да жалбарынам Құдіретке, Жалбарынсақ, *мәулет* (мірлід) бергей жаман дертке («Ибраһим»).

Асхаб – Мұхаммед пайғамбардың көзін көріп, ол тірі кезінде ислам дінін қабылдаған және сол сенімде дүниеден өткен мұсылмандар. Махырабада *асхапларға* имам болып, Намазын жамағатпен ада қылды («Пайғамбардың соңғы тілегі»).

Хамла – шабуыл, жорық. Асхаптың мұны көріп, бәрі жұмла, Өтілді Ғакашаға қылып *хамла*(«-Пайғамбардың соңғы тілегі».

Ғарасат – ғарасат майданы, сот алаңы; о дүниеде адамдарды жазалайтын күні жиналатын орын. Мысалы *ғарасаттың* күндерінде, Тұрарды ол күн кісі зар жыласып («Пайғамбардың соңғы тілегі»).

Акрам – өте жомарт, мырза. Деп айтты: - Мұхаммед, қайырланам, Ғарызымды естіңіз, елеп айлап *акрам* («Пайғамбардың соңғы тілегі»).

Башарат – адам, адамзат, халық. Пайғамбар Асхапқа айтты: - Құлақ салың, Айтамын *башарат* қып, білгіл бәрін! («Пайғамбардың соңғы тілегі»).

Сағадат– бақыт, құт. «*Сағадат* сақа болсын!»- деп, айтылар, Ол күні бұл дәулетке барша жетіп (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы «Пайғамбардың соңғы тілегі»).

Сияр – жол, сүрлеу, өмір салты. Расулдың кесел болған уақиғасын, *Сиярдан* (піснардан) білдірейін, және тыңда («Пайғамбардың соңғы тілегі»).

Мұштақ – ғашықтық, аңсау, құмарлық, шабыт, шөлдеген. Рабтыма (Раббыма) жолықпаққа *мұштақ* дүрмін. Көңілімде үмбет үшін өкінішім бар («Пайғамбардың өсиеті»).

Маһыр – әуес. *Маһыры* насирасына зейіл (зайыл) болмай, Ері өлсе, өзінде қыл ықтиярын («Пайғамбардың өсиеті»).

Ғани – бай, дәулетті, ауқатты. Мен айтқан пәрменімді қылып тұрған, Тағат қыл *ғани* дүр бір Аллаға («Пайғамбардың өсиеті».

Ғиззат – ұлылық, атақ, даңқ. Руза, зекеті һәм қабыл болмас, Сауап жоқ қызметінде *ғиззат* қылған («Пайғамбардың өсиеті»).

Хилап *ету* – алдау; ақымақ ету; өкіну. Күнәдан пейіліңізді сақтаңыздар, Шариғатқа *хилап* істі етпеңіздер («Пайғамбардың өсиеті»).

Қорытынды

Сондай-ақ, бірқатар араб тілінен енген ескі сөздердің мағыналарын талдап өтейік: *жаһат* «ниет, ықылас, талап», құжыра «бөлме», *дағуат* – «адамдарды Алла дініне, ақиқатты қабылдауға шақыру, үндеу», ***азуаж*** – «күйеу, әйел», *ансар* «көмекшілер, жәрдемшілер», *хауыз* «бассейн, су қоймасы», *сират* «көпір, өткел, жол»,

шайхы «ұстаз, үйретуші, тәрбиеші; ақсақал, дін басшысы, ғалым», *шарх* «шығыс», ***мантық*** «сөз, логика», *кәләм* «сөздер», ***зарра*** «ең кішкентай өлшем», *қатыра* «тамшы», нажасат «лас, кір», ***мұқарраб*** «жақын», *қайым* «мәңгі өмір сүретін, өзгермейтін», *Бәхил/бықыл* «сараң», ***ихсан/ықсан*** «жақсылық, қайырымдылық», ***ғиззат*** «ұлылық, атақ, даңқ», садап «асыл тас», *баракат* «ұлғаю, көбею», *Махраб/Миғраб* «мешіттің Меккеге қараған жағы», *шәріп* «лайық», *мұғалла* «биік жер», *ғиззат* «қадір-құрмет; ізет; сый; даңқ», ***сайыл*** «өткінші; жұпыны; тіленші, қайыршы», ***хилап/хылап*** «қайшылық; жалған», ***тәбдил*** «өзгерту, өзгеріс, ауысу», *мурид/мүрид/мұрид* «шәкірт, оқушы», *низам* «заң, жүйе» т. б.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы ескі сөздер халқымыздың мәдениетімен, тарихымен өрілген, олар ғасырдан ғасырға жалғасып ұрпақтардың жан дүниесін кемелдендіріп, рухани тұрғыдан байыта берері сөзсіз.

Ескі сөздердің, көне сөздердің ұмыт болған мағыналарын қалпына келтіру арқылы, халқымыздың басынан кешкен сол көне дәуірлеріне қатысты мәдениеті мен тілінің дамуы жөнінде құнды мәлімет алу арқылы, көптеген сауалдардың жауабын ала аламыз. Ескіліксіз жаңа пайда болмайтыны анық. Сондықтан да, түрлі себептермен ескіріп, тілдік қолданыстан түсіп қалған сөздер жиынтығы, біздің тарихи кезеңдеріміздің ерекшелігі мен артықшылығын көрсетіп қана қоймай, ұлттық ерекшелігімізді айқындай түсуші факт болып табылады.

Жалпы, ғасырлар қойнауында тұнып тұрған сырларды, мәдениетіміз бен тарихымызға қатысты аса құнды ақпараттарды ескі сөздердің қолданысы мен мағынасын анықтау арқылы ала алатындығымыз рас. Сондықтан да, кез келген ақпарат оның құнын білген адамға немесе адамдар тобына, белгілі бір қауымға құнды және аталған дәуір ерекшелігі мен маңыздылығын көрсетуші – тілдік бірліктер біздің қазынамыз. Соның бірі – ескі қазақ сөздері. Оларды терең-нен зерттеу қазақ халқының лексикалық қорын байытып қана қоймайды, қазіргі таңдағы өміршеңдігін ұлғайта түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аманжолов А. С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. - А., 1996;
2. Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары. Т. 8. - Павлодар, 2006. – 309 б.
3. Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми-танымдық зерттеу. – Алматы: «Арыс", 2009. – 272 б.
4. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өлеңдері. http://bilim-all. kz

УДК 82. 0

Агибаева Сабина Советовна
к. ф. н., доцент
СКГУ им. М. Козыбаева
г. Петропавловск, Казахстан

Леонтьева Анна Юрьевна
к. ф. н., доцент
СКГУ им. М. Козыбаева
г. Петропавловск, Казахстан

АРХЕТИПИЧЕСКИЙ СЮЖЕТ И ОБРАЗ В ПОВЕСТИ С. МУРАТБЕКОВА «ГОРЬКИЙ ЗАПАХ ПОЛЫНИ»

Түйін. Мақала С. Мұратбековтың «Жусан иісі» повесінің архетиптік сюжеттің құрылымы және бейнелерінің жүйесін талдауға арналған. Архетиптердің этномәдени аспектісіне және бастамашылық салтының архаикалық фабуласына ерекше көңіл бөлінеді. Зерттеудің теориялық негізін Қазақстан мен Ресейдің танымал ғалымдарының еңбектері құрайды.

Түйінді сөздер: архетип, архетиптік сюжет, архетиптік бейне, фабула, мотив.

Резюме. Статья посвящена анализу архетипической структуры сюжета и системы образов повести С. Муратбекова «Горький запах полыни». Особое внимание уделяется этнокультурному аспекту архетипов и архаической фабуле обряда инициации. Теоретическую основу исследования составляют труды известных ученых Казахстана и России.

Ключевые слова: архетип, архетипический сюжет, архетипический образ, фабула, мотив.

Summary. The article is devoted to the analysis of the archetypal structure of the plot and the system of images of the story by S. Muratbekov «The bitter smell of wormwood». Particular attention is paid to the ethnocultural aspect of archetypes and the archaic plot of the initiation rite. The theoretical basis of the study is the work of famous scientists of Kazakhstan and Russia.

Keywords: archetype, archetypal plot, archetypal image, plot, motive.

Одной из важнейших задач литературы является передача национального мироощущения средствами художественного языка, богатейшими источниками которого являются мифология и устное народное творчество. В отечественном литературоведении остаётся общепризнанным факт образного и стилистического тяготения казахской прозы к фольклору. З. Ахметов в монографии «Роман-эпопея Мухтара Ауэзова» пишет: «Характерным является в казахской прозе, как в романах некоторых братских народов Средней Азии (например, кыргызского народа), частое использование устных фольклорных мотивов, что . . . объясняется непосредственной связью сравнительно молодого прозаического жанра с народно-поэтическими традициями. . . . » [Ахметов З., 1997, с. 224].

Несомненны фольклорно-мифологические истоки первых казахских рассказов, повестей и романов М. Дулатова, Ш. Кудайбердиева, М. Кунанбаева, Ж. Аймауытова, М. Жумабаева. Ещё более очевидно присутствие фольклорно-поэтических текстов в произведениях С. Муканова, М. Ауэзова, И. Есенберлина, А. Алимжанова. Казахстанский литературовед С. Ашимханова, анализируя текстуальные связи прозы Г. Мусрепова, выявляет общие для творчества казахских классиков контексты: «Особо значим глубинный онтологический контекст, в частности, мифо-ритуальный и психологический архетипы, которые претворяются в прозе…и в строго традиционных формах, и с новаторскими вариациями» [Ашимханова С. А., 2001, с. 46]. Но каким образом архетипы формируют онтологический, т. е., бытийный контекст национальной литературы?

Термин «архетип» впервые вводит швейцарский психоаналитик и исследователь мифов К. Г. Юнг. У Юнга понятие архетипа означает первичные схемы образов, воспроизводимые бессознательно, проявляющиеся в мифах и верованиях, в произведениях литературы и искусства. Юнг предполагает, что архетипы присущи роду, этносу, человеческой общности или всему человечеству в целом, т. е., наследуются. В дальнейшем известный ученый Е. М. Мелетинский вводит понятия архетипического мотива и сюжета.

Ярким примером реализации архетипического мотива бессмертия является древний «Эпос

о Гильгамеше», а в казахской словесности тот же мотив воплощается в фольклорных сказаниях о Коркуте, поэмах «Искандер» Абая Кунанбаева и «Коркут» Магжана Жумабаева. Гильгамеш, Коркут, Искандер бегут от смерти, борются с ней, но физического бессмертия всё же не обретают. В данном архетипическом мотиве закрепляется мечта человечества о духовной свободе, об избавлении от страха перед смертью.

Изучение этнического многообразия фольклорно-мифологических сюжетов, образов и мотивов позволяет нам вычленить архетипическое ядро национальной культуры. Этот комплекс текстов не будет абсолютно оригинальным, поскольку архетипы иллюстрируют фундаментальные, общечеловеческие представления. Однако национальная картина мира формируется в рамках категории архетипа.

В повести С. Муратбекова «Горький запах полыни» мы выделяем четырёхфазную модель сюжетно-фабульной организации текста и ряд архетипических образов, соотносимых с национальной традицией.

I. Фабула мирового археосюжета, по замечанию В. И. Тюпы, складывается исторически [Тюпа В. И., 2009, с. 38-39]. Данная модель включает в себя четыре этапа, иллюстрирующие событийную схему древнейшего обряда инициации: фазу обособления, нового партнёрства, лиминальную фазу и заключительную стадию преображения.

1. Первая фаза традиционно определяется как фаза ***обособления***. Она соединяет устойчивые лейтмотивы внешнего и внутреннего пути. Внешний путь представляет собой топосный уход – передвижение в пространстве с целью кочевья, расширения кругозора, странствия, поиска, побега, погони. Внутренний путь мотивирует духовную, интеллектуальную или психологическую динамику персонажа. Сюжетный лейтмотив внутреннего пути на этапе обособления предполагает жизненную позицию, обосабливающую героя, определяющую его ситуацию как разрыв или ослабление прежних жизненных связей.

С первых строк повести С. Муратбекова мы узнаём, что герой этой истории – особенный мальчик, непохожий на других. Рассказчик, вспоминая далёкое детство, видит внутренним взором ватагу мальчишек, «. . . а позади всех бежит он, волоча больную ногу и стараясь не отстать. И все же отстаёт» [Муратбеков С., 2010, с. 7-9]. Чистая одежда приезжего Аяна, его стрижка, привычка к опрятности поражают аульных детей, «как царская роскошь». «Чужак», «диковинный мальчик» Аян не только читает и пишет лучше всех, он умеет дать сдачи и помогает другим - охотно сочиняет письма на фронт. С самого начала герой-сирота выделяется из своего круга, он обособлен физически и эмоционально, а позднее это отчуждение становится ещё более явным. Неудачная попытка объездить бычка оборачивается для Аяна «роковым» вывихом и хромотой - по всей видимости, неизлечимой. Так, и в бытовом отношении, и в символико-мифологическом плане герой оказывается странным, не таким как все, «отмеченным».

2. Вторая фаза сюжетно-фабульной модели – это фаза ***(нового) партнерства.*** Герой вступает во взаимодействие с новыми партнёрами, «помощниками», союзниками, соратниками, «вредителями», противниками, оппонентами, «ложными партнёрами», самозванцами. Вторая фаза нередко включает ситуации неудачного (недолжного) жизненного поведения, ошибки, провокации. Фабульное развёртывание на этапе нового партнёрства часто представляет разного рода искушения персонажей.

Испытания Аяна в повести множатся: умирает бабушка, и он переезжает в дом дальнего родственника. Аян мужественно переносит горе, даже пытается сочинить для товарищей по играм «смешную» сказку, а позже стоит у могилы бабушки «один-одинёшенек, низко опустив голову» [Муратбеков С., 2010, с. 16]. Постепенно отношение к хромому сироте в ауле меняется. Ребята, охотно одалживавшие сказочнику санки, теперь ленятся и жадничают. Автор замечает: «Да и кому охота расставаться с санями хотя бы на один день. . . Теперь, если Аяну удавалось хотя бы разок съехать на санях. . . это можно было бы считать удачей» [Муратбеков С., 2010, с. 23]. Позже, когда загорается крыша сарая, где любят собираться мальчишки, они в страхе бегут, забыв о хромом товарище.

3. Третья фаза традиционно определяется как ***лиминальная*** (пороговая, граничная). На уровне сюжетно-фабульной модели пороговая ситуация представляет собой испытание смертью. Архаичные эпические формы репрезентируют лиминальную фазу как ритуально-мифологическую смерть героя, посещение им потустороннего мира мёртвых. Пороговый хронотоп предстаёт как нахождение на границе между жизнью и смертью (тяжёлое ранение, опасная болезнь, процесс старения и умирания), а может редуцироваться до лёгкого повреждения, ранения, болезни.

Вскоре из-за санок разгорается ссора между друзьями, и Касым-царапка обещает пожаловаться старшему брату - озлобленному увечьем однорукому Туржану. Поймав отставшего во время пожара Аяна, Туржан его избивает.

Из-за того, что ребята отказываются принимать Аяна в игру, мальчик идёт к костоправу. Он соглашается перетерпеть даже сильную боль, лишь бы снова стать здоровым. Но лечение оказывается неудачным, и Аян в минуту отчаяния пытается задушить себя собственными руками. «Знаешь, я хотел умереть, - позже признаётся

герой. – Ну на что я такой, думаю. А потом вспомнил про папу. . . Вот приедет папа, уж он-то что-нибудь придумает. . . Отвезет меня в город. Там врачи в белых халатах. Он скажет им: «Вылечите моего сына». И они вылечат так, что бегай сколько угодно, прыгай – и ничего. А потом он поведёт меня в школу. . . » [Муратбеков С., 2010, с. 41-42].

Известие, что отец погиб и не вернётся, мальчик принимает «пугающе спокойно». Когда его никто не видит, он плачет на конюшне и через неделю уезжает в детский дом.

4. Четвёртая фаза сюжетно-фабульной модели – ***преображение,*** трансформация. Она непосредственно опирается на архетипические традиции инициации и мотивирует перемену статуса героя. Внешний план предполагает социальный рост или социальное падение, победу или поражение. Внутренний уровень актуализирует нравственное воскрешение или падение, обретение мудрости, ценностных ориентиров или окончательное разочарование и разуверение. В традициях мифологической закольцованности сюжета такое перерождение, символическое «второе рождение» обусловливает топосно-этическое возвращение героя в покинутое «своё пространство», обновление разорванных или забытых (ослабленных) коммуникативных связей.

Данная сюжетная фаза реализуется в повести С. Муратбекова в двух вариантах - в судьбе главного героя и в истории рассказчика, его лучшего друга. Аян уезжает из аула и, на первый взгляд, финал повести следует интерпретировать как жизненное поражение, падение героя. Но рассказчик свидетельствует: «Мы долго помнили Аяна и его сказки. Иногда собирались ненастными зимними вечерами и восстанавливали по слову всё, что он когда-то рассказывал нам» [Муратбеков С., 2010, с. 45]. Истории хромого мальчика становятся источником утешения, надежды, внутренней силы не только для него, но и для других. Сам Аян не падает духом. Уезжая, он обещает: «Я буду писать письма, всем! И тебе, и тебе, - говорил он, пожимая руки» [Муратбеков С., 2010, с. 44]. Прощаясь, ворчливая жена Бапая говорит мальчику: «Ты пророс от хороших семян» [там же].

II По определению К. Г. Юнга, архетипические образы, или «первообразы», поднимают «изображаемое. . . из мира единократного и преходящего в сферу вечного» [Аверинцев С. С., 1980, с. 110]. В повести С. Муратбекова мы обнаруживаем ряд архетипических образов, соотносимых с общекультурным и этническим своеобразием казахской литературы.

1. Архетипичен в русле казахской традиционной культуры образ Аяна - талантливого рассказчика. Аян принадлежит к архетипу человека «не от мира сего», акына, баксы, сказителя. Абай в эпопее М. Ауэзова так определяет сущность народного певца: «На свете есть люди, которые отличаются от других особенной остротой чувств, тончайшей чуткостью, способностью глубоко проникать в жизнь. Это – акыны» [Ауэзов М., 1982, с. 335]. В сказках Аяна чудесно преображается действительность, у саней при луне вырастают крылья, а мальчишки мчатся на битву с врагом верхом на фантастических скакунах, размахивая волшебными саблями [Муратбеков С., 2010, с. 19-22]. Сам Аян – необыкновенный, удивительный, воспринимается как некий герой. Он побеждает драчуна Есикбая, и не случайно автор тут же отсылает нас к древнему казахскому поверью, согласно которому «сила врага должна перелиться» в мышцы победителя [Муратбеков С., 2010, с. 12]. Оттеняют образ Аяна и упомянутые ненароком в мальчишеской болтовне батыр Кобланды и летающий конь Тайбурыл.

Народный эпос «Кобланды-батыр» очерчивает культурный фон повести. Новаторство С. Муратбекова в том, что он «вписывает» в фольклорный текст свою сказку - сказку Аяна. Героем её оказывается не богатырь, а мальчик-сирота, и в помощниках у него не могучий Тайбурыл, а уродливый жеребёнок со складными крыльями. Сказка в метафорической форме указывает на архетипическую ситуацию прохождения героем посвятительных испытаний. Жеребёнок говорит мальчику: «Видишь высокую гору? Она самая высокая в мире. Но мне она нипочём. У меня есть складные крылья. Надо только дождаться, когда наступит ночь. А днём даже птица не может перелететь через неё, потому что боится опалить свои крылья под лучами солнца. Гора-то, вон, до самого солнца, видишь? Но когда солнце сядет и станет прохладно, мы перелетим. Только смотри, не упади, держись покрепче...» [Муратбеков С., 2010, с. 29].

Предупреждение сказочного жеребёнка оборачивается для Аяна множеством бед. Мальчик падает дважды, тяжело повреждая ногу; переживает смерть бабушки и получает извещение о гибели отца, голодает, терпит побои. Символическим «падением» можно считать и попытку самоубийства.

3. Образы-архетипы горы и запаха полыни в повести С. Муратбекова.

Бабушка рассказывает Аяну, что родила его отца на Полынном холме. В книге Р. Насырова «Южный Казахстан» читаем: «Запах степи - это всегда запах полыни. И тот, кто хоть раз почувствовал её густой, терпкий, бередящий душу аромат, тот уже навечно полюбит и неоглядные просторы седых степей, и одинокую юрту с дымком, стоящую на взгорке, и доносимое откуда-то издалека прерывистое, искажённое шалым ветром ржание вольных лошадей. И будет потом вспоминать всё это как что-то светлое и радостное, озарившее душу. Невзрачен стебе-

лек полыни, а вот поди ж ты, как властвует он над чувствами человека, возвышая его духовно и укрепляя нравственно» [Насыров Р., 1988, с. 201]. Отмеченное Р. Насыровым возвышающее воздействие полынного запаха на степняка-номада органично воссоздаётся, например, русским поэтом А. Н. Майковым в стихотворении «Емшан»: «Степной травы пучок сухой, / Он и сухой благоухает! / И разом степи надо мной / сё обаянье воскрешает...» [Майков А., 1977, с. 376]. Лирический герой А. Н. Майкова, хан Отро́к, нравственно укрепляется только после восприятия запаха полыни – он «пучок травы целуя, плачет»: «Минуя гору за горой, / Всё ждёт он – скоро ль степь родная, / И вдаль глядит, травы степной / Пучок из рук не выпуская» [Майков А., 1977, с. 378]. Так и в повести С. Муратбекова запах полыни – запах родины, в круг смыслов которой прочно вписаны образы Ешкиольмес, бабушки, отца, друзей Аяна.

О каком горе говорится в сказке Аяна? Через какую вершину должен перелететь мальчик-сирота? В повести есть две горы: поросшая полынью Ешкиольмес и сказочная гора-символ, гора-препятствие.

«Гора потихоньку раскачивается под...ветром, поднимаясь и опускаясь при вдохе и выдохе, точно тундук юрты», - говорит рассказчик [Муратбеков С., 2010, с. 29]. Символизм горы в мировой культуре широк. Согласно современным исследованиям, гора часто выступает в качестве варианта мирового древа, это образ мира и модель вселенной. Мировая гора трехчастна. На вершине горы обитают боги, под горой живут злые духи, принадлежащие к царству смерти, а на земле – человеческий род. В казахском фольклоре шаманы-баксы в поисках исцеления для заболевшего человека облетают все 3 яруса мироздания. По мнению фольклористов, акынская поэзия восходит к ритуальным песням баксы, к обрядам камлания. И если в реальной жизни хромой мальчик не может подняться даже на небольшую горку, то в мечтах Аян, подобно целителю-баксы, верхом на жеребёнке взмывает над «самой высокой в мире» вершиной.

В сказке под горой обитает злой дух, одноглазое чудовище. Однoруким оказывается «озверевший» Туржан, жестоко избивающий мальчика. Возникает соблазн посчитать монстром Туржана, но Аян называет виновницей всех бед войну. Война – чудовище под горой, с которым бьётся мальчик-сирота.

Архетип горы в тюркской мифологии также актуализирует идею Праматери. Земледельческие народы отождествляют погребённого в земле человека с посеянным зерном, которое прорастет из матери-земли. Курганное погребение характерно для кочевников. Тюркские курганы отмечаются копьём или шестом, и такая структура означает мужское начало. Структура с шестом или копьём на вершине являет образ Матери-Горы и рождённого ею Сына-героя. Аян – зерно, брошенное в землю, проросшее из земли, дитя Полынной горы. Неслучайно жена Бапая сравнивает мальчика с проросшим семенем [Муратбеков С., 2010, с. 44].

Сюжетно-фабульная основа повести С. Муратбекова, ряд образов и мотивов, присущих казахской культуре, апеллируют к национально-духовным ценностям, и дальше – к универсально-постоянным началам человеческой природы и общества. Этот архетипический комплекс подчеркнут лейтмотивом горького полынного запаха – запаха степи, суровой родины сказочника Аяна.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ахметов З. Роман-эпопея Мухтара Ауэзова. - А. : «Санат», 1997. – 288 с.
2. Ашимханова С. А. Интекстуальность в прозе Г. Мусрепова // Вестник Казахского национального университета им. Аль-Фараби. – 2001. -№16(50). – С. 43 – 47.
3. Тюпа В. И. Анализ художественного текста. – М. : Изд. Центр «Академия», 2009. – 336 с.
4. Муратбеков С. Запах полыни. Повести, рассказы. – А. : Аударма, 2010. – 624 с.
5. Аверинцев С. С. Архетипы // Мифы народов мира: Энциклопедия. М., 1980. - Т. 1. - С. 110-111.
6. Ауэзов М. Путь Абая. - А. : «Жазушы», 1988. Т. I. – 608 с.
7. Насыров Р. Южный Казахстан. - А., 1988. – 250 с.
8. Майков А. Н. Избранные произведения. – Л. : Сов. писатель, 1977. – 910 с.

ӘОЖ 81. 373

Ахметова Гүлнұр Серікбекқызы
Гуманитарлық факультеті
Филология кафедрасы
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті
Семей қ.

АБАЙ АУДАНЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін. Мақалаға өзек болып отырған Шыңғыс атырабы, Абай елінің топырағы мен өзегіндегі тарих. Сол себепті де мақалада Ұлы ақын Абайдың туған мекеніне қатысты жер-су атауларының топономикалық шығу этимологиясын, географиялық объектілердің шығу төркінін анықтау көзделген.

Түйінді сөздер: ономастика,топонимика,этимология,семантика,топоним.

Резюме. Корнем статьи выступают земли Востока и история земли Абая. Именно поэтому в статье предусмотрено топонимическое происхождение названий земель великого поэта Абая, происхождение географических объектов.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, этимология, семантика, топонимика.

Summary. The roots of the article are the lands of the East and the history of the land of Abai. That is why the article provides for the toponymic origin of the names of the lands of the great poet Abai, the origin of geographical objects.

Keywords: onomastics, toponymy, etymology, semantics, toponymy

Әр халықтың қоршаған дүниеге деген көзқарасы, ұлттық дүниені шындық ретіндегі қабылдау ерекшеліктері топонимиялық атаулардан көрініс табады. Әсіресе кең-байтақ, ұлан-ғайыр жеріміздегі миллиондаған жер-су атауларында халық тарихының ізі, халықтың дүниеге деген көзқарасы, тіршілік қарекеті, әдет-ғұрып, салт-сана бейнесі айқын зерделенген. «Қайда барсаң, Атамекен, көкейіңде жатады екен», – деп ақындар жырлағандай, әр адамзат баласының алтын бесігі саналатын мекені алтыннан да қымбат. Себебі, туған Жер - Ана тұнып тұрған байлық, таңғажайып тарих. Осы орайда халқымыздың кемеңгер ұлы М. Әуезов: «Біздің қазақ – жер аты, тау атын әманда сол ортаның сыр-сипатына қарай қоя білген жұрт. Қайда, қандай бір өлкеге барсаң да, жер, су, жапан дүзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән-мағына, шешілмеген құпия сыр жатады», - деп орынды айтқаны баршаның есінде [*Т Жанұзақ. 2010. 4 б.*]. Осыған қарағанда, жер-су атауларының қойылу үдерісі қазақ халқы үшін өте маңызды болғанын білеміз. Атаулар өздігінен себепсіз пайда болған жоқ, сол жердің табиғи ерекшеліктеріне, жер бедеріне, шаруашылығына, кәсібіне байланысты қойылды. Топонимдердің аталуынан халықтың тірлік-болмысын, дүние-таным көзқарасын, тарихи әлеуметтік жайы мен ұлттық мәдениеттің нышанын, тіліміздің байлығын, сан ғасырлар бойында сақталып келе жатқан тарихын айқын көреміз. Ономастиканың құрамдас бөлігі қазақ тіліндегі жер-су атаулары да қазақ халқының жылдар бойы жүріп өткен жолының небір құндылықтарын бойына сіңірген тілдік құндылығы. Оған дәлел, күнделікті өмірде сан түрлі топонимдер тілдік қолданыс барысында қарым-қатынасқа түсіп, әрбір адамның өмірінде белгілі бір дәрежеде қызмет атқарады.

Көшпелі халықтың тұрмыс-тіршілігінде, күн көрісінде жергілікті жердің табиғи жағдайы, соның ішінде, жер бедері, гидрография, климаттық ерекшелігі, өсімдік жамылғысының құрамы, жан-жануарлардың түрлері маңызды рөл атқарған. Әсіресе, жаз жайлау, күз күзеу, қыс қыстау, көктем көктеуге көшіп жүрген уақытта суы мол, шөбі шүйгінді, таулы, ық жерге қоныстануға тырысатын елдің табиғат құбылысын бес саусақтай білуі керек екені сөзсіз түсінікті. Қазақ халқы ежелден көшпелі мал шаруашылығына бейімделіп, жер жағдайын мал ыңғайына қарай таңдай отырып, сол жердің ерекшелігін баса көрсететін ат қоюы, жер-су атауларының ерекше маңызды факторға айналғанының бірден бір белгісі.

Қазақ тілінің топонимика саласы жекелеген аймақтардың жер-су аттарын зерттеу кезеңін аяқтап, терең теориялық немесе жалпықазақстандық ауқымды мәселелерді қарастыруды қолға алғаны белгілі. Қазіргі кездегі кешенді зерттеу жұмыстарына топонимикалық карта жасау, жер-су аттарының этимологиялық сөздігін құрастыру, қазақ топонимдерінің типтік ерекшеліктерін анықтау тәрізді көлемді істер жатады. Солардың бірі Абай ауданы топожүйесін қарастыру болып табылады.

Абай ауданы жер бедерінің ерекшеліктері оның геологиялық құрылысы мен даму тарихы, жер бедерін түзуші факторларға тікелей байланысты болады. Жеке-жеке төбелер, оқшау жатқан шоқылар, аласа тау жоталары осыған дәлел. Дегенмен, өлке топонимдері халықтың тари-

хи ескерткіштерінің көзі болғандықтан, Шығыс Қазақстан аймағының топонимикалық атауларын зерттеу, пайда болу тарихы, жазбалар мен карта беттеріне түсірілуі, топонимдердің ерекшеліктерін анықтау, топонимдер жүйесін тарихи-этимологиялық талдау жасау өзекті, ал оларды жан-жақты зерттеп-тану тарих пен халық тұрмысын жаңаша ұғынуға септігін тигізеді. Топонимдер алғашқы дереккөздердің пайда болу ақпараттарын сақтап және халықтың рухани құндылықтары жайлы танымдарымызды айтарлықтай кеңейтеді.

Ономастикалық зерттеу аудан тарихы мен мәдениетінің рухани қалыптасуын, патриоттық құндылықтар рөлін жаңаша ұғынуға мүмкіндік береді. Топонимиканы зерттеу еліміздің жеке имиджін нығайтуға, туған өлкеге деген махаббатты насихаттауға ықпал етері сөзсіз. Топожүйенің ономастикалық базасында қазақ этносына қатысты өте бай ғылыми ақпарат жинақталған. Топонимдік атаулар қарапайым халықтың күнделікті тұрмысының, тарихи әлеуметтік, лингвомәдени аспектілерінің бейнесі.

Шығыс Қазақстан өлкесінің мәдени және тарихи тұрмысын бейнелейтін топонимдері зерттеушілердің үлкен қызығушылығын тудыруы мүмкін. Тарихи жағдайлар, бір кездерде осы жерлерде болған оқиғалар, олармен байланысты куәгерлердің әңгімелері, елді мекендердегі белгілер т. т. өңірдің қайталанбас келбеті мен ұлттық ерекшелігін құрайды. Шығыс Қазақстан облысының Абай ауданының топожүйесін зерттеу қазақ халқының қалыптасқан этно-территориялық санасын терең ұғынуға, ұлттық негіз ерекшеліктерін, рухани бастауларды түсінуге әсер етеді.

Бүгінде топонимдер еліміздің тыныс-тіршілігіне қажетті бағыт-бағдар беретін таңбалық қызметінен басқа үлкен қоғамдық-саяси маңызға ие болып, ұлттық, танымдық сипаттары алдыңғы орынға шықты. Өйткені жер-су аттары адамзат қоғамында ғана пайда болып, өмір сүріп, қызмет ететіндіктен, сол қоғамда болып жататын өзгерістерден тыс қала алмайды. Қазіргі Қазақстан қоғамындағы өзгерістердің бір бағыты – мемлекеттік Тіл саясаты болса, қазақ ономастикасы оның құрамдас бөлімі ретінде республикалық мәселелер қатарына жатқызылады.

Жинақталған топонимдерді мазмұн-мағынасы жағынан бірнеше тақырыптарға жіктеп, тақырыпқа орай шоғырландырып, топтастырып қолданылу өрісін анықтауға болады. Бұлай топтастыру арқылы топонимдердің рухани, мәдени өмірдің қай саласында көбірек, қай саласында азырақ қолданылуы, оның тарихи-лингвистикалық уәжін айқындай түсуге мүмкіншілік береді. Оларды белгілі тақырып аясына топтастыру арқылы біз ұлан-ғайыр тілдік деректердің терең ішінен өзімізге керектілерін бөліп алып, оның табиғатын жан-жақты қарастыруға, сырына тереңірек үңіліп, тілдік сипатын, ішкі мазмұнын айқындай түсуге мүмкіндік аламыз.

Жер-су атауларын іштей жіктеп, топтастыру, оның қолданыс аясын, қолданыс жиілігін анықтау – тіл біліміндегі басты мәселелердің бірі. Шығыс Қазақстан аймағындағы Абай ауданы топонимдері тілдік деректерге өте бай, көптеген өзіндік қасиеттерімен ерекшеленетін ономастика тармақтарының бірі. Олар мазмұны, тақырыбы, қызметіне қарай бірнеше тақырыптық өріске жіктеледі.

Атап айтқанда, антротопонимге байланысты топонимдер, яғни кісі атына байланысты атаулар. Көбінесе сол жерді мекендеген танымал адамдардың атына қатысты қойылған: *Жидебай, Кеңгірбай би ауылы, Оспан көлі, Күлмен сайы, Әйгерім бұлағы, Әлпейіс,Әтей, Ералы жазығы, Есембай жырасы, Ескене, Жөкең құдығы, Көкбай ауылы, Құнанбай құдығы, Нұрлан, Тәкежан бұлағы, Шолпан тауы, Өтепбайдың көккұдығы, Шолпан бұлағы, Есірген бұлағы, Сарыбай биігі, Мұздыбай,Тоқтамыс ауылы, Медеу ауылы, т. б.*

Белгілі бір оқиға, аңыздарға байланысты топоним атаулары: *Қоңырәулие, Еңлік- Кебек мазары, Жайылма, Қырық ошақ, Таңбалы тас, Хан биігі, Орыс қорасы, Мұсақұл төбесі, т. б.*

Фиотонимге (өсімдік атауына) байланысты топонимдер: *Аршалы, Шілікті, Сарымсақты, Қайыңды, Келте Ши, Қараағаш, Қарағайлы, Қарағанайрық, Сарғалдақ, Тоғай, Аршалы жартасы, Теректі асуы, Ақши, Сарықамыс, Шөптіі көл, Шолақтерек, Шиліапан, Бидайық қағы, Талдықұдық, т. б.* Бұл жүйеде топтастыру барысында онимдердің халық тұрмысындағы әдет-ғұрпын, салтын, наным-сенімін, ырым-сырымын, шаруашылық жүргізу дәстүрін, тарихи оқиғалар үрдісін, ұлттық ерекшіліктер мен т. б. қасиеттер белгісін айқындауға қатысы барлығын байқауға болады. Өсімдіктердің ерекшіліктері мен олардың өздеріне тән атқаратын қызметіне байланысты бірнеше топқа бөліп қарау-тіл білімі дәстүрінде бар принцип.

Жануар мен құстарға қатысты топонимдердің мағыналық тобын қарастыра отырып, қазақ халқының ғасырлар бойы тұрмыс-тіршілігімен сабақтас болып келген күн көрісі: азығы, киімкешегі, құрал-жабдығына айналған төрт түлікке, сахара төсін ен жайлаған аң-құсқа, суын мекендеген балығына, оларды сипаттайтын бейнелі сөз өрнектеріне тоқталмай өту мүмкін емес. Осыған байланысты зоонимге (жануар мен құстарға) қатысты топонимдер: *Тышқан жазығы, Қойтас, Аққозы, Байқошқар, Ботақан ошағы, Бұғылы, Құлыншақ, Қозыкөш, Қоянды қарағаны, Түйекетпес, Атан, Ешкіөлместің қарасуы, Құлан бұлағы, Қойсары, Итжон, Байтөбет, Жыланды, Шошқалы көл, Қаршығалы, Түйеөркеш, т. б.*

Сандық қатысына байланысты қойылған топонимдер: *Бестамақ, Үшөзек, Жалғыз құдық,*

Бестас биігі, Бестас бұлағы,т. б.

Сан есімдер жеке-дара айтылған кезде, абстракт сандық ұғымдардың атаулары ретінде қолданылады. Олардың нақты мағыналары өзге сөздермен қарым-қатынасқа түсіп айтылғанда ғана айқындалып отырады. Қазақ халқының тарихи өмірінде орын алған іс-әрекеттер мен белгілі бір күнделікті тұрмыста тұтынатын заттарына, еңбек құралдарына т. б. өз тұрмыс-тіршілігіне сай өлшемдік ұғымның орныуына байланысты қазақ тіліндегі өлшем мағынасындағы сөздер мен сөз тіркестері қалыптасқан. Қазақ дәстүрінде қалыптасқан уақыт, кеңістік, қашықтық, көлемдік, сандық, салмақтық т. б. толып жатқан өлшемдік ұғымдар кейде топонимдер арқылы да сипатталады. Сан есімдердің ішінде кейбір сандар сандық мәнімен қатар басқа мағынада қолданылуымен ерекшеленеді

Түске байланысты қойылған топонимдер: Ақ түске байланысты топонимдер саны – 16. Соның ішінде: *Ақшоқы, Ақтоғай, Ақбаз, Ақбиік тауы, Аққұдық, Ақадыр, Ақбұлақ, Ақдала, Ақтас, Ақтөбе, Аққозы, Аққора, Ақеспе, Ақши, Ақжал, Ақтамақ қарағаны.*

Көк түске байланысты топонимдер саны – 6. Соның ішінде: *Көкбұлақ, Көкжота, Көксеңгір, Көктөбе, Көкүйірім, Көкала су,т,б.* Көне түркілік жазба ескерткіштерде «көк» сөзі «аспан» мағынасында қолданылған. Қазіргі қазақ тілінде «көк», «аспан», «тәңір» концептілері өзара тығыз байланысты тұрақты тіркестер құрайды: «көк тәңірісі», «көк аспан» және т. б. мұның өзі барлық түркі халықтарына тән, көне заманнан келе жатқан әлем бейнесінің семантикалық парадигмасы болып табылады. Сондықтан қазақ топонимиясында «көк» сын есімі арқылы жасалған біріккен атаулар біршама мол кездеседі [*Қ. Сапаров. 2017. 93 б*].

Қара түске байланысты топонимдер саны – 21. Соның ішінде: *Қарашоқы, Қараадыр, Қарауыл, Қараағаш, Қарақұдық, Қарамола, Қарасу, Қаратай, Қаратау, Қарауыл өзек, Қарабиік, Қаракөбең, Қарабұлақ, Қарасөр, Қарақорық, Қараөткел, Қаравлең, Қарабай, Қарағанайрық, Қарағайлы, Қарашолақ, т. б.*

Қоңыр түске байланысты топонимдер саны – 4. Соның ішінде: *Қоңырәулие, Қоңыркөкше, Қоңыршәулі, Қоңырадыр.*

Қызыл түске байланысты топонимдер саны – 9. Соның ішінде: *Қызылшілік, Қызыладыр, Қызылбөрік, Қызылқайнар, Қызылмола, Қызылоба тауы, Қызылтас, Қызылшоқы, Қызылжар.*

Сары түске байланысты топонимдер саны – 10. Соның ішінде: *Сарыадыр, Сарыжал, Сарапан, Саржырақ, Саркөл, Сарышоқы, Сарыбай биігі, Сарықамыс, Сарыбұлақ, Сарыжырық адыр.*

Шұбар түске байланысты топонимдер саны – 3. Соның ішінде: *Шұбарағаш, Шұбарадыр, Шұбартөбе*

Жер бедері және табиғи ерекшеліктеріне орай қалыптасқан топонимдер: *Бүйрекқараған, Керегетас, Аяққарған, Ақтас, Ақшатау, Ақшоқы, Доғалаң, Көксеңгір, Көлденең шоқы, Күлтөккен, Қараағаш, Қарағанайрық, Қойтас, Жүрекадыр, Қызыладыр, Түйеөркеш, Үйтас, т. б.*

Тарихи оқиғалардан мол ақпарат беретін топонимдерге: *Қарауыл төбе, Орда тауы, Қопа тауы, Қодар құлаған құз, Үңгіртас, Еңлік пен Кебек мазары, Үйтас, Шыңғыстау,т. б.*

Қазіргі уақытта жер-судың көне атауларының қолданылуы азайып, ұмыт болу қаупі бар екені белгілі. Мал жайылымына пайдаланылатын жазғы жайлау мекендері қазіргі уақытта ұмытыла бастады. Ертеде сол жерді қоныс еткен рудың не болмаса байдың аты жер атауы болып қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа мұра болған: *Ақылбай қыстауы, Әзберген ауылы, Әйгерім бұлағы, Балқыбек жайлауы, Бөкенші ауылы, Жігітек ауылы, Керей қонысы, Көтібақ, Тәкежан Қасқабұлағы, Шолпан бұлағы, Тайлақбай құдығы, Байсал бұлағы, Есірген бұлағы, Серікжан, Құнанбай қорығы,Сарыбай биігі, Күлмен сайы,Өтепбайдың көкбиігі, Пұшарбай бұлағы,Сүлеймен, Мұздыбай, Мұсақұл төбесі,Омар сайы, Уақтың Арқалығы, Ақылбайдың Белсуы, Қарибала төбесі, Толғанбай қорасы, Ербол қарағаны, Қақабай Аққұдығы,Олжайдың Аққдығы, Әлібек бұлағы, Ахмет тошаласы, Оразбек қорасы,Тұрағұл қыстағы, Ажыбай сайы, Микайыл қыстауы, Борсықбай, Баршынның қарасуы,т. б.*

Бұлақ, құдық атаулары қазақтың дәстүрлі шаруашылығында жиі кездесіп отырат ыны белгілі. Бұлақ, қайнар, бастау, жылға атауларына сәйкес қойылған атаулар саны – 69: *Қарабұлақ, Қасқабұлақ, Әйгерім бұлағы, Абай-Ділдә бұлағы, Ақбұлақ, Аққұдық, Ащысу, Бақанас, Бақшоқы көлі, Барлыбай өзені, Кеңбұлақ, Көлқайнар, Қарағанайрық өзені, Қарасу, Қарауылөзек, Қарашоқы көлі, Қарлыбұлақ, Құнанбай құдығы, Қыстаубай өзені, Оспан көл, Пішукеспе, Сарғалдақ, Тәкежан бұлағы, Тоғай, Тұмаөзек, Шаған, Шет өзені, Шеттембай өзені, Шолпан бұлағы, Қаржау бұлағы, Өтепбайдың көккұдығы, Кәрішал бұлағы, Тайлақбай құдығы, Шолақтерек көлі, Молалы еспе, Байсал бұлағы, Тәкежанның ойқұдығы, Майбасардың құдығы, Таймаққөл, Ырсай көлі, Тақырбұлақ, Қайрақты бұлағы, Ешкіөлместің қарасуы, Өтеғұл бұлағы, Пұшарбай бұлағы, Алтынды бұлақ, Қарасөр көлі, Бақай бұлағы, Баршынның қарасуы, Қаракұдық, Төрбұлақ, Жамбасбұлақ, Күйгенбұлақ, Шошқалы көл, Тұщыбұлақ, Шолақтерек, Сасықбастау, Сарқыз бұлағы, Кіші Қаракөл, Тақырбұлақ, Әлібек бұлағы, Милы, Төсбұлақ, Тесіпшыққан, Тастықұдық, Қалампырлы бұлақ, Қарабұлақ, Ортабұлақ, Сарыбұлақ.*

Жекелеген топонимдердің біразына тоқтала кетсек:

Дегелең тауы - биіктігі 1085 м. Дегелең – Абай ауылдық округіне қарасты тау. Е. Қойшыбаевтың бұл атауды: «Көне түр. деге (*теке*)»

және *йелең* (қылың- қараң) компоненттерінен құралған атау мағынасы: «*теке қаптаған жер*», - деп түсіндіруімен келісу қиындау. Көне түркі сөздігінде деге сөзін кездестіре алмадық. XI ғасырдағы Махмұд Қашқаридың «Девону Лугатит түрк» атты сөздігінде *така – еркек киік – горный козел* (III т. 248 бет), *така –козел* сөзі көрсетілген. Сол сияқты *йелең (қылың- қараң)* сөзі де көне түркі жазба ескерткіштерінде де кездеспеді. Бұған қарағанда, Дегелең атауының этимологиясы іздене түсуді қажет еткендей.

Біздің пайымдауымызша, атаудың бірінші құрамындағы дег сөзі – *дог/доғ* сөздерінің дыбыстық варианты, ал *дог,доғ* сөздері дағ,тағ сөздерінің өзгерген түрі, яғни тіліміздегі *тау* сөзінің дыбыстық көне варианты екені сөзсіз. Сонымен, атаудың бірінші құрамындағы *дег, доғ* сөздерін тау, төбе, жота деген сөздердің өзгерген түрі деп танимыз. Ал атаудың екінші құрамындағы *лең/ лаң* морфемасы тәжік тілінде *данг/танг* «таудың тар шатқалы», «тар, сай», « тар қыспақ» мәніндегі сөздің тілімізге бейімделіп, өзгерген түрі. Демек, Дегелең атауының мағынасы «тар шатқалды, тар сайлы, қыспақты тау» болса керек [*Т. Жанұзақ. 2010. 73 б*]. Дегелең ұсақ шоқылардан тұратын Дегелең тауын Ұзынбұлақ өзені екіге бөледі. **Үлкен** және **Кіші Дегелең** тауларының маңында кезінде атом бомбаларын жаратын сынақ орталығы болды.

Қарашоқы- көл атауы. Қаншыңғыс жотасының солт-нде, Шаған өзенінің аңғарында, Абай ауданында. Шоқы – *биік жота, төбе* [*Қазақ тілінің сөздігі, Т. Жанұзақов, 1999, 776 б. (3- 735 б.)*]. Қара (сын есім) + шоқы (зат есім) сөздерінің бірігуі арқылы жасалған. Ороним, яғни қарайып көрінетін шоқылардың көп болуына байланысты қойылған атау. *Қарашоқы – қара* сөзі алғашында заттың (шоқының) қаралығын, жердің қара түсін білдіреді. Қара — түркі географиялық терминологиясында негізгі мағынасынан басқа қосымша мағыналарға да ие бола алады. А. Н. Кононовтың байқауынша, «қара» кейбір түркі тілдерінде жер, құрлық, топырақ деген мағыналарды береді. Құрамында *қара* сын есімі анықтауыш қызметін атқарады және зат есімнің алдында тұрады. Бірақ та *қара* түрлі топонимдерде әртүрлі мағынаға ие болады.

Қаршығалы - жайлау, Абай а. о. Қаршыға - *шағын денелі, имек тұмсықты қыран құс* [*Қазақ тілінің сөздігі. Т. Жанұзақов, 1999. 776 б. (3- 384 б.)*]. 1-нұсқа: Қаршыға (зат есім). Жайлауда қаршыға құсының мекендеуіне байланысты қойылған жер атауы. 2-нұсқа: Антротопоним, яғни кісі атына байланысты қойылуы да мүмкін. 3-нұсқа: Этнотопоним, яғни ру атына байланысты болуы да мүмкін. Қазір жайлау атына ауысқан.

Қасқабұлақ – елді мекен. Абай ауданындағы ауыл, ауылдық әкімш. округінің орталығы. Аудан орталығы Қарауыл ауылынан солт. -шығысқа қарай 92 км жерде, Ханшыңғыс жотасының солт. -шығыс етегінде, Ащысуға құятын қасқабұлақ өзенінің бойында орналасқан. Құрамына **Қасқабұлақ және Борлы** ауылдары кіреді. *Қасқа* сөзі - *малдың негізгі түсінен басқа маңдайында болатын дақ, жолақ.* [*Қазақ тілінің сөздігі. Телғожа Жанұзақов. 1999. -776 б. (3- 386 б.)*]. *Қасқа (сын есім) + бұлақ* (зат есім) сөздерінің бірігуі арқылы жасалған. Бұлақ – *1. Басы бастаулардан басталып, баяу ағатын кішігірім су. 2. Бір нәрсенің қайнар көзі, негізі.* [*Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Т. Жанұзақов. 2008. 968 б. (3-152)*]**.**

Қорыта айтсақ, жер-су атаулыға біздің қазақ халқынан артық дәл тауып ат қоятындай халық жоқ-ау, сірә?! Себебі табиғатпен біте қайнасып, бірге өскен, туған жерінің қадір-қасиетін білген қазақ халқы жер бедерінің үйлесімін дәп басып, дәл анықтап ат қоюы таңғаларлық дүние.

«Ұлылар мекені» атанып, аты төрткүл дүниеге таралған Шыңғыстау ежелден бастап көшпенділердің қызығушылығын туындатқан жер. Әр ұлты да, ұлысы да «мынау менің жерім болса, осында ұрпақ таратсам» деген арманы болғанау, өйткені «Шыңғысқа жеті ел келіп, жеті ел кеткені» тегін айтылмаса керек. Туған жер, өскен ортаны күнделікті көріп ыстығына күйіп, суығына тоңып, табиғат төлі болып өскен ауыл баласы ауа райымен табиғи құбылыстардың тамыршысы да, тарихшысы да бола біледі. Содан да олар туған жерден тамырын үзбей, ата аманатына адал болып өсіп өркендеп, жерін көгертіп, ерін әспеттеп, елін егемендеп, дінін сақтап, тілін мәртебелеп, шекарасын бекітіп, терезесі тең елдің ұланымыз деп мақтана алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жанұзақ Т. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. –Алматы: 2010. - 354 б.
2. Сапаров Қ. Т. Баянаула топонимикасы. –Алматы: 2017. - 317 б.
3. Қазақ тілінің сөздігі. Анықтамалық басылым. Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: «Дайк-Пресс» баспасы, 1999. – 776 бет
4. Исабаев Б. Ұлылар мекені. –Новосибирск, 2007. - 621 б.
5. «Абай жолы» роман-эпопеясы. I, II-том

ӘОЖ: 37. 013. 44 Б-12

Байтелиева Жанар Дәрібекқызы
филология ғылымдарының кандидаты
Назарбаев Университетінің ассистент профессоры

ҚАЗАҚ МИФОЛОГИЯСЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ҒЫЛЫМИ БАҒЫТТАР

Түйін. Бұл мақала мазмұны еліміздегі мифологиялық зерттеулерге деген қажеттілік пен мифті зерттеудегі көзқарастарды, сонымен қатар қазақ мифологиялық ғылыми-зерттеу мектебінің қалыптасу жайын қарастырады. Атап айтқанда, Серікбол Қондыбайдың мифологиялық ғылыми-зерттеу мектеп қалыптастырудағы ұсыныстарын талқылап, осы ұсыныстарға қатысы бар қандай шаралар қолға алынып жатыр деген сұраққа жауап іздестіріледі.

Түйінді сөздер: миф, мифология, мифологиялық ғылыми мектеп, мифтің зерттелуі, мифологема

Резюме. В содержании данной статьи обсуждается необходимость мифологических исследований в нашей стране, подходы к изучению мифа, а также о формировании казахской мифологической исследовательской школы. В частности, будут рассмотрены предложении Серикбола Кондыбая в формировании школы мифологических исследований и о том, какие меры принимаются для их реализации.

Ключевые слова: миф, мифология, мифологическая школа, исследование мифологии, мифологема

Summary. The content of this article discusses the need for mythological research in our country, approaches to the study of myth, as well as the ideas of the scientist Serikbol Kondybay on the formation of the Kazakh mythological research school. In particular, the answer to the question about the ideas of Serikbol Kondybay in the formation of a school of mythological studies and what measures are being taken to implement them will be examined.

Keywords: myth, mythology, mythological research school, study of myth, mythologeme

Кіріспе. Философтардың сөзіне сүйенсек, біздің дәуірімізге дейінгі кезең мифтік білімді қамтыды, біздің дәуіріміз ғылыми білімді қамтиды, ал III мыңжылдық мета білімді қамтитын болады, яғни барлық білімдердің тоғысатын тұсына әкеледі. Бұл пікірге жаратылыстану саласы ғалымдарының көзқарасын білмейміз, бірақ әлеуметтік-гуманитарлық ғылым мамандары оң көзқараста екенін байқаймыз [Мырзахметов М., 2010, 1-б. ; Жаксылыков А. Ж., 2012, 1-б.]. Сондықтан қазақ философиясының терең қатпарларын анықтау үшін мифологияға назар аударуымыз қажет.

Мифологияны зерттеудегі қажеттілік. Өзінің рухани тарихында мифологиялық кезеңнен өтпеген халық жоқ [Нысанбаев Ә. Н., Нұрмұратов С. Е., 2014, 10-б.]. Дегенмен әр халықта сол кезеңнен қалған асыл мұрасын сақтау, зерттеу деңгейі әралуан. Кей халықтың мифтері өз елдерінде де, әлемге де кеңінен таралған. Кей елдердің мифтері керісінше көп сақталмаған, өз халқының арасында да аса таралмаған. Мифологияның зерттелу тарихына көз салсақ, оны қиял ойыны ретінде (Дж. Вико), шындық пайымдалған сенімнің көрінісі ретінде (Б. Малиновский), кейде этнографиялық материал ретінде (Э. Тайлор) қарастырылғанын көреміз. XVIII ғасырдан бастап бүгінгі күнге дейін түрлі ғылым салаларының зерттеу нысанына айналып келе жатқан мифологияның Қазақстандағы қазіргі зерттелу жағдайы қандай, қандай нәтижелер бар, сондай-ақ зерттеу жұмыстарына деген қажеттілік қандай деген сауалдарға С. Қондыбайдың "Қазақ мифологиялық ғылыми-зерттеу мектебін қалыптастыру қажет" деген идеясын тарқата отырып жауап беріп көрелік.

Жоғарыда қойылған сұрақтардың соңғысынан бастауды жөн көріп отырмыз. Яғни, алдымен, еліміздегі мифологиялық зерттеулерге деген қажеттілік жайында сөз етеміз.

Қазіргі уақытта білім алушыларға қандай да бір проблеманы талқылауға берсеңіз, олар бұл проблеманы түрлі қырынан (әлеуметтік, экономикалық, саяси т. б.) қарастыра отырып, оның маңыздылығы, қажеттілігі туралы пікірін ашық айта алады және өз ойын дәлелдеуге тырысады. Әрине, Қазақстан сияқты жаңа дамып келе жатқан елдің жастары маңызды мәселелер қатарына алдымен экономикалық, әлеуметтік проблемаларды қояды. Ғылымда да осы салалардың проблемаларын шешуге, көтеруге көмектесе алатын тақырыптарды маңызды және қажеттілігі бар деп есептейді. Дегенмен біз әрдайым проблемаларға экономикалық тұрғыдан ғана қарайтын болсақ, бұл сол экономиканы жақсартатын негізгі капитал – адам капиталының сапасына әсер ететінін ескеруіміз керек және мұны жас ұрпаққа түсіндіруге тырысамыз, мифологияны зерттеудегі қажеттілікті де осы тұрғыдан түсіндіреміз. Яғни, білім саласында жүргендіктен көтеріп отырған тақырыпқа жастар көзқарасы тұрғысынан берілетін пікірлерді де атап өтуді жөн көрдік, сондықтан да жоғарыдағы ойлар келтірілді.

Еліміздегі мифологиялық зерттеулерге деген

қажеттілік жайында сөзімізді енді белгілі ғалым Зира Наурзбаеваның пікірі арқылы көрсеткіміз келеді. З. Наурзбаева психолог Эрих Фромның "адамның өмірлік қажеттіліктерінің бірі ретінде өз тегі жайында білгісі келетіндігін" алға тарта отырып, мифологияның бүгінгі қазаққа берері туралы ойларын келтіреді. Дәстүр бойынша қазақтар кемі жеті атасының тек есімін біліп қана қоймай, олардың өмірлік жолдарындағы жетістіктері мен қателіктерін, мінезіндегі ерекшеліктері туралы білімді игеруі қажет. Қазіргі жаһанданған әлемде өмір сүріп жатқан қазақ үшін тегі туралы білім тек қана шежіре тарихымен шектелмейді, сонымен қатар "Біз кімбіз?" "Қайдан келдік?" "Біздің өмір жолымыздағы мән неде?" деген сауалдарға жауабы ретінде қабылдайды [З. Наурзбаева, 2013, 3-6.]. Философия тарихында мифтік білімді бастауы ретінде алсақ, онда жоғарыдағы әрбір саналы адамның өзіне қоятын сауалдарына да жауапты мифтен табатыны аңғарылады және бұл оның қажеттілікке ие екендігінің көрсеткіші бола алады.

Мифтер әдеби шығарма ретінде құндылыққа ие, себебі олар мәңгілік және әмбебап тақырыптарды ұсынады, сонымен қатар, бір жағынан, адамзаттың ойлау-танымының қаншалықты ортақ екенін көруге көмектессе, екінші жағынан, әр халықтың географиясына, климатына, шаруашылығына қатысты ерекшеліктерді көрсетеді. Мысалы, жапондар туралы мифтер Жапонияның аралда орналасқан ел екенін, теңіз және оның тіршілік иелері осы мифтерде маңызды рөл атқаратынын көрсетеді [Садокова А. Р., 2000, 20-6.]. Американдық тайпалардың мифтерімен танысу барысында олардың аңшылық пен термешілікпен айналысқаны, ел басқару құрылымы, жерді жеке меншік ретінде санамағаны немесе табиғатқа деген құрметі туралы білуімізге болады [Q. L. Pearce, 2010, 10-6.]. Осындай мифтері арқылы сол мәдениеттің маңызды және идеологиясының орталығы деп саналатын дүниелерді көре аламыз, басқа мәдениет туралы түсінік, ақпарат алуымызға болады. Дегенмен біз осы мифтік әңгімелер мен әртүрлі аңыздарда кездесетін айырмашылықтарға қарамастан, адамдарға тән ортақ ұмтылыстың көріністері бар екенін де білгеніміз жөн. Яғни, жер мен көк, адам, бізді қоршаған ортадағы барлық тіршілік иелерінің қалай пайда болғаны туралы мифтерді зерттей отыра, жалпыадамзаттық нормалар мен түсініктерді анықтауға болады.

Елбасы Н. Назарбаевтың 2018 жылы жарияланған "Ұлы даланың жеті қыры" [Н. Ә. Назарбаев, 2018] атты мақаласында Қазақстанның ежелгі тұрғындарының өз жазуы мен мифологиясы болғанын атап өтіп, бұларды тарихи сананы жаңғыртуда терең зерделеудің маңыздылығы мен қажеттілігін айқындап берді. Сонымен бірге мұндай зерттеулердің түркі әлемінің генезисін анықтауда қосар үлесі зор екендігіне тоқталып, нақты атқару керек шараларды да атап өтті.

Түркі әлемінің бірегейлігін нығайтуға үлес қосуда әлеуеті зор сала ретінде мифологияның аталуы қазір мифологиялық зерттеулерді жүргізуде ешқандай идеологиялық кедергілердің жоқтығын көрсетеді. Мұндай мүмкіндік посткеңестік кезеңде болмағаны бәрімізге аян.

Тәуелсіздік алғанға дейінгі жарияланған мифологиялық зерттеу еңбектер мен Тәуелсіздік алғаннан кейін шыққан еңбектердің арасындағы айырмашылық мифологияны зерттеуге деген көзқарастар тұрғысынан да байқалды. Соның бір айқын дәлелелі ретінде қазақ мифологиялық ғылыми мектебін қалыптастыруда зерттеушілер қауымына тың идеяларды ұсынған Серікбол Қондыбайдың еңбектерін атар едік. Бұл екі кезеңдегі жұмыстар болашақта сөз ететін жеке тақырып десек болады. Ал оның мифологиялық зерттеулердің қажеттілігі туралы жазбалары адами қажеттілік тұрғысынан өміршеңдігін көрсетіп тұр.

Мифті зерттеудегі көзқарастар. Әлемге танымал мифолог ғалым Мирча Элиаде соңғы жылдарда мифті зерттеуге деген көзқарастың алдыңғы ғасырларға қарағанда өзгергенін айтады. Бұрын (19-ғасырда) мифті "ертегі, ойдан шығарылған қиял" деген көзқараста қарастырса, кейінгі зерттеушілер керісінше "нағыз болған оқиға, киелі, еліктеуге тұрарлық үлгі болар оқиға" деп зерттеп жатқанын жазады [Мирча Элиаде, 2005, 22-6.].

Қазақ мифологиясының зерттелу тарихына көз жіберсек, оның фольклор аясында зерттелгені, соңғы уақытта жеке ғылыми пән ретінде қарастыру идеясының орын алғанын байқаймыз. Соңғы бағытта, яғни қазақ мифологиясының жеке ғылыми пән ретінде қалыптасуында ерекше орын алатын, іргелі идеялардың авторы Серікбол Қондыбай деп білеміз.

Сондай-ақ қазақ тіл біліміндегі антропоөзектік бағытта қалыптасқан ғылым салаларында мифті зерттеу нысанына алған ізденістер жүріп жатыр. Мәселен, Р. Ускенбаева "Қазақ тіліндегі мифологемалардың этномәдени-танымдық аспектісі" [Ускенбаева Р., 2016] деген тақырыпта докторлық диссертациясын қорғап шықты. Мұнда мифилогия арқылы тілімізде қалыптасып, сақталған көптеген тілдік деректердің мәніне талдау жасалады. Ал Қ. Ғабитханұлының ғылыми жұмысында мифтік сенімге қатысты тілдік бірліктерге этнолингвистикалық талдау жасалған. Яғни, тілшілер де мифтік ұғым-түсініктерді өз зерттеу нысанына алды. Тіл мен мифологияның өзара байланысын А. А. Потебня да өз еңбектерінде былай атап көрсетеді: «Тіл – мифтік ойлаудың ең басты құралы. Мифология лингвистика факторлары арқылы құрылады дейді». Осы тұста Серікбол Қондыбайдың "мифтік-лингвистикалық мектеп қалыптастыру" туралы идеяны айтқанын есімізге алсақ болады.

Мифтік сананың нәтижиесінде пайда болған лексикалық бірліктерді зерттеу тілдегі бірліктердің шығу тарихын және қалай өзгеріске ұшырағанын анықтауға мүмкіндік береді. Яғни, оларға мифтік дүнетанымның қалай әсер еткенін көруге болады. Оған Қ. Жұбановтың: «Өзінің ерекшелігінің даму дәрежесіне қарай қазіргі кездегі тілдердің барлығында өмір сүріп отырған кезеңдегі ойлау жүйесіне сәйкес келмейтін сөздер, мағынасы күңгірттенген, көнерген сөздер көптеп кездеседі. Ол сөздердің астарындағы мағынаны ақтарғанда, қазіргі ойлау жүйесіне мүлдем ұқсамайтын дүниетаным іздерін аңғарамыз,» – деген сөзі дәлел бола алады. Мәселен, *күн көру, күнелту* сөздерінің бұрынғы кезде *күнді көру, күнді ерту* деген сөз тіркестерінде қолданғанын және күнді тіршілік көзі деп білгенін, қазіргі таңдағы қолданыстағы тіл бірліктерінің Құдайлық түсінік негізінде қалыптасқанын көре аламыз [Ускенбаева Р., 2016, 25-6.]. Бұдан шығатын қорытынды мифология тілдің тарихи дамуының заңдылығын білуге көмектеседі.

«Қазақ мифологиялық ғылыми-зерттеу» мектебінің қалыптасуы. С. Қондыбай: «Қазақта айқын мөлдір сипатты мифология жоқ. Себебі мифтік шығармалар жырлар мен дастандар, шежіре аңыздар, жұмбақ пен мақал-мәтелдер, фразеологизм мен діни әпсаналар секілді әдебиет мұраларымыздың астарында жасырынып жатыр. Сол себепті мифті зерттеу үшін қазақ мифологиялық зерттеу мектебін қалыптастыру қажет" деп және бұл мектептің қалыптасуы үшін үлкен үш кезеңнен өту керектігін көрсетеді [Қондыбай С., 2004, 9-6.]. Автор алғашқы кезеңге "ықтимал мифтік сипаты бар сөздер мен ұғымдарды, аңыздар мен басқа да фольклорлық материалдарды жинақтап, олардың негізінде алғашқы мифологиялық түсініктердің долбарлы бағыттарын, үлгілерін, тұрақты трафареттерін анықтауды" жатқызады. Осында аталған жұмыстардың ішінде біріншісі – ықтимал мифтік сипаты бар сөздер мен ұғымдар қазақ тілінде шыққан түсіндірме, этнолингвистикалық сөздіктерде қазақ тілінің сөздік қорының бір бөлігі ретінде қамтылған. Сондай-ақ соңғы жылдарда шыққан "Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі" атты энциклопедияда осындай ұғымдар кеңінен талданып берілген. Бұл еңбектерді қазақ мифологиясында сақталған мифтік ұғымдар мен сөздерді түсіндіріп берудегі маңызды, академиялық сипаттағы дереккөздер ретінде қарастыра аламыз. Дегенмен Серікбол Қондыбай еңбектерінде айтып кеткен мифологиялық сөздік жасаудың қажеттілгін жоққа шығара алмаймыз.

Автор өзі бұған үлгі ретінде қысқаша сөздігін жасап та, көрсетіп те берді. Сондай сөздіктің үлкенін шығару болашақта атқарылатын істердің қатарында әлі де маңыздылығын жоймайды. Сонымен бірге аңыздар мен басқа да мифке қатысты мәтіндерді жинастыру жұмысы бойынша "Бабалар сөзі" сериясының 78-томын, балаларға арналған "Ежелгі Қазақстан мифтері" энциклопедиясын атауға болады. С. Қасқабасов, Ш. Ыбырай, А. Тойшанұлы, З. Наурызбаева, С. Ш. Аязбекова, Ж. Айтмұхамбет т. б. зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде мифтік сипатты мәтіндер талдау нысанына айналған. Әрине, бұл жұмыста үнемі тоқтамай жасалынып отыратын шаралар қатарында, сонымен қатар, біздіңше, басқа да түркі елдерімен байланыса отырып, үлкен жобалар қолға алынуы қажет деп ойлаймыз.

Екінші кезеңде "қазақ мифологиясының ғылыми пән ретінде тарихи даму, өзгеру, қалыптасу жолдарын, негізгі зерттеу нысандарын, әдістемелерін, теориялық ережелері мен жөнжосықтарын бір арнаға түсіруді" атап көрсетеді С. Қондыбай. Әрине, қай ғылым саласы болсын, оның дамуында теориялары мен зерттеу әдістемесі жетілдіріліп отыруы қажет.

Мифология – а) адамның өзін таныту құралы, адамның шығармашылық қабілеттерін айқындаудың ежелгі, мәңгілік бітімі. Ол адамзат мәдениетінің барлық типтері мен бітімдерінің негізінде жатыр; ә) миф теориясы немесе оның түсініктемесі. Мифтің жалпыға ортақ теориясы жоқ. Бірақ мифті түсіндіру мен зерттеу үзіліссіз жалғасып келеді [Нысанбаев Ә. Н., Нұрмұратов С. Е., 2014, 9-6.].

Қазақтың арғы ата-тектерінің дүниені мифтік тұрғыдан түсінуі әлемдік үлгілермен сабақтас. Мәдениеттанулық структурализмнің өкілдері (В. Пропп, К. Леви-Строс) әртүрлі халықтардың мифтері мен салт-дәстүрлерін зерттей келе, олардағы құрылымдық ұқсастықты атап көрсетті. Мысалы, ежелгі гректердегі Циклоп пен түркі халықтарындағы Төбекөз туралы мифтер тек мазмұндық емес, сонымен бірге құрылымдық ұқсастықты танытады.

Белгілі ғалым Ш. Ыбыраев қазіргі таңда әлем мифологиясынадағы ортақ теория ретінде «мифтің шындық деп танылуы» және «миф ежелгі адамдардың дүниетанымын көрсетеді» деген екі пікірді атайды. Мифологиядағы басқа теориялар әр халықта түрліше беріледі.

Мифтер мен аңыздардың басты тақырыптары жалпыадамзаттық әдебиеттермен бірдей болғанымен мазмұндары жергілікті қоғамға байланысты ерекшеленіп отырған. Олардың кейбірі адам мен табиғат, адам мен құдайлар, ізденіс үстіндегі адам арасындағы жанжалдар немесе бір нәрсенің қалай пайда болуын баяндайтын танымдық сипатқа тән шығармашылықтан тұрады. Мифтер мен аңыздардың көпшілігінде кем дегенде осы тақырыптардың біреуі, ал көбінесе бірнешеуі қамтылады. Кейбір ғалымдар мифтерді зерттеу арқылы ғаламның мифопоэтикалық үлгісін анықтауға болады және оларды тек оқуға лайықты ететін осы әңгімелердің әсемдігі мен шығармашылығынан басқа, мифтердің алғашқы

түп тамырын зерттей отыра, жалпы қазақ әдебиетін байытуына үлес қосуға болады деп есептейді [Ускенбаева Р., 2016, 8-9 б].

Қазақ мифологиясының тарихи даму, қалыптасу, өзгеру жолдарын, негізгі зерттеу нысандарын, әдістемелерін, теориялық ережелерін сөз еткенде Сейіт Қасқабасовтың ғылыми жұмыстарының орны ерекше. Қазақ мифологиясындағы кейіпкерлер мен мотивтердің түрлі варианттары арқылы олардың қалыптасу, даму жолдарын керемет тарқатып көрсеткен. Сонымен қатар соңғы жылдарда лингвистикада мифологемаларды зерттеу кең таралып келе жатқанын жоғарыда атап өттік. Мұндай еңбектер негізінен антропоөзектілік бағыттағы лингвистика салаларының зерттеу нысаны ретінде жүріп жатыр.

Екінші кезеңде атқарылуы қажет шаралардың бастауы бар екені анық, енді осы жұмыстарды жүйеге келтіріп, дамытатын тұстарын жетілдіру қажет. Қазақ мифологиясының өзіне тән қандай теориялары бар, қандай зерттеу әдістері арқылы ізденістер жүргізуге болады деген сұрақтарға да нақты жауап беретін еңбектер оқырман тарапынан күтіледі.

Үшінші кезең – "бастапқы ғылыми мифология пәнін рухани саланың мамандарының көмегімен (этнопсихолог, дін ғұламалары, философ, өнертанушы, мәдениеттанушы, социолог, тарихшы, этнограф, фольклоршы т. б.) дамыған мифологиялық зерттеу мектептерімен (мәселен, еуропалық мектеппен) теңестіру" [Қондыбай С., 2004, 9-б.].

Қазақ гуманитарлық қоғам аясындағы өзекті мәселелерінің бірі – фольклор, философия, тарих, археология, этнография мен этнология секілді гуманитарлық ғылым салаларының іргетасы қажет деңгейде қалыптасса да, олардың сүйенер ортақ ұстанымдары, теориялық ережелер мен қисындары анықталмауы; ғылыми қоғамдастық қабылдаған, бөлісетін және оның көп мүшелерін біріктіретін іргелі ғылыми принциптер, идеялар мен терминдер жиынтығының болмауы, басқа сөзбен айтқанда ортақ жүйелі парадигманың жоқтығы. Алайда осы салалардың ортақ зерттеу нысаны қазақ қоғамының бұрынғы, бүгіні мен ертеңгі өмірімен тығыз байланысты болса да, олардың бір арнаға түсіп, жүйелі дамуы үшін олардың тоғысқан түйінін зерттеу қажет. Осы тоғысқан түйінді мәдениеттің бастапқы қайнар көзі мифология десек қате болмас. Осыған арқау ретінде арғықазақ мифтерді зерттеудің маңыздылығын қолдайтын қазақтың ғалымы С. Қондыбайдың мифологияға берген синкреттік табиғалы ғылым түсінігін келтіруге болады, яғни миф – өнердің, мәдениеттің, гуманитарлық ғылымдардың соның ішіне кіретін тарих, этнография, тіл мен әдебиет, философия секілді салаларының ортақ әлі бөлінбеген бастапқы сатысы [Қондыбай С., 2008, 24-б.].

Қазіргі таңда елімізде ғылымдардың интеграциясы негізінде жасалатын ғылыми жобаларға қолдаулар көрсетілуде және бұл бір бағыт ретінде дамып келе жатыр. Бұдан шығатын қорытынды С. Қондыбай атап көрсеткен үшінші кезең бойынша мифологиялық ғылыми-зерттеу мектебін қалыптастырудың үлкен мүмкіндіктері де бар деп білеміз. Қазір жұмыс істеп жатқан, бірақ нәтижесін жарыққа шығармаған ғылыми жұмыстар да болуы мүмкін. Бұл кезеңді алдағы уақытта мүмкіндігі жоғары ғылыми ізденістерге сұранып тұрған кезең ретінде бағалар едік.

Қорытынды. Қорыта келе, қазақ мифологиясын зерттеуде тың көзқарастар әкелген Серікбол Қондыбайдың идеялары қазақтану мен қазақ тілі, тарихы, әдебиеті, мәдениеті салалары үшін жаңа теориялар мен әдістемелерді әкелуге әлеуетті тақырыптарды ұсынып тұрғандай деген ой түйдік. Бұл шараларды ары қарай жүзеге асырып, қазақ мифологиясын ғылыми пән ретінде жаңа деңгейге көтеру үшін 1) гуманитарлық ғылымдармен интеграция жасау; 2) басқа да түркі халықтарының мифологтарымен бірлесескен жобалар дайындау; 3) жобалар нәтижесінде түркі мифологиясының өзіндік теориялары мен әдістемесін айқындау; 4) ғылыми монографиялар мен оқу құралдарын шығару т. б. секілді мәселелердің шешімін табуға болады деп ойлаймыз. Сонда ғылыми мектеп қалыптасып, басқа әлемге танымал мифологиялық мектеп өкілдерімен бір алаңда дискурс құруға мүмкіндіктерді аламыз.

Ғылыми тұрғыдан мүлдем негізсіз және тіпті күлкілі аңыздар өте мұқият тексерілген жағдайда шындыққа айналуы мүмкін. Мысалы, Англияда мамыр айының неке қиюына қатысты теріс көзқарас осы күнге дейін сақталып келеді екен. Оған қандай да бір ғылыми негіздеме жасау мүмкін емес, дегенмен статистика бойынша мамыр айында неке қию британдықтардың жылдың басқа айларындағы некелермен салыстырғанда сәтсіз болатынын растайды [Батышева Э. А., 2014]. Францияда қылмыскерлер сәрсенбіде дүниеге келеді деген ежелден қалыптасқан мифтік сенім бар. Француз түрмелеріндегі қылмыскерлердің тізімі бір рет талданған кезде, олардың арасында сәрсенбіде туғандардың үлесі көп екендігі анықталды [Батышева Э. А., 2014].

Осындай қолданбалы ғылымның әдістерді де мифологияда пайдаланып, зерттеулер жүргізу тәжірибесі басқа халықтарда кездеседі. Яғни, мифке сену осы мифке сәйкес келетін әрекетті ынталандырады, ол адамдарға әсер ететін белсенді факторға айналады және адам санасында мифтік фантазияны шындыққа айналдыруға итермелейді. Өйткені мифке сенетін адамдар оны шынайы шындық ретінде қабылдайды, олар бұл мифті тек «санасында» алып жүрмейді, бірақ миф талап еткендей өмір сүреді және әрекет етеді. Сондықтан да, мифтің қызметтерін зерттеу – адам санасын түсінуіндегі алғышарттардың бірі. Сондықтан қазіргі қоғам үшін бұл тақырыптың өзектілігі туралы сеніммен айтуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мырзахметов М. Қазақты қарынның қамы биледі. https://abai. kz/post/4697
2. Жаксылыков А. Ж. Поэтика и эстетика Абая. http://abai. kaznu. kz/rus/?p=132
3. Қазақ философиясының тарихы. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014.
4. Наурзбаева З. Вечное небо казахов. – Алматы, «Сага», 2013.
5. Садокова А. Р. Мифология народов Японий: автореферат диссертации по филологии, специальность ВАК РФ 10. 01. 06. / Садокова Анастасия Рюриковна. – Москва, 2000. – 47 с. http://cheloveknauka.com/mifologiya-narodov-yaponii#ixzz6PsOTGh5n
6. Q. L. Pearce. Native American Mythology. – Greenhaven Publishing LLC, 2012.
7. Назарбаев Н. "Ұлы даланың жеті қыры". 2018, 21 қараша. https://www. akorda. kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy
8. Мифология: құрылымы мен рәміздер. – Алматы, 2005.
9. Ускенбаева Р. Қазақ тіліндегі мифологемалардың этномәдени-танымдық аспектісі. Философия докторы (Ph. D) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. 6D020500. – Алматы, 2016.
10. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы, Дайк-пресс. 2004, 1-кітап
11. С. Қондыбай «Қазақ мифологиясына кіріспе». – Алматы, Арыс. 2008.
12. Батышева Э. А. Мифы в современной культуре: негативная и позитивная роль // Молодой ученый № 8 (67). 2014. https://moluch. ru/archive/67/11342/
13. Қасқабасов С. Таңдамалы, 1-том. – Астана, 2014.

УДК 811. 1/. 8

Дуйсенов Куатбек Конысбайулы
Педагогика ғылымдарының магистрі
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

Сүйеркұл Ботагөз Мырзабайқызы
ф. ғ. д., доцент
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бағ ғылыми қызметкері

«ҚЫРЫМНЫҢ ҚЫРЫҚ БАТЫРЫ» ЖЫРЫНДАҒЫ «МЫРЗА» СӨЗІ ЛЕКСИКАЛЫҚ МАҒЫНАСЫНЫҢ ЭКСТРАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАРҒА БАЙЛАНЫСТЫ ТҮРЛЕНУІ

Түйін. Мақалада «мырза» сөзінің лексикалық мағынасының экстралингвистикалық факторлар әсерінен түрленуі талданады. Аталмыш тілдік бірлік жұмсалатын әдебиет көздерін талдау негізінде оның төрт түрлі кезеңдегі қолданылу ерекшелігіне шолу жасалып, семантикалық өрісі қарастырылған. Жиналған деректер негізінде «Қырымның қырық батыры» жырында кездесетін «мырза» тілдік бірлігіне талдау жасалған.

Түйінді сөздер: Мырза, тілдік бірлік, категориялау, лексикалық мағына, Қырымның қырық батыры, жыр.

Резюме. В статье рассматривается влияние экстралингвистических факторов на трансформация значения слова «мырза». На основе анализа источников, рассматриваются особенности использования данного слова и его семантическое поле в четырех периодах. На основе собранных данных проводится анализ лексической единицы «мырза» встречающийся в тексте сказания о «Сорока степных богатырях».

Ключевые слова: Мырза, языковая единица, категоризация, лексическое значение, Сорок степных богатырей, сказание.

Summary. In this article analyze an extra linguistic factors that influenced to transformation of lexical meaning of the "myrza" language unit in Kazakh. This article consider four periods of using, semantic fields of the "myrza" language unit on base of analyzing sources. On base of overview literarary, historical sources considered the meaning of the "myrza" language unit in The Forty Knights of Steppe epic poem.

Keywords: The "Myrza" Language Unit, Categorization, Lexical Meaning, The Forty Knights of Steppe, Epic Poem.

«Қырымның қырық батыры» жыры 1942 жылы Алматыда Мұрын жыраудан ҚазКСР Ғылым академиясында жазылып алынған эпостық шығарма [*Сыдықов К.,1991*]. Кеңес дәуірінде «Қырымның қырық батыры» жырының белгілі бөліктері «Ақ сауыт», «Батырлар жыры» жинақтарында жарияланған. Дегенмен жыр Кеңес заманында біртұтас жинақ түрінде жарық көрмеді. Жыр толық қалпында «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында 2005 жылы С. Сәкеновтің редакциялауымен «Қырымның қырық батыры: Ноғайлы жырлары» атты жинақ түрінде жарияланды. Қырымның қырық батыры 3 тараудан тұрады. Олар: «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары», «Қарадөң батыр және оның ұрпақтары» және «Жеке батырлар» тарауы. «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» тарауына: «Аңшыбай», «Парпария», «Құттықия», «Едіге», «Нұрадын», «Мұса хан», «Орақ, Мамай», «Қарасай, Қази» дастаны кіреді. «Қарадөң батыр және оның ұрпақтары» тарауына: «Қарадөң», «Жұбаныш», «Сүйініш», «Ер Бегіс», «Тегіс, Көгіс», «Тама», «Тана», «Нәрік», «Шора» дастаны кіреді. «Жеке батырлар» тарауына: «Алау батыр», «Асанқайғы, Тоған, Абат» (2 дастан), «Айсаның ұлы Ахмет», «Әмет батыр», «Қарғабойлы, Қазтуған», «Қартқожақ», «Қыдырбайұлы Қобыланды», «Құлыншақ», «Ақжонасұлы Ер Кеңес», «Сұлтанкерім», «Манашы», «Манашыұлы Тұяқбай», «Көкше батыр», «Көкшенің ұлы Ер Қосай», «Жаңбыршы», «Жаңбыршыұлы Телағыс», «Шынтас» және «Шынтасұлы Төрехан» дастаны кіреді. Жалпы алғанда Қырымның қырық батыры 36 дастаннан тұрады.

Қырымның қырық батыры жырының «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» тарауы 8 дастаннан тұрады. 8 дастан әлқиссасын есепке алмағанда 6470 жыр жолын құрайды. Жыр құрымылы мен мазмұны жағынан күрделі. Жыр мәтіні тарихи-мәдени лексикаға бай және өз заманының дүниетанымын, әлемнің тілдік бейнесін кеңінен паш етеді. Солардың бір мысалы ретінде атақ және лауазым атауларын көрсетуге болады. Жырдың «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» тарауында 18 атақ және лауазым атауы кездеседі. Атақ және лауазым атауларының «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» тарауына кіретін дастанға байланысты кездесуі және қайталану жиілігі төменгі кестеде көрсетілген.

Атақ және лауазым	Аңшы-бай	Парпа-рия	Құттықия	Еділе	Нұрадын	Мұса хан	Орақ, Мамай	Қарасай, Қази	Бар-лығы
Ақсүйек					1		1	1	3
Ақын	2								2
Алдияр		2							2
Бастық						1			1
Бек	2			1		1	2	1	7
Би	2			3			1		6
Жырау (Жыршы)				10					10
Кісі		3		12		20	8	3	46
Құс бағушы (Бақташы)				2					2
Қызметкер				2					2
Мырза	3								3
Нөкер		1		4					5
Патша	10						12	1	23
Сері						1			1
Сұлтан				2	5	1	1	10	19
Төре	1				1	2	1	2	7
Хан	12	6	5	38	13	46	39	41	200
Шайыр							7		7

Сурет 1 "Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары" тарауында кездесетін атақ және лауазым атаулары.

Кестеде келтірілген 18 атақ пен лауазым атауларын қазіргі кезде тілде қолданылуына қарай екі үлкен топқа жіктеуге болады. Бірінші топқа қазіргі уақытта қолданыстан шыққан атақ пен лауазым атаулары. Оған «алдияр», «бек», «би», «жырау (жыршы)», «құс бағушы», «нөкер», «патша», «сері», «сұлтан», «хан», «шайыр» лексемалары кіреді. Бұлар белгілі бір тарихи кезеңде актуалды болып, өзіне қатысты әлеуметтік формация кезінде қолданыста болған атаулар. Қазіргі кезде историзмге айналған деп толық айта аламыз. Келесі топқа қазіргі кезде қолданыста бар тілдік бірліктерді жатқызуымызға болады. Олар: «ақсүйек», «ақын», «бастық», «кісі», «қызметкер», «мырза», «төре». Келтірілген тілдік бірліктер қазіргі таңда қазақтілді ақпараттық ортада кең қолданыста жүр [*https://trends. google. kz/*]. Дегенмен «Қырымның қырық батыры» жырының «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» тарауында кездесетін және қазіргі кезде қолданыста бар атақ және лауазым атауларының ішінен назарымызға «мырза» тілдік бірлігі ілікті. Зерттеу нысанымыз ретінде «мырза» тілдік бірлігін алуымыздың тағы бір себебі аталған тілдік бірліктің қазіргі қазақ тілінде атақ немесе лауазым мағынасын бермейтіндігінде жатыр. Сондай-ақ қоғамның әлеуметтік құрылысы, құрамы және шаруашылық жүргізу тәртібінің өзгеруіне қарай, «мырза» тілдік бірлігінің мағыналық өрісі өзге атақ және лауазым атауларына қарағанда жиі өзгеріске ұшырап отырған.

Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында «мырзаға» қатысты төмендегідей анықтама берілген:

Мырза – Кеңес дәуіріне дейінгі қазақ қауымында ауқатты, беделді адамдардың есіміне қоса айтылған атау. Олардың балаларын, үрім бұтақтарын да Мырза деп атаған (мысалы, Құнанбай Мырза, Тәкежан Мырза). Бұл сөз сыйлау, құрметтеу нышанын білдіреді, сондай-ақ қолы ашық, жомарт адамды да қазақтар Мырза деп мадақтайды. Кейінгі кезде Мырза қаратпа сөз ретінде (мысалы, көпшілік жиындарда "Ханымдар мен мырзалар!") айтылып жүр [*Б. Аяған, 2004, 696 б.*].

ҚР Ұлттық энциклопедиясы анықтамасында «мырза» тілдік бірлігінің қолданылуы үш кезеңде көрсетілген. Атап айтқанда, Кеңеске дейінгі кезең, Кеңес үкіметі заманы және посткеңестік немесе тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезең. Анықтама мәтініне сүйенетін болсақ, Кеңеске дейінгі кезеңде «мырза» тілдік бірлігі а) ер адамға қатысты атау; ә) Қазақ қоғамында материалдық жағдайы жоғары, қоғамда сыйлы адамның есіміне қосылып айтылатын атау; б) материалдық жағдайы жоғары, қоғамда беделді адамның еркек кіндік ұрпағының атына қосылып айтылатын атау; в) сыйлау, құрметтеу мағынасында ер адамға қатысты айтылатын сөз; г) қолы ашық, жомарт адамға қатысты айтылатын мадақ атау. Бұл пікірдің жалғасы ретінде кеңестік кезеңге дейін қазақ қоғамында «мырза» тілдік бірлігінің қолданысы және мағынасы жайында мысалды Абайдың қара сөздерінен көруге болады. Қазақтың бас ақынының жиырма екінші қара сөзінде «мырза» тілдік бірлігі бес рет кездеседі. Жиырма екінші қара сөзде «мырза» лексемасы «жомарт» [*Құнанбайұлы А., 2005, 296 б*] мағынасында қолданылған аңғаруға болады.

Энциклопедияда «мырза» тілдік бірлігінің екінші, кеңестік кезеңдегі мағынасы мен қолданылу аясына қатысты анықтама берілмеген. Оның себебін Кеңес үкіметінің идеологиялық өзегі саналған социализм идеясымен түсіндіруге болады. Социализмнің бас идеяларының бірі жаппай әлеуметтік теңдік болғандықтан, әлеуметтік жіктелу, таптық бөліністі білдіретін сөздерді, ұғымдарды қолданыстан шығаруды да өздеріне міндет еткен болатын. Сол себепті жоғары әлеуметтік дәрежені әрі қоғамның бір бөлігінің белгілі дәрежеде дифференциялануын меңзейтін «мырза» секілді тілдік бірліктің уақыт өте қолданыс аясы мүлдем тарылып, архаизм, историзм ретінде қарастырылғаны мәлім.

Қазіргі қазақ тілінде «мырза» тілдік бірлігі көпшілік алдындағы қаратпа сөз ретінде және кісі есімімен бірге айтылғанда құрметтеу мағынасын береді. Жоғарыда «мырза» тілдік бірлігіне қатысты синхронды, яғни біз өмір сүріп жатқан уақыт пен кеңістік аралығындағы актуалды мағынаны қарастырдық. Сондай-ақ ел тарихының социалистік және социалистікке дейінгі кезеңдердегі «мырза» тілдік бірлігінің қолдану аясына шолу жасадық. Ендігі «мырза» тілдік бірлігінің қолдану ерекшелігіне қатысты салыстырмалы мысалды 1942 жылы Мұрын жырау Сеңгірбекұлы ауызынан жазып алынған «Қырымның қырық батыры» жырынан келтірмекпіз. «Қырымның қырық батыры» жырының «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» атты тарауында «мырза» тілдік бірлігі үш жерде кездеседі:

«Ел ішіне барған соң,
Мырза менен бегіңнің
Үйіне таман бар деді» [*Қырымның қырық батыры, 2005, 35 б.*];

«Ер *мырзаның* үйіне
Аңшыбай барды қыдырып» [*Қырымның қырық батыры, 2005, 35 б.*];

«Талай *мырза* пысықтар
Ғашық болып қалады
Ақылдасып залымдар,
Жалғыз жүрген Аңшыбайды
Өлтірмекші болады» [*Қырымның қырық батыры, 2005, 36 б.*]

Жырдан келтірілген алғашқы екі мысалда Аңшыбай батыр мұсылман пері патшасының қызы мен кәпір пері патшасының қызына үйлену үшін «елінің үлкендерін» аралап, көмек сұрайды. Ал үшінші мысалда «елдің үлкендері» Аңшыбайды өлтірмекші болады. Бірінші мысалда «мырза» құрмет атауы «бек» лауазым атауымен қатар берілген. «Бек» ортағасырлық қоғамдағы жоғары лауазым атауларының бірі болғанын ескерсек [*Б. Ө. Жақып, 2011, 880 б*], жырда «мырза» деп тек ауқатты, жомарт кісіні немесе сондай адамның баласын меңземегенін байқауға болады. Екінші мысалда бас қаһарман «мырзаның» үйіне қыдырып әрі көмек сұрап кіреді. Үшінші мысалда Аңшыбай батыр көмек сұрауға барған «мырзалар» батырды өлтіруге кеңескенін ескеретін болсақ, жырдағы «мырзалардың» қолында *көмек беру, қолдау* мүмкіндігімен қатар *өмірден айыру* күші де бар екенін байқаймыз. Жоғарыда келтірген бақылауларымызға сүйеніп «Қырымның қырық батырында» кездесетін «мырза» тілдік бірлігінің қазіргі қазақ тіліндегі мағынасымен сәйкес емес екенін айтуға болады. Сондай-ақ Абайдың жиырма екінші қара сөзіндегі және Ұлттық энциклопедиядағы «мырза» сөзіне берген анықтамамен үндес емес екені де анық байқалады.

Осы ретте «мырза» тілдік бірлігінің «Қырымның қырық батыры» жырындағы мағынасын анықтау мақсатында, «мырза» тілдік бірлігінің түрлі дереккөздерде кездесуін қарастыруды жөн санадық. Ізденіс барысында әдеби, ғылыми және тарихи дереккөздерден «мырза» сөзіне қатысты мәліметтер табылды. Антропонимикалық және тарихи деректерге сүйенсек, Әмір Темірдің ұрпақтары «мырза» атағына ие болғаны анықталды. Мысалы, Әмір Темірдің немересі, атақты астроном Ұлықбектің толық аты Мырза Мұхамед Тарағай бин Шаһрух. Темірдің тағы бір ұрпағы Захиреддин Мұхамед Бабырдың әкесінің есімі Омар Шейх Мырза. Бабырдың өзі құжаттарында «мырза» атағын қолданған. Бабырдың тірі қалып, ер жеткен ұлдарының есімдері Хумаюн, Камран мырза, Асқари мырза, Хиндал мырза [*Dale, Stephen Frederic,2004*]. Захиреддин Мұхамед Бабырдың бөлесі «Тарих-и-Рашиди» еңбегінің авторы Мырза Мұхамед Хайдар Дулаттың [*Жеменей И., Абдуалы А., 2009, 200 б*] да есімінде «мырза» атағы қолданылған. Алтын Орданың атақты билеушісі Едіге бидің ұлы Нұрадын тарихи құжаттарда «мырза» атағын қолданған [*Трепавлов В. В., 2002, 752 с.*]. Жоғарыда келтірілген мысалдардан «мырза» тілдік бірлігінің XIV-XVI ғасырлар аралығында Орта Азияда жергілікті билеушіге және жергілікті билеушінің еркек кіндік ұрпағына қатысты қолданыста болғанын байқаймыз. Бұл атақтың әкеден балаға берілетінін анық көруге болады.

Осы ретте зерттеуімізді толықтыра түсу үшін «мырза» тілдік бірлігінің этимологиясын қарастырдық. Қолымыздағы мәліметтерге сүйенсек, «мырза» сөзі парсының «Амирзаде» [*https://www. behindthename. com/name/mirza*] сөзінен шыққан. Бұл жерде «Амир» (Әмір) және «заде» (баласы) немесе «Әмірдің баласы». Уақыт өте келе «мырза» [*https://www. dictionary. com/browse/mirza*] болып кіріккен күйде қалыптасып, тіліміздеорныққан.

«Қырымның қырық батыры» жырында кездесетін «мырза» тілдік бірлігінің лексикалық мағынасы қазіргі қазақ қоғамында қолданылып жүрген мағынасына сәйкес келмейтіні анықталды. Зерттеу барысында жинақталған мәліметтерді

түйіндейтін болсақ, «Қырымның қырық батыры» жырында қолданылатын «мырза» тілдік бірлігі белгілі бір аумақтың билеушісі немесе белгілі бір аумақты басқару құқығына ие билеушінің ұрпағы мағынасында қолданылғанын анық айтуға болады.

Қазіргі заманда «мырза» тілдік бірлігі жалпы ер адамға қарата айтылып, ол кісінің әлеуметтік жағдайын, материалдық табысын және жеке бас қасиеттерін меңземесе, Кеңес кезеңіне дейінгі қазақ қоғамында атақ иесінің материалдық жағдайын, оның және балаларының қоғамдағы жоғары орнын, сондай-ақ кеңпейілдігі мен мәрттігін меңзеген. Ал «Қырымның қырық батыры» жырындағы «мырза» сөзінің лексикалық мағынасы атақ иесінің билеуші екендігін немесе биліктегі топқа қан жағынан жақындығын білдіреді. Сондай-ақ атақтың ол кісінің еркек кіндік ұрпақтарына да тарайтынын білдірген.

Зерттеуімізде әлеуметтік өзгерістердің тілге әсерін «мырза» тілдік бірлігі мағынасының ауысуы мысалында көрсеттік. Қолымызда бар деректерге сүйене отырып, бір тілдік бірліктің лексикалық мағынасының уақыт пен кеңістік шеңберінде түрленуін көрсетуге тырыстық. Тілдік бірліктің қолданыс аясының өзгеруіне саясий-әлеуметтік құрылыс, қоғамның экономикалық-шаруашылық моделі және өзге факторлардың тигізетін әсерін қарастырдық. Осы шағын мақалаға арқау болған сөз мағынасының кеңеюі, тарылуы, өзгеруі сияқты мәселенің кең ауқымда алғанда тіл эволюциясын зерттеу бағытына аз да болса үлесін қосатыны сөзсіз, сондықтан бұл тақырыпты тереңірек зерделеу алдағы уақыт еншісінде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қабиболла Сыдықов. Мұрын жыраудан жазылған мұралар: М. Сеңгірбекұлының туғанына 130 жыл толуы қарсаңында// Маңғыстау. – 1991. – 7 ақпан.

2. Пайдаланушылардың интернеттен ақпарат іздеу сұраныстарын талдайтын сервис. https:// trends. google. kz/.

3. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия, 6 том/ Бас. ред. Б. Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2004. – 696 б.

4. Абай (Ибрахим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т. 2: Поэмалар мен қара сөздер. – Алматы: Жазушы. – 2005. – 296 б.

5. Қырымның қырық батыры. – Алматы, «Арыс» баспасы, 2005. – 544 б.

6. Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б. Ө. Жақып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. - 880 б.

7. Dale, Stephen Frederic (2004). The garden of the eight paradises: Bābur and the culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483–1530). Brill. pp. 15, 150. ISBN 90-04-13707-6.

8. Жеменей И., Абдуалы А. «Тарих-и-Рашиди» еңбегінің әдеби әлемі. Алматы, 2009. – 200 б.

9. Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002. – 752 с. ISBN 5-02-018193-5.

10. Behind the Name интернет сервисі https://www. behindthename. com/name/mirza

11. Dictionary. com сервисі https://www. dictionary. com/browse/mirza

УДК 80

Yeralinova Torgyn Elemesovna
Master of pedagogical science
senior lecturer of the Department "Foreign philology"
Academician Y. A. Buketov Karaganda State University
Karaganda, Kazakhstan

Mussina Saltanat Amangeldyevna
Master of humanitarian science
teacher of the Department "Foreign philology"
Academician Y. A. Buketov Karaganda State University
Karaganda, Kazakhstan

THE STYLISTIC FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE MEANING OF "WEALTH" IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

Түйін. Мақалада лингвистикалық ғылымдағы стилистикалық сипаттамалардың жалпы ерекшеліктері баяндалған. Фразеологиялық бірліктердің стилистикалық сипаттамалары бойынша бірнеше әдістері, лексикалық бірліктерді фразеологиялық бірліктермен қоса салыстыру мақалада егжей-тегжейлі болып табылады. Біздің университеттің шетел тілдер факультетінің студенттері қатысқан лингвистикалық эксперименттер жүргізілді және мақаладағы қазақ және ағылшын фразеологизмдері мен фразеологизмдер стилін салыстыру атап өтілді.

Түйінді сөздер: фразеология**,** стилистикалық ерекшелік, фразеологиялық дереккөз, имплицит, эксплицит, классификация

Резюме. В статье изложены общие особенности стилистических характеристик в лингвистической науке. Несколько методов фразеологических единиц по стилистическим характеристикам, сравнение с фразеологическими единицами при наличии лексических единиц являются подробными в статье. Были проведены лингвистические эксперименты, в которых участвовали студенты факультета иностранных языков нашего университета, и подчеркивалось сравнение казахских и английских фразеологизмов и стилей фразеологизмов в статье.

Ключевые слова: фразеология, стилистические особенности, фразеологический источник, имплицит, эксплицит, классификация.

Summary. The paper describes general peculiarities of stylistic characteristics in linguistic science. Several methods of phraseological units of the stylistic characteristics, comparison with phraseological units in the presence of lexical units are comprehensive data on the paper. Linguistic experiments were conducted, where students of the faculty of foreign languages of our university participated and comparisons of Kazakh and English phraseological units and styles of phraseological units were emphasized in the article.

Keywords: phraseology, stylistic characteristics, phraseographic sources, implicit, explicit, classification.

Stylistic characteristic of linguistic defines is universal in the sense that there are no words and expressions in the language that would be outside of stylistic determinability.

Stylistic affiliation indicates the features of the functioning of linguistic units, the possibility of their use to service certain areas of human activity.

Stylistic characteristic of phraseological units is put in phraseographic sources in the form of stylistic labels. However, dictionary marks are the result of an analysis of the functional characteristics of phraseological units and, to a certain extent, formalized fixation of one of the components of its meaning. In addition, the compilers of dictionaries of phraseological units and their fields often mark the same phraseological unit differently in different phraseographic sources. In addition, the functional-stylistic characteristic of phraseological units is not constant and unchanged. It can change over a relatively short period of time, which is also reflected in dictionary entries.

As we know, phraseology is carried out in three ways:

1) implicit (a complete rethinking of phraseology);
2) explicit (rethinking one of the components);
3) implicitly-explicit.

E. V. Kolesnikova, comparing the functional characteristics of stylistically labeled phraseological units, came to the conclusion that the stylistic properties of some phraseological units are created due to the presence of corresponding lexical units in their composition [Kolesnikova E. V., 1987, 214 p.].

In the process of working on the topic, we conducted a linguistic experiment in which senior students of the faculty of foreign languages of the Karaganda State University participated to

identify this situation. We have selected 10 English and 10 Kazakh phraseological units with tokens-signaling devices of functional-style affiliation of phraseological units. The informants were asked the question: "What functional style do these phraseological units belong to?" Below is table 1, which we compiled as a result of a generalization of the data obtained.

Table 1

Result of the obtained experiment on identifying the functional style of given phraseological units.

#	Phraseological units	The number of people who believe that the phraseological unit belongs to the following functional style		
		pedantic style	Colloquial style	difficult to answer
	Go to the dogs	12	36	2
	Be on one's bones	14	36	-
	Break one's back	7	42	1
	A hand-to-mouth existence	2	48	-
	To live close to one's belly	10	40	-
	The fleshpots of Egypt	47	3	-
	As rich as Croesus	49	1	-
	As full of money as a toad is of feathers	10	39	1
	Kaltasy kalyn	15	34	1
	Eki koshkardyn basy bir kazanga syimay	28	20	2
	Tort tuligi tugel	1	48	1
	Ishken-zhegeni murnynan shykty	15	34	1
	Tort kubylasy ten	11	29	10
	Bes enesi besten	10	39	1
	Ne ishem, ne zheimin demeidi	4	43	3
	Ishkeni aldynda, ishpegeni artynda	10	39	1
	Urip iship, shaikap togip otyr	17	24	9
	Muyizi karagaiday	1	39	10

As it can be seen in table 1, students ranged phraseological units into two different functional styles as pedantic and colloquial. Most of them are defined as colloquial. If to be precise, from 18 asked phraseological units 27 surveyed student defined them as colloquial styled ones, whereas 13 students surveyed defined them as pedantic styled, and 10 students found them difficult to identify.

The respondents identified the areas of functioning of phraseological units as follows: 1) pedantic style - 18%; 2) colloquial style - 68%; 3) difficult to range - 14%. Most students unanimously replied that there are much more phraseological units with stylistically reduced characteristics (colloquial phraseological units).

The experiment shows that the presence of a lexical component with a predetermined functional-stylistic affiliation also determines the contextual conditions for the use of phraseological units, that is, its stylistic characteristics.

The study of stylistically labeled phraseological units from the point of view of their component composition showed that the presence of a stylistically labeled word component in the composition of the phraseological unit is essential and determining for the stylistic stratification of phraseological units. A stylistically labeled word - a component in some phraseological units is a kind of semantic center of phraseological units, it conveys its marking to the entire phraseological unit, thereby determining the sphere of use of the phraseological unit.

As a rule, if the phraseological unit includes a book word, archaism, historicism, this largely indicates the book-written character of phraseological unit. If the phraseological unit contains somatic, animals, phytonyms, widely used anthroponyms, toponyms, words denoting everyday concepts, then these phraseological units can with a rather high degree of probability be attributed to colloquial phraseology. For example, phraseological units with components - zoonyms: *eki koshkardyn basy bir kazanga siymay; koy ustinde boztorgay zhumyrtkalagan; kazgay kalkyp zhur; altyn zhumyrtka; a Ludgate bird*; *as poor as a crow*; *a lame duck*; *as poor as fowl*; *go to the dogs*; *as bare of money as an ape of a tale*; *as full of money as a toad is of feathers*.

The presence of a colloquial component in the structure of the phraseological unit determines the reduced character of the figurative expression, "transparently" hints at the scope of use of this unit.

These phraseological units are closely connected not only with the life of peoples, but also with folk traditions, customs, beliefs, holidays. Basically, as already mentioned, they relate to the conversational

style.

The same applies to phraseological units, which include somatism: in Kazakh language – *barmagyn zhalau; basyna bakyt kusy konu; ayagyn koterip zhatu, betin may basty; zhurisi ken; ayagyna nyk turu; alakany kyshyp;* In English - live close to open's belly; take the bread out of smb's mouth*; be out at (the) elbow(s); a hand-to-mouth existence; (have) never a face but one's own; have most fingers; not to have a leg to stand on*.

Nevertheless, the lexical criterion, as we indicated above, is not absolute. There are stylistically neutral phraseological units with book or colloquial words. Composition influences stylistic marking through expressiveness, imagery, and other elements of the connotation of phraseological units.

In languages with a developed functional-stylistic differentiation of lexical and phraseological tools, the same lexeme can be included as a component in phraseological units of various styles.

Analyzing the functional and stylistic features of the phraseological units of the studied phraseosemantic group, we found the following difference: if English phraseological units are mainly inter style (there are only a few phraseological units and phraseological variants of phraseological units that can be attributed to colloquial units, and several phraseological units related to jargonisms), then the Kazakh phraseological units are mainly represented by colloquial units: *altynmen ury (basu), aksha shashu, muntazday takyr, aýzynan aq maı aǵý; aýqatty turý* and inter-style units: *kara nanda otyru, kara su gana koru, kaltasynda bir yskyryk* and so on.

This confirms the statement of A. I. Molotkova that "in their existence phraseological units - are the phenomenon of colloquial speech. Therefore, they can be stylistically described as conversational" [Molotkov A. I., 1977, 281 p].

Conversational phraseological units are used mainly in everyday life and in fiction. A significant part of colloquial phraseological units is figurative in nature. From colloquial phraseological units more or less clearly should be distinguished phraseological units with an enhanced stylistic characteristic - known as book phraseological units (both by their origin and sphere of use) and phraseological units with a stylistically reduced characteristic, which include not only colloquial and roughly colloquial phraseological units but also jargon.

Conversational phraseological units in the overwhelming majority have tangible objectivity, which makes it possible to communicate evaluative information, in addition to subject-logical content.

Phrase-forming elements in pedantic style of phraseological units have mainly abstract semantics, therefore their imagery is somewhat vague.

The semantics of pedantic style of phraseological units correspond mainly to concepts that are not characteristic of everyday life and human life, while conversational phraseological units, on the contrary, are distinguished by anthropocentricity.

Pedantic style phraseology is one that has a high literary character and is peculiar mainly to written language. In the modern Kazakh language, the most common feature of pedantic style phraseological units is the presence of book words in their composition. They, as a rule, create the semantic center of phraseological units. There are a number of forms that signal the belonging of a particular phraseological unit to the pedantic style, this applies primarily to those phraseological units which components are attributive.

There are relatively few phraseological units with an enhanced stylistic characteristic (pedantic style phraseological units) of the field under study. These are, for the most part, phraseological units dating back to the Bible, for example: *as poor as Job*; *the fleshpots of Egypt*.

Stylistically reduced phraseology differs from the phraseology of other stylistic layers of the language primarily in its connotative features. The presence of a colloquial word in the phraseological unit is an important sign of its decline. Consider this as an example: the English phraseological unit - *to live close to one belly* - refers to the non-literary sphere of use, since it contains the roughly-colloquial component *belly*. The same can be said about other phraseological units with rude lexemes, for example: *not to have a penny to scratch one's backside* with, etc. There are a number of phraseological units that incorporate not rude, but *vernacular* words that are used in everyday speech and characterize not only the object of evaluation, but also the speaker.

Decrease in phraseology can develop in various ways, i. e. both at the level of the meaning of one or several components of phraseological units (explicitly), and at the level of phraseological meaning as a whole (implicitly).

Reduced phraseological units suggest such a designation method that very often carries in itself a semantics. It's due to the effect that is created from the cohesion of the semantics of the lexical components of the phraseological unit.

Phraseological units stylistically labeled as "colloquial" and "spoken" are the most expressive. This effect consists of various components, primarily, from the expressiveness and stylistic marking of the components that is a key in determining these characteristics of phraseological units.

As for phraseological units with a stylistically reduced characteristic (colloquial phraseological units), their number in both languages is very significant. Here are a few examples: *kaltasynda tiyn syldyrlar; be on one's bones*; *not (to have) a sixpence to scratch with*.

As a rule, colloquial phraseological units differ from conversational phraseological units in a more intense, emphasized emotionally expressive characteristic.

Roughly colloquial phraseological units, in turn, are endowed with even more expressiveness, since the further the phraseological units are farther from the neutral stylistic "mark", the more expressive they are characterized.

Among the English phraseological units, colloquial ones are especially distinguished, most of which are American borrowings: *in the barrel*; *take a bath*; *a rack of bones*; *a poor debtor*; *as rich as cream*; *the Almighty Dollar.*

Most of the phraseological units of the Kazakh language and many English phraseological units of the studied phraseosemantic field are characterized, as a rule, by the presence of an expressive semi, while it can be expressed directly ("very", "extremely"), and can be reflected in dictionary definitions using special words or phrases.

The degree of expressiveness of phraseology most often depends on a particular component, replacing this component with a certain option can lead to an increase or decrease in expression of turnover and, in turn, to its transition to another stylistic group.

In the formation of the stylistic marking of phraseological units, the origin of the linguistic unit plays a very important role. For example, when studying the etymological characteristics of pedantic style phraseological units, the study mainly examined the social aspect of etymology, that is, the sphere of human life and activity in which phraseological units appeared.

In the study of the etymological characteristics of colloquial phraseology, it was found that its most productive source is everyday life and human life.

It can be clearly seen the meaning richness is widely spread in Kazakh phraseology stylistics. For example: *Ak tuyenin karny zharyldy* - a phraseology that is often used in the vernacular, meaning richness. *Sol kunnen bastap Itbay auylynda ak tuyenin karny zharyldy* (S. Mukanov). In fact, this phraseology was originally born out of curiosity about the special joy in the lives of the richest people. Although the meaning of this phraseology in simple words is "abundance, food and satiety", its stylistic function, emotional-expressive function is very strong. I. Kenesbayev gave the meaning of this phraseology with its synonyms such as *"karyk bop kaldy", "it basyna irkit togildi"*. In fact, its stylistic color of *ak tuyenin karny zharyldy* is higher than the synonyms used above to describe the joy of a special occasion [Sairambaiev T., 1981, 361 p.].

In the Kazakh life, camels have always had a special dignity, the Kazakhs have never had any other animal bigger than a camel and more meat than a camel. That is why the word "tuye" in this phraseology and the word "ak tuye", not just a camel, add to its artistic color.

It is a phraseology about the fat people who dominate the country in the sense of *"dancing freely, doing as much as you want" (ayrandap aptap, kubidey kuptep (pisip). Zhanym-au, aurandap aptap, kubidey kuptep boldy goy. Zhuantayakty kudy. Anetten alatynyn aldy. Endi kim kaldy? - dedi Suyindik. (M. Auezov). Espembet, uay, Tobyktynyn balasy. . . ayranday aptap, kubidey pisip zhurgeninde ay der azha , koy der kozha bolgan zhok (M. Auezov).* This phraseology refers to parallel phraseologies in terms of composition. This is because there is *ayranday aptap, kubidey pisip* is used. At the same time, it is observed that this phraseology is formed by the combination of sounds. *Ayranday aptap* was created by alliteration, and *kubidey kuptep* by assonance.

The "Dictionary of the Kazakh literary language" shows two homonymous lexical meanings of the word *aptap*, which is attached to the well-known word *ayran* (*airandai*) in Kazakh language: a) *zhyltyratyp zhagu, zhalatu (altynmen aptau*); b)*treatment by burning, stroking*. And the word *kuptep* in the part *kubidey kuptep* means " to cover the outside of something with something" (meaning to cover a man with silver or copper). This meaning has little to do with the word kubi. Nevertheless, the idiosyncrasies of the phraseology ayranday aptap, kubidey kuptep are vivid.

Aydarınan (aydarımen) jel esti - is a strong phraseological expression with a strong stylistic and expressive meaning about the richest people, which means "lived in glory, lived without worries. " *Erligin bolsa maqtangan, Jauyn kuyp qashyrgan, Aydarımen jel esip, Alataudan asırgan (Jambıl). Jelpildep jel estirip aydarımnan, mine, men jettim, zaman aygagınday (S. Begalïn).* In the "Dictionary of the Kazakh literary language" the definition of the word "title" (*atak, dank, darezhe, abyroy*) in the phraseology seems to be closer to the word *"aidar"* in the phraseology. And the phrase *"zhel esu"* is used not in the literal sense, but in the metonymic sense of "freedom, achievement, fulfillment. "

Phraseologisms related to the concept of "wealth and richness" do not end with the above. But not all of them are related only to the concept of "wealth", they can be used in connection with richness and other things in life.

Also there are a large amount of phraseologies meaning the dominant representatives of the people in power abuse, in many ways defined the ways of violence.

For example: *azu tisin basty (batyrdy);*
eki ayagın bir etikke tıqtı;
jalgız tarının qauızına sıygızdı;
janın kozine korsetti;
jwandıq korsetti;
kewde korsetti;
kewdege saldı;
qara kushke saldı;
malına qurıq, basına sırıq oynattı;
tabanın tilip, tuz quydı;
tobesine angirtayaq oynattı, twlaqtay suyretti, ishkenin irin, jegenin jelim etti;

junin sırtına tuksitti and so on.

A number of phraseologisms clearly and figuratively express wealth and richness.

For example: *awzınan aq may aqtı,*
kekirik attı,
asıp togildi,
basınan qus ushpadı,
baq-dawleti shalqıdı;
demine nan pisti,
murtın balta shappadı;
tanawımen kok tiredi,
it basına irkit togilgen,
en baylıq, en dawlet,
ensesi biyik aq orda,
qaganagı qarq, saganagı sarq boldı,
ulde men buldege orındı,
shen alıp, shekpen kiydi and others.

Examples of clear expressive phrases related to the character and psychology of the rich people in Kazakh language: *kerden qaqtı, kozge ilmedi, kozinin eti osti, kokirek kerdi, qudayın umıttı, meymanası tasıdı, murnın kokke koterdi, basınan qus uşırmadı, astamşılıq jasadı, kokiregin kerdi, urtın koptirdi, xanga salem bermedi, shekesinen qaradı, kozine shel bitti, shayqap togip, urip ishti, basa koktedi, demine nan pisti, duniege kozi toymadı, dunieni shayqap otti, and so on.*

Phraseologisms about violent, domineering people: *awzı altı qarıs, qandı balaq, qızıl koz pale, qamshısınan qan sorgalagan, ıgay men sıgay, tukirigi jerge tuspegen, ton moyın, tort qubılası tugel, shash etekten malıngan, ishkeni aldında, ishpegeni artında, malga bokken, muyizi qaragayday, qandı balaq qaraqshı, kubidey isingen, jalgandı jalpagınan basqan, dunienin tutqasın ustagan, ayaqtıga jol, awızdıga soz bermegen, dawreni jurip turgan, baq qongan, el bastagan. Eskendirdin qos muyizi, jagası jaylaw, tosi oris, asıgı alshısınan tusken, juldızı jogarı, ırısı kere qarıs, tası orge domalagan* [Smagulova G. N., 1998, 284 p.].

But it should be noted that the origin of phraseological units influences its functional-stylistic affiliation indirectly, either through component words, or through the nature of the image that underlies phraseology.

It must be noted that the English dictionaries give slightly different stylistic labels than others. So, for example, in the English-Russian Phraseological Dictionary A. B. Kunin identifies evaluative litters (for example, *a bridled bear; coiny cove*, as well as functional stylistic litters that indicate belonging to one or another functional style of modern English (for example, pedantic style; colloquial/spoken).

So, in both analyzed languages, the most significant group is made up of commonly used phraseological units with quite clearly expressed imagery and expressiveness. In both Kazakh and English, there is a very small number of phraseological units with an increased stylistic characteristic (pedantic style phraseological units). There are much more phraseological units with stylistically reduced characteristics (colloquial phraseological units).

The stylistic classification of phraseological units is the least developed area of phraseology. This classification is based on the functional-stylistic affiliation of phraseological units, which is closely related to the emotional, evaluative and expressive characteristics of phraseological units. In both languages, the largest group is spoken phraseological units with quite pronounced imagery and expressiveness. Very few in both Kazakh and English languages phraseological units are with increased stylistic marking. The functional-stylistic meaning of phraseological units is created by: phraseological meaning; emotionality, expressiveness, imagery and appraisal of phraseological units; word-forming morphemes of components; morphological means (forms of components); phonetic features of the components; stylistically or thematically leading word; interaction of components of phraseological units; the scope of the functioning of the phraseological unit.

REFERENCES:

1. Kolesnikova E. V. Stilisticheski markirovannaya phraseologia i ee funkcionirovanie v tekste: Dissertation. - M.,1987. - 214 p.
2. Molotkov A. I. Osnovy fraseologii russkova yazyka. – L. : Nauka, 1977. – 281 p.
3. Sairambaiev T. Kazirgi Kazakh tilindegi kurdeli soz tirkester. – A.,1981. – 364 p.
4. Smagulova G. N. Magynalas fraziologizmderdin ulttyk-madeni aspektileri. – A., 1998. – 284 p.

ӘОЖ 81-112. 2

Есбосынов Ергали Зияханович
аға ғылыми қызметкері, ф. ғ. к., доцент
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы, Қазақстан

Ешметова Балжан Батырхановна
ғылыми қызметкері, PhD докторант
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы, Қазақстан

ОРТА ҒАСЫР ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕР («КИТАБ ӘЛ-ИДРАК» ЕСКЕРТКІШІ НЕГІЗІНДЕ)

Түйін. Араб тілінде түсіндіріліп жазылған қыпшақ тілі туралы жазба ескерткіштер аз емес. Солардың арасында көлемді және лексикалық қоры бай жазба ескерткіштер қатарынан көрінетіндігі Абу Хайианның Китаб әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак атты туындысы. Мақаламызда осы ескерткіш төңірегіндегі зерттеулерді қарастырып, әзірше таныла қоймаған кейбір тұстарына шолу жасадық.

Түйінді сөздер: Абу Хаийан, мәмлүк-қыпшақ, араб графикалы жазба ескерткіштер, А. Жафероғлы.

Резюме. В статье рассматривается некоторые вопросы исследования арабографических кипчакских письменных памятников, написанных на арабском языке. К числу таких ценных источников является Китаб аль-Идрак ли-Лисан аль-Атрак Абу Хаийана. Представлено краткое содержание и перевод пока еще не опубликованные на казахский язык раздела словаря этого же письменного памятника.

Ключевые слова: Абу Хаийан, Мемлюкско-кипчакский язык, арабографические письменные памятник, А. Джафероглу.

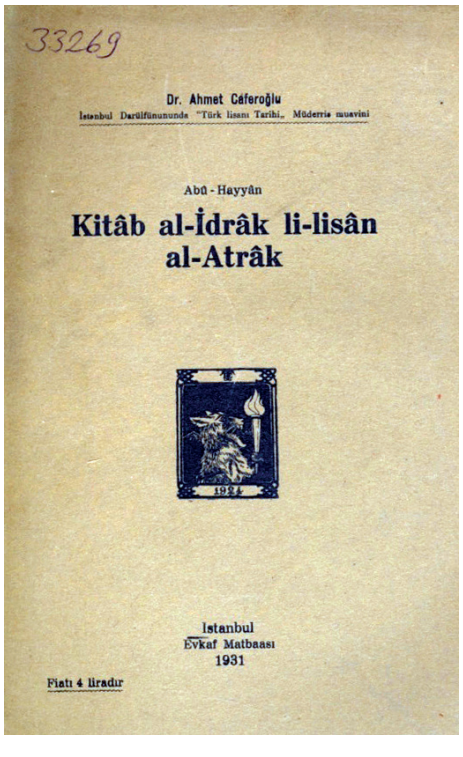
Summary. The article discusses some issues of the study of Arabic Kipchak written monuments written in Arabic. Among such valuable sources is Kitab al-Idraq li-Lisan al-Atrak Abu Khayyana. A summary and translation of a section of the dictionary of the same written monument that has not yet been published in Kazakh language is presented.

Keywords: Abu Khayyan, Memluk-Kipchak language, arabographic written monument, A. Jaferoglu.

КІРІСПЕ

Қазіргі қазақ тілінің қалыптасу тарихын зерттеу ісі – қоғамымыздың күнделікті алға қойып отырған, келешекте де кешенді талаптар тұрғысынан қаралып отыратын іс-шаралар қатарына жатады. Қазіргі уақытта қазақ тілінің тарихын көне түркі, орта ғасыр жазба ескерткіштері материалдары негізінде зерттеу үрдісі қалыптасты. Мұның басты себебі тарихи дәстүр жалғастығында жатыр. Қазақ халқы, оның тілі көршілес, туыстас өзге түркі халықтары мен этностары тарихы сияқты көне түркі, орта түркі дәуірлерінен, солардың тілдері мен дәстүрлерінен бастау алады, өзінің тарихи жалғастығын солардан табады. Сондықтан болар, қазақ тіл білімінің алғашқы қалыптасу жылдарынан бастап-ақ, бұл мәселе назардан тыс қалмай, үнемі жаңарып, жаңғырып келеді.

Дегенмен, қазақ тіл білімінің қол жеткізген қомақты табыстарына қосылатын жаңа үлестер әлі де баршылық екені, көп екені рас. Солардың қатарына жатар істің бірі – XIV ғасырда мәмлүк қыпшақтары тілі туралы жазылған жазба ескерткіштер. Мұндай тарихи жәдігерлердің арасында қазіргі Египет пен Сирия аумақтарын қамтитын «Китаб әл-Идрак ли-Лисан әл-Атрак» (келесіде: «Әл-Идрак. . .) жазба ескерткіші екені анық. Бұл ескерткіштің линотиптік басылымы 1931 ж. Ахмет Жафероғлы тарапынан Стамбұлда жарияланған [Caferoğlu A., 1931].

Китаб әл-Идрактың 1931 ж, Стамбұл басылымының мұқабасы.

Осы алғашқы басылымын интернет желісі арқылы да көріп-біле аламыз [https://www.nadirkitap. com/kitap14610042. html]. Мұны кезінде кеңестік шығыстанушы ғалымдар да атап өтіп «аса құнды» деп бағалаған болатын [Чайковская А. И., 1981, с. 81].

Қазақ тіл білімі ғылымында «*Түркілер тілінің інжу-маржандары*» *кітабы* деген атпен де танымал шығарма интернет желісінде *Түркі тілі туралы жазылған түсіндірме кітап* деген атаумен де белгілі [Есбосынов Е. З., 2006, б. 5]. Қазақ тілінің қалыптасу тарихын зерттеу ісінде берері мол мұндай жазба ескерткіштер туралы мәліметкеңестік дәуір кезінде ЖОО арналған оқулықтарда орын алған [Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М., 1971, 268-271 б.]. Бұл жазба ескерткіш түркі халықтарының ортағасырлық құнды мұрасы ретінде үнемі назарда тұтылып келеді. Соған орай, жазба ескерткіш тілі материалдарын А. Жаферoғлы, Ә. Құрышжанұлы, З. Б. Мухамедова, А. И. Чайковская, С. Р. Боранбаев, Б. М. Сүйеркұл және т. б. зерттеушілер ғылыми айналымға тартты, осы жазба ескерткіштің түрлі тілдік ерекшеліктері туралы әртүрлі тақырыптармен байланысты мақалалар жариялады. Сонымен қатар, Қазақстанда 1969 жылы М. А. Маженова "Абу-Хайиан – исследователь кипчакского языка", Өзбекстанда 1969 жылы Н. А. Расулова "Исследования языка "Китаб аль-идрак лилисан аль-атрак" деген тақырыптарда кандидаттық, ал Түркияда 2001 жылы А. Мелек Өзиетгин *Ebû Hayyân-Kitâbu'l-İdrâk li Lisâ-ni'l-Etrâk – Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Cramer ve Sözlük Denemesi* тақырыбында докторлық диссертацияларын қорғады. Осы соңғы зерттеушінің хабарламаларына қарағанда Египеттің Каир қаласындағы Бас кітапханасында (Дару-л-фу-нунда) «Әл-Идрак. . . »-тың III қолжазба нұсқасы табылған көрінеді [Özyetgin, A. Melek, 2001].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Китаб әл-Идрактың 2001 ж, Анкарада басылып шыққан нұсқасы, осы ескерткіштің ең ауқымдысы болып, жекелеген тілдік эпизодтарды қазақ, өзбек, құмық, қарақалпақ, башқұрт, татар, якут, гагауз, қырғыз, хакас сияқты қазіргі түркі тілдері бойынша лексика - грамматикалық талдауын жасап, осы тілдердегі аудармасын да беріп отырған. 250-ден астам дереккөз қолданған ауқымды жарияланымның көлемі 798 бет. Бір айта кететін жайт осы еңбек тек қана грамматикалық трактатын зерттеп, мақаламызда қарастырып отырған «Сөздік бөлігін» қамтымаған. Мұның себебі 1931 ж. алғашқы басылымының өзінде қазіргі түрік тіліне аударылғандығынан болса керек.

Ескерткіш мәтінінде орын алған және А. Жаферoғлының 1931 ж. линотиптік басылымында грамматикалық трактаттан кейін жеке кітапша-графа ретінде көрініс тапқан «Сөздік бөлігінің» **A** дыбысымен басталатын сөздер тізбесінің қазақша аудармасын ұсынуды жөн көрдік:

Aba - D нұсқасында äbä, шеше, әжеге ілтипат білдіру үшін айтылатын сөз, апай, әпке; **abraq –** мата; **acı**- ащы; **aç** - 1) ашыққан адам, 2) ашу етістігі бұйрық рай; **açdı –** ашықты; **açıqdur** – ашық; **açıldı**– ашылды; **açtur** - аш, ашыққан адам; **açuq** - ашық; ad - ат, есім; **ada** – арал; **adandı** - аталды, ат қойылды, осы атауға ие болды; **adaq** – аяқ; **ağ** - 1) жоғары шық; ағу етістігі бұйрық рай, 2) балық аулайтын құрал, ау, 3) шалбар ауы, шалбар балақтарының қиысқан жері; **ağaç** - таяқ, тірек (сыңар балдақ); **ağardı** - 1) қартайды, (түсі) ағарды; **ağdı** - жоғары шықты; **ağı** - 1) жібектің бір түрі, 2) жомарт, кеңқолтық; **ağıl** - шарбақ қорған, төбесі ашық қой қора; **ağın** - жоғары шық (аунау етістігі бұйрық рай); **ağındı** - жоғары шықты; **ağınğaç** - D нұсқасында *ağınqaç* саты, баспалдақ; **ağır** - 1) ауыр, 2) толық, семіз; **ağırdı** - ақырды (есек ақырды); **ağırladı** - сый-сияпат көрсетті, құрмет көрсетті; **ağız** - ауыз; **ağladı** = ığladı - жылады; **ağlaq** = oğlaq - қозы; **ağna** - ауна, жат; аунау етістігі бұйрық рай; **ağnadı** - жерде аунады, аунады; **ağrıdı** - ауырды; **ağrıttı** - ауыртты; **ağrıtturdı** – ауырттырды; **ağruq** - Стамбұл говорында *ağruq,* жол керек-жарағы; **ağu** = ağıdı; **ağurçuq** - D нұсқасында *Uğurçuq;* шахмат және нарды ойыны; **ağurşaq** - ұршық; **ağuz** - уыз, Стамбұл говорында **ağız**; aız = ağız; **al** - 1) алдау, әжуә ету, 2) торы ат; **ala** - ала түсті жылқы; **alaca** = ala; **alaq** - пікір-ойдың өзара сәйкес келмеуі; **alaqdılar** - ой-пікірлері алшақ болды, түсінісе алмады; **aldadı** – алдатты; **aldandı** – алданды; **aldı** - алу етістігі өткен шақ; **alçu** түрік елдерінің бірінде өсіп-жетілетін ағаш түрінің жемісі; **alın** - алды жақ, маңдай; **alındı** - алу етістігі өткен шақ; **alınçı** - елгезек, күйгелек адам, *alınmaq*. **Alma** - алма (жеміс); **Alnaq** - жалқы есім; **alp** - қаһарман, батыл, жігіт; **alqış** - мақтау, алғыс білдіру; **alqış qıldı** - қол соқты, қошеметтеді; **altağu** - алтының бір

жерде болуы, алты заттың бір жерде жиналуы; altağu alaqsa altındaqın altuzur , dördewü düzälsä depedekin indürür; алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді; **altı –** алты; **altuzur** - қолдан сытылып кету, жіберіп алу, абайсызда ие бола алмау, қараңыз: altağu; **alu** -қарызын өтей алмау, Bu bundan aludur – бұл мына кісіге қарыздар; **aluraqdur** – жағдайы бұдан да төмен; **aluq**-мал терісінен жасалған жабу, ер тоқымның бір түрі;**aluqla** - ерді түзет, ерді дайында; **a***– анайы сөз; **amaç** - қарауыл, мишень; **ana** - ана, шеше; **ancaq** - тек қана, осы ғана, Son budur ancaq - соңы (нәтижесі) осы ғана болды; **anda -** анда; о жақта, сол жақта; **andan**- 1) соңынан, 2) содан; **andawuq** - сол сияқты, сондай;**anır**- сәт, уақыт; **anlar** – солар; **ansız**- аяқ астынан, лезде, байқамай; **ant** - ант, ант-су ішу; **antattı** - ұнату, жақтыру; **antişti** - ант ішті, ант берді; **anuq** - дайын; **anuqlağıl** - дайында; **anuqtur** - дайын бол; **aŋ** - кедергі, бөгет, **Bunun aŋ yoqtur** – бұл үшін кедергі жоқ; **aŋdı** - сөйледі, білдірді; **aŋıt** - қызыл түсті құстың бір түрі; **aŋladı** - түсінді, ұқты; **aŋlu** - түсінуге қабылетті (өзара түсіністікте өткен диалог); **appaq** – аппақ; **aq** - ақ (түс); **aqardı** = ağardı; **aq ayğır** - Иемен жақтан көрінетін “Шира” жұлдызы (астр. Sirius., lat. Alpha Canis Majoris; Prosion, lat. alpha Canis Minoris); **aq az** - сирақтарында ақ дақтары бар сары ат [at жылқы]; **aqbars** - ақ барыс; **aqdı** - ағу етістігі өткен шақ; **aqdılar** - жорыққа шықты, **aqduq** - жаулап алу үшін жорыққа шықтық; **aqça** - ақ (түс), көбінесе ақша, пұл мағынасында қолданылады; **aqın -** жорық; **aqın qılduq** - жорыққа шықтық; **aqışdı** - бір жаққа қарай бірнеше кісінің жүгіруі; көпше түрі: aqışdılar; **aqruq** - құрық, қашқан айғырды ұстау үшін пайдаланатын арқан жіп; **aqsadı** - ақсады; **aqsaq** - ақсақ; **aqsurdu** - түшкірді; **aqtardı** - басын төмен иді; **ar** - шаршау етістігі бұйрық рай; **ara** - ара (қашықтық); **araba** - араб. :ﻉﺮﺑﺔ – арба (адам немесе жүк таситын көлік түрі); **ard** - қандай да бір заттың теріс, сырт жағы; **arı** - таза, пәк; **arındı** - тазаланды; **arıq** - құс нәжісі; **arıttı** - тазалады; **armağan** - сыйлық, сарқыт; **armaq** - шаршау, қажу; **arpa** - арпа; **arq** - арық, өзен; **arqa** - теріс жақ, сырт жақ; **arqataq** - ?; **arqun -** ақырын, баяу, *arqun arqun gälür* ақырын баяулап келеді; **arslan** - арыстан; **art** - арту етістігі бұйрық рай, art = ard; **artmaq** - қоржын; **arttı** - арту етістігі өткен шақ; **artuq-** артық, бір затты екінші затпен салыстырғанда көп болуы; **arturdı** - арттырды, көбейтті; **aru** – бал арасы мен жай араның ортақ атауы, бал арасын атап көрсету үшін “бал арасы” дейді; **aruq** - арық, шаршап-шалдыққан, Abulgazi ﻉﺮﻭﻕ; **aruqladı** – арықтады; **As** – араб тысы халықтардың бірі, –қыз бала есімі, - **Alan** тайпасы туралы айтылған сөз; **as** - асу етістігі бұйрық рай; **asdı** - басын төмен түсірді, басын иді; **asığ** - пайда; **asıldı** – асылды; **asnu** - назды; **asnulandı** - назданды, бұлданды; **aş** - ас, тағам; **aş -** ашу етістігі бұйрық рай; **aşaga** - төмен; **aşaq** - сылбыр, момын, жайлы; **aşınğıyıl** - өткен жылдан бұрынғы жыл, былтыр; **aşla** - аşlamaq етістігі бұйрық райы, жебе сынғанда “басқа (келесі) жебе тақ” мағынасында қолданылады; **aşlıq** - бидай; **aşnu** - ескі, көне заман; **Aşnuğıyıl** = Aşınğıyıl, осы сөздің орнына käşkänyıl сөзінің қолданғаны да тіркелген; **aşqaq** - аяқ, балтыр; **aşuq** - асық (асық жілік); **at** - лақтыру етістігі бұйрық рай; **at** - айғыр; **ata**- ата; **atın** - пішілген түйе; **atlandı** - атқа мінді; **atlu -** атүсті, атты адам; **atsız barmaq** - төртінші бармақ (шылдыр шүмек); **aut** - уға (улануға) қарсы қолданылатын дәрі; **av** - аулады; **avlu** - аулау (аңшылық) жері; **avut** - уату етістігі бұйрық рай; **avundu** - уанды, қандай да бір нәрсеге алдану; бала жылауын тоқтатты; **avra** - пысқан ас, тамақ; **avrat** - қатын, әйел; arab. :ﻉﺮﻭﺲ; **ay**- 1) ай (астр.), 2) ай (мерзім); **ay agıllandı** - ай туды, ай ағарды; айдың айналасында көрінетін жіңішке шеңбер, айдың шеңберленуі; **aya -** алақан; **aya urdu** - қолын шапалақтады, сытырлатты; **ayanu** - тентек, пысықай; **ayanu bislänmiş** - тентек өскен (бала); **ayaq** - аяқ; **aydın** - сәуле, нұр; **aydınladı** - сәулеленді, сәуле шашты; **ayğır** - айғыр; ayıldı - айылу етістігі өткен шақ; **ayırdı** - айырды, бөлді, алшақтатты; **ayırladı** - айрылды, бөлінді; **ayıttı** - айтты, сөйледі, сұрады; **aylaq** - тегін жасалған іс, бос жүрген адам; **ayman** - 1) жаңғақ 2) бадырақ көз; **ayna** - жұма күні; **Ayna xatun** - жалқы есім; **ayran** - 1) бөлшектенген, бөлінген айырған, иогурттан жасалған сусын; **ayraq**- бөлшектенген , айырған; **ayrı** - 1) соқпақ, тар жол, төбе; **ayrış**- екі басты жебе, екіге айрылған жол, тақта және т. б. ; **ayruq**- басқа, бөтен; **ayruqladı** - бөтен қылды, жат қылды; **aysalı** - 1) ай сәулесінің түскен жері, 2) әйел есімі; **ayu** - аю; **ayuq -** ақыл-есі дұрыс, мас емес; **ayva** - айва; **az** - 1) сары түсті ат, жылқы; 2) аз; **az boldu** - азайды; **azdı** - жолдан шықты, сасып қалды; **azıq -** азық, дәм-тұз, ырызық; **azladı** - азайды; **azman -** кәрі жаста пішілген айғыр; **azu** - азық, ас.

ҚОРЫТЫНДЫ

Китаб әл-Идрактың «Сөздік бөлігі» негізгі грамматикалық трактаттың жалғасы болып, мың жарымнан аса сөзді қамтыған аса бай лексикографиялық еңбек ретінде танылады. Ал қазақ тілінің тарихы мен тарихи грамматикасын зерттеп саралауда осындай құнды жәдігерлердің орны ерекше, маңызы зор. Көрнекті қазақ түркітанушысы Ә. Құрышжанұлы атап өткендей «. . . қыпшақтар үлкен бір іргелі ел есебінде орта ғасырдағы түркі халықтары мен басқа жұртшылықтың арасында көзге түсіп, көрнекті рөл атқарған. Жалпы шығыстану ғылымында (ориенталистика) қыпшақтар (олардың тарихы мен тарихи ескерткіштері, этнографиясы мен генезисі, қоғамдық-әлеуметтік өмірі мен халықаралық қатынасы, тіл мен әдебиеті, рухани тіршілігі мен діні т. б.) туралы мәселелер әр жерде (әр тілде, әр елде) көптен бері сөз болып келеді. Мысалы, дүние

жүзі тюркологиясының көрнекті өкілдері қосылып жазған «Түркі филологиясының негіздері» деген екі томдық кітапта (Виесбаден, I-т. 1958; 2-т., 1964, неміс тілінде) немістің көрнекті түркітанушысы А. М. фон Габен «Кодекс Куманикус» тіліндегі жұмбақтар мен дінии текстерді «Коман әдебиеті» деп зерттесе (243-250 б.), енді бір түркітанушы «Қыпшақ әдебиеті» деп басқа түрлі ескерткіштерді сөз етеді (275-303 б.). Ол «Қыпшақ әдебетін» екі топқа бөліп қарайды: а) Хорезм және Алтын Орда әдебиеті; ә) мәмлүк-қыпшақ әдебиеті [Халықаралық Түркістан Энциклопедиясы, 2000, б. 448].

Біз бұл зерттеуімізде «Китаб әл-Идрак» атты мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткішінің әзірше қазақ тілінде жарық көре қоймаған сөздік бөлігінің А әрпімен басталатын сөздер тізбесін аударып, оқырман қауымның назарына ұсынғанды жөн көрдік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Caferoğlu A. Kitab-al-idrak-li-lisan-al-atrak. İstanbul, 1931.

2. https://www. nadirkitap. com/kitab-al-idrak-li-lisan-al-atrak-ciltli-kit-bu-l-idrak-li-lisani-l-etr-k-abu-hayyan-esiruddin-ebu-hayyan-kitap14610042. html.

3. Чайковская А. И. . Тюркская грамматика в арабоязычных филологических трактатах XII-XIVвв. (глагол). Ташкент, 1981.

4. Есбосынов Е. . З. Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикаық ерекшеліктері (Абу Хаийан еңбегі бойынша, XIV ғ.). Астана, 2006.

5. https://kk. wikipedia. org/wiki/Китаб әл-Идрак ли-Лисанәл-Атрак.

6. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы, 1971 ж.

7. Özyetgin, A. Melek, Ebû Hayyân. Kitâbu'l-İdrâk li Lisâ-ni'l-Etrâk -Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi. Ankara, 2001 y.

8. Халықаралық Түркістан Энциклопедиясы. Қазақ Энциклопедиясы. Алматы, 2000.

UDK 811. 512. 122

Zhanasylova Razikhan Bayadilqyzy
Teacher of the Department of Linguistics
Ili University of Education
China

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МЕЗГІЛ ҮСТЕУЛЕР ЖӨНІНДЕ

Жанасылова Р. Б.
热阿孜依汗 女，新疆伊宁市人，伊犁师范大学中国语言文学学院教师，主要研究方向为现代哈萨克语语法。

мақаланың тақырыбы: 浅谈现代哈萨克语时间副词

Түйін. Мақалада сөздіктен терілген 187 мезгіл мәнді үстеулердің сөйлемдегі жұмсалу ерекшелігіне қарай отырып, мезгіл мәнді үстеулер мен жиілік мәнді білдіретін үстеулердің ара қатынысын ашып көрсетілді. Олардың әр екуі де белгілі мезгіл, уақытқа байланысты болады. Осы ерекшелігіне орай жиілік мәнді білдіретін үстеулерді мезгіл үстеулердің құрамында қарастырылады, нәтижесінде мезгіл үстеулерді: уақыт-мезгіл мағыналы үстеулер және жиілік мәнді мезгіл үстеулер сынды екі топқа жіктеу қарастырылды.

Түйінді сөздер: қазақ тілі, үстеу, мезгіл үстеу, жиілік мәнді мезгіл үстеу.

Резюме. Согласно статистике 187 наречий времени на казахском языке, наречия частотности делятся на наречия времени (наречия частотности и времени). Наречия времени делятся на 15 подкатегорий. По значению наречия времени определяются семантикой и временем. Семантическая классификация временных наречий осуществляется в соответствии с двумя стандартами: значения и формы. Наречия времени казахского языка делятся на четыре уровня: наречия низкого, среднего, высокого и очень высокого механизма частотности.

Ключевые слова: казахский язык; наречия; наречия времени.

Summary. According to the statistics of 187 adverbs of time in Kazakh language, the adverbs of frequency are classified into adverbs of time(adverbs of frequency and time). The time adverbs with the meaning of time are divided into 15 subcategories. According to the frequency value indicated by the semantics of frequency and time adverbs. The semantic classification of frequency and time adverbs is carried out according to the two standards : meaning and form. The frequency adverbs of Kazakh language are divided into four levels: adverbs of low , medium, high and the highest mechanism of frequency.

Keywords: Kazakh language; adverbs; adverbs of time; adverbs of frequency.

(Түйін) 摘要：本文统计187个哈萨克语时间副词，根据时间副词和表频率意义的副词均有时间性特点，把频率副词归入时间副词（频率时间副词），把时间副词分为两大类：表时间意义的时间副词和具有频率意义的频率时间副词；把纯表时间意义的时间副词分为15个次类；根据频率时间副词语义所表明频率值的大小，结合意义和形式两个标准，对频率时间副词进行语义层级分类。把哈萨克语的频率副词分为四个层级，即较低值频率时间副词、中度值频率时间副词、较高值频率时间副词和高机制频率时间副词。将分别给每个层级的频率副词的各种用法进行充分描写，分析比较同一个层级内部每个频率副词的各方面用法的异同。

(Түйінді сөздер) 关键词：哈萨克语；副词；时间副词；频率时间副词

引言:时间副词是现代哈萨克语副词中数量较多的一个次类。我们根据（《哈汉词典》，民族出版社，2005）确认了187个时间副词，占整个副词的相当一部分，作为副词中一个大的次类，时间副词在以往的语法著作里还是比较受重视的。但是从目前的研究成果来看对其成员进行进一步的内部细化、再分类以及说明其语义特征的描写几乎没有。本文拟从其语义特征对时间副词作一个较为全面的分类描写分析。

1. 哈萨克语副词的类别与时间副词

吕叔湘（1979）曾经指出："副词的内部需要分类，可是不容易分得干净利索，因为副词本身就是个大杂烩。"这里，一是强调划分次类是必要的，二是说给副词划分次类又十分困难。频率副词作为副词的一个次类，有其特殊性，很有必要对其进行再分类，以便更好地认识和使用[Го Шияу На, 2010, б. 61-62] 。

副词是表示动作行为和性质状态特征的一类词。哈萨克语副词的意义类别学界有不同的分类，各家分类大同小异。比较有代表性的观点有以下几种： 1）哈萨克斯坦科学院《哈萨克语语法》中把哈萨克语的副词分为时间副词、方位副词、程度副词、方式副词、加强（程度）副词、目的副词、原因副词、集合副词等八种，这里需要我们特别指出的是加强副词和程

度副词的成员问题，把“eŋ、asa、tïm”称作加强副词（küšeytiwüstew），而由-ša/-šama/-šalïq形式构成的副词称作程度副词（mölšerüstew）[Қазіргі қазақ тілі，1967，б. 213-218]；之后的诸多哈萨克语语法著作里的做法大致相同 [Ысқақов А.，1991，б. 341-342]；[Исаев С. М.，2007，б. 318-320]；[Оралбаева Н.，2007，б. 324-330]等都与上述分类几乎没有区别；张定京把哈萨克语的副词分为：时间副词、频率副词、方位副词、范围副词、程度副词和方式副词六类 [Джаң Діңжің，2018，б. 299]。

副词是表示动作行为和性质状态特征的一类词。哈萨克语副词的意义类别学界有不同的分类，各家分类大同小异。梳理以往研究，有关副词的意义类型问题上分别有两种不同的做法：（1）频率时间副词一体说，把所有表时间意义和频率意义的副词归入时间副词中；（2）频率副词分立说，把频率副词单独作为一种意义类型，它是和时间副词、方式副词、方位副词、程度副词等是并列的。这种分类现状有以下几方面的问题：

一、时间副词和频率副词的关系问题

1）频率时间副词一体说，根据它们具有时间性特点，这些词均视为时间副词。但这种不加甄别地分类容易产生分类杂乱、模糊不清的现象。虽然二者都和时间挂钩，但时间副词单纯表时间意义，而频率时间副词表时间意义，同时有动作发生的次数意义，如：

(1) Men burïnbarğanmïn. “我以前去过。”

(2) Men anda-sandabaraïn. “我偶尔去。”

但我们再仔细分析，不难看出这些词在用法和表义上还是存在较大的区别，例（1）中的burïn“以前”只表示动作行为在说话前的某一个时间内或单位时间之前已发生过，单纯的时间意义；而例（2）中的anda-sanda“偶尔”则表达的是动作行为在单位时间内发生，同时发生的次数或频率低，它既有时间意义又有频率意义。

2）时间副词和频率副词分立说，根据频率副词和时间副词在表义上的特点，把它们分为两种不同的意义类型（时间副词和频率副词），实际上这种做法比前一种分类要精确，但也有其不足之处，如：

(1) Ol keyed keledi, keyedkelmeydi. “他有时来有时不来。”

(2) Olïlğïykešigedi. “他总是迟到。”

例（1）和（2）中的keyde“有时”、ïlğïy“经常”不仅具有动作行为发生的频率意义，同时它还具有时间意义，即动作行为在单位时间内发生的次数意义，keyde“有时”表达动作行为在单位时间内发生的次数不多或者频率不高，而ïlğïy“总是”则表动作行为在单位时间内发生的次数多或频率较高。所以这些词既有时间性也有频率性，而不是纯粹的频率意义或纯粹的时间意义，因此很难把时间副词和频率副词截然分开，一刀切把它们分立，二者应是包含和被包含关系。

二、时间副词下位再分类问题

1）以往研究中对时间副词的内部成员进行过细致的分类描写，由于时间副词所表达的意义复杂，其内部成员的甄别以及做下位再分类是非常有必要的。比如时间副词中具有表“持续”、“延续”和“重复”意义等一系列副词的归属问题以及各类之间的划界问题，需要进一步归类。如：

(1) Olälikelmedi. “他还没来。”

(2) Estimedim, qaytaaytïŋïz. “没听见，请重新讲。”

(3) Künineekitaldanbirwaqjeysiz. “每天吃一次，一次吃两片。”

以往研究把上述例句中的词语简单归为时间副词或者频率副词，实际上虽然它们都有时间意义，但在表义上有较大的区别，如：例（1）中的äli“还”具有延续性；例（2）中的qayta“重新”具有重复性；例（3）中的künine“每天”表示循环进行。

2）如果我们要沿用“频率时间副词”这一术语，那么我们可以根据每个词所表达的频率值的大小不同，可以而且也有必要对其内部进行划分。如：

(1)Bizanda-mïndakelemiz. “我们偶尔会来。”

(2)Bizkeydekelemiz. “我们有时候会来。”

上述例句中所出现的时间频率副词所表达的频率值是不同的，频率值是由低到大变化的过程，例（1）中的anda-mïnda“偶尔”表示低频，即动作行为发生的次数少，频率低；例（2）中的keyde“有时”表示动作行为发生的次数不多。

2. 时间副词的内部分类

哈萨克语中副词是一个很复杂的概念，一般和形容词、时间名词、代词、和一些虚词混为一体，容易混淆。而时间副词的划界主要是指它的内部成员的分类问题。作为副词中的一大类时间副词内部成员的意义类型很复杂，我们根据时间副词所表达的语义特点把时间副词分为：单纯表示时间意义的时间副词和频率时间副词两类，再对所有成员进行二次分类。

2. 1单纯表达时间意义的时间副词

时间副词，顾名思义表示时间意义的一类词。相对于频率时间副词，这类词一般单纯的和时间意义挂钩，即表达动作行为在单位时间内，现在、过去或将来时间等或各时间段、时间点上发生。

1) 表起初：动作行为在单位时间的最初进行。如：Bastanjaqsïüyreniwkerek. “从一开始就应该好好学习。”。

2)表初始：动作行为或事物的发展变化说话之前不久发生或刚刚开始或进行。

如：Qazaqtilinjäŋa-jäŋaüyrenipjürmin. “我刚刚才开始学哈萨克语。”

3)表短时近期：动作行为或情况在很短的时间内或近期发生或出现，强调相隔时间较短。如：men de ile-šalakeldim. “我也是随后很快到的。”

4)表过去：动作行为或情况在说话之前或在某一个特定时间之前已经发生、存在或完成。如：Men burïnnanbilemin. “我以前就知道。”

5) 表后来：动作行为或情况在在单位时间中的某一个时点之后发生。如：Artïnanxabarlastï. “后面联系了。”

6)表最终：表示所预料、期望或肯定要发生的动作行为，在经历一个过程以后，在单位时间的最后发生了。如：Aqïrïkelmedi. “最终还是没来。”

7)表将来：动作行为或情况以说话时间为界限，将要进行或出现，其后动词以将来时形式出现。如：Budanbïlayjaqsïüyrenemin. “今后我会好好学习。”

8) 表示不定时：动作行为发生的时间有不确定性，或者每时每刻会发生。如：Bizqašandadayïnbiz. . “我们时刻准备着。”。这类时间词应与较高值频率时间副词区分，如：Erteli-kešökinetinbolasïŋ. “你迟早会后悔的。”

9) 表合适的时点：动作行为在单位时间内某一个合适的时间点上进行。如：Erteŋkešikpeywağïndakeliŋder. “明天别迟到要按时来。”

10)表暂且：动作行为或状况在一个短时间内进行或存在着。如：Äziršeüygeqaytpaymïn. “暂时不回去。”

11) 表间隙时间：动作行为时断时续地发生。如：Qïzïmettiŋara-arasïndasawdaisteymin. “工作之外偶尔还做些小生意。”

12) 表延续：表示动作行为在一定时间内的延续，强调现在发生的动作行为是过去的延续，单纯表示动作行为的延续。如：Olsabaqqaälibarïpjür. “他还在去上课。”

13) 表持续：表示动作行为持续或长时间内一直进行，某种情况持续存在。如：Olarküni-tünitoqtamayistedi. “他们日夜不停地工作。”

14) 表重复：表动作行为重复进行，一般表重复的副词和频率时间副词有着密切的关系，频率必定是蕴含重复，不过频率重在单位时间内发生的次数。因此，动作行为的重复未必形成频率。如：qaytasekir. “重新跳。”和qayta-qaytasekir. “反复跳。”前一句中的qayta表示一种单纯的重复，不表示频率；后一句中的qayta-qayta表示频率的重复。

15) 表周期：某动作行为在单位时间内循环进行。如：Jïlïnaekiretkeledi. “每年来两次。”

3. 哈萨克语频率时间副词

根据时间副词和表频率意义的副词均有时间性的特点，把表频率意义的副词视为时间副词的次类，二者既有共同之处又有不同之处，都和时间挂钩。表频率的时间副词既有时间性，也具有时间的数量性。

3. 1频率时间副词的再分类

史金生（2002）根据频度量的大小，把频率副词分为高频、中频和低频，并且他认为，高频、中频、低频并不是离散的、界限截然分明的，它们构成了一个频度等级：

偶尔 有时 常常 通常 总是

0 0. 5 1

【弱项】 【中项】 【强项】

有人认为，单纯依靠语义给词分类最大的弊端就是太具有主观性，沈家煊（1999）认为判断词义在语义强度上并不是分布在弱、中、强三个离散的位置上，而是弱到强的连续变化。这在数量和频率等级上比较明显。

概率论与数理统计学上，频率是对随机事件的统计。一般采用五级频率划分法，即按照单位时间内动作行为发生的次数多少，分为极频、高频、中频、低频和罕频。统计学实践证明，五级频率划分法更科学。

我们严格区分频率时间副词与表“重复”、“延续”、“长时”等时间副词之间的关系，最终确定哈萨克语频率时间副词成员，按照频率值的高低分为四个层级。

3. 1. 1 较低值频率时间副词

意义：表某个动作行为发生的次数稀少，或是某种情况的存在少见。

成员：anda-sanda“偶尔”、anda-mïnda“偶尔”、oqta-tekte“偶尔”

例句：Olbuljergeanda-sandakeledi. “他偶尔到这里来。”

3. 1. 2 中度值频率时间副词

意义：表某个动作行为发生的次数不多。

成员：keyde“有时、时而”、key-keyde“时而”、keyde-keyde“有时、时而”、keykezderi“有时”、oqtïn-oqtïn“一阵一阵”

例句：(1) Ol keyed sabaqqakelmeydi. “他有时不来上课。”

3. 1. 3 较高值频率时间副词

意义：表某个动作行为发生的频率较高，或是某种情况经常存在和出现。

成员：däyim “常常”、ünemi“经常”、udayï“经常”、ïlğïy/ïlğïyda“总是、老是”等。

例句：(1) Oldäyimkel-ipturadï. “他经常来。”

3. 1. 4 极高值频率时间副词

意义：表动作行为或状态持续不变，或频率无限大。

成员：ömiri“永远”、ömirbaqïy“永远”、mäŋgi“永远”、baqïy“永远”等。

例句：(1) Olïlğïykešiğipjüredi. “他总是迟到”

结语：

对一种语言做出词类的划分，这是语法研究所必需的。而对各种词类再作次类的划分，对次类再作小类的划分，是因为各个词类所包括的词在语义特征上并非都完全相同 ， 同一词类内部，甚至同一词类中同一次类的内部，都可能存在着各种差异。对一个词类尽量地进行次类、小类的再区分，目的就是为了更好地认识各个词类内部所具有的不同现象，更好地阐述同一词类的共性和内部之间的差异，从而更准确地描写语言事实，以便教学或学习者更好地认识和使用。

表1：哈萨克语时间副词的意义类型

	类型	次类	例句
时间副词	纯表时间意义的时间副词	表起初	Ädepkidejeŋilipqaldï. “一开始就输了。”
		表初始	Kiynoendi ğanabastaldï. “电影刚刚开始。”
		表短时近期	Demdekelemin. “很快就回来。”
		表过去	Ertede ünemikeletin. “以前是经常来的。”
		表后来	Keyinnenüyrenipaldïm. “以后就学会了。”
		表最终	Aqïrïayağïölipqaldï. “最终还是死了。”
		表将来	Ältämänqaytamïz. “稍后回去。”
		表不定	Erte me-kešökinetin bolasïŋ. “早晚会后悔的”
		表合适的时点	Sabaqqawağïndakeliŋder. “按时来上课。”
		表暂且	Büginšebarmay-aqqoyayïq. “今天暂且不去了吧。”
		表间隙时间	Olarara-turakezigipturadï. “他们偶尔会见”
		表延续	Senäliotïrsïŋba?“你还坐着吗？”
		表持续	Tünimenuyïqtadï. “整晚都睡。”
		表重复	Olartağïkeldi. “他们又来了。”
		表周期	Jïlïnaekiretötkiziledi. “每年举行一次。”
	频率时间副词	较低值频率时间副词	Olaranda-sandakeledi. “他们偶尔会来。”
		中度值频率时间副词	Key-kezderikelipturamïz. “我们有时会面。”
		较高值频率时间副词	Olkeškedeyinjïlaydï. “他老哭。”
		极高值频率时间副词	Enidigärikelmeymin. “我再不来。”

REFERENCES:

1. Modern Kazakh language. Almaty: 1967, 213-218.
2. Iskakov A. Modern Kazakh language. Almaty: 1991, 341-342.
3. Isaev S. M. Modern Kazakh language. Almaty: 2007, 318-320.
4. Oralbaeva N. Morphology of the Kazakh language. Almaty: 2007, 324-330.
5. Zhang Dingzhin. Practical grammar of the Kazakh language. Beijing: 2018, 299.
6. Salkynbay A. B. Essays on functional grammar. Almaty: 2003.
7. Lu Zhenming, Ma Jin. Free discussion on the function of words in modern Chinese. Beijing: 1998.
8. Guo Shiyau Na. Adverb in modern Chinese. // Scientific journal of Guangdong Television University, 2010. No. 3. 61-62.

ӘОЖ 930. 85

Кадримбетова Назгүл Нұржанқызы
докторант
Л. Н. Гумитев атындағы Еуразия ұлттық университеті

ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРА ТҮСІНІГІ: ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Түйін. Мақалада тарихи-мәдени мұра түсінігінің қалыптасуы мен дамуы қарастырылып, аталған түсініктің негізгі аспектілері ұсынылады.

Түйінді сөздер: мәдениет, тарихи-мәдени мұра, мәдени құндылық, ескерткіш.

Резюме. В статье рассматриваются формирование и развитие понятий историко-культурного наследия, представлены основные аспекты данного понятия.

Ключевые слова: культура, историко-культурное наследие, культурные ценности, памятники.

Summary. The article discusses the formation and development of the concepts of historical and cultural heritage, presents the main aspects of this concept.

Keywords: culture, historical and cultural heritage, cultural values, monuments.

Ғалымдар әр дәуірде де мәдениеттің мәні мен мақсатын анықтауға тырысып бақты. Әлемдік философия тарихы алдымен мәдениет туралы жалпы түсінік пайда болып, тек уақыт өте келе мәдени мұра зерттеудің дербес объектісі ретінде бөлініп шыққанын аңғартады.

Мәдениет түсінігі туралы алғашқы ой антикалық философиядан бастау алып, ортағасырларда провиденциалистік шығармаларда, неміс классикалық ойшылдарының өмір, тарих философияларында, неокантшылдардың, структуралистер мен постструктуралистердің концепцияларында, феноменология, психоаналитикалық философиялық еңбектерде толыққанды талданды.

Ежелгі ойшылдардың тұжырымдарында мәдениет түсінігі пайдейямен баламаланды. Қазіргі заманғы анықтамалық әдебиеттерде «пайдейя» - баланың қалыптасуы, білім алу, тәрбиелік, мәдениет түсінігінде берілсе, антикалық философияда бұл ұғым жан-жақты білімділікке саяды [*Солопова М. А., Шичалин Ю. А., 2001, 189 б.*]. Аталған феноменді егжей-тегжейлі зерттей отырып, неміс ғалымы В. Йегер пайдейяны ежелгі гректерге тән білім мен мәдениетке ұмтылыс ретінде түсіндіреді [*Йегер В., 1997, 6 б.*]. Пайдейя Софокл мен софистер кезінде ғана рух пен дененің, калокагатияның мінсіз қалыптасуының символына айналып, саналы түрде белгілі бір рухани қалыптасуды қамтыды. Исократ, Платон мен оның дәуірінде білім беру идеясы үшін бұл жалпылама жаңа ұғым беки түсті [*Йегер В., 2001, 335 б.*]. Француз тарихшысы А. -И. Маррудың пікірінше, пайдейя адамның рухани дамуының барлық мүмкіндіктерін толық жүзеге асырған, толық мағынада адам деген атқа лайық болуды, яғни нәтижелі мағынада түсінілетін мәдениеттің белгісін білдіреді» [*Марру А. -И., 1998, 142 б.*].

Қалай дегенімен де, антикалық ойшылдардың тұжырымдарына сәйкес мәдениет азаматтық міндеттерді жүзеге асыруға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру тәсілі ретінде түсінілді.

Ортағасырларда мәдени және тарихи процестің провиденциалистік түсінігі дамып, «Құдай патшалығына» апаратын эсхатологиялық жол ретінде ұғынылды (Аврелий Августин, Ф. Аквинский). Мәдениет тек рухани фактор, Құдайдың детерминацияланған субстанциясы ретінде қабылданды [*Копсергенова А. А., 2008, 4 б.*].

Қайта өрлеу дәуірінде мәдениет дегеніміз жеке-даралықты жан-жақты жетілдіруді білдірді. Яғни, адамның белсенді шығармашылық бастауы жөніндегі үйлесімді, жоғары дәрежедегі дамуға ұмтылған мәдениет туралы антикалық түсініктер қайта жаңғырды.

XVI ғасырдың басында «cultura» сөзінің бастапқы мағынасы кеңейіп, мәдени философиялық интенциялар ақылды өңдеуге ауысуына байланысты мәдениеттің құнды кодтарын зерттеу басталады. Осылайша, антика, ортағасыр, қайта өрлеу дәуіріндегі пайымдар келесі тарихи даму кезеңіндегі мәдени мұра түсінігінің қалыптасуына негіз болды [*Кудайбергенов С. Е., 2018, 77 б.*].

Жаңа заманның еуропалық философиясында мәдениеттің тарихи өмір сүруі ең алдымен тіл мен дәстүрдің ықпалымен қамтамасыз етілетіні алғаш рет назарға алынды (И. Гердер). Алғаш рет дамудың диалектикалық тұжырымдамасы негізінде мәдени мұра мәні мен сабақтастығына теориялық талдау жүргізілді (Г. Гегель) [*Копсергенова А. А., 2008, 4 б.*].

Мәдениет туралы философиялық ілімнің дамуында неміс классикалық философиясының рөлі зор және осы бағыттың негізін қалаған И. Канттың 8 томдық шығармалар жинағында бұл мәселе барынша талданды. Канттың іліміне сәйкес мәдениеттің дамуы индивидтің, жеке тұлғаның және қоғамның, адамзаттың дамуы мен жетілуі арқылы жүзеге асырылады. Жалпы алғанда Канттың ілімінде мәдениет философиясы философиялық антропологияға негізделеді, онда мәдениет адамның кез келген мақсаттарды қоюға еркіндігі және соған сәйкес өз әлемін жасауы деп тұжырымдалады [*Бурханов Р. А., Трусова В. В., 2017, 15 б.*].

Мәдени мұра мәселесіне диалектикалық-идеалистік көзқарасты ұсынған Гегельдің сабақтастық және мәдени мұра түсініктерін «Мәдени мұра феноменін зерттеудегі теориялық-әдіснамалық көзқарас» атты мақаласында Е. Құдайбергенов жан-жақты талдайды. Неміс философы мәдени мұраны әрбір ұрпақтың жаны, оның байлықтары мен ұстанымдары, қалыптасқан субстанция ретінде қарастырады. Гегельдің тұжырымы бойынша, мәдени мұра оны мұраға қабылдаған ұрпағының рухымен күшейеді, сонымен байланысты ол мәдениеттің дамуының негізгі заңдылықтарын қалыптастырады. Яғни, ұрпақтан-ұрпаққа берілетін мәдени мұра өзгеріске ұшырайды, өзгеріс барысында молаяды және сақталады. Осылайша Г. Гегельдің еңбектеріндегі мәдениеттің дамуы мен мәдени мұраның таралуындағы сабақтастық ұрпақтан ұрпаққа дамыған түрде жеткізілуінде деген ойды түйіндейді [*Кудайбергенов С. Е., 2018, 79 б.*].

Қарастырылып отырған мәселені зерттеуде XIX ғ. англо-американ мектебінің ірі өкілдері Г. Спенсер, Э. Тайлор, Л. Морганның *«мәдениеттің эволюциялық теориясы»* көзқарастарының маңызы да зор.

Эволюционизм мәдени антропологиядағы бағыт бола отырып, эволюция немесе даму деп аталатын қайтымсыз мәдени өзгерістердің теориялық моделін көрсетті. Эволюционизм аясында ұсынылған Г. Спенсердің теориясына сәйкес адамзат мәдениеті қоғамға, табиғи ортаға бейімделу (адаптация) процесстерінің жиынтығы. Ағылшын этнографы Э. Тайлордың концепциясы бойынша басты міндет – мәдениеттің жалпы даму заңдылықтарын ашып көрсету. Бұл эволюцияны ол объективті заңдылықтармен болып жатқан табиғи-тарихи процесс деп түсінді. Американ антропологы Л. Морган мәдениет пен қоғамның жабайылық, варварлық және өркениет деген тарихи жүйесін ұсынып, эволюционизмді мәдениеттің дамуындағы технологиялық өзгерістер ретінде таныды [*Манафова М. Д. . 2010, 88, 90 бб.*].

XIX ғ. екінші жартысында рухани мәдениет дағдарысы, мәдени мұра трансляциясы мәселесі мен оның жаңа мәдени ағымдармен арақатынасы философиялық рефлекция тақырыбына айналғанымен, шын мәнінде рухани мәдениет дағдарысы мен оның салдары XX ғ. анық сезілді. Бұл тақырып экзистенциализм (адам өмірінің мәні, оның тұлғалық болмысы жайлы иррационалистік бағыт) постмодернизм өкілдерінің ғылыми шығармаларына арқау болды.

Атап өту қажет «мәдени мұра» түсінігін талдауда Ресей ғалымдарының еңбектерінің маңызы ерекше. В. Белинский, П. Милюков, Артемьева, Ю. Веденин, Ю. Лотман, К. Хоруженко, П. Флоренский сынды орыс ғалымдарының еңбектерін талдай келе Кудайбергенов С. Е., олардың мәдени мұраны морфологиялық, географиялық, лексикалық-семантикалық бағытта зерттелуіне қосқан үлесіне назар аударады [*Кудайбергенов С. Е., 2018, 79-80 бб.*].

Айтылғандарды тұжырымдасақ, әлемдік философия тарихында мәдениет теориялары толыққанды талданып, зерттелді деуге негіз бар. Жиі кездесетін мәдениет түсінігінің келесідей анықтамалары бұған дәлел бола алады. Мәселен мәдениет, К. Юнгтің ілімінше «барлық адамзат қабылдаған ойлау тәсілі»; Э. Кассирердің пайымынша «адам баласының қарқынды түрде өз-өзін бостандыққа шығару процесі»; В. Оствальдтың зерттеуіне сәйкес «адам баласының жануардан ерекшелігі»; М. Херскович пікірінше «адам баласы жасаған қоршаған ортаның бір бөлігі»; Ч. Моррис, Ю. Лотманның зерттеуінше «белгілер жүйесі»; Т. Эллиоттың тұжырымына сәйкес «материалды және рухани құндылықтар жиынтығы» болып табылады [*Ғабитов Т. Х., 2013, 10 б.*].

Сонымен, қарастырылған зерттеулер бойынша мәдениет – ұрпақтан-ұрпаққа мұраға берілетін материалдық және рухани құндылықтар жүйесі. Мұндай түсінік мәдениет пен тарих бірлігі принцімен ұштасады. Дегенмен, біз материалдық құндылықты оның функционалдық ерекшелігі тұрғысынан мәдениеттің бір бөлігі ретінде қарастырсақ, онда «материалдық» және «рухани» құндылықтардың тығыз байланысын, олардың мәдени ортаның элементтері ретінде бір-бірінен оқшау өмір сүруі мүмкін емес екенін байқаймыз. Оларды бөлу, оның ішінде тарихи-мәдени мұраның құрамдас бөлігі ретінде бөліп қарастыру тек әрқайсысын талдау барысында мүмкін.

Осылайша, қоғам мәдениетін тұтастай алсақ бір мезгілде оның материалдық және идеялды екі қыры бар. Бұл екі қыры өзара байланысты және бір-бірімен астасып жатыр: материалдық – белгіленген (заттай) идеалды, ал идеалды – айқындалған материалдық болып табылады. Мәдениеттің материалдық және идеалды қырларының өзара үйлесімі әрбір жеке тұлғаны тұлға ретінде қалыптастыратын мәдени ортаны құрады. Осы мәдени орта адамды ата-бабасы мен ұрпақтарын құрметтеуге, яғни өткенді қорғай отырып, болашақ ұрпақ үшін өткеннің құндылықтарын сақтауға тәрбиелейді. Нәтижесінде адамның қызмет етуі әлеуметтік тәжірибені қалыптастырады. Ал әлеуметтік тәжірибе алдыңғы ұрпақ қызметінің тарихи өнімі, ол белгілі бір материалда оның белгіленуін, сақталуын, уақыт пен кеңістікте көрсетілуін қамтамасыз ететін мәдениетті білдіреді. Осы тұста мәдениеттің тағы бір қыры көрініс табады. Ол тәжірибені сақтауға, толықтыруға және беруге байланысты адамдардың қызметін бекітетін және сақтайтын *әлеуметтік тәжірибе* мен *әлеуметтік жады* болып табылады. Әлеуметтік жадыны ұжымдық жады деп те атауға болады. Бұл адамдардың күнделікті өмірдегі тәжірибесі. Оның функционалдық

мақсаты – ата-бабалардың тәжірибесін сақтау және ұрпақтарға жеткізу.

Әлеуметтік жадының құрылымын зерттей келе философия ғылымдарының докторы Л. Логунова оны иеархиялық түрде үш деңгейде: *жалпыадамзаттық*, *ұжымдық* және *индивидуалды* деп үшке бөледі [*Логунова Л. Ю., 2019, 231 б.*]. Мұндағы жалпыадамзаттық – әлемдік жады болса, ұжымдық жады – этностардың, қауымдастықтардың естелігі. Соңғысы әлеуметтік кеңістікте, әлеуметтік уақытта, күнделікті өмірде тарихи, этномәдени, этникалық, саяси, отбасылық-рулық жады категорияларында адамның жадысында индивидуалды деңгейде көрініс табады. Демек, өткен уақытта адамның ойында немесе қызметінің нәтижесінде материалданғандардың барлығы жады құрылымында сақталады және аңыз-әпсана, материалдық ескерткіштер түрінде ұрпағына жетеді. Бұны «*мәдени жады*» дейміз. Онда сақталған тәжірибе жекелеген әлеуметтік топтардың тәжірибесі шеңберінен шығып, өзінің мән-мазмұнын қалыптастырады және ритуалданады, дәстүрмен қорғалады да халық естелігіне айналады.

«Мәдени жады» терминін ғылыми айналымға египтолог Ян Ассман енгізді. «Мәдени жады» атты өз еңбегінде ол мәселені психология және әлеуметтану тұрғысынан қарастырған Морис Хальбвактың әлеуметтік жады теориясын дамыта түседі. Ал М. Хальбвак әлеуметтану ғылымының негізін қалаушылардың бірі Э. Дюркгеймнің социологиялық теориясын негізге алды. Э. Дюркгейм теориясына сәйкес, қоғам мен мәдениеттің дамуын біртұтас заңдылық ретінде түсіну қажет. Дегенімен Э. Дюркгейм ұжымдық сананың формаларына басымдық бере отырып, адам санасының әртүрлілігін, осыған орай, бір мезгілде жеке және ұжымдық формада көрініс табатынын атап өтті [*Бегунова Е. А., 2017, 55 б.*].

Поль Рикер жадыны (память) іс-әрекет ретінде қарастырады және оның жұмыс жасауын жеке адам деңгейінде емес, тұтас қоғам деңгейінде жүзеге асырылатынын дәлелдейді. Ол қоғам ерекше тарихи жағдайды басынан өткере отырып, өткен тарихтан қол үзгеніне қарамастан мәдениет жадысын тарихи реконструкция арқылы қалпына келтіруге тырысады дейді [*Бегунова Е. А., 2017, 56-57 бб.*].

Мәдени жады ұғымы терминалогиялық тұрғыдан «ескерткіш» түсінігіне жақын. Осы тұста ескерткіш дегеніміз не? деген заңды сұрақ туындайды. И. А. Кирьянов ескерткіштерді екі түрге бөледі – «*ескерткіш-түпнұсқа*» және «*ескерткіш-символ*». Автордың пікірінше, «ескерткіш-түпнұсқа» – тарихи іс-әрекеттің нәтижесі, оның жойылуы нақты тарихи оқиға іздерінің жоғалуына алып келеді. Ал «ескерткіш-символды» немесе оқиға болғаннан кейін сол оқиғаға арналып орнатылған «ескерткіш-белгіні» жаңғыртуға, өзгертуге немесе басқа орынға ауыстыруға болады [*Кирьянов И. Я., 1979, 5-7 бб.*].

О. В. Галкова типологиялық, аксиологиялық және феноменологиялық әдістерге жүгініп, тарих және мәдениет ескерткіші ұғымын анықтауға тырысты. Ол И. А. Кирьянов атаған ескерткіштің екі түрі де мәдениеттің материалдық (заттық) әлемінің бір бөлігі болып табылатын шығу тегі әртүрлі түпнұсқа дейді. Біріншісінің (ескерткіш-түпнұсқа) «ескерткішке дейінгі тарихы бар». Яғни пайда болған соң кез келген зат сияқты утилитарлық мақсатта пайдаланылады. Бірақ тарихи даму барысында бұл зат қосымша символдық мәнге ие болып, оның екінші семиотикалық қыры ашылады [*Галкова О. В., 2009, 182-183 бб.*].

П. В. Боярский тарих және мәдениет ескерткіштерін материалдық объектілер ретінде қарастыруды ұсынып, «ескерткіш» ұғымын: «Биосфера жүйесінде адамзат қоғамының тарихи дамуының барлық қырларын бейнелейтін материалдық объектілер мен тарихи орындардың жиынтығы» деп тұжырымдады [*Боярский П. В., 1990, 41 б.*].

Өз кезегінде И. Михайловский ескерткіштерді «*арнайы жасалғандар*» және «*арнайы жасалмағандар*» деп бөлсе [*Михайловский Е. В., 1971, 88 б.*], А. М. Кулемзин бұл тақырыпты одан әрі дамытып, ескерткіш-түпнұсқа және ескерткіш-символ деп олар беретін ақпараттың шынайылығына байланысты екіге ажыратты [*Кулемзин А. М., 2001, 83-84 бб.*].

Бұл ретте авторлардың пайымы тарихи оқиғалар нәтижесінде пайда болған немесе сол тарихи оқиға іздері сақталған объектілер ескерткіш-түпнұсқалар болып табылады және бұлар шынайы ақпарат береді дегенге саяды. Мәселен қазақ даласында көп кездесетін тас мүсінді ұрыптық ескерткіштерді алайық. Бұл құрылыстар түркі тайпаларының дүниетанымынан, атап айтқанда ата-баба аруағын құрмет тұту, оған сыйыну және түрлі салт-жоралғыларды орындау мақсатында құрылды. Оларды зерттей келе сол дәуірде өмір сүрген бабаларымыздың мәдениеті, дүниетанымына қатысты қызықты тарихи ақпараттарға қол жеткіземіз. Міне бұл ескерткіш-түпнұсқа болып табылады. Ал ескерткіш-символдар – арнайы жасалған мемориалдық, монументалдық құрылыстар. Яғни бір тарихи оқиғаға арналып тұрғызылған ескерткіштер. Арнайы жасалған ескерткіштер – метафорикалық белгі және оны бағалауда бірінші орынға эстетикалық өлшемдер негізге алынады.

Ендеше тарихи-мәдени мұраға қатысты ұғымдарды ресми құжаттардан, яғни халықаралық және ұлттық заңнамалық актілерден қарастырсақ.

Ресми түрде «мәдени құндылық» термині алғаш рет 1954 жылғы «Қарулы қақтығыс жағдайында мәдени құндылықтарды қорғау туралы» Гаага конвенциясында қабылданған маңызды халықаралық құжатта берілді [*http://www. centre.*

smr. ru/win/books/pakt2. htm//(28. 04. 2020)].

Гаага конвенциясында берілген анықтама бойынша мәдени құндылық дегеніміз – әрбір халықтың мәдени мұрасы үшін маңызы зор архитектура, өнер немесе тарих ескерткіштері болып табылатын жылжымалы немесе жылжымайтын құндылықтар. . ., жылжымалы мәдени құндылықтарды сақтауға немесе көрсетуге арналған музей, ірі кітапханалар, архивтердің қоймалары, сондай-ақ қарулы қақтығыстар болған жағдайда мәдени құндылықтарды сақтауға арналған орындар, мәдени құндылықтардың үлкен бөлігі шоғырланған «мәдени құндылықтар жинақталған орталықтар».

Берілген анықтамадан көрініп тұрғандай, мәдени құндылықтар санатына тек мәдени маңызы бар объектілердің өзі ғана емес, сондай-ақ оларды сақтауға арналған ғимараттар мен мәдени құндылықтар шоғырланған тұтас аумақтар немесе аудандар енгізілген. Бұл ретте Конвенцияның ерекшелігіне назар аударылғанын ескеруіміз керек. Конвенцияның атауының өзі айтып тұрғандай қарулы қақтығыс жағдайында мәдени құндылықтарды қорғауға арналған құжат болғандықтан, мұнда мәдени құндылықтармен қоса оларды сақтау орындарына да аса мән берілген.

«Мәдени құндылықтарды заңсыз әкелуге, әкетуге және меншік құқығын беруге тыйым салу мен алдын алуға бағытталған шаралар туралы» 1970 жылы 14 қарашада қабылдаған Париж конвенциясы мәдени құндылықтар түсінігіне толыққанды анықтама берілген бірден бір құжат болып саналады. Бұл құжаттың 1-бабында мәдени құндылық дегеніміз –археология, тарихқа дейінгі кезең, тарих, әдебиет, өнер мен ғылым үшін маңызы бар діни немесе зайырлы сипаттағы әрбір мемлекеттің құндылықтары делінген және олар бірнеше санаттарға бөлінген [*http://portal. unesco. org/ қарастырылған мерзімі: 28. 04. 2020*].

«Мәдени мұра» ұғымын белгілейтін келесі құжатты 1972 жылы 16 қарашада ЮНЕСКО қабылдады. Бұл Бүкіләлемдік мәдени және табиғи мұраларды қорғау конвенциясы болып табылады. Аталған конвенцияның 1-бабына сәйкес «мәдени мұра» ұғымы *ескерткіштер, ансамбльдер* мен *көрнекті орындармен* баламаланды [*http:// portal. unesco. org/en//(28. 04. 2020*)]. Құжатта «*көрнекті әмбебап құндылық*» критерийі пайдаланылғанын ескерсек, бұл критерийдің болуы түрлі объектілерді конвенция ережелеріне сәйкес қорғалатын объектілерге жатқызуға мүмкіндік береді. Берілген критерий мәдени құндылықтардың қандай халықтыкі екеніне қарамастан оның «бірегейлігі» мен «алмастырылмайтындығына» негізделеді.

Ал ұлттық заңнама келсек, «мәдениет ескерткіші» ұғымы іс жүзінде 1972 жылғы конвенцияны Қазақстан 1994 жылы ратификациялағаннан кейін елімізде ресми қолданысқа ие болды.

Қазіргі уақытта ұлттық нормативтік құқықтық актілерде «*мәдениет», мәдени құндылықтар», «материалдық мәдени құндылықтар», «материалдық емес мәдени құндылықтар», «Қазақстан Республикасы халқының мәдени мұрасы», «ұлттық мәдени игілік», «тарих және мәдениет ескерткіштері», «тарихи-мәдени мұра объектілері»* деген ұғымдарды кездестіреміз. «Мәдениет туралы» ҚР заңында *мәдени құндылықтар* – тарихи, көркем, ғылыми немесе өзге де мәдени мәні бар, зайырлы және діни сипаттағы материалдық және материалдық емес құндылықтар болып табылады (1-бап, 12-т.). Олар *материалдық* және *материалдық емес* мәдени құндылықтарға бөлінеді (32-бап, 1-т.).

Қазақстан Республикасы халқының мәдени мұрасы – мемлекеттік маңызы бар және өзге мемлекеттерге беру құқығынсыз Қазақстан Республикасына ерекше тиесілі мәдени құндылықтар жиынтығы (1-бап, 3-т.). *Ұлттық мәдени игілік* – ел тарихы мен мәдениеті үшін ерекше мәні бар және Ұлттық мәдени игілік объектілерінің мемлекеттік тізіліміне енгізілген материалдық мәдени құндылықтар (1-бап, 14-т.).

Бұған қоса «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» ҚР заңына сәйкес тарих және мәдениет ескерткіштері – Тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне қосылған тарихи-мәдени мұра объектілері (1-бап, 10-т.) делінсе, Тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізімі – тарих және мәдениет ескерткіштері деп танылған, түрі, санаты және координаттары көрсетілген тарихи-мәдени мұра объектілерінің тізбесі болып табылады (1-бап,12-т.).

Демек, *тарих және мәдениет ескерткіштері* - тарих және мәдениет ескерткіштері деп танылған, түрі, санаты және координаттары көрсетілген тарихи-мәдени мұра объектілері. Ал *тарихи-мәдени мұра объектілері* – тарих, археология, сәулет, қала құрылысы, өнер, ғылым, техника, эстетика, этнология, антропология, әлеуметтік мәдениет тұрғысынан қызығушылық туғызатын, тарихи процестер мен оқиғалар нәтижесінде пайда болған, өздерімен байланысты бейнелеу, мүсін, қолданбалы өнер, ғылым, техника туындылары және материалдық мәдениеттің өзге де заттары бар жылжымайтын объектілер болып саналады (1-бап, 14-т.).

Мақалада қарастырылған ғылыми еңбектер мен ресми құжаттарды зерделей келе, төмендегі кестеде көрсетілгендей тұжырыммен мақаламызды қорытындылаймыз.

Тарихи-мәдени мұра (мәдени мұра) материалдық және материалдық емес құндылықтардан тұрады. Өз кезегінде материалдық құндылықтар жылжымалы материалдық құндылықтар және жылжымайтын материалдық құндылықтарға ажыратылады. Материалдық емес мәдени мұраға ұрпақтан ұрпаққа берілетін және мате-

риалдық емес мәдени құндылық болып табылатын салттар, түсініктер мен пайымдардың нысандары, білім мен дағдылар жатады (өнер, салт, әдет-ғұрып, мерекелер және т. б.).

Жылжымалы материалдық құндылықтар дегеніміз – мемлекеттік музейлер, архивтер мен басқа да ұйымдардың қорындағы мәдени құндылықтардың жиынтығы. Ал жылжымайтын мәдени құндылықтар дегеніміз – тарих және мәдениет ескерткіштері, оның ішінде археология ескерткіштері, қала құрылысы және сәулет ескерткіштері, ансамбльдер мен кешендер, киелі объектілер және монументтік өнер құрылыстары.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Солопова М. А., Шичалин Ю. А. Пайдейя // Новая философская энциклопедия: В 4 т. ; Под редакцией В. С. Стёпина / М. А. Солопова, Ю. А. Шичалин. – М. : Мысль, 2001. – 911 с.

2. Йегер В. Пайдейя. Воспитание античного грека (эпоха великих воспитателей и воспитательных систем). Том 2 / В. Йегер. – М. : Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина. – М.,1997. – 336 с.

3. Йегер В. Пайдейя. Воспитание античного грека (эпоха великих воспитателей и воспитательных систем). Т. 1 / В. Йегер. – М. : Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина. – М., 2001. – 600 с.

4. Марру А. -И. История воспитания в античности: (Греция): [Пер. с фр.] / А. -И. Марру. – М. : Греко-латинский кабинет. Ю. А. Шичалина, 1998. – 425 с.

5. Копсергенова А. А. Культурное наследие: философские аспекты анализа. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к. ф. н. – Ставрополь, 2008. – 23 с.

6. Кудайбергенов С. Е. Мәдени мұра феноменін зерттеудегі теориялық-әдіснамалық көзқарас // Әл-Фараби атындағы ҚҰУ Хабаршы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. №2 (64). 2018. – 73-86 бб.

7. Бурханов Р. А., Трусова В. В. Человек и культура в философии Иммануила Канта // Общество: философия, история, культура, №2. 2017. – С. 12-15.

8. Манафова М. Д. Теории эволюционизма в культурологической мысли // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. №1. 2010. – С. 88-91.

9. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі / Ғабитов Т. Х. Алматы, 2013 . – 399 б.

10. Логунова Л. Ю. Историческая и социальная память: Парадоксы и смыслы // Идеи и идеалы. 2019. Том 11. № 1, часть 2. – С. 227-253.

11. Бегунова Е. А. К определению понятия культурной памяти в зарубежной гуманитаристике // ВЕСТНИК КемГУКИ. – 2017. С. 53-60.

12. Кирьянов И. Я. Классификация, принципы отбора и выявления памятников трудовой славы советского народа // Памятники трудовой славы советского народа: Тезисы докладов к областной научно-методичкой конференции. Горький, 1979. С. 5-7.

13. Галкова О. В. «Понятие «памятник культуры»: Современные подходы к интерпретации // ВЕСТНИК МГУКИ март-апрель. №2 (28). 2009. – С. 182-187.

14. Боярский П. В. Введение в памятниковедение. – М., 1990. – 218 с., ил. 21 см.

15. Михайловский Е. В. Реставрация памятников архитектуры (развитие теоретических концепций). – М., 1971., 190 с.

16. Кулемзин А. М. Охрана памятников России как историко-культурное явление: диссертация на соискание ученой степени доктора культурологии. - Томск, 2001. 403 с.

17. Гаагская конвенции о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. 14 мая 1954 г. [Электронный ресурс] http://www. centre. smr. ru/win/books/pakt2. htm (қарастырылған мерзімі: 28. 04. 2020).

18. Конвенция о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности. 14 ноября 1970 г. [Электронный ресурс] // http://portal. unesco. org/ (қарастырылған мерзімі: 28. 04. 2020).

19. Парижская конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия. 16 ноября 1972 г. [Электронный ресурс] //http://portal. unesco. org/en/ (қарастырылған мерзімі: 28. 04. 2020).

ӘОЖ УДК 81-114. 2

Камал Ақерке Беріккелдіқызы
Қазақ тіл білімі кафедрасының 2 курс магистранты
Филология және әлем тілдері факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ.

Смағұлова Гүлдархан Нұрғазықызы
ф. ғ. докторы, профессор
Филология және әлем тілдері факультеті
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ШЕТЕЛДІК СӨЗДЕРГЕ БАЙЛАНЫСТЫ ТУЫНДАЙТЫН ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Түйін. Бұл мақала шетел сөздерінің қазақ тіліне ену құбылысын кешенді зерттеуге арналған. Бүгінгі таңдағы қазақ тілінің қоғамдық қызметінің кеңеюіне орай, қазақ тілі лексикалық қоры Қазақстандағы саяси, мәдени, әлеуметтік, экономикалық және технологиялық өзгерістерге байланысты көптеген өзгеріске ұшырайтыны көрсетілген. Белгілі бір критерийлер негізінде автор шеттілдік сөздердің тілімізге ену себебінің келесі алғышарттарын атап көрсетеді: коммуникативтік байланыстардың жандануы, еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі, Қазақстандағы үштұғырлы тіл саясаты, қоғамның шеттілдік сөздерді қабылдауына дайындығы. Ұсынылған алғышарттардың әрқайсысы негізінен үш кезеңді қамтиды (бірінші кезең – шеттілдік сөздің тілімізге еніп, оның сөйлеушілер арасында белсенді қолданылуы, екінші кезең – шеттілдік сөздерді біртіндеп игерілу процесі, үшінші кезең – тілімізге әбден бейімделіп, толық лексика-семантикалық сипатты иеленген, белгілі формасы бар шеттілдік сөздер.

Түйінді сөздер: коннотация, денотация, сема, семема.

Резюме. Данная статья посвящена комплексному изучению явлений проникновения иностранных слов в казахский язык. В связи с расширением общественной деятельности казахского языка на сегодняшний день, лексический фонд казахского языка подвергается многочисленным изменениям в связи с политическими, культурными, социальными, экономическими и технологическими изменениями в Казахстане. На основе определенных критериев автор отмечает следующие предпосылки для проникновения в язык иностранных слов: активизация коммуникативных связей, достижение независимости страны, трехъязычная языковая политика в Казахстане, готовность общества к восприятию иноязычных слов. Каждый из предложенных предпосылок включает в себя в основном три этапа (первый этап-проникающее в язык иноязычное слово, его активное употребление среди выступающих, второй этап – процесс постепенного усвоения иноязычных слов, третий этап – иностранные слова с определенной формой, обладающие полной лексико-семантической характеристикой и полной адаптацией к нашему языку.

Ключевые слова: коннотация, денотация, сема, семема.

Summary. This article is devoted to the complex study of the phenomena of penetration of foreign words into the Kazakh language. Due to the expansion of public activities of the Kazakh language today, the lexical Fund of the Kazakh language is undergoing numerous changes due to political, cultural, social, economic and technological changes in Kazakhstan. Based on certain criteria, the author notes the following prerequisites for the penetration of foreign words into the language: activation of communication links, achieving independence of the country, a trilingual language policy in Kazakhstan, and the readiness of society to accept foreign words. Each of the proposed prerequisites includes basically three stages (the first stage-a foreign language word penetrating the language, its active use among speakers, the second stage - the process of gradual assimilation of foreign words, the third stage-foreign words with a certain form that have full lexical and semantic characteristics and full adaptation to our language.

Keywords: connotation, denotation, sema, semema.

Қазақ тіліне шетел сөздерінің белсенді түрде енуі бұрынғысынан да қарқындырақ. Қазақстан мен өзге елдер арасындағы ғылым мен техниканың қарқынды түрде дамуы, сауда жөніндегі қарым-қатынастар, саясат саласындағы бетбұрыстар, қоғамдық-мәдени өзгерістер тілдік ахуалға әсер етпей қоймайды. Осындай себеп-салдардан ғылым мен техника, экономика мен саясат, ақпараттық технология мен шоу-бизнес сондайақ, әлеуметтік желілер арқылы шеттілдік сөздер пайда болды.

Ел мен елдің арасындағы ежелгі достық қа-

рым-қатынастың болғандығы ана тіліміздің сөз байлығының құрамынан да айқын байқалады. Бір халық пен екінші халық ертеде тек мал-мүлік пен киім-кешек, ыдыс-аяқ сияқты заттарды ғана алмастырып қоймаған, соған қоса рухани байлық та бір-біріне молынан ауысқан. Соған байланысты бір тілден екінші тілге көптеген сөздер кірген. Сол себепті тіліміздегі қыруар кірме сөздерді қоғам тарихымен, қазақ халқының басынан кешкен даму тарихымен тығыз байланыстырып қарағаң жөн.

Соңғы 20-30 жыл бедерінде шеттілдік қазақ тіліне қарқынды әрі үлкен көлемде енгені сонша-лық, лингвистер оларды ағылшын – қазақ билингвизм құбылысы деп атап жүр. Бұл мәселені біріншіден, қоғамдағы ашық халықаралық қарым-қатынас пен, ағылшын тілінің халықаралық тіл ретіндегі мәртебесінің өсуімен байланыстыра қарағаң жөн. Тіл өзі қызмет атқаратын қоғаммен бірге өмір сүріп, сол қоғаммен бірге өзгеріп отырады, әрі оның ішкі заңдылықтарына сәйкес дамиды.

Қазақ тіл білімінде сөз мағыналарын топтастырудың академик В. В. Виноградов ұсынған тура және номинативті мағына; фразеологиялық байлаулы мағына; синтаксистік шартты мағына деген классификациясын кеңінен пайдаланылып келеді [Современный русский язык, вып. 1, 1938, 29 с].

Мәселен, І. Кеңесбаев, Ғ. Ғ. Мұсабаевтар В. В. Виноградовтың жоғарыдағы топтастыруды басшылыққа ала отырып, сөз мағыналарын:

1) сөздің негізгі мағынасы;
2) сөздің тұрақты мағынасы;
3) сөздің нақты (конкретті) мағынасы;
4) сөздің контекстік мағынасы және көп мағыналылығы;
5) сөздің абстракт мағынасы;
6) сөздің тура мағынасы;
7) сөздің ауыс мағынасы;
8) сөздің грамматикалық және лексикалық мағынасы деп бөледі [Қазіргі қазақ тілі, 1962, б. 35].

Шетел сөздері дегеніміз – тілдің өзіндік сөзжасам тәсілімен емес, басқа тілдердің ықпалымен жасалған немесе олардан енген сөздер. Яғни сөздің дыбыстық тұлғасы да, мағынасы да өзге тілге қатысты сөздер кірме сөздер делінеді. Жер шарында өмір сүріп келе жатқан үлкенді-кішілі халықтардың қай-қайсысында болсын өзге тілдермен ауысып келген кірме сөздер көптеп кездеседі. Дүниежүзіндегі түрлі тілдерде сөйлейтін халықтар өзара бір-бірімен қарым-қатынаста болады да, бір-бірінен сөз ауысады. Мәдениеті кенжелеп дамыған ұсақ халықтарды былай қойғанда, мәдениеті гүлденіп өскен ең озат деген халықтардың сөздік құрамы да таза тума сөздерден құралмайтындығы дәлелденген.

Шеттілдік сөздердің тілімізге ену себебінің алғышарттары алуан түрлі. Сондай алғышарттардың біріне халықаралық қатынастар және ұлтаралық қоғамның белсенді түрде дамуы деп атап көрсетуге болады.

1) Коммуникативтік байланыстардың жандануы;
2) Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі;
3) Қазақстандағы үштұғырлы тіл саясаты;
4) Қоғамның шеттілдік сөздерді қабылдауына дайындығы.

Көптеген лингвисттер шеттілдік сөздердің тілге ену процесін үш кезеңге бөледі.

Бірінші кезең – шеттілдік сөздің тілімізге еніп, оның сөйлеушілер арасында белсенді қолданылуы;

Екінші кезең – шеттілдік сөздерді біртіндеп игерілу процесі;

Үшінші кезең – тілімізге әбден бейімделіп, толық лексика-семантикалық сипатты иеленген, белгілі формасы бар шеттілдік сөздер [Беляева С. А., 1984, с. 54].

Шеттілдік сөздер жоғарыда көрсетілген кезеңдердің бастапқы не соңғы кезеңінде қиындыққа ұшыраса, олар жартылай игерілген, яғни толықтай қалыптасып үлгермеген сөздер болып, тіліміздің тысқары қалады.

Кірме сөздер дегеніміз – тілдің өзіндік сөзжасам тәсілімен емес, басқа тілдердің ықпалымен жасалған немесе олардан енген сөздер. Яғни сөздің дыбыстық тұлғасы да, мағынасы да өзге тілге қатысты сөздер кірме сөздер делінеді.

Қазақ тіліне кірме сөздердің енуі жаңалық емес, себебі қазақ халқының басынан кешкен ұзақ даму тарихында бірсыпыра елдермен араласып, әр кезеңде түрлі қарым-қатынастар жасағандығы мәлім. Ертеде тәжік, өзбек, татар халықтары арқылы VIII-XI ғасырларда араб-парсы елдерімен, XII-XIII ғасырларда монғол елдерімен, XVIII ғасырдан, яғни Қазақстанның Ресей қарамағына ене бастаған кезеңінен, бастап бүгінгі күнге дейін орыс халқымен тікелей үздіксіз қарым-қатынас жасап келеді. Осындай ұзақ байланыстардан кейін қазақ тілінің сөздік құрамында қыруар шетел сөздері пайда болған [Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә., 2006, б. 135].

Зерттеушілердің ағылшын тілінің сөздік құрамы не бары 30% ғана өзінің төл сөздері, ал қалғаны өзге тілдерден, әсіресе роман тілдерінен ауысып келген дегенді айтады [Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә., 2006, б. 136].

Шет тілдерден сөздер алу – ежелден бері ерекше назар аударып келе жатқан мәселелердің бірі. Теориялық тіл білімі қалыптасқанға дейін Ежелгі дүние философтарының еңбектерінің өзінде бұл мәселе қарастырылған. Платонның «Кратил, или О правильности имен» атты диалогында Сократ «жалпы гректер әсіресе, варварлардың қол астында тұратындар, көптеген есімдерді солардан алғанын» өз дәуірінде атап өткен. Ал шетілдік сөздердің шағын сөздіктерін құрастыруға талпыныстар Ежелгі Вавилонның

өзінде-ақ болған [Князева Г. Ю., 1970, с. 26].

Тілдердің өзара әрекеттесуі И. А. Бодуэн де Куртенэнің де жұмыстарында зерттелген. «О смешном характере всех языков» (1901) мақаласында тілдердің өзара әрекеттесуінің бағыттарын атап көрсетеді: біріншіден, бір тілдің элементтерін екінші тілдің жүйесіне енгізу, екіншіден басқа тілдің әсерінен тілдің жекелеген бөліктеріне тән өзгешелену дәрежесінің және күшінің әлсіреуі. Шеттілдік сөздер мен сөз тіркестерін кіргізу тілдердің өзара әрекеттесуінің бағытын көрсетеді [И. А. Бодуэн де Куртенэ, 1963, с. 214].

Сөздің ақиқат болмыспен, ондағы заттармен, құбылыстармен байланысып жататын мағынасын тіл білімінде денотаттық мағына деп атайды.

Денотаттық мағына айналадағы заттың, құбылыстың адамның сезім мүшелеріне әсер етуіне негізделетін, көрнекті нақты ойлауға қатысты қабылдаудан туындайтын ұғым негізінде қалыптасқан ақиқат дүниенің обьективті бейнесі. Денотат бірнеше мағынада қолданылады: Денотаттың бірінші мағынасы: референт орнына жұмсалады, екінші сөзбен айтқанда, сөйлеушінің түсінік-қабілетіне байланысты тілден тыс белгілері бойынша атау болып келеді.

Коннотация – тіл бірлігінің эмоциялық, бағамды немесе стилистикалық рең білдіруі. Кең мағынасында: тіл бірлігінің грамматикалық және заттық-ұғымдық мағынасын толықтырып, оған экспрессивті сапа беретін бөлігі. Коннотация – сөйлеушінің тәжірибелік, тарихи, мәдени, танымдық біліміне, олардың сөз болып отырған нәрсені ұнатуы не ұнатпауына, бағалануына, стильдік деңгейге, тіл қызметінің саласына, олардың әлеуметтік қатынасына және т. б. байланысты болатын құбылыс.

Сөздің денотативті бөлігі түрлі тілдік қолданыстармен жұмсалған жағдайда, сөздің коннотативті бөлігі тұтас лексемаға айналады. Сондықтан денотативті кірме сөздерді аударған кезде ол біртұтас лексикалық сөзге сай әрі нақты болып аударылады да, ал сөздегі коннотативті бөлікті түсіндірме сөздіктермен аударған жөн.

Денотативті және коннатативті сөз мағыналары біртұтас лексикалық семантикаға негізделеді, оны семема деп атаймыз.

Тіл білімінде семема 4 типке ажыратылады. Олар екі денотативті, екі коннотативті бөліктен тұрады [Виноградов В. В., 1954, с. 115]. Сөздің тура-атауыштық мағынасын білдіретін семеманы бірінші денотативті семема деп атаса, ал сөздің туынды-атауыштық мағынасын екінші денотативті семема деп атайды. Сөздің ауыспалы мағынасын білдіретін семеманы бірінші коннотативті семема деп атаса, ал екінші коннотативті семема дегеніміз – белгілі бір сөздің денотативті сememамен ортақ лексемасы болмайтын, сол сөздің фразеологизмдерде жұмсалуын айтсақ болады [Попова З. Д., Стернин И. А., 1984, с. 32].

Семеманың құрылымы өте күрделі, сол құрылымдар семалар арқылы анықталады.

Сема – семеманың қарапайым құрамдас бөлігі.

Семема – семаға қарағанда мағынаның неғұрлым жоғарғы деңгейін білдіретін бірлік.

Сема дегеніміз – сөз мазмұнының перифериялық (ең ақырғы шеттегі) бірлігі. Семема тілде шындық дүниедегі заттар мен құбылыстар атауларының әртүрлі қасиет-сапаларын қарапайым түрде бейнелейді.

Семема – сөздің семантикалық өрістерін, лексика-семантикалық вариантарын зерттеу, олардың ұқсастықтары мен айырым-белгілерін ажырату кезінде компонентті талдаудың нәтижесінен туындайтын ең негізгі мағыналық бірлік.

Тіл білімінде семаларды топтастырудың бірнеше түрлері бар. Солардың ішінде ең бастысы – сөз мағынасының құрылымындағы архисема немесе интегралды, дифференциалды және потенциалды семаларды көрсету. Семеманың құрамындағы ең негізгі және басты компонент – архисема. Архисеманы интегралды сема деп те атауға болады. Ол объектілердің тұтас бір жүйесіне тән жалпы қасиет-сапаларды бейнелейді. Архисемаға кірме сөздерден мысал келтірер болсақ, брокер және дилер ұғымдарын алуға болады.

Дифференциалды семалар семеманың құрамындағы архисеманы одан әрі нақтылайды. Дифференциалды семалардың жиынтығы түсіндірме сөздіктің дифференциясында берілетін сөз мағынасының ядросын құрайды. Дифференциалды семалар сөздің лексика-семантикалық топтарының ішіндегі мағынаның көлемін көрсетеді, сөйтіп нақ осы сөздердің мағынасынан жалпы архисема арқылы біріккен басқа сөздердің мағыналарын ажыратады.

Семаларды егжей-тегжей топтастырудың негізгі бағыттары Л. М. Васильевтің және И. А. Стерниннің еңбектерінде айтылған. И. А. Стернин сөз мағынасының құрылымдық сипатын айқындайтын узуалды семалар және сөйлеу барысында тілдік жағдаятта туатын окказионалды семалар, көркемдік жағынан айқын және бәсең, сөз мағынасындағы көрінісіне байланысты эксплицитті және көмескі семалар деп бөледі.

Эксплицитті сема дегеніміз – сөз мағынасын тікелей білдіре алатын сема, ал көмескі семалар – басқа семаларда да көрініс таба алатын және олардың мағыналарын тереңірек айқындайтын семалар.

«Тіл – қоғамдық-әлеуметтік құбылыс» болғандықтан әлемдік мәдениет пен өркениеттің дамуынан тысқары қала алмайды. Белгілі бір ұлттың дамуы өзінің ұлттық тілін қазіргі жаһандану заманында сақтай отырып, оны одан әрі өркендетуге, қоғамдық қызметін сан сала бойынша кеңейтуге, жетілдіруге және сол мақсаттағы іс-шараларының дұрыс ұйымдастырылып жүргізілуіне, демек мемлекеттік тілдік саяа-

сатқа тікелей байланысты. Ал тілдің даму жолы мәдени-тарихи мазмұнды құрай отырып, әрбір ұлттық ділді (менталитет) басқалардан ерекшелейді. Әлемнің бейне-көрінісі адам баласының дүниені қабылдауы, оны танып-білуі арқылы жасалып, тілмен таңбаланады. Қазақ әдеби тілі де ұлт болмысының көрінісі, ұлттық ой-сананың өлшемі болғандықтан қоғамда болып жатқан әр алуан сипаттағы саяси-экономикалық үдерістер мен қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастар оған өз әсерін тигізбей қоймайды. Көптеген ұлт өкілдері тұрып жатқан Қазақстандағы қазіргі тілдік жағдай «Қазақ-орыс тілінің қарым-қатынасы, олардың бір-біріне әсері мен ықпалы, қазақтілділердің қоғамдағы орын мен рөлі» т. б. күрделі мәселелер туындатып отыр.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев: «Ұлттық санасезім үшін этикалық мәдениет пен тілді қорғап дамытатын қоғамдық институттар жүйесіне арқа сүйеу мейлінше маңызды. Мұның, әсіресе білім беру жүйесі мен бұқаралық ақпарат құралдарына қатысы бар. Біз білім беру жүйесінің «қазақ тілін қалыс қалдыру» ұстанымына құрылғанын көрдік, онда ең бір ділгір де мұқтаж кәсіптер мен мамандықтар бойынша қазақша білім ала алмайтын, соның салдарынан ұлттың, әсіресе қалаулы тобының тілді жан-жақты меңгеруге деген ынта-зейіні төмендеп кетті» [Назарбаев Н., 2010, 153].

Тілімізге енген кез келген жаңалық тілдің динамикалық даму құбылысынан болады. сондықтан қазіргі қазақ тіліне шеттілдік сөздердің қарқынды енуі де қалыпты жағдай. Себебі тіл болған соң, ол тілде сөйлеуші бар. Ал сөйлеуші бар жерде, тілдік даму бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Современный русский язык, вып. 1: Введение в грамматическое учение о слове. — М., 1938; вып. 2: Грамматическое учение о слове. — М., 1938.

2. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, Фонетика, А., 1962

3. Беляева С. А. Английские слова в русском языке XVI-XX вв., – Владивосток, 1984. – 180с.

4. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-словарь, 2006. – 264 б.

5. Князева Г. Ю. Понятие ассимиляции заимствований и методика ее исследования. М. : Из-во МГПИИЯ, 1970.

6. Бодуэн И. А. де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. – Москва, 1963.

7. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова. «Вопросы языкознания», №5– Москва,1954. –260 с.

8. Попова З. Д., Стернин И. А. Лексическая система языка. – Воронеж, 1984. – 172 с.

9. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Жібек жолы, 2010.

ҒТАМР 398(4/9); 801. 8(4/9)

Кенжебаева Аида Абдыганиевна
доценті филол. ғ. к., доцент
Шығыстану факультеті
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті
Алматы қ., Қазақстан

Досымбекова Рауан Өрікбайқызы
PhD докторы,
Шығыстану факультетінің аға оқытушысы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ҚЫТАЙ, ЖАПОН, КОРЕЙ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ТҮЛКІ БЕЙНЕСІ

Түйін. Берілген мақалада қытай, жапон, корей халықтарының фольклорындағы түлкі бейнесіне салыстырмалы талдау жасалынған. Авторлар аталған халықтардың фольклорындағы түлкі бейнесінің өзіндік болмысы мен ерекшеліктерін, аталған бейненің бастау қайнарын аша отырып, олардың қытай, жапон, корей аңыздары мен ертегілерінде алатын салмақты орны туралы сипаттама береді. Қытай, жапон, корей аңыздарындағы түлкі бейнесіне салыстырмалы талдау жасау арқылы үш ұлттың мәдени болмысы мен ойлау жүйесі, қоршаған дүниені қабылдаудағы ұлттық менталдық танымы туралы жан-жақты ақпарат берілген. Мұнда түлкі бейнесінің ұлттық бояуы мен айшығы, қазіргі таңдағы қытай, жапон, корей мәдениетінде алатын орны туралы да сөз қозғайды.

Түйінді сөздер: түлкі бейнесі, фольклор, кейіпкер, кицунэ, кумихо, хулицзиң.

Резюме. В данной статье рассматривается традиционный образ лисицы-оборотня в китайском, японском, корейском фольклорах. Авторы подробно описывают историю происхождения образа лисы, ее оличительные черты, национальные ососбенности. Проведен сравнительный анализ многосторонних представлений об образе лисы-оборотня. Значимость образа лисы и её сопряженность с выявлением особенностей национального менталитета делает особенно актуальным его изучение на занятиях по литературе страны изучаемого языка.

Ключевые слова: образ лисы, кицунэ, кумихо, хулицзин, фольклор, персонаж.

Summary. This article discusses the traditional image of a werewolf fox in Chinese, Japanese, Korean folklore. The authors describe in detail the history of the origin of the image of the fox, its personal features, national features. A comparative analysis of multilateral ideas about the image of a werewolf fox is carried out. The significance of the image of the fox and its correlation with the identification of the peculiarities of the national mentality makes it particularly relevant to study it in the literature on the country of the language being studied.

Keywords: image of a fox, kitsune, kumiho, hulijin, folklore, character.

Аңыздар мен мифтер, ертегілер - халық даналығының қайнар бұлағы болып табылады. Мифтер, аңыздар мен ертегілер халықтың ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа мұра қылып қалдырған ауыз әдебиетінің бай қазынасы, баға жетпес асыл мұрасы. Әрқандай ұлттың әдебиеті міндетті түрде осы миф-аңыздар мен ертегілерден бастау алады. Олар әдебиеттің іргетасы іспеттес. Қытай, жапон, корей халықтарының аңыздары мен ертегілердегі түлкі бейнесі арнайы зерттеуді қажет ететін салмақты дүние болып табылады. Түлкі бейнесінің ең алғашқы үлгілері де дәл осы мифтерден, аңыздар мен ертегілерден бастау алады. Көне замандағы шығыс мифологиясында түлкі бейнесі көбінесе басты кейіпкерлерді жебеп, демеп жүретін символдық бейнеге көтерілген, олар кейде адамзат балысын қастық жасаушы зұдым күш ретінде суреттелсе, кейде байлық пен бақ сыйлаушы, оң жол нұсқаушы жағымды кейіпкер ретінде әспеттеледі. Түлкі бейнесі аңыздар мен ертегілерде әртүрлі қырынан алып сипатталады, бірде зұлым күш иелері ретінде суреттелсе, бірде қайырымдылық пен сұлулық символы ретінде сипатталады.

Аңыз-ертегілердің көмегімен әр ұлттың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, наным-сенімдерін, бүтін бір ұлттың психологиялық келбетін, болмсы-бітімін тануға болады. Қытай, Жапон, Корей тілдеріндегі ертегілер мен аңыздарын салыстырып зерттеу – қазіргі уақыттағы өзекті теориялық мәселелердің бірі болып табылады деуге болады.

Осыған орай Цун Япин, Лю Ли (刘丽莉), Чэнь Циньцзянь (陈勤建), Чжун Цзинвэнь (钟敬文), Юань Кэ (袁珂), Гу Цзеган (顾则刚), Хан Сан Су, Чхве Нэ Ок, Чхве Ун Сик, Ли Ен Чхоль, Чан Док

Сун, Сон Дин Тхэ, Белинский В. Г., Н. Гарин-Михайловский, Лафкадио Херн, Дж. Фрэзер, Киёси Нодзаки, Кэнко Хоси, Огита А., Б. Х. Чемберлен, Дэвис. Х. Ф, Мурасаки. С, Т. У. Джонсон секілді ғалымдардың жұмыстарында қытай, жапон, корей халықтарының фольклоры негізінде түлкі бейнесі жан-жақты зерттелініп түлкі бейнесіндегі ұлттық ерекшеліктері талданады.

Бір-бірімен көршілес жатқан халықтардың арасында материалдық қарым-қатынаспен қатар, тілдік коммуникация алмасу үрдістері де жанданатыны белгілі. Халықаралық байланыстарды кеңейтумен байланысты, оқытылатын тіл елінің мәдениетін, әдебиетін үйрену тілдің өзін меңгеруге қарағанда маңызды рөл атқарады. Ал халық жинаған ертегі немесе аңыздар да осы халықтың бүтін бір болмысын, оның дәстүрлерін жан-жақты ашып көрсете алады.

Ешқандай елдің мәдениеті оқшауланған түрде өмір сүре алмайды. Өзінің даму процесінде кез-келген ұлт мәдениеті өз тарихына немесе өзге елдердің мәдени даму тәжірибесіне сілтеме жасап дамуға тырысады. Өмір тәжірибесін басқа ұрпақпен бөлісу - бұл оңай процесс емес. Бұл үшін ең қолайлы құрал сол белгілі бір ұлттың фольклоры болып келеді. Осы термин көптеген мағыналарға ие, дегенмен мына жұмыста біз «Халық дәстүрлері мен фольклор» кітабында берілген анықтаманы қолданамыз. Кітап авторы В. В. Чистовтың айтуынша, «Фольклор - белгілі бір этникалық топтың немесе кез-келген жергілікті қауымдастықтың ауызша мәтіндер жинағы» [Чистов В. В., с. 44].

Фольклордың ең танымал жанрларының бірі – ол ертегілер мен аңыздар. Олар әлем халықтарының табиғи жағдайларының, өмірінің, әдет-ғұрыптарының бірегейлігін көрсетеді. Ертегі мен аңыз элементтерінің астында адамдар өздерінің ұрпақтарына беретін ақыл-кеңестері мен тәжірибесін жасырды.

Ертегі – фольклордың негізгі жанрларының бірі, эпикалық, көбінесе фантастикалық, сиқырлы, шытырман оқиғалы немесе күнделікті табиғаттағы прозалық туынды. Ертегілер әлемнің барлық халықтарында бар. Сюжеттері, кейіпкерлері және принциптері әр түрлі, бірақ барлық ертегілерге тән ортақ белгілер де бар.

Қытай әдебиетінің бастау қайнары туралы алғашқы дерек беретін көне жазбалардың бірі «Таулар мен теңіздер кітабындағы» «Наншан жазбасы» атты тарауында, «Шетелдегі шығыс жазбаларында» тоғыз құйрықты түлкі туралы алғаш мәлімет берілген: «Чиңчю тауларында жылағанда даусы нәрестенің даусына ұқсайтын тоғыз құйрықты, төрт аяқты таңғажайып түлкілер мекендейді. Олар кейде адам етін жейді. Ал сол түлкінің етін жеген адам зұлым күштердің қабілетіне ие болады» деп жазылған. Қытай аңыздерында бейнеленетін түлкілердің сиқырлық қасиеттері болады. Олардың ең басты сиқырлық қасиеті – түлкілердің жас ерекшелігі болып табылады. Қытай халқының танымы бойынша, жануарлар мен бұйымдардың таңғажайып қасиеттері оның жас шамасымен тікелей байланысты болған. Жануар кәрі болған сайын (зат ескі болған сайын) оның сиқыр күші де зор болады деп есептелінген. Бұл туралы «Қара түнек жазбалары» (玄中記) атты жинақта тікелей айтылған болатын. Елу жасар түлкі әйелге айнала алса, жүз жылдық түлкілер еркекке айнала алған және олар қарапайым әйелдермен кездесіп, үйлене алған. Мұндай түлкілер мың шақырым жерде болып жатқан жағдайлар туралы хабардан бола алған, адам баласының басын шыр айналдырып, тақыр жерге отырғызып кете алады, кейде адамды тіпті ақыл-есінен де адастырып кете берген деседі. Мың жылдан кейін түлкі үшін аспан заңдарының құпиялары ашылады екен, сол кезде түлкілер Аспан түлкілеріне айналады. Жалпы «Аспан түлкісі» деген термин ең алғаш «Қара түнек жазбаларында» (玄中記) кездеседі. Сондай-ақ одан кейінгі кездері шыққан «Гуан и цзиде» (廣異記 «Таңғажайыптар туралы жазбаларда») кездеседі. Тан дәуірі кезіндегі таңғажайыптар туралы энциклопедияларда түлкілердің жас ерекшеліктері туралы мәліметтерді олардың аты-жөні арқылы білуге болады деп жазылған: «Жасы мыңға келген түлкілердің тегі —Чжао және Чжан, ал бес жүз жыл жасаған түлкілердің тегі—Бай және Кан деп аталады екен. Австриялық синолог Фридрих А. Бичофф (1928-2009) түлкі туралы ұғымға этимологиялық талдау жасайды. Қытайда түлкіні бейнелеу үшін ең көп қолданылатын сөз - 狐狸 (huli), белгілі бір мағынаға ие екі жұп иероглифтік кілт ретінде талдауға болады. 狐–瓜 (гуа) және 犬 (чуан) - «қызыл ит» таңбаларын қамтиды. Екінші таңба 狸 ， «үйдегі ит» деп түсіндіруге болатын 犬 (чуан) және 里 (li) негізгі элементтерінен тұрады.

Түлкі туралы әңгімелердің бай көзі – біздің дәуріміздің IV ғасырындағы нағыз зерттеу деп санауға болатын Қытай жазушысы Ган Бао 干寶 «搜神记» (*соу шэнь цзи*) «Рухты іздеу туралы ескертпелер» атты туындысында [Титаренко М. Л., 2008, с. 268], автордың шындықты табиғаттан тыс оқиғалар туралы аңыздар арасындағы көркем әдебиеттен бөлуге талпынысы. Керемет оқиғалар туралы автор жинаған әңгімелерде қытай жазушысына тән мистикалық мәні туралы нанымдар мен ойлар болды.

Көбіне әңгімелердегі түлкілер зиянды және қауіпті жындар сияқты әрекет ете отырып, адамдарға зиянын тигізеді. Олар пошта бекеттерінде, балалар үйлерінде орналасады; адамның тамағын жейді, зұлымдық жасайды, тіпті адамдарды өлтіреді; тірі адамның кейпіне еніп алып, олардың орнын алады. Қытай шаруалары сандаған ғысрлар бойына олармен кезігуге қорқатын. Егер жалт етіп көзге көрінсе – онда басыңыз бәлеге қалды деуге болады. Түлкі көрсе –адам не

аруға шалдығады, не қуаңшылық болады, не бір жерде өрт болады деп сенген. Сондықтан олар түлкі мекендейтін жерлер: түлкілер ін қазатын қабір бар жерлерден, үңгірлер мен орлардан аулақ жүруге тырысатын. Қытайлардың ең сескентін нәрсесі: түлкілер адам кейпіне еніп олардың үйлеріне еніп кететін жайғдайлар.

Ал Жапония түлкі бейнесі көбінесе жағымды қырларымен танымал, егер қытай аңыздарында түлкіні кездестірген адамның басы бәлеге қалады деп саналса, жапон аңыздарында керісінше, түлкіні кездестірген жанның жолы болып, байлыққа қолы жетеді деп сенген.

Түлкі бейнесі Қытай, Жапония, Корея халықтарының фольклорында ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі мәдениеттің әралуан саласынан көрініс береді, мысалы. әртүрлі культты практикаларда, халық нанымдарында, бенелеу өнерінде, тілде де көрініс тапқан. Түлкі бейнесі әралуан қырлы болып келеді, ол кейде жағымды бейне ретінде сипатталса, кейде дүлей күш ретінде, озбыр бейне ретінде де сипатталады. Қытай халқы бұрыннан бері барлық тірі жанның адам кейпіне ене алатындығына сеніп келеді. Сондықтан қытай ертегілерінде және халық аңыздарында салмақты бейнелердің бірі - бұл құбылғыш түлкі 狐狸精 «хули жиң» болып табылады.

Түлкі көбінесе зираттар мен қабірлерде кездескен соң, адамдар оны әрқашан өліммен байланыстырған. Ян де Гроутың айтуынша түлкілер өз мақсаттарына қол жеткізу үшін өзі өмір сүріп жатқан қабірдегі адамның кейпине 鬼 (гуй) – елес түрінде ене алаған.

Цзи Юнің 級昀 (1724–1805) түсіндірмесі бойынша, дәстүрлі қытай әдебиетіндегі түлкінің жай-күйін түсіндіру ерекше қызығушылық тудырады, Цзи Юн түлкі бейнесінің жан-жақтылығын қысқаша сипаттайды. Ол түлкілер туралы қызықты мәліметтер келтіреді: түлкілер мен жануарлар әртүрлі санаттарға жатады, түлкілер жануарлар мен адамдар арасында болады; қараңғылық пен жарық әртүрлі жолмен жүреді, құдайлар мен жындар әртүрлі жолмен жүреді, ал түлкі құдайлар мен жындардың арасында жүреді .

Тан дәуіріндегі түлкілер туралы әңгімелерде олар әмбие кейпіне еніп адамдарды ақымақ қылып көрсетуге тырысады. Бодхисаттвалар түрінде түлкілердің пайда болуы, Рания Хантингтонның «Alien kind: foxes and late imperial Chinese narrative» атты кітабында былай дейді: түлкілер мен кешкі империялық қытай әңгімесі, буддизмнің күші туралы билеуші әулеттің алаңдаушылығымен байланысты деген көзқарастары бар [Huntington Rania, 2003, p. 131].

XVIII ғасырда түлкі бейнесі санскрит мәтіндерінен табылды, онда ол «әйел мен ер адамды айналдыру» ретінде көрінеді және көбінесе би мен әнде өзінің керемет қабілеттерімен құмарланады. Түлкі көбінесе «варварларды» - Үндістан мен Орта Азияны буддисттік ілімге байланысты Қытай өміріне қосқан тұрғындарды бейнелейтін. Бұл ұлттардың қытай әдеби сәйкестігі тұжырымдамасына қауіп төндірді деген пікір бар. «Түлкі» термині қабылданған стандарттарға бағынбаған (яғни, күткен нәрсені істемеген) жас қыздар үшін де қолданылған. Түлкі адамдар алдында пайда болатын жағдайлар шынымен әр түрлі. Бастапқыда, түлкі - жын-перілердің қауіпті жаратылысы, оны болдырмау керек, дегенмен, көптеген әңгімелер оның мінез-құлқы әрдайым бірдей емес екенін көрсетеді. Бір нәрсеге ризашылық білдіре отырып, түлкі өлімге қарсы әрекет ете алады; оған немесе өткен өмірде оған зиян тигізген адам үшін кек алатын түлкілер де бар; тек қана жын-перілерінің табиғаты бойынша адамға қарсыласатын түлкілер бар. Мұндай түлкіні (басқа зұлым рухтар сияқты) батыл адамның күшімен, сондай-ақ өнері арнаулы (әдетте монахтар) сиқырлы дұға мен тұмар арқылы қуып шығарған.

Жапон фольклорында түлкілер үлкен білімге, ұзақ өмірге және сиқырлы қабілеттерге ие. Олардың ішіндегі ең бастысы - адам кейпіне ену мүмкіндігі; аңыз бойынша, адам кейпіне енуді түлкі белгілі бір жасқа жеткенде үйренеді (әдетте жүз жыл, бірақ кейбір аңыздарда елу). Китсунэге тән басқа мүмкіндіктердің бірі ол: басқа адамдардың денелеріне қоныс аудару, өртендіру қабілеті, басқа адамдардың армандарында көріну, кез-келген жануарлар немесе заттардың формаларын алу және шындықтан мүлдем ажыратылмайтын күрделі елестер жасау қабілеті жатады.

«Китсунэ» сөзінің шығу тегі екі нұсқаға ие. Біріншісі - Киёси Нозакидің айтуы бойынша, оны ежелгі «кицу-кицу» түлкінің осылай үргенінен шыққан және екінші нұсқа Асука (б. з. д. 538-710 ж. ж.) уақытындағы алғашқы кезеңінен басталған Китсуне туралы алғашқы құжатталған аңызбен байланыстырады [Nozaki. K., 1961 p. 15]. Мино облысының тұрғыны Оно өзіне ұзақ уақыттың ішінде жар іздейді, бірақ өзінің арманына сәйкес келетін жарды таппай қояды. Бірақ бір тұманды кеште, үлкен шөлейт жерде ол кенеттен өзінің арманына қол жеткізді. Сол жерде бір үлкен тастың үстінде, адам сөзімен жеткізіп бере алмайтындай айдан әдемі қыз отырады. Олар үйленді, ол оған ұл туып береді. Ұлдың туылуымен бір уақытта Оно үйге күшік әкелді. Күшік үлкен болған сайын, соғұрлым ол Ононың әйеліне қатты үре бастайды. Әйелі иттен қорқып, күйеуінен итті өлтіруін сұрайды. Бірақ ол итті өлтіруден бас тартады. Бірде ит Ононың әйеліне жүгіріп келіп үре бастайды, сол кезде ол қорыққанынан сол сәтте-ақ түлкіге айналады да қашуға түседі. Оно әйелін іздеп шақыруды бастайды да мына сөздерді айтады: «Сен түлкі болсаңда - бірақ мен сені сүйемін, сен менің ұлымның анасысың; сен маған кез келген уақытта келе аласың». Түлкі Ононы естіді де, содан бері әр кеш сайын оған әйел кейпінде қасында келді, ал таңертең шөлге

түлкі сияқты қашып кетті. Әр түрлі аңыздар мен ертегілерден біз Китсунэлердің бірнеше түрі болатынын көреміз, мысалы:

– Бякко - «ақ түлкі»; оны кездестіру жақсылық шақырады деп есептелген, өйткені бұл түлкі Инари құдайына қызмет етеді және құдайлардың хабаршысы ретінде қызмет етеді деп санайды.

– Генко- қара түлкі. Оны кездестіру, әдетте, жақсылық нышаны болып есеттелген.

– Йако немесе Йакан - Китсунге ұқсас. бұл кез-келген түлкі.

– Кико - елес түлкі, Рейко түріне жатады.

– Корё - бұл адам артынан қалмай ілесіп жүретін елес түлкі.

– Куко - бұл аспан түлкісі, өте залым тіршілік иесі. Жапон мифологиясында ол Тенгу (жапондық әр түрлі тролльдер) параллелында орналасқан

– Ногицуне - «жабайы түлкі»; Сонымен қатар, бұл сөз «жақсы» мен «жаман» түлкілерді ажырату үшін қолданылады. Кейде жапондар «жақсы» түлкі туралы, Инаридің елшісі және т. б. туралы сөйлесетін кезде «Китсунэні» қолданады «Ногицуне», жамандық жасайтын және адамдарды алдап жүрген түлкілердің қатарына кіреді. Алайда, бұл жын емес, алайда әзілқой, алаяқ түлкі ретінде танымал.

– Рейко - «елес түлкі»; оны зұлымдық күштеріне жатқызуға болмайды, бірақ бұл бейнені де жағымды бейнеге жатқызуға болмайды.

– Тенко немесе Амагицуне - бұл «құдай түлкі». 1000 жасқа толған Китсуне. Тенконың ерекшелігі - тоғыз құйрық және кейде алтын терісімен көзге білінеді. Оны кейде «Құдайдың қамқоршысы» деп атайды.

– Тамамо-Но-Маэ - Тенконың бір түрі. Алдамшы, өте әдемі, өте агрессивті және күшті жын, жапон фольклорындағы әйгілі түлкі құбыжықтардың бірі.

– Шакко - «қызыл түлкі». Бұл жақсылық пен жамандықтың күштеріне де қатысты болуы мүмкін;

– Бакемоне-Китсуне-Рейко, Кико немесе Корё сияқты сиқырлы немесе жын-перілер, яғни ешқандай пішіні жоқ түлкілер.

Сиқырлы түлкі туралы нанымдардың негізгі белгілерін жапондар Қытайдан алған. У. А. Касаль бұл туралы былай деп жазады: «Түлкілердің сиқырына деген сенім, сондай-ақ олардың адамға айнала білу қабілеті Жапонияда пайда болған жоқ, бірақ Қытайдан келді, онда адам кейпіне еніп, адамдарды алдай алатын бұл қорқынышты жануарлар Хань әулеті әдебиетінде б. з. д. 202 - б. з. д. 221 ж. суреттелген. Жапон халқында ару қыздың кейпіне енген түлкі туралы аңыздар өте көп, бұл аңыздар көбінесе біреу түлкінің құйрығын көргенде аяқталады. Адамның-түлкімен байланысы өте қауіпті және адамның өліміне әкеледі деп саналады. Алайда, жапондардың өздері түлкілермен байланысты белгілі бір діни сенімге ие болғанына күмән жоқ. Мұның жеке дәлелі - Синтои құдайы Инариға табынуы. Инари адам түрінде пайда болуы мүмкін, бірақ көбінесе аспан астындағы ақ түлкі түрінде пайда болады. Оның құрметіне түлкілердің мүсіндері ғибадатханалардың ажырамас бөлігі болып табылады, Инари мен бірге әдетте екі ақ тоғыз құйрықты түлкілер бірге жүреді. Көбінесе Инариды күріш құдайы деп есептейді. Инари есімінің өзі «күріш адамы» дегенді білдіреді.

Лафкадио Херннің айтуынша, Инариге адамдар көбінесе емші құдай ретінде табынған, сонымен қатар ол байлық әкелетін құдай болып саналған. Сондықтан оның түлкілері аузында кілт ұстап тұратыны жиі бейнеленген. Жапон этнологы Киёоси Нозаки Инари құдайының түлкілері мен құбылғыш түлкілердің арасында айтарлықтай айырмашылық бар, деп атап өткен: «Айта кету керек, Инаридің қызметіндегі түлкілер басқа түлкілердің, мысалы, ногицуне немесе «жабайы түлкілердің» сиқырларымен ешқандай байланысы жоқ. Киото қаласындағы Фусими кварталындағы ғибадатханының қызметкерлерінің міндеттерінің бірі осы ногицунені жазалап және қуып жіберу болған. Ногицуне - құбылғыш түлкінің ішіне кіреді. Инари оларды басқара алады, дегенмен, барлық жағдайда емес. Түлкілердің басты сиқырлы қабілеті - адамға айналу мүмкіндігі. Асаи Рёидің «Отоги-боко» топтамасында «Даймё энергиясын сіңіретін түлкі туралы әңгіме бар. » Онда түлкіні адамға айналдыру процесі жан-жақты суреттелген: «Күзгі кештердің бірінде тұман түскен кезде Синохара өзенінің жағасында серуендеп жүріп оқиғанің бас кейіпкері өзінен алыс емес жерде, солтүстікке бұрылып, артқы аяғында тұрып, басына адам бас сүйегін тағып алып дұға оқып жатқанын көреді. Түлкі сол айтып жатқан дұғасын шамамен жұз рет қаталайды». Осыдан кейін түлкі он жеті-он сегіз жас аралығындағы жас қызға айналады [橋爪秋子, 2003, с. 29].

Кумихо (구미호) — корей тілінен аударғанда тоғыз құйрықты түлкі (구 — тоғыз, 미 — құрық, 호 — түлкі) Кумихо – тоғыз құйрықты түлкі бейнесін сіңірген. Ол көбінесе жас қызға, әйелге айналып еркектерді еліктірген. Кезекті құрбанын оңаша жерге әкелген кумихо құбыжық оның жүрегін не бауырын жеп қойған. Сердце. Корей сайтаннамасына сүйенсек, Кумихо – зинақорлығы үшін жазаланған пәнилік әйелдің рухы, сондықтан ол өз көңілдестерін өлтіруге мүдделі. Оның маңдайына жазылған қарғыс мәңгілік емес. Алайда құбыжық түлкі мың күн ішінде адам өлтіруін тоқтату керек. Бірақ көп жағдайда ол мүмкін емес. Қарғыстан құтылудың тағы бір жолы – Кумихоның құбыжық екенін біліп қойған еркек құпияны сақтай білуі керек.

Көптеген аңыз бойынша кез-келген мың жасқа келген түлкі кумихо бола алады екен. Осындай

ұзақ мерзім өмір сүрген түлкі ару қызға айнала алады екен. Ол көбінесе жағымсыз бейнелер қатарына жататын образ. Кей аңыздарда кумихоның шынай келбетін оның киімін шешкен кезе көруге болады дейді, яғни оның түлкі құйрығы бірден бұлаңдап көрінеді екен. Кумихо көбінесе аң аулайтын иттерге өш келеді, иттер де адам кейпінде тұрса да түлкінің иісін тез сезеді екен. Ал кей аңыздарда Кумихо кейіпкерге жол нұсқап, ақыл-кеңес беруші бейне ретінде сипатталады. Кейінгі кезеңдерде шыққан аңыздарда Кумихо адам баласына тек қастық жасайтын құбыжық ретінде суреттелген. Ол көбінесе ер адамдарды өлтіреді, кейде түн ішінде мол кезіп мәйіттерді қазып алып жүрегін жейді деп сипатталады

Корей аңыздарының ішіндегі түлкілер туралы біршама танымалдарының бірі "Кумихоның сиқырлары" (구미호의 변신) атты аңызда түлкі қалыңдың кейпіне еніп тойға келеді. Оны тіпті қалыңдықтың туған анасы да айыра алмайды. Ақиқат тек қалыңдық шешінген кезде ғана ашылады. "Пак Мун-су мен Кумихо" (박문수와 구미호) атты аңызда кейіпкер қалың орманда түлкі қызды кездестіреді. Ал "Түлкі қарындас" атты ертегіде бір еркек құдайдан түлкі-қыз болса да перзент беруін сұрап жалбарынады. Көпкешікпей әйелі босанып қыз туады. Үлкен ұлдары әкесіне қыздарының түлкі екенін айтқанда ызаланған қария оларды үйден қуып жібереді. Бірнеше жыл бойы ел кезіп кеткен олар қара шаңырақка қайтып келгенде қарындастарының үйде жалғыз өзі тұрып жатқанын көріп таң қалады. Үйге келіп қонған жігіттердің тек біреуі ғана аман қалады.

Көне замандағы шығыс мифологиясында түлкі бейнесі көбінесе басты кейіпкерлерді жебеп, демеп жүретін символдық бейнеге көтерілген, олар кейде адамзат балысын қастық жасаушы зұдым күш ретінде суреттелсе, кейде байлық пен бақ сыйлаушы, оң жол нұсқаушы жағымды кейіпкер ретінде әспеттеледі. Түлкі бейнесі аңыздар мен ертегілерде әр қырынан алып сипатталады, бірде зұлым күш иелері ретінде суреттелсе, бірде қайырымдылық пен сұлулық символы ретінде сипатталады. Жапон фольклорында еркеше орын алатын бейнелердің бірі – құбыжықтар. Құбыжықтар әр алуан кейіпке түсе алады: құстар, аңдар, түрлі заттар— әмиан немесе шәйнек, сыпырғы, ескі аяқ киім, сүйретпе т. б. Солардың ішінде сиқырды керемет меңгерген құбыжықтар – түлкілер (кицунэ) болып табылады. Олар көбінесе әйел бейнесінде кездеседі. Түлкі құбыжықтар сондай-ақ Шығыс Азия халықтарының фольклорында кеңінен таралғаны туралы баса айтқымыз келеді. Сырт көзге сұлу да сүйкімді көрінген түлкілердің ар жағында өте зұлым құбыжықтың болмысы жасырынған. Түлкі көбінесе сұлу бойжеткен кейпіне еніп кеш бата жолда қалған жолаушыны жол торабында күтіп алған. Сол бойжеткеннің бойынан қу түлкінің айласын байқай алмаған адамның бағы жанбай, оңбай алданады. Жапон халқының фольклорында түлкінің адам баласына көмекке келетін кездері де жиі ұшырасады. Әйел бейнесінде келген түлкі кейде отбасына береке, бақыт әкеледі. Кицунэ (きつね) - бұл тылсым күштерге ие түлкі, оның басты қабілеті – адамдарға айнала алуы және адамдардың санасы мен бойын билеп алуы. Кицунэ туралы аңыз Қытайдан бастау алады. Кейіннен аңыздар жапон әдебиетіне де енеді де өзіндік айшық-өрнектермен бедерленеді. Аңыз бойынша кицунэлер – тұқым көбейту мен байлықты кейіптейтін Инари құдайдың елшілері. Үлкен ашаршылық кезінде Инари үлкен ақ түлкіні мініп, жерге түсіп, адамдарды аштықтан құтқарып қалады. Тура осы кезде Инаримен бірге оның елшілері – кицунэлер де жерге тсүкен еді. Бұл аңызбойынша кицунэлер, сөзсіз қайырымды, мейірімді жаратылыс иелері. Адамдар секілді кицунэлер де қайырымды және қатыгез болып бөлінеді. Кицунэлердің өмірінің бар мақсаты - аспан түлкісіне айналып көкке кету, қайта жаралу. Ол үшінөз қабілеттерін әрдайым жетілдіріп отырып кем дегенде мың жыл өмір сүру керек. Адамға айналу үшін түлкіге уақыт пен тәжірбие керек: 50 жыл ішінде кицунэ әйелге айналуды үйренеді, жүз жылдан соң сұлу қызға немесе бозбалаға айналуды үйренеді екен.

Кейбір аңыздарда адамға жай ғана айнала салуға болмайды. Түлкі міндетті түрде Поляр-лы жұлдызға дұға қылуы немесе дұға жазылған бірнеше жапырақты жеуі тиіс. Тіптен мұндай жапырақтардан гүлдесте өріп, ауада үш рет айналып секіруі керек. Кей аңыздарда түлкі адамға айналуы үшін басына адамның қаңқасын қойып отыруы қажет. Егер түлкі адам бойына жайлап алғысы келсе, ең алдымен сәтті мезетті таңдауы тиіс: адам бойына жайланып ену үшін адамның қайғырып, ашулынап немесе қатты эмоция білдірген шағын пайдаланады. Аңыз бойынша түлкі адамның кеудесі немесе аяғының астынан кіріп кетеді екен. Қансорғыш-вампирлер тәрізді кейде кицунэ адаммен жақсы байланыс құра отырып олардың қанын ішіп, жанын алады. Кицунэден туған балалар ерекше қабілетке ие, олар сиқыр мен дуаны меңгеруге әуес. Сондай-ақ түлкі мен от арасындағы байланыс өте күшті деп саналады. Аңыз бойынша түлкінің құйрығының ұшында және аузында лаулап от жанып тұрады екен. Кицунэлер ойын-сауықты ұнатады, сондықтан адам бойына жайланып алады. Түлкілер әсіресе қуырылған тағамды, соның ішінде қуырылған атжалмандарды ұнатады. Түлкінің шынайы болмысын тек иттер ғана көре алады екен. Аңыз бойынша, кицунэ көбінесе әйел жыныстыболып келеді.

Осыған байланысты халық арасында түлкі мен аадам арасындағы неке туралы бірқатар аңыздар кеңінен таралып кеткен. Жапон аңыздарының ішінде ең көп тараған аңыздардың бірі – бір еркек таңғажайып сұлуға үйленеді. Біраз

жылдар өткен соң олардың балалары дүниеге келеді. Бір күні түлкі әйелді бір топ иттер қаумалап үре бастайды. Әйел қорыққанынан түлкіге айналып қаша жөнеледі. Әйелінің шынайы болмысын көрген еркек қатты налиды. Алайда күйеуі кицунэні қатты сүйеді, ол түнде түлкіні үйіне кіргізіп, қонып тұруына рұқсат етеді. Сол кезден бастап әр түні түлкі әйел бейнесінде үйге еніп, таңға жуық түлкі бейнесінде үйден кетіп тұратын болыпты. Жапон тіліне аударғанда кицунэ — «әрқашан келіп, кетіп тұрушы» деген мағына береді екен. Түлкімен некеден туған балалар ерекше қабілет-күшке ие, тылсым табиғатымен ерекшеленетін жандар болады деген пікір бар.

Қорытындылай келе ертегі және аңыздар белгілі бір халықтың бүтін бір болмысын, оның дәстүрлерін жан-жақты ашып көрсете алады. Аңыздар мен ертегілердегі түлкі бейнесі арқылы қытай, корей, жапон ұлттының психологиялық келбетін, болмысын, ұлттық мінезін айқын танып, түсінуге болады, бұл фактор сол ұлт өкілімен мәдениетаралық қатынасқа түсуде үлкен септігін тигізе алады деп айтуға болады. Қытай, жапон, корей халықтарының аңыздары мен ертегілердегі түлкі бейнесі қазіргі таңда да өзектілігін жоймаған әрі арнайы зерттеуді қажет ететін салмақты дүние болып табылады. Түлкі бейнесі негізінен жапон әдебиетінде түлкі бейнесі көбінесе жағымды сипатқа ие, ал корей классикалық әдебиетінде негативті сипатқа ие, қытай әдебиетінде түлкінің жағымды немесе жағымсыз болып бөліну шекарасы айқын көрінбейді. Жапон классикалық әдебиетіндегі түлкілер көбінесе егін мен құнарлылықтың символы ретінде танымал. Мұндай символдық қасиет қытай әдебиетінде кездеспейді деп атйта аламыз. Бұл тақырып әлі де зерттеу мен зерделеулі қажет ететін қомақты да күрделі тақырып, мұны әрі қарай басқа да халықтар аңыздарындағы, ертегілеріндегі түлкі бейнесімен салыстыра отырып зерттеу – күн тәртібіндегі өзекті мәселелер қатарындағы тақырыптардың қататырна енетін дүние деп айтуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Чистов, К. В. Народные традиции и фольклор / К. В. Чистов. – Л: Наука, 986. –304с.

2 Духовная культура Китая // энциклопедия в пяти томах под гл. ред. М. Л. Титаренко; Том 3; М: Восточная литература. РАН, (Москва) 2008. – С. 886.

3 Huntington, Rania. Alien kind: foxes and late imperial Chinese narrative. USA: Harvard Univ Asia Center, 2003. — p. 131

4 Nozaki. K Kitsune Japan's fox of mystery, romance and humor. Tokyo 1961 p. 262

5再話。橋爪秋子。鶴の恩返し。日本語┌む┌む文章。レベル別日本語多┌ライブラリ┌。−Tokyo: アスク,2003. -29

ҒТАМР 378. 016:8127

Кенжебаева Аида Абдыганиевна
филол. ғ. к., доцент
Шығыстану факультеті
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті
Алматы қ., Қазақста

Керейбаева Айгерім Абильгазиевна
оқытушысы, магистр
Шығыстану факультеті
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті
Алматы қ., Қазақстан

ҚЫТАЙ ПАРЕМИОЛОГИЯСЫНДАҒЫ «ОТБАСЫ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін. Берілген мақалада қытай тілі паремиологиясындағы "Отбасы" концептісін ғаламның көркемдік және тілдік аясында лингво-когнитивті деңгейдің бірлігі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар "Отбасы" концептісі мәнінің ұлттық танымға сәйкес тілдік бейнесіне семантикалық, этнолингвистикалық, психолингвистикалық талдау жасалынып, "Отбасы" концептісінің аясына кіретін ұйытқы сөздер, компоненттер мәнін ашу арқылы қытай ұлтына тән дүниенің тілдік бейнесі көрсетілген. Авторлар ассоциативтік тәжірибе әдісін қолдану арқылы қытай ұлтының санасындағы "Отбасы" туралы қалыптасқан ұғым-түсініктер, танымдар анықталды.

Мақалада сонымен бірге авторлар қытай тіліндегі «Отбасы» концептісіне қатысты паремиялардағы «Конфуций идеологиясының өзегі болып табылатын «Үйлесімділік» және «Сяо» идеясының көріністеріне жан-жақты талдау жасайды.

Түйінді сөздер: паремия**,** «Отбасы» концептісі, «Сяо», «Үйлесімділік», ұлттық ерекшелік.

Резюме. В данной статье рассмотрены различные репрезентации концепта «Семья» в китайской паремиологии. Авторы подробно описывают историю происхождения концепта «Семья», а также рассматриваются его словарные дефиниции. Проведен анализ многосторонних представлений о концепте «Семья» с последующими выводами о значимости данного концепта для современного общества. Значимость концепта «Семья» и его сопряженность с выявлением особенностей национального менталитета делает особенно актуальным его изучение на занятиях по китайскому языку как иностранному.

В ходе изучения паремиологии можно рассмотреть пословицы, содержащие определенный аспект представления, относящегося к теме.

Ключевые слова: паремия, концепт «Семья», национальные сосбенности, «Гормония», «Сяо».

Summary. In this article introduced various representations of the concept of "Family" in Chinese paremiology. The authors describe in detail the history of the origin of the concept "Family", as well as its dictionary definitions. They were made analysis of different ideas about the concept of "Family" with subsequent conclusions about the significance of this concept for the modern society. The significance of the concept of "Family" and its connection with the identification of features of the national mentality makes it especially relevant to study in classes on Chinese language as a foreign language. Special attention is paid to the study of its concept-forming elements in the paremiology of the Chinese language due to the actualization of ethnocultural information in the modern period.

Keywords: paremia, concept of "Family", "Hormony", "Xiao", national identity.

Кейінгі онжылдықтар белесіндегі зерттеулер ұлт мәдениетін тіл арқылы анықтауды негізгі қағида етеді. Басқаша айтқанда, тілді тұтынушы ұлтты алғашқы орынға қоятын тіл білімінде-гі антропөзектік парадигма өз аясында жаңа бағыттарға жол бет алуда. Осыған байланысты Ян Фан, Вын Ие, Лю Чиңян, Лю Тиңтиң, Бай Ян, Ли Цин, Чжао Сиюлиң, Хуаң Цзин, Цао Цайфың, Уаң Жихуа, Чжу Цзихуа, ал отандық қытайтанушы ғалымдар арасынан Д. Мәсімханұлы, Ф. Н. Дәулет, Р. Ө. Досымбекова, Е. Ә. Керімбаев секілді ғалымдардың жұмыстарында тіл таным кілті деп қаралып, танымдық лингвистика лингвомәдениеттану, әлеуметтік тіл білімімен тығыз байланыста зерттелген. Қытай халқының мәдениеті мен этнографиясы жөніндегі маңызды еңбек ретінде отандық қытайтанушы ғалымдар арасынан Д. Мәсімханұлының 2014 жылғы шыққан «Қытай туралы қырық сөз» атты кітабын атап өтсек болады.

Паремиялар - кез-келген ұлттық тілінде бар, олар халық даналығын жинақтайды, олардың

көмегімен ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Ұлттық тілдің паремиологиялық көрінісі – әлемнің ұлттық тілдік бейнесінің бір бөлігі, ондағы мәдени көрсеткіштер. Паремиология, тіл, ойлау, таным, мәдениет, әлем бейнесі, ментальділік. Олар сандаған ғасырлар бойына жинақталған тіл байлығы. Тілдің басқа түрлерімен салыстырғанда олар кез-келген ұлттың мәдениетін, психологиясын және құндылықтарын терең әрі жан-жақты сипаттай алады. Қытай тіліндегі «отбасы» 家 иероглифімен беріледі. Қазіргі заман қытай тілі сөздігінде (现代汉语词典1996 ж.) «Отбасы» – бұл:

1. Туыстық немес неке негізінде құрылған қоғам, Отбасы ата-ана, мен балаларын және басқа да туыстарды қамтиды.

2. Отбасы тұратын үй, мекен.

3. Адамның әскерде мекемеде қызмет істейтін орны.

4. Белгілі бір кәсіппен шұғылданатын адам немесе отбасы.

5. Белгілі ғылым саласымен шұғылданатын немесе білімі бар адам. (суретші, ғалым).

6. Өнер мен ғылымдағы алуан түрлі бағыттар.

7. Тарап немесе топ.

8. Тек деген анықтама беріледі.

Қытай мәдениетінде «отбасы» деген мағына беретін «家» (графикалық тұрғыдан «үйдің шатыры», яғни «宀» және «豕- шошқа (доңыз)» деген кілттердің тұрады), иероглифі «үй, шаруашылық», сондай-ақ отбасы өмірінде маңызды орын алатын рәсімдік аспект - «ата-бабаға құрбандық шалу» деген ұғымнан құралады, яғни обасы дегеніміз- басыңда шатырың болса және жейтін азығың болса құралады деген ұғымды береді. Мұндағы 豕- шошқа (доңыз)» иероглифінің қолданысы қытайлардың негізгі азығы – доңыз етінен тұратындығын көрсетіп тұр. (Қытай дүние жүзі бойынша шошқа өсіруден бірінші орын алатын ел болып табылады)

Қытай тіліндегі «家 [jiā] отбасы» лексемасының семантикалық көлемі біршама кең. Біздің талдаудан өткен әр сөздік («Қазіргі қытай тілінің сөздігі», «Қытай тілі сөздігі», «Қытай тіліндегі универсалды сөздер сөздігі»), аталған лексеманың 10-нан астам мән-мағынасы бар. Қытай тіліндегі «отбасы» лексемасы біршама көпмәнді болып келеді.

Қытай тіліндегі «Отбасы» концептісінің ұлттық еркешеліктерін зерттеп жүрген қытай ғалымы Вын Ие пайымынша: «Отбасы - адамзат қоғамының ежелгі және маңызды бөлігі. Кез келген елде отбасы маңызды әлеуметтік бірлік болып табылады, және отбасы адамдар мен адамдар мен қоғамның қарым-қатынасына елеусіз әсер етеді. Мәдени дәстүрлер мен құндылықтардың айырмашылығына байланысты шығыс және батыс халықтары отбасылық құндылықтарда көптеген айырмашылықтарды болады. Шетел тілі ретінде қытай тілін оқыту барысында шетелдіктерге бұл айырмашылықтарды қалай дұрыс түсінуге және қабылдауға болатындығы біздің оқытудағы қиыншылық қана емес, сонымен қатар біздің алдымызда тұрған міндет болып табылады» [Ван-Ие, 2018,с. 76].

Қытай тіл білімінде қытай тіліндегі «Отбасы» концептісін шет тілдерімен салыстыра отырып зерттеген жұмыстар қатарын тізетін болсақ: Чжао Сюлиннің «Орыс және қытай тілдеріндегі мақал-мәтелдердегі «Отбасы» концептісіне салыстырмалы талдау» (俄汉民族谚语中的”家庭”观念分析), Суң Цайфыңның «Қытай және қазақ тілдеріндегі «Отбасы»» концептісіне қатысты мақал-мәтелдерге салыстырмалы талдау» (汉哈语中家教类谚语对比研究) атты зерттеу еңбектерін еркеше атап өткіміз келеді. Аталған зерттеу жұмыстарында екі түрлі ұлт тілдеріндегі «Отбасы» концептісінің мәдени мәні, құндылықтары мен дүниетанымы салыстырыла отырып талдаған алғашқы зерттеулер деп айтуға болады.

Әр мәдениеттің өз концептілерінің жиынтығы бар. Олар тілдік санада бар және адамның өзін-өзі тануымен байланысты болады. Әр ұлттың мақал-мәтелдерінде сол ұлттың өркениеті жатыр. Мақалдарды еңбек адамдары құрып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, әр ұлттың идеологиясын, мәдениетін, ұлттық эмоциясын бейнелейді. Паремиялар әлемнің тілдік бейнесінің бөлігі ретінде, адамның ойы мен мәдениетін бейнелейтін көрсеткіштер. Паремиялар қазіргі адамдардың идеяларын ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі қоғамдағы адамдардың дүниетанымы мен құндылықтарын да айқындап береді.

«Сяо» (孝) иероглифінің жазылуы Чжоу әулеті кезіндегі қола ыдыстардағы жазулардан бастау алады. Көне қытай мәдениетінің ескерткіші болып табылатын «Шовэнь» сөздігінде «孝» иероглифінің құрамында «бала» мен «қарттың» бейнесін салған. Бұл иероглифті вертикалды түрде бейнелеген, себебі бала мен қарт арасындағы иерархиялық бағыныштылықты көрсетуі мүмкін. *[Чжан Шуянь., 2000, с. 186].*

Чжоу әулетінің терминологиясында «孝»иероглифі ата-бабаның құрметті титул ретінде берілген, яғни перзенттің ата-бабасына деген аса жоғарғы құрметі сипатталады. Шан әулеті кезінен бастап қытай ұлтының діни танымында ата-бабалар культі ең маңызды элемент болып тұрақталған. Ата-баба культінің қатаң сақталуы мехраб алдында ата-баба рухына арналып рәсім өткізумен көрсетіледі. Ұрпақтың әрі қарайғы алаңсыз тіршілігі ата-баба рухына тағзым етумен тығыз байланыста деп еспетелген Мұндай жалғастықтың бұзылуы үлкен катастрофа ретінде танылған. Жеңіліс тапқан тайпаның ата-баба мехрабын қолға түсірген дұшпаны осы мехрабқа аяушылық есебінен символикалық деңгейде қызмет ету жеңілген тайпа үшін үлкен қорлық саналған. Сондықтан «Отбасы» концептісіне қатысты паремиялар құрамында көптеп кездесетін «孝» бастапқыда өз бойына таза діни ком-

понентті жинақтаған. Қытайдың қазіргі заманғы тұрмыс-тіршілігінде үлкендерге деген рәсімдік құрмет көрсету салтанаты толық сақталған.

Сяо – конфуцийшілдіктің этикалық қағидаларының бірі, ол - «ата ана алдындағы перзенттік құрмет және үлкен ағасы алдындағы інілік ізет». «Сяо» орындау ата-аналарға «сяо» ережелеріне сәйкес қызмет етуді білдіреді. Увей («әрекет етпеу») - даосизмде табиғи заңдылықтарды ұстану және оларды сіздің еркіңізбен бұзбау дегенді білдіреді. Увей - бұл толықтай әрекетсіздік емес, керісінше адамның іс-әрекеті табиғат заңдылықтарымен және табиғи қажеттіліктермен байланысқан кездегі ерекше әрекет түрі.

水有源，树有根，不认爹娘如畜生。 «Судың өз бастауы бар, ағаштың тамыры бар, ал ата-анасын қадірлемеген – хайуанмен тең».

«Отбасы» концептісіне қатысты паремиялардан құрамында 孝 иероглифі бар паремияларға көз салайық:

千里烧香，勿如孝敬爹娘。 Алыста жүріп жұпар шырақ жаққанша, жақында жүріп ата-анаңды құрметте.

孝子从小起，治家乐剑始。Құрмет тұтатын ұлды кішкене кезден бастап тәрбиеле, мемлекетті басынан ұста.

子孝双亲乐，家和万事成。Перзенті ибалының отбасында бақ-береке орнайды.

Қытай тіліндегі «Отбасы» концепциясының ұйытқысы болған 孝 ұғымы төмендегі паремиялардан да көрініс тапқан:

棍头出孝子。Аюға намаз үйреткен таяқ.

养不孝，父之过。Көргенді перзент болмаса әке азап шегеді.

子贤媳孝父宽心，不贤不孝伤脑筋。Ұлың ибалы, келінің сыпайы болса жетерсің мұратқа, Көргенсіз болса - қасіретке қаларсың.

久病床前无孝子。Науқас кезде ибалы перзент табылмас.

水有源，树有根，不认爹娘如畜生。Өзеннің өз бастауы болады, ағаштың өз тамыра болады, ата-анасын қадірлемеген хайуанға тең деген түсінік мықты қалыптасқан.

Бұл паремиялардың барлығы Қытайдағы «отбасылық мәдениетінде» тұрақталған тәртіпті көрсетеді және бұл тәртіп «ата-ана құрметі» ұғымына сүйене отырып алға бастайды. Қытайлар отбасындағы перзентінің аса тәртіпті болғанына ерекше көңіл бөлген, әсіресе ежелгі уақытта отбасы құрамы біршама үлкен болған. Отбасы иесі- үйдің өзегі. Қожайын – бүкіл отбасының тірегі. Сондықтан отбасы қожайынының айтқаны екі етілмейді деп санаған.

父不忧愁因子孝。Ана алдында – құрмет, Ата алдында – қызмет.

花佬有良心，少爷勿会困晾亭。Баланың ұяты болса, атасының басына қиындық тумайды.

Ата-ана алдындағы перзент борышы қытай танымындағы 孝 ұғымы «Отбасы» ұғымының негізі болып танылады:

爹养儿小，儿养爹老。 Ата баласын кішкенесінен асырайды, баласы атасын қартайғанша бағады. Бұл ұғым басқа халықтар тілінде де жиі қолданылады, яғни ата-ана баласын кішкене кезінде қамқорлыққа алса, өскенде перзенті де дәл сондай қамқорлықты ата-анасына жасауы тиіс. Осы мысалдар арқылы қарттарды құрметтеу және жастарды қолдау - қытай халқының дәстүрлі қасиеті екенін көріге болады.

Паремиялар дәстүрлі қытайдың отбасылық этикалық қатынастардың күйін көрсетеді. Паремиялар өмірден бастау алады және шынайы өмірді бейнелейді. Отбасындағы, қоғамдағы үйлесімді қатынастарды қытай халқы алдыңғы орынға қойған *[Ян Фан, 2013, с. 251]*.

Қытай халқы әрқашан бейбітшілікті, әсемдік пен ізгілікті жақсы көрді. Қытай халқының танымында «үйлесімділік» деген сөз бар. Аталған ұғымды қытайлар отбасылық мәселелерде де көп қолданады. Паремияларда «үйлесімділікті бірінші орынға қоятын» көптеген мақал-мәтелдер бар. Мысалы, «отбасылық араздық, бөтен адамдар мазақ етеді». Отбасына үйлесімді өмір сүрмесе, бөтен адамдардың қорлауына оңай ұшырайсың. Бастапқы өндіріс бірлігі, ұжымдық еңбек бөлінісі тарағаннан кейін шағын фермалардың шағын отбасылармен экономикасы біртұтас ретінде тез дамыды, бұл адамдарға өз бостандығы мен мүлкін отбасына берді. Үйлесімділік пен бірлік - отбасының өркендеуінің кепілі. Үйлесімділік ұғымы отбасы мәдениетінде өте маңызды орынға ие және негізінен барлық отбасылардың келісімі болып табылады. Дәстүрлі отбасыларда үш негізгі этикалық қатынастар бар, атап айтқанда: әке-бала қарым-қатынасы, күйеу-әйел қарым-қатынасы және туыстық қатынас: Отбасылық келісім, әдемі үйлесімділік бәрінен қымбат.

Отбасының өзі салыстырмалы түрдегі арнайы әлеуметтік жүйеге жатады. Отбасының өмір сүруіне байланысты әлеуметтік дәстүрлер тиімді мұра бола қалыптасады, сонымен қатар отбасының өзі де қарқынды өзгеретін әлеуметтік тәртіпке, тарихи жағдайларға және өмір салтына белсенді түрде бейімделеді. Отбасы деңгейінен бастап оның ең маңызды әлеуметтік функциясы - тұлғаның өсуіне, дамуына ықпал ету және тіл мен мәдени бірлестіктің құндылықтарын ұрпақ арасында тарату. Бұдан ұлттық мәдениеттің таралуында отбасы салмақты орын алатынын аңғару қиын емес *[Пың Цзяо, 2018, с. 253]*.

Қытай тіліндегі «Отбасы» концептісінде «Үйлесімділік» ұғымының барлық қырынан көрініс тапқанын көруге болады. Қытай ұлтының танымында «үйлесімділік» қоғамның барлық салаларында танылған кезде, «үйлесімділік» мақсатына қалай жетуге болатындығы шешудің өзекті қажеттілігіне айналды. Конфуций салт-дәстүрлер мен музыканы, яғни «ел үшін мақтауды» орындау арқылы елді басқару идеясын алға тартты.

Хунци «дәстүрдің әділетті ел болуының себебі де осы» деп ұсыныс жасады: «ел билігі әділеттілікті өркендетіп, оны құрметтейтіндерге арналған, ал қарапайым және қарапайым тақуалар үшін мемлекеттік хаос» *[Чжу Чжы, 2015,с. 278]*.

Конфуцийшілдік тұрғысынан алғанда, бүкіл үлкен отбасында әкелер, ұлдар, ағайындылар, жұптар және басқалар бір-бірінен ажыратылған кезде және сонымен бірге олардың рәсімдерін сақтаған кезде отбасының тұрақтылығы мен келісімі қамтамасыз етіліп, сайып келгенде елдің гүлденуіне кепілдік бола алады. Конфуций ілімін ұйытқы еткен қытай қоғамында «Отбасының» өзіндік міндет, ережелері бар. Ең бастысы – отбасындағы үйлесімді қатынастар орнату идеясы болып табылады. Отбасындағы ең маңызды нәрсе – отбасының ережелерін бұлжытпай орындау болып табылады *[Лю Чиңян, 2018. с. 375]*. Осы ойымызға мысал ретінде келесі паремияларды алуға болады:

和睦的家庭不知道悲伤。Үйлесімділікте тұрған отбасы қайғы дәмін татпас.

家庭和谐最重要。Отбасындағы үйлесімділік өте маңызды.

家和日子旺。Үйде татулық болса көрген күнің де жарқын болады.

家和万事兴。Тату отбасының базары тарқамайды.

业精在于勤，家兴在于和。Істің сәттілігі еңбексүйгіштікте, отбасы бақыты үйлесімділікте жатыр.

黄金万两米为贵，家庭和睦值千金。Алтын қап күріштің құны өте қымбат, ал отбасы татулығы одан да қымбат.

兄弟二人心不齐，手里黄金要变泥。Ағайын тату болмаса қолдағы алтыны сары балшыққа айналар.

夫妻和家业兴，夫妻不和睡不宁。Ерлі зайыптылар тату болса, отбасының берекесі артады, ал араз болса түнгі ұйқы қашады.

业精在于勤，家兴在于和。Кәсібің дамыса еңбектің арқасы, отбасында қуаныш бірліктің арқасында.

Осы мысалдардандан-ақ отбасындағы үйлесімділіктің қытай мәдениетіндегі салмақты орнын көруге болады. Отбасындағы татулық пен бірлік кез-келген байлық пен қазынадан бағалы саналады. Әдемі және үйлесімді отбасы қоғамның гүлденуіне септігін тигізетін маңызды фактор деп санайды.

Қытай мәдениетінде сонымен бірге туыстар арасындағы үйлесімді қарым-қатынастар да орталық орын алады:

家和万事兴。Отбасында татулық болса барлығы ойдағыдай болады.

家家有本难念的经。Әр отбасының өз қиындығы болады.

人大分家，树大分枝。Адам есейсе - отбасын құрады, ағаш өссе - бұтақ тарайды

家和万事兴。Тату-тәтті отбасында бәрі ойдағыдай болады.

清官难断家务事。Ең мықты деп танылған дана адам да әр отбасында болып жатқан түйінді мәселелерді шеше алмайды деген мағына береді.

Жоғарыда келтірілген материалдар көрсеткендей қытай ұлтының ой-санасында отбасындағы үйлесімділік, бірлігі бақ-береке әкеледі. Қытай тілінде «Үйлесімділік» ұғымы әр нәрседе болуы керек, ол табиғатта, қоғамда, мемлекетте, отбасында т. б. Үйлесімділіктің бұзылуы адамзат баласын бақытсыздыққа, тоқырауға, күйзелістерге әкеп соқтырады деп түсінген. Сондықтан қытай паремияларында отбасы бірлігін, ондағы үйлесімді қарым-қатынастарды алтынға, асыл қазына, баға жетпес байлыққа жиі теңейді:

家和万事成，不和万事空。Отбасында бірлік болса барлық іс ойдағыдай болады, бірлік болмаса тірлік болмайды. Сондықтан қытай ұлтының танымындағы «үйлесімділік» сөзі өмірдің барлық саласында да көрініс берген:

家内不和邻里争。Отбасында татулық болмаса көршілердің өсегіне қаласың.

Қытай ұлтының танымында отбасы тек тұрақтылықтың арқасында ғана ата бабасынан қалған мұраны дамыта алмайды, мұнда білімнің алатын орын да зор деп санаған. Сондықтан «Отбасы» концептісінде білім алу өте маңызды орынға ие болған. Қытай мәдени дәстүрінде адамгершілік тәрбиесі білімнен гөрі жоғары, тек моральдық тәрбие ғана отбасының тамаша отбасылық стилінің жалғасуына кепіл бола алады. Мысалы, «Отбасыға бай балалар - өркөкіректік», кейінгі ұрпақтарға отбасылардың дәулетті және бай екенін, ал балалар көбінесе мақтаныш сезімін тудыратынын, ал тәрбиелі отбасылар ақшаны тек қызығушылық стандарты ретінде қолдана алмайтындығын ескертеді. «Отбасы» концептісі тек «біріктіруді» мақсат етпеді, сонымен қатар тұрақтылыққа, үйлесімділікке ұмтылды.

Қытайдың дәстүрлі отбасы концепциясында Конфуций ілімінің үлкен әсерінің әлі күнге дейін сақталғанын байқауға болады. Ол бойынша отбасының әр мүшесі өз орнын, ал қоғамдағы адамдар өз орнын біліп, өз міндеттерін қатаң сақтауы шарт. Тағы бір мысал - «отбасылық келісім»: адамдар үйлесімді болғаннан кейін көп нәрсе гүлденеді деп сенеді. Қытай ұлтының санасында «отбасының бір жүрегі және алтын сатып алуға ақшасы бар; отбасының екі жүрегі бар және инелерді сатып алуға ақшасы жоқ» деген сөз бар. Тек бірлік қана отбасының өркендеуіне әкелуі мүмкін: Үлкен отбасы болсын, кішкентай отбасы болсын, олардың өркендеуі мен құлдырауын «Үйлесімділік» сөзінен ажыратуға болмайды деген идея қытай халқының отбасылық мәдениетінен салмақты орын алғанан байқауға болады.

Жоғарыда келтірілген мысалдарда қытай мәдениетінде отбасы концептісінің конфуцийшілдіктің қаншалықты орын алатынын аңғаруға

болады. Отбасындағы әр мүшелер арасындағы қарым-қатынастар да сөзсіз тілде де көрініс табады. Ол өз алдына «Отбасы» концептісінің лексикалық репрезентациясын талдаудың өзекті пәні болып табылады.

Қорытындылай келе, паремиялар кез келген ұлттың, халықтың шежіресі, тарихы болып табылады. Паремиялар – халықтың сан ғасырлық көрген-білгенін, бастан кешкен оқиғаларынан қорытқан ақыл-ойының жиынтығы, анықтамасы, табиғатта, өмірде үнемі қайталанып тұратын оқиғалармен, құбылыстармен байланысты туған сөздің тобықтай түйіні. Сонымен бірге оның мазмұнында халықтың әлеуметтік тіршілігі, әдет-ғұрпы, даналығы көрініс табады. Біз аталған мақалада қытай тіліндегі «Отбасы» концептісінің мақал-мәтелдердегі көрінісін талдау арқылы қытай ұлтының тарихи-мәдени өмірінде конфуций идеологиясының әсерін, «Сяо», «Үйлесімділік» ұғымының айқын көріністерін, жалпы қытай мәдениетінің өзіндік айшықтарын анықтадуға тырыстық. Қытай мақал-мәтелдерінің құрамына енетін компоненттерді жіктеу арқылы «Отбасы» концептісінің мазмұнын ашуға тырыстық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1温晔 对外汉语教学中的“文化优越感”——从“中国人的家庭观念最强”谈起2018年

2 Словарь китайского литературного языка / под ред. Чжан Шуянь. – Шанхай: Большой китайский словарь, 2000. – 886 с.

3 Ян Фан. Концепт «семья» в русской и китайской языковых картинах мира// Известия Томского политехнического университета. - Томск: Изд-во ТПУ, (Томск), 2013. Т. 323. № 6. —С. 250-258.

4 彭娇 俄汉民族“семья/家庭”观念的对比分析,《东北林业大学》2018年. - С. 253-262

5 未知 浅析汉语俗语中的家文化现象 哈尔滨师范大学, 2015. – *С. 273-284*.

6 刘庆妍 语言文化视角下俄语语词“семья”与汉语语词“家”折射出的民族观念对比研究《延边大学》 2018年 – *С. 373-395*.

УДК 81’373

Кенжебаева Жаркын Есеновна
профессор кафедры русской филологии, кандидат филологических наук
доцент языкознания ВАК РК
Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова

КАЗАХСКАЯ МЕНТАЛЬНОСТЬ В ЗЕРКАЛЕ ПАРЕМИОЛОГИИ

Түйін. Мақала паремиологиялық материалдар негізінде қазақы менталитеттің ерекшеліктерін сипаттауға арналады. Отаншылдық, достыққа адалдық, білімге құштарлық, қонақжайлылық, ұрпақ тәрбиесіне көңіл бөлу, үлкенге құрмет, сөз құдыретін бағалау тәрізді ұлттық ерекшеліктер сипатталады. Теориялық тұжырымдар көркем әдебиеттен алған мысалдармен дәйектеледі.

Түйінді сөздер: паремиология; менталитет; ұлттық мінез.

Резюме. На обширном паремиологическом материале предпринята попытка репрезентации казахской национальной ментальности. Выявляются такие особенности национального характера, как патриотизм, верность дружбе, жажда знаний, гостеприимство, внимание к воспитанию детей, почитание старших, поклонение мудрому слову. Теоретические положения подкрепляются примерами из русских переводов произведений казахской художественной прозы.

Ключевые слова: паремиология; ментальность; национальный характер.

Summary. An attempt to represent the Kazakh national mentality is made on the basis of extensive paremiological material. Such features of the national character as patriotism, loyalty to friendship, thirst for knowledge, hospitality, attention to the upbringing of children, respect for elders, worship of the wise word are revealed. Theoretical is supported by examples from the works of Kazakh fiction and their Russian translations.

Keywords: paremiology; mentality; national character.

Феномену национального менталитета посвящено множество современных исследований философского, социологического, психологического, культурологического, лингвистического характера [Колесов В. В., 2007; Шпилькин Ю., 2013; Тадинова Р. М., 2018], в том числе исследований менталитета казахского народа [Бурбаев Т., 2005; Кшибеков Д., 2005; Оспанова Ж. М., 2011; Узакова С. А., Шергалиева М. Т., 2014; Егенисова А. К., Ерубаева А. Р., 2015; Мәңгілік Ел, 2015; Саметова Ф. Т., Базарбаева А. С., 2015; Сабурова А. Ю., 2017].

Менталитет определяется как особенности индивидуального и общественного сознания людей, их жизненных позиций, культуры, моделей поведения, обусловленные социальной средой, национальными традициями, складом ума, мировосприятием [Сулейменова Э. Д., Шаймерденова Н. Ж., 2002, с. 64]. Ряд ученых не разграничивают понятия «менталитет» и «ментальность», в то время как другие дифференцируют данные понятия. Не вдаваясь в анализ теоретических концепций, отметим, что мы разделяем мнение о том, что ментальность представляет собой «коллективно-личностное образование, устойчивые духовные ценности, глубинные аксиологические установки, навыки, автоматизмы, латентные привычки, долговременные стереотипы, рассматриваемые в определенных пространственно-временных границах, являющиеся основой поведения, образа жизни и осознанного восприятия тех или иных явлений действительности [Элбакян Е. С., 2004, с. 3].

Исследование средств выражения казахской ментальности особенно актуально в настоящее время, когда в стране реализуются такие значимые государственные программы и национальная идея, как «Рухани жаңғыру», «Семь граней Великой степи», «Мәңгілік Ел».

Цель данной статьи – выявление особенностей казахской ментальности на основе казахских паремиологических единиц (пословиц и поговорок).

Итак, зададимся вопросом: каким же предстает казахский народ, если начать знакомство с ним на материале паремий?

Пожалуй, в первую очередь стоит отметить то, что казахи, по природе своей, не индивидуалисты. Они не мыслят себя без друзей, соседей, родственников. «Народ» и «родина» - основные понятия в мировоззрении казахов. И в радости, и в горе человек не должен быть одиноким - утверждает народная мудрость: *Торқалы той, топырақты өлім* -

Как бы ни ссорились люди в обыденной жизни, но по старой поговорке: *«Перед пышным пиром и перед свежей могилой все должно отступать»,* - что бы ни было при жизни Божея, не могло оставаться ни одного сородича, который не принял бы участие в похоронах и не оплакивал бы его вместе со всеми. (Ауэзов. Путь Абая)

Пережитое с народом приравнивается к знаменательным событиям: *Қайғы бөліссең азаяды, қуаныш бөліссең көбейеді*; *Көппен көрген ұлы той* -

Мама, выслушав меня, всплакнула, а потом погладила меня по голове и сказала: - Все, что свершилось вместе с народом, - праздник. (Бодаубаев. Дедушка Талгата)

Любые тяготы надо разделить со своим народом: *Жалғыз жүріп жол тапқанша, көппен бірге адас; У ішсең - руыңмен -*

Но, мой досточимый султан, разве не говорится: и яд выпей – вместе с племенем. (Магауин. Вешние снега)

Радость тоже празднуется всем народом: *той дегенде қу бас домалайды*

Видно, правду у нас говорят: «Если где объявится той, так и голый череп туда покатится». (Кайсенов. Страна моего детства, 54)

Счастье возможно не в одиночестве, а только с народом: *көптен бақыт құтылмас, ибо Жалғыздық бір Аллаға жарасады.*

Любовь к Родине – важнейшая духовная ценность казахского народа. Человеку хорошо только на Родине: *Ит – тойған жеріне, ер – туған жеріне,* и никто не выберет чужбину, соблазнившись какими-то благами: *Кісі елінде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол –*

– Разве забыл он поговорку: «Чем головой у чужого тела, лучше подошвой – у своего» и кто знает, что ждет его в кокандских владениях. (Есенберлин. Кочевники)

Очень образно доказывают казахи неповторимость родной земли: *Ел іші – алтын бесік; Туған жердің жуасы да тәтті; Өз елінде көртышқан да батыр; Ауыл итінің құйрығы қайқы; Отаныңның әр ағашы күлімдеп тұрады; Құртақандай торғай да өз ұясын қорғайды; Бақа көлінде патша, балық суында патша, жігіт елінде патша –*

Крепка у них (аткаминеров – Ж. К.) круговая порука, недаром говорится: «В своем ауле хвост у собаки крючком». (Ауэзов. Путь Абая)

Не может быть счастья на чужбине: *Үйде оңбаған түзде де оңбайды: Отансыз адам – ормансыз бұлбұл; Туған жердің қадірін шетте жүрсең білерсің; Сағынған елін аңсайды, сары ала қаз көлін аңсайды; Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас* - человек поймет это и вернется в родные пенаты: *Ат айналып қазығын табар, ер айналып елін табар.* Народ великодушен: *Адасқанның айыбы жоқ, айналып үйірін тапқан соң*

«Нет вины у заблудшего, если снова пристал он к своему косяку», - сказали старики. (Сундетов. Багряная луна)

Тот, кто не заслуживает уважения народа, не удостоится и милости Всевышнему, считают казахи: *Көпке тентек - Құдайға шет,* любовь же народная спасает человека от многих бед: *Халық сүйген - суға батпас, отқа күймес.* Пословицы утверждают, что Елдің *көзі* елу, а также *Ел* құлағы – елу, а потому народ всегда мудр: *Қанша көп білсең де, көптен артық білмейсің*:

– Кто это такое говорит? - покраснел Мейрам.

– У народа, брат, сто ушей и тысяча глаз. Слышал такую поговорку? (Найманбаев. Дорога на Аккент)

Именно поэтому можно быть умнее товарищей, но мудрее народа быть не дано: Қатардан ассаң да, халықтан аспақ жоқ. Воспитание преданности родине, своему народу считается главным в воспитании молодежи: *Атаның баласы болма, адамның баласы бол; Отан үшін күрес – ерге тиген үлес.*

Вообще воспитанию подрастающего поколения уделяется большое внимание. Отличительной особенностью казахского менталитета можно считать глубокое осознание того, что нравственные нормы усваиваются не из назидательных поучений, а из живого примера старших, родителей: *Ананың ізін қыз басар, атаның ізін ұл басар; Ағасына қарай інісі, апасына қарай сіңлісі; Әкені көріп ұл өсер, ананы көріп қыз өсер; Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер* -

– В отца пошел. Как говорится, идущий предкам вослед и стрелы остро заточит. (Магауин. Гибель борзого)

Поэтому воспитание даст свои плоды только в том случае, если сам воспитатель - действительно образец для подражания. Иначе *Әкесі қой баға білмегеннің баласы қозы баға білмейді.* Мудрость казахов проявляется в том, что воспитанием, по их мнению, следует заниматься с самого раннего детства: *бала тәрбиесі – бесіктен; келінді бастан, баланы жастан –*

– Знаешь, в старину говорили: «Ребенка с колыбели воспитывай, а бабу – с первого дня!» Запомни. . . (Нурпеисов. Кровь и пот)

Иносказательно практически то же самое выражается следующим образом: *Итті күшігінде үйрет.* Тактичность казахов проявляется в том, что многое говорится не в прямом обращении к воспитываемому: *Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда (Дочка, тебе говорю, а ты, невестка, слушай)*:

«Кто пойдет?» - конечно же, ко мне обращен вопрос, хотя взгляд Исы был направлен к тем двоим. Я слышу это обращение, как в том присловье: «Дочка, тебе говорю, а ты, сноха, послушай-ка». (Кабанбаев. Горький вкус)

Подробные объяснения отвергаются в расчете на то, что сказанного кратко – Sapienti sat: *Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмас –*

«Напрасно Азь-ага все это втолковывает Бакену, - подумал Едиге, так и не решив, удобно ли, что он присутствует при разговоре профессора с доцентом, и не лучше ли было бы выскользнуть из кабинета столь же незаметно, как он тут и появился. - Ведь не зря говорят: «Разжеванная пища не идет впрок». (Магауин. Голубое марево)

Проблема воспитания важна и потому, что дети составляют одну из главных жизненных привязанностей казахов, не проводящих рез-

кой границы между жизнью, заботами выросших, повзрослевших детей и своей собственной жизнью. *Бала адамның бауыр еті* - это аксиома, из которой вытекает множество других: *Бала көңілдің гүлі, көздің нұры; Дүниеде бал тәтті, бала балдан да тәтті:*

– Казахи говорят: дети - часть твоего сердца. Как же ты ушел от них со спокойной душой? (Есенберлин. Золотые кони просыпаются)

Неслучайно поэтому благопожелание хорошему человеку, человеку, к которому испытывают благодарность, заключается в пожелании большого потомства: *Үбірлі-шүбірлі бол; Өркенің өссін* -

– Добро пожаловать, дорогой! - Хозяин скрестил на груди руки и вежливо поклонился. - Да приумножится твой род! (Магауин. Кекбалак - конь с голубыми ногами)

Отсутствие детей воспринимается как глубокая печаль: *Бесіксіз үйде береке жоқ; Балалы үй - базар, баласыз үй – мазар.*

Какими же хочет казах видеть своих детей? Среди наиболее ценимых положительных качеств - храбрость, решительность, настойчивость, при необходимости даже риск. Если будешь храбрым, враги сами будут избегать тебя, - внушает казах своему ребенку: *Батырға оқ дарымайды, батылға жау жоламайды,* - и учит, что отважные люди могут справиться с любыми трудностями: *Қаһарлы қамал бұзады.* Воспитатъ в себе храбрость, решительность может любой; хоть это и кажется сложным, условие здесь одно-единственное: *Ерліктің шарты – өзіне сенгендік*. Спутником храбрости является умение пойти на риск, помогающий добиться успеха в самых сложных ситуациях: *Ер жолдасы – тәуекел; Тәуекел тау жығады; Тәуекел ет те тас жұт, Ажал жетпей өлмек жоқ –*

– Посмотрим, товарищ комбат, - ясно донесся ответ Кудрявцева. –

Бекбергенов говорит, что у казахов есть поговорка: «Рисковому и

скала не преграда». (Мурзахметов. Лучезарная)

Человек должен уметь рисковать, не бояться ставить перед собой высокие цели: *Жығылсаң нардан жығыл.* На пути достижения цели не менее важна настойчивость: *Ерінбеген елекпен су ішеді; Талапты ерге нұр жауар.*

Среди казахских паремий много материала относится к тематической группе «Настойчивость, терпение». Казахи - народ удивительно терпеливый. Они с достоинством несут бремя выпадающих на их долю тягот, не спешат отвечать злом на зло, бесконечно надеются на улучшение обстоятельств своей жизни. У них не в чести принятие решений в порыве гнева: Ашу **–** дұшпан**,** ақыл **–** дос**,** ақылыңа ақыл *қос; Ашу - алды, ақыл соңы; Ашу үстінде билік айтпа; Ашумен басталған іс абыройсыз аяқталады* -

– Есть пословица: «Гнев впереди, ум позади». Пусть бокенши погорячатся. (Ауэзов. Путь Абая).

В образном представлении народа ярость, гнев, злость – это первые враги человека, под влиянием которых истончается, словно прут под ножом, человеческий разум: *Ашу – пышақ, ақыл – таяқ* -

– А еще вспомни уже нашу, а не римскую пословицу: «Ярость - нож, палка - ум, чем больше строгать, тем тоньше становится». (Есенберлин. Схватка)

Однако только разум может помочь человеку справиться с гневом: *Ашу асау болса да, ақыл тізгін тежейді.* Недаром в составе пословиц и поговорок, повествующих о гневе, неизменным компонентом выступает лексема *ақыл* ′ум, разум`: хотя, казалось бы, одно исключает другое, и в гневе человек теряет способность разумно мыслить, именно способность подчинить гнев силе разума свидетельствует о духовном развитии человека: *Ашу келсе – ақыл кетер, Ашудан ақыл көп болса, Ашу не етер?*

Нельзя давать клятв, обещаний в состоянии гнева: *Ашу үстінде ант жүрмейді* - и поступки в таком состоянии скорее всего окажутся опрометчивыми, причина и следствие будут несоизмеримы, словно, озлобившись на блоху, человек лишится шубы, бросив ее в сердцах в огонь: *Бүргеге (битке) өкпелеп, тоныңды отқа тастама –*

– Хорошая пословица есть в степи, - сказал он. - «Не кидай шубы в огонь, рассердившись на вшей». Так и казахам не следует смешивать недостойных, жестоких и неумных чиновников с русским народом. (Есенберлин. Кочевники)

Хотя совладать с охватившими человека гневными чувствами сложно, надо все-таки переждать первый приступ ярости и гнева, ибо *Қырқына шыдаған қырық біріне де шыдайды.* Здесь также видна мудрость народа.

То, что казахским народом очень ценятся такие качества, как выдержка и терпение, также отражается в паремиях. Надо быть терпеливым, - гласит казахская пословица, тогда и на медленной арбе можно догнать зайца, т. е. достичь своих целей: *Асықпаған арбамен қоян алады:*

– Кто не торопится, тот и на арбе догонит зайца. Ого, еще троих-четверых нарожаю. Это как пить дать. (Сундетов. Шайтан-базар)

Мудрость, житейский опыт складываются из многообразных наблюдений, внимательности. Любознательные казахи полны жажды знаний. Они выражают это пословицей *Естімеген елде көп:*

– Вот что значит «Много неслыханного тобою у народа на устах. Много среди сартов тех, кто ездит на ишаках!» (Ауэзов. Путь Абая)

Казахи интересуются удивительными явлениями, происходящими в иных пределах, понимая самобытность каждого народа и осознавая

специфичность каждой местности: *Әр елдің заңы басқа, иттері қара қасқа -*

Казахская пословица гласит: «У каждого народа» свои обычаи и даже собаки разные». (Сейдимбеков. Всадник на белом коне)

Казахской ментальности свойственно тонкое ощущение разнообразия всего сущего на земле. Особенности национального уклада жизни казахского народа проявляется в обилии паремий с компонентом-зоонимом и соотнесении обобщенного значения пословиц, применимых к различным жизненным ситуациям, с явлениями кочевого скотоводства: *Бір биеден ала да туады, құла да туады –*

– Просто чудо какое-то, правду говорят «от одной кобылы родятся и пегий жеребенок, и гнедой». Твой муж ни в чем по характеру на моего не похож, а ведь братья родные. (Кумарова. Вернитесь, лебеди!)

Обаяние паремиологии и сила ее художественного воздействия заключаются в присущей ей черте: передавать значение важного вывода, опыта не в виде пресной и сухой констатации фактов, а посредством ярких, запоминающихся образов. Синонимичным выражением к приведенной выше паремии является следующее: *Бес саусақ бірдей емес -*

– (. . .) А потом разве твой отец не понимал, что даже пальцы одной руки одного человека несходны между собой? (Абишев. Отомсти за меня)

Именно поэтому при всем традиционном почитании старших, не меньшим почетом окружены люди знающие: *Көп жасаған білмейді, көп көрген (тоқыған) біледі (-*

Недаром сказано: (. . .) «Спрашивай не у того, кто долго живет, а у того, кто много видел». (Досанов. Вторая жизнь)

Поэтому важны именно знания: *Мың малың болғанша, бір балаң ғалым болсын; Кісінің көркі киім емес – білім; Білек бірді, білім мыңды жығады; Жердің сәні – егін, Ердің сәні – білім; Білімі жоқ ұл – жұпары жоқ гүл.*

Паремии акцентируют внимание на практической пользе знаний: *Ақыл тозбайтын тон, Білім таусылмайтын көл.* В казахской ментальности знания - это необходимая составляющая человеческого счастья: *Жер – ырыстың кіндігі, Білім – ырыстың тізгіні; Оқу – білім азығы, Білім - ырыс қазығы -*

Сыздавна существует у казахов поговорка: «Тот, чья сила в мышцах, одолеет одного, тот, чья сила в знаниях, одолеет тысячи». (Магауин. Вешние снега)

Вполне естественно, что детям желают дать образование, внушают им необходимость знаний: *Ғылыммен жақын болсаң, қолың жетер, залыммен жақын болсаң, басың кетер; Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ; Білегіңе сенбе, біліміңе сен.* Казахская паремиология не просто декларирует ценность знаний, образования: *Білімге дүние жарық, білімсіздің күні кәріп,* не ограничивается только назиданиями молодежи: *Алтын алма, білім ал; Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл;* она подчеркивает, необходимость упорного труда для овладения знаниями: *Білімнің басы – бейнет, соңы – зейнет; Екпей егін шықпас, Үйренбей білім жұқпас; Туа білмейді, жүре біледі.* Яркий, впечатляющий образ, передающий значение сложности обучения, лежит в основе паремии *Оқу инемен құдық қазғандай*:

– Я помогал и помогаю многим молодым ученым. Но это все парни, которые *готовы иголкой рыть колодец*, если на дне его скрыта истина. (Есенберлин. Золотые кони просыпаются)

Казахские паремии также предупреждают о том, что процесс приобретения знаний должен быть непрерывным, продолжаться в течение всей человеческой жизни: *Білімді бесіктен тесікке дейін ізден.* Такое отношение к знаниям рождает весьма своеобразные проклятия: *Өзің білме, білгеннің тілін алма.* Соответственно, невежество, глупость всячески осуждаются и высмеиваются: *Ақылсыз бастан мақұл сөз шықпас; Ақылсыз жігіт – ауыздықсыз ат; Түйедей бойың болғанша, түймедей ойың болсын; Алымсыз басқа ақыл жұқпас; Жыртық тесікке күледі; Жығылған сүренгенге күледі; Көрмегенге көсеу таң -*

– Смотри, Бакан, тебе тоже нечем передо мной хвастаться. Как говорится: «Упавший смеется над споткнувшимся». (Сундетов. Лодка без весел)

Одна из наиболее ярких, характерных черт казахской ментальности – это гостеприимство. Казахи любят бывать в гостях, не считают пребывание в гостях пустым времяпрепровождением, напротив: для них это настолько приятный отдых, возможность общения с интересными людьми, что осуждение отказа пойти в гости вошло в пословицу: *Шақырғанда бармасаң, шақырғанға зар боларсын –*

Молчу, а у самого в голове поговорка вертится: «Один раз откажешься от приглашения, в другой раз тебя друзья стороной обойдут». (Нуржекеев. Только ты)

Достойно принять гостя в своем доме - дело чести. Казахи-скотоводы сравнивали неприхотливость гостя со смирным характером овцы: *Қонақ қойдан да жуас, май берсең де жей береді–*

Гость покорней овцы, говорят. Камень дадут – ест, масло дадут – благодарит. (Муртаза. Черное ожерелье)

Однако они знают, что, несмотря на скромное поведение, гость замечает многое и делает соответствующие выводы: *Қонақ аз отырып, көп сынайды -*

«Гость гостит мало, но замечает много», - есть такая пословица. (Кабдолов. Пламя)

Именно поэтому возможны обоюдное смущение и гостя, и хозяина, проявляющиеся в определенной последовательности: *келгенше қонақ ұялар, келген соң үй иесі ұялар* –

Что ж, гость стесняется до прихода, потом хозяин. Я за такое правило. (Сундетов. Багряная луна)

Казахской ментальности чужда тенденция ряда западных стран, когда в гости можно являться исключительно по приглашению, заранее заручившись согласием хозяев. Дом казахов традиционно открыт для гостей в любое время. Проникающая во все сферы нашей жизни глобализация обусловливает и постепенный переход части казахского общества в мегаполисах в части хождения в гости и приема гостей на западные модели поведения, что у жителей регионов, представителей казахского этноса, проживающих в глубинке, вызывает неодобрение.

Не всегда совпадают желания и возможности хозяев, порой лицо хозяина горит от стыда, если он не может должным образом угостить гостей: *Қонақ келсе, ет пісер, ет піспесе, бет пісер*. Долг гостеприимства оказывается выше личных интересов, и казахи жертвуют даже последними припасами: *Сойса, қозы өледі, соймаса, ұяттан өзі өледі*. Понимая, что *Қонақты сөзбен тойғыза алмассың,* хозяин искупает скромность дастархана щедростью души: *Асыңа тойғызбассаң да, ақ ниетіңе тойғыз,* следуя совету: *Сыйларға асың болмаса, сипарға тілің болсын.* Такого же отношения ждут от гостя и радуются его искренней благодарности: *Қонағыңның алғысы алтыннан қымбат; Қонағыңның алтынын алма, алғысын ал.*

Прием гостей неизбежно связан с затратами, но волнует человека противоположное: *От жағылмаған үй – қора, кісі келмеген үй – мола*. Казахи верят, что с гостем приходит в дом счастье: *Қонақ келсе, құт келер,* а уж если это гость желанный, то радость, вызванная его приходом, повлечет за собой успех и удачу *Құтты қонақ келсе, қой егіз табады:*

«Когда ночует хороший гость, овцы приносят двойню, когда ночует несчастливый гость, на загон нападают волки», - вошло у казахов в поговорку. (Магауин. Кекбалак - конь с голубыми ногами)

Казахская пословица учит: *Қонақ келсе есікке, жүгіріп шық, кешікпе*. Все, связанное с почетным гостем, окружается вниманием и заботой: *Иесін сыйлағанның итіне сүйек сал* -

– А остальные - ухаживайте за другими гостями. Как говорится, уважаешь хозяина - брось кость и его собаке. (Магауин. Вешние снега)

Благородство души казаха проявляется в том, что он готов угостить даже того, кто плохо к нему отнесся: *Таспен атқанды аспен ат* –

– Эй, сказано ведь, ударившего тебя камнем побей угощением. (Бокеев. Человек-олень)

Эта пословица имеет не только прямое значение, связанное с пищей, она раскрывает такие качества национального характера, как незлобивость, незлопамятность, умение не отвечать злом на зло.

Что же говорить тогда об отношении казаха к другу? Ради друга не жалко и жизни: Жақсы дос үшін жан пида. Человек без друзей несчастен: *Дос таппай көңіл тыным таппа; Досы жоқ адам – тұзы жоқ тағам; Дос таппаған ер азады* –

– Верно говорят, - повторил он, - погибнет жигит, если не сыщет

достойного товарища, погибнет народ, если не сыщет достойного

вождя. (Ауэзов. Путь Абая)

Казахи свято хранят верность друзьям, платя дружбой за дружбу: *Достың орны – төр, дұшпанның орны – көр; Құс қанатымен, ер жолдасымен; Достыққа достық қарыз* –

– Почему вы ищете друзей мирзы Абая только в городе? Пословица говорит: «За дружбу дружбой платят». (Ауэзов. Путь Абая)

Дружба налагает на человека обязательства: надо уметь делиться малым: Жартыны жарып жеген**,** татулықтың белгісі, принести ради друга любую жертву: *Қимас досың сұраса, қимасыңды бересің*, полностью разделять убеждения друга: Жолдасың соқыр болса*, сен де бір көзіңді қысып қой* –

У нас говорят: «Если сосед слепой – зажмурь один глаз». (Журтбаев. Земная колыбель);

надо выдержать и принять горькую истину, заключенную в словах друга: *Дұшпан күлдіріп айтады, дос жылатып айтады* –

– Ладно, перестань, значит, ты обиделась, - сказала Жулдыз. - Ну и ладно. Но только помни: «Друг скажет так, что слеза прошибет, а враг - так, что посмеешься». (Иманжанов. Девичье откровение)

Зато, как гласит народная мудрость, *Татулық – табылмас бақыт*, и потому так дорожат им казахи, считая, что *Ағаш тамырымен, адам досымен мықты; Киімнің жаңасы, достың ескісі жақсы* -

Не зря говорят: «Одежда лучше новая, а друг - старый». (Есенберлин. Золотая птица)

Друга оберегают больше себя: *Өз басыңды дауға берсең де, жолдасыңды жауға берме (Чем свою голову беречь, лучше друга от врагов уберечь),* проявляя в отношении к другу большой такт и внимание: *Айырылмастай досыңа қайырылмастай сөз айтпа.*

Последнее свойство весьма примечательно, ибо только по отношению к тому, кого любит и ценит, может быть сдержан в речах казах, выше многих достоинств ставящий меткое, острое слово: *Өнер алды – қызыл тіл,* умеющий так к месту сказать что-либо, словно гвоздь вколотить: *Орынды айтылған сөз - орнына қағылған*

шеге сияқты. Только бесчестные люди не прислушиваются к справедливым, мудрым словам, это отражает пословица: *Аталы сөзге арсыз,* а понимающие убеждены: *Жақсы сөз – жарым ырыс –*

– (. . .) Хорошее слово - половина добра, так вы уж больше такое не говорите! (Мекебаев. Суховей)

Потому так искренна благодарность казахов за доброе слово, они надеются и желают того, чтобы сбылись хорошие слова: *Айтқаның келсін! –*

– Пусть сбудутся твои слова. Только лишнего не скажи. Ведь тогда как было. . . (Магауин. Смуглянка)

Казахи - мастера выразительной речи, говорят *Сөздің майын тамызып*:

Если он останется жив-здоров и вернется в город, ему будет что рассказать и друзьям, и особенно Алибеку Дастеновичу. Уж он «заставит капать жир», то есть распишет свой рассказ, не пожалеет фантазии и красок. (Муратбеков. Некий)

Они умеют утешить, убедить собеседника в чем бы то ни было, умеют приободрить, воодушевить человека. Их речевое мастерство так велико, что породило пословицу *Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады:*

– И все же разве только война разрешает споры между народами?. . У нас говорят, что «теплым словом даже змею можно вызвать из норы». (Есенберлин. Кочевники)

Благодаря языку человек адаптируется к любой обстановке: Сұрай-сұрай Меккені де табады –

(. . .) верно старики говорят, распросы и до самой Мекки доведут. (Досжанов. У тигра своя тропа)

Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ, - говорят казахи, признавая право каждого на свободу слова:

И хан хмуро смотрел на него. Древний закон вспоминался ему. «Голову ты вправе отсечь, но должен выслушать перед этим, что произнесет язык осужденного!» (Есенберлин. Кочевники)

Люди по достоинству оценивают чью-либо находчивость в беседе: *Сөз тапқанға қолқа жоқ.* Они знают силу слов: *Адам тілі тас жарады, тас жармаса бас жарады; Дәлдеп атып жауды өлтір, дәлдеп айтып дауды өлтір; Айтылған сөз – атылған оқ* -

– Слово - как стрела, назад не возвращается, - сказал Ахмет. - Ты замахнулся на мальчика, который стал мне сыном. - Он так и не принял у Дауренбека извинения и сам тоже не попросил. (Магауин. Дети одного отца)

Зная необратимость процесса речи, казахи тщательно взвешивают свои слова, так как житейский опыт учит, что очень часто языком можно навлечь беду на свою голову: *Басқа пәле тілден (Беда голове от языка)* -

– Убьешь тебя, как же, - усмехнулся Найзабай. - Правду говорят, что все беды идут от языка. Поделом тебе! (Найманбаев. Первенец)

Поэтому в некоторых ситуациях бывает лучше промолчать: *Үндемеген үйдей пәледен құтылады* -

– Правду говорят, кто промолчит, большой беды избежит. Дай-ка мне, старуха, полотенце, я умоюсь. (Найманбаев. Дела семейные)

Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле; Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі - предостерегают казахи бездумно болтающих:

Из-за одного этого слова мне аж в самый район ездить пришлось. Слава богу, штрафом отделался – десять рублей заплатил. Правду люди говорят – «Кто бездумно говорит, тот однажды без всякой болезни на тот свет отправится». (Нарымбетов. Боль моя, Атлантида)

Но уж если речь совершенна, остроумна, уместна, то позволительно шутить даже со старшими, отношения с которыми строго регламентированы: *Әзілің жарасса – атаңмен ойна* -

У нас говорят: «Коли шутка хороша, так шути и с самим дьяволом», - согласился старик. (Найманбаев. Дорога на Аккент)

Речь мудреца-оратора – общее, передаваемое из уст в уста достояние народа: *Шебердің қолы ортақ, Шешеннің тілі – ортақ,* а пустословие является предметом осуждения: *Байлауы жоқ шешеннен, үндемеген есті артық; Көп сөз – есекке жүк; Аландай ауызға саудыраған сөз бітер –*

Ну, тут уж и Кали справился и ровесника своего-бия Буры прямо наповал уложил: «Недаром говрится: «пустую голову глупые глаза украшают, грязные уста пустыми словами сыплют». (Ауэзов. Путь Абая)

Болтливость порождает сплетни и может накликать беду: *Қысыр сөзде қырсық көп; Отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге тарайды –*

– Э, дорогой. Разве можно сказать, от кого ты что-то услышал, от кого узнал? «Слово, вылетевшее из тридцати уст, услышат в тридцати аулах», - старик стукнул палкой о землю. (Сундетов. Лодка без весел)

Привычка болтать мешает человеку в повседневных трудах и заботах: *отқа барған әйелдің – отыз ауыз сөзі бар; Әңгіме бұзау емізер, бұзау таяқ жегізер:*

– Ногайцы, бывало, говаривали: заболтаешься - теленок у коровы все молоко высосет. (Магауин. Вешние снега)

Болтливый человек сам накликает беду: *сөз қуғанға пәле жолығады (Кто сплетничает, тому несдобровать).* Неслучайно среди проклятий есть и пожелания, чтобы человек потерял возможность что-либо говорить: *Тіліңе шоқ түссін; Тіліңе тікенек шықсын; Жағыңа жылан жұмыртқаласын –*

– Тьфу на этого Ахмета! И не думай о нем, дураке! Чтобы во рту этого Судырака змея себе гнездо свила! (Нурпеисов. Кровь и пот)

В известной мере казахам свойствен фатализм. Они считают, что судьба дана человеку при его рождении: *Әр адамның ажалы өзімен бірге туады (Судьба каждого человека рождается вместе с ним)* -

Но при всем при том я эту женщину люблю. Говорят, беда, от которой суждено человеку погибнуть. Рождается вместе с ним. (Магауин. Бейт о любви)

От того, что предначертано роком, спасения нет: *Жазмыштан озмыш жоқ*. Судьбы людей предопределены заранее: *Маңдайға жазылған* -

– Известно, что мы переживаем в жизни только то, что написано у нас на лбу неумолимой судьбой. (Сундетов. Багряная луна)

Если так, то человеку суждено испытать все предназначенное для него небесами: У каждого на лбу написана его судьба: *Ажал жетпей өлмек жоқ; Көресіңді көрмей көрге кірмейсің* –

Не зря говорят казахи: «Пока не увидишь все, что тебе положено, в могилу не войдешь», - решил и в заключение и начал прощаться. (Есенберлин. Влюбленные)

Погибает тот, кому суждено умереть, спасается тот, кто не должен погибнуть: *Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі* –

«Хоть сорок лет будет идти резня, а умрет только тот, кому суждено», - говорит пословица. (Жумадилов. Зов)

А для того, кто не должен сейчас умереть, обстоятельства сами собой сложатся благоприятным образом: *Өлмегенге өлі балық жолығады* –

Правильно говорит пословица: «Кому не суждено сгинуть, тот и в степи дохлую рыбу найдет». (Сокпакбаев. Мертвые не возвращаются)

Вся жизнь человека подвластна Богу: *Адамның басы – Алланың добы* -

Но, как бы там что ни вышло, счастливые дни для Кучума-правителя кончились, человеческая голова - мяч Аллаха, от своей судьбы не уйдешь. (Магауин. Вешние снега)

То, что предназначено, обязательно произойдет: *Жазым болса, быламыққа тіс сынады (При несчастье и от каши зуб сломается)* -

В народе говорят, что и о мучную колотушку можно зуб сломать, коли пришел час. (Бодаубаев. Дедушка Талгата)

Помня об этом, никогда и ничем нельзя похваляться, приписывая заслугу какого-либо блага себе, ибо *Адаспаймын деген жігіт талтүсте адасады (Тот, кто хвалится, что не заблудится, заблудится средь бела дня)*

Не зря ведь говорят: если человек уверяет, что не заблудится, и в полдень с пути собьется. (Сундетов. Стремя в стремя)

Нельзя быть абсолютно уверенным даже в том, что кажется бесспорным: *Батыр бір оқтық, Бай бір жұттық* -

За судьбу табунов в эту зиму можно, кажется, не опасаться. Недаром же говорится: чтобы сгубить богача, достаточно одного джута, а чтобы сразить батыра – одной пули. (Мусрепов. Улпан ее имя)

Судьба неумолима: *Ажалдан ақша беріп құтылмассың (От смерти деньгами не откупишься); Ажалың келсе алтын сандықтан да табады* –

А еще говорят, мол, если смерть пришла, то не спрячешься от нее даже в золотом сундуке. (Есенберлин. Золотая птица)

Впрочем, иногда люди словно предчувствуют нечто, и обреченный как бы сам стремится навстречу смерти: *Өлетін бала молаға қашады* –

Ага, значит, сам решил угольков подбросить. Думает, очередная сплетня. Не зря моя мать говорит, что ребенок, чующий смерть, сам к могиле бежит. (Сундетов. Жду тебя, Дидар!)

Поэтому следует соблюдать осторожность, от которой еще никому не было вреда: *Сақтықта қорлық жоқ (Осторожность не порок)* –

Мудрость гласит: «В осторожности нет позора». (Тарази. Журавушки, журавли)

Лучше переоценить опасность, чем недооценить ее: *Жауың тышқан болса, арыстан деп қара*. Неприятности, беды могут подстерегать человека где угодно: *Ырысы кеткенді түйе үстінен ит қабар;* Жау жоқ деме – жар астында, бөрі жоқ деме – бөрік астында –

Нариман попытался перевести поговорку на казахский язык. «Не говори - нет врага. Он под горой. Не говори - волка нет. Он под шапкой». (Муртаза. Черное ожерелье)

Так что лучше не испытывать судьбу: *Жатқан жыланның құйрығын баспа (*Спящей *змее на* хвост не наступай*)*. Все поступки и мысли человека известно Всевышнему: *Сыбырлап сөйлегенді Құдай естімей ме* -

Недаром говорят, что если Аллах захочет услышать, то услышит даже шепот. (Есенберлин. Золотая Орда)

Человек ожидает помощи от Создателя во всякое трудное время: *Жалғыздың жары Құдай (У одинокого опора – бог)* -

– Умница, голубок. Одинокому, говорят, бог - опора. (. . .) Учись, голубок. (Магауин. Гибель борзого);

Жыртық үйдің Құдайы бар (И у дырявой лачуги есть бог)-

– Дырявую юрту бог бережет, - обрадовался Дос. - Наш аул пока далек от беды! (Нурпеисов. Кровь и пот)

Люди мечтают, чтобы ангелы донесли до слуха Аллаха добрые мысли и пожелания: *Періштенің құлағына шалынсын!* –

– Аминь! – Ораз-Мухаммед провел ладоня-

ми по лицу. – Пусть твои слова услышат ангелы. (Магауин. Вешние снега)

Трудную жизнь проживает человек на земле, добиваясь успеха упорным трудом, неизбежно теряя что-то близкое и дорогое, иногда отступая от собственных правил и сбивая в кровь руки и ноги, карабкаясь к сверкающим вершинам. Он платит за мгновения счастья дорогую цену; изменяя мир, меняется сам. Слишком много бывает вокруг соблазнов, и сложно сделать правильный выбор меж белым и черным, между истиной и заблуждением, между добром и злом. Иногда этой жизни – короткой, как рукоять камчи, не хватает для исполнения всех заветных желаний, и каждый по-своему подводит ее итоги. Но высшее мужество – жить, надеясь и веря, - ведет человека по жизни. Казахи сказали об этом предельно емко и точно: *Үмітсіз шайтан* –

– Без надежды, говорят, только один черт живет, - сказал второй аксакал. (Найманбаев. Первенец)

Каждый народ своеобразен и неповторим в своих психологических особенностях, духовном мире, специфике восприятия и отражения действительности. Есть много различных символов любой национальной культуры, есть прошедшие испытание временем материальные и духовные памятники. Есть славные имена, составляющие гордость нации, есть великие творения истинных художников. Быстротекущее время, конечно, порадует нас новыми замечательными открытиями, достижениями и победами. Но все настоящие и будущие взлеты берут начало из одного истока, основаны на одном прочном фундаменте - коллективном опыте и мудрости народа.

Паремии любого языка при всей их кажущейся внешней простоте вбирают в себя очень глубокий смысл. Сопровождая человека на разных этапах его жизни, воспитывая, оказывая помощь и поддержку они обеспечивают безграничность во времени человеческого духа, оставляющего яркий след мудрости, жизнелюбия и доброты.

Казахская паремиология достойно представляет казахский народ. По ней можно получить представление не только об истории и культуре народа, но и о специфике казахского мировидения. Это один из лучших даров, передаваемых в наследство последующим поколениям, каждое из которых вносит в нее что-то свое, соответствующее современному укладу жизни, и в этом непрерывном течении - залог дальнейшего развития.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бурбаев Т. Қазақ менталитетінің даму ерекшеліктері: Монография. –Астана, 2005. – 287 б.
2. Егенисова А. К., Ерубаева А. Р. Психологические особенности национального менталитета казахского народа // международный журнал экспериментального образования. – 2015. - № 4-2. – С. 371-376.
3. Колесов В. В. Русская ментальность в языке и тексте. - СПб. : Петербургское востоковедение, 2006. — 624 с.
4. Кшибеков Д. Ментальная природа казахов. - Алматы: НИЦ «Ғылым», 2005. - 256 с.
5. Мәңгілік Ел. Учебник. М. Б. Касымбеков, С. Ж. Пралиев, К. К. Жампеисова и др. - Алматы: Ұлағат, 2015. - 336 с.
6. Оспанова Ж. М. Ментальность: языковая интерпретация мира // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология», 2011. №3 – С. 3-8.
7. Сабурова А. Ю. Менталитет – как зеркало души // Материалы международной научно-практической конференции «Козыбаевские чтения-2014: роль Казахстана в интеграции евразийского пространства». 2. Петропавловск, 2017. - С. 192-195.
8. Саметова Ф. Т., Базарбаева А. С. Ментальность и менталитет казахского этноса // Казахская цивилизация. № 1. - Алматы, 2015. – С. 75-81.
9. Сулейменова Э. Д., Шаймерденова Н. Ж. Словарь социолингвистических терминов. - Алматы: Қазақ ун-ті, 2002. – 170 с.
10. Тадинова Р. М. К вопросу о ценности фразеологических единиц в репрезентации ментальности народа // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки. 2018. № 1 (789). – С. 250-257.
11. Узакова С. А., Шергалиева М. Т. Влияние национального менталитета казахов на формирование (конструирование) семейных ценностей // Молодой ученый. - 2014. - № 15 (74). - С. 369-371.
12. Шпилькин Ю. Евразийский менталитет. – М. : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. – 264 с.
13. Элбакян Е. С. Российская интеллигенция: ментальность и архетип // Национальные интересы. - 2004. № 2. - С. 33-39.

УДК 821. 512. 122

Леонтьева Анна Юрьевна
к. ф. н., доцент
СКГУ им. М. Козыбаева
Петропавловск, Казахстан

Агибаева Сабина Советовна
к. ф. н., доцент
СКГУ им. М. Козыбаева
Петропавловск, Казахстан

ЖЕНСКИЙ ОБРАЗ В РАССКАЗЕ «ГРЕХОПАДЕНИЕ ШОЛПАН» М. ЖУМАБАЕВА В АСПЕКТЕ ПОЛИКУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Түйін. Мақала М. Б. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесінің кейіпкері бейнесіндегі архетиптік және модернистік дәстүрлерді талдауға арналған. Жазушының көркем әдебиет әлемінің көпмәдениетті байланыстарына ерекше назар аударылады. Зерттеудің теориялық негізін Қазақстан Республикасының белгілі ғалымдарының еңбектері құрайды, ал әдістемелік негізін салыстырмалы, тарихи-генетикалық және типологиялық талдау әдістері құрайды.

Түйінді сөздер: гендер, лирикалық, модернизм, бейне, поликультура.

Резюме. Статья посвящена анализу архетипических и модернистских традиций в образе героини рассказа М. Б. Жумабаева «Грехопадение Шолпан». Особое внимание уделяется поликультурным связям художественного мира писателя. Теоретическую основу исследования составляют труды известных ученых Республики Казахстан, а методологическую базу – приёмы сопоставительного, историко-генетического и типологического анализа.

Ключевые слова: гендер, лирическое, модернизм, образ, поликультура.

Summary. The article is devoted to the analysis of archetypal and modernist traditions in the image of the heroine of M. B. Zhumabayev's story «The Fall of Sholpan». Special attention is paid to the multicultural relations of the writer's artistic world. The theoretical basis of the research is the works of famous scientists of the Republic of Kazakhstan, and the methodological basis is the techniques of comparative, historical, genetic and typological analysis.

Keywords: gender, lyric, modernism, image, multiculture.

Наследие М. Б. Жумабаева остаётся неиссякаемым источником эстетического наслаждения и неисчерпаемым материалом для филологического анализа. Мы рассматриваем рассказ «Грехопадение Шолпан» в аспекте авторского новаторства, проявившегося прежде всего в создании сложного женского образа, несущего отпечаток поликультурных связей с эстетикой эпохи модернизма. О возможностях подобных связей свидетельствует стихотворение «Александр Блок», где казахский поэт постигает динамику символа Прекрасной Дамы в единстве любви, творческого вдохновения и смерти: «Вечно юное сердце, божественный Блок / был живой человек, потому изнемог / в этой драме извечно напрасной. / Жизнь угасла... И всё же летит сквозь века / восхищеньем и нежностью людям близка / песня Блока о Даме Прекрасной...» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 179].

Степной певец увлекается философией Ф. В. Шеллинга и В. С. Соловьёва, основополагающей для русского модернизма. Отечественные исследователи отмечают глубокий интерес М. Б. Жумабаева к мировой и русской литературе, классической и современной. В круг его увлечений входит наследие и реалистов (Л. Н. Толстого, М. Горького), и модернистов (П. Верлена, Д. С. Мережковского, К. Д. Бальмонта, В. Я. Брюсова, Ф. Сологуба, А. А. Блока) [Исмакова А. С., 1998, с. 175]. И в поэзии, и в прозе М. Б. Жумабаева можно найти связи с произведениями модернистской литературы.

Образ главной героини рассказа «Грехопадение Шолпан», её любовь, жизнь, смерть и несостоявшееся материнство давно и продуктивно исследуются казахстанскими учёными. А. С. Исмакова рассматривает «Шолпанның күнәсі» в контексте экзистенциальной парадигмы, через

систему сущностных, ключевых для культуры вопросов и ответов [Исмакова А. С., 1998, с. 116]. Ориентация М. Б. Жумабаева на субстанциальную проблематику корреспондирует мандельштамовской концепции акмеизма как тоски по мировой культуре [Мандельштам О. Э., 2010, с. 725]. Детальный анализ рецепций как рассказа, так и образа главной героини предлагает Б. А. Жетписбаева в основополагающей монографии «Образные миры Магжана Жумабаева». Акцентируя гендерную оппозицию истории вопроса, учёный подчёркивает поликультурную природу текста, мифопоэтические и модернистские интенции произведения [Жетписбаева Б. А., 2008, с. 141-150].

Позиция А. М. Суталиевой связана *с положением женщины в обществе, женственностью, женским началом и супружеской изменой* [Суталиева А. М., 2014, с. 315]. Компаративный подход позволяет исследовательнице сопоставить «Грехопадение Шолпан» с классическими традициями Л. Н. Толстого («Анна Каренина») и Г. Флобера («Госпожа Бовари»). Большинство учёных подчёркивает связь рассказа с традициями тенгрианского и номадического мировосприятия.

Отечественные исследователи мотивируют внутреннюю динамику образа Шолпан последовательной сменой масок: счастливой жены, боящейся материнства; набожной смиренницы; страстной любовницы; изменницы, взыскующей материнства; кающейся жены; грешницы, подвергаемой экзекуции; несостоявшейся (неправедной) матери. Этот же маскарадный мотив имманентен поэтике модернизма. В творческой практике А. А. Блока маска – принадлежность пошлого мира или стихии (цикл «Снежная маска»): «Но из-под маски лицемерной /Смеются лживые уста»; «Так смеётся маска маске, / Злая маска, к маске скромной /Обратясь...» [Блок А. А., 1968, с. 85, 293]. Маскарад Н. С. Гумилёва может стать локусом испытаний и соблазнов: «И верь, от людей и от масок я скрою, / Что знаю тебя я, царица Содома» [Гумилёв Н. С., 1988, с. 87]. Маска в романтической поэзии М. И. Цветаевой - одна из форм самоотождествления лирической героини: «Маска – музыка. А третье / Что любимое? – Не скажет. / И я тоже не скажу. <...> Только знаю, только знаю, / Что как музыка и маска, / Как Москва – маяк – магнит - // Как метель – и как мазурка / Начинается на М. // - Море или мандарины?» [Цветаева М. И., 1994, с. 488]. У А. А. Ахматовой маскарад в «Поэме без героя» и в лирике сопрягается с переживанием, воскрешением и переосмыслением прошлого в трагическом настоящем («Из цикла «Юность», 1940): «И облака сквозили / Кровавой Цусимской пеной, / И плавно ландо катили / Теперешних мертвецов... // А нам бы тогдашний вечер / Показался бы маскарадом, / Показался бы карнавалом, / Феерией grand-gala.../» [Ахматова А. А., 1976, с. 195].

Художественная сила рассказа «Грехопадение Шолпан» обусловлена особой ролью маскарада, тем, что «все метаморфозы, вызванные к жизни наивной устремлённостью героини продлить своё благополучие до бесконечности, достичь его полноты, переориентация на новые нравственные ценности, кои диктовала действительность, способствовали разрушению её личности, неизбежному выходу её «самости» - внутреннего эго – за пределы этических ограничений, что в конечном счёте привело к трагическому финалу» [Жетписбаева Б. А., 2008, с. 146].

М. Б. Жумабаев репрезентирует изначальную многомерность внутреннего мира своей героини – уже в период супружеского счастья звучат тревожные ноты. Будущая трагедия актуализируется художественным предварением эпиграфа - «В бездетной жизни счастья нет...» - и единством противоположных ценностных установок: «В первый год своего замужества за Сарсенбаем Шолпан, бывало, не раз приходилось увещевать так своих сверстниц-молодух, когда случались меж ними уединённые беседы. Но то было лишь на словах. В отличие от бесчисленных своих сверстниц, разделившая судьбу с возлюбленным, а не с участью менового скота, Шолпан на самом деле не очень спешила обзаводиться детьми» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 327].

История Шолпан предваряется лирическими размышлениями М. Б. Жумабаева о женской участи. Например, в стихотворении «Моё желание» с подзаголовком «Плач девушки»: «А сердце хочет сладость лета пить, / Жить не тоской, а радостью простою, / Чтоб не кончалось время золотое. / . . . Но ты, Всевышний, создал жизнь иной, / И я склонюсь покорно пред тобой. / . . . Ах, кто услышит, как пою и плачу? / Стервятникам удел наш предназначен» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 36]. В начале рассказа Шолпан, подобно героине стихотворения, мечтает во что бы то ни стало сберечь «сладость лета», «прелести жизни» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 327].

Модернистские традиции рассказа раскрываются также благодаря особой характеристике героини. Шолпан, подобно лирическим и эпическим героям модернизма, творит свой собственный мир. Именно она принимает решение отказаться от материнства: «И неизвестно, что творилось в глубине души её мужа, даже если мир устроен так, каким он представлялся Шолпан» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 328]. Она боится нарушения любовного мира и покоя, потому молит об отсутствии дитяти как возможной помехи единению душ с Сарсенбаем. Именно она приходит к мысли о необходимости забеременеть.

В художественном мире М. Б. Жумабаева человек остаётся непостижимой тайной, поэтому

смятение героини порождает страхи и наития, управляющие её судьбой: «Словно сорвавшись с разорванной нити раздумий, чёрными чётками страхи душили Шолпан роковым ожерельем. Эти сумрачные, незрячие наития и понуждали стремление Шолпан ни за что на свете не высказать своих страданий пред кем бы то ни было» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 332]. Героиня сама обрекает себя на одиночество, подчиняя свою жизнь мечте о ребёнке. Она меняет маску смиренницы на маску страстной любовницы, самостоятельно придя к мысли, что «ещё никак не проявила себя настоящей женщиной» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 335].

Плотская любовь – одна из масок Шолпан, выбранная ради желанного зачатия: «…Шолпан совсем по-иному стала спать с Сарсенбаем. Тело её преображалось в пожар, груди – в пламя, рот – в огонь». В результате супруг сам отмечает смену масок через изменение прозвища: «В пору, когда, отчаявшись, стала она аскетичной, муж прозвал её «духопоклонницей»… В момент, когда осенило лучом надежды, и опять же в думах о младенце прибегла она к взбалмошной, специальной тактике, - стал дразнить её «иноходцем» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 335, 336]. Именно в представлении и воображении Шолпан вина за бездетность возлагается на мужа: «…неужто вся загвоздка не в скудости молитв, не в холоде объятий, а только лишь в бесплодии Сарсенбая?» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 336].

Стоит отметить, что писатель не даёт однозначного ответа об ответственности Сарсенбая, активизируя читательское сотворческое воображение. Он вкладывает в уста мужа сакраментальный риторический вопрос, подчёркивающий неполноту картины мира, сотворённой Шолпан: «Сучья твоя душа, я что, просил у тебя ребёнка?. . Я что, сказал: поди, блуди, но роди?!» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 348]. На протяжении рассказа М. Б. Жумабаев, провозглашая человека высшей тайной, подчёркивает принципиальную невозможность понимания даже между близкими людьми: «Недаром как Сарсенбаю, так и всем остальным перемены в характере Шолпан показались странными, чудными выходками. <…> Ведь на сторонний взгляд никак непостижима тайна страстей человеческих» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 332].

Сама героиня не может понять мужа, не может добиться понимания от Азимбая, страдает от того, что её мук не может почувствовать и разделить Сарсенбай: «Бессильной яростью, безысходной тоской обрушивалась на неё мысль, что единственно любимый и дорогой её человек никак не пытался прочувствовать, догадаться о сокровенной тайне её души» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 336]. Такое же абсолютное непонимание любящих утверждает модернист Н. С. Гумилёв в стихотворении «Отвечай мне, картонажный мастер…» (1917): «Страсть пропела песней лебединой, / Никогда ей не запеть опять, / Так же, как и женщине с мужчиной /Никогда друг друга не понять» [Гумилёв Н. С., 1988, с. 363]. Именно непонимание, невозможность полноценной коммуникации разрушает мир, построенный Шолпан.

В основе картины мира Шолпан – любовь как сверхценность. Ради любви героиня решается на измену: «И вот уже скоро месяц, как несовратимо наставила она себя на грех. Всего лишь ради ребёнка, во имя благого своего намерения взять на душу доброжелательный грех – сотворить зло в отношении единственного ближнего и возлюбленного своего Сарсенбая – твёрдо решилась Шолпан» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 338].

В творчестве казахского поэта образ женщины архетипически амбивалентен. С одной стороны, женщина – надежды дверь и проводник души для мужчины, дар Создателя: «Из шелковистых райских ветерков / и нежности невянущих цветов, / дарящих вечное благоуханье, / из ключевой серебряной воды, / любовно напоившей те цветы, / с её неумолкающим журчаньем, / из дивной музыки небесных сфер - / прообразом всех гармоничных мер, - / румянцем солнечным окрасив щёчки, / сиянья своего не пожалев, / создал Творец вернейшую из дев / для радости Адама днём и ночью» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 150]. Однако грехопадение сделало Адама лживым и мелочным обитателем преисподней, палачом Евы: «. . . ту, что сияла в прелести земной / загадочной и царственной луной, / он превратил в бесправную рабыню. . . » [Жумабаев М. Б., 2010, с. 150]. Такая амбивалентность имманентна поэзии Серебряного века. «Тебе покорной? Ты сошёл с ума!» – восклицает лирическая героиня А. А. Ахматовой (1921) [Ахматова А. А., 1976, с. 155]. У цветаевской героини иная позиция (1920): «Я руку, бьющую меня, целую» [Цветаева М. И., 1994, с. 532].

Не только праматерь человечества Ева, но и аллегорическая фигура Свободы в поэзии М. Б. Жумабаева ассоциируется с женщиной: «В лучистую парчу облачена, / Была подобна ангелу она /С её дыханьем тихим, тонким станом» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 105]. Как и Еву, героиню стихотворения «Свобода» ждёт печальная участь: «На гостью, что спустилась с облаков, / Ползли они, как полчища жуков / Или как свиньи, сбившиеся в стадо. / Им ненавистен свет её лица, / И крикам «Ведьма»! не было конца, / И всё тонуло в хрюканье и визге. / Над девою вовсю глумилась мразь / И веером разбрызгивала грязь, / И падали на одеянья брызги» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 106]. Интересно отметить типологическое сближение поэзии М. Б. Жумабаева с лирикой М. И. Цветаевой 1917-го года. Оба творца воплощают идею свободы в женском образе, у обоих он амбивалентен. М. Б. Жумабаев подчёр-

кивает контраст отношения лирического героя и толпы: Свобода в его рецепции остаётся небесной девой, а агрессивная толпа, напоминающая насекомых и свиней, стремится её уничтожить. Однако высокая поэтическая оценка сущности Свободы остаётся неизменной. Иначе у М. И. Цветаевой – её характеристика Свободы зависит от категории толпы: «Из строгого, стройного храма / Ты вышла на визг площадей… / - Свобода! – Прекрасная Дама / маркизов и русских князей. // Свершается страшная спевка, - / Обедня ещё впереди! / - Свобода! Гулящая девка / На шалой солдатской груди!» [Цветаева М. И., 1994, с. 351]. У обоих поэтов образ Свободы контрастен, что отражается в оппозиции высокой и низкой лексики, но М. Б. Жумабаев опирается на вечный конфликт поэта и толпы, а у М. И. Цветаевой маркизы французской революции и русские князья-вольнолюбцы обретают Прекрасную Даму, тогда как толпе современных бунтарей-простолюдинов достаётся «гулящая девка».

М. Б. Жумабаев в образе Шолпан подчёркивает то же амбивалентное начало: «Женщина может стать рабой мужчины, его тенью, может раствориться в нём. . . Но мужчина всегда должен помнить, что он мужчина, и женщина, особенно если у неё спокойный, тихий характер, может стать его покорной, бессловесной рабой. . . Шолпан была именно такой женщиной» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 345]. «Вернейшая из дев», став на земле рабыней, открыта для искушения и греха. При этом она сохраняет за собой право творить свой мир, решая за себя и за мужчину.

Выбрав в отцы ребёнку Азимбая, Шолпан попадает от него в гендерную рабскую зависимость. Желая осчастливить мужа наследником, принимает решение за двоих, оправдывая свой грех любовью и проецируя своё состояние на душевное состояние любимого: «Нет сомнений, если несчастлива я, Сарсенбаю вряд ли дано быть счастливым. Если всё это так, кто же сумеет направить корабль к мысу счастливого спасения? – Шолпан. Только Шолпан. Не для себя одной, а во имя двух судеб Шолпан обязана сделать это» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 337].

В образе Шолпан можно выделить свойственный философии эпохи модернизма имморализм, единство сакрального и профанного начал. Сакральный аспект связан с семантикой имени героини: Шолпан – тюркское название планеты Венера, чей образ в мифологии тесно связан с плодородием, деторождением, плотской любовью, а также водной стихией. Интересно, что в шутливом стихотворении М. Б. Жумабаева «Ораза» образ Венеры уже напоминает женский – болтливый и настойчивый: «И время есть ещё вздремнуть, / Нырнуть скорей под одеяло!. . / Но. . . утру указуя путь, / Шолпан взошла и воссияла. / Звезда торопит: «Ешь скорей!» / Звезда назойливее мухи: / «Бери побольше, пожирней, / Не то подохнешь с голодухи!» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 34]. Но в рассказе мифологическая основа имени героини включает смыслы, на фоне которых кощунственным оказывается лейтмотив молитвы о бездетности: «…в час, когда всякий смертный обращал к светилу свой взор и, падая ниц, окуная лицо в пыль, биясь лбом о камни, просил у неба благостной жизни, <…> Шолпан заклинала сквозь тревожные вздохи: «Только бы не младенца!» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 327-328].

Кощунственная молитва занимает важное место в семиосфере эпохи модернизма. Так, В. Я. Брюсов прославляет Господа и Дьявола, лирическая героиня М. И. Цветаевой («Молитва», 1909) молится о смерти от переполнения жизненными силами, боясь разочарований и утрат: «Христос и Бог! Я жажду чуда / Теперь, сейчас, в начале дня! / О, дай мне умереть, покуда / Вся жизнь как книга для меня» [Цветаева М. И., 1994, с. 32]. А. А. Ахматова в годы Первой мировой войны оправдывает кощунственную молитву высокими гражданскими целями («Молитва», 1915): «Дай мне горькие годы недуга, / Задыханья, бессонницу, жар, / Отними и ребёнка, и друга, / И таинственный песенный дар - / Так молюсь за твоей литургией / После стольких томительных дней, / Чтобы туча над тёмной Россией / Стала облаком в славе лучей» [Ахматова А. А., 1976, с. 109]. Лирическая героиня готова принести в искупительную жертву на благо Родины и близких, и поэтический талант, но внехудожественное восприятие стихотворения современниками акцентирует профанацию сакрального. Известна искренняя обида Н. С. Гумилёва, считающего, что А. А. Ахматова ждёт его гибели, хоронит его с началом Первой мировой войны, а в «Молитве» уподобляет себя Богоматери, предлагая в жертву сына – Л. Н. Гумилёва.

Усомнившаяся в благе бездетности Шолпан подвергается сатанинскому наущению: «Сатанинским прибоем бездонного моря иссиня-чёрные волны накатывались одна за другой… <…> Откуда-то издалека мельтешит не скоро, но верно приходящая старость. <…> Если не будет ребёнка, то кто же из смертных согреет очаг угасающей жизни лучом тепла и света?» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 330-331]. Сравнение ночи с дьяволом подчёркивает сомнение, отчаяние, уныние и готовность Шолпан к грехопадению: «Длинная зимняя ночь тянулась бесконечно, развиваясь, как локоны сатаны. Так и мысли Шолпан утопали всё глубже и глубже в кромешной тьме» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 331].

Сопряжение в имени и судьбе Шолпан сакрального и профанного начал актуализирует мотив разуверения и сомнения. Первоначально героиня, возжаждавшая материнства, не только выполняет все религиозные обряды, но и щедро жертвует «ангелу – коня, в дар хранителю – овцу,

прося об одном: «Боже справедливый, воздай мне ребёнком!» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 333]. Она сама вступает с Господом в отношения купли-продажи, профанируя священные обряды и жертвенность. Поэтому неудивительно, что, не получая отклика на свою щедрость и смирение, Шолпан ропщет и уподобляет Творца несговорчивому купцу, разрушая своим ропотом и воображением Его непогрешимую и милосердную сущность: «Торги окончены!» - наотрез заявляет иной самодержный купец, и такое своенравие как будто водится и за Богом. Наверняка и Бог – беззастенчивый, алчный, бессердечный торговец. И необузданных, самолюбивых, властных повадок Ему не занимать» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 334]. Ропот Шолпан оказывается частью парадигмы - бунта лирических героинь М. Б. Жумабаева против обычаев, традиций, принижающих женщин: «В тоске увянут юности года. . . / Всевышний, что ты скажешь мне тогда? / Ты чистой создал женщину, а прочишь / Тем, у кого душа чернее ночи» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 36].

Мотив торговли с Богом корреспондирует стихотворению Н. С. Гумилёва «Я верил, я думал...» (1911). Однако лирический герой русского модерниста сам выступает в роли жертвы – объекта продажи: «Я верил, я думал, и свет мне блеснул наконец; / Создав, навсегда уступил меня року Создатель; / Я продан! Я больше не Божий! Ушёл продавец, / И с явной насмешкой глядит на меня покупатель» [Гумилёв Н. С., 1988, с. 169]. И Шолпан, и лирический герой Н. С. Гумилёва ощущают экзистенциальную трагедию богооставленности через «напряжённость переживания кризиса цивилизации, невозместимость износа в ней духовного смысла и ценностей, извечный трагизм смертного «человеческого удела», осознавая свою личность покинутой в одиночестве среди враждебности сущего» [Исмакова А. С., 1998, с. 114].

Грех Шолпан, т. о., мотивируется кощунственной молитвой, изменой своей сути, заданной именем, гордыней, сомнениями, разуверением. Абсолютное одиночество становится уделом непонятой героини: «В одиночку несла незримое душевное увечье, в одиночку корчилась в незримом пожаре скорби, в одиночку тонула в горьких слезах отчаяния, отрешилась от мира, отстранилась от благ и утех, отдалась богоугодным молениям. Просила ребёнка, но ничего не получилось» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 333]. Днём Шолпан принимает решение зачать ребёнка от другого мужчины, днём она кокетничает с Азимбаем, соблазняет его, соглашаясь на ночную встречу. Ночью же приходит пора рефлексии, раскаяния, осмысления и поиска выхода из тупика супружеских и любовных отношений: «Снова потянулись коварные, кошмарные ночи, когда, покидая враждебный берег страдания, Шолпан многократно погружалась в холодное море раздумий, безуспешно пытаясь нащупать дно истины. Но, кроме исступлённых стенаний – «я стою меж двух огней, Боже правый, пожалей» - так и не смогла подобрать ключа к разъедающей душу головоломке» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 347]. День выступает во враждебной героине ипостаси, именно днём умирает Шолпан: «Солнце победно сияло в зените, когда, пав в беспощадной борьбе со светилом, Шолпан покинула этот мир уже навсегда» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 352].

Поэзия русского модернизма не раз обращается к мотиву наказания грешницы. А. А. Блок в цикле «Чёрная кровь» (1914) воссоздаёт апогей гендерного конфликта лирического героя с падшей женщиной: «Глаз молчит, золотистый и карий, / Горла тонкие ищут персты... / Подойди. Подползи. Я ударю - / И, как кошка, ощеришься ты...» [Блок А. А., 1968, с. 375]. Лирическая героиня М. И. Цветаевой принимает избиение как искупление и очищение, как сакральный обряд изгнания тьмы (1920): «В гром кафедральный - дабы насмерть бить! - / Ты, белой молнией взлетевший бич!» [Цветаева М. И., 1994, с. 533]. Лирическая ситуация ахматовского стихотворения (1911) сюжетно перекликается с финалом рассказа «Грехопадение Шолпан» благодаря мотиву наказания за супружескую измену: «Муж хлестал меня узорчатым, / Вдвое сложенным ремнём. / Для тебя в окошке створчатом / Я всю ночь сижу с огнём» [Ахматова А. А., 1976, с. 36]. Бич, ремень, плеть, кнут, камча (қамшы) в мировой и тюркской мифологии – «один из предметов быта, имеющий некоторое мифически-сакральное свойство. Камча – символ судейства, мудрого разрешения споров» [Кондыбай С., 2005, с. 196]. Но Сарсенбай, наказывая жену за измену, мудрость и справедливость утрачивает: «В голове его воцарилась ярость, в руках – длинный кнут» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 348].

Сакральное значение камчи связано с атрибутикой «божества, громовника, <...> шамана – даже этимология слова қамшы исходит от корня кам – шаман, камлау – камлание» [Кондыбай С., 2005, с. 197]. Показательно, что в рассказе М. Б. Жумабаева появляется бич как орудие Божьего гнева: «Кто знает, не взял ли Он в руки испытанный и неотразимый свой бич?» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 334]. Наказание Божье проецируется писателем на наказание людское, причём аульчане прибегают к обряду «очищения от скверны, лечению Шолпан, изгнанию бесов, предлагая полить на её наготу сорок вёдер холодной естественной влаги ручейной, и заблудшая вновь – и чиста, и честна, как дитя...» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 351]. На первый взгляд кажется, что писатель изначально формирует оппозицию символики имени и судьбы героини. Однако одной из последних мыслей умирающей Шолпан становится воспоминание о дитяти и мужчине: «Где

мой ребёнок?. . А он почему не зайдёт хотя бы проведать?» [Жумабаев М. Б., 2010, с. 352]. Получается, что героиня в предсмертном бреду возвращается к исконной своей сущности, выраженной именем, - на путь пусть «неправедной», но матери [Суталиева А. М., 2014, с. 318].

Итак, сложность и художественная многомерность рассказа М. Б. Жумабаева во многом обусловлена чуткостью писателя к веяниям противоречивой поликультурной эпохи. В ходе исследования мы отмечаем ориентацию М. Б. Жумабаева на сложность, противоречивость, текучесть лирических и эпических героев, что приводит к репрезентации мотива маски, который имеет негативную или позитивную оценку в зависимости от закономерностей художественного мира творца, а у казахского поэта становится средством раскрытия диалектики души героини.

Модернистские тенденции проявляются также в жизнетворческой потенции Шолпан, в стремлении героини сотворить свою собственную картину мира, которая разрушается в столкновении с экзистенциальной трагедией бытия, принципиальной невозможностью понимания мужчины и женщины. Ценностной основой её картины мира становится сакрализированная любовь, мотивирующая поступки и решения Шолпан. Во имя сохранения любви героиня М. Б. Жумабаева прибегает к кощунственной молитве, решается на измену. Писатель демонстрирует рецепцию имморализма, сомнение героини в Божьем милосердии, покаяние и очищение, что перекликается с творчеством русских модернистов.

Такие поликультурные художественные связи раскрывают близость и самобытность казахского и русского историко-литературных процессов начала XX века в единстве мировой культуры, когда, по словам О. Э. Мандельштама, «...в поэзии разрушаются грани национального, и стихия одного языка перекликается с другой через головы пространства и времени, ибо все языки связаны братским союзом, <...> братски родственны и по-домашнему аукаются» [Мандельштам О. Э., 2010, с. 100].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Жумабаев М. Б. Пророк: стихи, поэмы, проза; пер. с каз. - Астана: Аударма, 2010. -368 с.
2. Исмакова А. С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность). – Алматы: Ғылым, 1998. – 394 с.
3. Мандельштам О. Э. Собрание сочинений и писем: В трёх томах. Том 2. Проза. - М. : Прогресс-Плеяда, 2010. - 760 с.
4. Жетписбаева Б. А. Образные миры Магжана Жумабаева: Монография – Алматы: АГУ им. Абая, 2008. – 154 с.
5. Суталиева А. М. Судьба женщины в изображении Л. Н. Толстого, Г. Флобера и М. Жумабаева: общее и различия в их трактовках // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы = Вестник КазНУ. Серия филологическая. - 2014. - № 4/5. - С. 315-318.
6. Блок А. А. Стихотворения. Поэмы. Театр. - М. : Художественная литература, 1968. - 840 с.
7. Гумилёв Н. С. Стихотворения и поэмы. - Л. : Сов. писатель, 1988. – 632 с.
8. Цветаева М. И. Собрание сочинений: в 7 т. Т. 1. : Стихотворения. – М. : Эллис Лак, 1994. – 640 с.
9. Ахматова А. А. Стихотворения и поэмы. – Л. : Советский писатель, 1976. – 558 с.
10. Кондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь. – Алматы: Нурлыалем, 2005. – 272 с.

UDK 811. 851

Ма Су Яң
Педагогика ғылымдарының магистрі
Халықаралық мәдени алмасулар факультетінің аға оқытушысы
Шынжаң университеті
ҚХР

Жау Лей
Педагогика ғылымдарының магистрі
Халықаралық мәдени алмасулар факультетінің аға оқытушысы
Шынжаң университеті
ҚХР

Махмут Гүлмира
Педагогика ғылымдарының магистрі
Ағылшын тіл білімі кафедрасының оқытушысы
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Шымкент қ., Қазақстан

ҚЫТАЙ МЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДҮКЕН АТТАРЫН САЛЫСТЫРЫП ЗЕРТТЕУ

Ma Su Yang 女，乌鲁木齐人，汉族，新疆大学西北少数民族研究中心 新疆大学国际文化交流学院，讲师，主要从事对外汉语研究；

Zhao Lei 女，哈密人，汉族，新疆大学西北少数民族研究中心 新疆大学国际文化交流学院汉语国际教育专业硕士

Makhmut Gulmira 马苏阳、赵蕾、

МАҚАЛАНЫҢ ТАҚЫРЫБЫ:
中哈店名对比浅析

Түйін. дүкен аттары тек қана ашылған дүкеннің атауын ғана білдіріп қалмастан, дүкендегі тауар туралы ақпараттар, тұтынушылардың мін-құлқында негізге алуды басты мақсат етеді. Дүкен атауларына, таварлардың ерекшелігіне қарап сол орындағы мәдениеттен хабардар болуға болады, Қытай мен Қазақстандағы дүкен аттарының атауларын салыстыра отырып, осы екі елдің ұлттық тіліндегі ерекшелікті, мәдениетіндегі өзгешеліктерді аңғаруға болады.

Түйінді сөздер: дүкен аттары; тілдік ерекшеліктері; мәдениет.

Резюме. Название магазина не только отличается от других названий магазинов, передает информацию о товаре и определяет поведение потребителей, но также отражает определенную социальную культуру, национальную психологию и времена. В данной статье проводится сравнительный анализ названий магазинов в Китае и Казахстане с точки зрения языковой формы, риторических характеристик и культурных элементов, а также исследуются языковые и культурные особенности названий магазинов в двух странах.

Ключевые слова: название магазина; Языковые характеристики; культура.

Summary. The name of the shop not only has the function of differentiating from other shop names, passing on commodity information and guiding consumer behavior, but also reflects certain social culture, national psychology and times. This paper makes a comparative analysis of shop names in China and Kazakhstan from the perspectives of language form, rhetoric characteristics and cultural elements, and explores the language and cultural characteristics of shop names in the two countries.

Keywords: shop name; Language characteristics; culture.

(Түйін) 摘要：店名不仅具有区别于其他店铺名称、传递商品信息、引导消费行为的功能，同时还能折射出一定的社会文化、民族心理和时代风貌。本文从店名的语言形式和文化元素角度对中国和哈萨克斯坦的店名进行比较分析，探究两国店名语言及文化特征。

(Түйін сөздер) 关键词：中国；哈萨克斯坦；店铺名称；语言特征；文化

中哈店名对比浅析

引言

店铺名称，是指用以标明商店经营性质、招徕生意的牌号或标记（以下称为店名）。好的店名可以给商家带来良好的经济效应,也可以给商店树立品牌和形象,产生一定的社会效益。由于店铺名称是公共空间和场所的一种具有标识作用的语言符号，是一个国家或地区的“语言景观”，因此，通过店铺名称还能观察到“一语、多语背景下语言政策取向、权势、身份等问题”（尚国文，赵守辉，2014）。

本研究尝试对中国和哈萨克斯坦（以下简称“哈国”）店名　的对比，探索该地域店名所使用的语言系统特征和所折射出的文化内涵，为促进两国间的贸易往来及文化交流与合作提供参考。

1 店名语言特征的对比

1. 1语音层面

汉语是意音文字，汉语中的平仄交替搭配使得汉语语音抑扬顿挫、富有节奏感，表现出强烈的音乐美，而店名作为一种广告宣传形式，使得商家在命名过程中也十分讲究店名语音的平仄交替搭配。其中，具有特色的是“语音修辞”的使用。语音修辞，即“利用语音手段取得积极表达效果的一种言语活动。它主要通过语言声音的调节来进行修辞，以取得语言的音乐美”（廖广莉，2010）。

语音修辞在店名语言中主要表现为音节修辞和谐音修辞，这里本研究主要讨论谐音修辞。

谐音修辞是“对同音现象的积极利用和开发，可以增加语言的艺术情趣，构成幽默风趣的表达效果，并在日常生活中使用很广的一种修辞手段”（王希杰，2004）。谐音修辞包括谐音双关和谐音仿词。谐音双关是指“利用音同或音近的条件使词语或句子语义双关”（黄伯荣、廖旭东，2011）。利用音同的条件使店名语义双关，例如“美时美刻（每时每刻）女子生活会馆”，既表现了女性时刻追求美的天性，又表达了商家愿意每时每刻为顾客的美丽提供周到服务的宗旨，可谓一语双关。又如，服装店“不拘衣格”（不拘一格）、“衣衣布舍”（依依不舍）以及箱包店“一袋天骄”（一代天骄）等。此外，还有利用音近的条件使店名语义双关的，如“蒸膳美”是一家取音“真善美”的餐厅，烹饪方法主要以“蒸”为主，同时也强调店家在店铺经营和做人过程中都追求真善美的至高境界，语言含蓄委婉、妙趣横生。此类店名还有“食空猎人”仿手游“时空猎人”，“葱葱那年”（火锅店）仿“匆匆那年”等；近音仿词如“京斗云”（西餐厅）仿“筋斗云”，“满园春饼”仿“满园春色”，“粥鼎记”仿“鹿鼎记”等。

在本研究搜集的众多语料中，仅找到两个利用谐音双关的哈国店名。一家为以哈语命名的餐厅　“Сабиз”，意为“胡萝卜”，也有“非常好”的意思，同时这个词与俄语中一种表示脏话且使用对象一般为年轻人的“Саебис”　的读音又十分相似。店家正是利用了这两个词音近的条件以及哈国人熟知哈、俄两种语言、文化的特点，为自己的餐厅起了这样一个一语双关的名字，语言诙谐幽默，较易吸引年轻顾客的注意。第二个是以“духи”　为名、主营香水的化妆品店。“Духи”　由于重音的变化在俄语中有两种含义：一种是只有复数形式、重音在“и”上的“Духи”，可译作“香水”；第二种是作复数一格时，重音在“у”上的“Духи”，可译作“灵魂”。店家巧妙地运用两个同形词重音的不同，既向消费者直观展示了店铺的经营范围，又利用“一瓶适合自己的香水是一个人灵魂的体现”这一理念来吸引顾客。

1. 2词汇层面

1. 2. 1文字主要类型

中国店名文字类型	举例	哈国店名文字类型	举例
汉字	每日每夜	哈文	Дәстүр
汉字+英文	肯德基KFC	俄文	Мечта
汉字+数字	爱1314	英文	Bit-Q,modern Production,Meza Group(英文的大多数都会涉及到公司) Food master
数字+符号+汉字	67°芦花鸡	哈文+俄文	KZ PARTNER 2017, Keremet partners
汉字+符号	@所有宝宝	英文+哈文	best Qazaq Tour, family Бобек shop Almaty
		哈文+英文	Esentai mall dostyk plaza
		俄文+英文	Dalina Trade,master of tnd
		哈文+数字	HAMZA2017,JAN-0102

从组合元素的类型来看,汉字是中国店名的主流元素，占绝对主导地位。另外,英文作为最具国际时尚色彩的文字,是颇受商店命名者喜爱的另一种使用元素。数字、汉语拼音、图形、符号等也充实了店名形式。在哈国的店名中，哈文的店名仍处于首要的地位。虽然俄语和哈萨克语都是官方语言，但是，随着近几年哈萨克斯坦对哈萨克语的重视，俄语的地位有所下降，这从一定程度上反映出了该国的语言政策。

1. 2. 2店名结构

关于店名结构的划分，本研究将店名大致分为属名、业名、通名三个部分。表明所属和个性的区别性名号，称之属名；表明从业类型名称的，称之为业名；商

业单位的通用称呼称之为通名（赵世举，1999）。通过分析发现，中国店名结构有以下主要组合类型：

（1）属名＋业名＋通名：以“粤海自助烧烤火锅城”为例。“粤海”是属名，在这里仅表示商店区别性特征的名号；“自助烧烤火锅”是业名，表示该店的从业类型；“城”是通名，是一种区别于其他行业的通用称呼。

（2）属名＋业名：以“雅玛房屋”为例。“雅玛”为属名，用以表示商品的所属和个性特征；“房屋”是业名，表明店铺的经营范围是房产业。

（3）仅有属名：以“馋掉牙”为例。这类店名乍一看可能看不出经营内容，实际上却是店家根据经营内容仔细斟酌后定下来，最能反映店铺个性特征的一类。

（4）属名＋通名：以“百家惠超市”为例。“百家惠”是属名，含有“惠及众家”之义；“超市”是通名。

（5）业名＋通名：以“烟酒商行”为例。“烟酒”是业名，表示经营内容以烟酒为主，“商行”是通名。

（6）仅有业名：以“小笼包刀削面”为例。这类仅用业名命名的店铺非常少见，在所收集到的语料中只有一个。

根据同样的划分标准对哈国店名语料进行了分析，结果大致分为以下两类：

（1）仅有业名：如Гүл дүкені（花店）、Азық түлік（食品店）、 Көкеністер （果蔬店）、 Бар （酒吧）、 Дәріхана （药店）、 Асхана （餐厅、 Кіші маркет （小型超市）等。

（2）仅有属名：如 Три медведя （餐饮店）、 Теремок （酒吧）、 Юг （超市）、

ZARA HOME （服装店、 GUSSES （服装店、 Фотосалон 21（照相馆）、София（理发店、Сорокин（五金店、 Куликовский （糕点屋）等。

在所有店名构成类型中，“属名＋业名＋通名”的形式是最能全面反映中国店铺信息、蕴含店名文化意义以及满足店名审美要求的一类，也方便消费者识记和选择，因此成为了最受中国商家青睐的一类。

在哈国，店名大都是由拼音文字书写而成的，语言中专门用以表示通名的词比较少，店铺多采用属名、业名中的某一类型为其命名，其中以“仅有属名”这一结构类型的店铺最多。

1. 2. 3词汇来源

从词汇来源上看主要有以下几种类型：

（1） 与地名有关，如：юг（南方，超市、沙县小吃、重庆火锅、布拉格茶餐厅

（2） 与人名有关，如：Дастан (dastan)，Жанель (zhanel)，、Сорокин（索罗，五金店、-Куликовский（库利索夫斯基，糕点屋、付军剪艺国际连锁（理发店）、

（3） 与经营者的心愿和对顾客的祝福有关：Жер ұйық（宾馆的名称）、（安静舒适的饭店）

（4） 与文学作品、影视剧作品名称有关：红孩儿（童装店，《西游记》）、伊甸园（服饰店，外国文学作品）、2046旗袍店（服饰店，电影）

哈国的店名中：Қыз Жібек

（5） 与商品特点有关：串串香（火锅店）、微软大饼（饼店）、天天见面（面馆）

（6） 与动植物名称有关：火凤凰演艺服饰（服饰店）、含羞草（化妆品店）、龙门鱼府（餐饮）

哈国的店名中：Құлагер, Қызғалдақ, Аққу

（7） 与数字有关：六福珠宝（珠宝店）、十全十美（餐饮）、1+1发廊（理发店）

哈国的店名中：Жеті (7) қазына.

（8） 与外来词有关。如出现在中国店名中的的“沙龙”、“吧”、“会所”、“披萨”等，

哈国店名中的 “Салон”、“Бар”、“Клуб”、“Пицца” 等，都是借助外来词并采用音译的方式来给店铺命名的。

与中国不同，哈国店名多是由拼音文字书写的，因此在构词方面可以产生不少缩略语，其中表现在店名方面的如хозмаг（магазин хозяйственных товаров日用品店、 Химчистка（химическая чистка干洗店）、КПК（Казахстанский потребительский кооператив哈萨克斯坦供销社）。

1. 3 语法层面

词汇是指一种语言系统中所有词和固定短语的总和。在店名中，属名是最能反映不同店铺个性的名称部分（闫新艳，2006）。在所搜集的店名语料中，中哈两国店名属名具体情况如下表所示：

通过数据对比，本研究发现：在属名命名中，中哈两国店名最常用的形式是：名词和偏正短语，占所搜集店名的82. 32%。中国店名中基本没有以数词和介词短语做属名的情况，在哈国店名中存在，但不常见；哈国店名中基本没有以主谓短语和动宾短语做属名的情况，而在中国店名中是可以找到的。需要说明的是，由于两国店名语言分属不同的语言体系，而表格主要是参考汉语词汇的结构设计的，因此有些短语结构并不是完全对应的，比如俄语店名中形容词店名还包括名词化的形容词，如 “Столовая（餐厅）、Закусочная（小吃店）”等；偏正结构的店名不仅有定中关系，还有“名词＋名词二格”构成的偏正短语，如Книжный мир семьи（家庭图书世界）、Дом книги（书屋）等；俄语中的数量短语中并没有量词，主要是依靠“数词＋名词”的结构来表达，如Три медведя（三只小熊）等。

2文化元素对比分析

2. 1图腾崇拜

“龙”在中国人眼中是一种象征着吉瑞和高贵的神灵。中国店名中含有“龙”字的不少，例如“居龙酒店”、“龙门鱼府”、“龙抬头重庆老火锅”、“龙锦门重庆老灶火锅”等等。哈萨克人对金雕的崇拜绝不亚于中国人对龙的崇拜。金雕是世界上最为凶猛、彪悍的鹰，它所拥有的所向无敌的猎杀能力不仅使它成为了哈萨克游牧民族狩猎时的首选武器，更是长久以来哈萨克人民的精神寄托和图腾崇拜的对象。因此在哈国店名中，金雕作为图形元素有时会被运用到店名中去，例如：有文体用品店直接以 “Орёл” (鹰)命名。

2. 2文化交流

在中国店名中我们可以看到部分含有地域方言、少数民族文化的店名，例如“儿子娃娃椒麻鸡”这种含有新疆浓厚地域方言的店名，也有直接以少数民族文字或外文命名的店铺 “Astana Hotel”，还有以少数民族人物命名的店铺，如“巴依老爷”、“仓央嘉措书吧”等等。哈国作为东西方文明的交汇地之一，自古以来就是各民族经济文化往来的必经之地。由于近现代历史政治的变迁，哈国在社会文化、语言文字、风俗习惯等方面受俄罗斯和西方影响较深，在店名用语中的表现也较为突出。例如俄语中的 “Олимп”（奥林匹斯）是希腊的最高峰，是古希腊神话中众神居住的地方，也是古希腊成为欧洲文化发源地不可缺少的元素，以它命名的娱乐场所的店名，着重突出了店家想要传达的

在娱乐中 “На вершине победы（胜利的巅峰）”这一信息。此外，在本次调查的哈国店名语料中，除俄语店名外，以哈语、英语命名的店铺数量也很多，还有少数汉语、韩语店名，这也是文化交流的一种体现。

2. 3数字文化

中国人在生活的各方各面都十分注重数字文化的运用，受汉语谐音以及世俗文化的影响，人们崇尚偶数、喜欢成双成对的事物。如“二、六、八、十”在世代中国人眼中都是吉数，其中“二”表示“双、对”，有“好事成双”、“儿女双全”等说法；“六”意为“顺利”，如“六六大顺”；“八”同“发”音，有发财之意；“十是数之小成”，表示达到顶点，有“完美”之意。人们这种追求吉利的尚偶心理在很多店名中也有所体现，如“速8酒店”、“十全十美美妆馆”、“八旺火锅串串”、“六福珠宝”等都是取偶数中寓意吉祥的数字。在哈国，与数字文化密切相关的是宗教信仰（李阿然，2014），数字文化中的奇数比较受人推崇。例如真主是伊斯兰教徒的唯一真神，每周五是伊斯兰教徒的“主麻日”，孩子的“摇篮礼”要在出生后的第七天举行，送礼送单不送双等等。人们通过重奇轻偶的心理来显示他们对真主的虔诚，并且这种心理在给店铺命名时也有所表现。如“7 Казына”（минимаркет小超市）、“5 минут” “magnum”, “Green”（сеть супермаркетов连锁超市）、“Арна-9”（аптека药店）、“7 бочек”（продуктовый магазин食品店）、Куйши-Дина 25（минимаркет小超市）等。

3结语

本研究由于条件限制，仍存在很多需要深化和完善的地方。首先，在店名语料方面，由于搜集到的哈国语料主要以阿拉木图市的店名为主，因此在对比研究两国店名时会存在一定的局限性；其次，本文对于哈国店名中所体现的伦理道德等内容所做研究尚有不足，两国店名语言及文化现象还有待更加深入和透彻地解读。

参考文献：

赵世举. 当代商业店名的构成类析及文化透视[J]. 云梦学刊，1999，(1)：78-80.

廖广莉. 语音修辞浅论[J]. 湖南大学学报，2010，31(4):47-50

王希杰. 汉语修辞学[M]. 北京：商务印书馆，2004.

黄伯荣廖旭东. 现代汉语（增订五版）下册[M]，北京：高等教育出版社，2011.

闫新艳. 乌鲁木齐店铺属名调查研究[J]. 语言与翻译（汉文），2006(1)：第40页

余佳. 现代汉语中的英语借词类型及其成因探析[J]. 语言研究，2012(3)：213-213,209.

李阿然. 哈中吉凶数字文化对比浅析[J]. 科技展望，2014，(19)：226-227.

宋忠梅. 修辞学视角下的济南餐饮店名研究[D]. 山东大学，2016.

王莉. 语言学视角下的中俄商业场所名称对比研究[J]. 价值工程，2014(27)：311-313.

钱丽丽. 中德店铺名称的语言学分析--语言形式、修辞特点及文化印记[D]. 南京大学，2012.

李冬梅. 汉俄动物词文化意义比较及翻译[D]. 辽宁师范大学，2008.

]尚国文，赵守辉. 语言景观研究的视角、理论与方法[J]. 外语教学与研究，2014(2):214-223

Foreign Language Teaching and Research（bimonthly）

ZHANG Xiao-jin,Corpus-based Linguistic Landscape in Ningxia. Journal of Northern University for Nationalities (Philosophy and Social Sciences edition), 2020 (1):152-157.

REFERENCES:

1. Zhao Shiju. Analysis on the Composition and Cultural Perspective of Contemporary Commercial Store Names [J]. Journal of Yun Meng, 1999,(1)：78-80

2. Liao Guangli . On Figures of Sound [J]. Journal of Xiangnan University，2010，31(4):47-50

3. Wang Xijie. Chinese Rhetoric [M]. BeiJing：The Commercial Press，2004.

4. Huang Borong Liao Xudong. Contemporary Chinese Language（revise and enlarge 5th）volume two [M]，BeiJing：Higher Education Press，2011.

5. Yan Xinyan. The Study of Particular-name of Store in Urumqi [J]. Language and Translation（chinese），2006(1)：40

6. Li'Aran. A Brief Analysis on the Comparison of Kazakhstan and Chinese Lucky and UnLucky Number Culture[J]. Technology outlook，2014，(19)：226-227.

7. Song Zhongmei. the Rherical Rresearch on the Names of

8. Restaurants in Ji Nan [D]. Shandong University，2016.

9. Wang Li. Comparative Study of Commercial Place Names between China and Russia from the Linguistic Perspective [J]. Value Engineering，2014(27)：311-313.

10. Qian Lili. Linguistic Analysis of Shop Names in German and Chinese-Language Form，Rhetoric and Cultural Imprint [D]. Nanjing University，2012.

11. Shang Guwen，Zhao Shouhui. Theories and Methods of Research in Linguistic Landscape [J]. Foreign Language Teaching and Research（bimonthly，2014(2):214-223

12. Zhang Xiao-jin,Corpus-based Linguistic Landscape in Ningxia. Journal of Northern University for Nationalities (Philosophy and Social Sciences edition), 2020 (1):152-157.

Муталиева Аяжан Есалықызы
2 курс магистранты
Қазақ тіл білімі кафедрасы
Филология және әлем тілдері факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ.

Алкебаева Дина Ақбергенқызы
ф. ғ. докторы, профессор
Филология және әлем тілдері факультеті
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ИНТЕРНЕТ ЛИНГВИСТИКАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ТҮРЛЕРІ

Түйін. Бұл мақала желілік мәтіннің жанрлық сипаттамаларын кешенді зерттеуге арналған. Ақпараттық-коммуникациялық кеңістіктегі елеулі өзгерістер ғаламдық ғаламторда жұмыс істейтін жаңа, желілік жанрлардың қалыптасуына себеп болғандығы көрсетілген. Белгілі бір критерийлер негізінде автор желілік мәтіндердің келесі жанрларын бөледі: веб-сайт; электрондық кітаптар, газеттер мен журналдар; электрондық хаттар; блогтар; форумдар; чаттар; лездік хабарламалар; әлеуметтік желі мәтіндері. Ұсынылған жанрлардың әрқайсысы жалпы сипаттық белгілерге ие (гипертекстуалдылық, креолизділік, мультимедиалық), сондай-ақ ерекшеліктері бар (қағаз баламасының болуы/болмауы, адресатқа бағытталу сипаты, регламенттелуі, тілдік ерекшеліктерінің болуы).

Түйінді сөздер: жанр, Интернет, желілік мәтін, гипермәтіндік, креолизділік, мультимедиалық.

Резюме. Данная статья посвящена комплексному исследованию жанровых характеристик сетевого текста. Показано, что значительные изменения в информационном и коммуникативном пространствах стали причиной для образования новых, сетевых жанров, функционирующих в Глобальной сети Интернет. На основе определенных критериев автор выделяет следующие жанры сетевых текстов: веб-сайт; электронные книги, газеты и журналы; электронные письма; блоги; форумы; чаты; мгновенные сообщения; тексты социальных сетей. Каждый из представленных жанров обладает как общими характерологическими признаками (гипертекстуальность, креолизованность, мультимедийность), так и отличительными (наличие/отсутствие бумажного эквивалента, характер направленности на адресата, регламентированность, наличие языковых особенностей).

Ключевые слова: жанр, Интернет, сетевой текст, гипертекстуальность, креолизованность, мультимедийность.

Summary. This article is devoted to the comprehensive study of the genre characteristics of a net text (also "web text"). It is shown that significant changes and transformations in the society, especially in the information and communication spaces have become a reason for the appearance of new net genres, which are, basically, functioning in the Internet. The author states that net text genres are historical objects with a limited life cycle. It is connected with the fact that their functioning depends upon the s cientific and technical progress. Thus, it means that the changes in the society can promote quantitative and qualitative changes of net text genres. On the basis of certain criteria, the author identifies the following genres of net texts: web site; electronic books, newspapers and magazines; electronic letters; blogs; forums; chats; instant messages; texts of social networks. Each o f the presented genres has common features, such as hypertextuality, creolized and multimedia nature), and as well distinctive ones as presence or absence of their paper equivalent, the focus on the recipient, the level of their restrictedness and language specificity. Though there are works devoted to investigation of genres of computer-mediated communication, the problem of net text genres still needs a theoretical and practical consideration.

Keywords: genre, the Internet, web/net text, hypertextuality, creolized nature, multimedia character.

Виртуалды коммуникация пайда болуы және дамуымен жанр түзілу мәселесінің актуалдығы айтарлықтай артты: Интернет-орта байланыстың тек осы түріне тән қасиеттерге ие толықтай жаңа, желілік жанрлардың пайда болуына түрткі болды. Қарқынды дамып жатқан коммуникация саласы желіде қарапайым байланысқа қарағанда жанрлардың үлкен алуандылығы байқалады. Кең мағынада жанр деп олардың белгілі бір сипаттамасына негізделген мәтіндерді жіктеу принципі түсіндіріледі. Encyclopedia Britannica онлайн нұсқасында жанр сөзіне "Көркем композицияның ерекше түрі немесе санаты" деген анықтама берілген. Біздің ойымызша, М. М. Бахтиннің анықтамасы толығырақ:«Жанр – бірыңғай коммуникативтік функциямен, сондай-ақ сәйкес композициялық және стилистикалық белгілермен біріктірілген мәтіннің орнықты түрі» *[Бахтин М. М., 1978, 270 б.]*.

Баспа мәтіндерінің жанрларына тұрақтылық

пен редакторлардың бақылауы тән, ал желілік мәтіндер болжаусыздығымен ерекшеленеді. "Riding the Rough Waves of Genre on the Web" мақаласының авторлары М. Сантини, А. Мелер және С. Шароф жанрларды "уақыт өте келе дамып, сәнден шығып, пайдаланудан түсетін тарихи құбылыстар" ретінде анықтайды»*[Mehler A., Sharoff S., Santini M., 2010, 378 б.]*. Біздің ойымызша, бұл анықтама желілік мәтіндердің жанрлары үшін өте әділ: олар өмір сүру циклі шектеулі тарихи объектілер болып табылады, өйткені олардың жұмыс істеуі компьютерлік технологиялардың дамуымен тікелей байланысты. Басқаша айтқанда, ғылыми-техникалық прогресс желілік мәтіндердің жанрларының сапасы мен санына өзгерістер әкелуі мүмкін. Желілік мәтіндер Интернет-коммуникацияның бір түрі бола отырып (осы ортадағы қарым-қатынастың ауызша формаларымен қатар), сондай-ақ олардың әртүрлі жанрларға қатыстылығы тұрғысынан сараланауы мүмкін. Желілік мәтіндердің жанрларын жіктеу кезінде біз мынадай критерийлерді назарға алдық:

1) гипермәтіндік, яғни басқа мәтіндерге гипермәтіндік сілтемелердің (яғни мәтіндегі мәтін) арқасында мәтіннің тақырыптық мазмұндық неғұрлым кең түрде ұсынылуы;

2) креолденуі (графикалық әдістер, бейнелер және т. б. арқылы мәтіннің семиотикалық асқынуы);

3) мультимедиалық;

4) мәтіндік эквиваленттің болуы немесе болмауы;

5) адресатқа бағытталу сипаты (массалық немесе жеке);

6) регламенттелуі (хабарламаны баяндау нысанына қойылатын қандай да бір шектеулер мен талаптардың болуы);

7) лингвистикалық ерекшеліктер.

Сонымен, Интернет-кеңістікте бар мәтіндерді талдай отырып, біз желілік мәтіндердің келесі жанрларын бөлуге болады деп санадық:

1)веб-сайт (Ақпараттық Жаңалықтар таспасы және жарнамалық (SEO, сатушы, шолу мәтіні);

2) электрондық кітаптар, газеттер мен журналдар;

3) электрондық хаттар;

4) блогтар;

5) форумдар;

6) чаттар;

7) жедел хабарлар;

8) әлеуметтік желілердің мәтіндері.

Жоғарыда айтылған критерийлерге сәйкес әрбір жанрды қарастырайық:

1. Вебсайт (бастап. ағыл. website – «паутина», «желі») - компьютерлік желіде жекетұлғаның немесе ұйымның электрондық құжаттар жүйесі. Барлық вебсайттар жиынтығы бүкіл әлемдік паутинаны құрайды, онда коммуникация ақпараттың барлық сегменттерін – деректер қоры мен планетарлық масштабтағы коммуникацияны бірыңғай тұтастыққа біріктіреді *[Википедия. URL: https://ru. wikipedia. org/]*.

Бұл жанрдың желілік мәтіндерін ақпараттық және жарнамалық деп бөлуге де болады. Ақпараттық мәтіндер, атауы айтып тұрғандай, желі пайдаланушыларына қандай да бір ақпаратты ұсынады, ал жарнамалық мәтіндер белгілі бір мақсатқа бағытталған, бұл мақсат тұтынушылардың немесе тауарлар мен қызметтерді әлеуетті салып алушылардың қарым – қатынасын не қылығын өзгертумен тұжырымдалады. Жалпы, веб – сайт мәтіндері оларды құруда қандай да бір ерекше тілдік сипаттамаларға немесе шектеулерге ие емес.

2. Электронды кітаптар, газеттер мен журналдар. Жаңа ақпараттық технологиялардың дамуымен ақпаратты алу мен сақтаудың жаңа мүмкіндіктері пайда болды. Мәселен, дәстүрлі қағаз кітаптарды, газеттер мен журналдарды электронды кітаптар алмастырды. «An electronic book is a book-length publication in digital form, consisting of text, images, or both, readable on computers or other electronic devices» (Электронды кітап дегеніміз – электрондық құрылғылардың көмегімен оқылатын, мәтін мен бейнелерден тұратын сандық форматтағы басылым. – Біздің аударма.) *[Gardiner E. and Ronald G. Musto., 2010, 164 б.]*. Мұндай анықтама электронды газетке пен журналға да беріледі. Осы жанрға кіретін мәтіндер қағаз нұсқасындағы (қолданыстағы кітап, газет және журналдардың онлайн нұсқасы), сондай – ақ желілік (олар гипермәтіндік; жаңалықтар хроникасы мұрағаттарда сақталуы мүмкін, осылайша пайдаланушыға мерзімді басылымның кез – келген нөмірі/саны қолжетімді болады, сондай – ақ негізігі сөздер мен күндер бойынша іздестіру мүмкіндігі бар).

3. Электронды хаттар. Электрондық пошта (ағылш. e – mail) компьютерлік желі бойынша электрондық хабарламалар алу мен жіберу мүмкіндігін береді. Қағаз эквивалентіне қарағанда, электрондық хатты тек бір адамға ғана емес, бірнеше адамға жіберуге болады (айта кететіні, бір мәтінді басу міндетті емес, бұл жазушының уақыты мен күшін жеткілікті үнемдейді). Электрондық хаттардың мәтіндері реттелмеген мазмұнмен және неғұрлым қарапайым синтаксистік құрылымдарды пайдаланумен ерекшеленеді. .

4. Блогтар. Бүгінгі таңда желілік коммуникацияның ең танымал түрлерінің бірі блогтар болып есептеледі. Encyclopedia Britannica сөздігінде «блог» терминіне келесі мынадай анықтама беріледі: «жеке адам, топ немесе адамдар қауымдастығының іс – әрекеттерін, көзқарастарын және үміттерін сипаттайтын жазбаларды ұсынатын онлайн – күнделік (Біздің аударма. *) [Encyclopedia Britannica. URL:http://www. britannica. com/]*. Кейбір блогтар желілік дереккөздерге түрлі сілтемелер жинау және оларға қысқаша түсініктемелер

беретін жаңалықтар фильтрі ретінде жұмыс жасайды. Басқаларында өзіндік бастапқы мазмұн болады.

Осылайша, веб–блог дегеніміз – мәтін, сурет және басқа да мультимедиалық құралдарды қамтитын посттардан тұратын веб – сайт. Жанр ретіндегі блог мәтінінің негізгі белгілеріне төмендегілерді жатқызамыз:

• Гипермәтіндік. Желілік блогтар парақшалары автор, жазба дереккөздері, т. б. жайындағы қосымша ақпаратты қамтитын посттлар мен гиперсілтемелер жиынтығынан тұрады. Longman Contemporary English Dictionary «пост» терминін былайша дәйектейді: «Post, also posting is a message sent to an Internet discussion group so that all members of the group can read it» (Пост – қауымдастық қатысушыларына жіберілетін хабарлама. Біздің аударма. *) [Longman Contemporary English Dictionary. URL: http://www.ldoceonline. com/]*. Автор өзінің профиліне, оған қызықты желі күнделіктеріне, сондай – ақ осы автордың жазбаларына қызыққан блогерлер тізіміне, фотосуреттер альбомына, түрлі желілік ресурстарға сілтемелерге сүйене алады;

• Мультимедиялылық. Бұл белгі мәтіннің вербалды құралдарының бейвербалды компоненттер – графика, суреттер, фотосуреттер, видео, анимациялармен үйлестігінен байқалады;

• Көркемдік және дәйексөздік. Блог мәтінін құрғанда автор өзінің ойларын барынша жеткізуге тырысады, себебі посттың Желіде ілгерідегі жай – күйі – оның ары өарай әйгілі болуы немесе көпшіліктің мойындаушылығына ие бола алмай, назарсыз қалуы – дәл осы мазмұнға байланысты болады. Сондықтан блогерлер парақшаларында мәтінге көркемдік пен әсерлік беретін әр түрлі дәйексөздер, афоризмдер мен нақыл сөздер жиі кездеседі.

5. Форумдар. Форум (ағылш. «forum») – бұл хабарламалар мен оларға жауаптарды қамтитын тақырыптық бөлімдерден тұратын сайт *[Лутовинова О. В., 2009, 511 б.]*. Интернет – коммуникацияның мұндай түріне қатысушылар белгілі бір тақырып аясында өз пікірлері мен эмоцияларын білдіріп, қызу айтысқа кірісіп, өз көзқарастарын қорғайды. Адамдар форумдарға қандай да бір білім немесе қызмет саласында ақпарат алуға, сонымен қатар қарапайым қарым – қатынасқа түсі мақсатында кіреді. Форумдағы коммуникация жеке және бұқаралық болуы мүмкін: хабарлама белгілі бір қатысушыға және кез – келген кездейсоқ желі пайдаланушысына жіберілуі мүмкін.

Форумда жазбаша сөз жеткілікті түрде регламенттелген: желілік этикет ережелері бұзылған жағдайда модератор қатысушыны форумнан шығаруға құқылы.

6. Чаттар. Чат (ағылш. chat – «сөйлесу», «бос сөз») – қатысушылардың ілікпе сөздерінен құрылған мерзімді жаңартылып тұратын мәтін көрсетілетін қандай да бір сайттың парақшасы. Қатысушылардың саны бірнеше ондыққа жетуі мүмкін. Кез – келген чат көптеген коммуникаттардың әңгімесі болып есептеледі; бұл – бірыңғай тақырыбы жоқ, көптеген тақырыпшалардан құралатын әңгіме. Чат шынайы желілік жанр болып есептеледі, тиісінше, оның қағаз нұсқасындағы аналог – мәтіні жоқ. А. Г. Аврамованың айтуынша, чатта тілдік құралдарды пайдаланудың үш негізгі стратегиясын бөліп көрсетуге болады:

1) тілдің графикалық ресурстарын барынша еркін пайдалану;

2) ауызша сөйлеуге тән вербалды компоненттің графикалық құралдарымен қайта өзектендіру;

3) жоқ фонетикалық және паратілтанымдық құралдарды графикалық код пен оған арнаның ауызша пішімдеуші қасиеттерімен қойылатын талаптарын жасампаз түрде қолдану арқылы *[Boyd D., 2009, 38 б.]*. Чаттардың желілік мәтіндері мазмұндары бойынша шектелмеген болып келеді.

7. Жедел хабарлар. Жедел хабарламалар арқылы қарым-қатынас қазіргі уақытта Интернеттегі-өзара қатынастың ең танымал түрі болып табылады. Жедел хабарламалардың мәтіндеріне MailAgent, WhatsApp, ISQ, Viber сияқты бағдарламалар арқылы байланыс кезінде пайда болатын мәтіндерді жатқызуға болады. Мұндай байланыс өспелі болып келеді: жауап бірден келеді. Бұл желілік мәтіннің лингвистикалық ерекшеліктеріне де байланысты.

Біріншіден, жедел хабарламалардың мәтіндері кез келген басқа желілік мәтіндерге қарағанда креолизацияға ұшырағаң. Қазіргі заманғы смартфондарда латын және кириллицалық графикалық белгілерден тұратын әдеттегі пернетақтамен қатар "Эмодзи"(жапонша. 絵–сурет және 文字–белгі, таңба) деп аталатын пернетақта жұмыс істейді – электронды хабарламалар мен веб-парақшаларда қолданылатын идеограмма мен смайлдар тілі.

Сөздердің орнына суреттердің комбинациясы қолданылатын бұл тіл Жапонияда пайда болып, бүкіл әлемге тарады. Осылайша, осы параграфтық белгілер мәтіннің креолизациясына ықпал етеді және вербалды құралдармен одақта коммуникативтік үдерісті тиімді жүзеге асыруға ықпал етеді. Мысалы: Иногда Кейде өзім таңғаламын. . . Қалайша, мен сияқты кіп – кішкентай және сүйкімді қызда өлтіруге деген ынтызарлық туады екен? Біз қолдаймыз

Екіншіден, бұл жанрдағы мәтіндерде пунктуациялық белгілерді дұрыс сақтамау немесе мүлдем қолданбау байқалады: жоооқ)))) бірақ мен бұл сурет сендерді шошытарына сенімді болдым))))) Хаха Таня саған жаңа лақап ат Джек және чан. Байланыс лезде хат алмасу түрінде болғандықтан, тұрақты және өспелі сипатқа ие, бетпе-бет қатынасты еске түсіруімен қатар,

ауызша және жазбаша пікір алмасудың барынша сіңісуін байқаймыз. Аталған мәселе төңірегінде желілік мәтін сапалы жаңа сипаттама алып келеді: «ахахахахахахах кім бұл????»; енді өөөөтее жақсы фильм. Мұндайды көрмегелі болып еді!))»; «ахаааа. . . . иә бұл рас)))»; «Ендеше әсері болуға тиіс! Барбир» және т. б.

8. Әлеуметтік желілердің мәтіндері. Интернет жанрларының эволюциясына байланысты бүгінгі күні әлеуметтік желілер кеңінен танымал. Адамдар достарымен және таныстарымен қарым-қатынас жасап, басқалармен ақпарат бөлісуге, оларды көру жәнеөздері көріну үшін оларға тіркеледі. Д. Бойд әлеуметтік желілердегі қарым-қатынастың әртүрлі аспектілерін зерттеуде әлеуметтік желілердің сайттарын желілік қоғамдастықтардың ерекше жанры ретінде анықтайды. Оның пікірінше, желілік қоғамдастықтар деп желілік технологиялармен қайта құрылғандарды атауға болады[8]. Олар коммуникациялық өзара іс-қимылдың жаңа мүмкіндіктерін ашады. "Әлеуметтік желі" -бұл әлеуметтік қарым-қатынасты құруға, көрсетуге және ұйымдастыруға арналған көпфункционалды веб-бет. Әлеуметтік желілердегі мәтіндер Интернет-мәтіндердің басқа жанрларының сипаттамасын өзіне ала алатындығын атап өткен жөн, бұл осы жанрды гипержанр деп атауға мүмкіндік береді. Т. В. Алтухова, мысалы, өзінің "Вконтакте "әлеуметтік компьютерлік желісіндегі Коммуникация" атты зерттеуінде: жанроведтік аспект " прагматикалық функционалдық, құрылымдық және мәтіндердің мазмұндық ерекшеліктерінің көрінуін анықтайтын форматтар тұрғысынан белгілі ресейлік әлеуметтік желіні қарастырады: сауалнама форматы, статус форматы, қабырғаға жазу форматы, жеке хабарламалар форматы, түсініктеме форматы. *[Алтухова Т. В., 2012, 25 б.]*.

Демек, әрбір форматтың өзінің айрықша мәтіндік қасиеттері бар. Мысалы, статус мәтіндері –қысқалығымен, парақшадағы жазбалар – көпсалалы және мультимедиялығымен, жеке хабарламалар – даралығымен ерекшеленеді. Осылайша, Интернет-коммуникация жанрлары саласындағы қазіргі зерттеулерді талдай отырып, олардың негізінде желілік мәтіндердің келесі жанрларын бөлдік:1) веб-сайттар; 2) электронды хабарламалар, газет және журналдар; 3) электронды хаттар; 4) блогтар; 5) форумдар; 6) чаттар; 7) жылдам ха алмасулар; 8) әлеуметтік желі хаттары. Атап өтерлігі, желілік мәтіндердің жанрлық көрінісі мәселелерінің толыққанды зерттелмеегендігіне байланысты, ары қарай теориялық әрі практикалық қаралымды қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТТЕР ТІЗІМІ:

1. Encyclopedia Britannica. URL: http://www. britannica. com/.
2. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров. Эстетика словесного творчества. М. : Искусство, 1986. 270 с.
3. Mehler A., Sharoff S., Santini M. Genres on the Web. Berlin: Springer, 2010. 378 p.
4. Википедия. URL: https://ru. wikipedia. org/
5. Gardiner E. and Ronald G. Musto. The Electronic Book // The Oxford Companion to the Book. Oxford: Oxford University Press, 2010. 164 p.
6. Longman Contemporary English Dictionary. URL: http://www. ldoceonline. com/
7. Лутовинова О. В. Лингвокультурологические характеристики виртуального дискурса: дис. . . . канд. филол. наук. Волгоград, 2009. 511 с.
8. Boyd D. Social Network Sites as Networked Publics: Affordances, Dynamics, and Implications // Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Network Sites. 2010. P. 39–58.
9. Алтухова Т. В. Коммуникация в социальной компьютерной сети «В контакте» / Жанроведческий аспекст: автореф. дис. . . . канд. филол. наук. Кемерово, 2012. 25 с.

УДК 80

Nuradilova Tolganay
PhD student
Master of Arts in Translation Studies
Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages

TRANSLATION METHODS USED AS A PART OF DOMESTICATION AND FOREIGNIZATION STRATEGIES (BASED ON THE TRANSLATION "THE PICTURE OF DORIAN GRAY" BY OSCAR WILDE FROM ENGLISH INTO KAZAKH)

Түйін. Осы мақала жалқы және жалпы есімдер мен мәдени реңкке ие атаулар аудармасын доместикация және форенизация стратегиялары аясында талдайды. Бұл жерде доместикация деп мәдени тұрғыдан ерекше атауларды аударма тілінде бар құралдармен аудару стратегиясын айтамыз, ал форенизация, керісінше, мәдени реңкке ие атаулардың өзге тілден енгенін көрсететін стратегия. Бұл мақалада ағылшын және неміс аударма тәжірибесіндегі заңдылықтарға сүйене отырып, қазақ тіліне аудару кезінде осы стратегиялардың қалай жүзеге асатынын қарастырамыз. Талдау нәтижесінде мәдени реңкке ие мәтінді аудару кезінде доместикация стратегиясы басым қолданатыны анықталды. Дегенмен, жалқы және жалпы есімді аударғанда, транслитерация, транскрипция және орыс тілінен енген сөздерді қолдану өте жиі кездеседі. Бұл әдістер форенизация стратегиясының бір бөлігі ретінде қарастырылады, өйткені олар аударма мәтінде шет тіл ерекшеліктерін сақтаудың тиімді құралы.

Түйінді сөздер: аударма, доместикация, форенизация, Венути, эквивалент.

Резюме. Перевод прилагательных и определений, имен собственных и культурных понятий, анализируется с точки зрения стратегий перевода, а именно доместикации и форенизации, где стратегия доместикации предполагает перевод уникальных культурных понятий с помощью существующих языковых средств в языке перевода, в то время как при стратегии форенизации, напротив, инородность текста является приоритетом при переводе. На примере американской и немецкой практики перевода, в этой статье рассматривается, как рассматриваемые стратегии осуществляются при переводе на казахский язык, где анализ показал, что стратегия доместикации преобладает при переводе прилагательных и определений, и предполагается, что это происходит из-за того, что легкость чтения текста является приоритетом переводчика. Тем не менее, транслитерация, транскрипция и использование русских заимствованных слов очень распространены при переводе имен собственных и эти методы рассматриваются как часть стратегии форенизации, поскольку они считаются эффективным инструментом сохранения чувства иного в тексте перевода.

Ключевые слова: перевод, форенизация, доместикация, Венути, эквивалентность.

Summary. Translation of adjectives and attributes, proper names and culture specific concepts is analyzed from the perspective of translation strategies, namely domestication and foreignization, where domestication strategy is considered as a translation method of culturally specific elements with target language means, while the foreignization strategy, in contrast, focuses on highlighting and introducing uncommon concepts through translation. Looking at the patterns of American and German translation practices, this paper views how these strategies are distributed when translating into Kazakh. The analysis revealed that domestication prevails in the face of translating attributes, therefore, this paper suggests that it is due to the prioritizing immediate intelligibility for readers. Nevertheless, when it comes to translating proper names, transliteration, transcription and using of Russian loan words are very common. These methods are viewed as a part of foreignization strategy since they are effective tools in preserving the otherness in the translated text.

Keywords: translation, foreignization, domestication, Venuti, equivalence.

Introduction. Translation studies offer various theories to facilitate translation process and make it more efficient. On the other hand, by analyzing exiting translations certain patterns of translation can be observed. Venuti, for example, revealed that domesticating the translation is favored in American translation practice [Venuti L., 1995]. He, as a result, sees translation not as the practice of delivering a text in different language, but as rewriting and creating something new, which can no longer be called a proper translation. Consequently, he calls for action to foreignize in translation, so that the work of a translator can be visible [Venuti L., 1995]. To clarify, aiming at domesticating generally means adopting a foreign content through the language that is common among the target audience, and using foreignization strategy means deliberately highlighting otherness of the text. Analyzing the

application of these strategies can reveal translation patterns in different language combinations.

This paper analyzes the first chapter of the Kazakh translation of the English novel "The portrait of Dorian Grey" by Oscar Wild. Translating the novel can pose a challenge since the context is loaded with culturally specific concepts and expressions. The aim is to analyze what are the most common methods reflecting the application of domestication and foreignization strategies to see which of them prevail in practice of translating from English into Kazakh, especially when dealing with language expressions that can be unfamiliar and odd to target audience. Due to the limited scope of this paper, the analysis of the translation was narrowed down to one chapter and three methods.

Main part. When assessing translation, it seems that one of the main criteria is to maintain accuracy, which, in other words, can also be interpreted as delivery of proper information, delivering a text in a comprehensive way, using appropriate vocabulary range and register, etc. However, looking at the article "Principles of correspondence" by Eudgene Nida, where he discusses two possible ways to look at such concepts as accuracy, there are at least two ways of producing translation that is accurate and comprehensible. Nida's work offered concepts of formal and dynamic equivalence, where achieving formal equivalence is when the translator's aim is to keep as closely as possible the different elements of source text such as form and content in a target text, while dynamic equivalence is based on the achieving "equivalent effect" [Venuti L., 2004, c. 129]. In other words, target text can either be literary translation aimed at preserving form and content of the source text, or rewriting of the source text aimed at creating similar effect among target audience. The existence of this dilemma in translation can be explained by incompatibility of languages, because according to Jacobson, so-called equivalent 'code-units' might not convey an equivalent meaning [Venuti L., 2004, c. 114]. It means that if translator chooses to adhere to formal equivalence, then there is a risk to have totally different meaning in target text than it was intended in the source text, or if the dynamic equivalence is prioritized, then translator is not confined by mentioned above core units and can be flexible in choice of wording.

Having this in mind, Venuti raises the question of which one of these priorities dominate in translation practice, framing the application of these different ways of translating the same text as domestication and foreignization. In his work Venuti states that domestication is prioritized by translation practice in translating into English [Venuti L., 1995]. Apparently, immediate readability is valued in American culture and, as a result, translator can become invisible because the translation is so fluently read that target audience may not even have a clue that the original was written in a foreign language. Venuti seems to condemn the fact that some of those translations that resist cannons of translating into English are mostly heavily criticized and may not even get published in America. It can be seen that the dynamic in American translation practice leaves no room to render the otherness of foreign culture through translation.

In contrast, different translation practice seems to be valued in Germany. Based on the lectures of Schleiermacher 'On the different methods of translating', foreignizing translation is a preferred strategy in German translation practice [Venuti L., 1995]. It seems that German readers strived to read the text through the language of the author, which, according to Schleiermacher, is one of the conditions, together with the flexibility of the German language, for the foreignization strategy to thrive [Venuti L., 1995]. Apparently, these flexibility and respect for the other in German culture allowed translators to deviated from certain cannons.

Following his kind of German practice in translation could have been criticized by American readership. According to Venuti, domestication is the result of prioritizing fluency and immediate intelligibility in American culture, which means that the target audience preferred to be able to easily understand the narrative while reading and not being destructed by the conditions it was written in [Venuti L., 1995]. It is also known as translation in the framework of "ethnos-language-culture" where source text is adjusted in translation in accordance with cannons of foreign linguaculture [Medetova M., 2010]. In other words, even if the text was written, for example, in a different historical moment in time or, in our case, in different cultural framework, the text of translation should be seen as if it was written in so called familiar language and read naturally. On the other hand, foreignization is an attempt of a translator to be visible by deliberately choosing to make it difficult to read the text, so that it can be clear that the text is originally foreign.

It seems that these two strategies are more theoretical concepts and no concrete translation methods seem to be offered to be applied in achieving domestication and foreignization. Instead, Venuti provides existing translations as examples to show how foreignization can be achieved not limiting translators to certain translation methods. Since it seems that he advocates for foreignization, his analysis focuses mostly on foreignization attempts, which include introducing polysemantic vocabulary, experiments with archaisms, literary translation and others. According to Venuti's assessment, not many translation using these methods and attempting to resist the existing translation cannons in America were accepted as successful [Venuti L., 1995]. Even those that were published were expected to be

criticized due to the lack of fluency and immediate intelligibility.

Having American and German practice in mind, it seems reasonable to see which one of these two strategies dominate in Kazakhstani translation practice. According to Alimov, it was common to "naturalize" in translation practice in 1920-1930 [Alimov A., 1993]. His concept of naturalization is explained similar to domestication. As he puts it, the translated literature must have been presented in the manner that follows the rules, norms and cannons of the local literature [Alimov A., 1993]. in other words, translation had to be domesticated. Nevertheless, it is a topic of interest whether the dynamics changed since the introduction of National Identity Programme called "Rukhani zhangyru" in Kazakhstan. In 2017, Nursultan Nazarbayev, president of Kazakhstan at that time, proclaimed the start of the third stage of modernization in the country. To compliment both political and economical development in this period, President also calls for modernization of "Nations Identity". To clarify, the programme delivers the message framed as preserving the good parts of national culture and traditions, in order not to lose the cultural and historic experience that give the nation its confidence.

While striving to modernize both economically and politically, as well as while developing a human capital, however, certain steps were seen to be necessary since there is a risk of losing some good that national identity holds. In practice, when it comes to its impact on translation activity in Kazakhstan, the programme triggered a bold initiation to translate 100 best foreign textbooks into state language, that is Kazakh. As a result, a non-state "National Translation Bureau" was created on the basis of existing Public Foundation to implement this initiative. According to Kulieva, translation of textbooks from different fields can contribute to development of terminology in Kazakh language [Kulieva Sh., 2018]. While the idea behind it is to provide access to certain textbooks for educational institutions such as schools and universities to use them while teaching, so far these 100 books barely cover any works of literature to be able to say that it is a part of preserving both national language and identity. Nevertheless, the message of the president highlights that "major translation work" will be involved to promote cultural achievements. Venuti holds similar view seeing translation of literature as means of seeing into other culture [Venuti L., 1995]. However, the question is how translating literature into Kazakh works in practice as part of modernizing the nation and investing into people, who are more competitive both domestically and abroad, as well as part of preserving the national identity through literature. In other words, the question is whether translators foreignize to make readers aware of foreign way of thinking through their literature, or domesticate to highlight the mastery of Kazakh language, and consequently including cultural premise in it as well.

Before being reinstituted as a non-state "National Translation Bureau" as part of modernizing national identity, the bureau was a Public foundation that was overseeing and still is involved in running online project "Kitap. kz", which is, among other things, also aimed at promoting literature in Kazakh language, including both originally Kazakh and translated literature. For the purposes of this paper the Kazakh translation of "The portrait of Dorian Grey" by Oscar Wild published on this online platform was chosen for the analysis. The decision to choose this book is justified by the believe that the language used in the text best represents cultural peculiarities of English culture. In fact, the text encapsulates a great number of culturally based language units and/or realia that, according to Vlakhov and Florin, are elements of extra-linguistic reality unique to this culture and can create certain dilemma for a translator of whether to domesticate or foreignize them [Vlahov S., Florin S., 1980].

This work is a qualitative analysis of translating adjectives and attributes, proper names and culturally specific concepts from English into Kazakh language. The strategies of foreignization and domestication are analyzed in the framework of the methods of adoption, transliteration and substitution. It should be mentioned, however, that the analysis is limited to one chapter of the book and three methods, and aims only to provide a general impression about the distribution of applied strategies. Analysis of all chapters translated into Kazakh language, however, can have wider results.

The analysis of selected elements of source text and their translation revealed that there are broad examples of both domestication and foreignization. It seems that domestication prevails, especially when it comes to translating attributes or other descriptive language means that were used to describe various things, including views and feeling. For example:

". . . Lord Henry Wotton could just catch the gleam of the ***honey-sweet*** *and* ***honey-colored*** *blossoms of the laburnum, whose tremulous branches seemed hardly able to bear the burden of a beauty so* ***flame-like*** *as theirs. . . "* [Wilde. O., 1890]

Highlighted here "honey-sweet", "honey-colored" and "flame-like" were translated literary as "sweet as honey" (back translation from Kazakh language, hereinafter - b. t. - balday tatti), "yellow as a son" (b. t. - kundey sary) and "yellow colored" (b. t. - sary tustes) respectively. In the first example it is clear that the translation was following language rules of the target language, and even

though the semantic elements of the expression were preserved, it was adjusted to follow accepted way of speaking. On the other hand, the other two examples signified similar meanings in translation, but used totally differed signifiers. Both of them were comparing the yellow color of objects, namely "honey" and "flame", but in translation they were replaced. Apparently, the chosen signifiers are more likely to be accepted by the target audience than those given in source text. According to Venuti, these choices can be explained by the priority of a translator to create a fluently read text, which can otherwise become awkward due to the presence of unfamiliar and/or uncommon expressions [Venuti L., 1995].

Similarly, this kind of substitution of signifiers or even their omission seems common when it comes to translating attributes (adjectives) that come before nouns:

". . . I really can't see any resemblance between you, with your ***rugged strong*** *face and your* ***coal-black*** *hair, and this young Adonis. . . "* [Wilde. O., 1890]

Here, highlighted first "rugged strong face" was translated as "strict face" (b. t. - katal zhuzdi), where describing a person's face as strict, probably, has pragmatically better effect on target audience within the given context than describing it as strong one. This kind of choice, according to Baker, can be due to the collocational restrictions in the language [Baker M., 2011]. In other words, as well as teeth are "brushed" one language, "polished", "washed" and "cleaned" in other languages, face is "strong" in one language, but "strict" in another. On the other hand, "coal black hair" became just "black hair" in translation (b. t. - kara shashty), and even though all semantic elements could have been preserved in translation, the chosen translation seems to have similar effect. All in all, both substitution of attributes and certain level of omission can be considered as methods to domesticate them aimed at avoiding the awkwardness of expression that can stall the reading process.

Despite prevalence of domestication strategy when it comes to translating attributes and other descriptive language means used to describe feelings and views, comparatively better attempts to use foreignization strategy seem to be made when translating cultural realia. In other words, certain names, objects and places that do not exist in target culture are usually transliterated or mostly translated with Russian loan words. To be more precise, names of people and places, for example, are transliterated or transcribed. This is probably connected with the fact that, according to Newmark, apart from certain cases, proper names, as well as cultural terms, are "untranslatable and not to be translated" [Nord C., 2003, c. 184]. In other words, as it was expected, proper names has been widely foreignized. Apparently, applying the strategy of transliteration can be followed by some loss, such as the commonness of the names. It means that certain names can feel common among British audience, but this feeling of commonness are lost when read by Kazakh audience. Nevertheless, it should be mentioned that these names can be used as cultural markers identifying the cultures that the characters belong to [Bassnett S., 2014, 122]. As part of foreignization strategy translation of these British names can serve the same function in the TL. According to Susanne Bassnett equivalence should be discounted when dealing with names in favor of its function [Bassnett S., 2014, 122]. While English names provide the feeling of an insider in the source text, their presence in target text can create the feeling of the foreignness of the piece and contributes in alienating a community involved in the narrative. Therefore, even if these transliterated names cannot convey certain features as commonness of British names, the target audience does not lose much, apart from the feeling of an insider. As a result, they have, as Venuti calls it, the feeling of 'otherness'[Venuti L., 1995].

Another common translation method is using Russian loan words when dealing with culturally specific items. For example:

Except, of course, in the ***Church****. But then in the Church they don't think. A* ***bishop*** *keeps on saying at the age of eighty what he was told to say when he was a boy of eighteen, and consequently he always looks absolutely delightful.* [Wilde. O., 1890]

Highlighted here "Church" was rendered as "pastor" (b. t. - pastyr'), while "bishop" was translated with its corresponding signifier in Russian (i. e. - yepiskop), both of which are commonly used in Russian language. Even though these concepts are not common in target culture, it is expected that Russian loan words semantically reflect meanings that the target audience is familiar with due to the fact that, according to Kulieva, Russian and Kazakh bilingualism became a constant since the October revolution [Kulieva Sh., 2018]. It can be assumed that this method should be considered as part of domestication strategy, however, it should be mentioned that these language items have corresponding Kazakh translations which could have been as effective semantically as Russian loan words. Instead, it seems that despite the existence of correspondence in target language, looking at this choice from the perspective of foreignization, the choice to use uncommon but accessible language means as Russian loan words can be viewed as the practice of alienation. Similarly, Venuti praises the use of archaisms in translation as a foreignization attempt, which can also be viewed as an accessible vocabulary despite it being uncommon in current

use [Venuti L., 1995]. Even though this translation choice is also accompanied with some loss related to the concept of English Church, it still creates the feeling of otherness. Therefore, it is faire to say that loan words that already exist in target language can be used as part of foreignization strategy especially when translating names of culturally specific objects.

Conclusion. To summarize, the analysis of the Kazakh translation of the English novel "the Portrait of Dorian Gray" by Oscar Wilde revealed that domestication and foreignization strategies discussed by Schleiemacher and Venuti are both fairly used. However, since it a literary work full of description, including expression of feelings and description of views, translation of which has been heavily substituted by locally acceptable expressions, it can be fair to say that domestication in translation prevails. Nevertheless, some foreignization attempts (namely transliteration and Russian loan words) are still present when dealing with proper names and culturally specific concepts. It can be said that domestication facilitated fluency and closer analysis provided an important tool in clarifying the methods used both when domesticating and foreignizating. And finally, due to the limited scope of this paper only three methods were discussed restricted to attributes, proper names and cultural realia. This can be a part of bigger research studies which can consider, for example, parts of speech other than attributes and what are the common methods of translating them within the framework of domestication and foreignization dichotomy.

REFERENCES:

1. Venuti L. The Translator's Invisibility / L. Venuti — London: Routledge, 1995.
2. Nida E. Principles of Correspondence // (ed.) Venuti, L. Translation Studies Reader / L. Venuti — 2nd edn — London: Routledge, 2004. — pp. 153-67
3. Jakobson R. On linguistic aspects of translation // (ed.) Venuti, L. Translation Studies Reader / L. Venuti — 2nd edn — London: Routledge, 2004. — pp. 113-18
4. Медетова М. Е. Основы направления в переводоведении / М. Е. Медетова // Вестник КарГУ. — 2010. — № 3(59). — С. 22-25
5. Алимов А. К. Проблемы художественного перевода в Казахстане 1920-2930-е годы: авторефират диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук: 10. 01. 02: Алимов Асхат Камзаевич: КазГНУ им Аль-Фараби. Алматы. — 1993. — 25 с.
6. Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity [Электронный ресурс] Official site of the president of the Republic of Kazakhstan. — 2017 : URL: https://www. akorda. kz/en/events/akorda_news/press_conferences/course-towards-the-future-modernization-of-kazakhstans-identity)
7. Kulieva Sh. A. Development of Translation in Central Asia: Kazakhstan's experience / Sh. A. Kulieva // Polylinguality and Transcultural practices. — 2018. — 15 (4) — С. 528-536
8. Уайльд О. Дориан Грейдің портреті [Электронный ресурс] Онлайн платформа - Ашық кітапхана. URL: https://kitap. kz/book/4264/read#epubcfi(/6/2%5Bid1%5D!/4/2/2/1:0)
9. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. / С. Влахов, С. Флорин. — Москва: Международные отношения. — 1980. — 341 с.
10. Wilde O. The portrait of Dorian Gray. [Электронный ресурс] / O. Wilde. — 1890. - URL: https://www. planetebook. com/free-ebooks/the-picture-of-dorian-gray. pdf
11. Baker M. In Other Words / M. Baker — 2nd edn — London: Routledge. 2011.
12. Newmark P. Approaches to Translation / P. Newmark — Oxford: Pergamon Press. 1981.
13. Nord C. Proper Names in Translations for Children: Alice in Wonderland as a Case in Point / C. Nord // Meta: Translator's Journal. — 2003. — 48 (1-2) — pp. 182-196
14. Bassnett S. Translation Studies / S. Bassnett — 4th edn — New York: Routledge. 2014.

Омар Балнұр Талғатқызы
2 курс магистранты
Қазақ тіл білімі кафедрасы
Филология және әлем тілдері факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ.

Құлжанова Бақытгүл Райханқызы
ф. ғ. к., Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті
Филология және әлем тілдері факультеті
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖУАН ДАУЫСТЫЛАРДЫҢ ЖІҢІШКЕРУ ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІНЕ ШОЛУ

Түйін. Автор мақалада түркі тілдеріндегі жуан дыбыстардың жіңішкеруі және оған ықпал еткен факторларды, түркі тілдерінің дыбыстық жүйесіне тән ерекшелік ретінде сингармониялық варианттар мен параллельдерді және олардың даму, өзгеру механизмдерінің зерттелуін қарастырады. М. А. Черкасский, Д. Г. Киекбаев, Л. П. Сергеев, Л. И. Яфаров, А. Г. Гулямов, А. М. Щербак т. б. сынды ғалымдардың арнайы еңбектері мен жекелеген мақалаларына талдау жасайды. Түркі тілдеріндегі жуан-жіңішке вариантарға көптеп мысал келтіре отырып, оларды компаративистикалық тұрғыда талдайды. Түркі тілдеріндегі фонетикалық өзгерістердің семантикаға ықпалына, тілдегі қолданысына қатысты тұжырымдар ұсынады.

Түйінді сөздер: сингармониялық вариант, фонетикалық өзгерістер, дыбыс, дыбыстар сәйкестігі, тіл фактілері.

Резюме. В статье автор рассматривает труды и исследования, в которых описывались фонетические изменения твердых звуков на мягкие, а также факторы, которые повлияли на данные изменения, и в качестве особенности звуковой системы тюркских языков изучались механизмы развития и изменения сингармонических вариантов и параллелей. Автор статьи опирается на специальные труды и отдельные статьи таких ученых, как М. А. Черкасский, Д. Г. Киекбаев, Л. П. Сергеев, Л. И. Яфаров, А. Г. Гулямов, А. М. Щербак итд. Проведен сравнительный анализ твердых и мягких вариантов слов, приводится множество примеров из тюркских языков, также делаются выводы о влиянии фонетических изменений в тюркских языках на семантику, их использование в языке.

Ключевые слова: сингармонические варианты, фонетические изменения, звук, соответствие звуков, лингвистические факторы.

Summary. In the article the author considers the works and studies that described the phonetic changes of hard sounds into the soft ones, as well as the factors that influenced these changes, and studied the mechanisms of development and changes of synharmonic variants and parallels as a feature of the sound system of Turkic languages. The author of the article relies on special works and individual articles by scholars such as M. A. Cherkassky, D. G. Kiekbaev, L. P. Sergeev, L. I. Yafarov, A. G. Gulyamov, A. M. Scherbak, etc. A comparative analysis of hard and soft variants of words is carried out, many examples from Turkic languages are given, also author concludes about the influence of phonetic changes in Turkic languages to the semantics, their use in the language.

Keywords: syngarmonic variants, phonetic changes, sound, correspondence of sounds, linguistic factors.

Тіл де, тілдегі сөз қабаттары да – түптеп келгенде жалпы халықтың өмір тіршілігінің жемісі. Оның даму кезеңдерін анықтау, қалыптасу, өзгеру, даму механизмдерін білу тілдің қазіргі күйін айқындай түсуге жол ашады. Түбі бір түркі тілдерінің фонетикасы мен лексикасында, морфологиясында айырмашылықтарынан гөрі ұқсастығы көп. Өзгеру, даму, қалыптасу заңдылықтары да ортақ. Осы себепті қазіргі қазақ тілі лексикасының даму жолдарын туыс тілдерден оқшау қарастыруға болмайды. Қазақ тілі және түркі тілдерінің фонетикалық жүйесінде шешімін таппаған бірқатар құбылыстар болса, солардың бірі – сингармониялық варианттар. Параллельді қолданылып, тепе-тең мағына беретін тіл бірліктері – вариантты сөздерге өткен ғасырдың екінші жартысынан бастап жете назар аударыла бастады. Әдетте вариантты сөздердің тілдегі жарыспалы қолданысы жазу мен айтылым ережелеріндегі бірізділіктің жоқтығымен байланыстырылады. Дегенмен орфографиялық та, орфоэпиялық та ережелер қаншалықты тоғысқан, жетілген болса да, бұл вариантты сөздердің жойылуына әсер етпейді. Өйткені бұл тілдің табиғи қалпын таны-

татын нақтылы тарихи құбылыс *[Горбачевич К. С., 1978, 9 б.]*

Қазақ және түркі тілдеріндегі дыбыстық өзгерістер тілдің жалғамалық құрылысымен, үндестік заңы, дыбыстардың ассимиляциясы мен диссимиляциясы, дивергенция мен конвергенция тағы басқа да дыбыстық құбылыстармен байланысты қарастырылады. Ал біз сөз еткелі отырған сингармониялық варианттар – түбір сөздердегі дыбыстардың еркін алмасуынан пайда болған тарихи алмасуларға жатады *[Щербак А. М., 1994, 61 б.]*. Сондықтан сингармониялық варианттардың тілдік табиғаты мен ерекшеліктерін айырым белгілерін, түбірдегі дыбыстардың алмасу себептерін анықтаудың қазақ тілі тарихын зерттеуде мәні ерекше.

Жуанды-жіңішкелі айтылатын жарыспалы түбір сөздер, яғни сингармониялық варианттар түркі тілдеріндегі дауысты дыбыстардың даму тарихын анықтайтын негізгі белгі. Түркі тілдерінің дыбыстық жүйесіне тән ерекше құбылыстардың бірі – сингармониялық варианттар мен параллельдер жөнінде М. А. Черкасский, Д. Г. Киекбаев, Л. П. Сергеев, Л. И. Яфаров, А. Г. Гулямов, А. М. Щербак сынды ғалымдардың арнайы еңбектері мен жекелеген мақалалары жарияланды. Қазақ ғалымдарынан сингармониялық варианттар туралы алғаш рет өз еңбектерінде профессор М. Томанов сөз қозғады *[Томанов М., 1988, 83 б.]*. А. Айғабылұлы, С. Бизақов еңбектерінде де сингармониялық варианттарға ерекше көңіл бөлінеді. Сингармониялық варианттар мен параллельдердің қалай пайда болғандығы, түптөркіні жайында әртүрлі пікір таластары болды. Бірақ түркологтар әзірге көпшілік мойындайтындай қорытындыға келе алған жоқ. Бірқатар ғалымдар дауысты дыбыстардың өз-өзімен алмасу себептерін анықтау бағытында түрлі әдістәсілдерді қолданады. Мысалы, Г. И. Рамстедт, М. Рясянен, Н. А. Баскаков, Э. В. Севортян, Д. Г. Киекбаев, А. М. Щербак бірінші буындағы дауыстылардың өзара алмасулары оларды қоршаған дауыссыздардың комбинаторлық, позициялық орналасуларының әсерінен болуы ықтимал деп тұспалдайды, немесе кейінгі буындағы (қосымшалардағы) дауыстылардың ықпалынан деп есептейді. А. фон Габең, Н. А. Баскаков, Э. В. Севортян, Е. Г. Егоров, Л. И. Яфаров бұл мәселеге басқа қырынан келіп, басқа буындағы дауыстылар әртүрлі спонтанды өзгерістерге ұшырау салдарынан еріндікке немесе езулікке, ашыққа немесе қысаңға, жуанға немесе жіңішкеге айналған деп түсіндіреді. Э. В. Севортян, А. М. Щербак, Е. И. Убрятова түркі тілдеріндегі сингармониялық варианттар әртүрлі диалектілердің араласуынан пайда болуы мүмкін деген ой айтады *[Черкасский М. А., 1965, 54 б.]*. Аталған құбылысты «сингармониялық» деп атау қолайлы емес екендігін алғаш ескерткен тілшілердің бірі М. Моллова еді *[Моллова М., 1966, 52 б.]*. Солай бола тұрса да Д. Г. Киекбаев түркі тілдеріндекездесетін дауыстыларға негізделген варианты сөздерді «сингармониялық варианттар» деп атайды. Ал А. М. Черкасский мағынасы тепе-тең сөздерді «сингармониялық варианттар», мағынасында сәл де болса айырмашылығы бар жарыспалы түбірлерді «сингармониялық параллельдер» деп атауды, ұсынады *[Черкасский М. А., 1965, 69-70 б.]*.

Мағынасы тепе-тең жарыспалы түбірлердің қайсысы алғашқы, негізгі деген мәселені де шешуде ғалымдар біраз пікір таластар жүргізді. Д. Г. Киекбаев, Л. И. Яфаров сингармониялық варианттардағы тіл арты, жуан дауыстылары алғашқы екендігіне нақты тіл фактілерінен дәлелдемелер келтіреді *[Киекбаев Д. Г., 1955, 41 б.]*. Сингармониялық варианттардың тарихилығы олардың мағыналық сараланuынан байқалады. Жарыспалы түбірлердегі дауысты-дауыссыз дыбыстардың алмасуы бірде мағынасы тепе-тең сингармониялық варианттар тудырса, енді бірде дауыстылар өзгерісі екі түбірдің лексика-семантикалық өзгеріске ұшырауына әсер етеді. Алайда олар «бір ғана мағынаның әртүрлі мәнерін білдіру жағынан ғана ажырайды» *[Томанов М., 1988, 83 б.]*. Бұл мәселеге басқа қырынан келген В. Я. Владимирцов, Т. А. Бертагаев, Г. Д. Санжеев, А. Г. Гулямов аталған құбылысты ішкі флексия тәсілімен байланыстыра зерттейді. Тілшілердің пікірін қолдап, оны әрі қарай дамытқан профессор Б. Сағындықұлы ішкі флексия тәсіліне тіл фактілерінен дәйекті дәлелдемелер ұсынады *[Сағындықұлы Б., 1994, 96-107 б.]*. Сингармониялық варианттар туралы алғашқы ескертпелер өткен ғасырдың орта шенінен бері айтылып келе жатса да, оның төңірегінде толық шешімін таппаған мәселелер бар. Жарыспалы түбірлер табиғатын түсіндіруде, олардың жасалу жолы, шығу себептерін анықтауда керағар пікірлер кездесіп жатады. Лексикалық мағынасы тепе-тең бола тұрса да, түбірлері бірде тіл алды, бірде тіл арты, бірде ашық, бірде қысаң дауыстылармен айтылатын жарыспалы сөздердің жете зерттелуіне кедергі болған жайт аталған құбылысты фонетикалық варианттармен теңестіріп талдау болды. Сингармониялық варианттар мен фонетикалық варианттарды ортақтастыратын тек «вариант» атауы тепе-теңдік мағынаны білдіреді. Фонетикалық варианттар тілдің дыбыстық құрылымына, жалғамалық құрылысына, даму, өзгеру жағдайларына сай қалыптаса алады. Үндестік заңы, дыбыстық ассимиляция мен диссимиляция, дивергенция мен конвергенция тағы басқа фонетикалық құбылыстар (аферезис, синкопа, редукция, элизия, протеза, эпентеза, метатеза, сандхи) ұзақ уақыт бойы фонетикалық варианттардың тілде орныуына жағдай жасаған *[Джунисбеков А., 1970, 172 б.]*.

Сондықтан фонетикалық дыбыс алмасулар фонетикалық жағдаймен түсіндіріледі. Ал біз сөз

еткелі отырған сингармониялық варианттар түбір сөздердегі дыбыстардың еркін алмасуларынан пайда болған тарихи өзгерістерге жатады. Сингармониялық варианттар қазақ тілі, жалпы түркі тілдерінің әдеби тілінде де, диалектілерінде де жарысып қолданылып жүр. Мысалы, қаз. т. ажым – әжім, ажуа – әже, ажырық – әжірік, ажал – әжел, бары – бәрі, бақана – бәкене, доңғалақ – дөңгелек, қопсы – көпсі, мұжы – мүжі, орасан – ересен, жадау – жүдеу, қары – карі, шапаты – шәпеті, тапал – тәпел, қаспалтақ – кеспелтек; башқұрт. аз – әз «азғана, аз», йан – йән «жан»; чув. т. катра – кетре: «бұйра», машла – мешле «пысылдау», як. т. сырай – сирэй «шырай», чанчык – чэнчик «самай шашы, тат. т. мачы – мәче «мысық», арчы – ай. әрче «аршу». Егер осындай мағынасы тепе-тең жарыспалы түбірлердің жеке бір тіл аясында, немесе түркі тілдері, олардың диалектілерімен салыстыра көрсетсек, сингармониялық варианттардың саны ұшан-теңіз болмақ. Себебі, бұл сөздер: «сингармониялық жуан езулік – жіңішке езулік, жуан еріндік – жіңішке еріндік төрт тембрге сәйкес айтылады» *[Джунисбеков А., 1970, 22 б.]*. Сондықтан қазақ-түркі сөздеріндегі ежелгі түбірлердің тіл арты: дауыстыларымен дыбысталғанын дәлелдеу үшін біз сингармониялық варианттар аясында жуан және жіңішке дауыстылар сәйкестігіне арнайы тоқталдық. Көрнекті ғалымдардың пікірлеріне сүйенсек ежелгі түркі : тілдерінде тек *а, у, z* тіл арты дауыстылары болған *[Щербак А. М., 1994, 7 б.]*.

Бірқатар ғалымдар Д. Г. Киекбаев, Л. И. Яфаров, Б. Сағындықұлы, сингармониялық варианттардың ежелгі жуан түбірлердің жіңішкеруі нәтижесінде қалыптасқандығына баса назар аударған еді. Ежелгі жуан түбірлердің жіңішкеруі белгілі бір уақыт аралығын қамтыған күрделі құбылыс. Бұл өзгеріс акустика-артикуляциялық, физиологиялық ерекшеліктермен тығыз байланысты болды. Ежелгі жуан түбірлерді қалпына келтіру тіл арты дауыстылары мен тіл алды дауыстылары арқылы айтылатын жарыспалы түбірлерді, ондағы дыбыс сәйкестіктерін өзара салыстырғанда байқалады.

Тәжірибеден байқалатындай, дауыстылардың бір-біріне сәйкес келуінің белгілі бір шегі, заңдылығы бар. Өйткені түркі тілдерінің фонетикалық жүйесінде дыбыстар еш уақытта бейберекет алмаса бермейді. Нақтылы бір дыбыс екінші бір дыбыспен алмасады *[Ұйықбаев И., 1971, 33-35 б.]*. Жазба ескерткіштердегі төрт таңба қазіргі тілдердегі барлық дауысты дыбыстардың орнына қолданылған: **а** өз орнына және тіл алды **ә** дауыстысының орнында, **ы** дауысысы да өз орнында және тіл алды **і** орнында, **о** жуан дыбыс қалпында және жіңішке **ө**-нің орнында, дәл сондай жуан **у** өз орнында және жіңішке **ү** орнында *[Батманов И., 1959, 48 б.]*. Демек, әрбір дауысты дыбыс жуан және жіңішке дауыстылар қызметін атқарған. Тарихи кезеңдерде акустика-артикуляциялық, физиологиялық өзгерістерді басынан өткерген тіл арты дауыстылары жуан (а, о, ұ, ы), жіңішке (о, ө, ү, і, е) болып бөлінген. Ал дауыстылардың түбір сөздердегі еркін алмасулары, сингармониялық варианттарды тарих қойнауында қалыптастырды.

Сондықтан түркологияда «сингармониялық вариант» деп аталып келген құбылысты ежелгі жуан, тіл арты дауыстыларының жіңішкеріп, тіл алды дыбыстарына айналуы өзгерістерімен тікелей байланысты заңдылық деп қарастырамыз. Бұл заңдылық тіл білімінде «тілдің алдыға жылжу» (опередение) процесі деп аталады. Ертеде жуан дыбысталған сөздердің жіңішкеруіне табиғат жағдайлары, климат та әсер еткен. «Адамзаттың биологиялық мүмкіндіктері шексіз емес, олар нақтылы физиологиялық тұрғыдан шектеледі» *[Общее языкознание, 1970, 235 б.]*. Бұл ретте қиыннан оңайға қарай ұмтылу заңы да бейтарап қала алмайды.

Дыбыстар сәйкестігі сөз болған тұста жуан және жіңішке дауыстылардың түбірдегі еркін алмасуларына, олардың өзара байланысы мен қатынасына жеке тоқталу қажет. Тіл тарихында түркі тілдеріндегі бір кезеңдерде жуан айтылған түбірлер жіңішкеріп, тіл алдыға жылжыды. Бірақ жіңішке дауыстылардың пайда болуы жуандарды жойып жіберген жоқ. Жуан түбірлі сөздер мен жіңішке түбірлі сөздер де тілімізде қолданылып жүр. Бұл құбылыс түбірдегі *аә, а ~ е, ы ~ і, ые, ~ ұ, ұ ~ ү* сәйкестіктерінің сақталуынан анықталды. Кез келген морфеманың көнелігінің белгісі бірнеше варианттар қалыптастыру мүмкіндігінен байқалса керек *[Моллова М., 1966, 57 б.]*. Осындай жуан, тіл арты дауыстысының бірі *а* жіңішке, тіл алды *ә* мен *е*-ге сәйкес келеді. Ол сәйкестіктерінің ерекшеленетін тұсы әдеби тіліміздегі амен дыбысталатын сөздердің оңтүстік өңірде *ә, е*-мен дыбысталуында. Мұндай жарыспалы түбірлер қатарына талай – талей, дана – дәне, лас – ләж, зындан – зіндән тәрізді кірме сөздермен қатар, жай-жәй, жаңалық-жаңәлік, бары – бәрі, алып кел – әкел, қауқалақтау – кәуселектеу тәрізді төл сөздер де бар.

Осы ерекшеліктеріне қарай бірқатар тілшілер оңтүстік говорға *ә* дыбысының тәндігі өзге тіл ықпалының әсерінен деп шешеді. Дегенмен құрамында *ә* дауыстысы бар әрегірек (арағырақ), жәнеше (жаңаша), жәйнеп (жайнап), сәуік (сауық) сөздерінің қолданылуы оңтүстік өңірден тыс жерлерде байқалады. Сондықтан тілші С. Омарбековтің аталған сәйкестіктерді нақтылауда тарихи себептерге жүгінгендігі тегін болмас *[Омарбеков С., Жүнісов Н., 1970, 36 б.]*. Оның үстіне әдеби тіліміздің өзінде бірде жуан *а*, бірде жіңішке *ә, е*-мен айтылып жүрген қаншама жарыспалы түбірлер бар. Мысалы, ажым – әжім, абыржы – әбіржі, бақана – бәкене, аламыш – әлеміш, даңғарадай – дәңгередей, орасан – ересен т.

б. Сонымен қатар әдеби тілімізде *ә* жіңішкесімен дыбысталатын бірқатар сөздер (кәні, бәрі, тәтті, кәрі) жазба ескерткіштер тілінде жуан (қаны, бары, татлы, қары) вариантында сақталған. Қазақ тіліндегі *ә* және *е*-мен айтылатын сөздердің де өзге түркі тілдерінде кең тарағаны да жуан *а*-мен айтылатын түбірі. Мысалы, қаз. т. дәу – тоф. т. дау, қаз. т мәстек – ноғ. диал. маштак, қаз. т әке – өзб, түркм. диал ақа. қаз. т. ер (зат ес.) ес (зат ес.) сеп (ет.) – чув. . . ар, ас, сап. чув. т. так, якут. т. таах – қаз. т. тек (сын ес.) сар. ұйғ. т. на? – қаз. т. не? Аталған дыбыс сәйкестіктерінен жуан *а*-дан жіңішке *ә* мен *е*-нің жіктеліп шыққандығын аңғару қиын емес. *ы-і, ы-е* сәйкестіктері жуанды-жіңішкелі болып жұптасып келетін дауыстылар ішіндегі алмасатын қысаңдар *ы-і* дауыстылары. Әдеби тілімізде бірде жуан *ы,* бірде жіңішке *і*-мен дыбысталатын мынадай жарыспалы варианттар бар: қылти – кілти, мыңғырла – міңгірле, сықылды – секілді, ағыл-тегіл – егіл-тегіл. Әсіресе, әдеби тілімізде мен келетін түбір сөздер шығыс говорда *ы*-мен айтылады: піс – пыс, бір – быр, шіл – шыл т. б. *ы* мен *і* дыбыстарының түбірдегі еркін алмасулары, олардың акустика-артикуляциялық ара-қатынасының біршама жақындығынан болса керек *[Мельников Г. П., 1970, 63 б.]*.

Ал кейбір жіңішке *і*-мен айтылатын сөздеріміз өзге түркі тілдерінде ы-мен дыбысталады. Мысалы, қаз. т. іні (зат. ес.), мін (ет.), біз (ес.) – сар. ұйғ. т. ыны, мын, пыз; қаз. т. іс бет.) – тоф. т. ыз, тув. т. ыш, чув. т. чыс; қаз. т. із (зат. ес.) – қ. малқ. т. ыз; қаз. т. кілең (сын) – тат. т. жылан. Бұл құбылыс «қазіргі түркі тілдеріндегі кейбір сөздердің *і*-мен айтылуы, ертеде олардың ы-мен дыбысталғандығының белгісі» деген түрколог-тар пікірінің орынды екенін айғақтайды (15:23). Бір буынды жіңішке тіл алды дауыстысы бар түбір сөздердің аздығы, бұл *і*-мен айтылатын сөздердің *ы*-ға сәйкес келуі, жуан вариантты сөздің түркі тілдерінде кең таралуы осының бәрі ***і*** тіл алды, жіңішке дауыстысының жуан, тіл арты ***ы***-дан жіктелгенін нақтылайды. Тіларалық жуанды-жіңішкелі сөздерді салыстыру енді бірде *ы*-ның *е*-ге сәйкес келетінін көрсетеді. Мысалы, қаз. т сыр – башқ. тат. т. сер, қаз. т. жын – башқ.,тат. т. ен, қаз. т. дем (зат ес.) – башқ. тат. Қ. Қалп, тув. т. тын, як. т. тыын, тоф. т. дын. Демек, сингармониялық варианттар аясында жуан *ы* бірде жіңішке *і*-ге сәйкес келсе, бірде жіңішке *е*-ге сәйкес келеді. Бұл тұрғыдан *ы*-ның *и*-мен біршама жақындығы нақтыланады. Себебі, **ы** мен қатар *и*-де *и-і, и-е* сәйкестіктерімен ерекшеленеді. Мыс: *и-і* қаз. т. бір, (сан ес.) тіл, (зат ес.) тіс (зат ес.) – өзге түркі тілдерінде бир, тил, тис; *и-е* көпшілік түркі тілдерінде тил/дил, киргир, ким/гим – бақ. тат. т. тел, кер, кем. Ежелгі түркі тілдерінде *а, у, и* дауыстылары өмір сүргенін ескерсек, көне, қоспасыз, таза *и*-дің түркі тілдерінде сапалық өзгерістерінен мынадай дауыстылар дамыған: үү, уг ө, ұ,ү, очө сәйкестіктеріне негіз болған, олардың дыбыстық динамикалық дамуына ұйытқы болған дыбыс у фонемасы. У фонемасының бірде кеңейіп, бірде қысаңдануы нәтижесінде түркі тілдерінде жіңішке дыбыстар қалыптаса бастайды.

Ежелгі у көпшілік түркі тілдерінде *ө*-ге сәйкес келсе, татар, башқұрт тілдерінде бұл сөздер ү-мен айтылады, керісінше у фонемасы татар, башқұрт тілдерінде *ү*-ге сәйкес келсе, қазақ, ноғай, қарақалпақ тілдерінде бұл ү – жіңішкелігімен ерекшеленеді. Мысалы, көпшілік түркі тілдерінде суз, кук, татар, башқұрт тілінде сүз, күк, қазақ тілінде сөз, көк; немесе өзб. т. жук, башқ. тат. жек, қаз. т. жүк. Қысаңдану процесі өзге түркі тілдерінде де байқалады. у" е сәйкестігі өзб. т. суз, кур, бул қаз. т. сөз, көр, бөл сар. ұйғ. т. турт – қаз. Т. төрт. у" ү сәйкестігі ұйғ. т. жун - тув т. чүн, қаз-қырғ. т. жүн. өзб. сар. ұйғ. т. сут – қаз. Қ. Қалп. т. сүт, як. т. үүт. о ~ е сәйкестігі. Әдеби тілімізде қопсы – көпсі, қорек – керек, қоңырсы – көңірсі, доңғалақ – дөңгелек, қоңсы – көрші, жарыспалы түбірлерінен байқалады.

О-мен айтылатын жуан вариантты сөздер өзге түрік тілдерінде сақталған: қаз. т. көр (зат ес.) – әзб, ұйғ. т. кор қаз. т. көш (зат ес.) – Тув. Т. кош қаз. т. өсек (зат ес.) – башқ. Т. ошак қаз. т. төрт (сан ес.) – гаг. т. дорт.

Өзбек тілі говорларында конвергенция салдарынан тіл арты *у* тіл алды *ү*-ге, тіл арты *о* тіл алды *ө*-ге сәйкес келген. Ежелгі у башқұрт, татар тілдерінде *үү, уә* сәйкестіктерін қалыптастырса, өзбек тілін қыпшақ тобындағы тілдермен салыстыру да *үү, уе* сәйкестіктерін нақтылайды ұчү сәйкестіктері қазақ тілі мен диалектілерінде кездеседі; мысалы, ұшыр – үшір, бұқши – бүқшы, бұлаудай – білеудей, мұжы – мүжі т. б. Аталған өзгерістерді мынадай дыбыс сәйкестіктері арқылы топтауға болады. Осы сәйкестіктерден өз алдына уго, у°ө, у°ұ, у° ү, ұ°у, о°ө сәйкестіктері дамыған. Жуанды-жіңішке түбір сөздердегі дауыстылардың еркін алмасуы өз алдына қатаң дауыссыздарды ұяңдатқан құбылыс екендігін ерекше атап өтуге болады. Бірқатар жуанды-жіңішкелі түбір сөздерде дауыссыздар талғаммен тіркеседі. Тіл арты, жуан дауыстылармен қатаң дауыссыздар үндессе, тіл алды, жіңішке дауыстылармен ұяң дауыссыздар айтылады.

Ежелгі жуан түбірлердің жіңішкеруі жуандармен үндесетін қатаң дауыссыздардың ұяңдануына әсер еткен. Сөз құрамының күрделенуіне байланысты екпін сөз соңына қарай жылжыды да, бірінші буын кейінгі буындардың сапасын айқындау міндетіне ие болды. Соңғы жағдай басқы дыбыстың естілуін күшейту қажеттігін тудырды. Мұндай жағдайда қатаң дауыссыздар қолайлы емес еді. Осындай қажеттіліктен барып, сөз басының ұяңдануы, дауыс қатысы бар дыбыстарды қолдану жүйесі қалыптасты *[Томанов М., 1988, 63 б.]*. Бұған тіл фактілері дәлел бола алады: Мысалы, чув. т. путана - қаз, қ. қалл. т. бөдене сар. Ұйғ. т. пыз «шило» – қаз. т. біз өзб. т. пуркагич – Қ.

қалп. т. бүркегіш өзб. т. пакана, ұйғ. т. пака – қаз. т. бәкене.

Тілдегі өзгеріс атаулының барлығы тілдің құрамын немесе бүкіл тілдер тобын қамти бермейтіндігі белгілі. Сондай-ерекшеліктердің бірі қатаң n-ның жуан түбірлерде де, жіңішке: түбірлерде де айтылуы. Мысалы, алт, диал, тат. чалқ-диал пышқы «сбивалка» – қ. қалп. т. піскі; қ. қали. т. пиш «кроить, холостите» – қаз. т. піш, пыш-піш. Бұл да болса ежелгі түркі сөздерінің бас шенінде қатаң п айтылғанының белгісі.

Жуанды-жіңішкелі жарыспалы түбірлерді салыстыру қатаң п-ның ұяңдануы мынадай кезеңдерден өткендігін дәйектейді.

1. Қатаң п сөз басында тұрақты қолданылады.

2. Тілдің алдыға жылжу процесі мен п-ның б-ға ұяңдану процесінің тоғысуы.

3. Жуанды-қатаң, жіңішкелі-ұяң жарыспалы түбірлерінің қалыптасып, осы сәйкестіктердің түркі тілдері мен диалектілерінде дамуы т"д сәйкестікері.

Сөз басының д-мен басталып ұяңданып дыбысталуы, әдетте оғыз тілдерінің, ал м-мен басталып қатаң естілуі қыпшақ тілдерінің белгісі деп қарастырылады. Дегенмен бұл ереже қатып қалған мызғымас қағида емес. Қатаңдардың сөз басында қолданылуы оғыз тобындағы тілдерде кездесіп жатса, ұяңдар осы позицияда қыпшақ тобындағы тілдерде де ұшырасады. Оның басты себебі оғыз тайпалары мен қыпшақ тайпалары арасындағы ауыс-түйістің нәтижесі мен территориялық шектестігімен байланысты болса керек. Сөз басындағы ұяң д-ны А. М. Щербак қатаң т-ның әлсіреуі нәтижесінен кейін пайда болған белгі деп есептейді. Ғалымның түсіндіруіне т ның әлсіреуі п-ның әлсіреуі сияқты түркі тілдерін мол қамти алмаған. Қазіргі көп түркі тілдерінің сөз басында т-ның тәндігі, ал сөз басында д-ның аз кездесуі осыдан *[Щербак А. М., 1994, 90 б.]*. Жуан түбірде сөз басында т-ның айтылғандығының белгісі оны жіңішкерген түбірдегі ұяң д-мен салыстырғанда нақтыланады. Мысалы, як. т. таппай, қаз. т. тапал сөздерінің ұяң жіңішке варианты қ. қалд. . . дәпең, мағынасы «малорослый, маленький». Ал ұйғыр тіліндегі дүглэк сөзін жуандатсақ хак. т. тоглах, қыр Е. Т. тоголоох, қаз. т. дөңгелек – доңғалақ сөздеріне сәйкес келуі. Қазақ тіліндегі тап-дәп/доп-дәл варианттарының мағынасы «тура, нағыз, дәл». Өзге түркі тілдерінде жуан варианты кең тараған: ұйғ. т. тап «время, момент», ойр. т. тал «точно, ровно», як. т. тап «попадать в цело». Қазақ тіліндегі дәл сөзін жуандатсақ, қатаң тал варианты шығады, «Тал түс» фразеологизмнің құрамында кездеседі. Сөз басында қатаң т-ның ұяңдануы оғыз тобындағы тілдермен өзге түркі тілдерін салыстырғанда нақтыланады:

чув. т. тар – тув, түрк, гаг. т. дер (қаз. Т. тер (зат ес.)

чув. т. таран – гаг. т. дерин (қаз. Т. терен (сын ес.)

сар. ұЙЕ, өзб. т. тун – туы, гаг, т. дүн (қаз. Т. түн (зат ес.)

Бұл белгі түркі тілдерінде анлаутта қатаң т дыбысы айтылған деген түрколог тардың пікірінің орынды екенін дәйектейді. Жоғарыда жуанды-жіңішкелі мағынасы тепе-тең сөздерді салыстыра отырып, жарыспалы түбірлерде дауысты дыбыстар мен қатар дауыссыз дыбыстар да бір түбірден екінші бір түбірге еркін өтетінін аңғардық. Жер-су атауларынан да жуанды-жіңішкелі сөздердердің тарихи дамуы нақтыланады, өйткені атаулардың шығу, даму тарихы айналаны қоршаған табиғат, түрлі әлеуметтік өзгерістермен тығыз байланысты.

Қазір жіңішке дыбысталатын көл, өзен атаулары ертеде жуан дауыстылармен айтылған. Мысалы, «Ертіс» сөзін алайық. Ертіс – Қазақстандағы үлкен өзеннің аты. Бұл атау көне түркі тіліндегі Артыш – «арту, асу» етістігінің негізінде қалыптасқан. Бұлай аталу себебі, Ертіс арнасының қилы-қилы жолдар арқылы өтуінен. Әуелде жазық даламен аға келе шатқалдар арқылы Алтайдың Нарын және Қалба жоталары биіктерінен оңай асатын. Ертістің «артыш» аталуының жөні бар. Ал Алматы облысындағы Лепсі өзенінің көне түрі «лап». Мағынасы «өзеннің саласы». Көне түркі тіліндегі сай, өзен, сала мағынасы қазіргі чуваш, якут тілдерінде лабалапа варианттарымен сақталған. Енді бірде өзен атауларында дауыстылардың өзгеруі өз алдына қатаңдарды ұяңдатқан. Мысалы, «Еділ» өзені атауының ертедегі жуан, қатаң дыбысталуы Махмуд Қашқари еңбегінде «Атыл» вариантында сақталған. Осы Артыш – Ертіс, Лап – Леп, Атыл – Еділ атауларында дауысты дыбыстармен қатар дауыссыз дыбыстар да еркін алмасып қолданылады.

Жалпы сингармониялық варианттар аясындағы дауысты дыбыстар өзгерісін бақылай отырып, ежелгі түркі тілдерінде жіңішке дыбысталатын сөздер болмағандығын аңғарамыз. Жалпы жекелеген түркі тілдеріндегі араб, парсы сөздерінің фонетикалық, грамматикалық, лексикалық өзгерісін зерттеген тілшілер Ф. А. Абдуллаев (өзбек тілі), М. И. Махмудов (татар тілі), М. А. Паннахи (әзербайжан тілі), С. Майзель, С. И. Иванов (түрік тілі) кірме сөздердің тілдік табиғатын біршама ашты. Дегенмен тілшілер тарапынан араб, парсы сөздерінің лексика-семантикалық өзгерісі, мағыналық саралауына жете көңіл бөлінбейді. Қазақ тілінде Л. З. Рүстемовтің «Қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері» *(Алматы,1982)* атты еңбегінде кірме сөздер лексикалық тұрғыдан да жан-жақты баяндалып, семантикалық өзгерістің бірнеше себептері ашылып көрсетіледі. Олар кірме сөздердің төл тілдегі мағынасының бірде тарылып, бірде кеңейіп, енді бірде мүлдем жаңа мағынаға ие болуынан. Кірме сөздердің бірде тіл арты, жуан, бірде тіл алды, жіңішке дауыстылармен дыбысталуы да олардың мағынасына әсер ететіндігін көрсетеді. Мысалы, қазақ тіліндегі са-

ғат сөзінің түп-төркіні арабтың, «саат» дегенінен шыққан, қазақ тіліндегі «сәт» сөзі осы сағаттан пайда болған. Ал гагауз тіліндегі саат сөзінің мағынасы «уақытты көрсететін құрал», яғни сағат. Қырғыз тіліңде саат «уақыт, мезгіл» деген ұғымды білдіреді. Қазақ тіліндегі сәт «белгілі бір кезең, иінді бір мезет», қарақалпақ тілінде сәт «удача, удобный случай». Бұл сингармониялық параллельдерде мынадай мағыналық байланыс бар: саат (уақыт), саат (уақытты көрсететін құрал), сэг (уақыттың ішіндегі белгілі бір кезең), яғни қазақ, қарақалпақ тіліндегі «сэт» бүтіннің ішіндегі бөлшек қалпында қолданылады. Сары ұйғыр тілінде сат «просрочка времени, задержка, препятствие, опоздание, время». Ал түрікмен тілінде сагат «часы» – Сәхет «день считаемый удачным для проведения тоя, свадьбы». Бірде сағат – сагат–саат – сат жуан дыбысталып, бірде сэхет – сэт жіңішке айтылып, сингармониялық параллельдер мағыналық өзгеріске түскен.

Қорытындылай келе, түркі тілдеріндегі жуан дыбыстардың жіңішкеру тарихы тереңде жатыр. Зерттеу мақаласында тарихи еңбектерге шолу жасалып, ондағы басты тұжырымдар берілді.

Уақыт көші ілгері жылжып, ғасыр ауысқанда, бұл тарихи процестің тілді де өзгеріске ұшыратыны айқын. Жуан дыбыстардың жіңішкеріп, сөздердің дыбысталуының өзгеріске ұшырауы уақыт өте келе кейбір сөздердің мағынасын тек этимологиялық дәрежеде ғана анықтауда болатындай қалыпқа түсірген. Күні бүгін түркі тілдерінде кездесетін көптеген сөздердің жуан, жіңішке варианттары да қолданылып келеді, олардың кейбірін диалект ретінде де көрсетіп жүрген зерттеушілер бар. Бұл өзекті тақырыпты кеңінен зерттеп, ғылыми айналымға енгізу тіл білімінің өзекті де келелі мәселелерінің бірі екені айқын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Горбачевич КС. Вариантность слова и языковая норма. – Л. : Изд. Акад. Наук СССР, 1978. – 234 с.
2. Щербак А. М. Введение в сравнительное изучение тюркских языков. – Спб: Наука, 1994. – 190 с.
3. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 263 б.
4. Черкасский М. А. Тюркский вокализм и сингармонизм. – М. : Наука, 1965. – 141 с.
5. Моллова М. К истории тюркского вокализма // Вопросы языкознания. – 1966. – №2. – С. 56-65.
6. Киекбаев Д. Г. Вариантные слова и сингармонические параллелизмы в башкирском языке // Учен. записки Бани. Гос. пед. института, вып. серия филологическая. – Уфа, 1955. – С. 24-40.
7. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасының этимологиялық даму негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 188 б.
8. Бизақов С. Қазақ тіліндегі фонетикалық варианты сөздер. // Филолог. ғыл. докт. дәреж. алу үшін дайынд. канд. дисс. – Алматы, 1971. – 297 б.
9. Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. – Алматы: Наука, 1970. – 77 с.
10. Ұйықбаев И. Қазіргі қазақ тіліндегі варианттылық проблемасы. – Алматы: Ғылым, 1971. – 137 б.
11. Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе: Изд. АН Кир. ССР, 1959. – 215 с.
12. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. – М. : Наука, 1970. – 363 с.
13. Омарбеков С., Жүнісов Н., Ауызекі тіліміздің дыбыс жүйесі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 207 б.
14. Мельников Г. П. Причины нарушений в системе киргизских гласных // Советская тюркология, 1970. – №1. – С. 63.
15. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М. : Наука, 1986. – 302 с.

МРНТИ 16. 21. 33:

Саметова Фаузия Толеушайховна
кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Академия Кайнар
г. Алматы, Казахстан

Мырзаханова Фарида Муратовна
докторант специальности «Русский язык и литература»
Казахский национальный женский педагогический университет
г. Алматы, Казахстан

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ГРАМОТНОСТЬ И КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ

Түйін. Мақалада сауаттылық, функционалдық сауаттылық, оқу сауаттылығы ұғымдарының мәні ашылады. Осы педагогикалық құбылысты зерттеуші ғалымдардың әртүрлі тұжырымдары келтіріледі. Авторлар сауаттылық – оқу және жазу қабілеті, функционалдық сауаттылықтың ерекше белгілері: сауаттылық, білімділік, кәсіпқойлық, мәдениет, менталитет, және әлеуметтік қатынастардың түрлі салаларындағы міндеттердің кең ауқымын шешу үшін адамның өмір бойы алған білімін пайдалану қабілеті болып табылады деген қорытындыға келеді. Оқырман сауаттылығына мәтінді түсіну, пайдалану, бағалау және әртүрлі жағдайларда оқылған іс-әрекет пен қарым-қатынас жасау қабілетін жатқызуға болатыны баяндалады.

Түйінді сөздер: сауаттылық, функционалды сауаттылық, оқу сауаттылығы.

Резюме. В статье раскрываются значения понятий: грамотность, функциональная грамотность, грамотность чтения. Приводятся различные выводы исследователей этого педагогического явления. Авторы приходят к выводу, что грамотность – это умение (способность) читать и писать, отличительными чертами функциональной грамотности являются грамотность, образованность, профессионализм, культура, менталитет, способность человека использовать приобретаемые в течение жизни знания для решения широкого диапазона задач в различных сферах человеческой деятельности и социальных отношений. К читательской грамотности можно отнести понимание, использование, оценивание текста и способность использовать прочитанное в разных ситуациях деятельности и общения.

Ключевые слова: грамотность, функциональная грамотность, грамотность чтения.

Summary. The article reveals the meanings of the concepts: literacy, functional literacy, reading literacy. Various conclusions of researchers of this pedagogical phenomenon are given. The authors conclude that literacy is the ability to read and write. the distinctive features of functional literacy are literacy, education, professionalism, culture, mentality, and the ability of a person to use the knowledge acquired during life to solve a wide range of tasks in various spheres of human activity and social relations. Reading literacy can include understanding, using, evaluating the text and the ability to use what you read in different situations of activity and communication.

Keywords: literacy, functional literacy, reading literacy.

ВВЕДЕНИЕ

Казахстан развивается динамично каждый день и делает решительный шаг к формированию интеллектуального потенциала нации. Система образования страны переживает период глубокой и ступенчатой стратегической модернизации.

Одним из важнейших приоритетов долгосрочной Стратегии «Казахстан – 2050» является образование. Первым Президентом Республики Казахстан Н. А. Назарбаевым была поставлена задача о вхождении республики в число 30-ти наиболее конкурентоспособных стран мира. В достижении данной задачи немаловажную роль играют личности, способные в течение всей своей жизни применять накопленные знания, умения и навыки для решения широкого диапазона жизненных задач в различных сферах человеческой коллаборации, коммуникации и социальных отношений [*Об особенностях преподавания, 2014*].

Важным инструментом внешнего оценивания качества образования являются международные мониторинговые исследования *PISA, TIMSS* и *PIRLS*. Одним из главных показателей качества знаний и умений учащихся в аспекте международных сравнительных исследований выступает функциональная грамотность. Результаты участия казахстанских школьников в данных исследованиях свидетельствуют о недостаточном уровне сформированности функциональной грамотности [*Об особенностях преподавания, 2014*].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

По результатам *PISA и TIMSS* казахстанские учащиеся показали невысокие результаты. Причинами такого исхода с точки зрения Национального плана действий по развитию функциональной грамотности школьников послужило то, что педагоги общеобразовательных школ республики дают сильные предметные знания, но не учат применять их в реальных, жизненных ситуациях [*Об утверждении Национального плана, 2012*].

С нашей точки зрения это обусловлено рядами причин:

– перегруженностью программ и учебников;

– отсутствием должного внимания к формированию общеучебных и интеллектуальных умений;

– недостаточным вниманием к формированию и развитию способности учащихся к осмыслению информации разного содержания и формы, ее оценке и использованию для разрешения различных жизненных ситуаций, близких к реальным;

– недостаточной практической ориентированностью содержания образования по гуманитарным и естественнонаучным дисциплинам, их изолированностью от реалий окружающей среды и жизни;

Не учитывать результаты *PISA, TIMSS* и *PIRLS* мировое образование сегодня не может, так как вопрос о конкурентоспособности выражается ярко. В связи с этим назревает необходимость улучшить результаты казахстанских учащихся. В связи с этим Первый глава государства Н. Назарбаев в Послании народу Казахстана от 27 января 2012 года «социально-экономическая модернизация - главный вектор развития Казахстана» поставил основные задачи правительству «повышение функциональной грамотности». Национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников - основной ориентир совершенствования качества образования. В плане четко поставлены цели, задачи, анализ текущей ситуации, механизмы развития функциональной грамотности школьников, обновление стандартов образования, учебных программ и планов, обновление форм, методов и технологий обучения, развитие системы оценки результатов обучения школьников, обеспечение участия родителей, развитие дополнительного образования [*Об утверждении Национального плана, 2012*].

Вопрос о грамотности населения носит стратегический характер. Интерес казахстанских и зарубежных ученых, в области образования к исследованию и изучению феномена грамотности, читательской грамотности и функциональной грамотности непрестанно растет. Такой акцент объясняется важностью и необходимостью реализации постоянного теоретического осмысления функционального знания с позиции педагогической науки, с учетом постоянно варьирующихся требовании современного общества к уровню профессиональной квалификации [*Ермоленко В. А., 2015*]. Считается немаловажным разобраться в терминах и понятиях «грамотность», «функциональная грамотность», «читательская грамотность» в трудах ученых теоретиков и практиков.

Новые реалии, появляющиеся в жизни человечества, приносят новый язык во всех сферах жизни, в науке они наполняют новыми значениями и смыслами известные слова. Одно из таких слов – грамотность (от греч. grammata – буква, чтение, письмо). Грамотность можно определить как любую форму письменного или устного общения, использующую язык для достижения желаемых целей. Грамотность в истории началась в греко-римский период. Афины, например, имели первый высокий уровень грамотности среди своего свободнорожденного мужского населения. Остальная часть населения, такие как рабы и женщины, не умели читать; только те, кто был классифицирован в греческом обществе как граждане, могли. Грамотность в этот период в основном ассоциировалась с правом, правосудием и судами, причем не только в греческом, но и в римском обществе [*Стивен Б.*].

В «Энциклопедическом словаре» Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, под дискурсом «грамотный» истолковывается человек, у которого есть навыки чтения и письма на каком-либо языке. Авторами данного словаря, период создания которого датируется концом XIX – началом XX века, особо интерпретируется, что «в более точном смысле это слово применяется лишь к людям, умеющим читать и вместе с тем писать, в отличие от людей «полуграмотных», т. е. умеющих только читать [*Брокгауз Ф. А.].*

«Грамотность» в толковом словаре Д. Ушакова означает «умение читать и писать» [*Словарь русского языка*]. Современное значение по Кембриджскому словарю, этого слова аналогично русскому «способность читать и писать» [*Кембриджский словарь*].

Один из первых российских ученых, обратившихся к содержанию грамотность и функциональная грамотность, был Б. С. Гершунский, который четко разграничил прагматический подход к определению понятия грамотность, связывая его лишь с механическим выполнением соответствующих функциональных обязанностей на рабочем месте и в обществе, и личностно ориентированный, нацеленный на осознанное гармоничное развитие личности. Далее ученый считает, что преобразование человека идет по пути постепенного наращивания образовательно и культурного потенциала в течение всей жизни, которая хорошо прослеживается в цепочке *«грамотность – образованность-п-*

рофессионализм – культура - менталитет» [*Гершунский Б. С., 1998, с. 61*] и определяет грамотность как важный *«этап в становлении человека», «необходимую ступень образованности, и профессиональной компетентности, и культуры человека содержащую в себе "эмбрионы", ростки каждого из последующих этапов становления личности»* [*Гершунский Б. С., 1998, с. 60*].

Раскрывая понятие каждой цепочки, теоретик обосновывает *образованность* как «грамотность, доведенную до общественно и личностно необходимого максимума» [*Гершунский Б. С., 1998, с. 60*], ученый выделяет структурную схожесть двух категорий, тем самым подчеркивает отсутствие их тождества из-за количественных различий, т. к. на этапах образованности грамотность человека растет, пополняются и углубляются и расширяются знания, умения и навыки, на этой базе формируются миропонимающие установки, поведенческие стереотипы. Несомненно, в этот момент можно сказать что, грамотность сперва переходит на новую функциональную ступень и в конфигурации грамотности появляются другие виды (грамотность чтения, естественно-научная грамотность, библиографическая грамотность, математическая грамотность, визуальная грамотность, научно-технологическая грамотность, компьютерная грамотность, сетевая грамотность, медиа- грамотность, культурная грамотность, грамотность в сфере национальной (традиционной) культуры, поликультурная грамотность, экологическая грамотность и т. д.) которые в дальнейшем развиваются, прогрессируют и переходят в группу образованности при наличии спроса и востребованности знаний в этих областях.

Профессиональная компетентность определяется уровнем собственно профессионального образования, опытом и индивидуальными способностями человека, его стремлением непрерывному самообразованию и самосовершенствованию, творческим отношением к делу. Здесь Б. С. Гершунский обосновывает, что профессиональная компетентность «востребуется и анализируется на собственно профессиональном уровне» т. е. она показана функциональной грамотностью и ее компонентами, которые «могут быть отнесены не столько к предметному содержанию, сколько к формируемым качествам личности: ответственности, творчеству, стремлению к приобретению новых знаний, эстетическому восприятию действительности и т. д. » [*Гершунский Б. С., 1998, с. 61*]. И именно вышесказанные компоненты являются необходимыми постулатами для формирования культуры «глубокого, осознанного и уважительного отношения к наследию прошлого и способности к творческому пониманию и преобразованию действительности в той или иной сфере деятельности и отношений», являющейся «высшим проявлением человеческой образованности и профессиональной компетентности» [*Гершунский Б. С., 1998, с. 61*].

Менталитет, равным образом, является «высшей ценностью образования», «квинтэссенцией культуры» и отражает «мировосприятие, мировоззрение и поведение человека» [*Гершунский Б. С., 1998, с. 64-65*].

В теоретической позиции Б. С. Гершунского функциональная грамотность встроена во все звенья логической цепи *«грамотность – образованность-профессионализм – культура – менталитет»* и в каждом конкретном случае является своеобразным связующим звеном, обеспечивающим в конечном итоге переход к более высокому уровню личностного и профессионального развития. Прозрачно то, что функциональность здесь ассоциируется в первую очередь с непрерывной деятельностью, самосовершенствованием, активным использованием возможностей и преимуществ непрерывного образования. Ученый-теоретик особо выделяет, что чрезвычайно «прагматически ориентированные профессионалы» часто не могут выступать генераторами новых идей в силу того, что их мировосприятие сводится четко стоящими перед ними задачами и не дает простора для творчества и нестандартных решений [*Гершунский Б. С., 1990, с. 60*]

В 70-х годах 20 века, в международной образовательной практике начинается постепенный пересмотр и переосмысление понятия «грамотность». Появляется необходимость отречения от традиционного простого понимания грамотности, в связи с изменениями общественной жизни, которая в свою очередь приводит к значительному расширению исследуемого понятия «грамотность». Первичное официальное закрепление данного процесса берет свое место в 1965 году на Всемирном конгрессе министров просвещения в Тегеране (Иран), где впервые было предложено использовать термин «функциональная грамотность». В новой редакции этого документа «функционально грамотным считается только тот, кто может принимать участие во всех видах деятельности, в которых грамотность необходима для эффективного функционирования его группы и которые дают ему также возможность продолжать пользоваться чтением, письмом и счетом для своего собственного развития и для дальнейшего развития общины» [*UNESCO Revised Recommendation, 1978, с. 19*].

Понятие «функциональная грамотность» достаточно широко исследовалось С. Г. Вершловским, Б. С. Гершунским, Р. Н. Бунеевым, Е. В. Бунеевой, В. В. Мацкевич, М. И. . Комиссаровой, З. И. Курцевой, С. А. Тангян, О. Е. Лебедевым, И. А. Колесниковой, О. В. Чиндиловой, Т. М. Перминовой, С. А. Крупник. Ряд ученых (О. Е.

Лебедев, Е. И. Огарев, А. В. Хуторской) рассматривают функциональную грамотность с точки зрения образованности учащихся и образовательного результата. Что касается результата, то казахстанские школы испытывают затруднения в применении своих знаний в ситуациях, близких к повседневной жизни, а также в работе с информацией, предоставленной в различной форме. Преподаватели, имея достаточный багаж знаний, не всегда формируют умения выходить за пределы привычных учебных ситуаций. Подтверждением этому являются результаты исследования по программе PISA – 2009, 2018 годы, которая свидетельствуют о том, что выпускники в большинстве своем не готовы к свободному использованию в повседневной жизни полученных в школе знаний и умений, что доказывает отсутствие функциональной грамотности.

Термин функциональная грамотность в социологическом словаре определяется, как способность человека вступать в отношения с внешней средой и максимально быстро адаптироваться и функционировать в ней, иными словами, использовать навыки чтения и письма в условиях взаимодействия с социумом (прочитать и понять инструкцию к купленной бытовой технике, правильно заполнить счет, бланк в банке). Это именно тот эшелон грамотности, который делает возможным полноценное функционирование личности в социальном окружении [*Кравченко А. И., 2010*].

Согласно А. А. Леонтьеву «функциональная грамотность» - «способность человека использовать приобретаемые в течение жизни знания для решения широкого диапазона задач в различных сферах человеческой деятельности и социальных отношений» [*Образовательная система, 2003*].

В педагогической литературе функциональная грамотность определяется, как «Минимальная функциональная грамотность означает повышаемый по мере развития общества и роста потребностей личности уровень знаний и умений..., необходимый для полноправного и эффективного участия в экономической, политической, гражданской, общественной и культурной жизни своего общества и своей страны, для содействия их прогрессу и для собственного развития» [*Тянгян С. А., 1995*].

Согласно социальным исследованиям Вершловского С. Г. и Матюшкина М. Д. на развитие функциональной грамотности учащихся влияют следующие факторы:

– Содержание образования (образовательные стандарты, учебные программы);

– Формы и методы обучения;

– Система диагностики и оценки учебных достижений обучающихся;

– Программы внешкольного, дополнительного образования;

– Модель управления школой (общественно-государственная форма, высокий уровень автономии школ в регулировании учебного плана);

– Наличие дружелюбной образовательной среды, основанной на принципах партнерства со всеми заинтересованными сторонами;

– Активная роль родителей в процессе обучения и воспитания детей [*Вершловский С. Г., 2007*];

Можно привести различные подходы к структурированию функциональной грамотности. Например, в работах Н. В. Виноградовой выделяются две группы компонентов: интегративные (коммуникативная, читательская, информационная, социальная) и предметные, связанные с содержанием всех предметов, изучаемых в школе [*Виноградова Н. Ф., 2018*].

В исследованиях PISA в качестве основных составляющих содержательной области функциональной грамотности выделены: *математическая, читательская, естественнонаучная, финансовая грамотность и глобальные компетенции* [*Басюк В. С., 2019*].

Составляющие компетентностной области функциональной грамотности в исследовании PISA отчасти отражают особенности содержательной области, отчасти особенности деятельности, которую должен проявить учащийся при решении проблем, с которыми он сталкивается [*Басюк В. С., 2019*].

Одним из следующих видов грамотности оценивающийся международным исследованием PISA и PIRLS является читательская грамотность. Читательская грамотность рассматривается как один из самых важных параметров готовности к жизни.

Впервые понятие «читательская грамотность» было определено в рамках международного исследования PIRLS в 1991 г. Международная ассоциация по оценке учебных достижений (IEA, International Association for the Evaluation of Educational Achievement) изучала различные исследования для определения понятия чтения не только в техническом плане, но и в функциональном контексте — как возможность размышлять о прочитанном и использовать прочитанное для общественных и личных целей [*Сырымбетова Л. С., 2019*].

В исследовании PISA было предложено такое определение: «Читательская грамотность – способность человека понимать, использовать, оценивать тексты, размышлять о них, и заниматься текстом для того, чтобы достигать своих целей, расширять свои знания и возможности, участвовать в социальной жизни» [*PISA, 2018*]. Важно отметить, что в нем помимо понимания прочитанного, нужно иметь способность размышлять о тексте и оценивать его, что предполагает перенос этих размышлений в сферу личного сознания и соотнесение их с собствен-

ным опытом, а также способность использовать прочитанное в разных ситуациях деятельности и общения [*Ковалева Г. С., 2004*].

Читательская грамотность – это способность понимать и использовать письменную речь во всем разнообразии ее форм, для целей требуемых обществом и ценных для индивида. Они читают, чтобы учиться, чтобы участвовать в школьных и внешкольных читательских сообществах и для удовольствия, такое определение дает нам PIRLS.

Согласно Н. Ф. Виноградовой «Читательская грамотность – совокупность умений и навыков, отражающих: потребность в читательской деятельности с целью успешной социализации, дальнейшего образования, саморазвития; готовность к смысловому чтению: восприятию письменных текстов, анализу, оценке, интерпретации и обобщению представленной в них информации; способность извлекать необходимую информацию для ее преобразования в соответствии с учебной задачей; ориентироваться с помощью различной текстовой информации в жизненных ситуациях».

Проблемы, с которыми сталкиваются казахстанские учащиеся касательно читательской грамотности не нова – о ней говорилось и после первого исследования PISA, в котором участвовал Казахстан, и в отчете о результатах PISA – 2009, 2019. В заданиях читательские умения были сгруппированы вокруг четырех видов деятельности: находить и извлекать информацию; интегрировать и интерпретировать информацию; осмысливать и оценить содержание и форму текста; использовать информацию из текста. Однако, анализируя область успеха казахстанских школьников в умении находить и извлекать информацию, информационно-аналитический центр АО отмечают что, школьники успешны только в таких заданиях, где необязательно понимать смысл текста, значения терминов. Им достаточно локализовать место в тексте, а фрагмент текста, который служит ответом в том или ином вопросе, для них достаточно его процитировать. Иная проблема – это осмысление графической информации. Участникам недостает опыта самостоятельно перевода текстовой информации в нетривиальную графическую. Однако, можно опровергнуть что задания с картами и графиками являются читательской компетентностью. А также некоторые тексты перенасыщены разноуровневой информацией, что затрудняет нахождение нужного ответа, или же тексты не соответствуют уровню класса [*Гостева Ю. Н., 2019, с. 35-54*].

Из вышесказанного можно сделать выводы об отличительных чертах каждого вида грамотности (грамотность, функциональная грамотность, грамотность чтения).

Отличительные черты грамотности:

– «умение читать и писать» [*Словарь русского языка*]

– «способность читать и писать» [*Кембриджский словарь*]

– механическое выполнение соответствующих функциональных обязанностей на рабочем месте и в обществе [*Кембриджский словарь*].

Отличительные черты функциональной грамотности:

– *«грамотность – образованность – профессионализм – культура - менталитет»*. (Б. С. Гершунский).

– способность человека вступать в отношения с внешней средой и максимально быстро адаптироваться и функционировать в ней [*Кравченко А. И., 2010*].

– «способность человека использовать приобретаемые в течение жизни знания для решения широкого диапазона задач в различных сферах человеческой деятельности и социальных отношений» [*Образовательная система, 2003*].

Отличительные черты читательской грамотности:

– понимание, использование, оценивание текста для достижения своих целей;

– расширение своих знании и способность использовать прочитанное в разных ситуациях деятельности и общения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, понятие грамотность, сочетает в себе социокультурные, социолингвистические, грамматические, педагогические аспекты. Следует отметить что, речь не идет о сумме грамотностей, но об осознании жизненной потребности в развитии новых способов взаимодействия с реальностью и виртуальностью, в творческой адаптации к природе информации, приоритетно поступающей извне, к новым характеристикам информационного пространства. В умении не просто читать, опираясь на классические (традиционные) бумажные носители знания, но способности считывать информацию, заложенную в разных по природе знаковых системах. Вот почему необходима, владеть навыками читательской грамотности как возможность размышлять о прочитанном и использовать прочитанное для достижения личных и общественных целей, в первую очередь, для дальнейшего обучения индивида [*Колесникова И. А., 2016*].

Все вышесказанное говорит, о способностях любого образованного человека самостоятельно осуществлять учебную деятельность и применять приобретенные знания, умения и навыки для решения жизненных задач в различных сферах человеческой деятельности, общения и социальных отношений. Полно и свободно функционировать с окружающей средой, опи-

раясь на полученные прочные знания, а именно: организационные, интеллектуальные, оценочные и коммуникативные. Добавим, что для формирования функциональной грамотности применимы коммуникативные, творческие и игровые методы: это могут быть дискуссии, дебаты, проекты, упражнения и индивидуальные задания, игровые задания, алгоритмы, сингапурские технологии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Басюк В. С., Ковалева Г. С. Инновационный проект министерства просвещения «Мониторинг формирования функциональной грамотности»: Основные направления и первые результаты. // Отечественная зарубежная педагогика. ISSN 2224-0772 - Т. 1 - № 4 (61) – 2019
2. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А., Энциклопедический Словарь (В 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами) http://encdic. com/brokgause/Gramotnost-95447. html (Дата обращения: 28. 04. 2020)
3. Вершловский С. Г., Матюшкина М. Д. Функциональная грамотность выпускников школ // Социологические исследования. №5, 2007.
4. Виноградова Н. Ф., Кочурова Е. Э., Кузнецова М. И. и др. Функциональная грамотность младшего школьника: книга для учителя / под ред. Н. В. Виноградовой. М. : Российский учебник: Вентана-Граф, 2018. - С. 288.
5. Гершунский Б. С. Грамотность для XXI века / Б. С. Гершунский // Советская педагогика. - 1990. - № 4. - С. 58-64.
6. Гершунский Б. С. Философия образования: учеб. пособие для студентов высших и средних педагогических учебных заведений. - Москва. : Московский психолого-социальный институт, 1998. – С. 432.
7. Гостева Ю. Н., Кузнецова М. И., Рябинина Л. А., Сидорова Г. А., Чабан Т. Ю. Теория и практика оценивания читательской грамотности как компонента функциональной грамотности. // Отечественная зарубежная педагогика. ISSN 2224-0772 2019 Т. 1, № 4 (61) - С. 35-54.
8. Ермоленко В. А. Развитие функциональной грамотности обучающегося: теоретический аспект [Электронный ресурс] / В. А. Ермоленко // Альманах. Пространство и Время. - 2015. - Т. 8. - Вып. 1. - Электрон. дан. -URL:https://cyberleninka. ru/article/v/razvitie-funktsionalnoy-gramotnosti-obuchayuschegosya-teoreticheskiy-aspekt (дата обращения: 05. 02. 2020)
9. Кембриджский словарь / https://dictionary. cambridge. org/ru (дата обращения 05. 05. 2020)
10. Кравченко А. И. Краткий социологический словарь. – Проспект, 2010.
11. Ковалева Г. С., Красновский Э. А. Новый взгляд на грамотность. По результатам международного исследования PISA–2000. - М. : Логос, 2004. Часть I. Грамотность чтения. Часть 2. Новые требования к содержанию и методике обучения в российской школе [Электронный ресурс] URL:https:// rus. 1sept. ru/article. php? ID=2005001401 (дата обращения: 05. 02. 2020).
12. Колесникова И. А. Новая грамотность и новая неграмотность двадцать первого столетия. – 2016 г. https://cyberleninka. ru/article/n/novaya-gramotnost-i-novaya-negramotnost-dvadtsat-pervogo-stoletiya (дата обращения 05. 05. 2020)
13. Об особенностях преподавания основ наук в общеобразовательных организациях РК. Инструктивно-методическое письмо. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2014
14. Образовательная система «Школа 2100». Педагогика здравого смысла: сб. мат-лов / под науч. ред. А. А. Леонтьева. М. : Баласс, Издателский дом РАО, 2003. – С. 368.
15. Об утверждении Национального плана действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012-2016 годы / http://adilet. zan. kz/rus/docs/P1200000832 (дата обращения 05. 05. 2020)
16. Словарь русского языка Д. Ушакова / https://slovar. cc/rus/ushakov/393068. html (дата обращения 05. 05. 2020)
17. Стивен Б. Измерения грамотности: концептуальная основа для обучения чтению и письму в школьных условиях / https://www. questia. com/library/education/curriculum-and-instruction/arts-and-humanities-education/reading/literacy (дата обращения: 05. 05. 2020)
18. Сырымбетова Л. С., Садыкова А. Е. Методы функциональной грамотности чтения: зарубежный опыт // Молодой ученый. - 2019. -№23. -С. 622-625. - URL https://moluch. ru/archive/261/60361/ (дата обращения: 02. 02. 2020).
19. Тянгян С. А. Грамотность в компьютерный век. – М. : Педагогика. - 1995. - №1.
20. PISA 2018. Draft Analytical Frameworks // OECD [Электронный ресурс]. URL: https://www. oecd. org/pisa/data/PISA-2018-draft-frameworks. pdf (дата обращения 05. 02. 2020)
21. UNESCO Revised Recommendation concerning the International Standardization of Educational Statistics. http://portal. unesco. org/en/ev. php-URL_ID=13136&URL_DO=DO_ TOPIC&URL_SECTION=201. html General Conference of UNESCO. Paris, 27. 09. 1978. –P. 19.

UDK 811. 16

Sapargaliyeva Dinara Dimiukyzy
Master of Arts
Teacher of Department of foreign philology and translation studies
K. Zhubanov Aktobe regional state university

SOME FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS FORMATION IN RUSSIAN

Түйін. бұл мақала орыс тілінің фразеология мәселелері мен фразеологиялық бірліктердің қалыптасу ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Мақалада Ж. Қоныратбаева, Т. Ж. Мықтыбаев, В. В. Виноградов, М. Н. Копыленко, В. П. Жуков сияқты қазақстандық және ресейлік ғалымдардың көзқарастарына баса назар аударылды.

Түйінді сөздер: фразеология, фразеологиялық бірліктер, фразеологизмдер, фразеологиялық айналымдар, "еркін" сөз тіркестері, стилистикалық қабат.

Резюме. данная статья посвящена изучению проблемы фразеологии и особенностям образования фразеологических единиц в русском языке. Основное внимание в статье уделено взглядам казахстанских и российских ученых, таких как Ж. Коныратбаева, Т. Ж. Мыктыбаева, В. В. Виноградов, М. Н. Копыленко, В. П. Жуков и другие.

Ключевые слова: фразеология, фразеологические единицы, фразеологизмы, фразеологические обороты, «свободные» словосочетания, стилистический пласт.

Summary. this article is devoted to the study of the problem of phraseology and features of phraseological units formation in Russian. The article focuses on the views of Kazakh and Russian scientists such as Zh. Konyratbayeva, T. Zh. Myktybayev, V. V. Vinogradov, M. N. Kopylenko, V. P. Zhukov and others.

Keywords: phraseology, phraseological units, phraseologisms, phraseological turns, "free" phrases, stylistic layer.

Many articles, books, dissertations have been written about phraseology, and interest in this area of language does not dry up, neither researchers nor those who is just partial to the word. The accuracy of the formula is confirmed, expressed at the dawn of the century by the famous Danish linguist Otto Espersen, who called the phraseology "despotically capricious and an elusive thing. " The fact is that there are integers in the language in addition to words word complexes, which are sometimes identical to the word, but more often are it is a unique linguistic phenomenon, characterized by a bright expressiveness, imagery and emotionality, serves for us the reason to explore this particular section of stylistics. However phraseology as a set of all stable expressions in one or another language is too broad a field.

Phraseology is an expression with a certain content of words that in this combination have a different meaning than when these words are used separately. In other words, phraseology can be called a stable expression.

Phraseology studies the nature of phraseological units as special language signs, develops the principles of distinguishing phraseological units, their meaning, properties of structural and semantic stability, morphological and syntactic structure of the components of phraseological units, methods of classification, their expressive color, stylistic significance of phraseological units, considers the sources and ways to replenish the phraseological Fund of the language, studies the issues of phraseography - descriptions in dictionaries.

Phraseology studies the systematic organization of phraseological composition and the relationship of phraseological units with other units of the language, primarily with words. The tasks of the systematic study of the phraseological composition includes the description of miraservice and lexicographically synonymy, and antonymy, thematic groups, identification of patterns of fazoobrazovanie (education idioms) and phraseological derivation - the formation of new meanings of idioms.

The subject of phraseology as a branch of linguistics are research of categorical features of phraseological units based on which the main features of phraseology are highlighted and the question of the essence of phraseological units as special units of the language, as well as the identification of regularities of phraseological units functioning in speech and their processes education. However, in the presence of a single subject of research and, despite numerous detailed developments of many issues phraseology to date, there are different points of view on the fact that what is phraseology, what is the scope of phraseology of the Russian language. Lists phraseological units of the Russian language offered by various scientists are so they differ from each other, which can be said with good reason about different, often directly opposite, even excluding each other views on the subject of

research and about the diversity and confusion in the scientific terminology used to refer to the corresponding concepts.

Phraseological units are one of the strongest linguistic means showing aesthetic taste of the people in overcoming the need of the language of fiction. In research Zh. Konyratbayev discusses the general characteristics of phraseological units in the Kazakh prose of the early twentieth century, especially the thematic-semantic, periodical design, stylistic use. The author classifies phraseological units in the language of Kazakh prose of the early twentieth century in the general sense and into thematic groups depending on the speaker's words. [Konyratbayeva Zh., 2002, p. 30].

Over the past 15-20 years, works that have studied phraseological units in Kazakh and English have been published. Thus, based on the materials of the Kazakh and English languages, T. Zh. Myktybayeva considered in detail animalistic phraseological units that reflect the national color, artistic system, and all the beauty of a particular language. [Myktybayeva T. Zh., 2005, p. 132].

Phraseologism as the main unit of phraseology can be compared with the main unit of lexicology - the word, and also contrasted with it. The word zelenogorova language unit, and idiom - redelineation, both these units are characterized by integer values, i. e. the value that applies to the entire word or the entire idiom as a single unit.

Like words, phraseologisms are reproduced ready-made, and not created every time again (this property is called reproducibility); they have a meaning, that is, they name certain objects, actions, phenomena, signs of action, States; they can be unambiguous and multi-valued.

This also explains the lack of clarity in understanding the tasks, goals, and essence the term "phraseology", and the fact that there is no sufficiently specific unified classification of phraseological turns of the Russian language in terms of their semantic unity. Although the most common (with callouts and the classification of V. V. Vinogradov is considered as an additional one [Vinogradov V. V., 1977, p. 213].

That is why in the Russian phraseological system there is much only it begins to be studied. Summarizing a wide range of views on phraseology, you can note the following. There are two distinct trends in modern linguistics research. The first direction of the starting point has the recognition that phraseology is a unit of language that consists of words, that is, by the nature of the phrase. At the same time, some scientists express the idea, that the object of phraseology is all that is really possible in a given language specific phrases, regardless of the qualitative differences between them. For example, M. N. Kopylenko believes: "Phraseology covers everything combinations of lexemes that exist in this language, including so-called "free" phrases" [Kopylenko M. N., 1972, p. 83]. On the other hand, only phraseology objects within the boundaries of this direction are recognized some categories and groups of phrases that stand out from all there is a special peculiarity in speech. Depending on which signs are taken into account when selecting such phrases, and the composition of such units in the language is determined. Only these "special" ones phrases and can be called phraseological units. Among the works, reflecting this understanding of the scope and composition of the phraseology of the Russian language, these include, for example, the works of V. P. Zhukov [Zhukov V. P., 1980, p. 165]. In both cases phraseology is recommended to be considered as a contamination of word features and phrases, emphasizes the homonymy of phraseology and related to it by the structure of the phrase.

The second direction in Russian phraseology proceeds from the fact that phraseology is not a phrase (either in form or content), it is a unit of language that does not consist of words. The object of phraseology is expressions that are only geneticall-y the essence of a phrase. These expressions are contrasted with phrases, since they differ qualitatively from them. Phraseology is studied as a unit of language that has a certain form, content and features of use in speech. The composition of the phraseology is formed from the same type of categorical units. The history and etymology of each phraseology is studied in a non-linear dependence on the degree of semantic fusion of components and desemantization of words in phrases.

Phraseological units have several important features and attributes:

1. Phraseology is a ready-made language unit. This means that the person who uses it in his speech or in writing, extracts this expression from memory, and does not invent it on the go.

2. They have a permanent structure.

3. You can always find a synonym for a phraseology (sometimes an antonym).

4. A phraseology is an expression that cannot consist of less than two words.

5. Almost all phraseological units are expressive, encouraging the interlocutor or reader to show bright emotions.

Each phraseology has one main function-it gives the speech brightness, liveliness, expressiveness and, of course, to Express the author's attitude to something. To imagine how much speech becomes brighter when using phraseology, imagine a humorist or writer making fun of someone with the use of phraseology. The speech becomes more interesting.

Classification of phraseological units by style is a very important feature of them. In total, there are 4 main styles of stable expressions: interstitial, bookish, colloquial, and colloquial. Each phraseology belongs to one of these groups, depending on

its meaning.

Colloquial phraseology is the largest group of expressions. Some believe that interstitial and colloquial phraseological units should be included in the same group as colloquial ones. Then there are only two groups of stable expressions: conversational and bookish.

Each style of phraseology differs from each other, and the most striking difference is demonstrated by book and colloquial phraseology. Examples: not worth a copper penny and a fool for a fool. The first stable expression is bookish, because it can be used in a work of fiction, in a scientific and journalistic article, in an official business conversation, and so on. While the expression "fool for a fool" is widely used in conversations, but not in books.

Book phraseologisms are stable expressions that are much more often used in writing than in conversations. They are not characterized by pronounced aggression and negativity. Book phraseology is widely used in journalism, scientific articles,and fiction.

Examples of phraseological units and their meanings:

1. In time, it means something that happened a long time ago. The expression is old Slavonic, often used in literary works.

2. Pull the rope-the value of a long process. In the old days, a rope was called a long metal thread, it was pulled out with tongs from a metal wire. It was a long and painstaking task to embroider the fabric on velvet. So, pulling the rigmarole is a long and extremely boring job.

3. Playing with fire - doing something extremely dangerous, "being on the edge".

4. To remain with the nose - to remain without something that I really wanted.

5. Kazan orphan is a phraseology about a person who pretends to be a beggar or a sick person, while having the goal of getting a profit.

6. You can't ride a goat - that's what they used to say about girls who couldn't be amused by jesters and buffoons on holidays.

7. Bring to light - expose the Commission of something unpleasant.

There are a lot of book phraseologisms.

We are closer to the position of N. M. Shansky, expressed in a number of his works. So, for example, the following definition of phraseology is given: "Phraseology, phraseological unit-General name of semantically non-free combinations of words that are not produced in speech (as similar to them in in the form of syntactic structures - phrases or sentences), and they are reproduced in it in a socially assigned stable state the ratio of semantic content and a certain lexicogrammatic composition. Semantic shifts in the meanings of lexical components, stability and reproducibility are interrelated universal and distinctive features of phraseology" [Shansky N. M., 1985, p. 132]

Phraseology has a number of essential features: stability, reproducibility, integrity of meaning, dissection of its composition (separate structure). Stability and reproducibility the concepts are contiguous, but not identical. All language units, stable, reproducible, but not all reproducible formations are endowed with stability.

Reproducibility is the regular repetition of language units different degrees of complexity. Proverbs and sayings are reproduced: word not a sparrow, will fly out - you will not catch; winged sayings: happy hours do not watch; compound terms and names: polar bear, nuclear reactor; proper phraseology: take in tow, ate a dog, etc.

Stability is the degree of semantic unity and indecomposability components. Stability is a form of idiomatic expression. So, phraseological units with integral unmotivated type value in the middle of nowhere "very far" are more resistant than the idioms motivated with the holistic value of type to spit anywhere – "so many smb., that no free space".

Integral meaning is the meaning of a phraseology that is difficult or it is impossible to deduce from the value of the forming parts; it is achieved complete or partial reinterpretation of components when they differ in meaning from the corresponding words of free use. An important feature of phraseology is its dissected structure, "superlative". So, phraseology RUB points and free the phrase "read a newspaper" is based on the same pattern "verb + noun in accusative case", are separately formed units and do not differ in their appearance.

In the stylistic relation to the phraseology very different from words. The main mass of words is stylistically neutral, which cannot be said about phraseological units whose main purpose is expression of various kinds ratings and the attitude of the speaker to the utterance. Can't exist a text consisting of only phraseological units.

Phraseological units of the Russian language can be divided into three main types stylistic layers. Most of them relate to colloquial speech: turn up your nose, put it in your belt. Such phraseological units are used mainly in everyday speech and have a rough-reduced stylistic shade: climb into the bottle, bast does not knit. One of the distinctive properties of colloquial phraseological units are education as a result of a metaphorical reinterpretation of the free phrases of the same lexical composition: to cast a fishing rod, etc. Interstitial phraseological units do not have any stylistic structure colors and are actively used in different styles of oral and written speech. This is a relatively small category of FE: at least, from time to time. Book phraseological units are characteristic of written speech and give it a touch of elation and solemnity; they are inherent in the main public-journalistic, official-business speech and fiction.

Book phraseologisms do not always have an expression of solemnity, they can also be stylistically

neutral. These are the phrases of foreign origin: to probe the ground.

Journalistic phraseological units are used in public policy literature. They contain a wide variety of vocabulary - from special technical to high, poetic. Scientific phraseological units are used in scientific works of all fields knowledge. Their main purpose is to communicate information and results, received by a particular branch of science. For scientific style phraseological units are characterized by the use of a large number of terms related to the relevant field of science, and abstract vocabulary. Even specific words are usually used in an abstract sense.

In the official business style, phraseologisms are used in office, legal and diplomatic documents and are used in the direct meaning. They have a high degree of standardization. From the point of view of relevance of application phraseologisms can be common, outdated, and outdated. Degree usage depends on the stylistic coloration: stylistically neutral and colloquial phraseologisms are usually they are actively used; on the contrary, book turns are not so much used are peculiar to the word usage of our days. Outdated turnovers they lose their internal form and often contain archaic elements.

Phraseological units are used as significant units the language is different. Some perform in a constant lexical and grammatical composition: irony of fate, form the basis, others function as several equal options. And the fact that the language has a large the number of phraseological units that are similar in semantics, but differ lexico-grammatical design is a matter of urgent debate. The main question facing practical phraseology is what to consider variants, and what to consider synonyms of a particular turn. The concept of a variant of phraseology is usually given against the background of the identity of its integral meaning or image.

Most scientists recognize that "variants of phraseological turnover these are its lexical and grammatical varieties, which are identical to it by meaning and degree of semantic unity". However, disagreements occur when the definition of variation types begins. Basic types of phraseological variation are formal transformations and lexical substitutions of phraseology components. Like this classification of phraseological variants is recognized by the majority researchers. Lexical variation of phraseological turnover it is stated by many researchers. Very definitely in this regard, the opinion of Babkin A. M., who considers the concept of "phraseological synonym" indisputable, and "phraseological variant" as controversial when applied to cases of lexical replacement of components of phraseology [Babkin A. M., 1970, p. 114].

N. M. Shansky identifies three types of phraseological variants: 1) containing different, but equally semantically empty components: not worth a penny-not worth a penny; 2) containing grammatically different words; 3) different from each other as a complete and abbreviated varieties: to be in an interesting position means to be inposition. Phraseological phrases that have common features it considers the original members to be "doublet synonyms": set bath (pepper), from the whole heart is from the whole soul; to grind nonsense (nonsense); stuffed (round) fool. According to the scientist, such phraseological units are similar in their lexical and semantic nature to single-root lexical synonyms such as blue- blueness [Shansky N. M., 1985, p. 126].

V. M. Mokienko, on the contrary, believes that this interpretation impoverishes the concept of a phraseological variant and overly expands the concept a phraseological synonym. Lexical replacement of components is far from always changes the nature of phraseology. Quite often, the replacement of components takes place in the thematic circle of vocabulary, which provides a relative identity of the figurative representation: lather the neck (head). It is difficult not to recognize the structural and semantic similarity of these types of phrases. [Mokienko V. M., 1990, p. 83].

Most phraseological units are characterized by a fixed word order. For example, you can not rearrange the components in phraseological units everything flows, everything changes, neither the light nor the dawn; blood with milk, went to write the province and others. At the same time, the phraseology of the verbal type, i. e. consisting of a verb and its dependent words, allow a permutation of the components to dial in your mouth water - the water in your mouth to gain; nothing to entice - to lure loaf of bread; not to allow the mouth to open - to open his mouth to give; to leave no stone unturned - no stone unturned not to leave the other. The heterogeneity of the structure of a number of phraseological units is explained by the fact that phraseology combines a rather diverse language material, and the boundaries of some phraseological units are not clearly defined.

Refusal to define them as lexical variants of phraseology will lead to their confusion with phraseological synonyms of various structures and stylistic evaluation: throw away the bast shoes – play in the box – give the oak.

The scientist considers unity to be the main features of the phraseological variant internal motivation, image of phraseological turnover and relative identity of the syntactic construction, within the framework of which pass lexical substitutions. Thanks to this "lexical substitution in phraseological options are strictly logical, systematic character".

That is why we can say in the sphere of phraseology there is a variety of patterns and trends. It is established that not always by speech-descriptive interpretation can reliably judge the semantic and grammatical properties of the interpreted turn, since between the interpreted a turnover and its ID cannot be completely equal.

REFERENCES:

1. Konyratbayeva Zh. Phraseologies in the Kazakh prose language of the twentieth century: Dis. work – Almaty, 2002. – 30 p.
2. Myktybayeva T. Zh. Connotative semantics of animalistic phraseological units in Kazakh and English: dis. work – Almaty, 2005. – p. 132.
3. Vinogradov V. V. Selected works. Lexicology and lexicography. M. : Science, 1977. – 272 p.
4. Kopylenko M. N., Popova Z. D. Essays on general phraseology. - Voronezh, 1972. - 144 p.
5. Zhukov V. P., Zhukov A. V. Morphological characteristic of phraseological units of the Russian language. - L., 1980. - 277 p.
6. Shansky N. M. Phraseology of modern Russian. - M., 1985. -192 p.
7. Babkin A. M. Russian phraseology, its develop and sources. – L. : Science, 1970. – 264 p.
8. Mokienko V. M. Riddles of Russian phraseology. – M. : The highest school, 1990. -192 p.

Сейітман Серік Мықтыбекұлы
докторант
Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қ., Қазақстан

ҰЛТТЫҚ КОД – МӘЙЕГІМІЗ

Түйін. Мақалада бұған дейін нақты ғылыми тұжырымдамасы жасалмаған «Ұлттық код» концепті тілдік тұрғыда қарастырылып, философиялық термин ретінде тереңірек зерделенеді. Әлемдегі ұлттар мен этностардың саяси-рухани мүдделері және олардағы ұлттық кодтың маңызды рөлі мен айрықша орны елдік деңгейде қарастырылады. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласына мерзімді басылым беттерінде үн қосқан ғалымдар мен зиялы қауым өкілдерінің пікірлері ғылыми айналымға енгізіліп, жаңа пайымдар ортаға салынады. Автор Тәуелсіздік пен рухани тәуелсіздік ұғымдарына да арнайы тоқталып, рухани тәуелсіздікті саяси тәуелсіздіктің негізгі тірегі ретінде дәріптейді. Кіріспеде нақты статистикалық мәліметтерге жүгініп, тақырыптың өзектілігін айқындайды, негізгі бөлімде ұғымға байланысты пікірлер салыстырылады, қорытындыда өзінше ой қорытады.

Түйінді сөздер: ұлт, код, ұлттық код, рухани тәуелсіздік, болашаққа бағдар, рухани жаңғыру.

Резюме. В статье рассматривается понятие «Национальный код» в лингвистическом и философском терминах, которое ранее не разработало четкую научную концепцию. Политические и духовные интересы наций и этнических групп в мире, а также важная роль и особое место в них национального кода рассматриваются на национальном уровне. Мнения ученых и интеллектуалов, откликнувшихся на программную статью Первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева «Фокус на будущее: духовное возрождение» в периодических изданиях, будут введены в научный оборот и будут выдвинуты новые идеи. Автор также сосредотачивается на концепциях независимости и духовной независимости и продвигает духовную независимость как основу политической независимости. Во введении упоминается актуальная статистика и определяется актуальность темы, в основной части сравниваются взгляды на концепцию, а в конце делаются собственные выводы.

Ключевые слова: национальный код, нация, духовная независимость, духовное возрождение.

Summary. The article considers the concept of “national code” in linguistic and philosophical terms, which has not previously developed a clear scientific concept. The political and spiritual interests of nations and ethnic groups in the world, as well as the important role and special place in them of the national code are considered at the national level. Opinions of scientists and intellectuals who responded to the programmatic article of the First President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev “Focus on the Future: Spiritual Revival” in periodicals will be put into scientific circulation and new ideas will be put forward. The author also focuses on the concepts of independence and spiritual independence and promotes spiritual independence as the basis of political independence. In the introduction, relevant statistics are mentioned and the relevance of the topic is determined, in the main part the views on the concept are compared, and in the end, own conclusions are drawn.

Keywords: national code, nation, spiritual independence, spiritual rebirth.

КІРІСПЕ

Статистикалық мәліметтер бойынша, қазір әлем халқының саны 8 миллиардқа жуықтады десек, олар 200-ден астам мемлекетте ғұмыр кешетін 2 мыңның төңірегіндегі ұлттар мен этностардан құралады екен. Ал сол 2 мыңның ішіндегі 330-ға жуығының адам саны 1 миллионнан асса, қалған 1700-дейі миллионға жетпейтін аз санды этностар қатарына жатады. Демек, жер шарындағы ұлттар мен этностардың 90 пайызының дербес мемлекеті жоқ деген сөз. Бірақ, олардың қай-қайсысы да өзінің ұлттық болмыс-бітімі мен этностық ерекшеліктерін сақтауға, сол арқылы мемлекет құрып, ел болып еңсе тіктеуге мүдделі. Бұл мүдде, өз кезегінде, түрлі саяси толқулар мен қақтығыстардың ғана емес, рухани-идеологиялық дүмпулердің туындауына да әркез әсер-ықпалын тигізіп келеді. Өйткені, кеше бар да бүгін жоқ, жер бетінен жойылып кеткен «жұрттардың» қасіретті тағдырын ешкімнің де қайталағысы келмейді. Сөздің мәйегі саналған мақал-мәтелдеріміздегі:

«Ерінен айрылған көмгенше жылайды,
Елінен айрылған өлгенше жылайды»,
«Туған елің болмаса,
Тумай-ақ қойсын Күн мен Ай», – деген тәмсілдер сөзіміздің тұздығы.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Сан тұлпардың тұяғы шашып отты,
Қазақ қанша ғасырды басып өтті.
Ғұн-түріктің жаужүрек ұрпақтары
Аз көрді ме тағдырды қасіретті?!

Тәуба! Ғасырлар қойнауында қалған ата-бабаларымыздың аңсарына айналған, қазақтың ағыл-тегіл әні мен күйіне, жыры мен термесіне

алтын арқау болған Азаттықтың арайлаған ақ таңын көруді Тәңір иеміз біздің көзімізге жазыпты. Еркіндіктің ерке самалы ер біткенді еліктіріп, ұлы арманның ақ жалына жармасқан қаншама асылдарымыз басын бәйгеге тігіп, жанын құрбандыққа қиды, асыл аналарымыз тауқыметті тағдыр кешті. Оны қағаз қиындыларынан көзіміз шалып, қойын дәптерімізге түртіп алған, авторы белгісіз жоғарыда келтірген бір шумақ өлең көркем шындық ретінде тамаша баяндаған. Дүниеде қазақ барда құндылығын жоймайтын бұл тақырып кім-кімді де бей-жай қалдырмас:

«Тәуелсіздік!
Биігін-ай бағаңның,
Аманаттың ақ жолында адалмын.
Бір сен үшін жасын сықты Анам мың,
Бір сен үшін басын тікті Бабам мың.

Бір сен үшін отқа түсіп жан шыбын,
Бақытынан безді Бабам бал-шырын.
Ұйықтамады,
Көз шырымын алды Олар
Маңдайына сабын тіреп қамшының» [*Сейітман С., 2014, 181 б*].

Жырда баяндалғандай, оңайлықпен келмеген Тәуелсіздіктің оңай жолмен сақталуы да әсте мүмкін емес. Әсілінде, ұлы мұрат жолында кеше бабаларымыз кеселеп қанын төксе, бүгін біз шелектеп терімізді төгуге тура келеді. Жалпы, «Тәуелсіздік» деген тәтті ұғым не? Оны сақтау үшін кімнен нені қорғауға тиіспіз? Қорғаудың жолы қайсы? Бұл үшін қайтпек керек?. .

Ел болу үшін міндетті түрде не болуы керек? деген сұраққа: «Ең алдымен айтарым, жері, саяси бірлігі, яғни мемлекеті, ортақ рухани құндылықтары. Осы үш фактор этносты елдік дәрежеге көтермек» [*Есім Ғарифолла, 2009, 7б*], – деп жауабын берген философ ғалым Ғарифолла Есім өзінің «Саяси философия» еңбегінде: «Тәуелсіздік философиясы рух тәуелсіздігімен анықталмақ. Менің түсінігімде халықтың рух тәуелсіздігі – ұлттық мемлекетке қатысты» [*Есім Ғарифолла, 2009, 23 б*], – деген де болатын. Ол, сондай-ақ, «Ел» деген сөздің қасиетті екенін, ел болу әрбір этностың, халықтың биік мұрасы, арманы боп саналатынын тілге тиек ете отырып, қазақ елінің генезисі түркінің «Ел» ұғымынан бастау алатынын, тарихта қалған Қыпшақ, Үйсін, Қаңлы деген белгілер қазақ этнонимдерін көрсететінін және Түркі қағанатының империя болғанын, бүгінгі ел аты – Қазақ елі аталатынын нақты мысалдармен баяндаған.

Елдік мұрат-мүдделерді қорғаудың тәсілдері әр кезеңде әртүрлі сипат алғанымен, қорғауға тиіс құндылықтарымыз қай заманда да өзгеріссіз күйде қала беретінін естен шығармауға тиіспіз. Бұл ретте Елдің саяси дербестігі мен Жердің шекаралық тұтастығынан өзге де үнемі жадымызда сақтап, жанымызбен қорғауға тиіс төл ұлттық құндылықтарымыз баршылық. Соның ең негізгілерінің бірі – мемлекет құрушы ұлттың рухани болмысы, ұлттық кескін-келбеті – **Ұлттық код**. Осындайда кезінде Оңтүстік Африкаға билік жүргізген Нельсон Манделаның: «Егер тіл мен мәдениетің жоғалса шекараны аша сал. Бәрібір неңді қорғайсың? Бұл енді сенің елің емес. . . », – дегені ойға оралады. Шындығы солай емес пе?!.

ҚР Тұңғыш Президенті Н. Назарбаев 2017 жылдың сәуірінде жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында XX ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуін сынап, Қазақстанның саяси және экономикалық жаңғыруынан соң қолға алынған «Рухани жаңғырудың» себебін ашып көрсеткен болатын: «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын, – дей келе, негізгі басымдықты осы ұлттық кодқа бергеніне біз де ерекше басымдық бергіміз келеді, – Біріншісі – ұлттық код, ұлттың мәдениеті сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды» [*Н. Назарбаев, Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру 2017, 1-2 б*]. Жаңадан сайланған Ел Президенті Қ. Тоқаев та 2019 жылдың 2 қыркүйегіндегі тұңғыш жолдауында: «Ел-басымыздың бастамасымен құрылған Жаңғыру жөніндегі Ұлттық комиссияның жұмысын қайта жандандыру қажет» [*ҚР Президенті К. К. Токаев, Егемен Қазақстан №169 (29648)2019, 1-3 б*], – деген бір ауыз пікірімен бұл жобаны қызу қолдайтынын аңғартқан.

Аталған мақсатта мемлекеттік деңгейде жүйелі жұмыс жүргізіліп жатқанымен, «Ұлттық код» атауының мәні мен мазмұнына қатысты айтарлықтай зерттеу еңбектері әлі де өмірге келе қоймағанына іргелі ізденісіміздің нәтижесінде көз жеткіздік. Мерзімді басылым беттеріндегі жекелеген авторлардың мақалаларында ғана тамтұмдап жалпылама сипаттама берілгені болмаса, тақырыпқа байланысты нақты, айқын анықтаманың ғылыми тұжырымдалған нұсқасын да ешбір жазбалардан кездестіре қоймадық. Сондықтан, «Ұлттық код» ұғымына тереңірек бойлауымыз үшін, әуелі сөз тіркесіндегі **«Ұлт»** және **«Код»** деген жекелеген сөздердің мәніне бөлек-бөлек тоқталғанымыз орынды деп санадық.

Ұлт дегеніміз – ортақ тілі, қалыптасқан мәдениеті, біріктіруші салт-дәстүрлері мен діні бар адамдардың әлеуметтік бірлестігі екенін жазады Ұлттық энциклопедиямыз [*Б. Аяған. 2007, 226*]. Ал Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі бір нұсқада: «Тіл, территория, экономикалық өмір тұтастығы негізінде және психологиялық мінез-құлықтың ортақтығы негізінде қалыптасқан адамдардың тарихи-әлеуметтік, этникалық тұтастығы, тарихи қалыптасқан әлеуметтік-этностық қауымның жоғарғы түрі» [*Қазақ сөздігі, 2013, 1332 б*], – деп

көрсетілсе, тағы бір нұсқасында: «Ел, жұрт, ұлыс, бір елдің халқы. Этнос, бір тілде сөйлейтін, тарихи жады ортақ, әрбір мүшесі өзін тілдік, мәдени, діліктік, діндік жағынан ортақ санамен бірегейлендіретін тарихи, мәдени, рухани қауым» [*Қазақ сөздігі, 2013,1332 б*], – делінген.

Адамзат тарихының басым бөлігінде бірге жасасып келе жатқан «Ұлт» ұғымының талай данышпанның талқысынан өтіп, сығымдалып берілген осы сипаттамаларын бұдан артық созбақтаудың қажеті жоқ деп ойлаймыз. Дегенмен, кейбір зиялы ұлт жанашырларының пікірінше, егер айтылған компоненттерде **саяси ерік** және осы еріктің негізінде туындайтын **саяси мемлекет** туралы еш нәрсе айтылмайтын болса, онда ондай кеңестік кезеңнен қалған шолақ анықтамалардан сақ болуымыз керек екен. Себебі, марксистік идеология негізінде «Ұлт» ұғымының негізгі саяси компоненті жойылып, этнос деңгейіне дейін төмендетілген.

«**Код** (франц. Code; лат. code – жиынтық, жинақ) – шартты таңбалардың (символдар) немесе сигналдардың жүйесі; бұлардың көмегімен қандай түрдегі болсын ақпаратты алысқа беруге немесе оны механикаландырылған, автоматтандырылған әдіспен өңдеуге ыңғайлы пішінге келтіруге болады» [*Ә. Нысанбаев, 2002, 600 б*]. Сөздің, ұғымның мәні кейде жалғау-жұрнақтардың нәтижесінде анығырақ ашылып, түсініктірек болатыны бар. Дәл осы тәсіл бойынша жоғарыдағы дерек көзіне көз салып, көңіл қойсақ: «**Кодтау** – мәліметтерді басқалардан жасырын сақтау мақсатында немесе компьютерде жылдам өңдеу үшін әріптерге цифрлар тізбегі түрінде балама тіркестер тағайындау (кодқа айналдыру) тәсілі» [*Ә. Нысанбаев. 2002, 601 б*]. «Код» ұғымына байланысты келтірген мысалымыздың екеуі де техникалық мәнге ие болғанымен, «Ұлттық кодтың» мәні мен мазмұнын ашуға айтарлықтай жәрдемін тигізетінін де жасыра алмаймыз.

«Ұлттық код» ұғымының мән-мазмұны жайлы ешқандай еңбектерден белгілі бір нақты ғылыми тұжырымдама таба алмағанымызды жоғарыда атап өттік. Дегенмен, «Тірі ағзаларға тән нуклейн қышқылдары молекуласындағы тұқым қуалаушы (генетикалық) ақпараттық нуклеидтер тізбегі түріндегі біртұтас «жазылу» жүйесі» [*Қазақ сөздігі, 2013, 321 б*], – деп анықтамасы көрсетілген **«Генетикалық код»** ұғымы біз індеткен тақырыпқа тұспалдайтын секілді. Ал оны ары қарай қуалай түссек: «**. . . Ген** (грек. genes, genesis – туу, туылған, шығу тегі, пайда болу) – ата-тегін, пайда болуын көрсететін күрделі сөздің бір бөлігі» [*Ә. Нысанбаев, 1999, 645 б*]. Енді осыны ұлттық деңгейге көтеріп қарастырсақ қана тақырыбымызды төңіректейміз.

Сонымен, қарапайым тілмен тұжырымдасақ: Ортақ тілі, қалыптасқан мәдениеті, біріктіруші салт-дәстүрлері мен діні бар, бір тілде сөйлейтін, тарихи жады ортақ, әрбір мүшесі өзін тілдік, мәдени, діліктік, діндік жағынан ортақ санамен бірегейлендіретін тарихи, мәдени, рухани қауым деңгейіне көтерілген саяси ерікті адамдардың тарихи қалыптасқан әлеуметтік-этностық қауымының жоғарғы түрі – **ұлт** болса, сол ұлттың өзіне ғана тән, өзгелерден көздің қарашығындай қалқалап қорғауға тиісті болған төл болмысындағы ерекшеліктер мен құндылықтарының жиынтығы **«Ұлттық код»** болмақ.

Әйткенмен, біз көтерген тақырыптың шынайы мәні философиялық талдаулардың негізінде бұдан да анығырақ аңғарылатын секілді. Сондықтан, пікірімізді толықтай тұжырымдап, нүктесін қоюға әсте асықпайық.

Анығында, **«Ұлттық код» – философиялық термин.** Ғалымдар бұл ұғым философиялық дискурс аясында ғана терең де мағыналы түсініктемесін ала алатынын меңзейді. Ұлттық кодты әлдебір халықтың генезисін, тілі мен ділін, діні мен тарихи жадын, демек, тұтас болмысын қамтитын биосоциогенетикалық ұғым ретінде қарастырған философтар оның негізгі атрибуттарының қыр-сырын аша отырып, мынадай сипаттарын атайды:

- Біріншіден, тылсымдықты, құпиялықты қамтитын сакральды феномен.

- Екіншіден, ол – енжар, «өлі» немесе бейтарап емес, өзінен-өзі оралымдық пен белсенділікті қажет ететін эрос.

- Үшіншіден, әрбір халықтың, ұлттың, этностың өзіндік ерекшеліктерінен туындайтын, тек өзіне ғана тән қайталанбайтын даралық, монадо.

- Төртіншіден, ұлттық рухтың субстансасы, ұлттық идеяның субстраты, ұлттық сананың базисі, ұлттың рухани болмысының ядросы. Мәселен, уақыт пен кеңістік аясындағы халықтың бірегейленуінің негізі – ұлттық код [*Л. Асқар, Б. Аташ, 2018. 5 б*].

Ұлттық кодты ұлттық болмыс деп бір-ақ ауыз сөзбен түйіп көрсеткен журналист Бекен Қайратұлы бір халықты басқа халықтан ажыратып, танытатын және сол халықтың әлем қауымдастығы алдында басқаға ұқсамайтын таным-түсінігі мен бітім-болмысын айқындап тұратын сипаты екеніне тоқталады: «Бұл сипаттың ерекшелігі – дара халықтың жаратылысындағы айрықша антропологиялық генезисінен бастап, ғасырлар бойы үзілмей келе жатқан дәстүр-салты, мінез-құлқы, арман-мұраты, тілі мен ділі, тұрмыстық-шаруашылық негіздеріне дейін толық қамти алуында. Бір сөзбен айтқанда, этностың тұтастығын сақтап тұрған кілтінің бүтін болуы» **[***Қайратұлы Б., 2017, 9 б***]**. Ал ақын, Нұрлан Оразалиннің **[***Оразалин Н., 2017, 5 б***]**, профессор Ақжарқын Ақыжанованың [*А. Ақыжанова, 2017*] баспасөзде жарық көрген мақалаларындағы көзқарастар да профессор А. Б. Салқынбайдың: «Ұлттық код – ең алдымен, тілде, сосын дәстүріміз бен салтымызды, мінезімізді айқындайтын ділде, ұлттық мәдениетте» [*Салқынбай А. Б., 2017*], – деген

пайымымен үндеседі. Бізге қызықтау көрінгені – негізгі пікірі жоғарыда келтірілгендермен мәндес болса да, **«код»** деген сөзді құлыпты ашатын құпия кілт ұғымында түсіндірген автордың байламы болды: «Тарихи тамыры тереңде жатқан, ұлтымыздың күні бүнгінге дейін бәрінен жоғары бағаланатын қасиеттері, солардың сығымдалып тұжырымдалған формуласы қазақтың ұлттық болмысының сырын түсінуге апаратын, тиісінше қастерлеп сақтауға жататын құпия кілттің тап өзі боп шығуы ғажап емес» **[***Қойшыбаев Б., 2017, 5 б***]**, – дейді автор.

Қазақ үшін қазан қасиетті бұйым. Халқымыз қазаннан айырылуды құт-берекесінен айырылумен тең санаған. Егер ұлттық кодты шартты түрде киелі қазан-ошаққа теңейтін болсақ, оны құлатпай, қисайтпай ұстап тұратын аяқтары ретінде Ана Тіл, Ата Дәстүр, Баба Тарих, Дәстүрлі Дін секілді құндылықтарды айтар едік. Егер оның бірі қисайса немесе әлсіресе я болмаса сына қалса, қазанның ішіндегі қасиетіміз – ұлттық кодымыздың уызы шайқалып, төгілуі ғажап емес. Төгілген нәрсе былғанады, былғанған затты қайта тазарту қиынның қиыны. Сондықтан, аталған құндылықтар арқылы қалыптасатын ұлттық болмыстан ажырамауды ұлттық парыз деңгейіне көтеруге мәжбүрміз.

XX ғасырдың соңғы онжылдығында халқымыз бодандық бұғауынан босап, ата-анамыз бен ес біліп қалған аға-әпкелеріміз қалпағын аспанға атты. Ал біз ол кезде әлі аузынан ана сүтінің дәмі кете қоймаған жас өскін едік. Уақыт өте естіп, оқып, бақыттың бақшасында өсіп жатқан бақытты ұрпақ екенімізді сезіне бастадық. Халқымызбен қоса Тіліміз, Дініміз – жалпы Біліміз бостандық алғанын білгенімізде, тіпті, қалпағымызбен бірге өзіміз де аспанға ұшып кете жаздадық. Бірақ, «Сол рухани құндылықтарымыз өз тазалығын сақтап келді ме?!» деген сұрақ төңірегінде ойланғанымызда тіліміз күрмеліп қалатынды шығарды. Мәселен, басқа-басқа, біз әңгіме етіп отырған осы дін саласының өзінде мәселелер қордаланып қалды. Исламда жүрміз дейтін буырларымыздың өздері «Әскерге бармаймын!», «Келін сәлем салуға болмайды, адам Алланың алдында ғана иілуге тиіс», «Домбыра шерту харам» деген сынды қазақтың ұлттық қадыр-қасиетін күстаналайтын, қисынға келмейтін «бәтуаларын» алға оздырды.

Қазақта «Дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» деген тәмсіл бар. Өз басым осыған аса келісе бермеймін. Рас, Абай айтқандай, аз-кем табылатын шығар. Әйтпесе, қазақтан көп тозған дәстүрді көріп отырғанымыз жоқ. Қайта бізде озық дәстүрлерімізді ұқсата алмау басым ба дейміз. Қазір осындай өліара кезеңде әр қазақ перзенті ұлт қайраткері болуы керек. Ол үшін әр қазақ оқымысты болмаса да тарихи сауатты болуға тиіс. Сосын әр қазақ отбасы бесіктегі емес, белдегі баласының болашағына немқұрайлы қарамауы керек. Бұл дегеніміз – қазақтың болашағына немқұрайлы қарамау деген сөз. М. Әуезов: «Ел болам десең, бесігіңді түзе» десе, біз: «Ұлт болам десең, құрсағыңды түзе» дейміз. Әйтпесе, қазір тіл бойынша екі-үшке бөлініп кеттік деп жүрміз ғой. Ал діл бойынша, рух бойынша қаншаға тармақталып кеткенімізді бір Құдай ғана біледі. Соның бәрі де алдымен қазақ тарихын парақтамай, яғни, алдымен қазақ боп қалыптасып алмай, түрлі діни, мүдделік ағымдардың құрығына түсіп қалып, жақсы мен жаманның ара-жігін айыра алмай жүргендер. Қазіргі қазақтың қасіреті деп осы сынды жайларды айтуға болады. Енді қайтпек керек?. .

ҚОРЫТЫНДЫ

Тақырыпқа байланысты мерзімді баспасөздерге жарияланған санаулы мақаланың бірінде философтар: «Егер де өзінің болмысынан алшақтап бара жатқан халық қайтадан бірегейленуге бет түзеген жағдайда: «Енді қай жаққа бет алу керек?» деген сауалға: «Ұлттық кодқа қарай» деп нақты жауап бере аламыз, басқаша болуы мүмкін емес» [*Л. Асқар, Б. Аташ, Айқын. №71 (3339)2018, 5б*], – деп, елімізде жүргізіліп жатқан қайта қазақтанудың бет түзер нысаны ретінде ұлттық кодты ұсынады. Біз ұлттық кодты ұлттық болмыспен байланыстырдық. Ал «Қазақтың ұлттық болмысы қандай еді?» деген сұраққа жауап іздегенімізде, академик Әбдуәли Қайдардың «Қазақ қандай халық?» деген кітабына көз тоқтаттық:

1. Қазақ, бұрынғы уақытта елі – ұйымшыл, ері – жауынгер, биі – әділ, азаматы – намыскер, адамы – әрі бітімді, әрі қайратты, сауықшыл болған халық (Жүсіпбек Аймауытов) **[***Қайдар Әбдуәли, 2008, 35 б***]**,

2. Қазақ – ауызша уәдесі анттан да берік ел (Рахманқұл Бердібай) [*Қайдар Әбдуәли, 2008, 20 б*],

3. Қазақ – басын ұлттық мүдде қосқан халық (Манаш Қозыбаев) [*Қайдар Әбдуәли, 2008, 30 б*],

4. Қазақ болу тек қазақтың қолынан келе алады (Ақселеу Сейдімбек) **[***Қайдар Әбдуәли, 2008, 34 б***]**. . .

Тарихты тұлғалар жасайтынын, қоғамның саяси-әлеуметтік және мәдени-рухани жағдайы әрдайым жеке тұлғалардың болмысы арқылы көрініс табатынын ескерсек, ең бірінші кезекте адам санасын шыңдауға мән бергеніміз абзал. Себебі, қазақ танымында тарихтың негізгі тұлғасы ретінде – адам, ал тарихтың қозғаушы күші ретінде – адам сапасы қарастырылады.

«Ұлтын жамандаған у ішер» дейді дана халқымыз. Демек, әрбір мұсылман баласына Ислам алдындағы «бес парызын» өтеу қандай міндет болса, жарық дүниеге қазақ болып енген, қазақтың уызын емген әрбірімізге терең тарихи санамыз бен кемел рухани болмысымыз сақталған ұлттық кодтан ажырамау да – «Ұлт» деген ұлы

ұғымның алдындағы айнымас перзенттік парызымыз болып саналады. Ойымызды өлең-сөзбен сабақтасақ:

«Кір жұқтырма «Хас Сақ» деген әз атқа,
Осы жолда жаныңды сал азапқа.
Қазақтықты тану парыз қазаққа,
Қазақ болып қалу парыз қазаққа» [*Сейітман С., 2014, 11 б*].

Ата буын: «Біз бұрын ұлтшылдықпен күресек, енді ұлтсыздықпен күресуіміз тиіс» деп тамаша түйіп айтқан. Түбіміз – түрік, бірақ түрік емеспіз, дініміз – Ислам, бірақ араб емеспіз. Біз сан ғасыр бойы данагөй ата-бабалары салып берген сара жолы бар «Қазақ» деген халықпыз. Егер осы жолдан бір елі ауытқитын болсақ, сол сәттен бастап-ақ басымыздағы бақ та ауа бастайды. . .

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия (9-том) / Бас ред. Б. Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. – 688 бет.
2. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия (4-том) / Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2002. – 720 бет.
3. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия (2-том) / Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1999. – 720 бет.
4. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі) / Құраст. : Н. Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақов, Р. Шойбеков және т. б. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1488 бет.
5. Нұрсұлтан Назарбаев. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». Егемен Қазақстан. №70 (29051) 12 сәуір, сәрсенбі 2017 жыл. 1-2 беттер.
6. «Сындарлы Қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Егемен Қазақстан. №169 (29648) 3 қыркүйек, сәрсенбі 2019 жыл. 1-3 беттер.
7. Сейітман С. Қарашаңырақ, – Алматы, 2014. – 192 б.
8. Л. Асқар, Б. Аташ. Ұлттық код деген не? – Айқын. №71 (3339) 11 мамыр, 2018 жыл. 5-бет.
9. Қайдар Әбдуәли. Қазақ қандай халық? – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 652 б.
10. Қайратұлы Б. «Ұлттық код һәм қазақтың жады». Егемен Қазақстан. 2017, №162. – 24 тамыз. 9-б.
11. Оразалин Н. Елдіктің ерен сөзі. Егемен Қазақстан. – 2017, №80. – 26 сәуір, 5-бет.
12. Ақжарқын Ақыжанова. Ұлттық код отбасында басталады. «Abai. kz» ақпараттық порталы. 15 маусым. 2017 жыл.
13. Салқынбай А. Б. Ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Qamshy. kz. 20. 04. 2017.
14. Қойшыбаев Б. Ұлттық код – рухани болмыс кілті. Егемен Қазақстан. – 2017. - №115. 19 маусым, 5-бет.
15. Есім Ғарифолла. Саяси философия. Акме-қоғам мәселелері. – Астана: Елорда, 2009. – 376 б.

ӘОЖ 821. 512. 122

Халикова Нурила Сатыбалдықызы
аға оқытушы, ф. ғ. к.
Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы
М. Әуезов атындағы ОҚМУ

Бескемпірова Гүлжан Кеңесқызы
аға оқытушы
Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы
М. Әуезов атындағы ОҚМУ

ЖАЗУШЫ Е. ТҰРЫСОВТЫҢ «КЕМЕГЕРДІҢ КЕРУЕНІ» ПОВЕСТЬ-ЭССЕСІНДЕГІ М. ӘУЕЗОВ БЕЙНЕСІ

Түйін. Аталмыш мақалада жазушы Е. Тұрысовтың кейіпкер бейнесін жасаудағы қолтаңбасы айқындалған. Жазушы «Кеменгердің керуені» атты шығармасында М. Әуезовтің тұлғасын, оның бойындағы қасиеттерді, туған елінің тарихына деген сүйіспеншілігін ерекше шеберлікпен суреттеген. Мақалада жазушының көркемдік шеберлігі, шығармаларының тілдік-стильдік ерекшелігі қарастырылған.

Түйінді сөздер: эссе, жазушы, бейне, көркемдік, шығарма, эпитет.

Резюме. В статье анализируется особенности создания образа в прозе писателя Е. Турысова. В произведении «Кеменгердің керуені» уникальным мастерством писатель сумел описать внешность личности М. Ауэзова, его характер и его любовь к истории родной страны. В статье рассматривается своеобразие художественного мастерства писателя.

Ключевые слова: эссе, писатель, образ, художественность, произведение, эпитет.

Summary. The article analyzes the specific features of creating an image in the prose of the writer E. Turysov. With a unique skill, the writer was able to describe the appearance of M. Auezov's personality, his character, and his love for the history of his native country. The article considers the originality of the writer's artistic skill.

Keywords: essay, writer, image, utility, production, epithet.

Қазақ әдебиетіне эссе кенжелеу дамығанымен бүгінгі таңда толысқан өнімді жанрлардың біріне айналып келеді. Эссе шағын көлемді, кішкентай ғана шығарма болып көрінгенімен, оның толғар ойы терең, эстетикалық мәні зор. Эсседе сөз бен ой ықшам болғанымен, автор терең толғанады, жан-жақты талдаулар жасайды. Сондықтан да, эссе – оқырманды жалықтырмайтын өміршең жанр.

Бүгінгі таңда эссе жанры әдеби жанр ретінде қалыптасып өзінің өміршеңдігін байқатып отыр. «Эссенің өміршеңдік танытуы оның көркем әдебиет пен ғылымның жақсы қасиеттерін бойына сіңіріп, оқырман ойын қозғай білуіне байланысты болуы керек» *[[Ысқақұлы Д., 1999, б. 230]*.

Эссе жанры туралы зерттеулер аз емес. Сыншы Қ. Ергөбек қазақ әдебиетіндегі эссені талдай-таразылай келе өзіндік тұжырым жасайды. Сол пікірге жүгінсек, «Эссе – әр әдебиетте бар қай-қай жанрмен де еншілес будан жанр. Эссе – тәжірибе жиынтығы мен ой сығындысы. Эссе – көңілдің лирикалық бір сәтін пернелеуден ғаламдық ойлар, толғантқан проблемалар хақында ой маздатуға ерік береді» [*Ергөбеков Қ., 1991, б. 70*]. Эссенің негізгі принципі оның бойында бірнеше жанрлардың араласып келуінде болып табылады.

Шағын ғана эссенің өне бойынан терең пәлсафалық ойларды, көркемдік пен әдеби шығармаға тән қасиеттерді, «сын сымбаты» мен публицистикалық танымды байқай аламыз. Эссеші тек қана өзінің атынан сөйлейді. Эсседе автор қозғалып отырған мәселе төңірегінде өз пікірін білдіреді, жаңа идеялар ұсынады.

Эссенің философиялық, әдеби-сыншылық, публицистикалық сипаттары бар. Эссенің негізгі сипаттарының бірі көркемдігі, сонымен қатар сыншылық сипатын да атап өткен жөн. «Негізінде, эссе – көркем жанр. Солай бола тұра, оның сыншылық сипаты айқын» Лиризм – эссенің сипаттық қасиеттерінің бірі. Лиризм «айтайын дегенің сырлы суретке айналдыру». Эссенің лирикалық сарыны басым болғанда ғана ол оқырманының жүрегіне тез жетеді, әсерлі болады. Эсседе адам жанының нәзік иірімдері мен толқындары, психологиялық мөлдірлік пен романтикалық рух көрініс тауып жатса автордың стильдік ерекшелігі айқындалады.

Эссе – нақты бір тақырып бойынша жазылатын айшықты сөз оралымдары. Онда философиялық ой, тарихи таным көркем түрде көрініс табады. Сондай-ақ эссе публицистикалық, әдеби-сыни сипатқа ие.

Эссенің басқа жанрлардан басты ерекше-

лігі – оның еркін жазылуы. Эссе жазуда автор белгілі бір композициялық құрылымға тәуелді болмайды. «Эссенің негізгі жанрлық ерекшелігі – оның композициялық құрылымының еркіндік танытуы. Мұнда басқа жанрлар сияқты қалыпты стандарт байқалмайды. Автор өз ойларын жүйелі, жүйесіз еркін баяндайды. Пікір білдіру бір кітап, жазушы, тақырып, әдеби өмір жайлы нақтылы болуы да, не жалп әдебиеттің кейбір мәселелері хақындағы үзік-үзік ойлардан тұруы да мүмкін. Кейде естелік түрінде жазылып, жазушының шығармашылығы жайлы пікірлер оның іс-әрекетін көрсету, айтқан сөздерін келтіру арқылы де білдіріледі» *[Ысқақұлы Д.,1999, б. 230]*.

Қазақ әдебиетінде эссе жанрының табиғатын терең тани білген жазушыларымыздың бірі – Еркінбек Тұрысов. Қаламгердің «Қош көгілдір керуен», «Қайран Сәкен», «Кемеңгердің Керуені», «Нұржаудың нұрлы түндері», «Алыста қалған», «Досовтың соңғы күндері», «Темірқазық», «Бұлантыдағы ұлы күн», «Талдының тұнық сулары», «Тағдырдың сыйлығы» т. б. эссе, хикаяттары оқырманын әдебиеттің сырлы әлеміне алып барады. Жазушы өз эсселеріде адам, өмір, тағдыр, заман мен замандастар жайында көркем баяндайды. Е. Тұрысов эсселерін өткен өмірінен бір үздік сыр, көз көрген замандастары жайлы әдемі естелік десе болады. Жазушының «Кеменгердің керуені» атты повесть-эссесі М. Әуезовтің Оңтүстікке сапары жайлы естеліктермен өрбіп отырады. Повесть-эсседе автордың ұлы жазушыға жолсерік болып, Қаратау өңірін аралауға шыққан бірнеше күнгі оқиғасы әңгіме болған. Ұлы тұлға М. Әуезовтің кескін-келбетін, мінез-құлқын, ел мен жердің тарихына деген сүйіспеншілігін жазушы эсседе суреткерлік шеберлікпен аша алған.

Қазақ әдебиетінің заңғар жазушысы М. Әуезовтің оңтүстік өлкесіне іс сапармен келуінің өзіндік сыры бар. Алғаш рет 1959 жылы, 1960-1961 жылдары Оңтүстік өлкесіне арнайы келген жазушының басты мақсаты «Өскен өркен» романына негіз болатын тың материалдарды жинау болатын. Осы сапарларында жазушы Шаян, Созақ, Түркістан, Қызылқұм, Сарыағаш, Мақтаарал аудандарында болып, жергілікті халықтың жағдайымен танысады. Оңтүстік өңірдің табиғатын көзбен көріп, халқының өткені мен сол кезеңдегі тұрмыс-тіршілігін зерттеп, аңызға толы жерлерге үлкен қызығушылық бідіреді. Осы сапарда жазушы күнделігінен үлкен туындылар туып жатты. Жазушының «Оңтүстік сапарынан» атты көлемді жолжазбасы үлкен шығарманың бастау еді. М. Әуезовтің осындай роман жазуға ниеттенген үлкен бастамасы аяқталмай қалады. Жазушы қайтыс болғаннан кейін аяқсыз қалған шығарма «Өскен өркен» деген атпен баспадан жарық көреді.

Оңтүстікке іс сапармен келген жазушыға жолсерік болып қасында бірнеше күн бірге болған Е. Тұрысов болаты. Е. Тұрысов 1927 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы, Бәйдібек ауданы, Талдыбұлақ ауылынла туылған. Е. Тұрысов – белгілі жазушы-драматург, тарихшы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері. Жазушы қаламынан «Келіншектау», «Ақбақай», «Қыран тауы», «Құралай жолы» т. б. кітаптары жарық көрген. «Темірлан», «Бәйдібек» атты тарихи романдары бар. «Көксеңгір», «Қызыл қаршыға», «Тау тәңірісі», «Қайран Сәкен», «Кеменгендің керуені», «Исаның домбырасы» т. б. тарихи-көркем повестері, хикаяттары мен эссе-естеліктері баспадан шықан.

Жазушының ой тебіренісі мен ішкі сезімі өзара үйлесім тауып жататын эссе жанрының көлемі шағын болғанымен, онда толғар ой терең, айтар сөз сыршыл болып келеді. Сондықтан да, сөз бен ойдың ықшамдылығы, толғау мен талдаудың түйінділігі жағынан эссе оқырманды жалықтырмайтын өміршең жанр.

Эссенің басқа жанрлардан басты ерекшелігі – оның еркін жазылуы. Эссе жазуда автор белгілі бір композициялық құрылымға тәуелді болмайды. «Эссенің негізгі жанрлық ерекшелігі – оның композициялық құрылымының еркіндік танытуы. Мұнда басқа жанрлар сияқты қалыпты стандарт байқалмайды. Автор өз ойларын жүйелі, жүйесіз еркін баяндайды. Пікір білдіру бір кітап, жазушы, тақырып, әдеби өмір жайлы нақтылы болуы да, не жалпы әдебиеттің кейбір мәселелері хақындағы үзік-үзік ойлардан тұруы да мүмкін. Кейде естелік түрінде жазылып, жазушының шығармашылығы жайлы пікірлер оның іс-әрекетін көрсету, айтқан сөздерін келтіру арқылы да білдіріледі» *[Ысқақұлы Д.,1999, б. 230]*. Эссенің көлемі шағын болады десек те, жазушы Е. Тұрысов өзінің «Кеменгердің керуені» атты эссесін повесть деңгейіне көтере алған.

Бүгінде әдебиет айдынында туындап жатқан эсселер әртүрлі сипатта жазылып жүр. Қазіргі көркем әдеби сипатта жазылған эсселерде әдеби суреттеулер мен талдаулар, ішкі толғаныстар басым болып келеді. Е. Тұрысов «Кеменгердің керуені» атты эссесінде талдаудан гөрі ішкі толғаныстар, әдеби суреттеулер басым болып келеді.

Е. Тұрысов эсселерінде замандас бейнесі жиі көрініс тапқан. Жазушы эсселері өз заманының белді тұлғаларын, еңбек адамдарын көркем бейнелеумен ерекшеленеді. Автор адам, өмір, тағдыр, заман мен көз көрген замандастары жайында көп сыр шертеді. Жазушының эсселері естеліктерден жинақталған сырлы сандық сияқты. Сандықтың аузы ашылған сайын әртүрлі тағдырлар жайлы өмірлік шындық ақтарылып жатады.

«Кеменгердің керуені» атты повесть-эссесінде аты аңызға айналған заман тұлғасы Ә. Жангелдиннің бейнесін жазушының онымен кездескен бір сәті арқылы көреміз. Автордың «. . . сексенге келген жасында тұрымтайдай қалжасы, басында кестелі тақия, ақ күмістей жарқыраған

сұлу мұрт, кішкене торғай құйрық шоқша сақалы. . . » *[Тұрысов Е.,2016, б. 7]*. деп суреттеуінен тарихи тұлға Ә. Жангелдиннің көркем бейнесі көз алдымызға келеді. Жалпы Е. Тұрысов кейіпкерінің келбет-кескінін жасауға шебер. «Кеменгердің керуені» атты повесть-эссесінде қазақ әдебиетінің классик жазушысы М. Әуезовтің бейнесін оқырманына оның кескін-келбетін суреттеу арқылы ашады. М. Әуезовті алғаш көрген Е. Тұрысов жазушының сырт-келбетін: «сәл шалқақтау біткен кең кеуде, мол тұлғасына үйлескен баяу, байсалды, мінсіз де маңғаз қозғалыс» деп суреттейді. М. Әуезовтің бірнеше жылдан кейінгі кескін-келбеті повесть-эсседе былай суреттеледі: «Бұдан бұрын да көп айтылып, көп жазылған, көп бейнеленген жылы жүз. Өр жағы дөңестеу келген айқара қасқа маңдай. Сөз мәнері, әңгіме ағысына қарай тынымсыз түйісіп-жазылып тұратын қас-қабағының астында, ұясы кең, сырт қияғы қысыңқы, мейір мен мархабат жылуына толы ойлы да мұңды сияқтаған, жанары жарық қоңырқай көздер» *[Тұрысов Е.,2016, б. 22]*.

Е. Тұрысов «Кеменгердің керуені» атты повесть-эссесінде М. Әуезовтің кескін-келбеті, іс-әрекеті, сөйлеген сөзі арқылы оның табиғи болмыс-бітімін бейнелеуге көбірек көңіл бөлген.

Көркем шығарманың эстетикалық нысанын, идеясы мен тақырыбын ашуда, жазушының шығарма арқылы көрсеткісі келген өмірлік шындығын бейнелеуде, кейіпкер бейнесін сомдауда, жалпы шығарманың мұрат бағдарын айқындауда ең басты құрал тіл болып табылады. Әр жазушының өзіне тән жазу стилін, жазушының ешкімге ұқсамайтын өзіндік қолтаңбасын танытатын басты белгі де шығарма тілде жататындығын анық. Қаламгер Еркінбек Тұрысов туындыларының ерекшелігі тіл өрнегімен сабақтасады. Е. Тұрысов шығармаларын оқи отырып, жазушының сұлу сөз, бейнелі образ тудыруға шебер екендіктерін байқаймыз. Қаламгерлер өз ойларын өрнекті сөздермен, бейнелі тіркестермен жеткізуге шебер.

Жазушылық шеберлік әрбір қаламгердің қолтаңбасын анықтайды. Ол ең алдымен шығарманың көркемдік болмыс-бітімінен басталады. Көркемдікке апарар шеберліктің негізгі аясы тіл өрнегінде жатқаны белгілі. Өмірлік жағдайларды суреттеуде қаламгер Е. Тұрысов тіл өрнектерін дәл тауып қолдана білген. Жазушы тіл өрнегіне терең ой, мәнді мазмұн сыйдыра алды. Жазушы қолаңбасынан шыққан «үделі үміттің бір нәзік сәулесіне нұрланған әжімді-аядай жүз», «жаңа туған ай сәулесіне шомылған тау жотасы», «қашқан қоянға мылтық көздегелі аптыққан аңшы», «алаулаған жүрек, астан-кестең ой», «қаншама ұрпақ жанын жібек желдей тербетіп, тәтті нұрға бөлеген құдіреті Абай әні», «түлкі бұлаңға салған шаң» сияқты бейнелі сөз тіркестері мен сөйлемдер шығарманың ішкі мазмұнын көркемдікпен жеткізуде жазушының суреткерлік шеберлігін байқатады.

Жазушы Еркінбек Тұрысовтың Әуезовтен тыңдаған тоқсан минуттық лекциясы автор үшін өмірлік мәні бар оқиға болады. Тоқсан минуттық Әуезов университетін тамамдағандай сезімде болған Еркінбек Тұрысов «ұлы кеменгерден бір өмірге жетерлік жолдамады алып келе жатқандаймын. Рухани дипломым, тозбайтын, сарқылмайтын өмір дипломым қойнымда емес, жүрегімде» деп ой толғайды. «. . . ай маңдайы жарқырап, сәл езу тарта жымиып, ғибрат-ізетпен сәлем бере» кіріп келген Әуезовпен жазушының Оңтүстікке жасаған сапарында қайта қауышуы «көңіл құсы биікке, тым алысқа шырқыраған» Тұрсынбек аға үшін өмір мектебі болады.

Е. Тұрысовтың «Кеменгердің керуені» атты естелік эссесі арқылы М. Әуезовтің ел мен жер тарихына терең мән беріп, Қаратау өңірінің шежіреге толы елді мекендеріне үлкен құрметпен, зор сүйіспеншілікпен қарағанын байқаймыз. М. Әуезов әрбір кездескен ел қоныстарының аттарын сұрап, онда өткен елеулі оқиғаларға қызығушылық танытып отырған. Келіншектау туралы аңыз, Бабаатадағы Үміт қыз оқиғасы, көне Құмкент пен оған іргелес орналасқан ежелгі Бабаата мешіт-медресесі сияқты ел тарихы ұлы жазушының назарынан тыс қалмаған.

Шығармадағы диалогтың идеялық-көркемдік функциясы үлкен. Адамды мінездеуде, оның психологиясын қалыптастыруда, адамның ой-пікірін, көңіл-күйін бейнелеуде диалогтың атқарар қызметі ерекше. Қандай адам болмасын өзінің өмірге деген көзқарасын сөзі арқылы білдіреді. Сондықтан да шығармадаға диалог бос сөзге толы болмауы тиіс. Диалог үлкен шеберлікті қажет ететеді. Шығармадағы диалогтың көркемдік қызметі қаламгердің талантына байланысты. «Кеменгердің керуені» атты повесть-эссесінде М. Әуезовтің өз сөзі арқылы оның әдеби характерін ашып көрсеткен. Жазушы кейіпкерінің диалогы арқылы оның болмыс-бітімін ашып, мінезін-құлқын көркем бейнелеген.

Жазушы эсседе өткен күндерге көз жүгірте отырып, әдемі естеліктен сыр шертеді. Жазушы эсселерінде автордың көңіл-күйі, ішкі сезім иірімдері мен ой толғаныстары өзара үйлесім тауып жатады. Сондықтан да «жүрекке жылы тиетін лиризм» жазушы Е. Тұрысовтың эсселеріне тән қасиет.

«Кеменгердің керуені» атты повесть-эсседе жазушының туған жерге деген құштар көңілі көрініс тапқан. Аңызға айналған Келіншектау, Қаратудың ең биік шоқысы Мыңжылқы, Майбұлақ тау өлкесі, Мұзбелдің биігі, көгілдір Боралай, Бөген сулары, салқын самалды Сарыарқаға ұласқан елді мекен, қастерлі Қаратаудың биігі мен сай-саласына сағымдай ұласып жатқан ұлан ғайыр дала жазушы үшін ең қымбат, ең аяулы өлкелер. Арыстанды-Қарабастың қара дауылын «Қаратаудың майда жібек самалы» деп қабылдайтын жазушы үшін туған жердің әрбір тасы

қастерлі. Ел мен жердің қадірін білетін жазушы үшін тарихы терең көне Құмкент, қасиетті Қаратау қойнауы, шежірелі Созақ – ата-бабадан мұра болып қалған баға жетпес ең асыл қазына.

Повесть-эсседе жазушы әртүрлі көркемдік әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, кейіпкер бейнесін ашуда шеберлік танытқан. Қаламгер кейіпкерінің кескін-келбетін жасауда ерекше қолтаңбасымен ерекшеленеді. М. Әуезов сынды ұлы тұлғаның бейнесін оның портретін жасау арқылы да ашып көрсетеді. «Өр жағы дөңестек келген айқара қасқа маңдай. Сөз мәнері, әңгіме ағысына қарай тынымсыз түйісіп-жазылып тұратын қас-қабағының астында, ұясы кең, сырт қияғы қысыңқы, мейір мен мархабат жылуына толы қолы да мұңды сияқтанған, жанары жарық қоңырқай көздер», «Бұрынғы өз келбетіне жарасқан маңдайды айнала көмкеріп, қос самайды өрлеп асау толқындай өрге тулап жатқан көкбұйда шашы селдіреп, қиялай құлап жатыр» *[Тұрысов Е.,2016, б. 22-23]*.

Шығарманың эстетикалық мәні, оқырманға әсері оның көркемдік деңгейіне, көркемдік құнарлығына байланысты. Кейіпкер бейнесін жинақтауға ықпал ететін көркемдік әдістер, бейнелеуші-көркемдеуші құралдар жүйесі, кейіпкер мінезін жасаудағы бейнелеу құралдарының қолданылу аясы, шығарманың жалпы көркемдік болмыс-бітімі жазушы Е. Тұрысов шығармашылығында үлкен жетістігімен көзге түседі. Қазақ әдебиетінде Е. Тұрысов өзіндік үрдісімен, өзіндік қолтаңбасымен танылған қаламгер.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ысқақұлы Д. Сын жанрлары (Оқу құралы). – Алматы, «Санат», 1999. – 321 б.
2. Ергөбеков Қ. Баянғұмыр. – Алматы: Жазушы, 1991. – 232 бет.
3. Тұрысов Е. Мәңгілік сарын. Шығармалары. – Алматы: «Айғаным» баспа үйі. 2016, – 342 б.

ӘОЖ 821. 512. 122

Халикова Нурила Сатыбалдықызы
аға оқытушы, ф. ғ. к.
Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы
М. Әуезов атындағы ОҚМУ

Ырсымбетова Нағима Абдуахаповна
аға оқытушы
Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы
М. Әуезов атындағы ОҚМУ

АҚЫН РОЗА ТҰРДАЛИЕВА ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ОЙ МЕН СЕЗІМ ҮНДЕСТІГІ

Түйін. Аталмыш мақалада ақын Р. Тұрдалиеваның жаңашыл бағыттағы, тың мазмұндағы шығармашылық ізденістеріне баға берілген. Ұлттық поэзиядағы әдіс-тәсілдердің жасалу ерекшеліктерін талдай отырып, Р. Тұрдалиева поэзиясының көркемдік-эстетикалық ізденісіне баға берілді. Ақынның әдеби процестегі орны, суреткерлік шеберлігі мен ақын өлеңдерінің көркемдік ерекшелігі айқындалған.

Түйінді сөздер: поэзия, өнер, ақын, шығармашылық, лирика, автор

Резюме. В данной статье рассматривается творческие поиски поэта Турдалиевой Р. Анализируя особенности создания приемов национальной поэзии, дана оценка художественно-эстетическому изысканию поэзии Р. Турдалиевой. Определена роль и место поэта в литературном процессе, особенности художественного мастерства и художественных приемов поэта.

Ключевые слова: поэзия, искусство, поэт, творчество, лирика, автор

Summary. This articleexamines thecreative search for the poet R. Turdalieva. Analyzing the features of creating techniques of national poetry, an assessment was given to the artistic and aesthetic research of R. Turdalieva's poetry. The role and place of the poet in the literary process, the features of artistic skill and artistic techniques of the poet are defined.

Keywords: poetry, art, poet, creativity, lyrics, author

Сөз өнерінің құдіретті де қасиетті бір саласы – поэзия. Поэзия – халық ауыз әдебиетінен бері сақталып, дамып келе жатқан әдебиеттің үлкен бір сырға толы саласы. Ғалым З. Ахметов «Поэзия шыңы – даналық» *[Ахметов З., 2002, б. 408]* деп тұжырым жасап, поэзияның сөз өнерінің асыл қазынасы екендігін айтады. Поэзия сұлулыққа толы сырлы әлем. Поэзия арқылы адам рухани құндылықтың нәрімен сусынданады.

Поэзия әр ақынның жүрегінде орын алған сыршыл әлемі. Ақын жаны – тым нәзік, өте сезімтал болып келеді.

Ақын өлеңдерінің оқырман тағдырымен тамырлас болып жататын тұстары да бар. Ақынның көңіл иірімдері адам жанына жақын келіп, поэзия арқылы жарасымды гармония орын алып жатады. Поэзия оқырманын жақсылық пен парасаттылыққа, нәзік сезімге жетелейді.

Поэзия – көңілдің толқыны, жүректің лүпілі және өмір құбылыстарын танып білуге арналған қуатты құрал. Поэзия – ой мен сезімнің тамырын тереңге салған бағаналы бәйтерегі. Әдебиетке деген махаббатын жүрегінде сақтап, поэзияға жанымен берілген ақын қыздарымыздың бірі – Роза Тұрдалиева. Ақын Роза Тұрдалиева 1962 жылы 1 сәуірде, қазіргі Түркістан облысы, Алғабас ауданы, Шаян ауылында дүниеге келген. 1979-1983 жылдары Қазақ Мемлекеттік Қыздар Педагогикалық институтының «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша білім алған. Студент шақтарында ақынның өлеңдері «Лениншіл жас», «Қазақстан мұғалімі», «Қазақ әдебиеті» газеттерінде жарияланған. «Жібек жолы» журналында «Менің нәзік жанымды кім түсінер?» деген цикл топтамасы жарық көрген.

Ақын Роза Тұрдалиеваның екі жыр жинағы жарық көрген. Алғашқы кітабы «Көзотаға» деп аталады. Екінші жыр жинағы «Сәуір самалы» деген атпен 2009 жылы жарық көрген. Ғаламтор желісінде және газет беттерінде ақынның жарияланбаған «Тоғыз жыр торғын орамал» деген өлеңдер топтамасын да көруге болады. Р. Тұрдалиеваның «Алыстадың», «Сені іздедім» сынды бірқатар өлеңдеріне ән жазылған. Ұлттық поэзия әлеміне өзіндік өрнегімен келген ақын қыздарымыздың бірі Тұрдалиева Роза жастайынан қара өлеңнің қасиетін терең түсініп, поэзияның нәзік иірімдерін тебіреніспен еркін жырлай білген ақын. Ақын өлеңдері әртүрлі тақырыптарды қозғайды. Ақын өлеңдерінен терең психологизм мен нәзік лиризмнің әдемі үлгісін байқаймыз.

Ақынның алғашқы жыр жинағы «Көзотаға», оқырман назарына ұсынылған екінші жыр кітабы «Сәуір самалы» деп аталады. Ақынның бірін-

ші жыр кітабын «Көзотаға» деп атауының өзіндік сыры бар. Алғашқы жыр жинағы туралы белгілі ақын Әбілда Аймақ былай дейді:«Көзотаға. Бұл атау тілімізде көнерген сөздерге жатады. «Көзотаға» деп патшалар мен ханзада, ханшалардың бас киімінің маңдайына тағылатын гауһар тасты айтады. Бұл гауһар тас яғни көзотаға патшалықтың белгісін білдірсе керек. Менің кітап атауынан ұққаным, Роза поэзия өлкесінің ханшасы. Розаның «Көзотағасы» - оның жырлары» *[Тұрдалиева Р., 2000, б. 5]*.

«Сәуір самалы» деп аталатын жыр жинағы – «Өмір нұры», «Тағдыр жыры» деген екі бөлімнен тұрады. Ақынның балалық шағына деген сағынышы, туып өскен туған жеріне деген ыстық ықыласы, көңіл-күйі мен сезім толқындары және махаббат жырлары осы жинақта өлең иірімдері арқылы өрілген. Екінші жыр жинағының тақырыбы туралы сыршыл ақынның өзі: «Сәуір самалы» жинағының атауын мен сәуір айында туғандықтан емес, жалпы өзім өмірді осындай сәуір самалындай қабылдағым келді. Тағдырдың қатты аязынан соң міндетті түрде сәуірдің саялы самалы соғарын естен шығармаған жөн» - дейді. [3. 7]. Бұл кітапқа ақын М. Байғұт «Махаббат кітабы, мұң кітабы»деп баға берген болатын. Расында ақынның мұңы қыз мұңы, әйел мұңы, әйел тағдыры.

Тұңғыш «Көзотаға» деп аталатын жыр кітабы «Жан самалы» және «Таң самалы» деген екі бөлімнен тұрады. Аттары айтып тұрғандай, әр бөлімнің айтар ойы, өзіндік идеясы бар. Алғашқы тарауын ақын «Көңіл қоңырауы» деген өлеңімен бастап, «Жас жесірдің монологы», «Күнделік», «Сол бір сәт», «Жалғыздық», «Сағыныш», «Бір есім», «Махаббат құдіреті» тағы сол сияқты өлеңдерімен жалғайды. Бұл жырлардан сезімге ерік берген қыз махаббатын, әйел тағдырын байқаймыз. Ақын жанының мөлдір бұлағы таза мінсіз махаббат. «Жанымның мөлдір бұлағы» атты өлеңінде:

Сен арқылы ертеңіме құмартып,
Асығамын, қайтем босқа кінә артып.
Атақ, мансап қуып ғұмыр кешкенше,
Махаббаттан азап шеккен күн артық, *[Тұрдалиева Р., 2000, б. 36]* - деп ақын бұл өмірдің маңызы сүйіспеншілік, сезім мен көңіл күй екендігін айтады,Махаббаттың құдіретін терең түсінген ақын үшін атақ, мансап маңызды емес.

Өлең өнерінің қыр сырын терең меңгерген Роза Тұрдалиева қандай тақырыпта болмасын еркін жырлап, оны барынша аша біледі. Ақын қаламынан туған жер, махаббат, ауыл тіршілігі, әйел тағдыры сынды тақырыптар шынайылығымен оқырманның назарын өзіне аударады.

Ақын өлеңдері оның өмірімен тамырлас. Талай рет сынға түскен тағдыры үшін, сүрініп барып бас көтерген өмірі үшін ақын өкінбейді. Ақын поэзиясын өмірінің бір бөлшегі ретінде қабылдайды. Оған дәлел ретінде ақынның «Өлең. . Өмір», «Өкінбеймін», «Шабыт» сынды өлеңдерін келтіруімізге болады. Ақынның жан жарасын жазып, дертіне дауа болған да осы поэзияның құдірет күші. «Азапты жолды таңдадым» деген өлеңінде ақын:

Шабыт толғап қысқанда қиналамын,
Шамамды өлшеп өлеңге иланамын.
Көп көргендей бұл күнді, ұға алмадым,
Ақындықты несіне сыйлағанын.

Көрмейсің бе, сол үшін кінәлі боп,
Дос-жараның жайымды ұғары жоқ.
Өлең болып өрілген өмір маған,
Өлең жазбай, бәрібір тынарым жоқ *[Тұрдалиева Р., 2000,*

б. 79] - деп өз тағдырын өлеңмен байланыстырады.

Тірлігі қауырт қаланың,
Тарылып тыныс барамын.
Ауылға кеткім келеді,
Сағындым сәуір самалын *[Тұрдалиева Р., 2009, б. 73]* дейді

ақын көңілі. Осылайша ақын поэзиясы оқырманының жүрегіне жылы тиіп, көңілін

толқытады, жан-дүниесін тербейді.

Қашанда ой мен сезім, өмірлік шындық пен жазушы қиялында қорытылған көркемдік таным әдебиетте ажырамас бірлікте көрінетіні белгілі. Роза ақынның өлеңдері де өмірмен өзектес туындаған. Ақын жыр жолдары арқылы өзінің көңіл-күйі мен сезімін ақтара отырып, өмір белестерінен сыр шертеді.

«Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетін» Тұрдалиева Розаның поэзиясы ақынның өз өмірімен тамырлас туындаған. Ақын өлеңдерінен оқырман өз тағдырын көреді, өз көңіл-күйі мен сезім иірімдерін байқайды. Өлең өнеріндегі өзіндік қолтаңбасы Роза ақынның ешкімге ұқсамайтын даралығын байқатады. Ақынның өлең жолдары адам тағдырының небір иірімдерін көркемдік нәрмен, сыр-сезімге толы шындық сипаттарымен жырлауы арқылы даралана түседі.

Роза Тұрдалиеваның «Жыр бұлаққа айналдым» атты өлеңінен ақынның шынайы болмысын танимыз. Табиғаты ерен, ерек лирикалық кейіпкер гүл жырдан жаратылған. Ақын үшін атақ-даңқ маңызды емес, ақын жүрегінің қалауы ақындық өнер, жыр жазбалар. Осылайша ақын өз өлеңінде «жүрегіме жыр тұндырып, жыр бұлаққа айналдым» дейді.

Ақын өз өмірінен көп сыр шерте келе, өлеңдері арқылы ішкі ойын ақтарып салады. Жан дүниесін толқытып жатқан сезім толқындарын ақын көңіл күнделігі ретінде ақ қағаз бетіне түсіп отырады.

Өмірдің қиын сәттерін, қайғысы мен мұңын сәулелі нұрға айналдыра білген ақын жаны өмірдің ғажайыптарына сенеді. Ақынға қанат бітіріп, рухын шыңдайтын оның өлеңдері екендігінде дау жоқ.

Ақын өлеңдерін түрлі тақырыпта түрлендіре білді. Ақын өлеңдері жүректен жүрекке жетеді. Ақынның жүрегін жарып шыққан жыр жолдары көбіне махаббат тақырыбына арналды. Ақын туған жер, Отан, отбасы, әйел тағдыр тақырыптарына да жиі қалам тіреді.

Ақынның «Туған жер» өлеңі туған жерге деген сағыныштан туындаған. Ақынның өзі айтқандай көңілін сағыныш кернеп, кеудесі күйге толып толғанғанда жүрегі туған жер деп соғады. Көңілі жабығып, жанына медеу іздеген кезде де, ақын туған жерінен қуат алып, жігерін қайрайды, жасымауға тырысады. Осылайша ақын көңіл сырын ішке сақтамай, өлең өрнектерімен өргізеді. Мұңаяды, оқырманымен сырласа келе, жұмбақ сезімдерін жырға қосады. «Көзімнің жасын жұмсақ самалың сүйгенде, дауылды далам, ашуың маған ұнаған» деп жырлаған ақын туған жердің «жұмсақ самалын», «дауылды даласын» жанына жақын тартады. Осылайша туған жерге деген сағыныш ақынға шабыт беріп, жыр шумақтары туындайлы.

Қыр үстінде дөп-дөңгелек қызыл күн,
Қолмен ұстап алардай боп қызықтым.
Қарап тұрсам бірте-бірте жоғалды,
Суға түскен добындай боп «бұзықтың». . .
Түн дегенің жұмсақ әрі жағымды,
Жұлдыздардан жылт-жылт моншақ тағылды.
Ай қиылып күміс түстес әр беріп,
Тірлік біткен түн сұлуға бағынды *[Тұрдалиева Р., 2000, б. 8]*

Ақын «Күн мен түн» атты өлеңінде табиғаттың әсем көрінісін суреттейді. Қызыл күннің қыр үстінде дөңгелене батып бара жатқан картинасы көз алдымызға келеді. Ақынның қызыл күнді қолмен ұстап алардай болған қиялы нәзік лиризммен астасып жатыр. Дөп-дөңгелек қызыл күнді «бұзықтың» суға түскен добымен қатар қоя суреттеуі ақын қолтаңбасын ерекшелеп тұрған көркемдік тәсіл.

Түнгі уақытты ақын түн сұлумен ауыстыра отырып, түннің сұлу келбетін өлең тармақтарын өргізе келе сырлы сөздерімен сомдайды. Түннің жұмсақ әрі жағымды мінезін оқырманына нәзік қиялымен жеткізеді. Қараңғы түн ақын көңілінде сұлулықтың символы ретінде көрініс береді.

Поэзияның құдірет күшін, өлеңнің нәзік иірімдері мен өлең жолдары арқылы туындап жатқан сезім толқындарын терең сезіне алған Роза ақын қолтаңбасы дара. Өлеңдерінің көркемдік қуаты, сөз қолданысындағы бейнелі тіркестер Роза ақынның өзіндік ерекшеліктерін байқатады. Әсіресе, ақын өлеңдерінің көркемдігін айқындап тұрған айшықты сөз тіркестері ақынның өрнекті ойын, сыршыл сезімін жеткізуде өзара үйлесім тапқан. Ақын «қыз бұрымды өлеңім», «биязы, сұлу өлеңім» дей келе, өз өлеңінен бұрымды қазақ қызына тән биязылықты, сұлулықты байқайды.

Махаббат мәңгілік жырланатын тақырып. Жұмбақ сырға толы шынайы махаббат кез келгеннің еншісіне бұйыра бермейтіні анық. Ақын өлеңдерін оқи отырып, оның махаббатқа толы шаттық көңілін де, мұңға толы нәзік жүрегін де байқаймыз.

Түн өтті мені таң ғылып,
Арайлап атты таң күліп.
Жер менен Көкте бітпейтін,
Махаббат деген мәңгілік! *[Тұрдалиева Р., 2009, б. 6]*

Өмірдің өзін өлең деп бағалаған ақынның өлеңі оқырман жүрегінен орын алды. Ақын жырлары әрқилы әйел тағдырының көркем көрінісіндей. Ақын өлеңдері арқылы әрбір әйел өз өмірінің кейбір иірімдерін байқайды. Бірде ақын сияқты шаттанады, бірде құлазыған көңіл-күйі ақын өлеңдерімен астасып жатады.

Саусақ ұшын саусағыма тигіз де,
Енді маған мұң көйлегін кигізбе.
Алып кетші иемденген қалпыңда,
Мені, тіпті самалға да сүйгізбе *[Тұрдалиева Р., 2009, б. 18]*

Сағыныш, мұң, жалғыздық ақын өлеңдерінде жиі кездесетін сарын. «Сағыныш», «Ұмыта алмай», «Алыстадың», «Сол бір сәт», «Түн өтпейді» өлеңдері ақынның сағынышқа, мұңға, жалғыздыққа толы көңілін байқатады. «Қимайды екем. . . » өлеңінде ақынның өз сағынышын төмендегідей білдіреді:

Сағынам да,
Уақытқа мойынсұнып бағынам да,
Ұйқы-тұйқы дауылдай үдеп кетем,
Жүрегіме сыр айтып шағынам да *[Тұрдалиева Р., 2009, б. 8]*

Ақынның «Сезімннің бағасы», «Саған деген сезімді», «Сенімімнің құлатпа бәйтерегін», «Сезімнің жөні бір басқа» өлеңдерінен сезім биігін, мөлдірлігін байқауға болады. Ақыннын махаббат лирикасы кешегі алып-ұшқан албырт сезімнің бүгінгі естияр қалпы естеліктер тілінде өріледі.

Роза Тұрдалиева лирикасындағы шалқар шабыт ақынның сөз өнерін құрметтеу, оған табыну құдіретінен көрінеді. Ақын Р. Тұрдалиева лирикасы аса құмарта кең көсіліп жырлаған басты тақырыбы – махаббат, сағыныш, сүйіспеншілік сынды ұлы сезімдерге толы.

Қазіргі поэзияның көркемдік мүмкіндігі, бейнелеуіш құралдардың ақын тілінде түрлене құбылуы көңіл-күй, сезім әлемін танытуда ерекше мәнге ие. Ақын адам жанындағы нәзік иірімдерін, қым-қиғаш қақтығыстарын, сезімдер тайталасын өлең арқылы жеткізеді. Ақын «Сен іздедім» деген өлеңінде:

Тағдырдан сағым сынғанда,
Үндемей, іштен тынғанда
Тең келмей тіпті бір жанға,
Сені іздедім *[Тұрдалиева Р.,2009, б. 87]* - дей келе, нәзік
көңіл-күйін білдіреді.

Өленнен лирикалық кейіпкердің сағынышқ се-

зімі аңғарылады. Ғашық адамға деген сүйіспеншілігін ақын күллі толғанысы мен махаббатпен арпалысқан жан сезімін өлеңмен өргізе отырып жеткізеді.

Келмедің ғой,
Тауыстың-ау тағатты.
Тағы да бір таң атты.
Қайта-қайта телміркен,
Қайтсем екен сағатты *[Тұрдалиева Р., 2009, б. 114]*

Лирикалық кейіпкердің жан дүниесін қым-қиғаш сезімдер тартысы арқылы бейнелеу – ақын Роза қаламына тән. Мынау әлемде жан жалғыздығын басынан кешірген ақынның лирикалық кейіпкерінің жан әлемі терең қатпарлы, қат-қабат қайшылықтарға толы. Жақсылыққа құмар, мейірімге зәру, адалдыққа ынтық ақынның күллі арман-тілегі поэтикалық қуатты тілмен берілген.

Жалғыздықтан түнде елес кезеді,
Көңіл шошып, бір нәрсені сезеді.
Жалңыздықтан мұң арылмай жаныңнан,
Күлкі менен қуаныш та безеді *[Тұрдалиева Р., 2000, б. 34]*

Ғашық жанға деген сүйіспеншілікті жырлау көне дәуірлерден келе жатқан тақырыптардың бірі. Роза ақын сол дәстүрдің жолымен, бұл тақырыпқа жаңаша сарын, тың әуен дарыта білді. Бір-біріне қуаныш пен қайғы, мұң арқылы ішкі әлем арпалысын лирикалық кейіпкер болмысына дарытады.

Мен сені көрдім, дір етті жүрек тағы да,
Толқыған сәттің бой бермес асау шағы да.
Күңірттеу күнім ашылып келе жатқандай,
Қуанып қалдым кездескейсің деп бағыма *[Тұрдалиева Р.,*
2000, б. 107]

Ақынның екі ұдай сезімінің арасында өртеніп жүрген лирикалық кейіпкері енді бірде мұндай құбылмалы сәттен тез арылады да, батылдана, жігерлане түседі:

Келмейді өзгенің бақытын ұрлағым,
Өмірім өзгеше, екпінді нұрлы ағын.
Көңілді күнбезі бастауым секілді,
Ағады жанымнан мөп-мөлдір жырларым. *[Тұрдалиева Р.,*
2000, б. 59].

Лирикалық мен – ақынның өз болмысынан тұлғаланатын құбылыс. Ол – ақын парасаты мен жан дүниесінің айнасы. Ақын Розаның лирикалық кейіпкері тұтасымен өзі, ғұмырбаяндық сәттері нақты, яғни ақын өлеңдері оның өмірімен өзектес. Ақын жыр жолдары арқылы өзінің көңіл-күйі мен сезімін ақтара отырып, өмір белестерінен сыр шертеді. Роза ақын өз өлеңдері арқылы арманын, ішкі сыры мен сезімін, мұңын білдіреді. Роза ақынның мұңы Ақын жан дүниесінде болып жатқан сан қырлы толғаныстарын бейнелей келе, бүгінгі қоғамдағы әйел мәселесін көтереді. Әйел жанының тым нәзік, тым кінамшыл, тым сезімтал, сенгіш келетінін айтады. Әйел жанын жабырқататын жалғыздық жайлы көп толғайды. Ақынның алғашқы жыр жинағына алғысөз жазған танымал жазушы Мархабат Байғұт бұл жинақты «махаббат кітабы, мұң кітабы» деп атапты. Жазушы Роза апайымыздың ақындық қолтанбасының даралығын **сезім адалдығы** деп бағалаған.

Поэзияның құдірет күшін, өлеңнің нәзік иірімдерін терең сезіне алған Роза ақынның поэзиядағы қолтаңбасы дара. Өлеңдерінің көркемдік қуаты, сөз қолданысындағы бейнелі тіркестер Роза ақынның өзіндік ерекшеліктерін байқатады. Әсіресе, ақын өлеңдерінің көркемдігін айқындап тұрған айшықты сөз тіркестері ақынның өрнекті ойын, сыршыл сезімін жеткізуде өзара үйлесім тапқан. Ақын «қыз бұрымды өлеңім», «биязы, сұлу өлеңім» дей келе, өз өлеңінен бұрымды қазақ қызына тән биязылықты, сұлулықты байқайды.

Әйел тағдырының қиын сәттерін жыр жолдарына жиі қосқан ақын биік мақсаттар мен үлкен парасатты алға тартады. Ақынның өмірге деген құштар көңілі өз оқырманына үлкен сенім береді. Ақын үшін оқырманы сырлас құрбысындай. Ақын өлеңдерін оқыған әрбір әйел өз жанына маза бермеген сауалдарға жауап табады.

Қашанда ой мен сезім поэзияда ажырамас бірлікте көрінетіні белгілі. Роза ақын поэзиясы терең ой мен ақын көңіл-күйінің ұштасуынан туындап жатқандығы анық.

Роза ақынның атамекеніне, туған жеріне, Отанына деген зор сүйіспеншілігін ақынның өлеңдерін оқи отырып байқаймыз. Туған жердің табиғаты, ата-баба мекенінің қадір-қасиеті – Роза ақын поэзиясымен біте қайнасқан тақырыптар. Ақын шығармаларының негізі туған ауылға деген сүйіспеншіліктен бастау алып, қазақтың кең даласына деген ұлы махаббатқа ұласып жатады. Қырдың қызыл қызғалдағын теріп өскен ақын үшін дала сөзі қасиетті ұғым.

Ақынның ақын болып қалыптасуы бір күннің, тіпті бір жылдың ісі емес. Роза ақын балалық шағынан-ақ туған жерге деген құрметін өлең жолдарына сыйғыза білген. Жер-Анаға деген махаббат Роза ақынның елін, жерін сүйген ақын болып қалыптасуына үлкен ықпал жасағаны рас.

Туған жер баурайы ақынды ерекше шабыттандырып, шаттыққа бөлейді. Туған жер топырағын басқаннан-ақ ақын жан жарасын ұмытып, жаны жадырайды. Сол себепті де ақын жаны туған еліне асығады да тұрады.

Кіндік қан аққан тамшылап,
Самал жер тербеп бесікті. *[Тұрдалиева Р., 2009, б. 63]*

Ақын жаны жыл мезгіліне қарай құбылып тұратын тәрізді. «Күзгі бақта», «Күз демі», «Күз» өлеңдерінде сазды сағыныштың салқын лебі сезілгендей болады. Құлазыған ақын көңілімен күздің жабырқау кезі бір-бірімен үндесіп кетіп жатқандай. Ал көктем туралы өлеңдерінде ақын-

ның көңілі үлкен үмітке толады. «Біздің ауыл көктемі», «Сәуір самалы» өлеңдері арқылы ақын өз жанына медеу тапқанын байқаймыз. Роза ақын аз сөзбен үлкен ой түюге шебер ақын. Сыр мен сыршылдық ақын өлеңдеріне тән қасиет. «Жазушының тілі шұрайлы, сөздік қоры мол болу керек. Бұл – қалам иесіне қойылар бұлжымас талап» *[Қабдолов З., 2007, б. 194]*.

Роза Тұрдалиева бүгінгі таңда М. Әуезов атындағы мемлекеттік университетінің «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасында аға оқытушы. 2009 жылы «Көркем мәтіндегі гендерлік сипат: психолингвистикалық талдау» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. Факультеттегі «Сырлы сөз» әдеби шығармашылық бірлестігінің жетекшісі. «Сырлы сөз» өнер бірлестігінде өнер сайысында жүлделі орынды иемденіп жүрген жастар Роза апайының өлең оқудағы шеберлігін, терең ізденісін, ұстаздық болмысын ерекше ілтипатпен еске алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. –Астана: Фолиант, 2002. – 408 б.
2. Тұрдалиева Р. Көзотаға. –Шымкент: Жібек жолы, 2000. – 250 б.
3. Тұрдалиева Р. Сәуір самалы. – Шымкент: Кітап, 2009. – 105 б.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2007. – 360 б.

УДК 159. 9. 612. 821

Жанатова Дина Булатовна
старший преподаватель кафедры педагогики и психологии
магистр психологии
ЖГУ им. И. Жансугурова
г. Талдыкорган

Мұратбаева Балжан Сапарханқызы
преподаватель кафедры педагогики и психологии
магистр педагогических наук
ЖГУ им. И. Жансугурова
г. Талдыкорган

ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ СОТРУДНИКОВ СЛУЖБЫ ПОЖАРОТУШЕНИЯ И АВАРИЙНО-СПАСАТЕЛЬНЫХ РАБОТ

Түйін. Бұл мақалада ТЖМ қызметкерлерінің психологиялық және физиологиялық көрсеткіштері туралы зерттеу нәтижелері келтірілген. Мұндай мамандардың психограммасының негізгі көрсеткіштері қарастырылады. Өрт сөндіру және құтқару персоналының функционалды жағдайын дамыту бойынша ұсыныстар жасалды.

Түйінді сөздер: психофизиологиялық жағдайы, эмоционалды тұрақтылық, мазасыздық, стресстік жағдай.

Резюме. В данной статье представлены результаты исследования сотрудников МЧС РК по психологическим и физиологическим показателям. Рассмотрены основные показатели психограммы таких специалистов. Разработаны рекомендации по развитию функционального состояния сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ.

Ключевые слова: психофизиологическое состояние, эмоциональная устойчивость, тревожность, стрессовая ситуация.

Summary. This article presents the results of a study of ministry of emergency employees on psychological and physiological indicators. The main indicators of the psychogram of such specialists are considered. Recommendations have been done on the development of the functional state of fire fighting and rescue personnel.

Keywords: psychophysiological state, emotional stability, anxiety, stressful situation.

Психофизиологические различия между людьми могут быть настолько значительны, что некоторые сотрудники, несмотря на достаточное здоровье и активное стремление овладеть определенной деятельностью, фактически не могут достигнуть необходимого минимума профессионального мастерства. Опыт показывает, что сотрудники службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ, не обладающие достаточными способностями к работе в противопожарной службе, не только значительно дольше других овладевают этим видом деятельности, но и работают хуже других, чаще допускают ошибки, обладают меньшей надежностью в работе [Осипов А. В., 2009, с. 14].

При всем многообразии функционального состояния можно назвать ряд из них, которые выступают как профессионально важные практически для любого вида трудовой деятельности. К таким качествам относятся: ответственность,

самоконтроль, профессиональная самооценка и несколько более специфичных – эмоциональная устойчивость, тревожность, отношение к риску и т. д. [Мингалеев С. Г., Курсаков А. В.,2012, с. 113]

Необходимые психические свойства человека развиваются в процессе его профессиональной деятельности или компенсируются другими свойствами с помощью специальных приемов и способов действия. Лишь в экстремальных и чрезвычайных случаях, к числу которых относятся пожары, требования к отдельным психическим свойствам резко повышаются, в то же время многие механизмы компенсации не срабатывают. И если профессиональная деятельность такова, что экстремальные ситуации возникают в ней довольно часто, появляется необходимость в отсеве людей, не соответствующих по психологическим свойствам требованиям деятельности, или в перераспределении их по рабочим местам с учетом индивидуальных психологических предпосылок [Мингалеев С. Г., Курсаков А. В., 2012, с. 114].

Психограмма сотрудников противопожарной службы включает ведущие группы, в которые входят следующие психологические качества:

– смелость;

– способность брать на себя ответственность в сложных ситуациях;

– уверенность в себе;

– способность принимать правильное решение при недостатке необходимой информации, при отсутствии времени на ее осмысление;

– способность объективно оценивать свои силы и возможности;

– способность к длительному сохранению высокой активности;

– умение распределять внимание при выполнении нескольких действий, функций, задач;

– уравновешенность, самообладание при конфликтах;

– способность к быстрому установлению контактов с новыми людьми;

– способность располагать к себе людей, вызывать у них доверие;

– способность найти нужный тон, целесообразную форму общения в зависимости от психологического состояния и индивидуальных особенностей собеседника;

– склонность к риску.

Указанные качества проявляются в зависимости от специфики выполняемых задач и связаны с успешностью профессиональной деятельности.

По мнению А. В. Осипова функциональное состояние сотрудника службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ обусловлены его индивидуальностью и формируются в процессе профессиональной деятельности [Осипов А. В., 2009, с. 20].

Таким образом, для работы сотрудника службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ необходим целый комплекс функционального состояния, как индивидуально-динамических (быстрота реакции, эмоциональная стабильность и т. д.), так и личностных: смелость, готовность к риску, решительность и т. д. В то же время профессиональная деятельность сотрудников пожарно-спасательных служб приводит к развитию их функционального состояния: развитию личностных (стрессоустойчивость; мужественность; социальная интроверсия).

Экспериментальное исследование проводилось на базе Департамента службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ г. Талдыкорган. В исследовании приняли участие 30 чел. - сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ, стаж работы которых в данной организации более трех лет. Возраст испытуемых - 25 - 38 лет.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ИХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.

Экспериментальное исследование проводилось в службе пожаротушения и аварийно-спасательных работ г. Талдыкорган. В ходе проведения экспериментальной работы были выявлены следующие особенности выраженности психофизиологического состояния у сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ:

1. Зрительная и слуховая память у сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ развиты у некоторых сотрудников на очень высоком уровне, но в исследовании выявлены такие сотрудники, уровень развития зрительной и слуховой памяти которых развит недостаточно. Это может сказываться на недостаточной эффективности их профессиональной деятельности, т. к. во время проведения пожарно-спасательных работ бывает необходимо зрительно и на слух запоминать информацию, чтобы принимать правильные решения в экстренных ситуациях.

2. Эмоциональная стабильность необходима в профессиональной деятельности сотрудника службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ. В исследовании выявлено, что подавляющее большинство работников обладают очень высоким уровнем эмоциональной стабильности. Они трезво смотрят на различные ситуации, без эмоции, полагаясь на логический разум, оценивают их, что облегчает процесс принятия решений и выполнения пожарно-спасательных работ.

3. У большинства сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ выявлен очень низкий уровень тревожности, что так же помогает им в их профессиональной деятельности, как в ситуациях ожидания вызова, так и в проведении пожарно-спасательных работ.

4. Механическая понятливость у сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ так же на очень высоком уровне, т. е. Они технически грамотны, хорошо разбираются в технических вопросах при выполнении пожарно-спасательных работ.

5. Скорость переключения внимания в целом развита на недостаточно высоком уровне. Здесь результаты очень разнообразны: есть сотрудники службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ очень высокой скоростью, а есть, наоборот, с очень низкой скоростью переключения внимания. Зачастую проведение пожарно-спасательных работ может быть связано с необходимостью быстрого переключения внимания с одного объекта на другой, потому недостаточный уровень развития этого качества может снижать эффективность работ.

6. В связи с выявленными результатами для медицинских работников разработаны рекомендации по дополнительной диагностике, выявлению причин недостаточного развития изучаемых качеств и коррекционно-развивающей работе.

Для изучения выраженности психофизиологического состояния сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ было проведено вычисление средних оценок (таблица 1).

Таблица 1. Средние показатели оценок сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ МЧС по всем методикам:

Зрительная память	Слуховая память	Тест Айзенка Эмоциональная стабильность	Тест Тейлора	Тест Беннета	Скорость переключения внимания
3,9	3,5	4,7	4,5	4,9	3,8

Средняя оценка зрительной памяти у сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ - 3,9, средняя оценка слуховой памяти -3,5. Средний показатель эмоциональной стабильности - 4,7, тревожности - 4,5. Средняя оценка механической понятливости - 4,9 и средняя оценка скорости переключения внимания - 3,8.

В данной выборке сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ наиболее развита механическая понятливость, т. е. работники технически грамотны, хорошо понимают технические инструкции, разбираются в технических вопросах во время пожарно-спасательных действий.

Так же выявлен очень высокий уровень эмоциональной стабильности. Это говорит о том, что в целом сотрудники службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ не подвержены импульсивности, суетливости. Работники эмоционально зрелы, эмоции адекватны ситуации, последовательны.

Уровень тревожности тоже достаточно низкий, что соответствует профессии сотрудника службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ.

В отличие от этого, процессы внимания и памяти развиты на недостаточно высоком уровне и требуют коррекции и дальнейшего развития. Для выявления сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ, нуждающихся в коррекции и развитии тех или иных функционального состояния, был проведен расчет количества и процента испытуемых с различными оценками выраженности изучаемых ПВК.

Одним из функционального состояния сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ является развитая зрительная и слуховая память. Она необходима им для запоминания различных ситуаций во время проведения пожарно-спасательных работ и в связи с этим принятия правильных решений.

Число и процент сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ с различными оценками за результат исследования зрительной памяти представлены в таблице 2.

Таблица 2. Число и процент сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ с различными оценками зрительной памяти

Оценки									
5		4		3		2		1	
Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
5	16,7	20	66,7	3	10	2	6,6	0	0

Оценку 5 за результат диагностики зрительной памяти получили 5 чел. (16,7 %), оценку 4 - 20 чел. (66,7 %), оценку 3 - 3 чел. (10 %) и оценку 2 - 2 чел. (6,6 %).

Наибольший процент сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных ра-

бот получили оценки «отлично» и «хорошо» за результат диагностики зрительной памяти. Это говорит о том, что зрительная память в целом у большинства сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ развита на достаточно высоком уровне.

Но здесь необходимо отметить, что среди сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ выявлен небольшой процент испытуемых с оценками «удовлетворительно» и «неудовлетворительно». Недостаточное развитие зрительной памяти может приводить к тому, что при выполнении спасательных работ сотрудники могут зрительно не запоминать необходимую информацию. В связи с этим их зрительная память нуждается в развитии.

В таблице 3 представлено количество человек и процент сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ с различными оценками слуховой памяти.

Таблица 3. Число и процент сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ с различными оценками слуховой памяти

Оценки									
5		4		3		2		1	
Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
4	13,3	8	26,7	17	56,7	1	3,3	0	0

За результат диагностики слуховой памяти оценку 5 получили 4 чел. (13,3 %), оценку 4 — 8 чел. (26,7 %), оценку 3 — 17 чел. (56,7 %), оценку 2 — 1 чел. (3,3 %).

Оценки «хорошо» и «удовлетворительно» поставлены меньшему проценту испытуемых, в сравнении с процентом работников, получившим оценку «удовлетворительно». Эти работники хорошо воспринимают на слух и запоминают необходимую информацию.

Большинство сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ получили оценку «удовлетворительно» за развитие слуховой памяти. Незначительная часть сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ получила оценку «неудовлетворительно».

Следующим профессионально важным качеством, изучаемым в данной работе была эмоциональная стабильность. Оценки за эмоциональную стабильность представлены в таблице 4.

Таблица 4. Число и процент сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ с различными оценками эмоциональной стабильности

Оценки									
5		4		3		2		1	
Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
24	80	3	10	3	10	0	0	0	0

Эмоциональная стабильность оценена оценкой 5 у 24 чел. (80 %), оценкой 4 - у 3 чел. (10 %) и оценкой 3 - у 3 чел. (10 %). Оценка 2 и 1 по результатам диагностики никому не поставлена.

Подавляющее большинство сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ можно считать эмоционально стабильными, лишь невысокий процент работников выявили средние показатели эмоциональной стабильности.

Таким образом, в целом сотрудники службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ отличаются выраженной эмоциональной стабильностью.

Уровень тревожности, как профессионально важное качество сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ, оценивался в оценках от 1 до 5 (чем выше уровень тревожности, тем ниже оценка).

Процент и число испытуемых с различными оценками тревожности представлен в таблице 5.

Таблица 5. Число и процент сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ с различными оценками тревожности

Оценки									
5		4		3		2		1	
Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
20	66,7	4	13,3	6	20	0	0	0	0

Самая высокая оценка уровня тревожности, как профессионально важного качества - 5, поставлена 20 испытуемым (66,7 %), оценка 4 — 13,3 %), оценка 3 — 6 чел. (20 %). Оценка 2 и 1 никому

не поставлена согласно полученных результатов диагностики.

Большинству сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ характерен очень низкий уровень тревожности, что соответствует самой высокой оценке за тревожность, как профессионально важное качество. Этим работникам не свойственно тревожиться при выполнении пожарно-спасательных работ. Они уверенно выполняют свою работу.

Для небольшой части сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ характерен чуть повышенный уровень тревожности (оценка «удовлетворительно»). Их может иногда беспокоить состояние тревоги и наблюдаться неблагоприятный эмоциональный фон чаще в состоянии ожидания вызова. Это может быть связано как с особенностями характера, уровня постоянной личностной тревожности, так и с недавно перенесенными стрессовыми ситуациями на работе.

Следующее профессионально важное качество, которое изучалось в настоящем исследовании — механическая (техническая) понятливость. Оценки, полученные за результат диагностики по методике механической понятливости Беннета представлены в таблице 6.

Таблица 6. Число и процент сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ с различными оценками механической понятливости

Оценки									
5		4		3		2		1	
Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
29	96,7	0	0	1	3,3	0	0	0	0

Самая высокая оценка — 5 за механическую понятливость в соответствии с результатами диагностики поставлена 29 сотрудникам службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ (96,7 %), оценка 3 поставлена 1 чел. (3,3 %). Оценки 4, 2, 1 по результатам диагностики не поставлены никому.

Практически все сотрудники службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ (за исключением одного человека) показали отличные результаты в механической понятливости. Это означает, что они технически грамотны, разбираются и хорошо ориентируются в технических средствах, необходимых для профессиональной деятельности. Во время проведения пожарно-спасательных работ хорошо ориентируются и быстро принимают правильные решения в технических вопросах.

Результат одного человека оказался на недостаточно высоком уровне. Это может быть связано как с общей усталостью, так и с тем, что это ПВК развито на недостаточно высоком уровне. Здесь необходима дополнительная диагностика, а при недостаточном развитии - коррекционная и развивающая работа.

Снижение скорости переключения внимания, выявленное у некоторых сотрудников, может быть связано как с их индивидуальными особенностями, так и с усталостью и стрессовыми перегрузками и недостаточным отдыхом. Здесь так же необходима дополнительная диагностика, по результатам которой можно будет определить причину увеличения времени переключения внимания.

Таким образом, проведенное исследование функционального состояния сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ показало, что, в целом, на достаточно высоком уровне развиты личностные качества, необходимые для эффективной работы при пожарно-спасательных работах. Выявлен низкий уровень тревожности и высокая эмоциональная стабильность. Мнемические процессы: внимание и память, развиты на более низком уровне.

Профессионально важные психофизиологические качества сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ отличаются специфической системой отношений, которая направленно формируется, корректируется и совершенствуется в ходе специального психолого-педагогического процесса с использованием методов воздействия на осознаваемые и неосознаваемые компоненты психики.

В связи с тем, что в исследовании выявлен недостаточно высокий уровень развития зрительной и слуховой памяти, необходимо ее развитие. Здесь можно использовать различные групповые коррекционные упражнения и игры для тренировки памяти. Так же для некоторых сотрудников, результаты которых оказались низкими, необходима индивидуальная работа по развитию памяти. Так же можно порекомендовать самостоятельную работу сотрудникам службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ для развития памяти, для этого существует великое множество различных программ и отдельных упражнений.

То же самое касается развития внимания, но здесь необходима дополнительная диагностика, т. к. внимание может быть рассеянно по разным причинам. Может быть, испытуемые не успели отдохнуть после работы, может быть, сказались стрессовые ситуации на работе и т. д. В связи с этим дополнительная диагностика поможет выявить причины низких результатов. И только после этого необходимо приступать к коррек-

ционной и развивающей работе. Если причина в стрессовой ситуации, необходимо стабилизировать эмоциональный фон, снять тревожность, возможно, дать работнику отдохнуть. Если причина в индивидуальных особенностях внимания, необходимо его развитие. В этом направлении так же можно предложить как групповую, так и индивидуальную и самостоятельную работу.

Повышенный уровень тревожности у некоторых испытуемых может быть связан с эмоциональным напряжением, стрессом, недостаточным отдыхом, а может оказаться постоянным уровнем личностной тревожности, характерным для человека. Для выяснения причин тревожности так же необходима дополнительная диагностика и только потом на основании ее результатов разработка и проведение в случае необходимости коррекционных мероприятий.

Эмоциональная стабильность является врожденной динамической характеристикой личности. Но, как известно даже врожденные качества личности в связи с особенностями деятельности человека могут меняться. Возможно, что стаж сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ, обнаруживших низкий уровень эмоциональной стабильности, т. е. некоторую тенденцию к нейротизму, невелик. Возможно, с приобретением опыта работы они будут более эмоционально стабильны, их эмоции будут адекватны ситуациям.

В диагностике механической понятливости один сотрудник выявил сниженный уровень. Это может быть связано как с общей усталостью и невнимательностью, так и с особенностями мышления. После дополнительной диагностики, позволяющей выявить причины низкого результата, при необходимости можно разрабатывать индивидуальную программу коррекции.

В заключение надо сказать, что в связи с тем, что профессиональная деятельность сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ связана с постоянными стрессовыми ситуациями и эмоциональным напряжением, необходимо постоянно проводить мероприятия (тренинги, групповые занятия, релаксационные мероприятия) для стабилизации эмоционального фона, снижения тревожности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Загайная Е. Э., Щекочихин Д. Ю., Копылов Ф. Ю., Глазачев, А. Л., Сыркин О. С., Сазонтова Т. Г. Интервальные гипоксические тренировки в кардиологической практике. // Кардиология и сердечно-сосудистая хирургия – Москва, 2014, №6, 43-48 с.

2. Мантрова И. Н. Методическое руководство по психофизиологической и психологической диагностике. – Иваново: ООО «Нейрософт», 2007. – 211 с.

3. Мингалеев С. Г., Курсаков А. В. . Профессиональная подготовка спасателей для проведения аварийно-спасательных работ //Технологии гражданской безопасности, - Москва, 2012. - 112-116 с.

4. Озолин Э. С. Использование гипербарической оксигенации и нормобарической гипоксии в подготовке спортсменов // Теория и практика физической культуры. - 2005. - №1. - 5-8 с.

5. Осипов А. В. Профессионально-важные качества сотрудников пожарно-спасательных формирований на разных этапах профессионального становления: дис... канд. психол. наук: 19. 00. 13 / Осипов Артур Валентинович - Ростов-на-Дону, 2009.

6. Психологическая устойчивость человека в чрезвычайных ситуациях: Учебное пособие / Мерзлякова Д. Р. ; Изд-во «Удмуртский университет» - Ижевск, 2014. - 205 с.

7. Семенкова Т. Н., Казин Э. М., Касаткина Н. Э., Федоров А. И. Педагогические и психолого-физиологические подходы к созданию адаптивно-развивающей образовательной среды. // Валеология. – 2010. - № 4 – 14-19 с.

8. Смирнов, Б. А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях Долгополова, Е. В. /Х. : Изд-во: Гумманитарный Центр, Москва, 2007. – 142-153 с.

9. Сухов С. В., Акимова О. Г., Карнаух Н. А. Динамика физической работоспособности и аэробных возможностей у спортсменов в условиях сочетанной гипоксии при приеме комплекса БАД //Вестник КазНМУ. – 2011-№3.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ
ART SCIENCE

ҒТАМР 18. 41. 91
ӘӨЖ 17. 00. 02

Абдалиева Алма Оңғарқызы
2 курс магистранты
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

К. К. ОШЛАКОВТЫҢ ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК МАҢЫЗЫ

Түйін. Қазақ музыка мәдениетінің көрнекті қайраткері, баян аспабында кәсіби орындаушылық өнердің алыбы К. К. Ошлаковтың музыкалық туындылары – сюиталар, марштар мен жорық әндері– ең алдымен, әуенімен, динамикалық контрастымен, гармоникалық тіл байлығымен, ритмикасымен және композициялық толықтығымен ерекшеленеді. Өткен ғасырдың 40-жылдарынан бастап Қазақстанда өзінің даму жолын бастаған баян аспабында кәсіби орындаушылық өнерді осы көрнекті музыкалық қайраткерсіз елестету мүмкін емес. Осыған орай, аталмыш мақалада Қазақстандағы баян аспабының кәсіби орындаушылық мектебінің негізін қалаушы, көрнекті музыкалық қайраткер К. Ошлаковтың оқу-әдістемелік еңбектерінің ғылыми-тәжірибелік маңызы қамтылады.

Түйінді сөздер: қазақ композиторлары, музыкант, баян аспабы, оқу-әдістемелік еңбектер, орындаушылық шеберлік.

Резюме. Музыкальные произведения К. К. Ошлакова – видного деятеля казахской музыкальной культуры, актера профессионального исполнительского искусства на инструменте баян– сюиты, марши и походные песни-прежде всего, отличаются музыкой, динамическим контрастом, богатством гармонического языка, ритмикой и композиционной полнотой. С 40-х годов прошлого столетия на инструменте баян, начавшем свой путь развития в Казахстане, профессиональное исполнительское искусство невозможно представить без этого видного музыкального деятеля. В этой связи, в данной статье раскрывается научно-практическая значимость учебно-методических трудов К. Ошлакова-основателя Школы профессионального исполнительского инструмента баян в Казахстане, видного музыкального деятеля.

Ключевые слова: казахские композиторы, музыкант, инструмент баян, учебно-методические труды, исполнительское мастерство.

Summary. The musical works Of K. K. Oshlakov-a prominent figure of the Kazakh musical culture, an actor of professional performing art on the instrument of Bayan suites, marches and marching songs-are primarily distinguished by music, dynamic contrast, richness of the harmonic language, rhythm and compositional completeness. Since the 40s of the last century, professional performing arts on the Bayan instrument, which began its development in Kazakhstan, cannot be imagined without this prominent musical figure. In this regard, this article reveals the scientific and practical significance of educational and methodological works of K. Oshlakov-the founder Of the school of professional performing instrument Bayan in Kazakhstan, a prominent musical figure.

Keywords: Kazakh composers, musicians, Bayan instrument, educational and methodological works, performing skills.

К. К. Ошлаков – Қазақстандағы баян мектебінің негізін қалаушылардың бірі. Ол Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институтының қабырғасында ұстаздық ете жүріп, көптеген музыкалық шығармалар жазды. Халық ән-күйлерін баян аспабына лайықтап өңдеді. Осы бағыттағы

әдістемелік жұмыстарын бірнеше салаға топтастыруға болар еді.

К. Ошлаков – халық әндерін өңдеуші. Қазақстанда баян аспабы мен оған арналған баян музыкасының кең тарала бастаған кезі – XX ғасырдың 50-жылдары. Жер-жерлердегі музыка мектептерінде баян класы ашылып, болашақ баяншылар даярлана бастады. Осы кезде музыкалық тепертуар тапшылығы сезілді. Алғашқыда болашақ баяншыларды дайындау А. Иванов, А. Онегин, А. Басурмановтардың «Школа игры на баяне» атты оқу құралдары негізінде жүргізілді. Оларда негізінен орыс халқының әндері баян аспабына лайықталып берілген еді.

Баян аспабы Қазақстанда дамыған сайын оған арнап халық әндері мен күйлерін өңдеудің қажеттілігі сезіле бастады. Әр республика баян аспабына арнап өздерінің ұлттық репертуарын жасап жатқан осы бір кезеңде К. Ошлаков қазақ халқының әндерін баян аспабына арнап өңдеу жұмысымен айналысты.

1956 жылы К. Ошлаков «Қазақтың халық әндері» [К. Ошлаков, 1956] атты кітапшасын шығарып, онда қазақтың «Қамажай», «Бипыл», «Маусымжан» сияқты онға тарта әндерін баянға арнап өңдеп бастырды. Бұлар жай ғана өңдеу емес, баян аспабының сол тұстағы дамуына сай вариациялар болатын. Мысалы, «Қамажай» шығармасы толыққанды аккордтармен басталып, қосалқы дыбыстарды қолданып өңделген. Одан әрі тақырып өрнектелген вариация принципімен дамып, регистрі өзгеріп, әннің негізгі тақырыбы құбылып, өрнектеле түседі. Осы шығарманы кезінде музыка мектебін бітірушілер тартып, өздерінің дамыған техникасын көрсете білген.

Жинақтағы «Бипыл» әні де көркем өңделген. Шығарманың басы созылмалы аккордтармен басталса да, одан әрі әннің ойнақы әуені естіліп, музыкалық фактурасы жеңілдеп, одан әрі дами түседі. Бұл шығарма да музыка мектебінің соңғы сыныптары мен музык колледждерінің бастапқы курстарында орындалып жүрген.

Бұл кезде Қазақстанда А. Басаргин сияқты баяншылар болса да, олар музыкалық репертуар жәсаумен, халық әндерін өңдеу ісімен шұғылдана қоймаған еді. Сондықтан, К. Ошлаков бұл салада бірінші болып тұрады.

Бүгінде бұл жинаққа енген халық әндерін табу қиын. Олар қайта басылып шыққан да жоқ. Автордың кейінгі оқулықтарына да енбеді. Сол себепті бүгінде ұмытыла бастаған.

Халық әндерін өңдей жүріп К. Ошлаков баян аспабына арналған оқу құралдарын жазу ісімен де айналысқан. Бұл реттен автордың «Школа игры на баяне» атты 3 томнан тұратын оқулықтарын атауға болады. Оған дейін Қазақстанда ешбірбаяншы мұндай оқулық немесе оқу құралын жазған емес.

К. Ошлаковтың «Школа игры на баяне» (вып. 1) атты оқу құралы жарық көрді [К. Ошлаков, 1962]. Қазақ, орыс, басқа да халықтардың халық әндерін баян аспабына жеңіл түрде лайықтаған К. Ошлаков оқу құралының маңызына тоқталып, әдістемелік нұсқаулар берген. Баян аспабын ұстау, дұрыс отыру, саусақтарды дұрыс қою, майда техниканы дамытуға байланысты бірқатар әдістемелік мәліметтер беріп, шебербаяншыны қалыптастыру мәселесіне ерекше мән берген.

Оқу құралының құрылымы да назар аударады. К. Ошлаков баян аспабын үйретуді тональдік принципке құрған. Мысалы, оқулықтың біз қарастырып отырған бірінші кітабы шағын әдістемелік нұсқаулармен басталып, одан әрі до мажор тональдігіндегі шығармалар берілген. Екі бөлімнен тұратын оқу құралындағы музыкалық шығармалар до мажор – ля минор, соль мажор – ми минор тональдіктерін қамтыған. Оның мәнісі, музыка әлемін жаңа ашып жатқан баяншы үшін аталған тональдіктердегі шығармаларды орындау көп қиындық тудырмайды. Оның өзі баян аспабының оң жағы мен сол жақ клавиатурасын игеруге мүмкіндік тудырады.

Бірінші жинақ 1-2 сыныпқа арналған музыкалық репертуарды қамтып, баяншының дұрыс отырысы, саусақтарын дұрыс қою, мехты игеру, дыбысты дұрыс шығару мәселелерімен тұйықталады. Оқу құралында классик композиторлардың шағын шығармалары, түрлі халықтардың музыкасы, сонымен бірге қазақ әндері де қамтылды. Одақ көлемінде түрлі оқу құралдары жарық көріп жатқанда К. Ошлаковтың оқу құралының басты жаңалығы осында болатын.

Біздің анықтауымызша бұл оқу құралы Қазақстандағы музыка мектептерінде ұзақ жылдар бойы қолданылып, ұлттық музыкамызды насихаттауға елеулі қызмет жасаған. Араға бірнеше жыл салып К. Ошлаков «Школа игры на баяне» атты оқу құралының екінші жинағын ұсынды [Ошлаков К. К., 1965]. Алматыдағы «Мектеп» баспасы жарыққа шығарған бұл басылым И. А. Бочковтың редакциясымен шыққан.

Басылымның кіріспесінен соң әдістемелік нұсқаулар берілген. Онда гаммамен жұмыс жасау, сол қолдың қойылымы және жылдам техниканы дамыту жолдары қарастырылған. Одан әрі музыкалық шығарманы талдау, нота арқылы оқу, толық шығарып жаттап алу мәселелері қарастырылған. Соңынан көпшілік алдына шығып орындауға дайындық шаралары келтірілген.

Оқулық үлкен екі тараудан тұрады: алғашқысы – 3 сынып, соңғысы – 4 сыныпқа арналған. 3-сынып көлемінде ре мажор – си минор, си бемоль мажор – соль минор, ми бемоль мажор – до минор тональдіктері қамтылып, барлық шығармалар осы тональдіктерге лайықталған. Орындау техникасын дамыту мақсатында ре мажор гаммасын екі октавада орындау, түрлі арпеджиоларды тарту көзделген. Одан әрі К. К. Ошлаковтың осы көлемдегі техниканы дамытуға арналған авторлық «Этюд» атты туындысы бе-

рілген. Түрлі халықтар мен композиторлардың шығармалары қамтылып («Марш деревянных солдатиков», «Веселый крстьянин», «Гибель Варяга», т. б.) украин халқының «Гопак» және қазақтың «Толқын» атты әні К. Ошлаковтың өз өңдеуінде берілген.

Бұдан көретіміз: К. Ошлаков музыкалық репертуар жасау мәселесіне де белсене араласып, түрлі халық әндерін өңдеп отырған.

Си минор бөлігі де гамма, арпеджиоларды орындаумен басталып, олардың натуральді, гармониялық, мелодиялық түрлерін қамтиды. Параллельді тоналдіктер жүйесін негізге алған автор В. Моцарт, А. Гречанинов, Ф. Шуберт, орыс халық әндерін баян аспабына лайықтап шығармашылықпен ұсынған. Бұлардың музыкалық құрылысы, орындау ерекшеліктері 3-сынып оқушыларының техникалық мүмкіндіктеріне сай келеді.

Оқу құралының үшінші тарауында си бемоль минор тональдігі қамтылған. Енді болашақ сырнайшылар си бемоль минор тональдігінің гаммасын, арпеджиосын игереді. Мұнда да полифониялық шығармалар, батыс, орыс классиктерінің шағын шығармалары, орыс, қазақ халықтарының «Сидел Ваня на диване», «Қалқатай», қытай халқының «Янго» атты әндері баян аспабына лайықталып берілген. Шығармалардың орындау мүмкіндіктері бірте-бірте күрделеніп отырады. Бұл тарауда қамтылған музыкалық шығармалар болашақ сырнайшының орындаушылық техникасын дамытуға ықпал ететіні анық.

Алғашқы бөлімнің 4-тарауы – Соль минор, 5-тарауы – ми бемоль мажор, 6-тарауы – до минор деп аталған. К. Ошлаковтың баян аспабын тональдік жүйе арқылы үйретуді негізгі нысана етіп алғаны осыдан тағы да анық көрінеді.

Соль минор гаммасының барлық түрлері қамтылған. Автор натуральдіминордытерцияменойнатудыкөздеген.

Олүшіноңқолдың бас бармағыніскеқосуқажетболады. Осы тұста арпеджионың сынық түрлері де орындалады. Оның өзі әр саусақтың автономиясын қалыптастыруға қызмет жасайтыны белгілі. Мұнда да бірқатар музыкалық шығармаларды баянға лайықтап берген автордың өзі.

Одан әрі ми бемоль мажор тональдігін ойнау көзделген. Натуральді гамманы жеке дыбыс және терциямен орындау барысында болашақ сырнайшының техникасы одан әрі жетілетіні түсінікіті. Бұл тарауларда көптеген музыкалық шығармалармен қатар қазақ халқының екі әні – «Айгөлек» пен «Әсет» баянға лайықталып берілген. Көркемдеген – К. Ошлаков.

До минор тональдігіне арналған тарауда гамма, оның үш түрімен басталады. Жеке дыбыс және терциямен орындау 3-сынып оқушысы үшін едәуір күрделі жұмыс. Осылайша орындаушылық дағдыларды күрделендіріп, сырнайшыны күрделі шығармаларды орындауға баулиды. Бірнеше музыкалық шығармаларды баянға лайықтап өңдеген тағы да К. Ошлаков.

Оқу құралының екінші бөлімі 4-сыныпқа арналған. Ол үш кілттік белгісі бар тональдіктерден бастап одан әрі күрделене береді.

«Ля мажор» атты тарауы гаммамен басталады. Онда гамма жеке дыбыс, терция арқылы орындалады. Одан әрі хроматикалық гамманы ойнау көзделген. Қосарлы арпеджио, этюдтер болашақ сырнайшының орындау техникасын дамытуға бағытталған. Музыкалық шығармаларға келер болсақ, оларда осы төңіректегі орындау техникалары қамтылып отырады. Тағы да К. Ошлаков қаламынан туған шығармалармен жүздесеміз.

«Фа диез минор» атты 8-тарауы да гамманы орындауды көздейді. Олар: натуральді, гармониялық және мелодиялық минорлар. Осыларды терция, хроматикалық жүйеде орындау барысында сырнайшы баянның бірінші позициясын игере түспек. Бұл тұстағы шығармалардың барлығы К. Ошлаковтың қолынан өткен. Бірде өзге автордың шығармасын баянға лайықтаса, бірде күрделі өңдеуден өткізген. Қазақтың халық әні «Ақ баян» әні берілген. Автор бұл шығарманы ауыр музыкалық фактурамен берген. Композитор Б. Байқадамовтың «Марш» атты шығармасын баянға өңдеген де оқулық авторы.

Константин Кирилловичтің өнердегі бүкіл өмірі өз ісіне деген махаббаты мен жоғары азаматтығымен ұштасты, тәрбиеленуші жас ұрпаққа үлгі-өнеге мектебі болды. Музыка педагогикасы тәжірибесінде ұлттық мәдениеттің озық үлгілерінен тұратын әдістемелік нота материалдары қазақ музыка мұрасын байыта түсті. Қазақстан, Ресей, Украинаның алдыңғы қатарлы музыканттары К. Ошлаковты Қазақстанның кәсіптік баян орындаушыларының негізін қалаушы деп санайды.

Константин Ошлаков құрастырған музыканы оқыту әдістемесі студенттердің оқыту құралы ретінде көп нәтижеге қол жеткізді. «Комплексті оқыту әдістемесі» еңбегінде ол музыка педагогикасы көзқарасын жүйелеп тәжірибеге енгізді. К. Ошлаковтың «Музыкалық аспапта ойнауға үйретудің комплексті әдісі» еңбегін КСРО, ҚазКСР жоғары, орта білім беру министрлігі мақұлдап бекіткен.

«Школа игры на баяне» еңбегінде негізгі педагогикалық принциптері жүзеге асырылды. 1959 жылы «Баянда ойнау мектебінің» I бөлімі жарыққа шықты. Бұл еңбегінде алғашқы музыка сауатын ашу оқу-әдістемелік құрал ретінде музыкалық мектептерде кеңінен пайдаланылды. Оқу-әдістемелік жұмыстың жалғасы – екінші оқулық 1966 жылы, үшіншісі 1970 жылы жарыққа шықты. 1979 жылы шыққан 4-жинағы нағыз кәсіби орындаушыларға арналды [Простомолотов Е. И., 2002, с. 64]. Бұл жинақтардың ерекшелігі,-бағалылығы–қазақ халық әндерінен, күйлерінен

құрастырылғандығы еді. Бұл студенттердің ерекше қызығушылығын туғызды. Сонымен қатар, бұл еңбегінде Қазақстан композиторларының шығармаларын түрлендіре өңдеген. Қазақстанның көрнекті композиторлары, соның ішінде, халық әртісі Латиф Хамиди де бұл еңбекке жоғары баға беріп, «К. Ошлаков халық музыкасының бояуын өз қалпында түрлендіріп бере білді» деп атап көрсеткен. Төртінші жинақты бүгінгі күнге дейін музыкасүйер қауым да, студенттер мен оқытушылар да оқу құралы ретінде пайдаланып келеді.

Сонымен қатар, К. К. Ошлаковтың бастамасымен елімізде фортепиано, опера және баян мектебі дүниеге келді. 160-тан астам этюд, 300-ден астам қазақ халық әндері, билері, күйлері Константин Кириловичтің жазған еңбектеріне енді.

К. Ошлаковтың оқу әдістемелік құралдарын, баянға үйрету мектептерін Мәскеу, Киевтегі баян өнерінің қайраткерлері бағалаған. Олар – КСРО халық әртісі Ю. Казаков, Украина халық әртістері, профессорлар – Н. Ризоль, И. Яшкевич, В. Паньков, В. Бесфамильнов, т. б.

Константин Кириллович Ошлаков сырнай үйрену мектебінің негізін 1940 жылдан бастап қалаған. Оның түлектері Федор Легкунец пен Валентин Басаргин Алматы консерваториясында баян және аккордеон сыныптарын ашып, көптеген баяншылырды үйретіп, республика көлемінде профессионалдық деңгейде таратты.

Қазіргі таңда елімізде сырнайда орындау мен оқытушылық саласында Досмұхамед Тұяқбаев, Оқан Абдуллаев, Сүйінген Сейітханов, Сұлтан Қожахметов, Павел Сапожников, Болат Еркенов, Валерий Брусенцов, Владимир Романюк, Владимир Демченко, Болат Мұстафин, Василий Макаров, Владимир Сорокин, Меделхан Қонысбаев сияқты және басқа да жаңа буындар өсіп жетілді. Бұлардың бәрі де – арнайы кәсіптік білім алған мамандар. Әлемге танылған қазақстандық сырнайшылардың қатарына Николай Собачевский, Петр Гертер, Анатолий Гайсин, Дамир Сұлтанов, Алексей Ефременко, Мұқадас Ғабдиев және басқа орындаушыларды жатқызуға болады. Бұл саладағы жоғары жетістік қазақстандық сырнайшы Анатолий Гайсиннің Гамбургте (ГФР) өткен баяншы-аккордеоншылардың халықаралық XXXV байқауына қатысуы да болып табылады. Ол өзінің баянға өңдеген халық композиторы, күйші Құрманғазының «Адай» күйін байқау бағдарламасында орындап, күміс медаль мен әлем байқауының жүлдесін жеңіп алды.

Қорытындылай келе, қазақ өнеріне ерекше үлес қосып, баян мектебінің негізін салған Константин Ошлаков қазақтың халық әндері мен күйлерін баян аспабына лайықтап жазды. Ол кісі шалғайдан келген қазақ жастарын бауырына тартып, олармен еркін сөйлесті. Тіпті, қазақша сөйлегенін көрген жастар ауыздарын ашып, қайран қалатын. Әрбір студентті тұлға деп танып, өз баласындай көретін еді.

Бүгінгі таңда К. Ошлаковқа өнер әлеміндегілер «певец грядущего и уходящего» деген баға беріп отыр. Онсыз Қазақстан Республикасының кәсіби баян өнерін көз алдымызға елестете де алмаймыз. Константин Кириллович республикамыздың ән-аспаптар өнеріне баға жетпес еңбек сіңірген адам. Ол – баянист-виртуоз, танымал педагог және әдіскер, этнограф, сазгер және аранжировщик, Қазақстанның еңбек сіңірген мұғалімі, Қазақ мемлекеттік педагогика институтының профессоры, оны шын мәнінде А. В. Затаевич пен Е. Г. Брусиловскийдің ізбасары және олардың шығармашылығын жалғастырушысы деп айтуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Смакова З. Н., Конысбаев М. Б. Антология казахстанской баянной литературы. –Алматы, 2013. –Ч. 2.
2. Туякбаев Д., Смакова З. Пособие по аранжировке казахских кюев для баяна. –Алматы: «Каганат», 1999. –С. 30.
3. Простомолотов Е. И. Константин Ошлаков (Воспоминания об учителе). –Алматы: Веди, 2002. –64с.
4. «Қазақтың халық әндері». Баянға арнап өңдеген К. Ошлаков. – Алматы: Көркем әдебиет баспасы, 1956.
5. Ошлаков К. К. «Школа игры на баяне». Вып. 1. – Алматы, 1962.
6. Ошлаков К. К. «Школа игры на баяне». Вып. 2. – Алматы, 1965.

ҒТАМР 18. 41
ӘӨЖ 138. 24

Ибраимова Аяулым Кегенбайқызы
2 курс магистранты
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ҚОРҚЫТТЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Түйін. Түркі әлемінің ұлы тұлғасы Қорқыттың музыкалық мұрасы, музыкалық аспаптық музыканың орындалу ерекшеліктері аясында түрлі көзқарастары, өзіндік музыкалық тілі мен пәлсапасы жөнінде музыкатанушылық, тарихи, әдеби еңбектердегі ой-пікірлер келтірілген.

Түйінді сөздер: Қобыз музыкасы, музыкалық мұра, күйлер, түркі музыкасы.

Резюме. В статье рассматривается в рамках музыкального наследия великих личностей тюркского мира - наследие Коркыта. Представлены различные взгляды, высказывания в музыкальных, исторических и литературных трудах, о своеобразном музыкальном языке и философии великого Коркыта и особенностей исполнения музыкальной инструментальной музыки.

Ключевые слова: Кобызовая музыка, музыкальное наследие, кюи, музыка тюркских народов.

Summary. Korkyt-Ata takes a special place in the history and culture of the peoples of Central Asia, the Caucasus, Altai, Kazakhstan and other Turkic peoples. And "The Book of Korkyt Ata" is a historical heritage, reflecting the history, customs, life, and poetic epic traditions of Turkic peoples. The great kobyz, the zhyrau, who is looking for a way of life for mankind, will not forget Zhyrau.

Keyword: Kobyz music, musical heritage, kui, music of the Turkic peoples.

Қорқыт ата есімін түркі халықтарынан бастап, Орта Азия, Кавказ, Алтай, Қазақстан тағыда басқа халықтарының тарихы мен мәдениетінде ерекше орын алады. Ал «Қорқыт Ата кітабы» - түркі тектес халықтарының тарихын, әдет-ғұрпын, тұрмысын, ақындық эпикалық дәстүрін танытатын, тарихи мұра. Адам баласына ізгілік өмір жолын іздеген, ұлы қобызшы, жырауды бүгінгі ұрпақ есінен шығармайды. Бідің заманымызға дейін «Қорқыт ата кітабының» екі нұсқасы сақталған екен. Бұл кітап оғыз-қыпшақ және басқа жерлерді мекендеген халықтардың ортақ мұрасы. Көптеген ғасырлар бойы «Қорқыт Ата» дастаны жер-жүзі ғалымдары мен ойшылдарының еңбектерінің өзегі болып келеді. Ресейлік В. Бартоль, И. Кастанье, В. Родлов, Ә. Диваев, В. Жирмунский, В. Басиловтар, түркі зерттеушілерінен – Ш. Гөкәй, әзербайжандық - Г. Аслы, М. Тахмасиб, қазақ ғалымдары - Ш. Уалиханов, А. Жұбанов, М. Әуезов, Ә. Қоңыратбаев, Ә. Марғұлан, Ш. Ыбыраев т. б. айтсақ қателеспейміз. Бұл кітаптің түп-нұсқасы Германиядағы Дрезден қаласында сақталса, екінші нұсқасы Ватикандағы (Италия) Аростолика кітапханасында сақталып келеді. Қолжазба алты жырдан құралған екен, ол «Хикаят оғыз-наме Қазанбек уа ғайри» деп аталады екен. Итальян тілінде тұңғыш аударған ғалым - Этторе Росси.

1815 жылы немістің ориенталист ғалымы Г. Ф. Диц шығарманың бір тарауын соның ішіндегі сегізінші хикаясын неміс тіліне аударған. Екінші неміс ғалымы Теодор Нельдеке «Қорқыт Ата кітабын» неміс тіліне толық аудармақ болады бірақ, аяғына жеткізе алмай шәкірті В. В. Бартольдке тапсырыпты. Бұл кітапты В. В. Бартольд ондаған жыл бойы зерттеп,аудару ісімен айналысқан екен. Сөйтіп ол кісі 1922 жылы «Қорқыт Ата кітабын» орыс тілінде аударып шыққан. Бірақ ғалымның тіршілігінде бұл аударылым жарық көрмей, 1962 жылы академик В. М. Жирмунский мен А. Н. Кононовтың редакциясында басылып шығыпты. Сонымен қатар орыстың көрнекті ғалымдары А. Н. Смойлович, В. В. Бельяминов-Зернов, К. А. Иностранцев, А. Ю. Якубовский, А. А. Диваевтар оғыз-қыпшақ дәүірінің әдеби ескерткіштерін зерттеуге үлкен үлесін қосқан. Эргин Мухарем бұл кісі Стамбул университетінің профессоры «Қорқыт Ата кітабының» толық текстін латын әрпі мен транскрипция жасап шығарған. Қазақстан ғалымдарынан «Қорқыт Ата кітабын» зерттеп, насихаттап, белсене ат салысқан профессор Ә. Қоңыратбаев 1986 жылы тұңғыш рет қазақ тілінде аударып шығарады.

«Қорқыт Ата Кітабы» сол кездегі оғыз-қыпшақ тайпаларының бәріне бірдей түсінікті ортақ тілінде жазылған, - деп жазады [Қазақ ССР тарихы, 1980, б. 370]. Жазбада оғыз тайпаларының этнографиясы, мекендеген жерлері,әлеуметтік жағдайы, тегі, мұралары жайлы мәліметтер сақталған. Қазақтың тарихы мен мәдениетіне қосатын деректерде мол. Деректерге қарап оғыздардың бірде Сыр бойындағы қыпшақтармен, бірде Кавказдармен жауласқаны көрінеді. Жырдағы ерлік сарындар аса елеүлі. «Қорқыт ата кітабы» ғажайып теңеүлерге, мақал-мәтелдерге, қанатты сөздерге бай. Тіліне келетін болсақ, оғыз тілі мен қыпшақ тілі сеіліп тұрады екен. Мал аттарын көрсеткенде қыпшақ тілі жиі кездеседі. Мысалы: құлын,бозайғыр, құлан, қыран т. б. Ал көшіп-қонуға, уй тұрмысына, тағам атауларына қатысты сөздер қазақ тілінің элементтеріне келеді: тұрақ, юрт (жұрт), үй, айран, қымыз т. б.

Музыка өнерінеде қатысты сөздер кездеседі - қобыз, сарын, дауылпаз, сайрамақ т. б. кеңінен қолданылған. Осы хикаядағы жиі кездесетін жер-су аттары - Алатау, Қаратау, Қазығұрт, Көкше теңіз, Арқа белі. Жырда сонымен қатар Тана өзені де аталады. Бұл Антикалық дiүірде Танаис деген атпен белгілі Сырдарияның бір атауы екен. Осының бәрі тарихи оқиғалардағы, қазақ даласында өмір сүрген адамдарды бейнелейді. түркі тектес халықтардың әдет-ғұрпын, салт-санасын, ақындық дәстүрін танытатын тарихи мұрамыз. «Қорқыт Ата кітабындағы» бірінші жырға қарап, ата-ананы құрметтеу, жамандықтан алыс болу, жақсылыққа умтылып, әділетті болу керектігін түсіндірген. Екіші жырда «Қазан-Солор» ауылына жау шапқаны туралы айтылған. Осы жердегі жырдың тәрбиелік мәні, негізгі идеясы еліне-жеріне, отанына адал еңбек етy және ата-анасына, балаларына, жарына деген суйіспеншілік, адалдық деп түсінyге болады. Қазан-Солор - «Қорқыт Ата кітабының» басты қahарманы. «Оғыз-наме» жыры бойынша, алып батыр Қазан - Қорқыт Атаның замандасы. Ол Оғыз - қыпшақтардың ұлы қорғанышы, Баяндүр ханның күйеy баласы, «таулы құстың ұрпағы, Түркістанның тірегі, Қарашақ таудың қабыланы, Қоңыраттың иесі, хан Ораздың атасы. . . » [Ә. Қоңыратбаев, М. Байділдаев, 1986, б. 126]. "Қорқыт Ата кітабындағы" үшінші жыр, қазақ халқына тән, сонау көне дәүірден келе жатқан салт, бесікте жатқан ұл мен қызды атастырып қою. Бұл салтты Оғыздар мен Қыпшақтарда берік ұстанған екен. Осыған қарап ғұндар мен көк түріктері дәүірінің наным-сенімін, салт-санасын, көркем сөз өнерінің бізге жеткен моральдік, этикалық құндылықтарын аңғаруға болады.

Қазақ халқының эпикалық дәстүрінен кең орын алған жыраулық өнер. Эпикалық дәстүрді зерттеуші ғалымдар жыраулық өнерге қатысты түрлі терминдер қолдануда. Осыған орай зерттеуші Т. Қоңыратпай «жыраулық дәстүр», «жыраулық поэзия», «жыраулық өнер» деген тіркестердің бір-бірінен айырмасының әлі күнге дейін арнайы зерттелмегендігін айтуда [2003, 264 б. мерсал]. Музыкалық-мақамдық тұрғыдан алар болса, жырау мен жыршы атаулырының бір-бірінен айырмашылығы жоқ сияқты. Е. Ысмайылов бір кездері өзінің «Ақындар» аты монографиясында «Жырау» - жыр ағызу деген болжам айтқан. Ал зерттеуші Т. Қоңыратбаев бұл пікірдің «Диуани лұғат ит-түрк» жазбасына негізделгенін ескертіп, «Жырау» атауын М. Қашқари жазбасындағы иырағу сөзінен тудыру қосымша дәлелдерді қажет етеді деп біледі. Себебі сөздіктегі иашағу - жасайтын, иамағу - жамалатын болып аударылса, иырағу - жырағу, жырлайтын болып оқылуға тиіс. «Түркістан» энциклопедиясында жазған «Жырау», «Жыршы» атты мақалаларында Т. Қоңыратбай олардың мәдени қызметін өзара бірлікте қарастырып, екеyі де музыкалық-эпикалық дәстур аясында танылады деген пікір ұсынды. Бүгінде жыраулық өнердің дамыған жерінің бірі, оғыз-қыпшақ тайпаларының мәдениетін, дәстүрін сақтап қалған Сыр елі деп айтуға болады. Жыраулық өнер дегеніміз - тұрақты сипатқа ие болған, дәстүрге ұласқан, музыкалық-поэзиялық құбылыс. Оның генесизіне үңілгенде алдымен орхон, оғыз дәүірінің эпикалық мұраларына назар аударамыз. Сол заманнан жеткен музыкалық мақам үлгілері болмасада, жазба ескерткіштер баршылық болды. Осындай ескерткіштер қатарында «Қорқыт Ата кітабын айтуға болады» [Қорқыт Ата Эннциклопедиялық жинақ, 1999, б. 798].

Қорқыт туралы жазылған деректер көптеп кездеседі. М. Әуезов атамыз оның есімін аңыз-ертегілерге жатқызған. Қазақ ғылымында оғыз мәдениеті - тарихи-мәдени негізде зертелген құбылыс. Көнеден жеткен қобыз сарындары, қазақ музыкасының ежелгі арнасы десек болады. Ал жыршылық өнер ғасырлар бойы қалыптасып, музыкалық-поэзиялық репертуар тудырған мәдени процесс. Негізгі ерекшелігі дәстүрге тән музыкалық- эпикалық репертуары, музыкалық мақам мен орындылу ерекшелігі. Жыр үлгісінде этникалық топқа қатысты мәліметтер сақталады. Мысал келтірер болсақ, жырда сюжет толығып, жетіліп, қайта жырланып отырады, ал Қорқытта унемі оғыз, Қобыланды қыпшақ, Алпамыс-қоңырат, Ер тарғын-ноғайлы тайпаларының батыры болып тұрады. Сыр елі оғыз-қыпшақ мәдениетінің ошағы. Ол жерде сақталған музыкалық-эпикалық дәстүрді зерттеудің маңызы зор. Сыр бойының жыраулық музыкалық түбірін қазақ топырағынан ғана іздемей, оғыз, түркімен, әзірбайжан халықтарының музыкалық мәдениетімен қарағанда жөн.

Қазақ - түрікмен халықтарының мәдени-музыалық байланысын сөз еткен зерттеуші Т. Қоңыратбай,«қобыз күйлерімен қарға-түйдік (сыбызғы) аспабына арналған музыкалық сарындардың өзара байланысын атап көрсткен». Осындай ізденістерді профессор Ш. Гулыев еңбектерінеңде кездестірyге болады. Орта түркі дәүіріндегі оғыздар - қазақ пен түрікмен халықтарының этникалық тегін құрағаң тайпалардың бірі. Осындай тарихи-генетиканы сол мәдени-музыкалық репертуардан көрyге болады. Оған дәлел - қобыз күйлері.

Қазақтың музыкалық мәдениетінде бізге жеткен күйлер көпте емес. Бізге жеткен күйлердің музыкалық-интонациялық жуйесінен, жыраулық өнерге тән құрылымдарды аңғаруға болады. Қобыз күйлеріндегі глиссандо элементі жыраулық өнерге де тән. Оғыз дәүірінің сюжеттері мен мақамдары көбіне Сыр бойындағы дәстүрге тән келеді. Себебі, бұл аймақта кезінде оғыз тайпалары мекендеп, Жент, Жанкент сияқты елді мекендер қалған. Солардың бірі - Қорқыт мекені және Қорқыт қабірі. Қорқыт станциясы , атауы әлі сақталған екен. Оны орыстың көрнекті ғалымы Берг көрсетіп кеткен. Қорқыт ата мазары 1862 жылы Ташкентте Кауфман альбомында жарияланған. 1896, 1897 жылы мазардың қираған көрінісі суретке түсіріліп, 1962 жылы «Книга моего деда Коркута» басылымға шыққан. Сыр бойында көне

түркі мәдениетінің ізі сақталған, бұл жерде жыр мақамдары мен қобыз сарындары ұқсақ болып келеді. Мұның өзіндік сырлары болуы да мүмкін. Музыкалық әуеннің эпостық жырларда қандай қызмет атқаратынын В. Я. Пропп былай айтқан болатын: «Признак музыкального, песенного исполнения настолько существен, что произведения, которые не поются, не в коем случае не могут быть отнесены к эпосу. Отнять от былины ее напев, исполнить ее в форме прозаического рассказа означает перевести ее в совершенно иную плоскость художественного творчества». Олай болса мақамдық жүйеден қол үзіп, қағазға түскен эпос мәтіндері – өлі жазба. Басты кемшілігі – дәстүрден қол үзіп, архив мүлкі болып қалуда. Осындай мұраларды зерттеушілер, эпикалық дәстүрдің арқауында жатқан құбылыстардың табиғатын ескере бермесі анық. Осыдан кейін эпостық жырлардың поэтикалық ерекшеліктерін типалогиялық тәсіл аясында ғана сөз етеді.

Эпос музыкасы – көнеден келе жатқан көркем құбылыс. Оның көнелігі, эпикалық дәстүрмен байланысты.

Зерттеушілер қобызды ертедегі жауынгер тайпалардың қарауы – садаққа теңеген екен. Оған себеп садақ пен қобыз аспабының сыртқы формасы. Қобыз аспабындағы табиғат дыбыстары мен турлі еліктеу элеметтерін еске түсірсек, мұндай болжаммен келісуге болады. Л. Н. Гумилев «Древние тюрки» атты еңбегінде,« қобыз аспабының көне түркі тайпаларының арасында болғандығы туралы айтады. Сары түріктер 680 жылы Қытайда болып, күпі атты музыкалық аспапты пайдаланған, қытай халқына оның үні ұнапты». Шығыстың ойшылы Әбунасыр әл-Фараби өзінің «Музыканың ұлы кітабында» ысқышты музыкалық аспапты сипаттайды. Осы сипаттамада Т. С. Вызго музыкалық аспаптарға арналған тараудың кіріспесінде Фарабидің ішектерді ысу арқылы үн шығаратын аспаптарды ерекше бөлгенін атап көрсетеді. «Егер осы айтылған ойлар дұрыс болса, онда Фараби сөздері – ысқышты аспаптардың Орта Азияда ертеде болғандығын дәлелдейтін деректердің бір буыны» - деп жазған екен. Қобыздың көне аспап екендігін Ә. Марғұлан атамызда айтып кеткен,«Қобыздың сыртқы пішіні қазақтардың көне төтемдерінің бірі – аққуға табынумен байланысты». Қорқыт ата – қобыз аспабының қыл ішегін күй қылып сөйлеткен кемеңгер. Ол қасиетті аспабының үнімен халықты ауру мен дерттен емдеп, музыкалық дәстүрді жалғастырып, дамытты. Абыздың бойында ежелгі мәдениетке тән синкреттілік, орындаушылық, айтқыштық басым. Аңыздарға қөз жүгіртсек, әсіресе түркі халықтарында, Қорқыт қобызын қолына алып,күңірентіп күй шерткенде, сарыны жер-әлемге жетіп, естіген жұрт таңырқана қарап, тыңдайды екен.

Филология ғылымының докторы, профессор Ә. Қоңыратбаевтың айтуынша: «Қорқыт тұңғыш рет қобызды ойлап шығарып, жалғыз түйесін сойып,терісін соған шанақ етіпті, ат бәйгесіне оны қосыпты. Қорқыт қобызының нар түйедей боздаған сиқырлы дауысын аңсап, қырық қыз Сырға жаяу кетіп, бәріде шөлеп өліпті, озып келгені Ақсақ қыз болған. Сол қырық қыздың мазары Қарақұмда орналасқан екен. Бірақ, біз үшін Қорқыттың артында қалдырған жырлары мәндірек. Бұл тұста ол жай күйші, бақсы болып қала алмайды. VIII-X ғасырда бір өзі оғыздардың 12 түрлі эпостық жырларын тудырған. Ол көбіне заңғар ақын, үлкен импровизатор, жырау болып көрінеді. Сондықтан біз Қорқытты бүкіл түркі тайпалар эпосының атасы, соның алғашқы үлгісін жасаған үлкен айтушы,күйші деп білеміз». Қорқыт барлық жыраулардың, ақындардың, жыршы-күйшілердің ұстазы,кемеңгері, ел бірлігін нығайтқан түркідүниетанымының негізін жасаған ойшылы әрі философ-гуманист деп білемін. Қорқыт Ата күйлері ғасырлардан енлн жатқан асыл мұрамыз. Ғалым Ә. Марғұлан атамыз қазақ фольклоршыларының ішінен «әпсана» терминін жанрлық атау ретінде қолдана бастады. Ол әпсана терминін жанр ретінде арнай қарамаған. Тұңғыш рет «әпсанаға» жанр ретінде жан-жақты қарап, сипаттама жасаған ғалым С. Қасқабасов болды. Оның айтуынша:«әпсана – хикая ертеде болған көркем оқиғаны баяндайтын, көбінесе ойдан шығарылған болмаса, кітаби және діни сюжетті әрлеп, әсірелеп, әңгімелейтін прозалық шығармаларды айтады». Осыған қарап қобыз аспабының ұлттық өнерімізге енүінің өзі, қазақ халқының тарихи аңыздарында, әпсана-хикаяларында улкен орын алып халық жадында мәңгі сақталғандығын айтсақ болады. Әпсаналардағы тарихи аңыздарға келетін ол - Қорқыт туралы аңыз-әңгімелер. Ұмытыла бастаған өнерді халыққа жеткізу, сыр-сипатын ашып көрсету, дәріптеу болашақ ұрпақ ушін өнегелі іс деп білемін. Қорқыт атаның 15тен астам күйлері бар екенін білеміз, бірақ нотаға түсірілгені - 11 күй.

«Қорқыт Ата Кітабы» бұл бізге жеткен жазба мұрамыз. Қорқыттың жырлары, аңыз-әпсаналарынан бөлек, музыкалық мураларыда бізге мәлім.

1987ж «Өнер» баспасынан Қорқыттың авторлығымен «Елім-ай» атты кітапша жарық көрген, 1979ж. Қызылордалық Нышан абыздан осы 11 күйді жазып алып, кітапшаға енгізген. Қорқыт туралы терең зерттеулер жүргізіп жүрген ғалым, профессор Тынысбек Қоңыратбай былай дейді: «Қобызға арналған бұл күйлердің иесі ретінде тікелей Қорқытты тану қиын. Қорқыт IX-X ғасырлар тұлғасы болса, Нышан абыз XX ғасырдың аяқ шенінде ғұмыр кешкен адам. Арада он ғасырға жуық мерзімде Сыр бойында Қорқыттан қалған дәстүр жалғастығы болды дейтін дәлелдер тағы жоқ» [Қоңыратбаев Т., 1995, б. 41-446]. Ғалымның сөзіне қарасақ Нышан абыздан гөрі Ықылас Дүкенұлы орындаған күйлер Қорқыт дәстүріне жақын келеді екен. Ықылас күйшінің орындауымен жазылып алынған «Қазан», «Қорқыт», «Айрауықтың ащы күйі», «Ерден» атты сарындардан аңғарсақ болады. Осындағы аталған «Қазан» Қорқыт жырларында кездесетін кейіпкерлер. Демек Ықылас Дүкенұлының сарындары Қорқыт

күйлеріне көбірек келеді деген сөз. Нышан абыз 1979ж қайтыс болған екен, ол кісіден қобызды кімнен үйренгені, күй туралы жазылып алынып қалған еш дерек жоқ. Қорқыт, қобыз аспабы туралы деректерді «Қорқыт Ата кітабынан » табамыз. Ол кезде оғыздар көп әйел алуды білмеген. Қорқыт өмір сүрген кезеңде оғыз даласына феодализмнің әлі ене қоймағанын көрүге болады.

«Қорқыт Ата кітабында» тарихи, әдеби, этникалық мәліметтер мен мәдени-музыкалық эпикалық деректер сақталған. Қорқыт - оғыз-қыпшақ елінің асқан эпос айтушысы, шебер қобызшысы, туркі тілдес халықтарының музыкалық мурасын дамытушы. Жырларында оғыз батырларының қобыз аспабын қастерлеүі басым айтылады. Әрбір оғыз батыры қобыз аспабын өзімен бірге жорықтарға, соғыстарға алып жүрген. Осыған қарап Қорқыт дәүірінде оғыз тайпаларында қобыз культі болғандығын аңғаруға болады. Е. Д. Тұрсынов: «Ескі аңыз жырарды жеткізүшілер туралы баяндап отырып, түркі-монғол халықтарында эпосты әруақтарды мадақтау мақсатымен орындалганын жазады». 20-30 жылдары көптеген эпос айтушылар тұтқындалып, жер айдалады. Олар қайтып оралмаған екен. Соның салдарынан жыраулық өнерге деген көзқарас өзгеріп, зерттеу істері бертін келе жанданып, жаңаша ізденістердің арқасында өткен ғасырдың 60-жылдары жарық көрген «Үш ғасыр жырлайды», «Бес ғасыр жырлайды» атты жинақтар, Ә. Қоңыратбаевтың «Эпос және оның айтушылары», Р. Бердібайдың «Жыршылық дәстүр» осындай еңбектер соның көрінісі. Осыдан бөлекте өзгеде фольклор мұралары жарық көрді, арнайы ғылыми зерттеулер жазыла бастады. Осының барлығы музыкалық-эпикалық дәстүріміздің, мұраларымыздың қаншалықты зерттеле бастағандығын білдіреді.

Қорқыт дәүірін зерттеуде М. Әуезовтың орны ерекше атап айтқан жөн. Ол кісінің зерттеуі бойынша дүниеде үш Қорқыттың бейнесі бар: Аңыз Қорқыт, Кітаби Қорқыт, Қазақи немесе тарихи Қорқыт. Оғыз тайпасында дүниеге келіп, ел ағасы атанып, қыл қобызымен ғасырлар бойы адамзат баласына қалдырған өшпес мұралары түркі тілдес халықтардың жадында сақталып, жырлары мен күйлерінің ұрпақтан ұрпаққа жетүі Аңыз Қорқыттың дәүірі одан әрі жалғасуда деп айта аламыз. Дүние жүзінің фольклорінде Қорқыт сияқты өмір үшін өлімге қарсы алысқан бірнеше ұлы бейнелер болған дейді М. Әуезов. Мысал келтіретін болсақ: Грек мифінде - Прометей, осетин аңызында - Амран, унді аңызында - Сидхарта. Осындай аңыздардың бүгінгі күнге дейін халықтың жадында сақталуы, Қорқыт Ата туралы аңыздың өлмей, өшпей сақталуына адам нәсілі кепіл екендігі нағыз дәлел. «Қорқыт осындай өнер туғызып,-деп жазады М. Әуезов, - адам нәсіліне соншалық асыл мұра тастап кеткендіктен өлмеді. Өлімге қарсы амал тапқан жан болды. Өйткені бұл аңыздың өмірлік философиялық шын мағынасы өзі өлседе артында өлмейтін мұра қалдырған адам өлмеген адам деп санауға тиіс». Шынында да М. Әуезов зерттеулерін де адам өлгенімен артындағы ұрпақтарына өлмейтін мұраларын тастап кеткен.

Қаншама ғасыр өтседе адам нәсілі осындай аңыз әңгімелерді жадында сақтап әлі күнге дейін зерттеп, жаңалықтар іздеу жолында. Аңыздағы қиял-ғажайып оқиғалар, су үстіне кілем жайып, өзінің жасаған қобызымен күй тартқанда барлық жан-жануарлар, ұшқан құстар, жүгірген аңдарда, тіршілік иесінің барлығы тыңдаған екен дейді. Осындай мұра қалдырған адам, өлмеген адам деп ойлаймын. М. Әуезов Қорқыттың үш бірдей бітім-болмысына, іс-әрекетіне, бейнесіне талдау жасапты. Өзінің «Қорқыт» атты еңбегінде «Кітаби Қорқыт» мәселесін зерттеді, айтуынша қарақалпақ, туркімен, башқұрт, өзбек әсіресе әзірбайжан халықтары «Кітәби дәдәм Қорқыт» деген атпен көптеген ұзақ дастандар, нақыл сөздер, әңгімелер жинағын шығарған екен. Ол жерде Қорқыт Ата улкен қарт, қария болып, өзінің жыр-толғауларымен үгіт-өсиет айтып отырады. Қорқыт көбінесе жығылғанға жұдырық, құлағанға сүйеу-демеу болған көмекші қария ретінде сипатталады. «Кітаби Қорқыттың» сюжетіне талдау жасайтын болсақ, оғыз тілінде жазылған нұсқасы XV-XVI шамамен осы ғасырларда Кавказ, Анатолия жерлерінде жазба әдебиетіне түсірілген екен. Бұл жердегі Қорқыт жырлары қарапайым қара сөзбен баяндалған. Осы тұста профессор Ә. Қоңыратбаевтың зерттеуінше: «Кітаби Қорқыттың» тіл өзгешелігінен басқа жырдың оқиғаларына да байланысты бірсыпыра қоспалар енген сияқты. Мәселен, жырдың алғашқы үш дастаны, Сыр елінде туғаны көрініп тұр. Қалғаны Кавказ жерінде болған оқиғаларды суреттейді» - деп жазады ғалым өз сөзінде. Профессор Ә. Қоңыратбаевтың айтуынша «Қорқыт Ата Кітабы» бойынша 314 зерттеу жүргізілген, Әзірбайжан, Анатолия түріктері, Батыс Еуропа және шығыс тілдерінде 462 еңбек жазылған екен. Соңғы деректер бойынша зерттеушілер саны 900 асқан. Айта кетер болсақ Қазақстандағы белгілі қорқыттанушылар Р. Бердібаев, М. Жолдасбеков, Ш. Ибраев, А. Қыраубаев, М. Кереев, С. Ақатаев, А. Алматов, Т. Еңсегенов, Т. Дарабай, С. Мұхтарұлы және көптеген зерттеушілердің еңбектері жарық көрді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ ССР тарихы. Алматы,1980, 1-том, 370б
2. «Қорқыт Ата кітабы». Оғыздардың батырлық жыры: Эпос/орыс тілінен аударған Ә. Қоңыратбаев. М. Байділдаев. - Алматы, Жазушы,1986 – 126 б.
3. Қорқыт Ата Эннциклопедиялық жинақ. - Алматы:1999. – 798 б.
4. Қоңыратбаев. Т. Қобыз сарыны - замана үні. //Қазақстан мектебі. - 1995. №6 - 41-44б.

УДК 782
ББК 85. 335

Макулбаев Саят Алтаевич
Магистрант
«Театр өнері» факультеті
Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ Қазақ ұлттық өнер академиясы
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

МУЗЫКАЛЫҚ СПЕКТАКЛЬДЕРДЕГІ РЕЖИССЕРЛІК ЖАҢА ІЗДЕНІСТЕР

Түйін. Мақалада Нұр-Сұлтан қаласындағы «Astana Musical» театрының репертуарындағы Шекспирдің «Ромео Джульетта» мюзиклі мен Әннес Бағдаттың «Шаңырақ» музыкалық перфомансы жан жақты сараланады. Театрдың басты көрнекі құралдарын қолдану арқылы өткізілетін музыкалық қойылымдардың синтездік мазмұнына назар аударылған. Музыкалық қойылымдарда режиссердің өзіндік стилі, оның тақырыпқа сай атмосфера беруі, мәтін, реквизит, ән, хореографиялық би элементтері, костюм, поэзия, түстік, дыбыстық, фондық суреттер, т. б. режиссердің ұтымды шешімі зерделенеді. Режиссердің кеңістікті ұтымды пайдалануы мен спектакльдің заманауи формада сахналануы ашылып айтылады.

Түйінді сөздер: мюзикл, режиссер, атмосфера, кеңістік, хореография, композиция, сценография.

Резюме. В статье рассматривается мюзикл «Ромео Джульетта» Шекспира и музыкальный перфоманс «Шаңырақ» А. Багдата из репертуара театра «Astana Musical» в городе Нур-Султан, Особое внимание уделено синтезному содержанию музыкальных постановок, проводимых с использованием основных наглядных средств театра. В музыкальных постановках изучается оригинальный стиль режиссера, его атмосфера в соответствии с темой, текст, реквизит, песня, элементы хореографического танца, костюм, поэзия, цвет, звук, фоновые изображения и т. д. рациональное решение режиссера. Раскрывается использование сценического пространства режиссером и постановка спектакля в современной форме.

Ключевые слова: мюзикл, режиссер, атмосфера, пространство, хореография, композиция, сценография.

Summary. The article considers the musical "Romeo Juliet" by Shakespeare and the musical performance " Shanyrak "by A. Bagdat from the repertoire of the Astana Musical theater in Nur-Sultan. Special attention is paid to the synthesis content of musical productions conducted using the main visual means of the theater. In musical productions, the original style of the Director is studied, its atmosphere in accordance with the theme, text, props, song, elements of choreographic dance, costume, poetry, color, sound, background images, etc. rational decision of the Director. The author reveals the use of stage space by the Director and the production of the play in a modern form.

Keywords: musical, Director, atmosphere, space, choreography, composition, scenography.

Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Н. Ә. Назарбаев «Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты халыққа жолдауында «Еліміздегі мәдениетті дамытуға жаңаша серпін берген жөн. Мәдени саясаттың ұзақ мерзімді тұжырымдамасын әзірлеу қажет. Онда қазақстандықтардың бәсекеге қабілетті мәдени ментальдігін қалыптастыруға, заманауи мәдениет кластерлерін дамытуға бағытталған шаралар белгілеу керек» [*Н. Ә. Назарбаев, Жолдауы, 2014*] – деп мәдениетіміздің одан әрі дамуына бағыт-бағдар берді. Осы жолдауда айтылғандай бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына кіру үшін ел экономикасымен қатар, «мәдени-рухани жетістіктерімізбен» де алға шығуымыз тиіс. Елімізде енді ғана қанатын жайып, бой көтеріп, музыкалық жанрдың мюзикл, музыкалық перфоманс сияқты бағытын дамыту, меңгеру мақсатын алға қойған театрлардың бірі Нұр- Сұлтан қаласындағы «Astana Musical» Мемлекеттік театры. Репертуарлық қоржынында «Достар серті», «Ертөстік», «Мюзикл әлеміне саяхат», «Ромео Джульетта», «Қыз Жібек», «Notre- Dame de Paris», «Шәмші» сынды мюзикльдері бар театр ұжымы әлі де ізденісін жалғастыруда. 2017 жылы У. Шекспирдің «Ромео мен Джульетта» трагедиясын аталмыш театрдың ашылуына себепкер болған режиссер А. Маемиров сахналады. Француз нұсқасының «лицензиясын» сатып ала отыра Г. Салықбай қазақшаға аударып, алғаш рет қазақ сахнасына мюзикл жанрында қойылды. Француз режиссері Ж. Пресгурвик спектаклінің түпнұсқасы толықтай алынғанымен, қазақша сахналауда режиссер А. Маемировтың жұмысы ерекше болды. «Мюзикл жанрының басқа жанрлардан ерекшелігі ән айта отыра акробатикалық жаттығуларды көрсету» [*Рахимов Ә. С.,2010, 26б.*]. Сонымен қатар, хореграфиялық би қымылдары, көпшілік сахналары,

хор, сценография, актерлік ойын, заманауи техниканы қолдану арқылы шоу элементтерін көрсету маңызды болып табылады.

Мюзиклді француз түпнұсқасымен салыстырар болсақ, бұнда Джульеттаның кішкентай кезі көрсетілмеген. Режиссер А. Маемиров Джульеттаның бала кезі сахнасын қосып, әке мен қыз арасындағы байланысты терең ашқан. Театр ұжымының актерлері жастар екендігі бәрімізге мәлім. Спектакльде актерлер жас болса да еңбекқор, роль алдындағы жауапкершілік пен толқу сезімдері басым екені байқалды. Жауапкершіліктің жоғары екендігін көпшілік сахнасындағы бір темпте орындалған хореографиялық билер арқылы көреміз. Мюзикл болғандықтан мұнда басты екпін би мен әнге қойылады. Қойылым атмосферасы да басты рольдегі актерлерден, қосалқы роль және көпшілік сахналарынан толықтай сезілді. Әр сахна бір-бірімен байланысып, актерлер өз бейнесінің қыр-сырын зерттеп, Веронадағы махаббат дастанынан сыр шертті. Сахнадағы берілген атмосфера, қойылым аяқталғаннан кейін де көрермен жүрегінен көпке дейін орын алды. Мюзиклдегі «Тағдыр» образы (хореограф Алия Жиренбаева) өте жақсы шыққан.

Өлім құшатын кейіпкерлердің жанына жақындаған сәтте күшейі түсіп, әрекеттің тезірек болуына ат салысып, өз мақсатын орындау жолын актриса А. Жиренбаева пластикалық қимыл қозғалысымен, ым-ишаратымен өз образын терең аша түсті. Барша әлемге әйгілі мюзиклді сахналап жатқанын сезінген жас труппадан жастық жалын мен өнерге деген құштарлық көз жанарларынан көрінді. Осы орайда әдебиеттанушы Әлия Бөпежанова: «Мюзикл шарты – талантты, көрікті де сымбатты артистер, әдемі әндер мен ұшқыр билер, яғни, дауыс драматургиясы мен қимыл-қозғалыс драматургиясы, түрлі-түсті жарық драматургиясы көркем мағыналы сценография мен костюмдер болса, бұл «Ромео мен Джульетта осының бәрі бар» [*Ә. Бөпежанова*] - деп пікірін білдірді. Иә, сахналық сымбаты мен костюмдері көздің жауын алатын өте жарқын қойылымда сөз, вокал және пластиканың үйлесімділік табылды. Сол себепті де, сахнадағы сұлу да ұшқыр қимыл-қарекет, бір сәт те тоқтамайтын тартыс, ән мен би, жастық энергетикасы көрерменін таңқалдырды.

Шымылдық ашылғаннан-ақ екі әулеттің өшпенділігін екі ананы жоғарығы шығарып, төменде шайқасып жатқан жастарды көреміз. Екі ананың (Л. Темірхан мен А. Әбдікәрімова) ариялары арқылы баласынан айырылып жатқан ата-ана мұңын сезінеміз. Төмендегі жастар шайқасып жатқанда Тағдыр күшейе түсіп, жан алар кезде рахатқа батып жатады. Осы арқылы өлімнің көптігін және оның мағынасыз екендігін суреттейді. Себебі, екі жаңұя бір-бірімен жау болғанымен, оның неден басталғаны көрерменге беймәлім. Сондықтан да, өшпенділіктің тамыры тереңдігі соншалық арада сөз арқылы түсінісуден қалған. Екі ақсүйек әулетінің өшпенділігі дауға ұласып, ортадағы қарапайым халықтың тыныштығын қашыруда. Екі ортада соғыс басталып кетпесін деп уайымға батқан Веронаның князін көреміз. Ол бейбіт өмірді сақтап тұру үшін екі әулетті көзінен таса қалдырмайды. Верона князі образын сомдаған актер А. Аманқұлов ойынынан князьға сай жігерілік пен көшбасшылық қасиет байқалады. Актердің қоңыр үнді баритон дауысы «Сәлем Верона» музыкалық партиясын орындаған сәтте кейіпкерінің характерін одан әрі терең аша түскендей. Актердің дауыс тембрін орынды қолдана алуы, ым-ишаратымен кейіпкер мінезін көрсетуі, үстіне киген костюмі, жүріс-тұрысы бейнені толықтай ашуда үлкен роль атқарды. Сәтті шыққан сахналардың бірі Тибальт – Меркуцио мен Ромео – Меркуцио арасындағы айқасы. Тибальт бейнесіндегі актер Р. Усмановтың ойынынан Меркуционы көрген сәтте қаны басына шауып, қызбалық танытатын сахнасы шебер сәтті шыққан. Жауларын көрген сәтте алып-ұшып, жастықтың қызу қандығын актер Р. Усманов әрдайым бойында сақтай отырып, Тибальттың образын сомдауда өз кейіпкерінің мінезін терең ізденгені көрінеді

Актер Саламат Мұқашевтің сымбатынан, келбетінің тартымдылығынан Ромео образына тән қасиеттерді көруге болады. Оның ән орындаудағы ерекше дауысты тембрі Джульеттамен айтылатын дуэтінде көрінді. Вокалдық кең диапазонын көрсетумен қатар, мюзикльдің ауыр жүгін көтерген дәл осы Ромео мен Джульетта еді. Екі актер де кейіпкерлеріне берілген берілген режиссер трактовкасын жеткізе отырып, өздеріне артылған міндетті ойдағыдай орындады. Ромеоның Джульеттаға деген кіршіксіз сезімі, құлаққа жағымды дауысы, махаббатқа деген таза пейілі актер С. Мұқашевтің әр-бір сахналық әрекетінен айқын көрініс тапты.

Джульетта бейнесіндегі актриса Жарқынай Шалқардың бойындағы нәзіктік пен әсемдік өз образының кілтін тапқандай. Оның сыңғырлаған күлкісі, балалықпен еркелеп сөйлегенінің өзінде сиқыр бардай. Көрермен көңілін өзіне ерекше баурайды. Анасы одан Париске тұрмысқа шығуға қалай қарайтындығын сұраған кезде, қалай жауап берерін білмей ұялған Джульетта шынайы пәк махаббаттың дәмін татып көрмегендігін бейнелейді. Джульеттаның Сүт анасынан «Махаббат деген не?Оны қалай сезініп білуге болады?»- деп сұрақ қоюының өзінде біз көңілі кір шалмаған, аңғал да айтқанынан қайтпайтын, дегенін орындатпай қоймайтын ерке ақсүйек қызының мінезін көреміз. Осылайша актриса ойынынан кейіпкерінің өсу процессін байқауға болады. Мысалы, Париске тұрмысқа шықпаудың амалын іздеп, Ромеомен бірге болу үшін түрлі әрекеттерге барған Джульеттадан ақыл тоқтат-

қан қызды көреміз. Актриса Ж. Шалқар кейіпкерімен бірге есейіп, бірге мұңайып, қуанып, қайғырып түрленуі арқылы, Джульеттаның мінезін мінсіз суреттеді.

Актерлердің ойыны әр қилы, әрқайсысы өзінше жан бітіріп, бейне жасады. Кейіпкерлерімен бірге өзгеріп, түрленіп ғұмыр кешті. Қойылымдағы негізгі жүк музыкалық партитураларда болды. «Астана Мюзикл» театрында дауыс диапазоны кең, ерекше дауыс тембрінің иелері жиналған. Мысалы, Ромео мен Джульеттаның (С. Мұқашев пен Ж. Шалқардың) жеке және дуэттік ән орындаулары, сезім құбылыстарын жеткізуде өте әсерлі, шынайы шыққан. Сондай-ақ, Леди Монтекки мен Капулеттилердің, неке қию сахнасындағы Лоренцо (С. Қамиев) – Ромео – Джульетта; Джульеттаның Париске ұзатылуы айтылар сахнадағы Граф Капулетти (Д. Шыныбек) – леди Капулетти – Джульетта; Граф Капулетти – леди Капулетти – Сүт ана (А. Бермұхамбетова) – Джульетта – сахналары, ондағы орындалған дуэт, трио, ансамбльдер мюзиклдің көркіне айналды. Финалдағы Ромео мен Джульеттаның өлім сахнасындағы айтылатын әндері– мюзиклдің нүктесін қоя білді. Лоренцоның жаны жылап, Монтекки, Капулеттилер бірігіп әр түрлі регистерде жоқтау айта келе өлім үстінде татуласатын бұл сахнаның әсері, эмоционалдық қуаты күшті. Осы тұста мюзикл хормейстерінің еңбегін ерекше атау шарт. Еліміздегі белгілі хомейстер Ғ. Берекешов, А. Беркінова, А. Ақаевалар актерлер дауысымен барынша жұмыс жасағаны көрініп тұрды. Көптеген партитуралардың орындау мәдениеті жоғары, әндердің музыкалық өрнектілігі, биік нотаны еркін алуы байқалып жатты. Көпшілік сахнасындағы хордағы әр партияның таза орындалуы, сөздерінің анық жетуі әннің характерін жеткізу мәнері айқын көрініс тапты.

Мюзикл сценаграфиясынан Веронаның тыныс-тіршілігі, арадағы жауластықтың иісі сезіледі сезіледі. Сахнаны кеңістігін толықтай пайдаланғанын аңғарамыз. Екінші қабат жасау арқылы, параллель болып жатқан әрекеттермен - өмір әрдайым қозғалыста екендігін көрсетеді. Сол қабаттар арқылы шығарма әрекетін көрсетуге толықтай мүмкіндік береді. Үлкен де кең сахна жан-жақты пайдаланылған. Сол жақтағы Монтекки сарайы болса, оң жағымыздан Капулетти сарайын көреміз. Екі әулеттің өзара қақтығыстары осы сарайлар ортасындағы ашық алаңда өтеді. Сценограф Қ. Мақсұтов француз түпнұсқасындағы концепцияны қолданғанымен, ұлттық, шығыстық нақыштарды үйлесімділікпен ұштастырған. Қойылымдағы костюмдердің түсін қызыл-көк деп бөлген. Костюмдер заманауияндырылған. Актерлердің трюк қимылдарын жасағанда, билегенде ыңғайлы болуы қарастырылған. Суретші А. Сырбаеваның сахналық костюмдері мюзиклге ерекше рух беріп, түсі мен реңі жағынан ерекше шешімін тапқан. Көк, кей тұстарда сұркөк түсте киінген Монтеккилер жағы мен қызыл, алқызылдау түстегі Капулиттилердің костюмдері «қайта өрлеу дәуірі» [*Б. Нұрпейіс, С. Қабдива, Х. Сағатова, А. Еркебай, М. Жақсылықова, 2016. 328 б*] мен ұлттық нақышта заманауияндырылып әдемі үйлесімінде тігілген.

Ресейлік хореограф және қоюшы – балетмейстер Надежда және Николай Подошва – Захаровтардың жұмыстары сәтті шыққан. Қойылған пластикалық қимылдар, ансамбльдік формалар да әсем шыққан. Бұны Капулетти әулетінде өткен бал сахнасынан аңғарамыз. Әр актермен жеке дара жұмыс жасап, көркемдік тұтастықтың сақталуына аса мән берген. Мюзиклдің басынан соңына дейін пластикаға құрылған күрделі әрі философиялық роль- Тағдыр. Актриса Ә. Жиренбаева сәтті сомдаған бұл образ өзгелерден ерекше. Сонымен қатар, эмоционалдық аса сергектікті, ізденісті, салқындылықты талап етеді. Тағдыр бейнесінің сезінуі терең болған сәттерде көрермен алаң ету мен күдік туу процессін бастан кешіреді. А. Маемиров мюзикльдің толықтай режиссерлігі болмаса да, әлемдік деңгейдегі мюзикльдің қазақ сахнасында, өұлттық тілімізде қойылуына еңбегі сіңген режиссер. Режиссердің еңбегі актер ойындары, би қойылымдары, партиятуралардың сәтті шығуы арқылы білінді. А. Маемировтың спектаклінде– өрімдей қос ғашықтың кіршіксіз де таза махаббаты туралы аңыз ғана емес, жылдан-жылға созылған жауластық пен ұрпағының түбіне жетіп, болашағына балта шауып отырған сорлы қоғам туралы да айтылады. Сонымен қатар, діни, ұлттық жауластық тоқтамай отырған бүгінгі әлем туралы да ой тастайды. Режиссердің мойнына жауапкершілік, қойылымды сәтті шығару, көркемдік деңгейден төмен түспеу деген сияқты талаптар қойылады. Бірақ, бәрінен бұрын авторлық мюзиклді түпнұсқадан төмен етіп шығаруға болмайды. Режиссер осы жағынан мүлт кетпеді. Мюзиклдің қазақша шығуына шығармашылық топтың аянбай еңбек еткені көрініп-ақ тұрды.

2019 жылы Қазақстан Орталық концерт залының фоэсінде Елбасымыздың «Ұлы даланың жеті қыры» жобасы аясында «Астана Мюзикл» театрының ұжымы Е. Нұртазиннің режиссерлігімен «Шаңырақ» атты жаңа бағыттағы эксперементалды музыкалық перфоманс сахналады. Қазақтың салт-дәстүрлері мен ұлттық құндылықтарын бір арнаға жиыстыра отыра оқиға құрап жазған драматург Әннес Бағдаттың қаламынан туған туынды шығармашылық деңгейде көркемделді. Адам өмірінің тал бесіктен жер бесікке дейінгі сәттерін ұлтымыздың салт-дәстүрін көрсете отыра кейіпкерлердің ішкі сезімдерін музыкалық ария, дуэт, трио, хоеографиялық би арқылы заманауи формасын тапты. Сонымен қатар, Елордалық театр халқымыздың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын ұлттық әуен, төл музыкалық аспаптармен сүйемелдеу арқылы спектакльдің

атмосферасын берді. Режиссердің сахналық кеңістіктікті пайдалануына келетін болсақ, арнайы киіз үй құрылып, оқиғаның барлығын тұтастай сол киіз үйдің ішінде өрбіткен. Оған қоса, көрермендер де киіз үйдің ішдегі болып жатқан оқиғада кейіпкерлерімен бірге өмір сүргендей сезімде болды. Дөңгелеңген дүниені шаңырақ арқылы көркем көрсете отыра жылдың төрт мезгіліне кейіпкерлерді бөлген.

Режиссер Е. Нұртазиннің ой-тұжырымы бойынша адам өмірінің дүниеге келуін – көктем мезгілімен байланыстырып, оған табиғаттың ашық жасыл түстерін қолданған. Бұл сахнада табиғаттың оянатын, жаңаратын сәтін сәбидің дүниеге келуімен көрсеткен. Ал, жалындап тұрған жастық шақты – қызыл түстермен бере отыра жаз мезгілі арқылы бейнелеген. Сары түсті- күздің символы ретінде қолдана отырып, адамзаттың ақыл тоқтатқан орта жасына тоқталған. Ақ сақалды кәрілік жасты қыс мезгілінің ақ түсімен ерекшелеген.

Осындай символикалық шешімдерді арқылы адамзаттың «қамшының сабындай өмірін» жылдың төрт мезгілімен көрсете отырып, оған тән түрлі түстер қолданып, кейіпкер характерін ашатын музыкалық шешімдер, пластикалық би қимылдары, сахналық күрес арқылы ұтымды үйлестірген. Оқиғасы барысында кейіпкер- болып жатқан іс-әрекетке байланысты әр салт-дәстүрдің терең мағынасын ашып, «эпилог» айту арқылы көрерменге жеткізеді. Әр сахнадағы әрекетті көрермен бақылай отыра, салт-дәстүрдің терең баяндалуын тыңдап, оқиғағадағы кейіпкерлердің бірі іспеттес күйге енеді. Осылайша актер мен көрермен арасындағы байланыс бір деммен жалғасын тапты.

Қойылымда кейіпкерлер «азан шақырып ат қою», «қырқынан шығару», «шілдехана», «бесік той», «құда күту», «қызға үкі тағу», «қыз ұзату»,«-сыңсу», «бет ашар», «енші беру» сияқты т. б. әр салт-дәстүр мен ырымдарды көрерменге мағынасын ашып эпилог арқылы терең баяндайды. Ұмыт болып бара жатқан ата-дәстүрімізді дәріптеу мақсатында бүгінге берері мол қойылым

Жалпы қойылымдағы актерлік ансамбль өте жоғары деңгейде болды. Бұған әр актер өз үлесін тигізіп жатты. Атап айтар болсақ, Абдураев Нұрпейіс- Жігерді, Абдукадиров Әділет- Ертайды, Жакенова Зарина-Інжуді, Амантайев Ержан - Інжудің әкесін, Қалила Бегімнұр- Інжудің анасын, Акипбаев Аййданр- Жігердің әкесін, Мирзабаева Аида- Жігердің анасын сомдады.

Оқиға желісі үш кейіпкер арасында өрбиді. Жігер, Ертай, Інжу арасындағы махаббат үштігін негізге ала отырып, осы төңірекке барлық оқиғаны сыйыстырған. Әрекет арқауын ғана қалдырып Жігер мен Ертай арасындағы қақтығысты, Жігер мен Інжудің махаббатын хореографиялық би қимылдары мен акробатикалық элеметтерді бірінші қатарға қою арқылы, ішкі тебіреністерін, көркем көрсеткен. Жігер мен сал-серілердің рольдерін ария, хор арқылы жеткізе отыра талантты өнерпаздардың ойнауы спектакльдің ақ өлеақ өлеңмен жазылған поэзиялық мазмұнының терең ашылуына мүмкіндік береді. Спектакльдегі үлкен ауыртпашылық музыкаға да түсті. Жас композитор Б. Нұрқасымовтың арнайы өңделген әуендері қойылымға ерекше рең берді. Төрт мезгілдің атмосферасын көрсету мақсатында ұлттық аспаптарды қолданып көктемде-саз сырнай, жаз мезгіліне- домбыра, күзде- сыбызғы, қысты- қыл қобыздың үнімен жеткізген.

Қойылымдағы басты кейіпкерлердің ішкі жан тебіреністерін көрсетуде көпшілік сахналардың маңызы айрықша. Олар бірде билеп басты кейіпкерлердің жай-күйін пластикалық қимылмен көрсетсе, бірде жыл мезгілдерін бейнеледі.

Қорыта айтқанда режиссер Е. Нұртазиннің кеңістікті ұтымды пайдалануы мен ұлттық салт-дәстүрімізді бір-бірімен тоғыстыра отырып үйлесімділік құра білуі спектакльдің мән-мазмұнын жаңа формада жеткізуде ерекшеленді. Қазіргі таңда әлемдік классикалық озық спектакльдерді де, ұлттық классикамызбен қатар, заманауи спектакльдерді де қатар алып жүрген жас театрдың алған бағыты дұрыс деп білеміз. Жоғарыда айтылған спектакльдер «Astana Musical» театрының ізденіс үстінде жүргендігінің айғағы.

Театрдың тірегі- режиссура десек, ұлттық режиссураның қалыптасып-дамуындағы кезең-кезең жетістіктер аз емес. Соның бірі- заманауи режиссураның дамып келе жатқандығы. «Astana Musical» театрының режиссерлері техниканың дамыған заманында көрермендерді қызықтырып, жаңа кеңістікті игеру арқылы актерлер үшін де жаңа мүмкіндіктер бере білді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Президенті Н. Ә. Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – 2014, қаңтар – 17 // www. akorda. Kz.

2. Рахимов Ә. С. Режиссер шеберлігі. Пьесадан қойылымға дейін. –Алматы: Тарих тағлымы, 2010. – 248 б.

3. Әлия Бөпежанова ««ЭКСПО-2017» және жаңа кеңістікке шыққан қазақ сахна өнері» мақаласы. Oner. kz

4. Әлем театрының тарихы. Құрастырған Б. Нұрпейіс, С. Қабдива, Х. Сағатова, А. Еркебай, М. Жақсылықова- Алматы: Өлке, 2016. - 328 б. Екінші басылым.

УДК 792. 028
ББК 85. 334

Өтепберген Аян Өмірәлі
Магистрант
Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ҰӨА
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

АКТЕР ЕРКЕБҰЛАН ДАЙЫРОВТЫҢ РОЛЬ СОМДАУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін. Мақалада М. Әуезов атындағы Қазақ академиялық драма театрының жетекші актері және кино әлемінде актерлік өнердің дамуына сүбелі үлесін қосып жүрген Еркебұлан Дайыровтың шығармашылығы зерттеледі. Ұлт руханиятын өзі сомдаған бейнелері арқылы толықтырып, артына актерлік сара жолын қалдыра білген Е. Дайыровтың шығармашылық жолы өзгелері мен ізбасарларына үлгі деп білеміз. Актер өнері жайында сөз еткенде, ол өнер көрсететін спектакльдің көркемдік шешіміне, режиссурасының жаңа бағыттық деңгейіне,сонымен қатар, кино өнеріндегі кесек рольдерін талдауымызға тиек етіп өтеміз. Тек осындай кешенді зерттеу нәтижесінде ғана актердің толыққанды шығармашылық келбеті, оның-актерлік философиялық бағыты айқындалып шықпақ. Қазақ актерлік өнерінің ата буын өкілдері салған сара жолда өзіндік қайталанбас сүрлеуін салған Еркебұлан Дайыровтың үздік бейнелері ұлттық театр өнерінің тарихында қалуы керек. Осы мақсаттан туған ғылыми мақалада оның бейне жасаудағы ізденістері, рольге дайындалу барысы, кейіпкер мінезін сомдаудағы ерекшеліктері кеңінен зерттеуге алынады.

Түйінді сөздер: актерлік өнер, роль, мизансцена, спектакль, комедия, трагедия, режиссер интерпретациясы.

Резюме. В статье рассматривается творчество Еркебулана Дайырова, ведущего актера Казахского академического театра драмы им. М. Ауэзова и внесшего большой вклад в развитие актерского искусства в мире кино. Творческий путь Еркебулана Дайырова который благодаря своей роли дополнил духовность нации, и стал примером для молодежи. Когда речь заходит об актерском искусстве, то мы планируем проанализировать художественное решение спектакля, на новом маршрутном уровне режиссуры,а также роль в киноискусстве. Только в результате такого комплексного исследования будет выявлен полноценный творческий облик актера, его-актерское философское направление. Лучшие образы Еркебулана Дайырова, создавшего неповторимый образ на пути, построенный представителями старшего поколения казахского актерского искусства, должны оставаться в истории национального театрального искусства. С этой целью в научной статье широко изучаются его поиски в актерской игре, ход подготовки к ролям, особенности характера персонажа.

Ключевые слова: актерское искусство, роль, мизансцена, спектакль, комедия, трагедия, режиссерская интерпретация.

Summary. The article examines the work of Yerkebulan Dayyrov, a leading actor of the Kazakh academic drama theater named after M. Auezov and who made a great contribution to the development of acting in the world of cinema. The creative path of Yerkebulan Dayyrov, who, thanks to his role, supplemented the spirituality of the nation, and became an example for young people. When it comes to acting, we plan to analyze the artistic solution of the performance, at the new route level of directing,as well as the role in the cinema. Only as a result of such a comprehensive study will a full-fledged creative image of the actor be revealed, his-actor's philosophical direction. The best images of Yerkebulan Dayyrov, who created a unique image on the way, built by representatives of the older generation of the Kazakh acting art, should remain in the history of the national theater art. To this end, the scientific article extensively examines its search in the acting game, the course of preparation for roles, and the characteristics of the character.

Keywords: acting, role, mise EN scene, performance, Comedy, tragedy, Director's interpretation.

Белгілі орыс театр режиссері, драматург, театр сыншысы В. И. Немирович-Данченко: «Театр өнері-бұл ең алдымен актерлік өнер» [*Немирович-Данченко В. И., Правда,1989. 575 б*] - дегендей, Шынымен де, жан тазартып, көңілге түрлі ой салар театрдың айнасы актерлік өнер. Себебі, олар өткеніміз бен келешегіміз жайында ойымыздағы көз алдымызға қанат бітіреді.

«Суреткер сахнада ойнап жүріп, «бейненің бейнесін» жасайды, яғни сөзбен сомдалған автор қиялындағы бейнеге сүйене отырып, көзбен көріп, сезінуге болатындай етіп, бейнеге жан бітіреді» [*Жақсылықова М. Б., 2014,284 б*] - деп, театртанушы М. Б. Жақсылықова айтқандай, актерлық өнер кез келген адамның басына берілмейтін дарын. Театрда драматург, суретші, композитор, режиссер, сценограф сынды т. б. өнерпаздардың қызметі, еңбегі де осы актерлік өнер арқылы көрінеді. Залдың толы болуы мен спектакльдің жақсы шығуы да тікелей актерге байланысты.

Қазірде театрға жаңашыл көзқарас, жаңа леп

қажет. Бүгінгі күнде театр өнерін дамыту мақсатында шеберлік шыңдап күн санап өсіп келе жатқан актерлер жеткілікті.

Театр сүйер қауымның үнемі сахнадан көргісі келіп, сол сомдаған кейіпкерлері көңілдерінде жатталып қалған актерлердің бірі- Еркебұлан Дайыров. Ол қазақ театры мен кино өнерінің дамуы үшін ізденіс жасап, жанкештілікпен еңбектеніп жүрген жанашырларының бірі. Театр сахнасында он төрт жылдан астам уақыт қызмет етіп келе жатқан актер өз талантымен көрермен көңілінен шығып, үлкен қошеметке ие болды. Өнер мен еңбек ұғымын қатар қоя білген актердің жеткен жетістіктері де аз емес.

Е. Дайыров ақиық ақын Мұқағали Мақатаевтың туған жерінде, 1986 жылы дүниеге келген *(Райымбек ауданы, Қарасаз ауылында).* Арман қуып Алматыға келген жас 2004-2008 жылдар аралығында Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясын «Музыкалық драма артисті» мамандығы бойынша Қазақстанның халық артисі Есмұхан Обаев шеберханасынан білім алды. 2006 жылдан бастап студенттік шақтан М. Әуезов атындағы Қазақ Мемлекеттік академиялық драма театрының актерлік тобында қызмет ете жүріп, қазақ және әлемдік классикамен қатар, заманауи драматургияда да өзінің актерлік қырынан танылып келеді.

Жас актердің әкемтеатрдағы алғашқы рольдерінің бірі 2006 жылы сахналанған Д. Исабековтың «Актриса» драмасындағы бала Ерлен еді. Аталмыш роль екінші құрамдағы А. Шаяхметовтың Ерленінен мүлдем бөлек ойналып, өзгеше образ жасаған Е. Дайыров өзін көрсете білді. Оның табиғаты, сергектігі, рухани пластикасының жоғары екені осы рольде-ақ байқалды. Содан бері өткен он төрт жылдың ішінде актер ұлттық сахнаның үлкен шеңберіне айналды.

Бүгінгі таңда Еркебұлан Дайыров – қара шаңырақ репертуарының негізгі жүгін арқалап, ұлттық актерлік мектепті заманға сай ізденістерге ұластырып отырған, бүгінгі ұлттық сахнаның биігін танытатын өнер иесі. Қай жанрда болсын алмастай жарқырайтын ол ұлттық, әлемдік классика мен заманауи драматургияда да рухани дүниесі бай кейіпкерлердің психологиялық хал-күйін шебер жеткізе біледі.

Осы жылдар аралығында ұлттық классикалық пьесаларда М. Әуезовтың «Абайында» Айдар, Әбдірахман (Е. Обаев), «Еңлік-Кебек» Кебек (Құсейін Әмір-Темір), С. Мұқанов «Мөлдір махаббат» Бүркіт (Ә. Рахимов), «Қыз Жібек» Бекежан (Е. Нұрсұлтан), Ғ. Мүсірепов «Махаббат дастаны» Жантық (реж. Қ. Сүгірбеков) рольдері арқылы көрермен қауымға етене жақын. Актер әрбір кейіпкерінің өзіндік ерекшелігін тауып, жан-жақты ізденеді.

Е. Дайыров әлемдік классикада да Шекспирдің «Ромео мен Джульеттасында» Меркуцио (реж. О. Салимов), «Отеллосында» Кассио (реж. Н Птушкина), «Гамлетінде» Қабірші эпизодтық роль (реж. Ю. Ханинга-Бекназар), Гогольдің «Үйлеуінде» Подколесин (реж. В. Захаров), У. Гаджибеков «Аршын мал алан» Сүлейман (реж. Т. Жаманқұлов), А. Чеховтың «Сүйікті менің ағатайым» Войницкий Иван Петрович т. б. рольдерінің шоқтығы биік.

Заманауи драматургияда да есте қаларлық А. Володиннің« Қоштасқым келмейді» Козлов (реж. А. Маемиров), И. Вовнянконың «Қаза мен жаза (Актерді өлтірген кім?) »(реж. А. Әшімов) сот,И. Сапарбайдың «Қыз мұңы» Ғазиз (Е. Обаев пен Т. Аралбай), Н. Оразалиннің «Шырақ жанған түн» Сағын (реж. Н. Жақыпбай), Т. Нұрмағанбетов «Қырманбайдың үйленуі» Нарбол (реж. Ә. Рахимов), Д. Исабеков «Актриса» Ерлен (реж. Н. Жұманиязов), Т. Әбдіктің «Ұлы мен ұры»- тілші (реж. Е. Обаев пен Е. Нұрсұлтан) сынды рольдері т. б. арқылы көрермен қошеметіне бөленіп жүрген актер.

Р. Отарбаевтың «Бейбарыс сұлтан» Қалауын (реж. Ю. Ханинга-Бекназар), Д. Исабековтың «Жау жүрек» Балуан Шолақ (реж. Е. Обаев), Иран-Ғайыптың «Мен ішпеген у бар ма?» Абай т. б. сынды тарихи бейнелерді кереметтей сомдап жүр.

Театрдың дәстүрлі «Театр көктемі» фестивалі, сондай-ақ республикалық және халықаралық театр фестивальдерінің бірнеше мәрте жүлдегері.

Е. Дайыров театр сахнасындағы рольдермен ғана емес кино өнері арқылы да көрермен жүрегіне жол таба білген актер. Оның «Бауыржан Момышұлы» фильмінде - Бауыржан Момышұлы (2013ж. реж. А. Сатаев), «Қара шаңырақ» Мейрамбек (2015ж. Реж. Р. Сүлейменов), «Бродяга/ Жат» Едіге (2015 реж. Е. Тұрсынов), «Шлагбаум» Рауан (2015 Ж. Пошанов), «Сүйе білсең» телесериал Ануар (2016ж. Е. Нұрғалиев), «Так сложились звезды» Әбіш (2016 ж. Реж. С. Снежкин), «Анаға апарар жол» Мұқан (2015ж. Реж. А. Сатаев), «Қазақ хандығы» сериалындағы Жәнібек Хан (2016-2018жж. Реж. Р. Абрашев) «Тараз» Сапар (2016ж. Реж. Н. Адамбаев), «Қыз жолы» сериалында Сұлтан (2017ж. Реж. А. Бисембин), «Бір сен үшін» инспектор (2017ж. Реж. А. Сатыбалды), «Путь лидера. Астана» (2018ж. Реж. А. Сатаев), «Қарлығаш ұя салғанда» Тасқын Мұратов (2018 ж. Реж. С. Омаров), «Әміре» Мұстафа Шоқай (2018ж. Д. Веспа), «Алтын Орда» сериал Мусаб (2018ж. Т. Алпатов), «Тобол» Жонгар Зайсангы Онхудай (2019ж. Реж. И. Зайцев), «Балуан Шолақ» Балуан Шолақтың жас кезі (2019ж. Реж. Н. Садыгулов), «Томирис» Харсап (2019ж. Реж. А. Сатаев) т. б. фильмдердегі сәтті шыққан рольдерін жақсы білеміз.

Белгілі актер телебағдарламаларға («31 арна, «Хабар» «Ел –арна» телеарналарындағы «Бағдаршам», «Дударай», «Талант шоу») шоу бағдарламаларында –тележүргізуші болып белсенді

қатысқан актер.

Еркебұлан Дайыровтың бір ерекшелігі- жанжақты ізденімпаздығы, көп оқитындығы, жан сергектігі мен ұшқырлығы. Мұның бәрі жан құштарлығынан туындайтын қасиеттер.

Театр және кинодағы еселі еңбегі ескеріліп «Серпер Жастар силығының лауреаты» (2013ж.), Бауыржан Момышұлы ролі үшін «Намыс» медалімен марапатталды (2014ж.), Мемлекеттік Қазақстан Республикасының степендия иегері (2014ж.), үздік ер адам бейнесі үшін Мәскеу қаласында мараппатталған «Серебрянный Георгий» (2015ж.), «Шлагбаум» киносы үшін «Үздік ер адам бейнесі» номинациясымен (2016ж.) (Қазақстан киносыншылары Ассоциациясынан), ҚР Тәуелсіздігіне 25 жыл Медалінің иегері (2016ж.), «Тараз» фильмі үшін «Үздік ер адам бейнесі» номинациясымен (2017ж.), ҚР Тұңғыш президенті степендиясының иегері (2018ж.), Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері (2018ж.) атақтарын иеленіп үлгерген өнерпаз.

Актердің ағымдағы жылдағы сәтті шыққан рольдерінің бірі әкемтеатр сахнасындағы режиссер А. Маемиров сахналаған «Сүйікті менің ағатайым»қойылымындағы Иван Войницкий бейнесі.

Орыс классикасы дегенде көз алдымызға А. Чехов пен Н. Гоголь елестейтіні жасырын емес. Орыс «жаңа драмасының» бастауында тұрған А. Чеховтың шығармалары терең психологияға негізделген.

Пьесаларында сыртқы қақтығыс емес, адамдардың іштей өз-өздерімен, жан-дүниелерімен алысуы шебер суреттелетін туындылардың қатарындағы «Шағала», «Шие бау», «Апалы-сіңлілі үшеу», «Ваня ағай» – әлем сахналарында қойылған шығармалар. Қазақ сахнасында «Ваня ағай» 1982 жылы алғаш рет қойылды. Ең алғаш Ә. Молдабеков, Ф. Шәріпова, Х. Бөкеева, Ы. Ноғайбаев, С. Майқанова, Қ. Тастанбековтер ойнаған болатын. Осындай майталмандар сомдап бастаған кейіпкерлер, қазіргі таңға шейін шебер сомдалуда. Чеховтың туындыларының бәрі нәзәк. Бұл туынды да М. Әуезов театрынңсахнасында 1982 жылы сахналанды.

Драматург пьесаларына тән қасиет – кейіпкерлердің ішкі шиеленісін суреттеуде, мінездердің әлеуметтік-психологиялық, маңызына мән беруі. Дәл осы ерекшелікке байланысты, драмаларды сахналауға кез-келген режиссердің баытылы бара бермейді. «Чеховты түсінбейінше, ұқпайынша орыс халқының өмірін, өнерін толық меңгеру мүмкін емес. Режиссерлеріміз бен актерлер осы тұрғыда асығуы керек. Көп жылдардан бері, еліміздегі академиялық театрлар мен облыстық драма театрлары Чехов шығармаларына түпкілікті мойын бұра алмай келеді. Әрине, классикалық жазушылар шығармаларын толықтай игеру, түсіну, оңай емес. Сонда да, серпіліс, ізденіс, тәжірибе бар жерде қозғалыс, даму, өсу, өрлеу, алға қарай ілгерілеу болмақ», [*Станиславский К. С., 2008, 99б*] – деп, атақты театр сыншысы Әшірбек Сығай бүгінгі таңда проблемаға арналған тақырыпты көтеріп кеткен. Бүкіл әлемнің түпкір-түпкірінде сахналанып жүрген Чехов шығармаларының біздің елімізде, әсіресе қазақ театрларында, аз сахналануы өзекті дүние. Классикалық туындыларға тән Чехов пьесаларының тағы бір ерекшелігі, өткен ғасыр да жазылса да, біз өмір сүріп жатқан ортамен әлі күнге шейін үйлесім тауып келеді. М. Әуезов театрының сахнасында сахналанған жаңаша спектакльдің, мәдениеті өте жоғары. Интеллектаулы мол, классикалық эстетиканы да қолдана білген режиссердің өзіндік мәдениетке жақын стилі бар. Войницкийлер отбасының ауыр жағдайымен, күйзелісімен, отбасындағы ауыр атмосферасымен басталатын қойылымдағы отбасының трагедиясы, тұрмыс-шылдық жоқтың қасы.

Иван Войницкийді сомдаған Тілектес Мейрамов, режиссер күткеннен де әсерлі қылып, өз кейіпкерінің табиғатын беріп, сөзі жоқ ариямен әдемі аша біледі. Кейіпкер образы, айқын әрі нық. Қарапайым адами қасиеттерге толы, адамгершілігі мол [*Нұрпейіс Б. ., 2014, 89б.*].

Қойылым бойы Елена Андреевнаға деген сезімімен арпалысыпжүрген оның барлық ішкі күйзелісі, Елене Андреевнамен бірге өтетін сахнасында ашыла түседі. 37 жыл салып қойылған бұл қойылым режиссері Асхат Маемиров жасыл жапырақты желектерде қолдану арқылы, шектеулі төртбұрыш арасында өтетін қойылымдағы, әр декорацияның өзіндік рөлін аша білді. Ілулі тұрған есіктер, сол жерде шарқ ұрып өз орындарын таба алмай жүрген бір отбасы тағдыры. Тіпті Соня мен Еленаның қолдарында ойынгыққа арналған жансыз дененің өзі сөйлеп тұрғандай. Сол екі қыздың жан дүниесін, бір ғана жансыз дене ақтарып, ашып береді. Онымен сырласады, онымен сөйлеседі, онымен сүйіседі.

Иван Войницкийді сомдайтын театрдың мығым актерлары Азамат Сатыбалды мен Еркебұлан Дайыров. Орыс драматургиясына жаңалық әкелген Чеховтың шығармаларындағы кейіпкерлердің өзі, қарапайым өмір адамдары. Қойылымда өзіндік маңыз бар десек те болады. Көркемдігі өзінің идеясында. Ұлт мәселесі, оған деген адамдардың жауапкершілігін де көре аламыз.

1982 жылы қойылған «Сүйікті менің ағатайым» мен қазіргі қойылған қойылым арасындағы айырмашылық қандай? Ертерек қойылған қойылым, «деревня өмірінен көріністер» көрсетіп, сол кездегі психологияға деревня өмірінің нағыз көріністерін жеткізу арқылы естерінде қалды. Сол кездегі реалистік өмірді қойылым арқылы бере алыпсол өмірді бейнеледі. Ал, жаңа қойылым жоғарыда айтқандай, жаңа эстетикамен, заманауи диалогтармен қойылды. Спектакльде, жеке тағдырлар көрінісі орын табады. Әр кейіп-

кердің ішкі мұңы жеке-жеке тоқталып көрсетіледі.

Қойылым Иван Войницкийдің Соняның үйінде тұратындығымен басталады. Көп екбектенетін бұл екі кейіпкер жан дүниелері таза, күн-түні еңбек етіп, бар тапқандарын жезделері, профессор Александр Серебряковтың қолына ұстатады. Александр Серебряков – қойылымдағы нағыз дерт адам. Ашкөз, дымға тоймайтын, ұятсыз профессор кейпінде беріледі. Иванның бар ақшасын қалтасына басып, әкесінен қалған үйді иемденіп, бар өмірін қор қылады. Серебряков образы профессорлардың барлығы парасатты, ақылды екенін көрсетпейтінін айқындайды.

Қойылымның сәтті шығуына үлес қосқан Украиндық «әлди-әлди» әні ұтымды қолданылған. Музыкалық шығарып салулар арқылы көрерменнің құлақ құрышын қандыра алған композитордың үлесін айта кету керек.

Қойылым атмосферасы актерлардың киім үлгілерімен де ашылды. Әр кейіпкердің өзінің кім екенін білдіріп беретін костюмдер таңдалынған.

Алексендр Серебряковтың әйелі, 27 жастағы жас сылқым Елена Андреевна. Алдына қойған мақсаты жоқ, сұлулығының барлығын қаусаған шалға арнағанын еш өкінбейтін, өзінің қылықтарымен ер-азаматтарды арбап ала алатын ару. Александрдың қызы мен жас дәрігер бейнесі, қазір кездесе бермейтін, сиреп бара жатқан бейнлер қатарынан.

Соня образы Елене Андреевнаға қарама-қайшы образдардың бірі. Соня өте еңбекқор, мейірімді, өмірлік ұстанымы бөлек. Оның мұндай мінезі әкесі мен ағасының ортасында шырылдап жүргеннен ашылады. Қойылым аяқталатын кезде «Ваня ағай, біз өмір сүреміз» деген сөздері, көрерменді елжіретіп жібереді. Жас дәрігер Астровқа ғашық, жүрегі таз, бла секілді аңғал әрі аңқау Соняны сүйі көрмеу мүмкін емес.

Жесір кейіпкер Мария Васильева образы арқылы көзсіз бас ию. Өз ойы жоқ, біреуге бағынышты, біреудің шашбауын көтеріп, соның жетегінде жетісіп жүрген әйел образы.

Күтуші Маринаны көріп отырып рахаттанасың. Маринаның рөлін сомдайтын Ғазиза Әбдінәбиева мен Гүлшат Тұтованың табиғаттары білініп таңдалынғандай. Сондай қамқор, сондай жанашыр,өз ісіне адал күтуші әйел, барлық адамды сабырлық пен төзімге, мейірім мен жанашырлыққа шақырып жүреді.

Иван Войницкийді алып шыққан Еркебұлан Дайыров бейнесі ерекше. Актер кейіпкерінің образын жеткізу үшін, психологиялық стресті сыртқа шығаруды көрсету керек болады. Тек қана қимыл-қозғалыспен ғана емес, ішкі параметрлермен көрерменді сендіре алды. Өз кейіпкерін жеткізе алатын сценалар Серебряковпен болатын қақтығыстар кезінде орын алды. Ол кезде, күйініш пен өкініш жақсы берілді десек болады. Актер өз алдына қойғае туыстық қатынасты парыз әрі абсолютті ұстаным деп есептейді.

Жалпы спектакльдегі актерлік ансамбль өте жоғары деңгейде құралған. Бұған әр актер өз үлесін тигізіп жатты. Өнер көрсеткен актерлар,

Ваня ағайдың рөлінде, Азамат Сатыбалды мен Еркебұлан Дайыров. Серебряков – Төлеубек Аралбай, Бақтияр Қожа, Елене Андреевна - Зарина Карменова, Жанел Мақажанова, М. Войницкая – Меруерт Омарбекова, Шынар Асқарова, Астров – Берік Айтжанов, А. Қырқабақов, Соня – Салтанат Бақаева, Жұлдыз Ибраева, Марина – Ғазиза Әбдінәбиева, Гүлшат Тұтова, Телегин – Ермек Бектасов, сомдап шықты.

Еркебұлан Дайыров пен Азамат Сатыбалды сомдаушы кейіпкерлері бір болғанымен, шебер ойынның арқасына екеуі өз алдына жеке дара кейіпкерлер болып шыққан. Азамат Сатыбалдының Ванясы, Еркебұланның Ванясына қарағанда,қызуқанды, қызылкеңірдек, ашушаң жағынан танылған секілді. Спектакльдегі басқа да актерлар жалпы атмосфераны құруға үлестерін қосты. Бұл жерде атақ-даңқты көрсетуге, пайдасыз оқудың гоиперболанған үлгісін жеткізуге, сабырдың, тәубенің бейнесі болған да кейіпкерлер болды.

Қазіргі таңда шындықтың ешқандай маңызы жоқ, әділетсіз қоғамда өмір сүріп жүргенімізді, басты рөлдегі Иванды барлық кейіпкерлер тірілей көмгенде көреміз.

Барлық кәсіби актерлар таңдалып, шебер орындап шыққан.

Орыстардың туындысын қазақша сайратқан Ә. Кекілбаев пен А. Маемировтың шеберлігіне тәнті болмасқа болмайды.

Қойылым қазіргі таңдағы театрдың қандай жоғары деңгейде тұрғанын көрсетті.

Қорыта айтқанда, актер Е. Дайыров кез келген спектакльде де, фильмде де өз рольдерінің авторы ретінде шығарманың көркемдік биіктен көрінуіне ат салысады. Сондықтан, әрбір режиссер оны өз қойылымына қатыстыруға асығып тұрады. Актердің осы уақытқа дейін жинақтаған тәжірибесі болашақта оның кесек-кесек

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Немирович-Данченко В. И. «Рождение театра». М. : Правда,1989. 575 б.

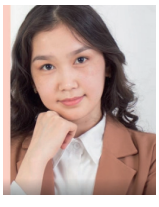
2. Жақсылықова М. Б. «Қазақ кәсіби актерлік өнерінің даму ерекшеліктері»Алматы «Дәстүр» 2014. - 284б.

3. Станиславский К. С. Работа актера над собой. – М. : Артист. Режиссер. Театр, 2008. – 490 с.

4. Нұрпейіс Б. Қазақ театр режиссурасының қалыптасу мен даму кезеңдері (1915-2005). –Алматы: Дәстүр, 2014. –518б.

ГЕОГРАФИЯ ҒЫЛЫМЫ
ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ НАУКА
GEOGRAPHIC SCIENCE

ӘОЖ: 911 (574)

Еркебаева Камажай Сабитовна
2-курс 6М060900 –«География» мамандығы магистранты
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ.

Лайсханов Шахислам Ұзақбайұлы
География және туризм кафедрасының қауымдастырылған профессоры
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті
Алматы қ.

ЕҢБЕКШІҚАЗАҚ АУДАНЫНЫҢ АЛМАТЫ АГЛОМЕРАЦИЯСЫНДАҒЫ РӨЛІ

Түйін. Алматы агломерациясы – Қазақстан қала агломерациялар жүйесіндегі ірі орталық. Агломерацияның қалыптасуы мен дамуы қала маңы аймақтарына тығыз байланысты. Еңбекшіқазақ ауданы – Алматы агломерациясын еңбек ресурстарымен, өнеркәсіп кешенімен, азық-түлікпен қамтамасыз ететін құрылым болғандықтан, оның дамуындағы дамуындағы орны ерекше.

Түйінді сөздер: қала агломерациясы, экономика, өнеркәсіп, еңбек ресурстары, азық-түлік тауарлары.

Резюме. Алматинская агломерация является крупнейшим центром городской агломерационной системы Казахстана. Формирование и развитие агломерации тесно связано с пригородами. Енбекшиказахский район является структурой, обеспечивающей Алматинскую агломерацию трудовыми ресурсами, промышленным комплексом, продовольственными товарами и связи с этим он имеет особое место в ее развитии.

Ключевые слова: городская агломерация, экономика, промышленность, трудовые ресурсы, продовольственные товары.

Summary. Almaty agglomeration is the largest center of the urban agglomeration system of Kazakhstan. The formation and development of agglomeration is closely related to the suburbs. Enbekshikazakh district is a structure that provides the Almaty agglomeration with labor resources, industrial complex, food products, and therefore it has a special place in its development.

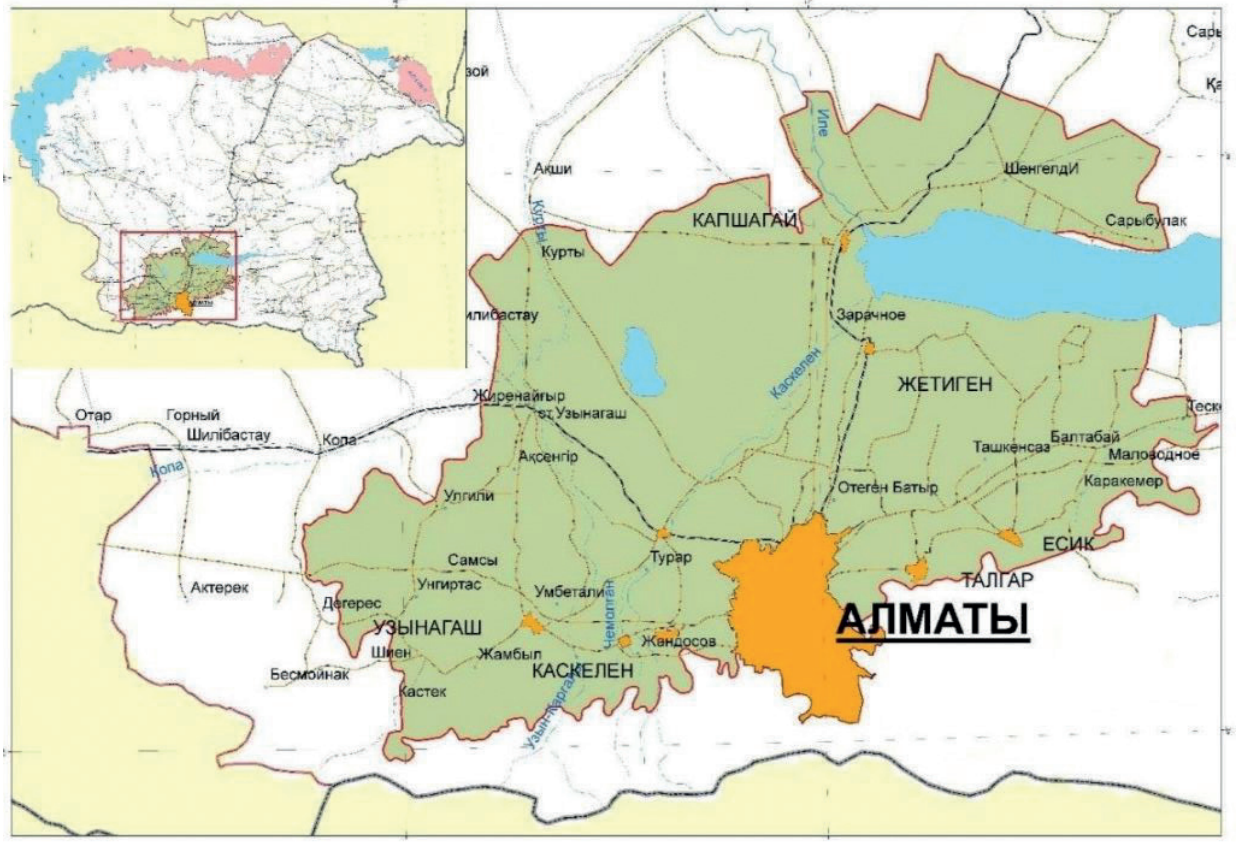
Keywords: urban agglomeration, economy, industry, labor resources, food.

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаевтың «Елді аумақтық-кеңістікте дамытудың 2020 жылға дейінгі болжам схемасын бекіту туралы» Жарлығында [1, http://adilet. zan. kz/kaz/docs/U1100000118]: «Қалалық агломерациялардың артықшылықтарын пайдалану үшін олардың қала маңы аймақтарын қалыптастыру мен дамыту процестерінің зор мәні бар. Алматы хаб-қаласын дамыту Алматы облысының (Қарасай, Талғар, Іле, Еңбекшіқазақ, Жамбыл аудандары, Есік, Қапшағай, Қаскелең, Талғар қалалары, Байсерке, Боралдай, Жетіген, Қараой, Өтеген батыр, Ұзынағаш, Шамалған кенттері) үшінші деңгейдегі қалаларын тарту арқылы желілік өсу аймағы ретінде Алматы агломерациясының қалыптасуымен байланысты болады» - деп атап

көрсетеді. Жақында «Алматы-2050» даму стратегиясымен танысқан мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев та «мәдениет пен экономиканың күретамырына баланған Алматы шаһарын көркейту басты назарда» [2, https://almaty-2050. kz.] екенін тілге тиек етті. Еліміздің ресми құжаттары – стратегиялар мен бағдарламаларда көрсетілгендей Алматы агломерациясының дамуына ықпал етуші факторларға талдау жасау өте маңызды. Елбасы тапсырған тапсырмалардың мәніне үңілсек, агломерацияның қалыптасуы мен дамуы қала маңы аймақтарына, сол өңірлердің даму процестеріне тікелей қатысты екендігін көреміз. Алматы агломерация жүйесінде өзіндік орны бар аймақтардың бірі әрі бірегейі – Еңбекшіқазақ ауданы. Ауданның ауыл шаруашылығы, өнеркәсібі, оның ішінде тамақ, азық-түлікпен қамтамасыз етілуі, түрлі туристік нысандары Алматы агломерациясын дамытудың құрылымдық бөлшегі іспетті.

Алматы агломерациясы – Қазақстандағы қалалық агломерациялар жүйесіндегі өзіндік орны бар ірі орталық. Ұлттық экономикаға үлес қосуда, бюджетке түсетін түсімдер мен қаржылық көрсеткіштері бойынша көш бастап келеді. Алатаудың етегі мен тау алды жазықтарын қамти отырып, оған Алматы облысының Қарасай, Талғар, Іле, Еңбекшіқазақ және Жамбыл аудандары, сондай-ақ Қапшағай қалалық әкімшілік аумағы кіреді [3, http://adilet. zan. kz/rus/docs/P1600000302]. Орталығы – Алматы қаласы. Алматы агломерациясының шығыс шекарасы Іле Алатауы мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің солтүстік-шығыс бөлігінен басталып, одан әрі солтүстік бағытта Көктөбе, Түрген, Қаракемер, Евгенемаловодненск, Ақши ауылдық округтерінің шығыс шекарасы бойымен Еңбекшіқазақ ауданының бөлігін қамтиды. Ал солтүстік шекарасы Қапшағай су қоймасының оңтүстік жағалауы боймен өтеді де, Шеңгелді ауылдық округінің оңтүстік-батыс бөлігін, аталған қала аумағына кіретін Капшағай су қоймасының батыс бөдігін қамтиды. Одан әрі Іле ауданының Жетіген ауылдық округінің батыс шекарасы бойымен отіп, Сорбұлак көлінің солтустігінен айналып өтеді. Батыс шекарасы аталған Сорбұлақ көлінің солтустігінен басталып, Іле ауданы аумағының оңтүстік бөлігін қамтиды. Одан әрі қарай Мыңбаев, Таран, Қарасу ауылдық округтерінің батыс шекаралары бойымен Жамбыл ауданының аумағынан өтеді.

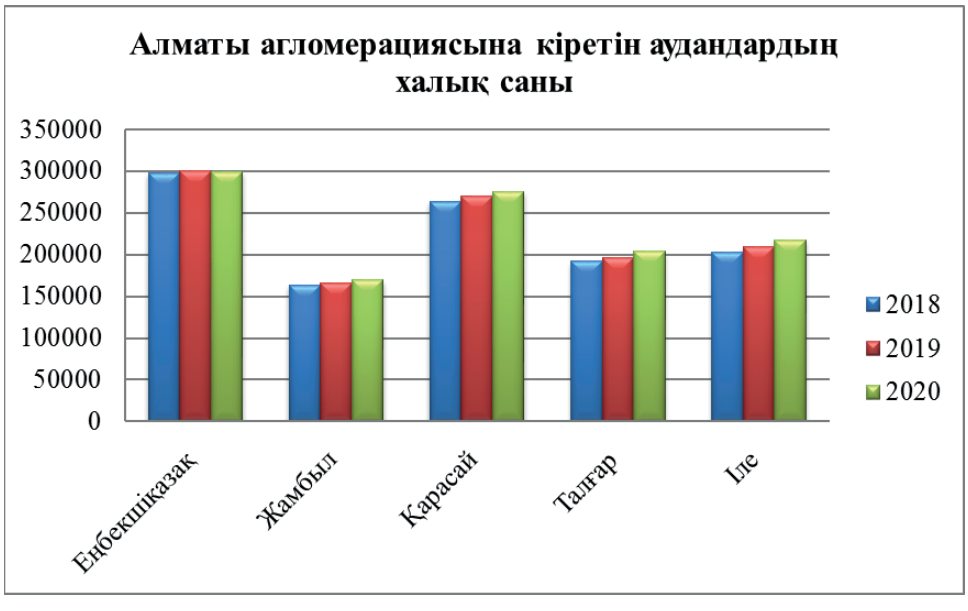
Еңбекшіқазақ – аумағы 8,3 мың км^2 құрайтын, соның ішінде Алматы облысының жалпы ауданының 3,7%-ын алып жатқан, облыстың орталық бөлігінде орналасқан аудан. Аудан аумағы батыстан шығысқа қарай 200 км, оңтүстіктен солтүстікке қарай 60 км созылып жатыр. Еңбекшіқазақ ауданының оңтүстігін Іле Алатауының Қараш, шығысы мен оңтүстік-шығысын Бақай тауы, Сарытау, Сөгеті, Торайғыр таулары, қиыр шығысын Сөгеті жазығы алып жатыр.

Сурет 1. Алматы агломерациясы

Аудан шығысында Үйғыр, оңтүстігінде Райымбек, батысында Талғар, солтүстігінде Кербұлақ аудандарымен шекаралас. Аудан құрамына 1 қала (Есік) мен 25 ауылдық округ кіреді.

Қай кезеңде де адам капиталы – экономиканың негіздерінің бірі болып есептелді. Қоғамды құрайтын жекелеген адамнан бастап, ұлт, халық атаулының бәрінің де экономикаға тигізер өзіндік ықпалы бар. Адамға қатысты жүзеге асырылатын процестердің өзінен-ақ айтарлықтай маңызын көруге болады. Тұтынушы бар жерде сен өндірген өндірістің, өнімнің де қолданылуы мен тұтынылуы жүзеге асады. Қаржылай табыстың көзін әкелетін де, өнімді екінші қолданылмайтындай жағдайға түсірер капитал да сол – адам. Сөзіміздің басында айтып кеткендей, миллионер қала статусына жеткізіп отырған негізгі күш – адам. Адам өзіне қолайлы, ыңғайлы орынды өзі таңдайды. Қолайлы жерде мекендейтін халықтың әлеуметтік жағдайы артқан сайын, сол өңірдің де дамуы алға жылжи бермек. Алматы агломерация құрамына кіретін аудандар мен қалалардағы адам саны бойынша Еңбекшіқазақ ауданының үлесі зор (сурет 2).

Сурет 2. Алматы агломерация аумағындағы аудандардағы халық саны көрсеткіштері.

Суретте көрсетілгендей, 2018, 2019 жыл басы мен 2020 жыл басындағы мәліметтерге сүйенсек, халық саны бойынша агломерация аумағына кіретін аудандардың ішінде Еңбекшіқазақ ауданы жетекші орында. 2018 жылы аудан аумағында 298504 адам болса, 2019 жылы Еңбекшіқазақ ауданы халқының саны 300427 адамды құрайды, 2020 жыл басында 299597 адамды көрсетеді. Халықтың табиғи өсімі 4444 адамға артқанымен, көші-қон 5274 адамға кеміген [4, : https://old. stat. gov. kz/].

Агломерация құрамына кіретін аудандардың тек халық саны ғана емес, сапасы да маңызды. Яғни сол адамдардың экономикаға белсенді халқы, ресми жұмыспен қамтылғандар мен өз-өзін жұмыспен қамтығандар, онымен қоса жұмысқа орналасуға өтінім білдіргендер де маңызды рөл атқарады.

2018 жылы ауданның экономикалық белсенді халқы 165,1 мың адамды құрады, 2016 жылмен салыстырғанда EAN саны 1,7% немесе 2,9 мың адамға өсті. (2016 жылы - 162,2 мың адам). Тиісінше, қызметкерлер саны 155,1 мың адамнан көбейді [5, Статистический сборник, 7 с.]. Ауданда ресми жұмыспен қамтылғандардың ішінде өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың үлесі 28,5% құрайды және олар негізінен қызмет көрсету және сауда саласында жұмыс істейді. 2016-2018 жылдары өзін-өзі жұмыспен қамтығандар саны 52,3 мың адамнан 44,9 мың адамға немесе 14,1% -ға азайды. 2018 жылы жұмыссыздық деңгейі 4,4%, жастар арасындағы жұмыссыздық - 2,9% дейін төмендеді. 2018 жылы жұмысқа орналасуға өтініш білдірушілер саны 7202 құрады, оның ішінде 4763 адам жұмысқа орналастырылды немесе 66,1%, ал 2016 жылы өтініш берушілер саны 4067 құрады, оның ішінде 2919 адам немесе 71,7%. 2018 жылы экономиканың түрлі салаларында 2420 орын құрылды, 2016 жылмен салыстырғанда бұл көрсеткіш 0,6% -ға төмендеді.

Келесі кезек – аудан өнеркәсібінде. Еңбекшіқазақ ауданының өнеркәсібін 3 ірі және 5 орта кәсіпорындар құрайды. Аталғандар жалпы өнеркәсіп өнімінің 65,4%-ын құрайды. Оның ішінде 1 компания жүйелі түрде маңызды болып саналады және ай сайынғы мониторинг жүргізіліп отырады. Ауданның өнеркәсіптік өндіріс құрылымында 88,4% өңдеу өнеркәсібіне, 7,5% - электр энергиясын, газды және суды өндіру және бөлу, сумен жабдықтау, 4,08% - тау-кен және карьерлерді қазу құрап отыр [6, Статистикалық жинақ, 13 б.]. Аудан өнеркәсібінде құм-қиыршық тасты және сазды карьерлерді игерумен «Кентас» ЖШС, «Асфальт-бетон-1» ЖШС, «ADSK» ЖШС,

«AKNM» ЖШС, «Түрген-тас» ЖШС, «Найза-тас» ЖШС және тағы басқалары тау-кен өндірісінің көлемі 1566,2 млн теңгені құрайды. Дәрілік заттарды «Фитолеум» ЖШС, «ШелекБолашақ» ЖШС - костюмдер, мектеп формалары мен ұлттық киімдер өндірісі бойынша, «Молодит» ЖШС медициналық препараттарға арналған пластик контейнерлер өндірісі арқылы шығарады. «Электрокабель» ЖШС Алматы қаласының кәсіпорындарына электр сымдарын ұсынады. «Есік жеміс-консерві зауыты» ЖШС қызанақ пасталарын Ресейге экспорттайды.

Қоғам дамуының негізгі капиталы адам екенін сөзіміздің басында айттық. Ал сол адамның тіршілік көзі – азық-түлік өнімдері. Азық-түлік өнімдерімен, соның ішінде сапалы әрі пайдалысымен қамтамасыз ету қоғам алдындағы үздіксіз жүріп отыратын процесс.

Алматы агломеарция жүйесіндегі Еңбекшіқазақ ауданының агроөнеркәсіп кешені көп салалы болып келеді. Ауданда 146 ауылшаруашылық кәсіпорны, 12340 шаруа қожалығы және 51 мыңнан астам жеке қосалқы шаруашылықтар жұмыс істейді. Олар ауыл шаруашылығы өнімдерінің шамамен 14 пайызын өндіреді.

Ауыл шаруашылығы өнімінің көлемі 2018 жылы 103,8 млрд. теңгені құрады. оның ішінде мал шаруашылығы 53,1 млрд теңге, ал өсімдік шаруашылығы 50,6 млрд. теңгені құрады. Алматы агломерациясы азық-түлік белдеуінде 6601,0 млрд. теңгеге 8 инвестициялық жоба жүзеге асырылды [7, Статистикалық жинақ, 5 б.].

Егіс алқаптарының жалпы құрылымындағы дақылдардың үлесі 40,9% пайыздық көрсеткішті құрайды. Дәнді және бұршақ дақылдарын өсіруде егістік алқаптарының көлемі бойынша үштікке Жамбыл ауданы, Еңбекшіқазақ ауданы және Іле ауданы жатады.

Агломерация аудандарында мұнымен бірге, бидай, жүгері, арпа, сұлы, қарақұмық, күріш, күнбағыс, картоп, қант қызылшасы, ашық топырақта өсірілетін көкеністер, бақша дақылдарына бойынша егістік алқаптары бар.

Алматы агломерация жүйесіндегі Еңбекшіқазақ ауданының тағы да бір жетекші саласы – жүзім өсіру. Жеміс алқаптарының жеміс алаңы 4750 гектард құраса, жүзім 2741 гектар жерді алып жатыр. 2016-2018 жылдар аралығында жеміс көшеттері 1400 гектар жерге отырғызылды. Оның ішінде 1126 гектар жер қарқынды бақтар деп есептеледі [7, Статистикалық жинақ, 29 б.].

«Голд Продукт» ЖШС-і Еңбекшіқазақ ауданы, Түрген ауылында орналасқан. Негізгі қызмет түрі – тамақ өнімдерін өндіру болып табылады. Шарап жасау, консервілеу, шырындар мен нектарлар аталмыш өнеркәсіп орнының негізгі өнімдері саналады.

Аудан сүт өндіруде облыста бірінші орынды, ет бойынша екінші, ал ірі қара мен құстың саны бойынша үшінші орынды алады. Ірі қара мал басы саны бойынша Еңбекшіқазақ ауданында айтарлықтай даму процесі байқалады. 2016 жылы ауданда 85749 ірі қара мал басы болса, 2017 жылы 87691 ірі қара мал басын құрады. салыстырмалы түрде 1942 ірі қара мал басына көбейген. Ал 2018 жылғы көрсеткіш бойынша 90646 ірі қара мал басын құрайды. Салыстырмалы түрде 2955 басқа көбейген.

Сүт өнімдерін өндіру бойынша Еңбекшіқазақ ауданы облыста бірінші орынды иеленеді. Кестедегі ақпараттарға сүйенсек, ауданда 2017 жылы 133523,4 тонна сүт өндірілсе, 2018 жылы 136630,5 тонна сүт өндірілген [7, Статистикалық жинақ, 111-149 б.].

Қорытындылай келе, сөзіміздің басында айтып өткендей, Еңбекшіқазақ ауданының Алматы агломерациясы жүйесіндегі рөлі басым. Оған дәлел ретінде, ауданның еңбек ресурстары, өнеркәсіп кешені, агломерация аумағын азық-түлікпен қамтамсыз етуі жатады. Ендігі мақсат – агломерация жүйесін дамытумен қатар, аудан көлемін арттырып, өнімін көбейту, атқарар қызметін оң нәтижелерге бағыттау болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаевтың «Елді аумақтық-кеңістікте дамытудың 2020 жылға дейінгі болжам схемасын бекіту туралы» 2011 жылғы 21 шілдедегі Жарлығы http://adilet. zan. kz/kaz/docs/U1100000118.

2. «Алматы-2050» стратегиясы, Алматы қаласы әкімдігі, 2019 жыл https://almaty-2050. kz.

3. Межрегиональной схемы территориального развития Алматинской агломерации. http://adilet. zan. kz/rus/docs/P1600000302

4. 2020 жыл басына Алматы облысының нақтыланған саны туралы жедел ақпарат, ҚР Ұлттық экономика министрлігі, статистика комитеті. Онлайн ресурс: https://old. stat. gov. kz/.

5. Демографический ежегодник Алматинской области. Статистический сборник (2014-2018). – Алматы, 2019. – 303 с.

6. Алматы облысының және оның аудандарының өнеркәсібі. Статистикалық жинақ (2014-2018). – Алматы, 2019. – 120 б.

7. Алматы облысының ауыл, орман және балық шаруашылығы. Статистикалық жинақ (2014-2018). – Алматы, 2019. – 157 б.

ӘОЖ 908(574)

Еркінбек Ұлжан Кәрімбергенқызы
2-курс 6М060900-«География» мамандығы магистранты
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті
Алматы қ.

Лайсханов Шахислам Ұзақбайұлы
География және туризм кафедрасының қауымдастырылған профессоры
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті
Алматы қ.

ТОПОНИМИКАЛЫҚ АТАУЛАР АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ КӨРІНІС ТАБУЫ

Түйін. Ғасырлар бойы қалыптасқан топонимикалық атаулардың шығу тегі әртүрлі себептермен пайда болған. Мұндай атаулар сол замандағы тарихи-әлеуметтік немесе экономикалық мәселелердің көрінісін сипаттайды. Мақала топонимикалық атаулар арқылы туындаған мәселелерді жіктеліп, қазіргі таңдағы маңызы жайлы жүйелі ақпарат берілген.

Түйінді сөздер: топонимикалық атаулар, экономикалық, демографиялық және тарихи-әлеуметтік мәселелер, киелі жерлер.

Резюме. Происхождение топонимических названии, образованных на протяжении веков, имеет разные причины. Такие названии описывают исторические, социальные или экономические проблемы того времени. В статье рассмотрены проблемы, связанные с топонимическими названиями и были классифицированы и предоставлены систематическая информация об их текущем значении.

Ключевые слова: топонимические названия, экономические, демографические и историко-социальные проблемы, святые места.

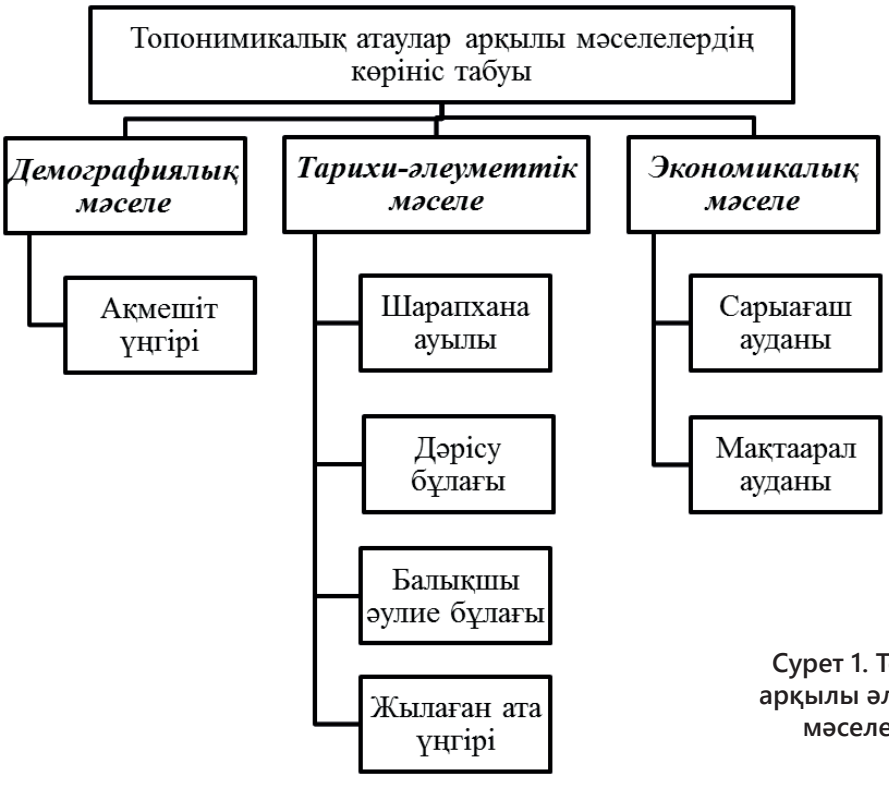
Summary. The origin of toponymic names formed over the centuries has different reasons. These names describe the historical, social, or economic problems of the time. The article discusses the problems associated with toponymic names and has been classified and provided systematic information about their current meaning.

Keywords: toponymic names, economic, demographic, and historical-social problems, and Holy places.

Қазақ мәдениетінде белгілі бір атаулар прецценттік феномендер арқылы сақталып отырады. Прецендеттік феномендерге жалпылама атаулардың барлығы жатады, мейлі адам аты болсын, мейлі ел аузында қалған оқиғалар болсын, мейлі жазылған еңбектер болсын бәрі-бәрі халықтың ол ақпаратты қабылдай алу процесіне байланысты [*Русское культурное пространство: лингвокультурологический словарь, 2004, 176*]. Сан ғасырлар бойы Түркістан облысында тарихи орынымен ойып орын алатын өңірлер өте көп. Мысалы, Түркістан, Отырар, Қазығұрт, Жетісай, Сарыағаш сынды. Бұл атаулардың қалыптасуында да бір ерекшелік болса, олардың әрқайсысында қаншама елді мекендер бар, олардың тарихынан томтом кітаптар шығаруға болады. Бірақ сол өңір атырабындағы әрбір қалыптасқан тарихи атаудың әртүрлі жағдайда халыққа таралғандығы бесенеден белгілі нәрсе.

Өңірімізде биіктік белдеулерімен қатар шөл шөлейтті аймақтардың да орын алуы, шекаралық аймақта орналасуы, отарлық саясаттың зардабын көргендігі олардың бәрі халықтың әлеуметтік ахуалының белгілі бір деңгейде қиындап отыратындығын көрсетеді. Осыған сәйкес, облыстың әртүрлі даму кезеңдеріндегі әлеуметтік-экономикалық жағдайының топонимикалық атаулардан көрініс тапқандығын аңғаруға болады (сурет 1).

Демографиялық ахуал ел үшін де жер үшін де маңызды мәселелердің бірі. Осы ахуалға қатысты, ел арасында қалыптасқан топонимикалық атаулар Түркістан өлкесінде қалыптасқан киелі жерлер арқылы бізге жетіп отыр. Мысал келтіре дәлелдесек, Шымкент қаласынан 70-80 км жерде орналасқан жерде Ақмешіт деген үңгір бар. Бұл үңгірге Құдайдан перзент тілеп келушілер мен шын ниеттеніп дем салдыруға келетіндер өте көп. Ақмешіт үңгірі хақында халық арасында мынадай аңыз тараған. Жоңғар шапқыншылығы кезінде Есіркеп Қойкелді батыр

Сурет 1. Топонимикалық атаулар арқылы әлеуметтік-экономикалық мәселелердің көрініс табуы

жоңғарлаға қарсы күш жинап, шабуылға шығуға дайындалып жатқанда, нөсер жаңбыр құйып кетеді. Сол кезде 10мыңнан аса сарбаздарымен үңгірге кіріп таң намазын бірге оқып, жаңбырдың басылуын тілейді. 10 мың адамды бауырына басып, қатерден аман сақтаған үңгір киелі орын болып саналады. Кейіннен бұл үңгірді осыншама адамды сыйдырып, бір жерде сәждеге жығылуына жағдай жасаған тастарына дейін аппақ нұр шашқан жайлы орын мешіт секілді. Бұл жер «Ақмешіт» аталғаны дұрыс дейді. Содан бері бұл үңгір Ақмешіт атаныпты. Үңгірге келушілер Құдайдан бала сұрап, тілектері қабыл болады екен. Дем салдырып, ем алатындар да баршылық. Бұл еліміздің демографиялық ахуалына өз үлесін қосып жатқандығының бір сипаты. Облыс халқының саны жыл өткен сайын артуы осындай киелі орындарға адамдардың көптеп аяқ басуымен тығыз байланыс болуы ықтимал. Атап айтар болсақ, 2019 жылғы халық санағы бойынша, Сайрам ауданындағы халық саны 207 298 адам, Кентау қаласында 203 228 адам, Сарыағаш ауданында 186 198 адам, Түркістан қаласында 164 747 адам, Жетсіай қаласында 107 408 адам, Қазығұрт ауданында 106 226 адам тіркелген [*Статистикалық жинақ, 2019, 8 б*].

Тарихи-әлеуметтік мәселелердің себебінен қалыптасқан атаулар Түркістан облысы аймағында өте көп. Өйткені қазақ этнос ретінде пайда болған уақытқа дейінгі аралықта өзіндік ерекшелігімен атауын қалыптастырып үлгерген топонимдер аумақ топонимикасында көптеп кездеседі. Мысалы, облыс көлемінде кең айтылатын аймақтың бірі – «Шарапхана» ауылы. Сырттай естіген адамдар бұл жерде шарап өнімдерін шығарады деп ойлауы мүмкін. Бірақ тарихи топонимика бұл атауды жоққа шығарады. Діни ілімнің кең етек алып келе жатқан заманында бұл жердегі халық қытайлар мен арабтардың шапқыншылығына ұшырайды. Сол кезде Газгирд ауданы атанған ел жеңіліске ұшырап, қала жаудың қолына өтеді. Жеңісіне қуанған қытайлар мен арбатар дәл осы Шарапхана аймағында жеңістерін тойлап шарапқа мас болған деген аңыздар бар. Сол кезден бастап Шарапхана атауының екінші аты «Жеңіс үйі» деп аталып кеткен екен. Кейіннен бұл жерді қоныстанған қазақ жұрты бұл атаудың ондай мағына білдірмейтіндігін алға тартады. Бұл атауды есіткен шет жақтан келген халық бұл жерді шараптың мекені деп ойлауы мүмкін деп, Қаратас деп өзгертіп те көрген. Өйткені жергілікті тұрғындар ислам дінін берік ұстанатын халық болып саналады. Бірақ Мурзаевтың зерттеулерінде Шарапхана атауы «өзен саласындағы керуенсарай» деген мағынаны беретіндігі айтылған [*Мурзаев Э. М., 1984, 590 б*]. Бұл тілдік норма бойынша арнайы зерттелгендіктен осы нұсқаны дұрыс деп қабылдаған жөн деп білеміз.

Тағы да осы Қазығұрт ауданының Қақпақ ауылындағы тау аңғарларында орналасқан Көктөбе елді мекенінде «Дәрісу» деп аталатын бұлақ бар. Бұл емдік бұлақтың суына жергілікті халықтан бөлек басқа аймақтағы адамдардың да сұранысы күн өткен сайын артып келеді. Бұлақ суы асқазан ішек жолдары мен бүйрек ауруларына ем болады деп айтады. Бүйректегі тас пайда болуының алдын алып, аталмыш ауруға шипа болады деп сенген халық қазіргі күнде ол суды сатып

ішуге дағдыланып келеді. Өйткені бұлаққа бару жолдары өте қауіпті оның үстіне сол маңдағы ауылдан алыс болғандықтан ол жерге санаулы ғана адамдар бара алады. Жергілікті халық сол адамдардан суды сатып алып ішеді.

Қасиетті киелі орындардың бірі облысымыздағы Созақ ауданының Суындық жерінде орналасқан Балықшы әулиенің балыққа толы бұлағы. Емдік қасиеті мол киелі жерге түнеуге көп адамдар келеді. Ем іздеп келушілер саны жыл өткен сайын көбейген. Келіп түнейтін адамдар ырым етіп өз ауруларынан айығып кетуін тілеп, балықтарға жем береді. Егер де адамдар бұлақтың балығын ұстап, жеуге тырысқан болса, басына жамандық атаулы үйіріледі деген дағды сөз қалыптасқан.

Өлкедегі әулиелі мекендердің қатарына Кентау қаласының маңында орналасқан ақиқат пен аңызға толы Жылаған ата үңгірі (сурет 2). Ертедегі ислам діні кең тараған ғасырда өмір сүрген бай, ауқатты Жылаған атаның тарихы мынадай.

Бар өмірін еңбекке арнап бақуатты, ел арасында беделі жоғары Гүрзихан деген шал мен әйелі Шаш ана екеуі өмір бойы балаға зар боп өтіпті. Қарттық жеңіп, жер аяғы жасқа жеткенде Алладан күні-түні бала сұрап жалбарыныпты. Тілектері қабыл болып, Шаш ана босануға таяп қалғанында, Гүрзиханның түсіне Қыдыр ата аян беріп кіріпті. Сендердің жарық дүниеге келетін балаларың – қасиетті бала, ол береке-бірлік пен молшылық пен тоқшылықтың белгісі. Ол туылғанда пердеге ұқсас меске оранып туылады. Бала месті өзі жарып шығады, сендер оған тиюші болмаңдар деп ескертеді. Аян түсті құп көрген ерлі-зайыптылар баланы мес күйінде көтеріп жүреді. Арадан ұзақ уақыт өтсе де бала не тіл қатпайды, не күліп болсын, жылап болсын белгі бермейді. Күндердің бір күнінде мұндай үнсіздіктен жалыққан анасы Игілік ауылына жақын өзеннің бойында келе жатып: «Сен неге бала сияқты жылап күлмейсің, үн шығармайсың? Неге?»- деп сұрайды. Сол мезетте қолынан мес түсіп кетіп, ішінен нұрға шомылған жылы жүзді бала шығады. Бала местен шыға сала, тауды бойлап қашады. Оның артынан ата-анасы алаңдап, әрең жеткен баласынан айырылғысы келмей жүгіре жөнеледі. Бала жол бойында демалып, ойнап отырып, ата-анам шөлдеп келе жатқан болар деп қолындағы асатаяғымен жерді ұрып қалғананда әлгі жерден құдық пайда болыпты. Қазіргі кезде Жылаған атаға қарай бағытталған жолдағы Тасқұдықтың пайда болуы осындай екен. Құдық пайда болғаннан кейін бала ата-анасын күтіп отырады. Ата-анасы жеткен уақытта жерге бір аунап, одан әрімен жүгіре жөнеледі. Осы кезде әлгі аунаған жереде «Ана жатыры» деген су шұңқыры пайда болады.

Су шұңқыры пайда болғаннан кейін бала ата-анасын жеткізбей тағы да жүгіріп кетеді, ақыр соңында үңгірдің ішіне кіріп кетеді де шықпай қояды. Арадан біраз уақыт өткен соң үңгірдің ішінен «Біз арғы дүниеде кездесеміз, маған алаң болмаңыздар және артқа қарамаңыздар , мен сіздер жүрген жердің барлығын берекеге, ырысқа, қуаныш пен шаттыққа бөлейтін боламын» - деп тіл қатады. Үңгірдің басында зар жылаған ата-ананың көз жасынан кейін бұл жер «Жылаған ата» деп атанып кетіпті.

Жылаған ата жерінің суының қасиеттілігі сонша су тек қана құран оқыған кезде ғана аяқ астынан сарқырап төгіліп ағады. Оның нақты уақытын ешкім білмейді сол үшін келіп түнеуші адамдар күндерді күндерге жалғап, апталап болсын күтеді. Шипа судан дауа іздегендер қасиетті үңгірдің зәм-зәм суынан ем алып, ауруларынан айығып кетеді [*Бабалар сөзі. Көптомдық шығармалар жинағы, 2005, 71б*].

Елімізге белгілі «Сарыағаш» шипажайының атауын тарихи-әлеуметтік мәселе арқылы да, экономикалық мәселе тұрғысынан да қарастырсақ болады. Өйткені ел арасында таралған түрлі аңыздар осы ойдың қалыптасуына себеп болып отыр.

Аңыздардың біріне сүйенсек, «Сарыағаш» ауданының ен далалы жерінде жападан жалғыз бір алып ағаш өсіпті. Ол кездегі халықтың әлеуметтік жағдайы өте нашар халде екен. Ашаршылық жайлаған, су тапшылығы бастарына небір нәубет күндерді салған халық ауыр жағдайда болады. Бойларынан әл кетіп, бар күш-жігерін бойына жинай алмай қатты қиналып азап шегіпті. Бесіктегі сәбиіне алаңдаған аналар, баласынан айырылған қарттар, ата-анасын жоқтаған балалар жапан далада жайқалып өсіп тұрған діңгегі қалың жап-жасыл ағашқа барып өздерінің ішкі жан күйзелістерін, зар-мұңын айтып, жылап, ұйықтап қалады екен. Ұйқыдан тұрғанда бар қайғы мұңдарын ұмытып, көңілдері көтеріліп өмірге деген көзқарасын өзгертетін көрінеді. Солай уақыттар жылжып, замандар өзгере бастайды. Бірақ халық сонда да сол жайқалған

Сурет 2. Жылаған ата үңгіріндегі бұлақ.

ағаштың діңгегіне сүйене шер тарқатуын тоқтатпайды. Ағаш ғасырлар өтіп, бар халықтың зар мұңын бойына жинап діңгегі сарғая бастайды. Сап-сары болған ағаштың ғұмыр бойы халыққа қызмет көрсеткенін жергілікті тұрғындар жоғары бағалайды. Сол ағаштың құрметіне осы маң «Сарыағаш» аталған деседі.

Тағы бір аңыздарға зер салсақ, сары дінді ағаштар халыққа көп көмек беріпті. Ел аузында ол ағаштардың діңдері өте мықты, майысқақ болып халықтың ауыл шаруашылығына көп пайдасын тигізіпті. Күнделікті тұрмыстары сол ағаштарға тікелей байланған адамдар уақыт өте келе ол ағаштардың тамырын да күнкөрістеріне жарата бастапты. Нәтижесінде тамырымен қопарылып алынған ағаш түптерінен атқылап су шыға бастайды. Кейіннен ол судың адам организіміне шипа беретін емдік қасиеті бар екендігі белгілі болады. Сол сарыағаштардың ықпалының арқасында жергілікті тұрғындар ризашылықпен сол атырапты «Сарыағаш» деп атап кетіпті. Қазіргі кезде «Сарыағаш» шипажайының орны ертедегі осы оқиғамен байланысты деген түсініктер ел арасында кеңінен таралған. Қаншама ғасырлар бойы халыққа қызмет қылған сары ағаштардың пайдасы қазіргі күнге дейін елге елеулі пайдасын тигізіп жатыр. Жыл өткен сайын аумағы кеңейіп халық денсаулығына шипа болатын суымен елімізге ғана емес әлемге әйгілі шипажайлардың қатарына еніп келеді [*Конкашбаев Г. К., 1963,154 с*].

Елді асырайтын да– жер, табысқа кенелтетін де –жер. Бірақ соның барлығын жүзеге асыратын – еңбекқор дикан. Диқанның маңдай терімен тапқан байлығы - елдің береке-ырысы, несібесіне айналады. Облысымыздағы «ақ алтынның аймағына» айналған жалғыз аймақ– Мақтаарал ауданы. «Мақтаарал» сөзінің топонимі өз атын затына сай сипаттайтын киелі аудан болып саналады. Аудан ішіндегі бір емес, бірнеше елді мекеннің ақ алтын атауы осы «мақта» сөзімен байланысты. Атап айтар болсақ, Мақталы, Мақтажан, Мақташы сияқты елді мекендері бар. Бұндай елді мекендердің көптігі ауданның экономикалық жағдайын айтқызбай-ақ ұқтырады.

Түркістан облысындағы әлеуметтік-экономикалық жағдайына талдау жасау арқылы көптеген мәселелердің тарихи қалыптасуы топонимикалық атаулар арқылы көрініс тапқандығын аңғару қиын емес. Тіпті кейбір атаулардың шығу тегі мен қалыптасу тарихы оның киелі немесе қасиетті жерлер қатарына енуіне септігін тигізді. Осындай географиялық атаулардың мағынасын дұрыс түсіне отырып, тиімді пайдалану – тек қана тарихты сақап қана қоймай, экономиканы дамытуға септігін тигізетіні сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Русское культурное пространство: лингвокультурологический словарь / сост. И. С. Брилева, Н. П. Вольская, Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко, В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2004. – Вып. I. – 52 с.

2. Түркістан облысының демографиялық жылнамалығы. 2014-2018ж статистикалық жинақ. – Астана, 2019 - 93 б.

3. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. – М. :Мысль, 1984. – 653с

4. Бабалар сөзі. Көптомдық шығармалар жинағы. 11 том. – Алматы: МерСал, 2005. – Б. 71-88.

5. Конкашбаев Г. К. Словарь географических названий Казахстана. – Алматы: Академ наук Казахской ССР, 1963. – 278 с.

МРНТИ: 39. 01. 99.

Мамирова Куляш Нурбергеновна
п. ғ. к., профессор м. а.
география және туризм кафедрасы
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университет

Гаитова Манзура
2 курс магистранты
география және туризм кафедрасы
ҚазҰлтҚызПУ

БАЛАМАЛЫ ЭНЕРГИЯНЫ ҚОЛДАНУ

Түйін. Мақалада Қазақстан аумағында баламалы энергия көздерінің орналасуына географиялық факторлардың әсері қарастырылған. Күн және жел ресурстарының мысалында баламалы энергияны қолданудың озық тәжірибесі талданған. Сондай-ақ, Қазақстанда баламалы энергетиканың дамуы және оны тиімді пайдалану мәселелері де сипатталған.

Түйінді сөздер: баламалы энергия көздері, орналасуының географиялық факторлары, баламалы энергетиканың дамуы, баламалы энергияны ұтымды пайдалану.

Резюме. В статье рассматривается влияние географических факторов на размещение источников альтернативной энергии по территории Казахстана. Анализируется существующий положительный опыт по использованию альтернативной энергии на примере солнечных и ветровых ресурсов. На примере Казахстана характеризуется проблема развития альтернативной энергетики и его рационального использования.

Ключевые слова: источники альтернативной энергии, географические факторы размещения, развития альтернативной энергетики, рациональное использование альтернативной энергии.

Summary. The article considers the influence of geographical factors on the distribution of alternative energy sources in Kazakhstan. The existing positive experience in the use of alternative energy is analyzed on the example of solar and wind resources. On the example of Kazakhstan, the problem of alternative energy development and its rational use is characterized.

Keywords: sources of alternative energy, geographical factors of location, development of alternative energy, rational use of alternative energy.

Қазақстан аумағындағы баламалы энергия көздерінің орналасуына географиялық факторлардың әсерін зерттеудің маңызы зор. Қазақстан аумағы 40 және 50 градус солтүстік еңдік, 70 және 80 градус шығыс бойлық арасында орналасқан. Яғни күн сәулелі күндер,ауаның жоғары температурасы және атмосфералық жауын-шашынның мардымсыздығы жиі байқалады.

Қазақстан аумағының климаты шұғыл континентальды, көпшілік бөлігінде ауаның құрғақшылығы байқалады. Ауа температурасы оңтүстіктен солтүстікке қарай төмендей түседі. Температуралық амплитуда солтүстікте ең жылы аймен суық айдың аралығында - 40-41 градусқа дейн жетеді. Ал оңтүстікте -30-35 градусты құрайды.

Қандай болса да аймақтың радиациялық жағдайы ол жерге түсетін күн сәулесінің суммалар-лық мөлшеріне байланысты. Оларды тік және диффуздық деп бөледі.

Сондай-ақ, Қазақстан аумағы бойынша солтүстік жарты шардың негізгі жел белдеуі өтеді. Сондықтан республика жел энергия ресурстары дүниежүзілік энергия қуатынан екі есе көп мөлшерді көрсетеді.

Сондықтан, күн және жел энергиясын ұтымды пайдаланып,мемлекеттің энергетикалық қауіпсіздігін көтеру, сарқылмайтын энергия көздерін тиімді қолдану мемлекетіміздің негізгі мақсаттарының бірі. Энергетика – елдің экономикалық қуатын анықтайтын басты фактор. Адамзатқа энергияға кажеттілігі жыл сайын артуда.

«Қазақстан-2030» стратегиясында энергетикалық ресурстарды ұтымды пайдалану - республиканың әлеуметтік-экономикалық тұрақты дамуының ұзақ мерзімді басымдықтарының бірі екендігі көрсетілген *[«Қазақстан-2050» Стратегиясы. 2012*].

Қазақстанның баламалы энергия жайлы мемлекеттік саясаты «Сарқылмайтын энергия көздерін пайдалану», «Электроэнергетика және қуатты ұнемдеу саясаты» және «Қазақстан Республикасының тұрақты дамуына көшу тұжырымдамасы» атты құжаттарында көрсетілген. Сондай-ақ, энергияның балама көздеріне көшу - мұнай шикізатына деген тәуелділіктен құтылу мен қоршаған ортаны қорғауда ерекше рөл атқарады [*http:/www. eco. gov. kz/files/koncepciya. htm*].

Зерттеу жұмысымыздың мақсаты - Қазақстан аумағындағы баламалы энергия көздерінің орналасуына географиялық факторлардың әсерін

анықтап, пайдалану мүмкіншіліктеріне талдау жасап, болашақта олардың даму тенденцияларын болжау болып табылды.

Зерттеу жұмысымыздың нәтижесіне жету

үшін келесі міндеттерді алға қойдық:

– Қазақстан аумағындағы баламалы энергия көздерінің орналасуына географиялық факторлардың әсерін айқындау;

– баламалы энергетиканың тиімділігін, оны ұтымды пайдалану мен дамытудың ғылыми негіздерін анықтау;

– Қазақстандағы баламалы энергия көздерінің әлеуетіне сипаттама жасап, оның дамуын болжау.

Зерттеу жұмысында Қазақстан аумағының географиялық факторлары жайлы түсініктерді аңықтаудан жөн көрдік және сол ұғымдарға түсініктер беріп кетейк. Географиялық қабықты құрайтын компоненттерге жер бедері, ауа, су, топырақ, тіршілік дүниесі және т. б. жатады. Бұл компоненттердің әрқайсысы өзіне тән географиялық заңдылықтар негізінде қалыптасады. Алайда олар жеке, оқшау дами алмайды, өйткені олар географиялық қабық ауқымында бір-бірімен озара байланысты және бір-біріне тәуелді қалыптасады.

Географиялық қабықтағы маңызды заңдылықтардың бірі - зат және энергия айналымы. Айналымның бірнеше түрі бар, яғни атмосферадағы ауа айналымы, су айналымы, жер қыртысындағы зат және энергия айналымы. Айналым тоқтаусыз жүреді және географиялық қабықтың барлық құрамдас бөліктерін қамтиды. Энергия айналымы географиялық қабықтың барлық компоненттерін қамтумен қатар, басқа айналым түрлерінің жүруіне қозғаушы күш болып табылады [*Автономов А. Б., Гвоздева А. А., Морозов О. В., 2009, /Энергохозяйство за рубежом/№* 4].

Географиялық қабықтың дамуында су айналымы мен биологиялық айналым айрықша рөл атқарады. Өзіндік жеке ерекшеліктеріне және қалыптасу ерекшеліктерінінің сипатына, қарқындылығына қарамастан ,әрбір айналым тұйық шеңбер жасамай, бір-бірімен озара байланысты болады.

Қазақстанның географиялық орны оның табиғат жағдайларын анықтайды.

Қазақстан қоныржай белдеудің орта және оңтүстік ендіктерінде орналасқан.

Қазақстан аумағы табиғатының бір бөлігінің мен екінші бөлігінің өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалы, солтүстікте көктем айларында әлі әлі болып жатқанда,оңтүсігінде алма және өрік ағаштары гүлдеп,шуақты күндер басым болады. Басқаша айтқанда, қазақстан жеріңде қатаң Сібір және құрғак Орта Азия климаты тоғысып жатады.

Географиялық орнына қарай Қазақстан аумағында орманды дала,дала,шөлейт және шөл зоналары орналасқан. Ендік зоналылық заңдылығына байланысты батыстан шығысқа қарай климатының континентальдығы арта түседі. Ал республика аумағының оңтүстік-шығысы мен шығыс бөлігінде таулы ландшафттар күрделене түседі және ол жерлерде биіктік заңдылығы өз орнын алады.

Қазақстанның барлық өңірлерінде географиялық орнына байланысты жылдың төрт мезгілі біртіндеп ауысып тұрады. Жер бедерінің көпшілік бөлігі жазық, үстіртті болып келеді. Сонымен географиялық орны республиканың табиғат жағдайларын анықтайды.

Қазақстан жалпы мұхиттардан алшақ орналасқан,сондықтан олардың әсері әртүрлі. Солтүстік Мұзды мұхиттың 2000 шақырымда орналасқандығы және территориямыздың оңтүстіктен солтүстікке еңіс орналасқандығы ауа массаларының еркін қозғалуына ерік береді. Ал оңтүстік –батыс желдердің ықпалы Қазақстан жеріне жоқтың қасы. Ал солтүстік-батыстан келетін ауа массаларының жолында айтарлықтай табиғи кедергілер жоқ. Яғни атмосфералық ылғалдың көпшілігі осы Атлант мұхитынын солтүстік –батыс желдері арқылы территориямызға келеді. Сонымен бірге, Солтүстік Мұзды мұхит үстінде қалыптасқан ауа массалары қазақстанға жыл маусымдарының барлық кезендеріңде келе алады [*Кондаков А. М., 2006*].

Баламалы энергияны Күннен, жел, су және геотермиялық көздерді пайдалану арқылы алады. Баламалы энергия көздерін зерттеудің маңызы зор. Қазіргі уақытта Жер планетасында жаһандық жылыну процесі байқалуда. Оған себеп адам көмір, мұнай сияқты ресурстарды кенінен пайдаланып, атмосфераны ластау болып отыр. Сондықтан адамзатқа баламалы энергия көздерін табу, табиғаттағы сарқылмайтын ресурстарды тиімді пайдалану үлкен мәселе болып отыр. Ғалымдардың айтуынша біздің планета Күннен 1014 квт/сағ энергия алады екен. Күн энергиясының 1-2 проценті жел энергиясына түрленеді. Ежелгі заманнан-ақ адам жел энергиясын пайдаланып мысалы, желкен көмегімен жүзген. Жерді суландыру кезіңде, жел диірменімен дәнді дақылдарды ұнтақтаған. Жел энергиясының қоры бүкіл планета өзендерінің гидроэнергиясынан 100 есе асып түседі [*Ершина А. К., 2015*].

Су энергетикасы – энергетиканың су қорларының қуатын пайдаланумен айналысатын саласы. Гидравликалық турбиналар мен электрқоңдырғылар жасалып, электр энергиясын едәуір қашықтыққа жеткізу тәсілі ашылды. Су энергиясы су электр стансаларында электр энергиясын түрлендіреді. Жалпы су энергетикасы электр энергетикасының бір бағыты ретінде дами түсті. Су электр стансалары жылу электр стансаларына қарағанда жаңа тәжірибелік энергетикалық қондырғы ретінде пайдалана басталды.

Қазіргі уақытта жел мен күн баламалы энергия көздерін пайдалану жоғары дәрежеде деп айту мүмкін емес. Мамандардың есебі бойынша, республикада жалпы жаңғыртылатын энергия көздерінің үлесі 2 процент екен. Бүгінде Қазақстанның жер қойнауы табиғи қазбаларға бай болғандықтан энергия тапшылығы айтарлықтай байқалмайды. Дегенмен баламалы энергия көздері - болашақтың қажеттілігі екені сөзсіз.

Тағы бір энергияның көзі – биогаз. Бұл қалпына келетін ресурс және мұны кез келген органикалық қалдықтардан өндіреді. Мысалы, тамақ қалдығы, мал тіршілігінің қалдығы, тұрмыстық қалдықтар,ағын суларының тұнбасынан алынатын қалдықтар және т. б. Тек бір ғана ауылшаруашылық өнімдерінің қалдықтарынан пайда болған биогаздың потенциалдық қоры жылына 1-1,3 млрд. тонна жанғыш шикізат береді екен,

ал бұл дегеніміз пайдаланылатын дүниежүзілік энергия ресурстарының оннан бір бөлігі.

Қазақстан аумағының үлкен бөлігі жазық әрі құрғақшылықты өңірлер болғандықтан жел мен күн энергиясын өндіріп алуға қолайлы. Жетысу Алатауы Жоңғар қақпасы мен Барлық тауының түйіскен жеріндегі әйгілі желді өзектен секундына 70 метрге дейін жететін жел соғады. Бұл аса қуатты жел соғатын жер саналады. Сондай-ақ, оңтүстік аймақта алты ай жаздың ыстығындағы күн қуатыда едәір энергия береді. Орталық пен батыс өңірдегі құрғақшылық ауа райы күн энергиясы қондырғыларын орналастырып пайдаланудың мүмкіндіктерін көрсетіп отыр.

Ғалымдар Қазақстанның жел энергиясы қуатының мүмкіндігі жылына 929 млрд киловатт-сағат деп есептеді. Сонда Қазақстандағы желдің жылдық орташа қуаты секундына 7 метрден жоғары. Дегенмен, 929 млрд киловатт-сағатты бірден тұтас игеру мүмкін де емес. Ал тіпті, дамыған мемлектерде де бұл көрсеткіш жалпы энергия өндірісі көрсеткішінде 20 пайызға жетер-жетпес.

Қазіргі кезде еліміздің жалпы есебіңде аталған энергия көздерінің үлесі 2 проценті ғана құрап отыр. Мамандардың келтірген деректері бойынша, 2015 жылы жаңғырмалы энергия көздерінен өндірілген электр энергиясының көлемі 0,704 млрд кВт-сағатты құраған. 2021 жылға дейін 34 жел энергетика стансасы, 1787 мегаватт қуатпен жұмыс істейді деп жоспарлауда.

Бірақ мұндай энергетикалық жүйені қалыптастыру мемлекетке қымбатқа түседі. Қондырғыларды орналастыру, алынған энергияны тұтынушыға жеткізу біраз қаржыны талап етеді. Жел қондырғылары сияқты күн батареялары да үзіліспен жұмыс істейді. Бұлтты күндері, түнде ол қондырғылардан тұрақты түрде қажетті қуатты ала алмаймыз. Баламалы энергия көздеріне көшудің қиындығы бір жағынан оның үлкен шығынды қажет ететіндігінде. Сол себепті одан алынатын қуаттың құны да қымбатқа түседі. Дегенмен, көптеген мемлекеттер, оның ішінде біздің елімізде салаға айтарлықтай мемлекеттік қолдау көрсетуде [*Жамалов А. Ж., Умбетов Е. С., Кунелбаев М. М., 2010*].

Баламалы энергетика табиғи қуат көздерінен энергияны алып, оны трансформациялау және пайдаланудың саласы. Сондықтан баламалы энергия – болашақтың нышаны. Жалпы қоршаған ортаға тигізетін ықпалы да төмен. Баламалы энергия көздерін пайдалана отырып Қазақстанның тұрақты дамуына жетуімізге сеніміміз мол.

Соңғы жылдары Қазақстан аумағында күн және жел энергетикасы саласында 72 нысан жылына 1,3 млрд квт/сағ. энергия өндірген көрінеді. Сарапшылар Қазақстанда жел энергетикасының әлеуеті - жылына 920 квт/сағ.,су энергетикасының әлеуеті - 620 квт/сағ,күн энергиясының әлеуеті оңтүстік өңірлерде - 2500-3000 квт/сағ. құрайтының анықтады. Аталған салаларды тиімді пайдалану арқылы,еліміздегі баламалы энергия көздерінен өндірілетін энергияның көлемі соңғы 10 жылда 8 есе өсіпті. Мысалы,бүгінгі таңда бір ғана Қызылорда облысында күн және жел энергетика саласында қондырғылар жылына 1,3 млрд квт/сағ. энергияны өндірді.

Қазіргі уақытта баламалы энергияны пайдалану үшін арнайы нысандар салу ісі қатты қарқын алып келеді. Мысалы, Нұр-Сұлтан қаласында жаңартылған энергия көздері бас калада 23 нысанда орналасқан. Казір олар қала бойынша жалпы 700- ден астам киловатт/сағат энергия беріп отыр. Бұл нысанддар жылына 20 миллион астам тенгені үнемдеуге мүмкіндік беріп отыр. Мұндай энергиямен көшелер, саябақтар, сорғы стансалары, автобус аялдамалары, гаджеттерді қуаттау орындарын қамтамасыз етілуде.

Сондай-ақ, қазіргі уақытта елімізде энергия көздері арқылы өндіруге болатын электр энергия ресурстарын есептеліп, оны өндіру мен пайдалануға байланысты жобалар жүріп жатыр. Бұл орайда арнайы мамандар Қазақстандағы жел әлеуетінің - жылына 1820млрд квт сағат, гидроэнергетикалық әлеуетінің - жылына 30 млрд квт сағат, күн энергетикасының әлеуетінің - жылына 2,5 млрд. квт екенін есептеп шығарған [*Жамалов А. Ж., 2010*].

Қазіргі кезде баламалы энергияны пайдалану жайлы көптеген жобалар қарастырылуда. Ең алдымен, планетамыздағы барған сайын күрделеніп бара жатқан экологиялық апат қаупін азайтуға бағытталған игілікті істер жұртшылық назарында.

Күннен-күнге өсіп келе жатқан энергетикалық сұранысты қанағаттандыру үшін көмірсутегі шикізатын көптеп пайдалану ауаны ластап, қоршаған ортаның тепе-теңдігін бұзды. Жаһандық жылыну үрдісінде көмірсутегі шикізатынан шығатын зиянды қалдықтардың да әсері мол. Ғалымдардың болжамынша, осы жүзжылдықтың соңына таман ауаның температурасы 6,4 градус жылынып, әлемдік мұхиттардың деңгейі 58 сантиметр көтеріледі екен [*Ibrahim Iskin, Rimal Abu Taha, 2013, p. 43 - 61*].

Қазірдің өзінде құрлықтарды басып жатқан топан су соның салдары. Сондықтан, әлем сарапшылары энергетикалық қуат шикізаттарына балама табу мәселесін күн тәртібіне батыл қойып отыр. Қазір көмірсутегі шикізатына балама ретінде қарастырып отырған биоотын, жел және күн қызуынан алынатын энергия әлемде өндірілетін электр қуатының 2 пайызын ғана құрайды [*T. Adefarati, G. D. Obikoya, 2019, p. 1497-1517*]. Осы реттен келгенде Қазақстанның балама энергия көздері бойынша әлеуеті аса зор.

Энергия – дүниежүзілік экономиканың көкейкесті мәселелерінің бірі. Соңғы кездері, баламалы энергия көздері әлемдік деңгейде талқыланып, ғаламдық маңызға ие болуда. Оның басты артықшылығы – сарқылмастығы мен экологиялық тазалығы. Атмосфераға үлкен көлемде зиянды газдардың бөлінуіне алып келетін мұнай және басқа да қорларды өңдеумен салыстырғанда, баламалы энергия көздерін пайдалану ғаламшардың энергетикалық қалпын өзгертпейді. Дәл осы қасиеттер, жаңартылған энергия көздерінің шетелде шалқып өркендеуінің және жақын онжылдықта оптимистік болжамның қалыптасуына ұйытқы болды [*Mustafa Safa Kırlı, Murat Fahrioğlu, 2019, pages 1739-1751*]. Қазақстан елі сол болашақты сақтау үшін энергияның баламалы түрлеріне көшу мәселесін көтеріп, әлемді

залалсыз, табиғатқа да, адамзатқа да пайдалы баламалы қуат көздерін дамытуды насихаттап, елімізде жасалып жатқан сол бағыттағы жаңа технологияларды ұсынуда.

Қазақстан географиялық орналасуы солтүстік ендікте жатқанына қарамастан, елдегі күн энергиясының ресурсы қолайлы климаттық жағдайдың арқасында тұрақты, әрі жарамды болып табылады.

Зерттеулердің қорытындысы бойынша елдің оңтүстік аудандарындағы күн энергиясының әлеуеті жылына 2500-3000 күн сағатқа жетеді. Бұл суды күнмен қыздырғыштарды және күн батареяларын, атап айтқанда портативті фото электрлік жүйені пайдалануға мүмкіндік береді.

Қазақстанда баламалы жаңартылатын энергетиканы дамытудың 2020 жылға дейінгі жоспарын бекіткені белгілі. Қазақстанда 2013-2020 жылдарға арналған баламалы және жаңартылатын энергетиканы дамыту шаралары жоспары бойынша 2020 жылға қарай жаңаратын энергия көздері 1040 МВт қуат көлемінде болады деп күтуде.

Қазақстанда 2050 жылға дейін барлық энергия тұтынудың 50%-н энергияның баламалы және жаңғыртылатын түрлерінен алу жоспарлануда. «Жасыл экономика» — ең алдымен, инновация, атқарылатын іс-әрекетеріміз соған негізделетін болады. Егерде қолданысқа шығатын баламалы энергия экологиялық тұрғыдан тұрғындардың сұранысын қанағаттандыратын болса, онда жаңа технология да дамитын болады. Энергия тұтыну адамзат тіршілігінің міндетті шарты болып табылады. Әлемдегі қазіргі таңда өндірістердің көбеюіне және жер бетінде адамдардың санының артуына байланысты энергияға деген сұраныс артты, осы қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін баламалы энергияны өндіру қазіргі заманның талабы [*http://zhebe. com/index. php/o-am/leumet/item/1207-bala*].

Соңғы кездегі балама энергетика бағытындағы зерттеулердің болжамына сүйенсек, XXI ғасырдың ортасында жаһандық энергетикалық баланстағы баламалы қуат көздерінің үлесі 30%-ға дейін жетеді деп күтілуде. Ал Еуроодақ балама энергетика үлесін 2020 жылдары 20 пайызға, 2040 жылдары 40 пайызға жеткізуді көздеп отыр. Бұл ең алдымен, Жер бетіндегі күн сәйын күрделеніп бара жатқан экологиялық апат қаупін азайтуға бағытталады, күннен-күнге өсіп келе жатқан энергетикалық сұранысты қанағаттандыру үшін көптеп пайдаланылатын көмірсутегі шикізаты ауаны ластап, қоршаған ортаның тепе-теңдігін бұзды. Жаһандық жылыну үрдісінде көмірсутегі шикізатынан шығатын зиянды қалдықтардың да әсері өте көп.

Қазақстанның экологиялық мәселелерін шешудің және электроэнергетиканы дамытудың басым бағытының бірі ретінде өздігінен жаңарып отыратын энергетикалық ресурстарды кеңінен пайдалану үдерісі қарастырылып келеді. Болашақ мамандар үшін мемлекетіміздегі өздігінен жаңарып отыратын энергетикалық ресурстарды пайдаланудың қоршаған ортаны қорғаудағы маңызын түсіну экологиялық сананың қалыптасуына ықпал етеді [*http://if. iktu. kz/files/aba/Rspaev_Erjan. pdf*].

Біздің ойымызша Қазақстанда баламалы энергия жолдарын қолданудың жолдарын көптеп іздестіру керек. Себебі қазіргі кездегі энергия өндіру жолдары өз зардаптарын климатқа, экологияның нашарлану, бүкіл әлемдік климаттың жылынуына, озон қабығының бұзылуы және т. б зардаптарын тигізуде. Сол себепті Қазақстанда күн, жел, су энергияларын пайдалануды жетілдіру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Қазақстан-2050» Стратегиясы. А. 2012 .
2. Концепция по переходу РК к «зеленой экономике». http:/www. eco. gov. kz/files/koncepciya. htm
3. Автономов А. Б., Гвоздева А. А., Морозов О. В., Состояние мировой энергетики. Прогнозы и ожидания. //Энергохозяйство за рубежом. № 4, 2009.
4. Кондаков А. М. Альтернативные источники энергии. М. : Прива. 2006.
5. Ершина А. К. Теория и практика использования возобновляемых источников энергии. А. 2015.
6. Жамалов А. Ж., Умбетов Е. С., Кунелбаев М. М. Системы солнечного теплоснабжения. А. 2010.
7. Жамалов А. Ж. Гелиоэнергетический потенциал РК и его методы использования. А. 2010.
8. Ibrahim Iskin, Rimal Abu Taha. (2013) Exploring the adoption of alternative energy technologies: A literature review Article (PDF Available) in International Journal of Sustainable Society 5(1):43 - 61 · January7=. Portland State University.
9. T. Adefarati, G. D. Obikoya. (2019) Techno-economic evaluation of a grid-connected microgrid system. International Journal of Green Energy 16:15, pages 1497-1517.
10. Mustafa Safa Kırlı, Murat Fahrioğlu. (2019) Sustainable development of Turkey: Deployment of geothermal resources for carbon capture, utilization, and storage. Energy Sources, Part A: Recovery, Utilization, and Environmental Effects 41:14, pages 1739-1751.
11. http://zhebe. com/index. php/o-am/leumet/item/1207-bala
12. http://if. iktu. kz/files/aba/Rspaev_Erjan. pdf

***УДК* 327(574:517.3)**

Сердәлі Бекжігіт
Профессор
Туризм және журналистика кафедрасы
Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан
aksari@mail.ru

Әбсаттар Серік
Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ӘЛЕМДІК ГЕОСАЯСАТТАҒЫ РӨЛІ

Түйін. Мақалада Орталық Азия мемлекеттерінің жаңа сын-қатерлер жағдайындағы геосаяси жағдайының ерекшеліктері қарастырылған. Орталық Азия мемлекеттері геосаяси және экономикалық маңыздылығына, табиғи және адами ресурстарына, трансконтинентальды сауда мен көліктің транзиттік мүмкіндіктеріне байланысты әлемдік қауымдастықтың назарын аударады.

Кілт сөздер: геосаясат, Орталық Азия, ұлттық мүдде, континентальды мемлекеттер, конформация, талассократия, технологиялық даму.

Резюме. В статье рассматриваются особенности геополитического положения государств Центральной Азии в контексте новых вызовов. Государства Центральной Азии вызывают пристальное внимание мирового сообщества в силу своего геополитического и экономического значения, природных и человеческих ресурсов, возможностей транзита для трансконтинентальной торговли и транспорта.

Ключевые слова: геополитика, Центральная Азия, национальные интересы, континентальные государства, конформация, талассократия, технологические развития.

Summary. The article discusses the features of the geopolitical position of Central Asian states in the context of new challenges. The states of Central Asia attract close attention of the world community due to their geopolitical and economic importance, natural and human resources, and transit opportunities for transcontinental trade and transport.

Keywords: geopolitics, Central Asia, national interests, continental state, conformation, thalassocracy, technological development.

XVIII ғасырдан бастап Орталық Азия жаһандық маңызы бар геосаяси нысанға айналды. XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басында үлкен қақтығыстар мен хаоспен қатар жүретін ағылшын-орыс бәсекелестігінің себептерінің бірі Орталық және Оңтүстік Азия үшін күрес болды. КСРО-ның құлдырауынан туындаған халықаралық қатынастардың биполярлық жүйесінің жойылуына байланысты және АҚШ-тың әлемдік гегемон болуға деген ұмтылысына байланысты «жаңа әлемдік тәртіптің» көпполярлық жүйесі құрылды. Нәтижелер Орталық Азия аймағына тікелей әсер етті. Осы салада зерттеу жүргізген белгілі геосаясатшылардың бірқатар еңбектері бар, олар Х.Макиндер, А.Т.Мэхен, Н.Спайкмен, олар тарихи геосаяси жобаны жасап, XX ғасырдағы АҚШ-тың барлық сыртқы саясатына бағыт берді. Американы әлемдік гегемонға айналдыру мақсатымен. Б.Адамс және Дж. Тейлор өз еңбектерінде АҚШ-тың әлемдік гегомонизмін дәлелдеп, англо-саксондық нәсілшілдік пен экспансионизмді дәріптеді.

Орталық Азия туралы фундаментальды зерттеу жұмыстары арасында Ресей мен Орта Азия ғалымдарының Г.Арбатов, М.Братерский, А.И. Уткин, К.В. Плешаков және А.О.Копыловтың еңбектерін ерекше атап өтуге болады. «Орталық Азия» тұжырымдамасын алғаш рет XIX ғасырдың ортасында Гумбольдт ұсынған. «Орталық Азия» (1843 ж.) Атты үш томдық монографиясында ол Азияның мұхиттан алыс орналасқан және әр жағынан таулармен қоршалған шөлді ландшафттармен бөлігін сипаттады. Мұнда Орталық Азия мен Тибет кіреді. Қазіргі уақытта Орталық Азияға Ресей, Қытай, Таяу Шығыс және Оңтүстік Азиямен шектесетін Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстан кіреді. Олар төрт республикада түркі тілінде, ал Тәжікстанда парсы тілдерінде сөйлейді. Жергілікті халықтың көпшілігі – сунниттер. Халықтар бір-бірімен тарихи және мәдени жағынан тығыз байланысты. Азия мен Еуропа, Солтүстік және Оңтүстік планетарлық аймақтар арасында орналасқан бұл аймақта әртүрлі мәдениеттер, діндер мен өркениеттер бір-бірімен үндесетін жерде орналасқан [*Гусейнов В., Денисов А., Савкин Н., Демиденко 2007, 56 б*].

Орталық Азия туралы көлемді еңбектердің

бірі, Джонс Хопкинс университеті жанындағы Орталық Азия және Кавказ институтының негізін қалаушы, саясаттанушы Фредерик Старр былай деп жазды: «Шынында да, Орталық Азия бірнеше ғасырлар бойы интеллектуалды орталық болып келді. Үндістан, Қытай, Таяу Шығыс және Еуропа идеялары жағынан бай мәдениетімен әйгілі болған кезде, Орталық Азиядан басталған толқын 1000-жылдары бүкіл әлем орталықтарына жетіп, оның әсерін тигізді. Географиялық тұрғыдан алғанда, бұл аймақ ежелгі заманнан қазіргі әлемге көшуде көпір болды. Бүгінгі таңда Еуропаның, Қытайдың және Үндістанның көптеген өнертапқыштары олардың сол кездегі зияткерлік және мәдени шыңына жеткен Ибн Сина мен Бируниді мұрагерлері екенін мойындайды».

Батыс елдерінің геосаяси мектептері өкілдерінің жазбаларында «ұлттық мүдде» ұғымына ерекше көңіл бөлінеді. Мысалы, Г.Моргентау, Г.Киссинджер, Дж.Кеннан, Р.Арон және басқалар ұлттық мүддені мемлекеттің сыртқы саясатындағы айқындаушы фактор деп санайды. «Ұлттық мүдде» термині Америка Құрама Штаттарында пайда болды және ұлттың негізгі қажеттіліктері мен талаптарын, оның қалаулары мен мақсаттарын білдіреді. Негізгі ұлттық құндылық – геосаяси кеңістік. Шынында да, стратегияны қалыптастыру және оны жүзеге асыру белгілі бір процестер үздіксіз жүретін осы кеңістік аясында жүзеге асырылады. Ағылшын ғалымдары Дж.Туатейл мен С.Долби «XX ғасырда геосаясат барлық халықтардың күнделікті өмірімен тығыз байланысты» деп атап өтті. Мәселен, XX ғасырда АҚШ-тың Орталық Азияға әсер ету әрекеттері Атлантизмнің геоэкономикалық және геосаяси тарихи доктриналарының негізінде жүргізіліп, Америка Құрама Штаттары үшін жақсы нәтижелер берді.

Жалпы, сол кездегі АҚШ-тың сыртқы саясатына бағыт берген тарихи геосаяси доктриналар Х.Дж.Маккиндер, А.Т.Мэхен және Н.Спайкманға тиесілі болды. Ұлыбританияның географы және саясаткері, геосаяси ғалым Халфорд Джордж Маккиндер (1861-1947) Азаматтық соғыс жүріп жатқан Кеңес Ресейіндегі Ұлыбритания елшісі болып тағайындалды (1919-1920). Дәл осы кезде ол «Тарихтың географиялық өзегі» атты баяндамасын жазды, онда әлемнің саяси тарихына өте ерекше және революциялық көзқарас ұсынылды [*Бейшеналиев А.Б., 2018, 57-59 б*]. Ол әлемді келесі үш бөлікке бөлді: 1. Хартленд (ағылш. Heart – жүрек, land – жер) – Еуразияның құрлықтық массасы немесе бүкіл әлемді географиялық тұрғыдан басқаруға өте ыңғайлы аймақ. Егер XX ғасырдың басында бұл аймаққа тек Орта Азия кірсе, онда XX ғасырда Хартлендтің шекарасы бұрынғы КСРО-ның кең аумақтарымен толықтырылды. 2. Римланд (ағылш. Rim – жер шеті, шегі, шекара, land – жер) – Еуразияның шетінде, мұхиттар мен булақтардың жанында орналасқан аймақтар. Бұған Батыс Еуропа, Оңтүстік-Шығыс Азия, Үндістан, Индокытай, Жапония т.б. 3. World Island (ағылшын әлемінен – әлем, Island – арал) – бұл Еуразиядан басқа барлық 5 континентті қамтиды. Бұл аймақ Хартландты қоршап, Римланд деп аталатын аймақты қамтыған жарты ай. Макиндерлердің пікірінше, әлемдік тарих Хартланд немесе Орталық Азияның маңында айналды, сондықтан ол оған «тарихтың географиялық өзегі» деген атау берді. Дәл осы тұста ол Азия, Африка және Еуропаны қамтитын Дүниежүзілік аралмен (World Island) шектесетін Heartland тұжырымдамасын енгізген.Планетарлық кеңістік шоғырланған шеңберлер түрінде көрініс тапты.

Бұл жүйенің дәл орталығында «тарихтың географиялық өзегі» немесе «негізгі сегмент» жатыр. Бұл ұғымдар дәл Ресейдің бақылауында болған КСРО аумағында болды. Ағылшын ғалымы әлемге геосаяси формуланы ұсынды, онда былай делінген: «Кім Хартландқа ие болса, сол бүкіл Еуразияны басқарады, ал Евразияның иесі бүкіл әлемді бағындырады». Тарихқа қайта оралсақ, Макиндер екі мың жыл ішінде Орталық Азия тарихтың географиялық өзегі болғанын атап өтті. 1904 жылдан бастап Азия Heartland мағынасында континентальдық державалардың өзара тығыз байланысты болатын стратегиялық аймақ болып саналды. Осы теориямен бірге британдық географ өзінің стратегиясында Америка Құрама Штаттары бүгінде екі аймаққа ерекше назар аударатынын баса айтады [*Бейшеналиев А.Б.. 2018, 59 б*].

Х.Макиндер «Демократиялық идеялар мен шындық» (1919) атты еңбегінде 20 ғасырдың басында Хартландты құрайтын елдер арасында, яғни «тарихтың негізгі аймағы» мен оны құрайтын елдер яғни, оның ішінде Америка Құрама Штаттары да бар World Island мемлекеттері арасында белгілі бір тепе-теңдік сақталуы керек деп ұсынды. Сол кездегі мемлекеттер флотының Хартландқа кіре алмайтын болғандықтан, бұл аймақ жау үшін қол жетпейтін аймаққа айналды, сондықтан Карл XII, Наполеон сияқты Римланд қолбасшыларының аумақтарды жаулап алу әрекеттері сәтсіз болды. Англия, АҚШ және Жапония сияқты теңіз державалары Еуразияның стратегиялық маңызды бөліктерін бағындыра алды, бірақ оларды ұзақ ұстай алмады. Х.Макиндердің жоғарыда аталған еңбегінің негізгі идеясы – бұл Ресей мен Германия сияқты континенталды мемлекеттердің Heartland үстінен билікке жету жолындағы ынтымақтастығына кедергі жасау әрекеті. Ағылшын геосаясатшысының пікірінше, континенталды мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық аумағын кеңейту барысында Ұлыбритания ғана емес, сонымен бірге «сыртқы жарты айды» құрайтын теңіз күштері Еуразияға қарсы тұра алмайды және тіпті біртіндеп жойылып кетуі мүмкін. Осы себепті Макиндер «сыртқы жарты ай» елдеріне кіретін Римланд мен Шығыс Еуропа мемлекеттерін еуразиялық күштердің не-

месе державалардың, атап айтқанда Ресей мен Германияның ықтимал агрессиясынан (кеңеюінен) қорғануға шақырды. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін жоғарыда аталған континенталдық державалар өте әлсіреп, Ресейде билік Кеңес өкіметінің қолына өткен кезде азамат соғысы басталды. Осы себепті, Х.Макиндер болашақта олардың арасында континенталды одақ құруға жол бермеу үшін Ресей мен Германия арасында «буфер» құру идеясын ұсынды [*Дака Амбриш.,2005, 55-56 б*].

1919 жылы жасалған Версаль келісімінде бұл идея жеке баппен бекітілген. Кейінірек күштер Германияға қарағанда КСРО-ға көбірек бағытталды. Х.Макиндер келесі тұжырымдамаларды жасады: 1) тарихи процестерге тікелей әсер ететін географиялық факторлар; 2) географиялық орналасуы мемлекеттің ықтимал күшті және осал жерлерін анықтайды; 3) технологиялық прогресс мемлекеттердің географиялық ортасын өзгертеді және олардың әлеуетті қуатына оң немесе теріс мағынада әсер етеді; 4) Еуразия континенті әлемдік тарих пен жаһандық ауқымдағы саяси процестердің өзегі болып саналады. Маккиндер коммунизм идеяларына оранған Хартленд өзінің бірінші кезекте Еуразия аймағында, кейінірек әлемнің басқа аймақтарында өзінің үстемдігін орнатады және ол бүкіл әлемде гегемониясын жүзеге асырып оған қызмет етуге мәжбүр етеді, адам мен табиғи ресурстарды өзіне бағындырады деп қорқты. Осылайша, XX ғасырдың басында Макиндер АҚШ-тың Орталық Азияға қатысты геосаяси мүдделерінің негізін қалады, сондықтан КСРО-ның бөлшектелуі мен ыдырауының қажеттілігін теориялық тұрғыдан негіздеді. Тарих көрсеткендей, Версаль келісіміне қол қойылғаннан кейін, санитарлық кордон ретінде құрылған елдер (Германия мен КСРО арасындағы буфер) өздерінің тиімсіздігі мен әлсіздігін көрсетті. 1938 жылы Гитлердің талаптарын орындау үшін Батыс державалары өздері оған бұрын буфер ретінде құрылған мемлекеттерді «тапсырды». 1939 жылы Фюрердің жаңа жерлерді жаулап алу әрекеттері Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуына әкелді. Американдық адмирал Альфред Т.Мэхен (1840-1914) АҚШ-тың ұлттық құндылықтарын қалпына келтіруге және жаһандық амбицияны жүзеге асыруға үлкен үлес қосты. Ол Х.Макиндерердің дүниежүзілік тарихтың жүрегі – бұл Хартленд деген идеясын жоққа шығарды. «1660-1783 жж. Тарихына теңіз күштерінің әсері», «1793-1812 жж. Теңіз күштерінің әсері. Француз революциясы мен империясы туралы», «Американың қазіргі және болашақта теңіздердің қуатына қызығушылығы»,«Азия мәселесі және оның халықаралық саясатқа әсері»,«Теңіздің күші және оның соғысқа қатынасы» А.Т. Мэхен әлемдік үстемдікті орнатудың географиялық кілті бұл Sea Power (теңіз күші) деп есептейді [*Мэхэн А.Т.. 2002, 28 б*].

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында А.Мэхен «талассократияның» (*талассократия* – бұл бүкіл экономикалық, саяси және мәдени өмірі жер ресурстарының немесе географиялық белгілердің болмауына байланысты теңізге, теңіз кеме қатынасы мен теңіз кеңістігін, жағалаудағы аймақтарды басқаруға байланысты іс-әрекетке бағытталған бүкіл экономикалық, саяси және мәдени өмір өркениеттің бір түрі немесе қазіргі заманғы мемлекеттің нысаны) саясаткерлері мен идеологтары үшін жұмыс бағдарламасын жасады деп айтуға болады. Бұл идеология XX ғасырдың екінші жартысында жүзеге асып, АҚШ-тың КСРО-мен «шығынсыз соғыста» жеңіске жетуін еске салған жөн. Бұл процесс Кеңес Одағының ыдырауына алып келді, «теңіз үстемдігі» стратегиясын сәтті жүзеге асыруға мүмкіндік берді және посткеңестік Орталық Азияны бақылауға жол ашты.

XIX ғасырдың соңында өзінің «Теңіз күшінің тарихқа әсері» атты еңбегінде А.Мэхен теңізге ие болу, оны басқару және пайдалану мүмкіндігі дүниежүзілік тарихта үлкен факторға айналғанын атап өтті. А.Мэхеннің айтуынша, теңіздердің жағасында тұратын халықтарды түсіну үшін үш жағдайды ескеру қажет: жедел алмасуды қажет ететін тауарлар мен өнімдерді өндіру; тауар алмасуды жақсарту үшін теңіз саудасын дамыту; сауданы кеңейту және жеңілдету арқылы қауіпсіз станцияларды құру. А.Мэхен теңіз күшіне әсер ететін жағдайларды атады: 1) мемлекеттің географиялық жағдайы; 2) жер беті (конформация) – мұнда ол рельеф пен климаттың табиғи ерекшеліктерін қамтыды; 3) аумақтың көлемі; 4) популяция саны; 5) ұлттық мінез-құлық ерекшеліктері; 6) үкіметтің (мемлекеттік институттардың) ерекшеліктері Тарих көрсетіп отырғандай, «Атлантизм» идеологиясы теңіз заңына негізделген барлық салаларды дәйекті түрде қолдана алды. Атланттардың геосаясаты біртіндеп нығайып, Еуразияның геосаясаты қорғаныс позициясын алуға мәжбүр болды. КСРО Теллурократтар аэрократиясы ортасында айтарлықтай жақсы жетістіктерге жетті, бірақ эфирократиямен тығыз байланысты «жұлдызды соғыстарда» АҚШ «талассократиясымен» бәсекеге түсе алмады. Нәтижесінде, қырғи-қабақ соғыста жеңіліске ұшырап, Варшава пактісіне қосылған елдер қауымдастығы құлдырады, кейінірек КСРО-ның өзі. Американдық ғалым, Йель университетінің халықаралық қатынастар институтының директоры Николас Спайкмен (1893-1943) Адмирал Мэхеннің теориясын жалғастырып, «Атлантизм» геосаяси доктринасын жүзеге асырудың жолдарын егжей-тегжейлі ашып берді.

Ол геосаясатты географияның мемлекеттердің өмірі мен өмір салтына әсері туралы ғылым ретінде емес, халықаралық саясатты дамытудағы тиімді аналитикалық әдіс ретінде түсінді. Сондықтан оның барлық геосаяси зерттеулері тек прагматикалық сипатта болды және практи-

калық саяси ұсыныстарға негізделді. Спайкменнің басты тезисі – Маккиндердің Хартландтың геосаяси маңыздылығын асыра бағалаған деп есептеуі. Оның пікірінше, Римланданың немесе Евразияның жағалау аймақтарының географиялық тарихы өздігінен жүрді, бұл жерді мекендеген Хартланд тұрғындары немесе басқа көшпенділердің қол астында емес. Спайкманның пікірінше, тек жағалау аймақтарынан дамып келе жатқан кеңістіктер қарқынды дамуға серпін бере алады. Тиісінше, бұл Римланд бүкіл әлемге үстемдік құруға жол ашатын географиялық кілт: «кім Римландты басқарса, ол Еуразияның шебері болады және бүкіл әлемнің тағдырын шешеді» [*Виелмини Ф., 2005, 17-19 б*].

Спайкман мемлекеттердің геосаяси үстемдігінің он критерийін ажыратады: 1) территория бетінің ерекшелігі; 2) шекаралардың сипаты; 3) популяция саны; 4) рудалардың болуы немесе болмауы; 5) экономикалық және технологиялық даму; 6) қаржылық жағдай; 7) этникалық біртектілік; 8) әлеуметтік интеграция дәрежесі; 9) саяси тұрақтылық; 10) ұлттық сипат, рух. Егер мемлекеттің геосаяси мүмкіндіктерін осы критерийлер бойынша бағалаудың жалпы бағасы соншалықты көп болмаса, онда бұл мемлекет тәуелсіздікті құрайтын тіректердің бірінен бас тартуға және тәуелді позицияны алуға мәжбүр болады. Әлемдік үстемдікті орнатуға ниетті АҚШ үкіметі үшін геосаяси стратегияны мұқият әзірледі. Бұл «Анаконда тұзағы» жобасы ретінде белгілі. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін теңіз күші болып саналатын Америка КСРО бейнесіндегі қара жер иесін немесе Хартлендті жеңу оңай болмайтынын түсінді.

Американдық идеологтар Хартландты тек қана Римланд арқылы әсер ету арқылы бағындыруға болатындығын жақсы түсінді және болжады, сондықтан Екінші дүниежүзілік соғыстың жеңімпазын Африка-Азия елдері, Араб мемлекеттері, Үндістан мен Қытай және Жапония сияқты Римланд мемлекеттеріне жақындатуға болмайды. Сондай-ақ АҚШ-тың әскери базаларын құру арқылы КСРО-ны қоршап Атлант, Үнді және Тынық мұхиттарына әлемдік саудаға шығатын жолдарын бекітіп тастау ұсынылды. Сонымен қатар, Томас Фридман «Лексус және зәйтүн ағашы» идеясын ұсынады. Әлемдік геосаяси кеңістіктің картасында Америка жоғары көшбасшы саналмайтын жерде балама нұсқалар ұсынылады. Осы көзқарастардың бірін қазіргі тарихта гегемонияның үш геоэкономикалық циклін бөліп көрсеткен – Нидерланды (17 ғасырдың ортасы), Британдық (19 ғасырдың ортасы) және Американдық (20 ғасырдың ортасы) британдық географ П.Ж. Тейлор ұсынды. Әлемдік сауда-саттыққа қол жетімділіктен айырылған және «анаконда тұзағына» түскен КСРО тарихи «тоқырауға» ұшырап, саяси, экономикалық, идеологиялық және мәдени дағдарыста тізе бүкті. Индира Гандидің қолдауымен Л.И.Брежнев Үнді мұхитына Үндістан арқылы кіріп, КСРО-ны тұншықтырған тұзақтан құтылу үшін 1979 жылы желтоқсанда Кеңес әскерлерін Ауғанстанға енгізу туралы жарлыққа қол қойды. Кеңес әскері Осама бен Ладен бастаған Талибанмен соғыс бастады. КСРО мен АҚШ арасында үлкен саяси ойын басталды, онда тарих көрсеткендей, «анаконда тұзақ» өзінің тиімділігін көрсетті. Кеңес армиясы әскери, техникалық, қаржылық және моральдық шығындардан басқа ештеңе таппады, 1989 жылы Ауғанстаннан Ауғанстаннан кетуге мәжбүр болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Гусейнов В., Денисов А., Савкин Н., Демиденко С. Большой Ближний Восток: стимулы и предварительные итоги демократизации. – М., 2007.

2. Бейшеналиев А.Б. Место и роль Центральной Азии в современной геополитике // Политика и Общество. – 2018. – № 8. – стр. 56 – 64.

3. Дака Амбриш. Хартленд Маккиндера и расположение геополитического тетраэдра // Центральная Азия и Кавказ. – 2005. – № 4 (40). – стр. 55-69

4. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю 1660-1783. – СПб.: Terra Fantastica, 2002

5. Виелмини Ф. Роль теории Маккиндера в нынешнем стратегическом развертывании США в Евразии: проблемы и перспективы // Центральная Азия и Кавказ. – 2005. №4. – стр.17-24

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абдалиева Алма Оңғарқызы - Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, 2-курс магистранты, Алматы, Қазақстан

Abdulla Zere Kenzhekyzy - Master student the 2nd year of the specialty International law, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Абитжанова Жанар Алтынбековна - аға ғылыми қызметкері, ф. ғ. кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан

Abnasirova Aktoty Kenzhegulovna - Senior teacher, master of Pedagogics and Psychology, Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov

Агеева Лариса Евгеньевна - кандидат педагогических наук, и. о. ассоциированного профессора, кафедра дошкольного и начального образования, Казахский национальный женский педагогический университет

Агибаева Сабина Советовна - к. ф. н., доцент, СКГУ им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, Казахстан

Адилбаев Алау Шайкимович - PhD, қауымд. профессор, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Адильмуратова Рита Адильмуратовна – докторант, заңтану факультеті, Қазақстан Американдық еркін университеті, Шығыс Қазақстан облысы, Өскемен қ.

Алкебаева Дина Ақбергенқызы - ф. ғ. докторы, профессор, Филология және әлем тілдері факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Асанов Наухан Алтаевич - педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Аубакирова Айнур Давлетхановна - педагогика ғылымдарының магистрі, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ., Қазақстан

Ахметова Гүлнұр Серікбекқызы - Гуманитарлық факультеті, Филология кафедрасы, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

Баймолдаев Турсынбек Молдаханович - П. ғ докторы,профессор, Педагогика және психология институты, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан

Байтелиева Жанар Дәрібекқызы - филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Университетінің ассистент профессоры

Балагазова Светлана Тулеутаевна - қауымдастырылған профессоры, педагогика ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қаласы

Балықбаева Гүлжан Төлепбергенқызы - қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы, х. ғ. к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Бескемпірова Гүлжан Кеңесқызы - аға оқытушы, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ

Бузаубакова Клара Джайдарбековна - педагогика ғылымдарының докторы, профессор м. а., Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

Бупетаева Сауле Жакиповна - аға оқытушы, педагогика магистрі,Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

Гаитова Манзура - 2 курс магистранты, география және туризм кафедрасы, ҚазҰлтҚызПУ

Досымбекова Рауан Өрікбайқызы - PhD докторы, Шығыстану факультетінің аға оқытушысы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Досымбет Таңшолпан Саматқызы - 6М011100-Информатика мамандығының 2 курс магистранты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Дуйсенов Куатбек Конысбайулы - Педагогика ғылымдарының магистрі, әл Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

Дүрменбаева Жадыра - 2 - курс 6М011200-Химия мамандығы магистранты, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы қ.

Дусипов Еркін Шажиевич - доктор юридических наук, профессор, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, г. Нур-Султан

Дюсенбаева Ардақ Толеуовна - педагогика ғылымдарының кандидаты

Yeralinova Torgyn Elemesovna - Master of pedagogical science, senior lecturer of the Department "Foreign philology", Academician Y. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan

Еремеев Дмитрий Витальевич - кандидат юридических наук, полковник полиции, начальник факультета очного обучения Алматинской академии, МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова

Еркебаева Камажай Сабитовна - 2-курс 6М060900 –«География» мамандығы магистранты,Қа-

зақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Еркінбек Ұлжан Кәрімбергенқызы - 2-курс 6М060900-«География» мамандығы магистранты, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы қ.

Ермаханова Айнура Танирбергеновна - мамандығының 2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ «6М012300 – Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану», Алматы, Қазақстан

Есбосынов Ергали Зияханович - аға ғылыми қызметкері, ф. ғ. к., доцент, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

Есентаева Асель Казбековна - PhD, старший преподаватель КазАТУ им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан

Есимбекова Динара Болатовна - докторант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Ешметова Балжан Батырхановна - ғылыми қызметкері, PhD докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан

Жайлин Габиден Айнашевич - заң ғылымдарының кандидаты, профессор

Жалғасбаева Қанағат Баймұратқызы - 2-курс магистранты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Zhanasylova Razikhan Bayadilqyzy - Teacher of the Department of Linguistics, Ili University of Education, China

Жанатова Дина Булатовна - старший преподаватель кафедры педагогики и психологии, магистр психологии, ЖГУ им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

Жау Лей - Педагогика ғылымдарының магистрі,Халықаралық мәдени алмасулар факультетінің аға оқытушысы, Шынжаң университеті, ҚХР

Жолдасбекова Гүлнәр Дәуренбекқызы - педагогика ғылымдарының магистрі, Кәсіптік-шығармашылық факультеті, «Кәсіптік оқыту» кафедрасының аға оқытушысы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

Завалко Надежда Александровна - п. ғ. д., профессор, педагогикалық білім және менеджмент кафедрасы, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ., Қазақстан

Ибраимова Аяулым Кегенбайқызы - 2 курс магистранты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Исабаева Сулу Нагашыбаевна - п. ғ. к., қауымд. профессор, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Кабетова Асемгуль Абдиманатовна - 6М010600 - Музыкалық білімі мамандығы 2-курс магистранты, Өнер және мәдениет факультеті, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Кадримбетова Назгүл Нұржанқызы - докторант, Л. Н. Гумитев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Камал Ақерке Беріккелдіқызы - Қазақ тіл білімі кафедрасының 2-курс магистранты, Филология және әлем тілдері факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы қ. **Касентаева Қарлығаш Уразбековна -** к. п. н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Кауметова Динара Романовна - 2 курс магистранты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Кенжебаева Аида Абдыганиевна - доценті филол. ғ. к., доцент, Шығыстану факультеті, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан

Кенжебаева Жаркын Есеновна - профессор кафедры русской филологии, кандидат филологических наук, доцент языкознания ВАК РК, Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова,

Керейбаева Айгерім Абильгазиевна - оқытушысы, магистр, Шығыстану факультеті, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан

Коваленко Сергей Борисович - кандидат юридических наук

Килыбаева Гульнур Кенжеканқызы - педагогика психология магистрі, аға оқытушы, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен, Қазақстан

Конакбаева Турсунай Ергенбаевна - аға оқытушы, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

Кулданов Наурыз Талгатович - докторант, Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қаласы

Кулмышева Назым Армысовна - Педагогика ғылымдарының кандидаты, педагогика кафедрасының қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Құлжанова Бақытгүл Райханқызы - ф. ғ. к., Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, Филология және әлем тілдері факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Құрманбаев Қайрат - PhD докторы, доцент, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті Қазақстан, Алматы қ.

Құрманбаева Шынар Қапантайқызы - педагогика ғылымдарының докторы, профессоры,Л. Гумилев атындағы Евразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы

Құрманбекқызы Нургуль - ф. -м. ғ. к., қауымдастырылған профессор м. а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Қырықбаева Эльмира Омарбековна - т. ғ. к., доцент, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Лайсханов Шахислам Ұзақбайұлы - География және туризм кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы қ.

Левченко Татьяна Александровна - кандидат педагогических наук, профессор кафедры дошкольного и начального образования, Казахский национальный женский педагогический университет

Леонтьева Анна Юрьевна - к. ф. н., доцент, СКГУ им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, Казахстан

Ма Су Яң - Педагогика ғылымдарының магистрі, Халықаралық мәдени алмасулар факультетінің аға оқытушысы, Шынжаң университеті, ҚХР

Майгельдиева Шарбан Мусабековна - доктор педагогических наук, профессор кафедры «Педагогика и психология», Гуманитарно-педагогический институт, Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата

Макулбаев Саят Алтаевич - Магистрант, «Театр өнері» факультеті,Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Мақсатов Нұржан Ришатұлы - сеньор- лекторы, PhD докторанты, Каспий қоғамдық университеті «Әділет» жоғары құқық мектебі

Маманова Алма Шарипульевна - PhD, старший преподаватель КазАТУ им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан

Мамирова Куляш Нурбергеновна - п. ғ. к.,профессор м. а., география және туризм кафедрасы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университет

Масимова Хуршидам Ташболатовна - «Педагогика және психология» мамандығының 2 курс PhD докторанты, Педагогика және психология институты, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан

Махмут Гүлмира - Педагогика ғылымдарының магистрі, Ағылшын тіл білімі кафедрасының оқытушысы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Минайдаров Сагинтай Мухитович - старший преподаватель, кафедра уголовногоправа, уголовного процесса и криминалистики, Актюбинский юридический институт, МВД Республики Казахстан имени М. Букенбаева

Мищенко Елена Валерьевна - доктор юридических наук, доцент, декан юридического факультета, Оренбургский государственный университет

Mussina Saltanat Amangeldyevna - Master of humanitarian science, teacher of the Department "Foreign philology", Academician Y. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan

Мұратбаева Балжан Сапарханқызы - преподаватель кафедры педагогики и психологии, магистр педагогических наук, ЖГУ им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

Муратова Жанерке Муратқызы - магистр педагогических наук, докторант 2 года обучения, преподаватель кафедры практики речи и коммуникации, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, г. Алматы

Мусакулов Кусан Толендиевич - Философия докторы (PhD), Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Муталиева Аяжан Есалықызы - 2-курс магистранты, Қазақ тіл білімі кафедрасы, Филология және әлем тілдері факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Мырзаханова Фарида Муратовна - докторант специальности «Русский язык и литература», Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан

Наренова Сауле Маратовна - қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы, т. ғ. к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Насырова Эльмира Михтатовна - доктор PhD, майор полиции, старший преподаватель кафедры оперативно-розыскной деятельности, Алматинской академии МВД Республики Казахстан, имени М. Есбулатова

Нигметжанова Гулназым Кудайбергеновна - С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,Қазақстан, Өскемен қ.

Nuradilova Tolganay - PhD student, Master of Arts in Translation Studies, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages

Нурмаганбет Ермек Талантович - к. ю. н., доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова

Омар Балнұр Талғатқызы - 2-курс магистранты,Қазақ тіл білімі кафедрасы, Филология және

әлем тілдері факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Оразбаева Фаузия Шамсиқызы - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Алматы қаласы

Өтепберген Аян Өмірәлі - Магистрант, Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ҰӨА, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Пошаев Марат Данебекұлы - пс. ғ. к, асс. Профессор, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Рахимова Айна Маратовна - PhD, аға оқытушысы,І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Садуакасова Лаура Байкеновна - Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан

Саметова Фаузия Толеушайховна - кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Академия Кайнар, г. Алматы, Казахстан

Sapargaliyeva Dinara Dimiukyzy - Master of Arts, Teacher of Department of foreign philology and translation studies, K. Zhubanov Aktobe regional state university

Сапарқызы Жаннат - философия докторы PhD, Гуманитарлы-педагогикалық институты, «Педагогика және психология» кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт Ата ат. Қызылорда мемлекеттік университеті

Сарсенбаева Ғазиза Жаксылыковна - 2 -курс 6М011200-Химия мамандығы магистранты, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы қ.

Сахариева Светлана Геннадьевна - кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогического образования и менеджмента, ВКГУ имени С. Аманжолова

Сейітман Серік Мықтыбекұлы – докторант, Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан

Сембиев Сабит Жомартович - кандидат юридических наук, полковник полиции, начальник кафедры оперативно-розыскной деятельности Алматинской академии, МВД имени М. Есбулатова, Республики Казахстан

Серебряникова Марина Анатольевна - кандидат педагогических наук, доцент, ВКГУ имени С. Аманжолова

Смағұлова Гүлдархан Нұрғазықызы - ф. ғ. докторы, профессор, Филология және әлем тілдері факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Стамбакиев Нұржан - PhD докторант, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Сүйеркұл Ботагөз Мырзабайқызы - ф. ғ. д., доцент, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бағ ғылыми қызметкері

Сыдықбаева Камила Мәлікқызы - магистрант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Таубаев Бауржан Рыспекович - доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

Тулепов Лесбек Абдешович - доктор философии (PhD), Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, г. Шымкент

Умурзаков Ермек Ануарбекович - кандидат юридических наук, декан факультета социальных наук и права, КазАТиСО

Уразалиева Мөлдір Аббасовна - Педагогика ғылымдарының кандидаты., профессор м. а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Халикова Нурила Сатыбалдықызы - аға оқытушы,ф. ғ. к., Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ

Ханжарова Баян Серікбайқызы - п. ғ. к., проф. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Шаймуханова Жайна Тлеукеновна - Докторант 3-го курса по специальности «Юриспруденция»,ЖГУ им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

Шакаримова Құралай Қалымқожақызы - педагогика ғылымдарының магистрі, педагогикалық білім және менеджмент кафедрасы, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Shashtygarin Mussa Mustafiyevich - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov

Шукенов Нурлан Сагындыкович - майор полиции, магистр юриспруденции, докторант Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова, Республики Казахстан

Ырсымбетова Нағима Абдуахаповна - аға оқытушы, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ

МАУЛЕНОВ Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история

ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступлений;

• роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им.аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информа-ции. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
Басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

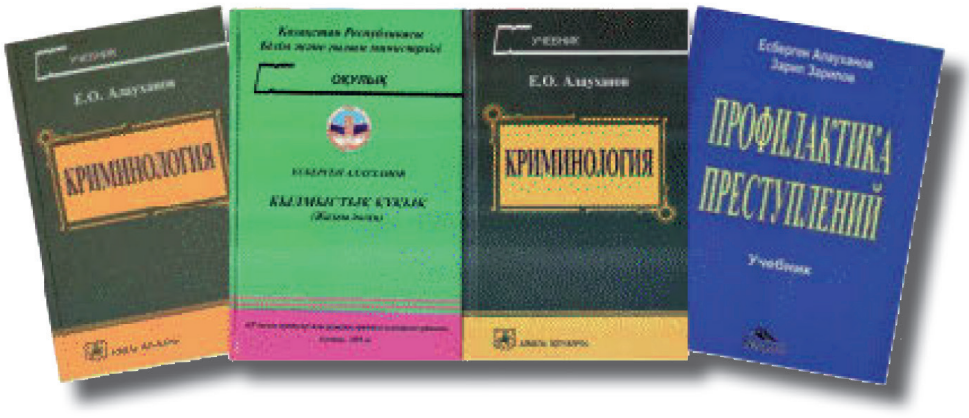
Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№7/2 2020 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 12.07.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 $^{1}/_{8}$. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 40,75 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №3667

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издании- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятели Казахстана» д.ю.н,, профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В, Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отмстил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминотеология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжения двух десятков лет, Своими грудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191

